

BIBLIOTHECA INDICA ;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, Nos. 641, 672, 686, 696, 705, 712, 757,
770, 796, 816 and 828.

THE MADANA PÁRIJÁTA

A SYSTEM OF HINDU LAW

BY

MADANAPÁLA

EDITED BY

PANDIT MADHUSÚDANA SMRITIRATNA

Professor, Sanskrit College, Calcutta.

CALCUTTA :

PRINTED BY ŚAŚIBHĪSHANA BHATTÁCHÁRYYA,

AT THE GIRISA-VIDYÁRATNA PRESS,

24, GIRISÁ-VIDYÁRATNA'S LANE,

UPPER CIRCULAR ROAD,

AND PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
57, PARK STREET.

1893.

53/3

1900

विज्ञापनम् ।

सदनपारिजात-नामधेय-निबन्धोऽयं प्राचीनः अर्वाचीनै-
र्विख्यातै-नानादेशीयैः प्रामाणिकैः वाचस्पति-मिश्र-चण्डेश्वर-
रघुनन्दन-मित्रमिश्र-कमलाकर-नन्दपण्डित-प्रभृतिभि-रन्यकारैः
समादृततयातिप्रामाणिकश्च । परन्तु अस्य कियत्कालावध्य-
ध्ययनाध्यापना-विरहतो विलुप्तप्रायत्वं मन्यमानाया आसिया-
टीक-समितेः संगोधनपूर्वक-मुद्राङ्कनाय नियुक्तेन मया राज-
कीय-पुस्तकालयात् संस्कृत-विद्या-भवनात् श्रीनन्दकुमार-
विद्यारत्न-स्वर्गीय-राजपण्डित-वैद्यनाथोपाध्याय-श्रीकंदारनाथ-
काव्यतीर्थ रामनाथ-तर्करत्नानां सद्नेभ्यश्च आदर्श-पुस्तक-षट्कं
संगृहीतम् । तेषाञ्च पुस्तकानां पाठापाठ-विनिर्णयार्थं मूल-
वेदसंहिता-स्मृतिसंहिता-पुराणादीन् प्राचीनार्वाचीन-प्रामा-
णिक-मिताक्षरा-हेमाद्रि पराशरभाष्य-हलायुध-शूलपाणि-रघु-
नन्दन-निबन्ध-निर्णयसिन्धु-वीरमित्रादयादीन् निबन्धांशालोक्य
आदर्शपुस्तकानां परस्परविरोधे तैः संवादिततया पाठं निर्णय-
कचिन्मूले निवेशितमादर्शान्तरस्य पाठान्तरं निम्ने निवेशितञ्च
कचित् । कचिच्च सुसङ्गततया मूलसंहितादेः ग्रन्थान्तरस्य च
पाठान्तरं निम्ने सन्निवेशितम् । अपिच नाना-वेदसंहिताभ्यः
संगृह्य प्रयोगसौकर्यार्थञ्च सूक्तमन्त्रादयोऽत्र निम्ने निवेशिताः ।
एवं स्मृतिपुराण-मन्त्रादीनां प्रायेण गूढार्थ-पदानि विषम-
पदानि च संस्कृतेन अनूदितानि ।

अस्य ग्रन्थस्य प्रणेता धर्मशीलः प्रबल-चित्तिपालो मदन-
पालः । स तु मिताक्षरायाः सुबोधिनी-नामक टीका-प्रणे-
त्वेन कर्मविपाकादि-संग्रह-निबन्ध-कर्तृत्वेन च प्रथित-यशसः
पण्डित-प्रवरस्य विश्वेश्वर-भट्टस्य साहाय्येन नवभिः स्तवकै-
र्विभक्तं मदनपारिजाताभिधं निबन्धमभिनिनीतवान् । अप-
रांश्च आनन्दसञ्जीवन-तिथिनिर्णयसार-यन्त्रप्रकाश-शूद्रधर्म-
बोधिनी-सिद्धान्तगर्भ-स्मृतिकौमुदी-पालनिघण्टु-वैद्यक-नामधे-
यान् बहून् निबन्धान् निर्मितवान् । तस्य दिल्ली-नामक-
प्रसिद्धनगर्या उत्तरस्यां दिशि महानदी-यमुना-तट-प्रदेश-
वर्त्तिनी काष्ठेति नाम्ना प्रसिद्धा महानगरी राजधानी
आसीत् । सोऽयं प्रसिद्ध-विशुद्ध-राजकुले एकत्रिंशदधिक-चतु-
र्दशशत-विक्रमाब्दे साधारण-नामधेय-प्रथित-भूपात् जातः ।
तस्य ज्येष्ठ-सहोदरः सहजपालः, पितामहश्च हरिश्चन्द्रः,
प्रपितामहो भवपालो, वृद्धप्रपितामहश्च रत्नपालः ।

निबन्धोऽयमस्य बहुदर्शितां सुधीरताञ्च विज्ञापयति स्म ।
यदिह प्रमादतो मुद्राङ्कनकारदोषतो वा अन्यथा मुद्रितं
पतितं विस्मरणाद्वा असन्निवेशितञ्च, तदिदानीं यथामति
आद्यन्तमवलीक्य यथास्थानं संस्कृतम् । एवमपि यद्यपि
क्वचिद्भूमी लक्ष्यते, तथापि प्रथमसङ्कलनमिति विवेकेन चान्तव्यं
पाठकेनालमिति ।

श्रीमधुसूदन-स्मृतिरत्नस्य ।

निर्घण्टः ।

श्लोकाः	विषयाः	पृष्ठे
प्रथमः	ब्रह्मचर्यादिनिर्णयः	१-१२८
द्वितीयः	गृहस्थधर्मनिर्णयः	१२८-२०३
तृतीयः	आश्रमकलत्रनिर्णयः	२०४-३४५
चतुर्थः	गर्भाधानादिसंस्कारः	३४६-३७७
पञ्चमः	अशौचादिनिर्णयः	३७८-४४४
षष्ठः	द्रव्यशुद्धादिनिर्णयः	४४५-४७२
सप्तमः	आज्ञादिनिर्णयः	४७३-६४४
अष्टमः	दायभागनिर्णयः	६४५-६८०
नवमः	प्रायश्चित्तादिनिर्णयः	६८१-८८५

53/3

(5)

1944

विषयसूची ।

अ

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अंशानर्हाः	६८१	७
अकुलकरणानि	१२४	२
अग्नीकरणविधिः	५८६	१३
अघमर्षणव्रतम्	७४६	८
अतिकृच्छ्रः	७१५	८
अतिथिपूजा	३२५	६
अतिसान्तपनम्	७३२	१४
अधिकारिणः	४७८	१२
अधिमासे विहितानि निषिद्धानि	५४४	१८
अधिवेदनम्	१८८	१
अध्ययनविध्यादयः	८८	७
अनध्यायाः	१०४	१
अनपत्यस्त्रीधनाधिकारिणः	६६५	१४
अनवलोकनीयानि	१२२	४
अनाक्रमणीयानधिष्ठेयानि	१२०	८

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अनुकल्पाः	५५८	१४
अनुगमनाशीचम्	४३६	६
अनुपनीताशीचम्	३८४	४
अन्नप्राशनम्	३६०	१
अन्येऽपि कृच्छ्राः	७३७	१
अभिवादनम्	२५	१
अभोज्यान्नभोजने	८४४	१०
अयाज्ययाजने	८१७	१०
अविभाज्यम्	६८३	१५
अशुद्धापवादः	४६८	४
अशीचसन्निपातनिर्णयः	४३७	११

आ

आचमननिमित्तानि	५७	१
आचमनम्	५२	८
आपदि प्रतिग्रहवृत्तिः	२१७	४
आपहृत्तिः	२३१	१८
आभ्युदयिकश्राद्धम्	६३१	११
आमश्राद्धकालनिर्णयः	५१२	६
आवसथ्याधानम्	१६८	७

उ

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तौ
उच्चारविधिः	४०	१८
उत्सर्जनम्	८५	३
उदकतर्पणम्	७१४	४
उपनयनकालादयः	१७	१
उपपातकप्रायश्चित्तानि	८५३	११
उपपातकादिप्रायश्चित्तम्	८८१	८
उपाकर्म	८३	५
उपाध्यायाद्युपरमे	४३१	५
उपासनस्य चोपासनम्	१७५	४

ए

एकोद्दिष्ट्याडम्	६१०	१२
------------------	-----	----

क

कर्णवेधः	३५८	१
कर्तव्यधर्माः	१८२	८
कर्मप्रशंसा	१३	७

विषयः	पृष्ठ	पङ्क्ति
कर्म्मविपाकः	६८८	८
कामाकामकृतपापेषु प्रायश्चित्तकर्त्तव्यता- विकल्पः	७०४	१६
काम्यकालः	५२०	८
काम्यस्नानानि	२६२	८
कुसीदम्	२२८	७
कच्छप्रत्यान्नायः	७५२	१
कच्छातिकच्छः	७१६	४
कच्छादिलक्षणानि	७०८	१
केशप्रसाधनादिमाङ्गल्यविधिः	२११	१
क्रमप्राप्तिलकविधिः	२७८	१
क्रमप्राप्तसायंसन्ध्यायां विशेषः	२६	२०
क्रियाङ्गस्नानम्	२७०	७
चन्रियादिवधे	८०४	८

ग

गमने वर्ज्यानि	१२६	२
गर्भाधानम्	३४८	५
गुरुकुले वासचर्या	१०६	१
गुरुतल्पप्रायश्चित्तम्	८३५	३

विषयसूची ।

१३

विषयाः

शुद्धतत्त्वप्रायश्चित्तम्

शुद्धतत्त्वसमानि

शुद्धतत्त्वातिदेशः

गोवधप्रायश्चित्तम्

गौणस्नानविधिः

ग्रहणकालः

पृष्ठे

पृष्ठे

८८७

१

८४४

१८

८४६

८

८५६

१७

२७२

१

५३४

३

च

चतुर्थीयमः

३६५

१०

चान्द्रायणम्

७३८

११

चान्द्रायणैतिकर्तव्यता

७४७

१०

चूडाकर्म

३६१

१

ज

जननमरणाशीचे वर्णनियमेन काल-

निर्णयः

३८१

७

जननाशीचम्

३८१

८

जपः

७४

८

जपसंख्याविधिः

७८

१

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
जातकर्म	३५२	१४
जातिभंगकरादिषु	८४८	६
जीवत्पितृकश्चाद्वकालः	५४१	१५
जीवत्पितृकश्चाद्वम्	६३८	४

त

तप्तकच्छः	७३५	५
तर्पणम्	२८३	११
तीर्थयात्रास्नानम्	७५५	४
तुलापुरुषाख्यकच्छः	७१८	१
तृतीयाश्रमः	३६४	८

द

दन्तधावनम्	२०६	२
दशाहमध्ये दर्शपाते	४४०	११
दहनकाले अग्निनाशे	४३८	२०
दाहनिरूपणम्	१४५	८
दारानुकल्याः	१४३	८
देवतार्चनम्	२८७	१५

विषयसूची ।

२३

विषयाः

पृष्ठ

पङ्क्तौ

दुमच्छेदे

८२०

१४

द्वितीयधर्माः

१०८

१६

द्विपिठकथाद्वयम्

६०७

१८

द्विराचमननिमित्तानि

५७

७

ध

धान्यादेः

४५५

१४

न

नरकाः

६८४

१६

नवव्याहानि

६१८

१४

नामकरणम्

३५५

४

नित्यव्याहपञ्चमहायज्ञानां स्वरूपाणि

३०७

१

नित्यव्याहम्

३०७

१६

नित्याधिकारः

५२२

१२

निष्क्रमणम्

३५८

१

नैमित्तिकस्नानविधिः

२५३

१

प

विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्तौ
पङ्क्तिपावनाः	५५७	१
पतिव्रताविशेषधर्माः	१८५	१६
पराकः	७१७	६
परिवेदन-पारिविच्ये च	८८३	११
परिवेषणादिविधिः	५८६	७
परिषत्	७७२	१०
पर्यंकच्छः	७३३	१
पर्षदुपस्थानम्	७७४	८
पाणिरेखाभिः परिगणनाप्रकारः	८१	२
पितामहधने पौत्रविभागः	६५८	१५
पुंसवनम्	३५०	१५
पूजोपयुक्तपुष्पाणि	३०१	१
पोथ्यवर्गचिन्तादि	११२	१
प्रकीर्णकप्रायश्चित्तानि	८५५	७
प्रतिग्रहविषये आपदनापत्ताधारणं		
किञ्चित्	२२०	३
प्रसङ्गात् गुर्वादिस्त्रयणम्	३०	३
प्रसङ्गात् वर्णवृत्तिः	२१५	१
प्राजापत्यकच्छः	७१०	१

विषयसूची ।

१०

विषयाः

७५

पृष्ठानि

प्राणायामः

६७

३

प्रातःस्नानम्

६१

१

प्रायश्चित्तकर्तव्यतानिर्णयः

७०२

१८

प्रायश्चित्तनिर्णयः

७७७

१

प्रायश्चित्तम्

८१५

१५

प्रीषितमरणजननाशौचम्

४२७

६

प्रीषितमृतदाहविधिस्तदशौचम्

४३०

८

फ

फलादिकच्छः

७३४

१२

ब

ब्रह्मचारिनियमाः

३८

१

ब्रह्मयज्ञः

२७८

१७

ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तानि

७८४

८

ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम्

७८६

१८

ब्रह्महत्याव्रतातिदेशः

८०८

१०

ब्रह्महत्यासमानानां प्रायश्चित्तं

तत्स्वरूपं

८०६

८

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
ब्राह्मणनिमन्त्रणविधिस्तनियमाद्य	५६१	१
ब्राह्मणपरीक्षा	५५६	५

भ

भिक्षाचरणम्	३२	३
भूम्यादेः	४५१	१४
भोजनविधिः	३२६	१५
भोज्याभोज्यद्रव्यप्रसङ्गात् भोज्याभोज्यान्ना		
अपि	३३८	४
भोज्याभोज्यद्रव्याणि	३३७	१

म

मध्याह्नसन्ध्यायां सूक्तार्थाय विशेषः	७५	१८
मलापकर्षणं स्नानम्	२६७	१४
महापातकसंसर्गिप्रायश्चित्तम्	८४८	४
महापातकीदृशः	७८६	३
महासान्तपनम्	७३१	१५
मांसभक्षणे	८२८	१७
मातुरंशकृमिः	६६२	७

विषयसूची ।

१८

विषयः	पृष्ठ	पङ्क्ति
मार्जनम्	६८	१
मिथ्याभिगंसनप्रायश्चित्तम्	८६२	७
मृताहकालः	५०४	३
मृताहापरिज्ञाने कालः	५१०	१५

य

यतिधर्माः	३७३	१३
यतिसान्त्वनम्	७३१	११
यमतर्पणम्	२८६	८
यावकव्रतम्	७४६	५
युगादिमन्वादिकालः	५३८	१८

र

रक्षोपायाः	१८२	३
रहस्यकृतपापप्रायश्चित्तानि	८६८	१

व

वरलक्षणानि	१४२	८
------------	-----	---

विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्ती
वर्ज्याः	५५८	३
वर्ज्यानि	५५४	१४
वस्त्रविधिः	२७४	३
वस्त्रादेः	४५२	४
वाग्दुष्टादिभक्षणे	८३७	१६
वाग्निष्ठे स्नानविधिः	२४२	१२
विक्रतियागस्य कालः	४८३	१७
विजातीयपुत्रविभागः	६५७	८
विङ्गालाद्युच्छिष्टभक्षणे	८३२	१
विष्णुत्रयतिरिक्तशरीरमलशौचम्	५०	८
विद्यारम्भः	३६३	१०
विभक्तस्य स्वर्गातस्य पुत्रपौत्ररहितस्य		
दायग्रहाधिक्रमः	६७१	१५
विवाहभेदः	१५५	६
वेदव्रतानि	८६	३
वैश्ववृत्तिः	२२७	२
वैश्वदेवकालनिर्णयः	३२०	६
वैश्वदेवपाकनिर्णयः	३१८	१
वैश्वदेवविधिः	३१०	७
व्रतलोपः	८०८	१२
व्रतस्य ग्रहणकालः तत्प्रकारश्च	७८१	८

श

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्ती
शयनविधिः	२४३	१०
गीतकच्छः	७३६	७
शूद्रवृत्तिः	२३०	६
शीचविधिः	४४	७
श्राद्धकालाः	४८६	१
श्राद्धदिनेऽपराहकृत्यम्	५६७	६
श्राद्धदिने पूर्वाह्नकृत्यम्	५६५	१८
श्राद्धदेशः	४८३	१८
श्राद्धभेदाः	४७५	११
श्राद्धस्वरूपम्	४७४	४

स

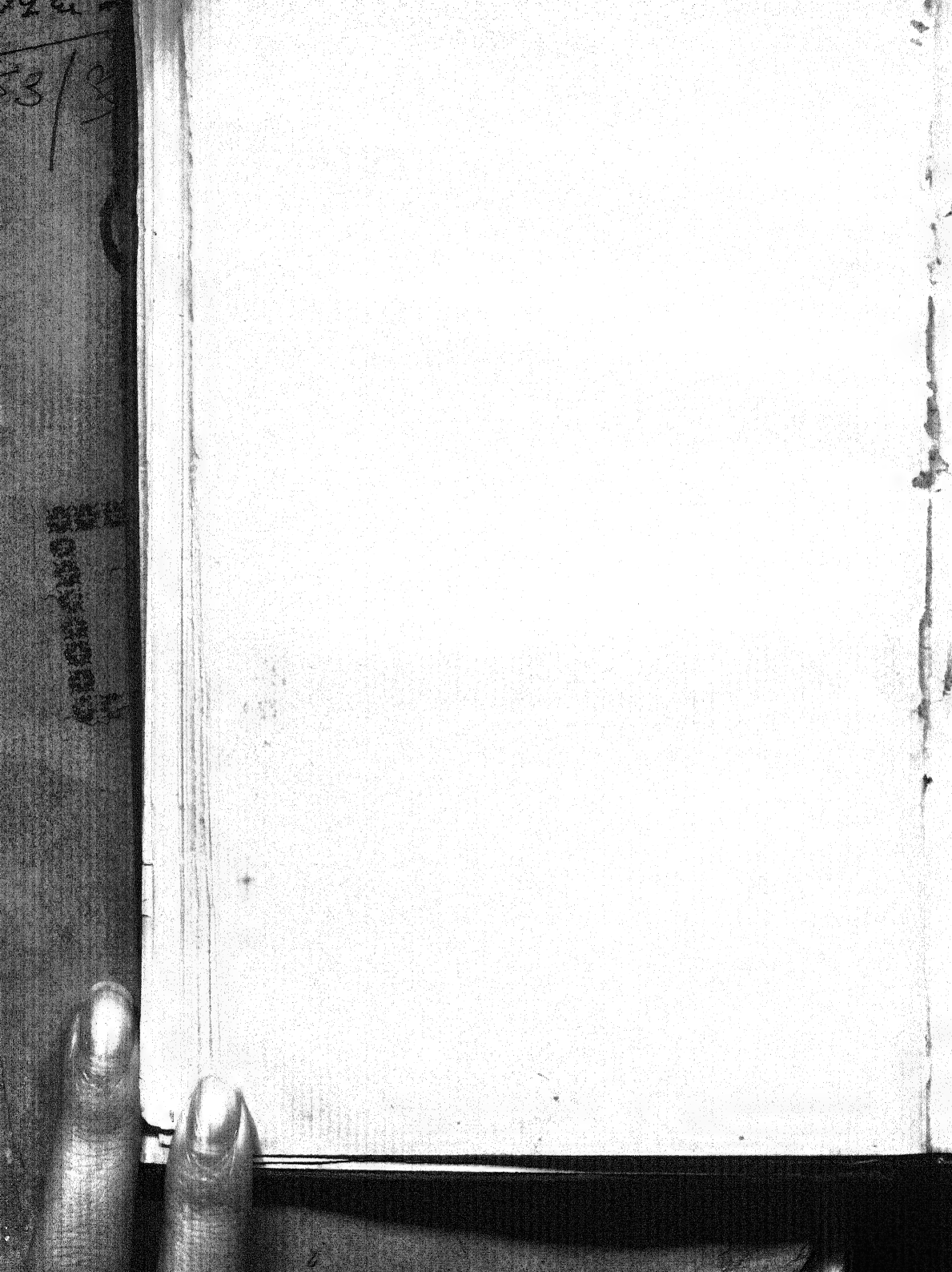
संक्रान्तिकालः	५२८	१०
संसर्गिप्रायश्चित्तम्	८८०	१३
संस्तुतिविभागः	६७६	१५
सङ्कल्पश्राद्धम्	६०८	१४
सन्धिन्यादिचीरपाने	८२८	३
सपिण्डीकरणम्	६१८	१८

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
समाचारप्राप्तद्विरागमने शुभाशुभ-		
कालादि	१८६	११
समानोदकाशीचम्	४२६	१५
समावर्त्तनम्	११२	१८
सर्वविभागशेषः	६८८	११
साधारणधर्माः	१४	५
सान्तपनकच्छम्	७२७	१६
सामान्येन पापनिष्कृतिहेतवः	७६०	५
सिद्धान्तादेः	४५८	१
सीमन्तोन्नयनम्	३५१	८
सुरापानप्रायश्चित्तम्	८१३	१८
"	८७३	३
सुरापानसमानि	८२५	१
सुवर्णस्त्रियप्रायश्चित्तम्	८२६	३
"	८७६	१
सुवर्णस्त्रियसमानानि	८३४	१६
सूर्योपस्थानम्	७३	८
सीमायनम्	७४४	८
सौम्यकच्छः	७१७	८
स्त्रीणां विशेषपतनहेतवः	८६८	१
स्त्रीधर्मः	१८०	१३

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
स्त्रीशूद्रविट्चित्रवधे	८०२	१५
स्त्रीसंस्काराः	३६२	१२
स्नातकव्रतानि	११४	१५

ह

हस्तदानादिक्रियादुष्टभक्षणं	८३८	१०
-----------------------------	-----	----

ऋष्यादिनामसूची ।

** । एतच्चिह्नपूर्ववर्तिसंख्याः पृष्ठाङ्कबोधिकाः ;
एतच्चिह्नपूर्ववर्तिसंख्याश्च पङ्क्त्यङ्कबोधिका इत्यवगन्तव्यम् ।

ऋषिनामानि ।

मनुः—११।१८, १२।४, १२।१८, १४।६, १७।४, २०।२,
२०।१३, २१।७, २२।५, २४।४, २५।८, २६।३, २७।२२,
२८।७, २८।१३, ३०।८, ३२।८, ३४।१, ३५।६, ३६।५,
३७।४, ३७।१५, ३८।४, ४१।११, ४२।६, ४२।८, ४३।१०,
४५।१४, ४६।६, ४७।१, ४७।११, ५०।८, ५१।७, ५३।१०,
५७।२, ६८।१७, ७१।१३, ७८।२, ८४।२, ८५।१०, ८७।१,
८८।१०, १००।३, १००।१२, १०२।४, १०२।१०, १०३।२,
१०५।१५, १०६।२, १०८।५, १०८।११, ११४।४,
११७।१८, १२०।३, १२०।१०, १२०।२०, १२३।१२,
१२६।३, १३१।१६, १३२।७, १३३।१३, १३५।६, १३६।८,
१४३।१०, १४४।१३, १४७।२२, १४८।१४, १५३।४,

मनुः (क्रमागतः) —

१५४।४, १५४।१०, १५५।१, १५५।१८, १५६।२, १५८।४,
 १५८।२, १६०।२, १६१।१७, १६२।७, १७०।१५,
 १७५।१५, १८८।१, १८८।१८, १८०।५, १८०।१७,
 १८२।८, १८३।६, १८५।१७, २०४।५, २०६।१३, २०८।६,
 २१५।२, २१५।१८, २१६।६, २१६।१८, २१७।१४,
 २१८।१६, २२०।५, २२१।४, २२२।२, २२४।१७, २२६।३,
 २२७।४, २२८।१२, २३०।७, २३१।१८, २३३।१२,
 २४६।१६, २४८।१, २५७।८, २५८।३, २६८।८, २७४।४,
 २८१।१०, २८२।११, ३०५।१६, ३१५।१७, ३१६।८,
 ३२१।५, ३२४।१४, ३२७।१, ३२८।१७, ३३५।१६,
 ३४१।१४, ३४६।१०, ३४७।८, ३५५।५, ३५७।११,
 ३६०।२, ३६१।१, ३६२।१२, ३७४।५, ३७५।८, ३७७।१,
 ३८४।८, ३८१।८, ३८३।१२, ३८५।८, ४०५।८, ४०६।१५,
 ४१५।८, ४२६।१७, ४२७।२, ४२७।८, ४२८।८, ४३१।१४,
 ४३१।१८, ४३५।१, ४४३।११, ४४६।३, ४४८।५, ४५३।८,
 ४५८।२, ४६१।१०, ४६८।५, ४६८।१०, ४८३।१८, ४८५।१,
 ५२०।८, ५२४।१८, ५३६।१४, ५४२।१६, ५४३।१५,
 ५५०।१३, ५५६।६, ५५७।२, ५५८।१५, ५५८।४, ५६०।११,
 ५८१।१७, ५८८।३, ५८८।१६, ६०१।५, ६०१।१७,
 ६०८।४, ६५१।२०, ६५२।६, ६५४।४, ६५५।१३, ६६६।१८,
 ६६७।११, ६६७।२१, ६७५।८, ६७५।१५, ६७५।१८,

मनुः (क्रमागतः)—

६८२।६, ६८२।११, ६८५।६, ६८६।८, ६८६।१२,
६८१।१८, ७००।६, ७०२।१६, ७०५।१६, ७१०।११,
७१५।८, ७३५।१२, ७४२।२०, ७४६।१०, ७४८।३,
७७४।८, ७८४।१०, ७८६।४, ७८७।१०, ७८८।१३,
७८०।३, ७८७।१५, ८००।१७, ८०१।१८, ८०२।८,
८०८।१२, ८१३।२०, ८१४।१७, ८१५।१६, ८१८।१,
८२२।१७, ८२४।७, ८२५।२, ८२५।८, ८२६।८, ८३६।१,
८३६।१२, ८३७।११, ८४०।८, ८४३।१२, ८४८।५,
८५१।७, ८५८।११, ८५८।२१, ८७१।८, ८७४।१,
८७४।१७, ८७५।१२, ८८१।१८, ८०२।५, ८०५।१,
८०८।४, ८१७।११, ८१८।१६, ८२०।१५, ८२५।१२,
८२७।७, ८३२।४, ८४८।१८, ८५०।६, ८५०।१८,
८५४।१७, ८५७।५, ८६४।१०, ८६६।१२, ८८३।५,
८८४।४

बृहन्नमनुः—२८६।१२, २८७।८, ३२८।१, ३२८।१७, ४०५।१३,
४२८।६, ४८७।२०, ५७८।५, ८४०।२

बृहन्नमनुः—३८२।४

अत्रिः—१५०।२, ३२८।८, ४७०।१३, ४७१।७, ५७८।४,
८०१।१५, ८८१।१

विष्णुः—२७।१२, २७।१६, ४०।२०, ४२।१२, ४५।१२, ५२।३,
१२१।१२, १२२।५, १२२।७, १२६।१२, १२६।१४,

વિષ્ણુ: (ક્રમાગત:)—

૧૯૮૩, ૨૦૪૩, ૨૦૫૩, ૨૦૬૩, ૨૦૬૧૯, ૨૦૭૩, ૨૦૮૧૮, ૨૨૫૧૪, ૨૬૩૮, ૨૬૫૧૪, ૩૨૬૧, ૩૨૭૨૦, ૩૨૮૨૨, ૩૩૦૧૪, ૩૩૧૧, ૩૪૦૮, ૩૪૫૧, ૩૫૨૧૬, ૩૫૨૧૩, ૩૮૮૧૪, ૪૧૬૧૪, ૪૨૬૧, ૪૩૩૦, ૪૩૪૧, ૪૩૫૧૭, ૪૫૫૧૮, ૪૫૭૧૧, ૪૬૬૧૦, ૫૨૧૧૩, ૫૩૪૧૫, ૫૫૨૧૭, ૫૮૭૧૬, ૬૦૦૧૬, ૬૨૦૫, ૬૩૧૦, ૬૭૨૧૫, ૭૩૩૧૨, ૭૩૬૦, ૭૩૭૮, ૭૪૭૧, ૭૭૬૧૪, ૭૮૧૧૧, ૭૮૫૧૬, ૮૦૭૨૧, ૮૧૦૬, ૮૨૨૧૫, ૮૪૫૧૭, ૮૪૮૧૧, ૮૭૬૧૫, ૮૮૬૧૦, ૯૨૭૧૫

બ્રહ્મવિષ્ણુ:—૪૩૨૧૬, ૪૩૩૮

બ્રહ્મદિષ્ણુ:—૪૩૦, ૮૧૪૮, ૮૪૮૧૬, ૮૬૮૧૭, ૮૨૪૧૫, ૮૩૨૧૬, ૮૮૭૮

હારીત:—૩૫૧૧, ૩૭૬, ૪૨૨૨, ૪૭૪, ૫૬૫, ૫૬૧૨, ૫૭૪, ૭૦૪, ૮૫૧૮, ૧૧૦૮, ૧૧૩૧૬, ૧૧૮૧૬, ૧૨૧૧૫, ૧૨૭૧૬, ૧૫૭૬, ૧૫૭૧૧, ૧૭૨૧૧, ૧૮૬૧૭, ૧૮૮૮, ૨૧૮૧૩, ૨૨૮૧૫, ૨૪૦૧૦, ૨૪૧૧૫, ૨૮૫૧૭, ૨૮૮૧૦, ૨૮૮૬, ૩૨૮૧૫, ૩૨૮૧૫, ૩૪૧૮, ૩૪૨૪, ૩૪૮૧૭, ૩૫૨૧૩, ૩૮૫૧૮, ૪૨૫૧૬, ૪૪૭૧૩, ૪૫૧૧૩, ૪૬૫૧૪, ૪૬૬૧૪, ૪૬૭૧૪, ૪૮૨૧૬, ૪૮૭૨૨, ૫૦૦૧૭, ૫૭૮૧૮, ૬૦૭૧૮, ૬૨૮૧૭, ૬૮૧૧૫, ૭૦૩૧૮, ૭૦૬૧૮, ૭૧૮૧૨, ૭૪૨૧૧, ૭૪૮૧૮,

हारीतः (क्रमागतः)—

७८२।२०, ८१८।८, ८४५।१३, ८६८।३, ८७८।१२, ८२६।१८,

८३१।१७, ८३४।१७, ८५८।३, ८५८।६, ८६१।२, ८६७।१५

लघुहारीतः—६२७।२२

वृद्धहारीतः—८३६।४, ८५०।१६

याज्ञवल्क्यः—१०।२२, १४।१५, २३।१८, २५।२, ३०।४, ३२।४,

३३।८, ३४।११, ३५।१५, ३६।११, ३८।२, ४१।१६, ४४।८,

५४।१३, ५५।१८, ५७।७, ६१।१५, ७७।१६, ८३।६, ८५।४,

८७।८, ८८।८, १०१।४, १०२।१५, १०४।४, १०८।१७,

११०।१२, ११२।१८, १२०।१७, १२२।८, १३२।२, १४१।१३,

१४२।८, १४५।८, १५०।१७, १५५।७, १५६।११, १८८।८,

१८८।८, १८०।२, १८३।१, १८५।४, २११।६, २१२।८,

२१५।५, २१७।५, २१८।१०, २२१।१, २२१।७, २२८।८,

२२८।१५, २३१।२, २३५।६, २४३।४, २४३।६, २४५।१७,

२४७।१५, २५२।६, २५३।२, २८०।१८, ३११।१७, ३२६।४,

३२७।७, ३३५।१३, ३३६।२०, ३३७।२, ३४०।१५, ३४६।१,

३४७।१२, ३५०।१८, ३५५।८, ३०३।१४, ३०६।१४, ३०७।८,

३८५।१०, ३८८।१८, ३८१।१६, ३८२।१८, ३८६।१, ३८७।७,

३८७।१७, ३८८।१४, ४०२।८, ४०४।१३, ४०५।१८,

४११।१८, ४२७।१५, ४३१।७, ४३३।१६, ४३६।७, ४३७।१४,

४४५।३, ४४६।१८, ४४८।२, ४५१।४, ४५२।२१, ४५३।१५,

४५८।८, ४६२।१६, ४७१।१०, ४७३।६, ४८६।१, ५५८।७,

याज्ञवल्क्यः (क्रमगतः)

५६२।५, ५६३।२, ५७२।३, ५७५।१, ५७६।१८, ५७७।५,
 ५७८।१२, ५८६।१०, ५८७।१, ५८७।७, ५८८।४, ५८८।६,
 ६१०।१३, ६१२।३, ६२१।१४, ६४५।१३, ६४६।१४,
 ६४७।२२, ६५०।१०, ६५५।१, ६५६।३, ६५७।८, ६५८।३,
 ६५८।१६, ६६२।८, ६६५।१, ६६५।१५, ६६८।१७, ६७०।८,
 ६७१।१७, ६७६।१, ६७६।१५, ६८१।८, ६८३।१७, ६८८।७,
 ६८८।१२, ६८५।८, ६८८।१०, ७०३।८, ७०३।१३, ७०४।१८,
 ७०८।१, ७१०।२, ७१५।१४, ७१६।१७, ७१७।७, ७१७।१४,
 ७१८।२, ७२७।१८, ७३१।१५, ७३३।२, ७३५।६, ७३८।१२,
 ७४३।२, ७४७।६, ७४७।११, ७७२।२०, ७८६।१८, ७८८।८,
 ७८८।१६, ८०२।१, ८०४।१७, ८०६।११, ८०८।११,
 ८११।१३, ८१५।८, ८१६।३, ८१८।१८, ८२३।२, ८२५।१३,
 ८२६।४, ८२८।१, ८३०।१४, ८३४।१८, ८३८।७, ८४५।३,
 ८४६।१६, ८५०।१३, ८५३।१८, ८५६।१८, ८७०।१८,
 ८८८।४, ८८८।१४, ८१५।३, ८१५।२०, ८२५।१६,
 ८५०।११, ८५०।२२, ८५१।८, ८५३।३, ८६१।१७, ८६२।८,
 ८६३।१२, ८६३।१८, ८६४।४, ८६६।६, ८६७।१०, ८६८।६,
 ८७०।७, ८७३।५, ८७६।३, ८८७।३, ८८१।१०, ८८३।११,
 ८८४।७

योगियाज्ञवल्क्यः—६१।१०, ६८।२, ७४।१३, ७८।५, ८०।१८,
 ८१।३, २३६।१, २७२।५, २७३।२१, २७५।६, २८१।५,

योगियाज्ञवल्काः (क्रमागतः)—

२८४।१२, २८५।८, २८२।७, २८७।१७, २८८।८, ५७५।२१,
७३८।१, ८४३।८

वृक्षयाज्ञवल्काः—२१०।२, ३८१।१२, ४०८।१८, ८३८।१५

उभयना—१०४।१, २५८।१७, ५६६।११, ६२७।१४, ८७८।१,
८८०।१७, ८८५।१८, ८८६।१६, ८४३।१६

अङ्गिराः—४१।४, ४२।१५, ५७।१६, ३८३।१, ३८८।१८,
४०६।१०, ४०७।२, ४१४।११, ४१७।१७, ४२३।५, ४५०।१६,
५३५।८, ६१७।१, ६१८।१५, ७०४।६, ७११।७, ७७३।८,
७७५।१, ७७७।२, ७७८।८, ७७८।३, ७८१।१, ७८२।२२,
८०२।१३, ८०८।१५, ८१६।८, ८१७।८, ८६८।१, ८६८।७,
८३३।१५

यमः—२८७, ३७।१४, ४१।१८, ४४।१६, ४६।८, ५१।१६,
५३।८, ५८।४, ७१।२२, ८१।१८, १०२।७, ११८।१४,
१२०।१४, १४८।४, १५२।३, २०८।८, २१०।१४, २१८।५,
२४८।८, २५४।६, २६२।१७, २६३।१८, २८८।२, ३०५।२,
३०५।१३, ३२७।१०, ३५८।५, ३६०।५, ३६१।४, ३८५।२३,
४३८।२०, ४५२।५, ४६०।७, ४६३।५, ४६६।१७, ४६७।१,
४६८।१३, ४८४।१५, ४८५।८, ५०४।६, ५१७।७, ५४६।५,
५६२।१६, ५६४।२, ५६५।१, ५६७।७, ५६८।७, ५६८।१५,
५७०।२०, ५७३।४, ५८५।१०, ६०३।४, ६२३।१०, ६२४।१,
६८५।२, ७१६।८, ७२१।१२, ७३२।५, ७३२।१५, ७५०।१८,

यमः (क्रमागतः)—

८०१।१२, ८१०।१२, ८३५।४, ८४७।१५, ८६४।७, ८६८।१४,
८७१।३, ८८४।१७, ८८०।६, ८८८।१८, ८५६।११, ८६०।१८

बृहद्यमः—८२२।१३, ८४८।१

आपस्तम्बः—२४।८, २४।१४, २५।१५, ३०।१, ५२।१५, ५८।१,
१२७।१०, १३१।५, १३७।३, २४०।१३, ३१०।८, ३१२।५,
३१४।२१, ३२७।३, ३३४।१, ४१५।१६, ४४८।१७, ४५४।१६,
४६६।७, ४७४।५, ५४३।१८, ६१८।१२, ६६३।१६, ६७४।२१,
७८४।४, ८६५।८, ८६६।३, ८६८।२०, ८८६।८, ८१३।४,
८३६।४, ८३६।१२, ८३७।३, ८४०।३, ८४६।१, ८६१।८

संवर्तः—६५।१, ११७।१, १५०।७, ३७५।१७, ३८२।१७,
४०७।१८, ४१६।११, ४१८।१४, ४५६।१७, ७८८।७,
८२८।१०, ८४३।१६, ८६५।१५, ८८८।४, ८११।१८, ८३७।८,
८३८।१

बृहत्संवर्तः—८८६।६

कात्यायनः—२३।८, २४।१८, ५६।१५, ६२।७, ६२।१२, ६६।२२,
८६।५, १४२।१५, १५३।१६, १७१।८, १७३।७, १७६।१,
२०५।१२, २०६।१६, २०८।१, २३८।८, २४१।३, २५०।८,
३०६।१, ३१०।१५, ३१२।१०, ३१४।१७, ४०२।२२, ४८०।४,
४८०।१२, ४८०।२, ४८४।८, ५०१।८, ५४१।१६, ५५२।१,
५६४।१७, ५६८।१, ५७१।१६, ५७५।६, ५८०।७, ५८२।६,
५८५।६, ५८६।१, ५८२।५, ६०२।५, ६१२।१७, ६१७।८,

काव्यायनः (क्रमागतः)—

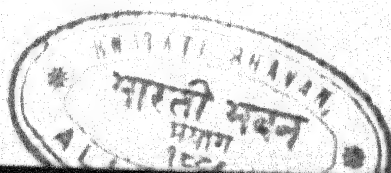
६२४।१८, ६२५।२२, ६२८।१०, ६३२।१४, ६३५।१५,
६३६।२०, ६३८।१५, ६५४।७, ६७१।४, ६७२।७, ६८५।३,
६८५।१८, ८४३।१

बृहस्पतिः—२८।१७, ४८।१, ५८।१, ७८।१५, ११७।८, १२४।१६,
२१८।१८, २३०।१, २३०।१०, २६१।६, २८१।१८, २८३।१३,
३३३।१६, ४१८।१०, ४२२।११, ४२८।८, ४३२।३, ४४२।१८,
४६४।१३, ४६५।८, ४७०।१८, ४७१।१७, ५१०।१६, ५४५।८,
६११।२०, ६७७।७, ६८०।७, ६८५।१६, ६८६।१, ६८०।३,
८०४।६, ८१६।१७, ८५२।८, ८४८।१५, ८५६।८, ८५७।१४

परामरः—४१।१२, ६८।५, १०१।१६, २३०।१३, २४७।११,
२६१।१६, २६२।४, २७३।७, २८६।१, ३५०।४, ४०८।८,
४१२।१८, ४३६।१७, ४५८।१४, ४७८।१५, ७२८।८,
७३५।१७, ७३६।३, ७३६।१२, ७४८।२५, ७५२।१४,
७७६।१२, ८०८।१८, ८५१।१२, ८६६।१०, ८६८।४, ८७०।७,
८८६।३, ८११।२३, ८३३।२१, ८३६।१८, ८३७।१७,
८३८।११, ८५१।१३

बृहत्परामरः—४८।७, ४८।१४, ५२।८

व्यासः—३३।१४, ६४।१७, ६६।१२, ६७।७, ६८।१२, ७२।८,
७३।१६, ७४।१०, ८२।१, १०२।१, ११३।६, १२५।५, १७०।२,
२१०।१०, २१७।१८, २४६।१८, २६८।१०, २७०।२,
२७८।२०, ३०८।१४, ३१४।१, ३२७।१५, ३३४।२२,

53/3
व्यासः (कामागतः) —

३३६।१२, ३४४।१, ३५३।२, ३५४।६, ३६२।१, ३८३।७,
४५२।१४, ४५७।१५, ४८२।१२, ४८५।१६, ४८५।२०,
५३४।११, ५४५।२, ५४८।१४, ५७७।१२, ६००।६, ६०८।१५,
६१४।११, ६३१।३, ६८८।३, ८१५।५, ८१८।१५, ८६५।२१,
८६६।१२

ग्रहः—१२।१४, ४६।१२, ५५।४, ६१।१८, ६४।१२, १२१।८,
१४०।२, १८५।७, २१७।१०, २३६।१७, २३८।१८, २५७।४,
२७०।८, २८६।४, ३२८।८, ३३७।१५, ३५४।११, ३५६।१,
३५७।५, ३५७।८, ३६०।८, ३६४।१३, ३८४।६, ३८८।१०,
४०३।१०, ४३७।४, ४४६।८, ४४८।४, ४४८।१२, ४५१।१६,
४५५।७, ४५६।२२, ४५८।१८, ४६१।१, ४६८।१०,
४८५।१४, ५१८।१, ५५२।४, ५५४।१४, ५६८।१३, ५८८।५,
६०२।८, ६१२।६, ६१४।४, ६२३।१८, ६४७।१८, ६८०।१,
६८४।८, ६८४।१७, ७०१।४, ७३१।१२, ७३७।२, ७४२।१७,
७४६।६, ७४८।१७, ७५०।४, ७८०।१३, ७८१।४, ७८८।१८,
७८१।१५, ७८७।११, ८२४।१६, ८२७।१३, ८७८।१६,
८८७।१३, ८३४।८, ८४२।१०, ८५८।२२, ८६१।१३

बृहच्छ्रुतः—५४।१८

लिखितः—२८१।५, ३५६।७, ३६१।७, ३६१।१०, ४५५।४,
७३३।१८, ८३६।१५, ८४६।१४

दशः—४४।१३, ४५।२१, ४६।८, ४७।८, ४८।१, ५३।४, ५४।७,

द्वयः (क्रमागतः) —

६२।१५, ८६।१२, १००।८, ११२।१६, २११।१५, २१२।२,
२३०।१३, २८८।६, ३६६।१८, ७८८।१३

गीतमः—२०।५, २८।८, ३४।१६, ३८।१८, ५३।१३, ८६।१५,
११४।१, ११८।११, २३०।१८, ३१३।१०, ३३५।२०, ३३८।६,
३६४।५, ३८३।६, ३८०।१२, ४०२।२, ४०६।४, ४१५।११,
४३८।१, ४५८।१२, ४७१।१५, ५१८।८, ६१६।४, ६६५।८,
६६६।१४, ६६८।१३, ६७५।४, ६८०।१, ७०२।२०, ७०८।१२,
७११।११, ७१६।५, ७६०।६, ७८०।१४, ७८८।३, ८२३।७,
८२७।८, ८८०।२, ८५८।१८, ८६४।१८, ८६६।१६

ब्रह्मगीतमः—५३०।१८

यातातपः—२३।६, २८।१०, ४५।३, ४६।५, ४८।१३, ७८।१३,
१५४।१३, १७०।१७, २६०।१७, २६१।११, २७४।८,
२७४।१२, २८३।१६, २८४।१५, ३१२।१, ४३५।१८,
४३८।६, ४३८।१०, ४६०।१६, ४६६।१४, ४८१।१,
४८५।१३, ५१८।१८, ५४४।२०, ५७८।६, ६०२।२१,
६२३।१५, ६२४।१०, ६३२।५, ७८०।७, ८५४।१३, ८८४।१०

ब्रह्मयातातपः—४००।१, ५७०।१६, ६३४।१५, ७७८।४, ८३४।५

कमिष्ठः—१२।१७, २०।८, २७।१, ३५।३, ३६।२, ३८।६,
३८।५, ७६।१७, ७८।७, ८८।१, ८८।५, ११७।११, १२७।६,
१३८।१, १३८।६, १४१।७, १५३।८, १७१।३, २२५।१८,
२५२।३, ३१७।१५, ३२२।१२, ३३०।१७, ३४३।१६, ३४८।७,

वशिष्ठः (क्रमागतः)—

३७४।१३, ३७५।१४, ३८८।५, ३८८।३, ३८७।१४, ४१५।४,
४३०।१३, ४५८।७, ५३०।१६, ५४८।२०, ५५८।१, ५६२।७,
५८७।१४, ६४७।८, ६५२।१५, ६५२।१८, ६५६।१४, ६८२।३,
७१०।१५, ७८२।४, ७८५।१, ७८७।२२, ८०८।१७,
८१०।१६, ८११।४, ८३६।१७, ८३७।५, ८४३।१८, ८५१।१,
८८३।१२, ८८५।२, ८८८।१८, ८९१।५, ८९५।१५, ८९६।१०,
९२१।२, ९३८।३, ९५८।१७, ९६७।५, ९६८।२, ९६८।१६

ज्योतिर्वशिष्ठः—५३०।१, ५३१।१७

लघुवशिष्ठः—८२८।५

वृद्धवशिष्ठः—५२८।११, ५३०।१३, ५३१।५, ५३१।१८, ५३५।११,
५३६।२१, ६१२।३, ८८८।३, ८८८।१७, ९००।१५

वृहद्वशिष्ठः—१७२।८, २६४।७, ४२०।१४, ४२८।५, ५१५।१६

योगीश्वरः—५२।१८, ६१।७, ६७।४, ८२।२, ६५७।३, ६६३।२१,
६६८।१५

योगियोगीश्वरः—२७५।२०

वैपायनः—६८।१३

वादरायणः—१८६।१८

काश्यपः—४५।६, ७२।१६, ७३।१०, १३१।२०, १५०।१२,
२५५।१, ३८४।१८, ४६६।२०, ८८८।११

गार्ग्यः—८६।१२, १७०।१०, २०७।३, २०७।१५, २६७।१८,
२६८।४, २६८।१३, ५२३।५, ५३१।८, ५७६।८, ६१६।८

ब्रह्मगार्ग्यः—५२३।१२, ५२३।१३, ५२४।४

प्रचेताः—५२।१२, ३०८।८, ३५४।२, ३८६।१६, ३८८।२,
३८८।५, ४३५।११, ४५४।२२, ४८२।२, ४८८।१०, ५६४।४,
५६५।२०, ५७३।१३, ५७७।१, ५८०।४, ६१८।१०, ८०८।२,
८१७।६, ८६४।१७

ब्रह्मप्रचेताः—४२२।५, ८८३।४

ब्रह्मप्रचेताः—८८।१

मरीचिः—१८०।१, २०८।२१, २८८।११, २८८।८, ३८८।८,
४०१।११, ४०३।१४, ४२२।१६, ४३४।१६, ५०८।१,
५११।८, ५२७।३, ६००।११, ६१६।१३, ७२८।१, ८१५।१०

घोषस्थः—२०८।१२, २६२।८, ३३४।१२, ४१८।१८, ४७८।१७,
५४०।५, ८१४।१२, ८३८।१, ८५४।७

शुगुः—७१।१६, ५१७।१२, ५१८।११, ५४८।१०

नारदः—११८।५, १४३।१, १४५।१५, १४८।३, १५०।२१,
१५४।१, २०८।१८, २०८।१, २२६।१८, ५०८।६, ६४५।३,
६४७।१, ६४७।५, ६६७।२, ६७५।१२, ६८४।२०, ६८८।१०,
८४६।८

विश्वामित्रः—४७५।१३, ७७२।३

कौशिकः—२३८।१६, २४१।७

देवलः—२१।१५, ४२।२, ४८।७, ७३।१३, ८६।१८, १०८।१४,
१२५।१७, १५७।१८, १८८।१६, २१६।१, २४७।५, २५०।६,
२७२।१३, ३१८।५, ३२६।१७, ३३४।१५, ३३५।६, ३३६।५

देवलः (क्रमागतः) —

३४८।१७, ३७४।२०, ३७७।५, ३८६।१०, ४१६।३, ४१६।२०,
४१७।८, ४२७।१३, ४५४।३, ४६१।१६, ४६४।१६, ४६६।१,
५१५।१, ५२२।१३, ५६२।१३, ५६६।२, ५६६।१३,
५७७।२०, ७०६।१२, ७५८।२०, ७७७।१५, ७७८।१३,
८२५।१७, ८२४।२२, ८३६।८, ८५७।२१, ८६०।१४

ऋष्यशृङ्गः — ८६।८, ३२६।६, ४०२।१४, ५११।१६, ६०८।११,
६१८।५, ८७०।१६, ८८५।८, ८५८।१६

बौधायनः — ५१।४, ५१।१३, ५७।१०, ५८।१८, ७०।१४, ८५।२,
८७।४, १३७।१५, १४८।७, १४८।११, १७८।१३, २७५।१,
२८८।१७, ३१५।६, ३२७।१८, ३२८।१२, ३५१।११, ३७४।४,
४०२।१७, ४२५।२, ४४७।४, ४५०।१२, ४५५।१५, ४५७।५,
४६०।१३, ४६४।७, ४६७।११, ४८१।५, ५६८।४, ५८८।८,
६१८।१८, ६२५।२, ६६८।११, ७५०।७, ७८२।१०, ८२१।१,
८२२।१, ८१६।७, ८८१।१६

पैठीनसिः — ५४।१६, ५५।१०, ११८।६, ११८।८, १३८।११,
१८४।१०, २३५।१०, २४८।८, २५६।८, ३१८।२५, ३२८।२०,
४१७।१८, ४२०।१०, ४२८।१३, ४४१।५, ५५७।१०,
५६१।८, ६१७।३, ६२३।५, ७८३।१७, ७८६।६, ८१७।४

जाबालिः — २४६।१०, २४७।२, २७२।२, २७२।१६, ४८६।१६,
५०२।२२, ६१८।३, ७३१।६, ७३२।१०, ७३३।७, ७३७।१२,
७४८।१८, ८४२।६

सुमन्तुः—१३५।१४, १७२।५, १७२।१६, ३४२।१, ४०३।३,
४८१।१०, ५२०।४, ५२८।१, ५४४।७, ६२२।७, ६२४।१४,
६३०।८, ७८०।१८, ७८५।८, ७८५।३, ७८६।३,
८४०।१२, ८७१।४, ८८३।१५

पारस्करः—१७।१४, ११४।१६, १६८।१८, १७५।६, २७५।१७,
३५०।२१, ३५१।२०, ३८८।१५, ४३७।८, ४७८।७

लोकाचिः—२३।१२, २४।२, ३१८।११, ३२०।७, ३५१।१३,
३५८।८, ३६०।३, ३६१।१२, ४८३।१, ४८४।१५, ६१६।२१

कौथुमिः—५४८।५

च्यवनः—७८६।७

कागलेयः—७८४।५

जातूकर्णः—२७५।१२, २७६।८, ४१८।३, ४४२।११, ५८४।१,
६००।३, ६१३।२०, ८१८।१०, ८३८।१७

पितामहः—४१।१, ५०५।८

प्रजापतिः—३५४।१७, ४३४।८, ४३८।१६, ६१८।२०, ८१२।६

धीम्यः—८४४।४

आश्वलायनः—४३१।११, ५८६।१४, ६००।१, ६३४।४

भरद्वाजः—४४५, ५३।१७, २१४।६, २४७।८, २४८।२,
५८७।२२, ८४०।७, ८४२।१८

गोभिलः—१८।१४, ५६।८, ८४।१६, २३६।१७, २८७।१,
३३१।२०, ३५१।८, ४८८।६, ४८८।१३, ५०६।८, ५०७।१८,
५०८।१२, ६१४।१५, ६१५।२२, ६१६।१८, ६३०।१४

जमदग्निः—२८।१, ३१७।१, ३३८।१२, ४८१।१७, ५८८।१०,
५८८।४

कखः—३७५।१, ६१८।१४, ८४१।७, ८४१।१५

कात्याजिनिः—८६।१७, २८२।१, ४८८।५, ४८५।१४, ५१८।४,
५२४।१४, ५२८।७, ६१६।७

मार्कण्डेयः—५६।२, ५६।१८, २०७।१८, २१३।६, २६४।५,
२६४।१०, ३०८।१६, ३३०।४, ३३०।१८, ३३६।१७,
३४४।१५, ३६३।११, ३८३।१५, ५०३।१२, ५३५।१४,
५३७।१२, ५८१।२, ७३४।१३, ७४६।१, ८८८।७, ८०१।१८

ग्राहिण्यः—८१०।२१, ८११।१४

सत्त्वव्रतः—२८८।१६

मीनकः—१८।१७, ३३।६, ७०।७, ८४।८, ८४।१८, ३१२।१६,
३५१।१५, ५७८।१, ६१८।१८

वल्गुः—१६१।३

व्याघ्रः—८४१।१, ८४७।८

वैयाघ्रपादः—२३६।१८, २५१।२४, २५५।१८, ३२५।१०,
३८०।२, ४२८।२०

वैशम्पायनः—७४८।१५

पाणिनिः—१०१।८

वायुलः—४७।१८

सांख्यायनः—५८।८, ६०।८

ब्रह्मा—७१।१८

जैमिनिः—३५३।११, ३८२।१२

वैजवापः—३५३।१८, ३५७।१

अगस्त्यः—५४७।११

संग्रहकारनामानि ।

नारायणः—६८।१७, ७१।१०, ७२।१२, ५६५।८

गान्धेयः—८६।७, ८६।१०

यज्ञपार्श्वः—५४३।२१, ५७६।३

गृह्यकारः—५८६।८

शिवस्वामी—६१८।१०

सुरेश्वरः—१७।२०, ११४।१२, १८६।१२, ३५८।११

मण्डनमिश्रः—१८३।७, १८५।१४

सङ्ग्रहकारः—२१।११

भाष्यार्थसङ्ग्रहकारः—५८४।११, ५८५।६

श्रुतिग्रन्थनामानि ।

श्रुतिः—३५।१, ३६।२२, ७३।७. १७७।१, २७८।१७, २८१।१४,
२८२।८, ३७४।१६, ४८८।५, ५०७।६. ६०२।२०

निगमः—८५।५, २५१।१३, २५१।२२, ३८६।२०

तैत्तिरीयशाखा—६४।८

स्मृतिग्रन्थनामानि ।

बहुचगृह्यपरिशिष्टम्—८४।१३, ८७।२०

गृह्यपरिशिष्टम्—३५५।१४, ५४५।२१, ६३२।१०

काठकगृह्यपरिशिष्टम्—५४७।५

कुन्दीगपरिशिष्टम्—२१।१, ८२।८

भरद्वाजगृह्यम्—८७८।२०

साङ्ख्यायनगृह्यम्—४२।१८, ११८।८

षट्त्रिंशत्तमम्—४२१।५, ४७१।३, ४८३।१, ७५०।१, ८२८।८,
८३५।१७, ८८०।२, ८८२।१७, ८३४।२, ८४३।१५

संग्रहग्रन्थनामानि ।

- चतुर्विंशतिमतम्—६३८।३, ७५४।३, ८३४।५, ८८२।३
 धर्मविवृतिः—७५३।१३, ७७२।११
 कल्पतरुः—५८५।२२, ६८७।८
 विष्णुसमुच्चयः—२८१।१८
 आचारसागरः—५८।१३
 पैङ्गिरहस्यम्—३७२।१०
 चमत्कारखण्डम्—३१०।३
 परिशिष्टम्—३१४।८, ३१४।१३
 स्मृतिमहार्णवः—८३।८
 स्मृतिसङ्ग्रहः—६१।१७
 स्मृत्यन्तरम्—२४।१०, ३६।१३, ८२।१५, ३७८।६, ४४८।८,
 ५०६।३, ५७२।७, ६१०।५, ८४८।१४, ८७८।४, ८८४।११,
 ८६१।२०
 स्मृत्यर्थसारः—२८५।७, ३२८।५
-

पुराणनामानि ।

ब्रह्मपुराणम्—२५।५, ५७।१३, ७८।१६, ८०।३, ३२८।५,
३३०।१०, ३३३।१, ४१४।१, ४२२।७, ४३८।१०, ४८७।६,
५२१।१७, ५७०।१२, ५७०।१६, ५७६।१३, ५७७।८,
५८०।१३, ५८०।१३, ६०१।१५, ६१४।१७, ६२२।१,
६३४।१८, ६३८।५

पद्मपुराणम्—२८८।६

विष्णुपुराणम्—४३।४, ४४२, ४५।८, ६७।१६, ११७।२२,
१२१।२०, २०४।८, २११।२, २१२।१४, २४६।१३, २७६।५,
२८४।६, ३२५।७, ३३३।४, ३४३।१७, ३४४।७, ३४८।७,
४२०।१, ४७८।१४, ५१५।१८, ५३८।१८

विष्णुवर्मात्तरपुराणम्—३५३।१४, ४८४।१०, ५३८।३

वायुपुराणम्—२४।१६, ४८६।१८, ५५२।१६, ५५८।१०,
५७८।८, ५८१।८, ५८५।१३, ५८१।३, ५८६।१६, ६००।८,
६२५।१५

नारदीयपुराणम्—२६५।१, ५०७।२, ५३८।४

मार्कण्डेयपुराणम्—६१।२, ६७।८, ११८।११, १२२।११,
१२५।८, २४८।११, २६४।१६, ३०८।५, ३२६।६, ३२८।२०,
४७३।८

भविष्यपुराणम्—३३।१८, ७३।२, २६२।१४, ३२४।३, ३२५।२,
३३२।१७, ३५५।१०, ३५८।२, ४११।१५, ४४०।१२,

४७६।१, ५४३।१, ६१८।३, ६२०।१८, ६२६।१५, ७८०।१३,

७८१।१०, ८०१।१, ८०२।३, ८०२।१६, ८१६।१०, ८२१।११

भविष्योत्तरपुराणम्—८०।१०, ८०।२

लिङ्गपुराणम्—५३५।१, ५३८।१०

स्कन्दपुराणम्—७८।१८, १२३।३, १८३।१०, २०५।८, २८६।८,

३०३।३, ४८५।११, ५०४।८, ६२२।१६, ८०८।१०

मत्स्यपुराणम्—३०२।१८

ब्रह्माण्डपुराणम्—६८।३, १०५।६, २५५।८, २७८।५, २७८।८,

३२२।२२, ५१५।१६, ५२५।१०, ५२६।२२, ५५५।३,

५६५।१६, ५६७।१८, ५७१।१४

मत्स्यपुराणम्—१३।८, २६४।१, ३०८।१०, ३०५।४, ५२५।३,

५३४।१८, ५३७।३, ५४०।८, ५४०।१३, ५५८।३, ५६८।८,

५७५।१०, ६१२।८, ६३१।१२

कूर्मपुराणम्—७४।३, २०६।८, २५८।२३, २७२।१३, २८२।४,

२८४।१५, २८६।१८, ३०८।६, ३१२।१३, ८०८।१४

वराहपुराणम्—२१०।५, ५६१।२, ६११।११

नरसिंहपुराणम्—२११।१२, २८८।१, ३०१।१

वामनपुराणम्—६२।१८

आदिपुराणम्—४८।४, ३३३।११, ४४८।११, ४५६।१४, ५५२।१२

आदित्यपुराणम्—४७।२०, ३३१।३

देवीपुराणम्—१२२।१, ३०४।३

कालिकापुराणम्—८०।५, २२८।३

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

ज्योतिःशास्त्रम्—८८८, ३५४।२०, ३५८।२, ५२४।४

ब्रह्मसिद्धान्तम्—५०५।१७, ५३४।७

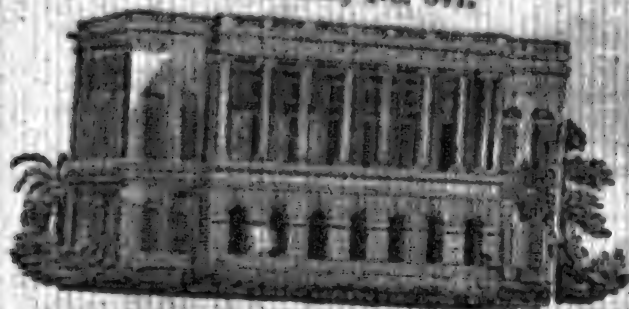
महाभारतम्—११८।१८, १८१।१२, १८७।१, २१३।२,

५२३।१८, ५३६।१७

उमासंवादः—८०।१२

BIBLIOTHECA INDICA;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
New Series, No. 611.

मदनपारिजातः ।

THE MADANA PARIJĀTA

EDITED BY

PANDIT MADHUSŪDANA SMRITIRATNA

Professor, Sanskrit College, Calcutta.

FASCICULUS

CALCUTTA:

PRINTED BY ŚAŚIDHŪSHANA BHATTĀCHĀRYYA, AT THE GIRIŚA-
VIDYĀRATNA PRESS,
24, GIRIŚA-VIDYĀRATNA'S LANE, UPPER CIRCULAR ROAD.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1887.

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS.
TRÜBNER & CO.
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Ātharvāna Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each ..	Ra.	1	14
Āśvalāyana Gṛihya Sūtra, (Sansk.) Fasc. II—IV @ /6/ each ..		1	2
Agni Purāṇa, (Sansk.) Fasc. I—XIV @ /6/ each ..		5	4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sansk.) Fasc. I—V @ /6/ each ..		1	14
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. I ..		0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sansk.) Fasc. III, V—XIII @ /6/ each ..		3	12
Ashtasahasrika Prajñāpāramitā, Fasc. I—III @ /6/ each ..		1	2
Āśvavaidyaka, (Sansk.) Fasc. I—III @ /6/ each ..		1	2
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I ..		0	12
Bhāmati, (Sansk.) Fasc. I—VIII @ /6/ each ..		3	0
Bṛhad Aranyaka Upanishad, (Sansk.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each ..		1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each ..		0	12
Bṛhat Saṃhitā, (Sansk.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each ..		1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sansk.) Fasc. II—III @ /6/ each ..		0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sansk.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—XVII @ /6/ each Fasc. ..		19	14
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..		0	6
Dāśa Rūpa, (Sansk.) Fasc. II—III @ /6/ each ..		0	12
Gopatha Brāhmaṇa (Sansk. & Eng.) Fasc. I and II @ /6/ each ..		0	12
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sansk.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..		4	8
Kindī Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each ..		1	2
Institutes of Parāśara ..		0	6
Kālaṇṭra, (Sansk.) Fasc. I—VI @ /12/ each ..		4	8
Kāthā Sarit Sāgarā, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..		10	2
Kēla Mādhava, (Sansk.) Fasc. I—III @ /6/ each ..		1	2
Kaṇāṭaki Brāhmaṇopanishads, Fasc. II ..		0	6
Kūrma Purāṇa, (Sansk.) Fasc. I—IV @ /6/ each ..		1	8
Lalita Vistara, (Sansk.) Fasc. II—VI @ /6/ each ..		1	14
Ditto (English) Fasc. I—III @ /12/ each ..		2	4
Madana Pārijāta, (Sansk.) Fasc. I @ /6/ ..		0	6
Manuśikā Saṅgraha, Fasc. I—II @ /6/ each ..		0	12
Mināmsā Darśana, (Sansk.) Fasc. II—XIX @ /6/ each ..		6	13
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sansk.) Fasc. IV—VII @ /6/ each ..		1	8
Nyāyavārtikam, Fasc. I ..		0	6
Nṛsiṃha Tāpanī, (Sansk.) Fasc. I—III @ /6/ each ..		1	2
Nirukta, (Sansk.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6; Vol. III, Fasc. 1—6; Vol. IV, 1—IV @ /6/ each ..		8	4
Nārada Pañcharātra, (Sansk.) Fasc. IV @ /6/ each ..		0	6
Nārada Smṛiti (Sansk.) Fasc. I & II @ /6/ each ..		0	12
Nṛāya Darśana, (Sansk.) Fasc. III @ /6/ each ..		0	6
Nṛsīma, or, The Elements of Polity, By Kāmandaki (Sansk.) Fasc. II—V ..		1	8
Parāśara Aparvan, (Sansk.) Fasc. I—IV @ /6/ each ..		1	8
Pingala Chhandaś Sūtra, (Sansk.) Fasc. II—III @ /6/ each ..		0	12
Prithvirāj Rāsau, (Hindi) Fasc. I—VI @ /6/ each ..		2	4
Ditto (English) Fasc. I ..		0	12
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each ..		0	12
Prākṛita Lakṣaṇam, (Sansk.) Fasc. I ..		1	8

(Continued on the third page of cover.)

मदनपारिजातः ।

प्रथमः स्तवकः ।

प्रबालाद्विप्रस्यद्युतिनिचयपर्यायवपुषे
नमो विघ्नश्रेणीविघटनपटिष्ठाय महर्षे ।
जगत्प्रादुर्भावस्थितिलयनिरायासरचना-
विनोदासक्ताय प्रणतफलसिद्धिप्रतिभुवे ॥ १ ॥
प्रकटचलकुण्डलस्तवकट्टगण्डस्थलं
महार्हमणिमेखलं मरकतादुरश्यामलम् ।
करोतु करुणां सदा कलितपद्ममादृतम्
महः किमपि मोहनं कपटशैशवं केशवम् ॥ २ ॥
कान्ते कृतागसि रुपा परुषं बुवाणा
कुण्ठीकृतात्मवसनार्हनियन्त्रणेन ।
मौलेन मानमधिगच्छति या ददातु
सा पार्वती हरविभक्ततनुः शिवं वः ॥ ३ ॥
अस्ति प्रशस्तविभवोपगतप्रशस्ति-
विस्तारिणी भुवि शकाधिपराजधानी ।
दिक्प्रीति विखविदिता नगरीमतङ्गी
पत्नीव भाति पुरतस्त्रिदिवोऽपि यस्याः ॥ ४ ॥

तामुत्तरेष दनुनातटदेशनिहा
 काष्ठेभ्यभूदनुपमा भगती गरिमा ।
 यस्यामनस्यविभयोपदिता बभूवुः
 काष्ठान्वया महितकीर्त्तिदुषो महीमाः ॥ ५ ॥
 तस्मिन्नभूदिसत्काठकुलाम्बुरागा-
 बुदयभूतशुभकीर्त्तिजनप्रकाशः ।
 लोकैः सदा व्रदि धृतो गुणसन्निविष्टः
 श्रीरत्नपालनृपतिर्भुवनैकरत्नम् ॥ ६ ॥
 तस्यामजो भवसपाल इति प्रसिद्धः
 सिद्धाङ्गनाजनसमाजसमिदकीर्त्तिः ।
 दानेन यः सुकृतिनां विपतिं च देयं
 सैन्यं च वैख्यसदृशः प्रतिभूपतीनाम् ॥ ७ ॥
 सुतोऽस्य जातः सुकृतोऽतस्तस्य
 न तस्य कश्चित्सदृशो बभूव ।
 यमसखलकृत्यमवेक्ष्य तातो
 नाम्ना हरिश्चन्द्र इति व्यवत्त ॥ ८ ॥
 सत्यान्वितो हरिरतो गिरिजेशयोगो
 लक्ष्मीयुतो जगति वर्णचतुष्टयेन ।
 वर्णान्वयः स तु हलाविधया* प्रतीत-
 स्तत्रावतेरुमराः पुरुषाः पवित्राः ॥ ९ ॥

* कविज्ञापारेष ।

संस्काराणां भूदन्तवतापी-

साधारणो भूमिपतिर्वदाम् ।

अभूतपूर्वामवनीश्वराणा-

मजीजययोगमतिष्ठ कीर्तिम् ॥ १० ॥

यस्मिन्साधारण्येऽर्थोऽर्थो-

मासीदसौन्दर्यं नृपैकपुत्र्यं ।

गिरीन्द्रभीमानुजसिन्धुराज-

श्वराणां साधारण्यतां भजन्ते ॥ ११ ॥

लक्ष्मीं लक्ष्मवतीं विधातुं विनुधाहारणं हारणं च

ज्योतिर्गर्भमपास्य पाव्यं यश्चरन्त्यश्च चरन्त्यश्च च ।

उत्थोत्थयसीरयेभ्यश्चरन्त्यश्चरन्त्यश्चरन्त्यश्चरन्त्यश्च

यस्यैता सुवि नो यजन्त्यनुदिनं सन्तुर्तुः कीर्तिम् ॥ १२ ॥

यन्मच्छिदां हिरदकीर्तिं मिश्रान्वितायी

कृत्वा परच च तद्येव विधातुमिच्छुः ।

कीनाशपाशचयः यन्मविमोचनायं

तीर्थचयीकरविमुक्तिं मधीकरयः ॥ १३ ॥

पुरोहितवीरामदेवजतमिदं श्लोकचयोदयकम् ।

* इतिनां विचारम् ।

† यमपाशमृदः ।

‡ काश्यादितीर्थचयेषु दर्शनाद्विवाहनामा श्लोकाणां कर्तृविमुक्तिः कर्तृविमोचनं

करणाद्यद्वयमिति यावत् ।

महीपतेस्तस्य महानुभावौ
 सुतावभूतां सुकृतोन्नतस्य ।
 आद्यौ महीजाः सहजेन्द्रनामा
 तदाश्रयः श्रीमदनो द्वितीयः ॥ १४ ॥
 अपारदः सिद्धरसो जनाना-
 मनभ्रवृष्टिर्विभवौषधीनाम् ।
 अनन्तको मृत्युरहो रिपूणा-
 मासीदसौ श्रीसहजाधिनाथः ॥ १५ ॥
 तस्यानुजः श्रीमदनो नु नाम्ना
 धाम्ना च रूपेण च सङ्गतार्थः ।
 रोषारुणे चक्षुषि यद्विपक्षो
 नितान्तकान्तारसमाश्रितोऽभूत् ॥ १६ ॥
 विश्राणनेषु व्यसनं यदीयं
 विद्याप्रसङ्गेषु विनोदसौख्यम् ।
 यस्यावदातच्च यशोवितानं
 दिङ्मण्डलीमण्डलमेकमास्ते ॥ १७ ॥
 परिशीलयता कलाकलापं
 विदधानेन च भूरिशः प्रबन्धान् ।
 मदनेन महीभृताय येन
 प्रथिता नूतनभोजराजकीर्तिः ॥ १८ ॥
 यः कूपानारामाश्चर्मायतनानि सन्निबन्धाञ्च ।
 कृत्वा स्वकीर्तिमेकामदीदशमूर्त्तिभेदेन ॥ १९ ॥

श्रीमानयं मदनपूर्वकपारिजात-
 नामाङ्कितं स्मृतिपद्यानुगतं निबन्धम् ।
 वर्णाश्रमप्रमुखधर्मविवेचनायं
 विद्वन्मुखेन सुकृती मितमातनोति ॥ २० ॥
 मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः
 परं श्रीलं ज्ञाध्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।
 चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमिया-
 दियं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥ २१ ॥
 माता पुण्यपवित्रकीर्त्तिविभवा यस्याम्बिका नामतः
 सा कन्या परमूर्तिरार्यचरितः श्रीपेदिभट्टः पिता ।
 सोऽयं कौशिकवंशभूषणमणिः श्रीभट्टविश्वेश्वरो
 वेदस्मार्त्तमते नये च सपदे वाक्ये कृती वर्धते ॥ २२ ॥
 हेमाद्रिकल्पद्रुमसापरार्क-
 स्मृत्यर्थसारान् स्मृतिचन्द्रिकाञ्च ।
 सिताक्षरादीनवलोक्य यत्रा-
 निबध्यते संग्रहतो निबन्धः ॥ २३ ॥

स्तवकः प्रथमो ह्यत्र ब्रह्मचर्याभिधोऽपरः ।
 गृहस्थाख्यस्तृतीयः स्यादाङ्किकं तदनन्तरम् ॥ २४ ॥
 गर्भाधानादिसंस्कारास्तुरीयस्तवको मतः ।
 अशौचस्तवकः पश्चात् द्रव्यशुद्धादयो मताः ॥ २५ ॥
 सप्तमः याज्ञसंज्ञो हि विभागाख्याऽष्टमस्ततः ।
 नवमस्तवकश्चात्र प्रायश्चित्ताभिधो मतः ॥ २६ ॥

स्तवका नव निर्दिष्टा निबन्धेऽस्मिन्ननुक्रमात् ॥ २७ ॥
 स्मृतिप्रदर्शनं कर्मप्रशंसा तदनन्तरम् ।
 धर्माः साधारणाः कालादयो मीचीविधिर्विधिः ॥ २८ ॥
 नमस्कारस्य गुर्वीदिलक्षणानि ततः परम् ।
 भिक्षाचर्याप्रकारादिनियमा ब्रह्मचारिणः ॥ २९ ॥
 उच्चारस्य विधिः शौचविधिश्चाचमनस्य च ।
 प्रातःस्नानस्य सन्ध्यायाः प्राणायामस्य चैव हि ॥ ३० ॥
 मार्जनादिविधिः सन्ध्या मध्याह्नस्य तथापरा ।
 जपसंख्याविधानाद्या उपाकर्म ततः परम् ॥ ३१ ॥
 उत्सर्जनं तथा वेदव्रतान्यध्ययने विधिः ।
 ततः परमनध्यायाः कुले वासी गुरोस्ततः ॥
 नैष्ठिकस्य तथा धर्माः समावर्त्तनमेव च ।
 स्नातकस्य व्रतादीनीत्येवं प्रकरणानि तु ॥
 स्तवके ब्रह्मचर्यास्य प्रथमे सप्तविंशतिः ।
 सापिण्डावर्णनं पञ्चाक्षरानि वरस्य च ॥
 दारानुकल्पो दत्तस्य निरूपणमतः परम् ।
 विवाहभेदास्त्वाधानमावसथ्यानलस्य च ॥
 आवसथ्यस्य कालाद्या गौणकालनिरूपणम् ।
 द्विरागमनकालश्च ततः स्यादाधिवेदनम् ॥
 स्त्रीधर्माश्च द्वितीयेऽस्मिन् स्तवके गृहमेधिनः ।
 एवं प्रकरणान्येकादशाख्यातानि संग्रहात् ॥
 ब्राह्मे मुहूर्ते कर्त्तव्यं ततः स्यादन्तधावनम् ।

प्रथमः स्तवकः ।

केशप्रसाधनाद्याश्च पोथ्यवर्गस्य चिन्तनम् ॥
वृत्तिः क्षत्रस्य वैश्यस्य शूद्रवृत्तिस्ततः परम् ।
आयवृत्तिश्च मध्याह्ने स्नानं नैमित्तिकं तथा ॥
काम्यस्नानं ततः प्रोक्तं माघस्नानविधिस्ततः ।
मलापकर्षणस्नानं क्रियास्नानमतः परम् ॥
गौणस्नानानि वासांसि तिलकस्य विधिस्तथा ।
ब्रह्मयज्ञविधानञ्च तर्पणं यमतर्पणम् ॥
अर्चनं देवतानाञ्च पुष्पाध्यायस्तथैव च ।
नित्यश्राद्धमहायज्ञस्वरूपाणि ततः परम् ॥
नित्यश्राद्धं ततो वैश्यदेवं तत्पाकनिर्णयः ।
तत्कालनिर्णयः पूजा चातिथेर्भोजने विधिः ॥
भोज्याभोज्यं तथा भोज्याभोज्यान्नाः शयने विधिः ।
एवं प्रकरणान्यत्र द्वाविंशच्चाह्निकाह्नये ॥
तृतीये स्तवके सम्यग्वर्णितानि यथाक्रमात् ।
ऋतुकालस्तथा गर्भाधानं पुंसवनं ततः ॥
सीमन्तोन्नयनं जातकर्म स्नानामकर्म च ।
ततो निष्क्रमणाख्यस्य संस्कारस्य विधिः स्मृतः ॥
कर्णवेधस्तथैवान्नप्राशनं चीड़कर्म च ।
स्त्रीसंस्कारास्ततो विद्यारम्भो वैखानसाग्रमः ॥
तुर्याश्रमसुरीयेऽस्मिन्नेवं प्रकरणानि तु ।
गर्भाधानादिसंस्कारास्तवके दश पञ्च च ॥
शावाशौचन्तु पूर्वं स्नात्वाशौचमेव च ।

अशीचमनुपेतस्य दशाहप्रमुखास्ततः ॥
 अनुलोमसपिण्डस्य त्वशीचं स्यादतः परम् ।
 समानसलिलानाञ्च प्रोषितोपरतौ तथा ॥
 मृतस्य प्रोषितस्यैव दाहे विधिरतः परम् ॥
 उपाध्यायाद्युपरतौ चेन्नजादिमृतौ तथा ॥
 अनुगच्छन्तु वाशीचमशीचानां परस्परम् ।
 सङ्करे निर्णयो दाहकालेऽग्नौ विरते विधिः ॥
 दशाहमध्ये दर्शस्य सम्पाते कल्पनिर्णयः ।
 देशान्तरे गते जीवहार्त्तानाकर्णने विधिः ॥
 एवं प्रकरणान्यत्र स्तवके दश पञ्च च ।
 पञ्चमे च विनिर्दिष्टान्यशीचपदसंज्ञिते ॥
 शुद्धिः सौवर्णपात्रादेर्वस्त्रादेस्तदनन्तरम् ।
 धान्यादेश्चापि शुद्धिः स्यात्त्रिद्वान्नादेस्ततः परम् ॥
 भूम्यादेश्च ततः शुद्धिरपवादस्तथेति षट् ।
 षष्ठेऽस्मिंस्तवके द्रव्यशुद्धौ प्रकरणानि तु ॥
 आदौ श्राद्धस्य महिमा तत्स्वरूपञ्च तद्विदा ।
 तत्राधिकारिणस्तद्वदामश्राद्धाधिकारिणः ॥
 श्राद्धदेशास्तथा काला अन्नाधानस्य चैव हि ।
 अन्नाधानस्य पिण्डादि पितृयज्ञस्य चाप्यथ ॥
 दर्शश्राद्धस्य चेत्येषामेकस्मिन्वासरे कृतिः ।
 अपराह्नस्य समय अमावास्याविनिर्णयः ॥
 मृताहकालस्तस्यैवाग्नाने कालविनिर्णयः ।

आमश्रावस्य कालश्च नित्ये नैमित्तिके तथा ॥
 प्रत्यान्नातं श्रावयोश्च ततस्त्वापरपक्षिकम् ।
 काम्यकालाश्च संक्रान्तिकाला राहुग्रहे तथा ॥
 काला युगादिमन्वाद्याः श्रावे जीवत्पितृस्तथा ।
 विहितानि निषिद्धानि मन्त्रमाद्ये ततः पुनः ॥
 हविर्विशेषा वर्ज्यानि ब्राह्मणानां परीक्षणम् ।
 पङ्क्त्यग्रा ब्राह्मणास्तेषामनुकल्पस्ततः परम् ॥
 वर्ज्या विप्रा ब्राह्मणानामामन्त्रणविधिस्ततः ।
 दिने श्रावस्य पूर्वार्द्धे कृत्वा यद्यापराह्निकम् ॥
 अग्नौकृत्यग्निमीमांसा तथ्याग्नौकरणे विधिः ।
 परिवेशनकर्मादि श्रावं द्विपितृकस्य च ॥
 सङ्कल्पसंज्ञकं श्रावमेकोद्दिष्टमतः परम् ।
 नवश्रावानि तद्वच्च सपिण्डीकरणं ततः ॥
 वृद्धिश्रावविधानञ्च जीवच्छ्रावमतः परम् ।
 इत्थं प्रकरणान्येकचत्वारिंशदनुक्रमात् ॥
 श्रावद्वये सप्तमेऽस्मिंस्तवके तु समासतः ।
 आदौ विभागकालाः स्वर्मुख्यगौणसुतास्ततः ॥
 विजातीयसुतानाञ्च विभागस्तदनन्तरम् ।
 पैतामहधने पौत्रभागभार्ग्यसम्पत्तिः ॥
 असुतस्त्रीधनग्राहे त्वधिकारिनिरूपणम् ।
 तथापुत्रधनग्राहे भागः संवृष्टिनां ततः ॥
 अंशानर्हास्ततो द्रव्यमविभाज्यमतः परम् ।

शेषः सर्वविभागस्थित्वेवं प्रकरणानि तु ॥
 एकादशास्त्रिंस्तवके दायभागपदेऽष्टमे ।
 पूर्वं पापफलोद्देशो नरकास्तदनन्तरम् ॥
 विपाकः कर्मणां प्रायश्चित्तकर्त्तव्यनिर्णयः ।
 कामाकाममहापापप्रायश्चित्तविकल्पनम् ॥
 कच्छचान्द्रायणादीनां लक्षणानि पृथक् पृथक् ।
 इतिकर्त्तव्यता तेषां प्रत्याम्नायास्तथैव च ॥
 सामान्येन तथा सर्वपापनिष्कृतिहेतवः ।
 पर्षत्पर्षदुपस्थानं प्रायश्चित्ति विनिर्णयः ॥
 व्रतस्य ग्रहणे कालो विप्रशस्त्रग्रहे तथा ।
 उद्देशः पातकानाञ्च ब्रह्महत्यादिनिष्कृतिः ॥
 उपपातकनिर्द्देशस्तन्निष्कृतिरतः परम् ।
 असत्यतियहादीनां निष्कृतिस्तदनन्तरम् ॥
 जातिभ्रंशकरादीनां निष्कृतिश्च ततः परम् ।
 प्रकीर्णकेषु पापेषु प्रायश्चित्तमिति क्रमात् ॥
 एवं प्रकरणान्येकविंशतिर्नवमे पुनः ।
 प्रायश्चित्ताभिधानेऽस्त्रिंस्तवके तु समासतः ॥
 धर्मशास्त्रप्रवृत्तानां तदधिगमोपायतया तच्छास्त्रप्रणेतारः
 प्रदर्शनीयाः ।
 तत्र मनुर्वै यत्किञ्चिद्वदत्तज्ञेषजभेषजताया इति मनो-
 र्वेदादृतत्वेन तत्प्रमुखा धर्मशास्त्रप्रणेतारः प्रथमं प्रदर्शयन्ते ।
 तत्र याज्ञवल्करः ।

मन्त्रत्रिविष्टुहारीतयाश्रवस्कारोगिनोऽङ्गिराः ।

यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायनवृहस्पती ॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगीतमी ।

शातातपी वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥

इति, नेयं परिसंख्या किन्तु प्रदर्शनार्थमेतत्, यतो बौधायनादयोऽपि धर्मशास्त्रप्रयोजका भवन्ति । न चैतेषां मन्वादि-धर्मशास्त्राणां वेदमूलत्वेन परस्परमनपेक्षप्रमाणत्वान्वाच्योऽन्यमाकाङ्क्षा तत्र च कचिदधिकाङ्गकर्मविधिः कचिन् न्यूनाङ्गकर्मविधिरिति परस्परविरोधादप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेत् । मैवं, सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म इति न्यायेन सर्वत्र विधेयस्य कर्मण एकत्वेन प्रधानविरोधाभावादङ्गेषु प्राती-तिको यः परस्परविरोधस्तत्परिहारो सृज्यः । स च परि-हार आकाङ्क्षावशात्, आकाङ्क्षा चेतिकर्तव्यतायां, सा चेति-कर्तव्यता यस्मिन्वास्ते न्यूना तच्छास्त्रं स्वावगतार्थेऽन-पेक्षप्रमाणमप्यनवगतांशे शास्त्रान्तरमपेक्षत इति नात्यन्त-मनपेक्षा, अतएवाविरोधान्नाप्रामाण्यम् । एवं समग्राङ्गकर्मण-नुष्ठिते धर्मोऽपि समग्रो भवेत् । धर्माश्चेष्टसिद्धिः । धर्मश्च-चारायत्तः ।

तथाच मनुः ।

आचारः परमो धर्मो विदुर्भिः परिकीर्तितः । इति ।

अत्र कार्यकारणयोरभेदोपचारः । धर्मस्तज्जन्यं सुकृतापूर्वम्-तथा ।

श्रुतिस्मृत्युदितः सम्यक् साधुभिर्यथ सेवितः ।

तमाचारं निषेवेत धर्मकामो जितेन्द्रियः ॥ इति ।

आचारश्च मध्यदेशादिप्रसूतेभ्यो विज्ञेयः ॥

यथाह मनुः ।

सरस्वतीद्विषद्वत्योर्देवनद्योर्धदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥

तस्मिन्देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यथाग्निमयनादपि ।

विनश्यन् सरस्वत्या अन्तरालदेशः ।

प्रत्यगैव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥

आसमुद्रात्तु वै पूर्वोदासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।

तयोरेवान्तरं गिर्योराख्यावर्त्तं विदुर्बुधाः ॥ इति

शङ्खः प्रकारान्तरेणाख्यावर्त्तमाह ।

कृष्णसृगो यावद्विचरति तावदाख्यावर्त्तः स्यादिति ।

यावद्विचरति स्तत इत्यर्थः ।

आख्यावर्त्तं इत्यनुवृत्तौ वशिष्ठोऽपि ।

प्र

यावदा कृष्णसृगो विचरतीति ।

अन्यच्च मनुराह ।

वेद

कुरुक्षेत्रे च मन्त्राश्च पाञ्चालाः शूरसेनकाः ।

त

एष ब्रह्मविदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ॥

अनन्तर ईषदून इत्यर्थः ।

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादयजमानः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिचेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥
आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्रुते ।
आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभागभवेत् ॥

तथा ।

एवमाचारतो दृष्टा धर्मस्य मुनयो मतिम् ।
सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगद्गुः परमिति ॥

अथ कर्मप्रशंसा ।

तत्र मत्स्यपुराणम् ।

ज्ञानयोगसहस्रादि कर्मयोगः प्रशस्यते ।
कर्मयोगोद्भवं ज्ञानं तस्मात्तु परमं पदम् ॥
कर्मज्ञानोद्भवं ब्रह्म न च ज्ञानमकर्मणः ।
तस्मात्कर्मणि युक्तात्मा तत्त्वं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥
वेदोऽखिलो धर्ममूलमाचारश्चैव तद्विदाम् ।
अष्टावाक्मगुणास्तस्मिन् प्रधानत्वेन संस्थिताः ॥
दया सर्वेषु भूतेषु ज्ञान्ती रक्षातुरस्य च ।
अनसूया तथा लोके शौचमन्तर्वह्निर्दिजाः ॥
अनायासस्तु कार्येषु मङ्गलाचारसेवनम् ।
न च द्रव्येषु कार्यस्यमात्मपाण्डुर्जितेषु च ।
तथासृष्टा परस्त्रीषु परार्थेषु च सर्वदा ।
अष्टावाक्मगुणाः प्रोक्ताः पुराणे चैव कीविदेः ॥

अथमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः ।
कर्मयोगं विना ज्ञानं कुचचिन्नेह दृश्यते ॥
देवानाञ्च मनुष्याणां पितॄणाञ्चैव सर्वदा ।
दत्तिं करोति विपुलां कर्म कुर्वन्मयोदितम् ॥

अथ साधारणधर्माः ।

तत्र मनुः ।

यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्वत्त्वेन वर्जयेत् ।
यद्यदात्मवशं कर्म तत्तत्त्वेनैव यत्नतः ॥
सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतद्विद्यात्ममासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥
यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्वात्परितोषोऽन्तरात्मनः ।
तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतन्तु वर्जयेत् ॥
यत्कर्म कुर्वत इति शास्त्राविरुद्धमित्यर्थः । शास्त्राविरुद्धेऽपि
कचिदपवादी दृश्यते ।

यथाह याज्ञवल्क्यः ।

कर्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्मं समाचरेत् ।
अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ॥
तच्च कर्म कथं कार्यमित्याकाङ्क्षायां सारसंग्रहे ।
यज्ञोपवीतिना कार्यं सर्वं कर्म प्रदक्षिणम् ।
मनःप्रमोदात्मन्योक्त्या तपसा ज्ञानकर्मणा ॥
आचान्तोऽप्याचमेच्छुत्रिं कृत्वा कर्म समाचरेत् ।

कर्मायथाकृतं ज्ञात्वा तावदेव पुनरुचरेत् ॥
 प्रधानस्याक्रियायान्तु साङ्गं तत्क्रियते पुनः ।
 तदङ्गाकरणे कुर्यान्नायच्चित्तं न कर्म तत् ॥
 प्राची दिशामनुक्तौ स्यादुदीचीमानदिक् तथा ।
 तिष्ठत्वप्रवृत्तानुक्तावासीनत्वञ्च कर्मसु ॥
 कर्चङ्गानामनुक्तौ तु दक्षिणाङ्गं भवेत्तथा ।
 कुक्षिते† वामहस्तः स्यादक्षिणः स्यादकुक्षिते ॥
 प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
 स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति श्रुतिः स्मृतिः‡ ॥
 बह्व्यं वा स्वर्गद्व्योक्तं यस्य यत्कर्म चोदितम् ।
 तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वं कृतं भवेत् ॥
 श्रौतेषु सर्व्वशास्त्रोक्तं सर्व्वस्यैव यथोदितम् ।
 स्मार्त्तं साधारणं तेषु ग्राह्यं श्रौतेषु कर्मसु ॥
 ग्रामाचाराः परियाह्या ये च विध्यविरोधिनः ।
 युगधर्माः परियाह्याः सर्व्वत्रैव यथोचितम् ॥
 देवरेण सुतोत्पत्तिर्वानप्रस्थायमयहः ।
 दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य वै ॥

* दक्षिणहस्तादीनाम् ।

† मलप्रक्षालनादौ ।

‡ न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलमिति कविश्याठः ।

समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
कमण्डलुविधारणमिति नैष्ठिकब्रह्मचारी गृह्यते ।

महाप्रस्थानगमनं गोपशुच्य सुराग्रहः ।
सुराग्रह इति सौत्रामणी ।

अग्निहोत्रहरण्याश्च लेहो नीचापरिग्रहः ।
अग्निहोत्रहरणी यज्ञपात्रविशेषः, तत्र स्थितस्य हविषो लेह-
आस्वादनं चमसस्थितसोमवत् । नीचाया अग्निहोत्रहरण्याः
परिग्रहः स्वीकारः ।

असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिषु ।

वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा ॥

वृत्तं यायावरगृहस्थाद्याचारः, स्वाध्यायो वेदः, अघमशौचम् ।

प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् ।

संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पश्योर्वधः ॥

दत्तोरचेतरेषां पुत्रत्वेन परिग्रहः ।

शामिन्नश्चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा ॥

शमिता यज्ञपशुहिंसकः तस्य कर्म शामिचम् ।

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्चमेधकौ ।

कलौ युगे त्विमान्धर्मान्वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥

इत्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयन्तु परमो धर्मो यद्योगिनात्मदर्शनम् ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥

अधोपनयनकालादयः ।

विजम्भनामुपनीतानामेव त्रैतस्मार्त्तकर्माधिकारात्साधारणधर्मानन्तर*मुपनयनकालो निरूप्यते ।

तत्र मनुः ।

गर्भाष्टमेऽव्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥

अथ काश्यपाः ।

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे इति ।

तथा । सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमे अन्नाद्यकाममेकादशे इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममुपनयेदिति ।

तथाच ।

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयेद्रीषे राजन्यं शरदि वैश्यमिति ।
पारस्करोऽपि ।

ब्राह्मणस्याष्टवार्षिकस्य गर्भाष्टवर्षस्य वा क्षत्रियस्यैकादशवार्षिकस्य वैश्यस्य द्वादशवार्षिकस्य उपनयनं कुर्यात् ।
यथामङ्गलं वा सर्वेषामुपनयनमिति ।

यथामङ्गलं पूर्वोक्तब्रह्मवर्चसादिकामानतिक्रमेण ।

तथा मासविशेषादपि फलविशेषः ।

तत्र सुरेश्वरे ।

* साधारणधर्मानन्तरमिति पाठान्तरम् ।

कमण्डलु

सुराग्रह

अग्निहो

आस्वाद

परिग्रह

वृत्तं या

श्रमिता

माघे मासि महाधनो धनपतिः प्राज्ञो बली फाल्गुने
मेषावी भवति व्रतोपनयने चैत्रे च वेदान्वितः ।

वैशाखे सुभगः सुखी षट्मतिर्ज्येष्ठे बलिष्ठो बुधः

आषाढेऽपि महाविपक्षविजयी स्याती महापण्डितः ॥

तथा नवरादिविशेषा अपि ।

हस्तत्रये दैत्यरिपुत्रये च

शक्रेन्दुपुष्याश्विनिरवतीषु ।

वारेषु शुक्रार्कवृहस्पतीनां

हितानुबन्धी हिजमुञ्चबन्धः ॥

द्वितीयेकादशी याज्ञा पञ्चमी दशमी तथा ।

द्वितीयायाञ्च मेषावी भवेद्दर्पबलान्वितः ॥

रिक्तायामर्थहानिः स्यात्पौर्णमास्यां तथैव च ।

प्रतिपद्यपि चाष्टम्यां कुलबुद्धिविनाशकृत् ॥

सप्तम्यामष्टम्याञ्च प्रतिपदि रिक्ताचतुर्दश्याम् ।

आयुर्विद्यानाशो व्रतबन्धे पञ्चदश्यां वा ॥

न च षष्ठ्यामष्टम्यां पञ्चदश्यां न पर्वणि ।

प्रतिपत्तु न कर्त्तव्यो न विष्टिकरणे तथा ॥

रिक्तासु च न कर्त्तव्यस्त्रहस्पतिवसे तथा ।

न विषज्जन्मतारासु नैधने प्रत्यरौ तथा ॥

सम्पत्कारे तथा क्षेमे साधके मित्रसंज्ञके ।

मित्रं परममित्रञ्च ताराः सर्वत्र शोभनाः ॥

मेघे भवति सुराद्यो धीमान् गवि रोगशोकपरिहीनः ।

गदवात्मकधलन्ने विधुरोऽधीरः कुलीरे च ॥

करिकुलवैरिणि बलवान्विद्यावान्वैव ॥ योषिति क्रूरः ।

सुभगः सुखोपभोक्ता तीक्ष्णनि कीटे विनाशमुपयाति ।

धनुषि धनाढ्यः त्रैयान्यादसि सधटे धनैः परित्यक्तः ।

षट्कर्माभिरतः स्यान्मीने धनवान् प्रवक्ता च ।

वृषभश्च तुला कन्या ब्राह्मणानामुदाहृताः ।

सिंहो धन्वी तद्या मीनः चक्षिषाणां प्रकीर्तितः ॥

युग्मन्तद्या कर्काटको वैश्यानां परिकीर्तितः ।

कुर्वाद्याकालवर्षे च व्रतोपनयनं द्विजः ।

नानध्याये न भूकाम्ये निर्धाति न मलयङ्गे ॥

एवंविधे पूर्वोक्ते विशिष्टकाले आचार्यां माणवकं पूर्वं भोज-
यित्वा कर्म समारभते ।

तथाच गोभिलः ।

प्रगे एवैनं तदहर्भोजयन्ति इति ।

प्रगे प्रातःपूर्वमित्यर्थः । पूर्वता च स्वस्वगृहोक्ता विज्ञेया ।

अपरो विशेषः श्रौतकेनोक्तः ।

अलङ्कृतं कुमारं कुशलीकृतशिरसमाहृतं वाससा
संवीतमिति ।

कुशलीकृतशिरसं कृतशिरोवपनम् । वस्त्रधारणादिकर्मक्रमसु

स्वस्वगृह्योक्तो विज्ञेयः ।

वासांसि च मनुनोक्तानि ।

वसीरन्वानुपूर्व्वेण शाणचीमाविकानि चेति ।

ग्रानुपूर्व्वेण वर्णानुपूर्व्वेण ।

गीतमः ।

वासांसि शाणचीमचीरकुतपाः सर्व्वेषां कार्पासं वा
विद्वतमिति ।

चीरं वस्त्रखण्डः ।

वशिष्ठः ।

शुक्लमाहृतं वासी ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठं चीमञ्च क्षत्रियस्य
पीतकौशेयं वैश्यस्येति ।

कौशेयं पट्टविशेषः ।

मौञ्जीलक्षणञ्च मनुराह ।

मौञ्जी चिह्नस्यमाञ्जिष्ठा कार्या विप्रस्य मेखला ।

क्षत्रियस्य तु मौर्व्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवीति ॥

सुच्चाभावे तु कर्त्तव्या कुशाश्रन्तकवल्जैः ।

त्रिहता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा इति ।

मौर्व्वी सुर्व्वी तेजनी* तन्मयी ज्या धनुर्गुणः । अत्र च त्रिहत्तं
नास्ति ज्याविनाशप्रसङ्गात् । सुच्चायभावे वर्णक्रमेण कुशाद्या
ग्राह्याः । अश्रन्तकाख्यं दृश्यं तथा वल्जमपि । ग्रन्थिभेदस्तु
सुख्यासु गौणीषु च ।

* धनुर्गुणीपयुक्ती चत्वारविशेषः सुरगा इति ख्याता ।

यज्ञीपवीतलक्षणं छन्दीगपरिशिष्टे ।

त्रिवृदूर्ध्वतं कार्यं तन्त्रयमधीवृतम् ।

त्रिवृतं चोपवीतं स्वात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ।

तथा ।

पृष्ठवंशञ्च नाभिञ्च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।

तत्कार्यमुपवीतं स्वान्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम् ॥

मनुः ।

कार्पासमुपवीतं स्वादिप्रस्योर्ध्वतं त्रिवृत् ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसूत्रजम् ॥

ऊर्ध्वतलक्षणमाह

संग्रहकारः ।

करेण दक्षिणेनोर्ध्वगतेन त्रिगुणीकृतम् ।

वलितं मानवे सूत्रं शास्त्र ऊर्ध्वतं स्मृतम् ॥

ऊर्ध्वगतेनोर्ध्वस्थितेन दक्षिणकरेण यद्वलितं तदूर्ध्वतमित्यर्थः ।

उक्तीपवीताभावे देवलः ।

कार्पासश्चीमगोवालशणवल्लहतोद्भवम् ।

सदाऽसम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥

क्षुमा अतसी । वल्कं तरुत्वक् । असम्भवतः सार्वविभक्तिकस्त-

सिल् । मुख्यासम्भव इत्यर्थः ।

तथा ।

शुची देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके ।

आवर्त्य प्रणवत्या तु त्रिगुणीकृत्य यत्नतः ॥

अविह्वलैस्त्रिभिः सम्यक् प्रचान्योर्द्वतं त्रिवत् ।
 सप्रदक्षिणमावृत्य सावित्रं त्रिगुणीकृतम् ॥
 ततः प्रदक्षिणावर्त्तं समं स्यान्नवचक्रकम् ।
 त्रिरावेष्ट्य दृढं बद्धा ब्रह्मविष्णुशिवरात्रमेत् ॥
 अजिनान्याह मनुः ।

कार्णवीरवरवास्तानि चर्मणि ब्रह्मचारिणः ।
 तथा दण्डानपि ।
 ब्राह्मणो वैष्णवालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरी ।
 पैलवीडुम्बरी वैश्यो दण्डानर्हति* धर्मतः ॥
 तथा ।

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।
 ललाटसन्नितो राज्ञां तथा नासान्तिको विग्रहः ॥
 ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः† सौम्यदर्शनाः ।
 भगुद्देगकरा नृणां सत्वचोऽनग्निदूषिता इति ॥
 यथासमयञ्च गायत्रीमुपदिशेत्ताञ्च प्रणवव्याहृतिपूर्विका‡ ।
 पादार्धचर्चस्ततः सर्वामिति । गायत्रीच्छन्दस्कां वेदमातरं
 सूर्यदेवतां महाव्याहृतिपूर्विकां ब्राह्मणाय ब्रह्मचारिणे क्षत्रि-
 याय त्रिष्टुप्छन्दस्कां बृहस्पतिदृष्टां सवित्रदेवतां देवसवित-

* अर्हन्तीति पाठान्तरम् ।

† क्षिप्ररहिताः ।

‡ आदौ गायत्र्याः पादं श्रावयेत्ततोऽहं ततः सम्पूर्णानिमग्नः ।

रित्यादिकां वाजपेयनिर्युक्तां वैश्याय प्रजापतिदृष्टां जगती-
च्छन्दस्कां सविददेवतां रुक्मपाशमोचने उषाभरणे विनि-
युक्तां विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्च इति ताम्रचं ब्रूयात् । सर्वेषां
वा ब्रह्मक्षत्रविशं गायत्रीमेवं ब्रूयात् । गायत्रीच्छन्दस्कां
सावित्रीमुक्तलक्षणाम् ।

आह शातातपः ।

तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्री ब्राह्मणस्य ।

देवसवितरिति राजन्यस्य विश्वारूपाणीति वैश्यस्येति॥

कात्यायनोऽपि ।

सावित्र्या ब्राह्मणमुपनयेत्त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्वा वैश्यं
सर्वेषां वा सावित्रीति ।

आह लोकाक्षिः ।

ओं भूर्भुवः स्वरित्युक्ता तत्सवितुरिति सावित्रीं चिर-
न्वाह । पच्छोऽर्हर्चशः* सर्वामन्तत इति ।

अथ समिदाधानमुपनयनाद्भूतं कर्त्तव्यम् । स्वस्वशाखोक्त-
विधिना एवं प्रतिदिनमपि अग्निकार्यं च कुर्वीत । मेधावी
तदनन्तरमिति संवर्त्तस्मरणान्तदनन्तरं सन्ध्योपासनादन-
न्तरम् । एतच्च कालद्वयेऽपि कार्यम् ।

आह यान्नवल्काः ।

अग्निकार्यं ततः कुर्यात्सन्ध्योरुभयोरपि इति ।

केचिन्नायमेवेच्छन्ति ।

तथाच लोकाक्षिः ।

सायमेवाग्निमिन्धते इत्येक इति ।

मनुषु ।

दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥

दूरादन्यापरिगृहीतदेशादित्यर्थः । विहायसि मण्डपादौ ।

अन्यपरिगृहीतनिषेधमाह आपस्तम्बः ।

यथाकथञ्चित्परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो हि भवतीति ।

अत्र विशेषः स्मृत्यन्तरे ।

पुरास्तमयाग्रागुदीचीं दिशं गत्वा समिध आहरे-
दिति ।

पुरास्तमयादित्यभिधानादस्ते निषेधः ।

अतएवापस्तम्बः ।

नास्तमिते समिधरो गच्छेदिति ।

समिन्नियमो वायुपुराणे ।

पालाशः समिधः कार्याः खादित्यस्तदलाभतः ।

ग्रामीरोहितकाश्चत्यास्तदभावेऽर्कवितसाविति ॥

समिलक्षणं कात्यायन आह ।

नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित्यूलतया क्वचित् ।

न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥

प्रादेशान्नाधिका नोना तथा नैव द्विशाखिकेति ॥

यथा
पाद
सूर्य
ग्रह

अथाभिवादनम् ।

तत्र यान्नवत्कारः ।

ततोऽभिवादयेद्ब्रह्मानसावहमिति ब्रुवन् ।

ततोऽग्निकार्यादनन्तरमित्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे ।

उत्थाय मातापितरौ पूर्वमेवाभिवादयेत् ।

आचार्यश्च ततो नित्यमभिवाद्यो विजानता ॥

मनुः ।

लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयेत् ।

असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥

भिवादादभिवादय इत्येतस्माच्छब्दात्परममुकनामाहमस्मीति
नाम परिकीर्त्तयेत् । विप्रग्रहणं द्विजात्युपलक्षणार्थम् ।

आपस्तम्बः ।

खदक्षिणबाहुं* श्रीवसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयेत् ।

* ब्राह्मणः खदक्षिणबाहुं श्रीवसममभिवाद्यत्य कर्णसमानं यथा तथा प्रसार्य
आपस्तम्बः सन्नभिवादयेत् । एवं अविध्योऽभिवादय ययःसमानं वैश्वः कटि-
पानं शरीरी नीचैर्मध्यदेशादधःसमानं खदक्षिणबाहुं प्रसार्य आपस्तम्बः सन्नभिवादये-
यन्त्ययः ।

उरःसमं राजन्वी मध्यसमं वैश्यो नीचैः शूद्रः प्राञ्जलिः
सर्व्वत्र ।

मनुः ।

भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादाने ।

नाम्नां स्वरूपभाषो हि भोःशब्दः ऋषिभिः स्मृतः ॥

आयुष्यान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ।

अकारवाच्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः द्रुतः ॥

भोःशब्दो नाम्नां स्वकीयानां स्वरूपभावः स्वरूपस्य संबोध्वा
प्रति प्रातिहेतुः । अयमर्थः भोःशब्देन हि बोधितोऽसावस्य
नाम बुध्यत इति । अत्र भूधातुः प्रात्यर्थः । भो भाव इति
पाठे भोःशब्दस्य भावः सत्ता । आयुष्यान् भव सौम्येति वाच्य-
स्यान्ते अस्याभिवादकस्य नाम वाच्यं विष्णुशर्मेच्चिति । तस्य
चान्ते प्रकारो वाच्यः तस्य चाकारस्य पूर्वाक्षरः द्रुतः । पूर्वाक्षरं
द्रुतं छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । यद्यपि पूर्वाक्षरं नकारस्तथापि
तस्य व्यञ्जनत्वेन द्रुतत्वायोगात् शर्मेच्चित्वव योऽयमकारः
स एव पूर्वपदाभिधेय इति तस्यैव द्रुतता । पूर्वाक्षरं द्रुत-
मित्यपि पाठः । तत्र पूर्वमक्षरं द्रुतमस्येति चतुरस्रम् । अथवा
अकारस्यास्य नाम्नोऽन्त इत्यस्यायमर्थः । अस्याभिवादकस्य
नाम्नोऽन्ते योऽयमकारः अकार इति स्वरमाधोपलक्षणं सर्व्वेषां
नाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात् । स एवान्वक्षरः पूर्वाक्षरम् ।
पूर्वाणि नामगतान्वक्षराणि यस्य स तथोक्तः एवंविधः द्रुतो
वाच्यो न पुनरन्य एवाकारो नामान्ते वा इति ।

तथाच वशिष्ठः ।

आमन्त्रिते स्वरोऽन्योऽस्य भुत इति ।

आमन्त्रिते कर्त्तव्ये अभिवादकनाम्नोऽन्ते यः स्वरः स भुतः
चिमाचोभवतीत्यर्थः । ततश्चाभिवादनप्रत्यभिवादनयोरैवं
प्रयोगो भवति । अभिवादये चैवनामाहमस्मि भो इति । आयु-
ष्मान् भव सौम्य विष्णुमर्त्यन् इति । अत्रियवैष्णवोऽसु वर्चगुप्त-
शब्दप्रयोगः । यौ तु स्वनाम गुप्तं भवति ।

आत्मनाम गुरोर्नाम यन्नाम कृपणस्य च ।

आयुष्कामी न गृह्णीयादप्येष्टपुत्रकलत्रयोः ॥

इत्यादिविधिनिषेधौ तयोरभिवादनव्यतिरिक्तं स्वसं विषय
इति विज्ञेयम् । एतश्चाभिवादनं हस्तद्वयेन कार्यमन्यथा-
कारणे विष्णुना दोषसंकीर्त्तनात् ।

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्तेतसा धर्म्ममाचरेत् ।

सर्वं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादनादिति ॥

एतदपि विदद्विषयम् ।

यतः स एवाह ।

अजाकर्णेन विदुषो मूर्खाणामेकपाणिना इति ।

अजाकर्णेन श्रोत्रसमौ करौ कृत्वा पुनः संपुटितेन करद्वयेने-
त्यर्थः । अपि वाऽजाकर्णौ सम्पुटितौ यथा तथैव सम्पुटितकर-
द्वयमपीत्यजाकर्णोक्तिः । प्रत्यभिवादनेऽपि दीक्षितस्य नाम न
ग्राह्यम् ।

तथाच मनुः ।

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।

भो-भवत्-पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मावित् ॥

भो दीक्षित भवन् दीक्षित इति । भो-भवत्-पूर्वकं यौगिकैः
शब्दैरेनं प्रत्यभिवादनादिष्वभिभाषेतेत्यर्थः ।

यो न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

यमः ।

अभिवादे तु यो विप्र आशिषं न प्रयच्छति ।

अग्नेने जायते वृक्षः काकगृध्रादिसेवितः ॥

मातातपः ।

पापण्डं पतितं ब्राह्मं महापातकिनं शठम् ।

सोपानकं कतघ्नञ्च नाभिवादेत्कदाचन ॥

धावन्तञ्च प्रमत्तञ्च मूषोच्चारकृतं तथा ।

मुञ्चानमाचमनार्हञ्च नास्तिकं नाभिवादयेत् ॥

वमन्तः* जृम्भमाणञ्च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।

अभ्यक्तशिरसं चैव स्नातं नैवाभिवादयेत् ॥

वृहस्पतिः ।

जपयज्ञगणस्थञ्च समित्पुष्पकुशानलान् ।

उदपात्रार्घ्यभैक्षान्नं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥

उदक्कां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं ब्रह्मघातिनीम् ।

अभिवाद्य द्विजोमोहादहोरात्रेण शुद्धान्ति ॥

* रमन्मिति पाठान्तरम् ।

यमदग्निः ।

देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं दृष्ट्वा त्रिदण्डिनम् ।

नमस्कारं न कुर्याच्चेत्यायद्विप्तीभवेत्तरः ॥

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥

एतच्चाभिवादनमधिकवयसासेव कार्यम् ।

तथाच मनुः ।

ज्यायांसमभिवादयेदिति ।

अतएव गौतमः ।

ऋत्विक्स्त्रगुरपितृव्यमातुलादीनां यवीयसां प्रत्युत्थान-
मभिवाद इति ।

ज्यायस्वच्च कियता कालेनेत्याकाङ्क्षायाम्

मनुः ।

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।

त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणामल्पेनापि स्वयोनिषु ॥

दशाब्दपर्यन्तमाख्यायत इति दशाब्दाख्यं, एवं पञ्चाब्दाख्य-
मिति घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । पुरे भवाः पौराः ।
एकपुरनिवासिनां विद्याहीनानां दशभिर्बर्षैः पूर्वं सखा
भवति । ततोऽधिकः ज्यायान् । कलाभृतां गीतादिविद्यावतां
पञ्चाब्दपूर्वं सखा श्रोत्रियाणां त्र्यब्दपूर्वस्ततोऽधिको ज्यायान् ।
स्वयोनिषु भ्रात्रादिषु स्वल्पेनापि कालेन एकदिनपूर्वत्वेनापि
ज्येष्ठता । एकदिनजातत्वे तु ।

तदुक्तमापस्तम्बेन ।

भी

वयस्यः समानेऽहनि जात इति ।

प्र

अथ प्रसन्नाहर्षादित्यक्षणम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

उपनीय ददद्देदमाचार्यः स उदाहृतः ॥

एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकदुच्यते ।

एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥

मनुः ।

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥

एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यथवा पुनः ।

योऽध्यापयति ह्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥

एकस्यैकदेशं संहितां† ब्राह्मणं‡ वेदाङ्गमाचं वा धर्मार्थे§-
मध्यापयति अपरिभाषितहत्वभिधानेन वा पूर्वोक्तमध्यापयति
एते चवीणऽप्युपाध्याया इत्यर्थः ।

* वेदस्य ।

† मन्त्रात्मकवेदभागः ।

‡ मन्त्रेतरवेदभागः ।

§ वेदमनियममज्ञत्वा इत्यर्थः ।

¶ मन्त्रमात्रात्मकवेदाध्यापयिता, मन्त्रेतरवेदभागमात्राध्यापयिता, वेदाङ्गमात्रा-
ध्यापयिता ।

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

संभावयति चाग्नेन स विप्रो मुमुक्षुश्चते ।

विप्रपदं पितृपुत्रसंज्ञम्*, यतश्चानेवंविधः† चित्तैव न मुमुक्षु-
रिति गम्यते ।

अग्न्याधानं पाकवज्रमग्निष्टोमादिकान् मन्त्रान् ।

यः करोति वृत्तो यस्य स तस्य त्विनिहोच्यते ॥

तथा ।

उपाध्यायाह्याचार्यं आचार्याणां व्रतं पिता ।

सहस्रन्तु पितृर्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥

उत्पादकब्रह्मदाचोर्मरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्मनि विप्रस्य प्रेत्य वेह च शाश्वतम् ॥

ब्रह्मजन्मनि ब्रह्मणी वेदाज्जन्म अपनयनम् । प्रेत्य भीषसाधन-
पर्यन्तयोग्यतापादकत्वात् । इह च सर्वकर्माधिकारापाद-
कत्वात् शाश्वतं स्थायिफलं भवति ।

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तथा ।

ब्राह्मस्य जन्मनः कर्त्ता स्वधर्मस्य च शासिता ।

बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्मतः ॥

* अविद्यादिजातीयपितृपुत्रसंज्ञम् ।

† यथाविधि नर्माधानादिकर्माणां निमित्तः ।

‡ न महाशुचिरित्यर्थः ।

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।
धनधान्येन वैश्यानां शूद्राणामेव जन्मतः ।

अथ भिक्षाचरणम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दापलक्षिता ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥

भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् । भिक्षादिभ्यो णः ।

मनुः ।

प्रतिगृह्येक्षितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥

रेक्षितं यद्यस्य विहितम् । वचनान्तरप्रतिनियतदण्डविधाना-
दनेन विजातीयग्रहणनिषेधः । भास्करं सौरैर्मन्त्रैरुपस्थाय ।
अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य एतत्क्षितयं भिक्षाङ्गं विधाय यथाविधि
वक्ष्यमाणविधिना भैक्षं चरेत् ।

भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवत्पश्चात् राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥

चरेदित्यनेन याज्ञा लक्ष्यते । अमुमेवार्थं द्योतयति । भैक्ष-
मिति कर्मविभक्त्या तेन चार्थसिद्धां भिक्षां देहोतिवाक्य-
रचना । तत्र गौरवसम्बोधनार्थः भवत्पदमादिमध्यावसानेषु

* भवन् भिक्षां देहि विप्रस्य, क्षत्रियस्य भिक्षां भवन् देहि, भिक्षां देहि भवन्
वैश्यस्य ।

ब्राह्मणादिभिः क्रमेण कार्यं तच्च सम्बुद्धान्तम् । प्रायशोगृह-
मेधिनां गृहे स्त्रिय एव भिक्षां ददतीति सामर्थ्यात्स्त्रीप्रत्ययवच्च
तत्पदं भवति । तत्रायं प्रयोगः । भवति भिक्षां देहीति
ब्राह्मणः । भिक्षां भवति देहीति क्षत्रियः । भिक्षां देहि
भवतीति वैश्यः । नायं नियमः । स्त्रिय एव भिक्षणीया इति ।
अतएवाह शौनकः ।

अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेताप्रत्याख्यायिनीचेति ।

भिक्षाचरणे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः ।

ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षमनित्येष्वामृत्युतये ।

आत्मवृत्तये स्वशरीरयाचार्थमेव नाधिकाम् । यदा त्वाचार्यः
सीदहृत्तिर्नेत्रादिविकलस्तदा तत्पौषणार्थमपि भैक्षं चरेत् ।
अन्यथा प्रधानभूतवेदाध्ययनविरोधात् । ब्राह्मणेषु चरेदित्येत-
द्ब्राह्मणविषयम् ।

अतएव व्यासः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविश्वरेयुर्भैक्षमन्वहम् ।

सजातीयगृहेष्वेव सार्व्ववर्णिकमेव चेति ॥

सर्व्वशब्दः, प्रकृतवर्णत्रयपरः । नायमैच्छिको विकल्पः, अपि तु
व्यवस्थितो विकल्पः ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

सर्व्वं वा विचरेद्दामं पूर्व्वोक्तानामसम्भवे ।

अन्यवर्ज्जं महाभाग इति ॥

अन्यः शूद्रः ।

उक्तेष्वपि कचिदपवादमाह मतुः ।

गुरीः कुले न भिषेत न प्रातिकुलबन्धुषु ।

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ॥

भिषेत भिक्षां प्रथमम् ।

इत्यनेन विरोधः स्यादिति चेन्नैवम् । एतदुपनयनाङ्गभिक्षा-
विषयम् ।* पूर्वोक्तं तु नित्यभिक्षाविषयम् । एवं भिक्षां
भिक्षित्वा ब्रह्मचारी गुरवे भैक्षं निवेद्य अहःशेषं वाग्यतस्तिष्ठेत्
आसीनः शयानो वा भवेत् । ततः सायंसन्ध्यां विधाय
यस्मिन्नुपनयनहोमो विहितस्तस्मिन्नेवाग्नी समिधं स्वगृह्योक्त-
प्रकारेणाधाय पात्रं विस्तृजेत् । ततश्च तद्भैक्षं भुञ्जीत ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

कृतान्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुग्रया ।

आपोयानक्रियापूर्वं सत्कल्याणमकुत्सयन् ॥

अमृतोपस्तरणमसीत्यादिका आपोयानक्रिया तां पूर्वं कृत्वा
भुञ्जीतेत्यर्थः ।

गौतमः ।

सायं प्रातस्त्वचमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीतेति ।

सायं प्रातरित्यनेन मध्ये भोजननिषेधः ।

* गुरीः कुले न भिषेत इत्यादिकम् ।

† सायं प्रातः पदं रात्रिदिवापरं मध्ये भोजननिषेध इत्यनेन दिवाभोजनापूर्वं
रात्रिभोजनात् प्रातपरभोजनं न कर्तव्यमिति श्रूयितम् ।

तथा च श्रुतिः ।

सायं प्रातराश्वेव स्वादिति ।

अत्र वशिष्ठः ।

अष्टौ यासान्मुनेर्भुक्तं* वानप्रस्थस्य षोडश ।

द्वाविंशत्तु गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ॥

भोक्तृनियममाह मनुः ।

आयुष्यं प्राप्तुं सुखं भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

त्रियं प्रत्यक्षुखो भुङ्क्ते ऋतमिच्छन् द्युदमुखः ॥

आयुषे हितमायुष्यं यशसे हितं यशस्यं त्रियमिच्छन् ऋत-
मिच्छन्नित्यन्वयः ।

पात्रनियमो हारीतेनोक्तः ।

लौहि* मुखये वा पात्रे भुञ्जीतेति ।

तच्च स्वयमेव प्रचालयेत् । भुञ्जा स्वयममन्त्रं प्रचालयेदित्याप-
स्तम्बस्मरणात् । एवं भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यमित्युक्तम् ।

तत्रापवादमाह याज्ञवल्करः ।

ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छाडि व्रतमपीडयन्निति ।

* यासान् भुक्तमिति कां दिशं गन्तव्यमिति वन् भाषास्मृतेतरत्वात्साधु । सुनेरिति
भावत्कालत्वात्कर्तृषष्ठी । क्वचिदष्टौ यासासुनेर्भुक्तमिति पाठः तत्पाठे तु सुनेर्भुक्तं श्रीमन्
क्षिप्रत्वरिति—अष्टौ यासा इति ।

† अत्र लौहपदं सर्वज्ञैजसपरं वाच्यं वचनात्तरं लौहनिवेधान् यथा अर्कपक्षे
तथा पृष्ठे आशसे तान्त्रभाजने । करे कपटके चैव भुञ्जा चान्द्रायणं करेण अक्षरं
सर्वज्ञैजसं लौहमिति धारयति ।

व्रतमपीडयन्मधुमांसादि वर्ज्यन्नित्यर्थः ।

अकामापन्ने मधुनि अदोषमाह वगिष्ठः ।

अकामापन्नं मधु वाजसनेयके न दुष्यतीति ।

उपनयनकालस्य परमावधिमाह

मनुः ।

आपोऽयमाद्वाद्वाणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।

आद्वाविंशत्तन्निवस्य आचतुर्विंशतेर्विश्वः ॥

अत ऊर्ध्वं चयोऽप्येते यथाकाले न संस्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥

उक्तपरमावधितिक्रमे ब्राह्म्यस्तोमरूपप्रायश्चित्तानन्तरं संस्कार्येव ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यस्तोमादृते क्रतोरिति ।

तथान्योऽपि विशेषः स्मृत्यन्तरे ।

षण्डान्यबधिरस्तम्बजङ्गद्वदपङ्गुषु ।

कुलवामनरोगार्त्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु ॥

मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये ।

स्तब्धपुंस्त्वेऽपि चैतेषु संस्काराः सूर्यथोचितम् ॥

यस्मिन्न्यस्मिन् संस्कारे क्रियमाणे तद्विहितकर्म्मसु समर्थो भवति

तैः संस्कार्य एवेत्यर्थः । मूकोन्मत्तौ न संस्कार्यावित्येके ।

एतेषामसंस्कारेऽपि पातित्यं नास्ति कर्म्मस्वनधिकारात् ।

तदपत्यन्तु संस्कार्यमेव ।

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनीत्यदौ वा ब्राह्मण एवेति श्रुतेः । अथ

ब्राह्मणत्वजात्या चक्षियत्वादि अध्युपलक्ष्यते* । असंस्कृतेऽपि
जातिमात्रस्यानपायात्† । ब्राह्मण एव भवति न द्विजाति-
श्वेत्यर्थः । स्त्रीणामुपनायनम् ।

तथाच मनुः ।

वैवाहिको विधिः स्त्रीणामुपनायनिकः स्मृत इति ।
यत्तु हारीतेनोक्तम् ।

द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादित्यः सद्योबध्वा । तत्र ब्रह्म-
वादिनीनामुपनयनमग्नीन्धनं वेदाध्ययनं स्वयमेव च
भिन्नाचर्येति । सद्योबधूनां तूपस्थिते विवाहे कश्चि-
दुपनयनमात्रं कृत्वा विवाहः कार्य इति ।

तत्कल्पान्तराभिप्रायः ।

पुराकल्पे कुमारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।

अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥

इति यमस्मरणात् । यदा तु मेखलादीनि चुटितानि तदा
तेषां प्रतिपत्तिकर्म मनुनाभिहितम् ।

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्यः॥ विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवदिति ॥

यस्य गृह्णे यो मन्त्र उदितस्तन्मन्त्रवत् ग्राह्यम् ।

इत्युपनयनम् ।

* तथाच चक्षिण्यां चक्षियेण जातः चक्षिय एव भवति एवं वैश्वेनेत्यादि ।

† कल्मषा ब्राह्मणो ज्ञेय इति धारणान् । संस्कारेदित्र उच्यते इति स्मरणात् ।

‡ निविध्य ।

अथ ब्रह्मचारिनियमाः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

मधुमांसास्त्रनोच्छिष्टशुक्लस्त्रीप्राणिहिंसनम् ।

भास्करालोकनास्त्रीलपरिवादादि वर्जयेत् ।

मांसवर्जनं व्याधिराहित्ये वेदितव्यम् ।

तथाच वशिष्ठः ।

स चेद्वाधीयीत कामं गुरोर्बुद्धिष्टं शेषमौषधार्थं
सर्वं प्राश्नीयादिति ।

व्याधीयीत व्याधिमत्तामनुभवतीत्यर्थः । अस्त्रं तैलादिना
शरीरस्य कज्जलादिना नैवयोः । एतन्निषेधोऽप्यौषधादन्यथ ।
तथा स्मर्यते ।

अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।

हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्बुध्ननमौषधम् ॥

उच्छिष्टं गुरुव्यतिरिक्तं स्वस्य परस्य च वर्जयेत् ।

तथाच वशिष्ठः ।

उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहृतं चेति ।

गुरुस्तूतलक्षणो निषेकादिकृत् । शक्तं परुषवचः पर्युषितामश्न ।

स्त्रीशब्देन तद्विषयप्रेक्षणालम्बने लक्ष्यते ।

तथाच गौतमः ।

स्त्रीप्रेषणालम्बने मैथुनशङ्कायामिति ।

भास्करालोकने तु मनुना विशेषो दर्शितः ।

नैवेतोद्यन्तमादित्यं नास्त्रं शान्तं कदाचन ।

नीपरक्तं न वारिखं न मध्यनभसो गतमिति ॥
अश्लीलं सभाऽयोग्यं वचः । परिवादः सदसद्रूपपरदीपकघनम् ।
आदिशब्दाद्गन्धमाख्यादिनिषेधः ।

मनुः ।

वर्जयेन्मधु मांसञ्च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः ।
शुक्रानि चैव सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥
अभ्यङ्गमञ्जनं वाक्ष्योरुपानच्छन्धारणे ।
कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्त्तनं गीतवादनम् ॥
यूतञ्च जनवादञ्च परिवादं तथानृतम् ।
स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालापमुपघातं परस्त्र वै ॥
एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्नन्दयेत्कचित् ।
कामाग्निं स्नन्दयन्नेतो द्विनश्ति व्रतमात्मनः ॥
व्रतं ब्रह्मचर्यम् ।

स्वप्ने सित्वा ब्रह्मचारी हिजः शुक्रमकामतः ।
स्नात्वा कर्मचर्येद्विप्रः पुनर्भामित्युचं जपेत् ॥
पुनर्भामि तस्मादेनसो विज्ञानं मुच्यत्वं हसः ।
यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि चक्षमावयमिति ॥
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।
संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्तेव वाजिनान्* ॥
बुद्धीन्द्रियाणि पक्षैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः ।
कर्मेन्द्रियाणि पक्षैव पायादीनि प्रचक्षते ॥

* वाजिनां घोटकानाम् ।

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनीभयात्मकम् ।
 यस्मिञ्ज्ञिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषसुच्छत्यसंशयम् ।
 सन्नियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शान्त्यति ।
 हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्द्धते ।
 यद्यैतान् प्राप्नुयात्सर्वान् यद्यैतान् केवलांश्चजेत् ।
 प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥
 न तद्यैतानि शक्नोते सन्नियन्तुमसेवया ।
 विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥
 इन्द्रियाणान्तु सर्वेषां यद्येकं चरतीन्द्रियम् ।
 तेनास्य चरति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम् ॥
 वशीकृत्येन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।
 सर्वान् संसाधयेद्दर्यान्चिखन् योगतस्तनुम् ॥
 सेवेतेमांसु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।
 संनियम्येन्द्रियग्रामं तपोहृत्तार्थमात्मनः ॥
 इन्द्रियाणां विचरतामित्यारभ्याभिहिता धर्मा न केवलं ब्रह्म-
 चारिणामपित्वितरेषामपि सम्भवति ।

अथोच्चारविधिः ।

तत्र विष्णुः ।

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यादिति ।

ब्राह्ममुहूर्तलक्षणं पितामह आह ।

रात्रेऽसु पश्चिमे यामे मुहूर्तौ ब्राह्म उच्यते इति ।
पश्चिमे यामे पश्चिमाह्नप्रहरे ब्राह्ममुहूर्त इत्यर्थः ।

अङ्गिराः ।

उत्थाय पश्चिमे यामे रात्रेराचम्य चोदकम् ।
अन्तर्द्वाय दृष्टैर्भूमिं शिरः प्रावृत्त्य वाससा ॥
वाचं नियम्य यत्नेन निष्ठीवोच्छ्वासवर्जितः ।
कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु शुची देशे समाहित इति ॥
आचम्य स्नापाद्याचमननिमित्ते सति । दृष्टैर्यक्ष्मीभिः दृष्टपदार्थं
काष्ठादेरप्युपलक्ष्यार्थम् । तिरस्कृतोच्चरेत्काष्ठं पत्रं खोई
दृष्टानि वेति मनुस्मरणात् ।

पराशरः ।

ततः प्रातः समुत्थाय कुर्याद्विष्णूचमेव च ।
नैर्ऋत्यामिषुविशेषमतीत्य ह्यधिकं भुवः ॥
ग्रामात्क्रमशतः* गच्छेन्नगराच्च† चतुर्गुणमिति ॥
यान्नवल्काः ।

दिवासन्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदसुखः ।
कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥

यमः ।

प्रत्यमुखस्तु पूर्वोक्ते पराङ्गे प्राप्नुयस्तथा ।

* क्रमशतं पादशतमिति यावत् ।

† चतुर्गुणं चतुःशतानि ।

उदङ्मुखः मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः ॥
देवलोऽपि ।

सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः ।
विष्णुमन्त्रमाचरेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत् ॥
सन्ध्यासु वर्जनं निरुद्धतरविषयम् । न वेगं धारयेन्नोपरुद्धः
क्रियां कुर्यादिति मनुस्मरणात् । दिङ्निधमे विकल्पो
वेदितव्यः ।

यच्च मनुनोक्तम् ।

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणवाधभयेषु चेति ॥
तन्नीहाराद्यन्धकारजनितदिक्षोहविषयम् ।
विष्णुः ।

प्राणस्थे समावेष्टयित्वा मृद्वारी श्रीवायामासज्योच्चरेत् ।
मृद्वारी मृत्तिकाधारी श्रीवायां यज्ञोपवीतमासज्य ।
अङ्गिराः ।

कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।
विष्णुमन्त्रन्तु मृद्वी कुर्याद्यद्वा कर्णे समाहितः ॥
कर्णे निधानमेकवस्त्रविषयम् ।

तथाच सांख्यायनग्रन्थे ।

यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा मूत्रपुरीषोत्सर्गं
कुर्यादिति ।

हारीतः ।

उच्चारि मैथुने चैव प्रस्तावे दन्तधावने ।

ज्ञाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत् ॥

उच्चारि पुरीषोत्सर्गे ।

विष्णुपुराणे ।

दूरादावसथाः* नूतनं पुरीषञ्च विवर्जयेत् ।

पादावनेजनोच्छिष्टं† न क्षिपेच्च गृहाङ्गने ॥

बृहद्विष्णुः ।

अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ।

वाचं नियम्य यत्नेन निष्ठीवोच्छ्वासवर्जितः ॥

मनुः ।

वायुग्नविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव माम् ।

न कदाचित्कुर्वीत विष्मूचस्य विसर्जनम् ॥

पश्यन्सम्मुखः ।

न फालकटे न जले न चित्यां न च पर्वते ।

न जीर्णदेवायतने न वस्त्राङ्गे न ग्राहले ॥

न सप्तत्वेषु गर्तेषु न गच्छेद्य पथि स्थितः ।

न नदीतीरमासाद्य न भस्मानि न गोमये ।

न च पर्वतमस्तक इति पाठे पूर्वोक्तपर्वतग्रहणेनैव तस्य-
स्तकसिद्धावपि पुनर्ग्रहणादोषाधिकं द्योत्यते । तत्राप्ये तु

* गृहात् ।

† पादप्रक्षालनावशिष्टशेषम् ।

अत्यन्तार्त्तस्य पर्वते दोषाभावप्रतिपादनार्थमित्युक्तम् ।

विष्णुपुराणे ।

उत्तमो वै पुरीषस्य मूत्रस्य च विसर्जने ।

तिष्ठेन्नातिचिरं तत्र न च किञ्चिदुदीरयेत् ॥

भरद्वाजः ।

अपक्वस्य च विष्णुत्रं काष्ठलोद्भवादिना ।

उदस्तवासा* उत्तिष्ठेद्दुर्गं विधृतमेहनः ॥

अथ शौचविधिः ।

याज्ञवल्क्यः ।

गृहीतशिश्वोत्थाय सृज्जिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।

गन्धलेपचयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ।

उद्धृतैरिति जलान्तर्निषेधः । गन्धलेपचयकरमिति सर्वेषां

साधारणं शौचम् । वक्ष्यमाणसूक्तं स्थानियमस्त्वदृष्टार्थः ।

दक्षः ।

शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः स्मृतः ।

शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥

यमः ।

आहरेभृत्तिकां प्राज्ञः कूलात्मसिकतात्तया ।

कूलग्रहणमनुपहतदेशोऽपलक्षणार्थम् ।

* कटिदेशादुत्थिप्रवसनः ।

† अथर्वणसुश्रुत्यदेशः ।

वापीकूपतडागेषु नाहरेदाश्रयतो मृदम् ।

आहरेज्जलमध्यात्तु परतो मणिवन्धनात् ॥

शातातपः ।

शुचिदेशात्तु संशान्ना शर्कराश्मादिवर्जिता ।

रक्ता गौरा तथा श्वेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता ॥

कश्यपः ।

विप्रे गौरा मृदः प्रोक्ताः चक्षे रक्ताक्षयोदिताः ।

वैश्वस्य हरिताः प्रोक्ताः कण्ठाः स्त्रीशूद्रयोस्तथा ॥

विष्णुपुराणे ।

वस्त्रीकमूषिकोत्खातानृदमन्तर्जलात्तथा ।

श्रीचावशिष्टां गेहाच्च मृदः श्रीचे विवर्जयेत् ॥

विष्णुः ।

अन्तःप्राणवपन्नाच्च हलोत्खातां न चाहरेत् ।

मनुः ।

आह्रतामन्यश्रीचार्थं बालुकां पांशुरुपिषीम् ।

न मार्गाच्च श्मशानाच्च नादद्यात्कुक्षतः कश्चित् ।

तथा ।

यस्मिन्देशे च यत्तथायं या च यत्र च मृत्तिका ।

सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तथा शीघ्रं विधीयते ॥

सूक्तस्थानियममाह

दक्षः* ।

* यम इति पाठान्तरम् ।

एका लिङ्गे करे तिस्र उभयोर्मृदयं स्मृतमिति ।
करे सव्ये एतच्च मूत्रशौचविषयम् ।

एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।
मूत्रशौचं समाख्यातं शुक्रे तद्विगुणं भवेत् ॥

इति शातातपस्मरणात् ।

विट्शौचे तु मनूक्तो विशेषः ।

एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा ।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शौचोपपादिकाः ॥

यमदक्षौ ।

द्वे लिङ्गे मृत्तिका देये गुदे पञ्च करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या इति ।

शङ्कः ।

अपाने मृत्तिकाः सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्तिते ।
एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्ज्ञेयाः* चतुर्दश ॥
तिस्रस्तु मृत्तिका देया कर्तुं वै नखशोधनम् ।
तिस्रस्तु पादयोर्ज्ञेयाः शौचकामस्य सर्व्वदा ॥
शौचमेतद्बृहस्थानां तथा गुरुनिवासिनाम् ।
द्विगुणं स्थावनस्थानां यतीनां त्रिगुणं स्मृतम् ॥
मृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपर्व्वी पूर्य्यते ययेति ।

अथ मृत्तिकाधिकं यत्तस्मूतपुरीषनिर्हरणाशङ्क्याम् । यदा त्वेव-
मपि गन्धलेपचयो न भवति, तदोक्तसंख्यातिक्रमेणापि कार्य्यम् ।

* देवेति कचित्पाठः ।

यदाह मनुः ।

यावन्नापैत्यमेध्याक्तो गन्धलेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृदारि वा देयं सर्व्वामु द्रव्यशुद्धिर्भवति ॥

हस्तश्रीचे तु हारीतो विशेषमाह ।

दश सव्ये षट् च पृष्ठे सप्तोभाभ्यां च तिसृभिः ।

पादौ प्रचालयेदिति ।

पृष्ठे सव्यपश्चाद्भागे ।

लिङ्गश्रीचे तु मृत्प्रमाणमाह

दक्षः ।

लिङ्गे तु मृत्प्रमाणायाता त्रिपर्व्वी पूर्य्यते यथा इति ।

विट्श्रीचे तु मनुः ।

अर्धप्रसूतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका क्षृता ।

द्वितीया च तृतीया च तद्वर्द्धा प्रकीर्त्तिता ॥

एतच्छीचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ॥

न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं श्रीचे शुद्धिमभीप्सता ।

प्रायश्चित्तेन युज्येत विहितातिक्रमे कृते ॥

वायुलः ।

तीर्थे श्रीचं न कुर्व्वीत कुर्व्वीतोद्भूतवारिणा ।

कथमप्युद्धरणाशक्तौ आदित्यपुराणे ।

रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छीचमनुवृत्ते ।

पश्चात्तु शोधयेत्तीर्थमन्यथा त्वशुचिर्भवेत् ॥

दधः ।

यद्वा विहितं शौचं तदर्धं निशि स्मृतम् ।

तदर्धमातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्धमध्वनि ॥

आदिपुराणे ।

स्त्रीशूद्रयोरर्धमानं शौचं प्रोक्तं मनीषिभिः ।

यो विष्मूचोत्सर्जनायोपविष्टः सत्र करोति तस्याप्यर्धशौचमाह
बृहपराशरः ।

उपविश्य तु विष्मूचं कर्तुं यस्तत्र विन्दति ।

स कुर्यादर्धशौचन्तु सस्य शौचस्य सर्वदेति ॥

यत्र संख्याया विषमत्वेनाङ्गीकरणासम्भवस्तत्र साध्या मदर्ध-
परिमाणा आद्या ।

आर्तः कुर्याद्विधाशक्तिं सुखः कुर्याद्यशोचितम् ।

बालस्यानुपनीतस्य गन्धलेपश्चयावहम् ॥

बृहपराशरः ।

अरण्ये निर्जने रात्रौ चौरव्यालाकुले पथि ।

कृत्वा मूत्रपुरीषञ्च द्रव्यहस्तो न दूषति ॥

मृदादिकं हस्ते धारयित्वा न दूष्यतीत्यर्थः । अन्ये तु द्रव्यहस्तो
न दूष्यतीत्यस्यान्यथार्थं वर्णयन्ति । एवंविधस्थले अदनीयद्रव्यं
हस्ते गृहीत्वा मूत्रपुरीषकरणेऽपि तद्रव्यं शुद्धमेवेति । तद्रव्यं
हस्ते गृहीत्वैवाचमने कृते शुद्धं भवतीत्यर्थः ।

भोजनकाले शुद्धस्त्रावे विशेषमाह

हस्त्यतिः ।

भुक्तानस्य तु विप्रस्य कदाचिन्नश्यवेद्मुदम् ।

उच्छिष्टमशुचित्वञ्च तस्य शौचं विधीयते ॥

पूर्वं कृत्वा तु शौचन्तु ततः पश्चादुपस्येत् ।

ततः कृत्वोपवासञ्च पञ्चगव्येन शुध्यतीति ॥

विप्रग्रहणमुपलक्षणार्थम् ।

शौचे हस्तनियममाह देवलः ।

धर्मविहन्तिषां हस्तमधःशौचे न योजयेत्* ।

तथा च वामहस्तेन नाभिरुद्धं न शोधयेत् ॥

अत्रेदं विचारणीयं विष्णुचयोर्मिलितयोः करणे एका लिङ्गे

गुदे तिस्र इत्येतच्छौचं प्रवर्तते, आङ्गीकृत्वा प्रत्येककरणम-

पीति† । प्रत्येककरणं तावच्च युक्तं केवलसूचीक्षर्गं मातातप-

वचनविरोधात् । वचनन्तु

एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।

सूत्रशौचं समाख्यातमिति ॥

अथ केवलपुरीषोत्सर्गविषयत्वमुच्यते । लिङ्गशौचनिमित्ता-

भावेऽपि‡ नैमित्तिकं तच्छौचमापद्येत तच्चायुक्तमदृष्टार्थप्रस-

* विवर्ज्यवेदिति पाठान्तरम् ।

† किमुत ।

‡ केवलसूचीक्षर्गकरणं केवलपुरीषोत्सर्गकरणमपीकृतम् ।

§ सूचीक्षर्गरूपनिमित्ताभावे ।

॥ लिङ्गशौचम् ।

ज्ञाद्वचनादस्त्विति* चेन्न । एका लिङ्ग इत्यस्यांशस्य केवल-
 सूत्रोक्तगर्गविषयत्वेनाभ्युपपत्तेः । अगतिका हीयं गतिः† ।
 यददृष्टकल्पनम् अतो विशिष्टोक्तगर्ग एवेति युक्तम् । तथापि‡
 लिङ्गशौचं पूर्वम्§ । वचनप्रतीतक्रमातिक्रमेण कारणाभा-
 वात्सन्निहितत्वाद्यधमतः॥ एतदकरणे** साक्षात्पूर्वलेपस्य
 मणिवन्धोपरिभागेऽपि संसर्गप्रसक्तेः । हस्तपादादिशौचन्तु
 तन्मेवैव देशकालकर्तृत्वाच्छौचरूपोपकारस्यैकत्वाच्च ।

अथ विषमूत्रव्यतिरिक्तशारीरमलशौचम् ।

मनुः ।

जडं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ।

यान्यधस्थान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्रुता इति ॥

शानीन्द्रियच्छिद्राणि ।

मलानपि स एवाह ।

वसा शुक्रमसृक्षज्जा मूत्रं विट् कर्णविण्मखाः ।

* अदृष्टमिति शेषः ।

† इयं गतिः अदृष्टकल्पनारूपा गतिः अगतिका नास्ति गतिर्वैसाकृष्टविषयिकेत्यर्थः ।

‡ सूत्रपुरीषोभयोक्तगर्गकरणेऽपि ।

§ पुरीषश्रीचार्त्तमाक् ।

॥ एका लिङ्गे युदे तिस्र इत्यादि वचनप्राप्तकमीक्षणम् ।

॥ अथमं तत्र तदकरण इति पाठान्तरम् ।

** लिङ्गाशौचाकरणे ।

त्रिभासु दूषिका खेदो दादयेते नृणां मलाः ॥
वसा कायस्नेहः । मज्जा शिरोभवमेदः । कर्णविट् कर्णमलम् ।
दूषिकाचिमलम् ।

एतैरुपघाते बौधायनः प्राह ।

आददीत सृदोऽपच षट्सु पूर्वेषु शुभये ।

उत्तरेषु च षट्सुद्विः केवलाभिर्विशुध्यतीति ॥

मनुसु ।

विष्मूत्रोत्सर्गशुद्धार्थं सृदाय्यादियमर्थवत् ।

दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु दादयस्त्वपि ॥

विष्मूत्रमुत्सृज्य तोयेन* तत्तादृशं तच्छुद्ध्यर्थमर्थवत्प्रयोजनवत् ।

एवञ्च बौधायनमनुवचनयोर्विकल्पः । स च देशकालाद्यपे-
क्षया ।

तथाच बौधायनः ।

देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शीघ्रं प्रकल्पयेत् ॥

यमः ।

मूत्रे तिस्रः पादयोस्तु हस्तयोस्तिस्र एव च ।

सृदः पञ्चदशान्ध्वे हस्तादीनां विशेषतः ॥

एतदाक्षीयमूत्रादिस्पर्शशीघ्रमुदाहृतम् ।

उत्सर्गकालादन्यत्र परकीये तु पठ्यते ॥

* तोयेन तत्तादृशमिति पाठस्तु षट्सु पुस्तकेषु दर्शनाद्विहितं परन्तु साविकं
मासीति ।

परस्य शोणितस्पर्शे रेतोविष्मूचजे तथा ।

चतुर्णामपि वर्णाणां द्वाविंशन्मृत्तिकाः स्मृताः ॥
विष्णुः ।

नाभेरधस्तात्प्रवाह्यु कायिकैर्मलैः सुराभिर्मयैर्वोपहतो
सृत्तोयैस्तदङ्गं प्रचात्वाचान्तः शुष्येत् । अन्यत्रोपहतो
सृत्तोयैस्तदङ्गं प्रचात्वा स्वात्मेव इन्द्रियोपहतस्तूपोऽथ
आत्मा पञ्चगव्येन दशनच्छदोपहतः*येति शौचप्रकरणम् ।

अथाचमनम् ।

तत्र वृद्धपराशरः ।

कृत्वाय शौचं प्रचात्वा पादौ हस्तौ च सृज्जलेः ।

निवहन्निखकच्छस्तु द्विज आचमनश्चरेत् ॥

प्रचेताः ।

अनुष्णकेनशीताभिराचामिदिति ।

आतुराणामुष्णोदकमप्यविबुधम् ।

तथाचापस्तम्बः ।

उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनामिति ।

अथाचमनं भवतीति शेषः ।

योगीश्वरः ।

अन्तर्जालं शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृजेत् ॥

* शौचाधरीपहत इत्यर्थः ।

तथा ।

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यथं करस्य च ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥

दक्षः ।

प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च विः पिवेदन्मु वीक्षितम् ।

संहत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ॥

वीक्षितमित्थेतदहर्विषयम् ।

रात्रावनीक्षितेनैव शुद्धिरक्ता मनीषिभिरिति

यमस्मरणात् ।

मनुः ।

निराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

खानि* शोपसृशेदग्निरात्मानं† शिर एव च ॥

गौतमः ।

त्रिस्तुर्वा अप आचामेदिति ।

चतुर्थं ह्यं दैवपित्र्यकर्मापि चयेति केचित् । त्रिर्ग्रहणेन‡ तु च्छ-
भावः§ इत्यन्ये ।

भरद्वाजः ।

संहताङ्गुलिभिस्तोयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु ।

* इन्द्रियाणि ।

† आत्मस्थानं हृदयमित्यर्थः ।

‡ त्रिर्ग्रहणेन चित्त्वारजसपानेन ।

§ मनस्तुष्टेरन्वाये ।

मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठे तु शेषेषाचमनं चरेत् ॥
 ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपसृशेत् ।
 कायचैदशिकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥
 कायं प्राजापत्यं । चैदशिकं दैवं । यस्मिन् आचमनप्रयोगे
 यद्वाङ्मादितीर्थं स्वीकृतं तेनैव स प्रयोगः कार्यो न तीर्था-
 न्तरेण ।

दक्षः ।

संहताङ्गुलिभिः पूर्वमास्यमेवमुपसृशेत् ।
 अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ॥
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ।
 नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां हृदयन्तु तलेन वै ॥
 सर्वाभिसु शिरः पश्चाद्वाह चाग्रेण संसृशेत् ।
 याज्ञवल्करः ।

अङ्गुल्यु प्रकृतिस्याभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ।
 त्रिः प्राश्यापो द्विरभ्युज्य खान्यद्भिः ससुपसृशेत् ।
 अत्र विशेषमाह पैठीनसिः ।

सव्ये पाणौ शेषा अपो निनयेदिति ।

शेषा आचमनावशिष्टाः ।

बृहच्छ्रुत्स्वन्यथोपसर्गनमाह ।

तर्ज्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम् ।

मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः ॥

अङ्गुष्ठस्यानामिकाया योगेन अवधे स्पृशेत् ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् स्तन्यद्वयं ततः ॥

नाभिञ्च हृदयं तद्वत् स्पृशेत्याणितलेन तु ।

संस्पृशेच्च तथा शीर्षमिति ॥

शङ्कस्तु ।

ततोऽङ्गुलिचतुष्केण स्पृशेन्मूर्धनमादितः ।

तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं पृथक् ॥

मध्यमानामिकाभ्यान्तु स्पृशेन्नासापुटे क्रमात् ।

अङ्गुष्ठेन कनीयस्याः कर्णौ संयोगतः स्पृशेत् ।

तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन नाभिं हृदितलं स्पृशेत् ॥

पैठीनसिः ।

अग्निरङ्गुष्ठस्तस्मात्तेनैव सर्वाणि स्थानानि स्पृशेदिति ।

अत्र स्वशाखाद्यनुसारेण व्यवस्थितो विकल्पः । यत्र शाखाया-
मङ्गलसंशयमेव नास्मात्तम्, अङ्गुष्ठादिविशेषो वा नास्मात्,
तच्छाखीयानां त्वेच्छिको विकल्पः । येषान्तु स्वशाखायां
कतिपयाङ्गसंशयनमास्मात्तं, तेषान्तु स्वशाखोक्तक्रमानुसारी
शाखान्तरोक्तक्रमः अनुक्ताङ्गसंशयं भवतीति व्यवस्था ।

उदकपरिमाणमाह

यान्नवत्कारः ।

हृत्कण्ठतालुगामिञ्च यथासंख्यं द्विजातयः ।

शुद्धेरन् स्त्री च शुद्रश्च सङ्गत्सृष्टाभिरन्ततः ॥

अन्ततस्तालुगामिभिः । हृद्गानां परिमाणमाह उग्रना ।

माषमज्जनमात्रा हृदयङ्गमा भवन्ति ।

आचमनप्रसङ्गात्पवित्राचमने कश्चन विशेषः प्रदर्श्यते ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु मुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत् ॥

एतद्विष्णुकराभिप्रायम् । हारीतेन वामे निवेधात् ।

वामहस्ते कुशान् कृत्वा समाचामति यो द्विजः ।

उपस्पृष्टं भवेत्तेन रुधिराण मलेन चेति ॥

एतत्केवलवामहस्ताभिप्रायम् । हस्तद्वयाश्रयणे ग्रीभिलेन फल-
स्मरणात् ।

उभयत्र स्थितैर्द्विभैः समाचामति यो द्विजः ।

सोमपानफलं तस्य मुक्ता यन्नफलं भवेदिति ।

अत्र विशेषमाह हारीतः ।

सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवित्रौ करोतु बुधः ।

ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं भवेदिति ॥

पवित्रलक्षणमाह कात्यायनः ।

अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुचचित् ।

मार्कण्डेयः ।

चतुर्भिर्द्विभपिञ्जल्यैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।

एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्षे वर्षे यथाक्रमम् ॥

त्रिभिर्द्विभैः शान्तिकर्म पञ्चभिः पौष्टिकं तथा ।

चतुर्भिश्चाभिचाराख्यं कुर्वन् कुर्यात्पवित्रकमिति ॥

अथाचमननिमित्तानि ।

तत्र मनुः ।

उत्तीर्थोदकमाचामेदवतीर्थं तद्वै च ।

हारीतः ।

स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गद्वयेन देयता-
मभिगन्तुकाम आचामेत् ।

अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुते मुक्ता रण्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेदासौ विप्रदिधार च ॥

बौधायनः ।

भोजने हवने दाने उद्यारे च प्रतिपद्ये ।

हविर्भक्षणकाले वा तद्विराचमनं स्मृतमिति ॥

ब्रह्मपुराणे ।

होमे भोजनकाले च सन्ध्यशौचभयोरपि ।

आचान्तः पुनराचामेदन्यत्र च सकलकाले ॥

अद्विराः ।

चाण्डालादीन् जपे होमे दृष्टाचम्य विमुह्यति ।

खादीन् स्पृष्टापि वाचामेत्कर्षं वा दक्षिणं स्मरेत् ॥

जानुनारुषस्तात्खादिस्पर्शे आचमनम् । अन्यत्र स्नानवि-
धानात् । उदकाभावे चसामर्थ्ये वा दक्षिणकर्षसमर्थः ।

अनेनेवाभिप्रायेण हृदयतिः ।

पितृमन्त्रोद्धरे रौद्रे आत्मानन्धेऽधमेवने ।

अधोवायुसमुत्थमे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे ॥

मात्स्व्यारभूषिकसर्पे प्रहासेऽवृतभाषणे ।

निमित्तेष्वेषु सर्वेषु दक्षिणं श्रवणं सृजेत् ॥

तथा ।

आर्द्रं दृष्य गोमयं वा भूमिं वा संस्पृशेद्विज इति ।

सांख्यानः ।

धुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथानृते ।

पतितानाञ्च संभाषे दक्षिणं श्रवणं सृजेत् ॥

आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्मराट् ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे ह्येते तिष्ठन्ति सर्वदा ॥

आचारसामरे ।

अपो जग्ध्वीषधं जग्ध्वा कृत्वा ताम्बूलचूर्णम् ॥

सौमन्विकानि सर्वाणि नाचामेत विचक्षणः ॥

अपो जग्ध्वेति अमृतापिधानमसीत्यादिभिर्मन्त्रैरपो जग्ध्वा

तच्चिमित्तं नाचामेदित्यर्थः ।

बौधायनः ।

पादक्षालनेष्वेषेण नाचामेहारिणा द्विजः ।

रुद्राभावेऽपि वै किञ्चित्त्रिधा भूमौ जलं सृजेत् ॥

• एतज्जलमात्रे तज्जलं भूमौ विधा तेन जलेन पापघनं कुर्यादित्यर्थः ।

आपस्तम्बः ।

सन्ध्यार्थे भोजनार्थे वा पितृर्थे वा तद्यैव च ।

शूद्राद्वृत्तेन नाचामेज्यपेय्याहवनेषु* च ॥

यमः ।

तावन्नोपस्थयेद्विप्रो यावद्दामेन संसृजेत् ।

वामे हि हादयादित्या वरुणस्त्रिदशेश्वरः ॥

उदके चोदकस्यसु सलस्यसु सले शुचिः ।

पादौ स्वाय्योभयत्रापि आचान्तोभयतः† शुचिः ॥

जले सले चैकैकं पादं कृत्वाचान्त उभयत्र जलकर्मणि सल-
कर्मणि च शुचौ भवतीत्यर्थः ।

अकृत्वा पादयोः शौचं तिष्ठन्‡ सुकृशिसौऽपि वा ।

विना यन्नोपवीतेन आचान्तोऽप्यशुचिर्भवित् ॥

तिष्ठन्निति सलविषयं विष्णुना तिष्ठतोऽपि जलेऽभ्यनुष्ठानात् ।

जान्वोरुर्द्धं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितान्नियत् ।

अधस्ताच्छतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति ॥

इति अधस्तान्निषेधान्जानुदत्ते§ऽप्यविरुद्धम् ।

तथाच स्मर्यते ।

जानुमाने जले तिष्ठन्निति ।

* जपयज्ञहीनेषु ।

† सन्धिरच आर्धः ।

‡ दण्डायमानः ।

§ जानुपरिमिते इत्यर्थः ।

अत्राचान्तः शुचिरिति वाक्यशेषः ।

तथा ।

सीपानक्को न चीष्णीषी पर्यङ्गासनयानगः ।
 दुर्देशे प्रपदंश्चैव नाचामन्* शुद्धिमाप्नुयात् ॥
 नरगोवरयानाश्चहस्यधी† रोहकस्तथा ।
 आचान्तः कर्मशुद्धः स्वात्ताम्बूलौघधजम्भित् ॥
 मुक्तासनस्थोऽप्याचामेवान्यकाले कदाचन ।
 न पादुकास्थो न त्वरितो न चायन्नोपवीतवान् ॥

साङ्ग्रायनः ।

दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।
 प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥
 आसनारूढपादस्तु जानुनोर्वाथ जङ्घयोः ।
 कृतावसन्निधको‡ यश्च प्रौढपादः स उच्यते ॥
 स्तुभन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।
 भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥
 परेषामाचमनायोदके दीयमाने ये विन्दवः पादयोः पतन्ति
 तैर्नाशुद्ध इत्यर्थः ।

इत्याचमनविधिः ।

* प्रपदन् गच्छन् न आचामन् न शुद्धिम् आप्नूयादित्यन्वयः ।

† कृन्दसि दीर्घः ।

‡ पर्यङ्कवन्धवस्त्रः ।

अथ प्रातःस्नानम् ।

तत्र मार्कण्डेयपुराणे ।

अस्नातस्य क्रियाः सर्वा भवन्ति ह्यफला यतः ।

प्रातः समाचरेत्स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम् ॥

प्रातःस्नानं मन्त्रवर्जं मध्याह्ने मान्दिको विधिः ।

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्दिवर्षिपिबतर्पणम् ॥

योगीश्वरः ।

स्नानमव्यैवतैर्म्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।

सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः ॥

योगियाज्ञवल्क्यः ।

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ।

यतेस्त्रिसवनं स्नानं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः ॥

वानप्रस्थस्य कालद्वये स्नानं ब्रह्मचारिणश्च सकृत्स्नानमशक्त-
विषयम् । अतएव

याज्ञवल्क्यः ।

दान्तः*स्त्रिसवनस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहादिति ।

स्मृतिसंग्रहे ।

स्नायात्प्रातश्च मध्याह्ने ब्रह्मचारी तथा गृहीति ।

शङ्कः ।

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।

* दान्तः इन्द्रियदमनशीलः ।

सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥
 दृष्टं मलापनयनादङ्गशुद्धिः । अदृष्टं नित्यत्वेन पापक्षयः ।
 असत्त्वीः कालकर्णी च दुःस्वप्नादुर्विचिन्तितम्* ।
 याम्यं हि पातनाहुःखं नित्यस्नायी न पश्यति† ॥
 कालकर्णी दुःसहदुःखिता ।
 नित्यस्नानेन पूयन्ते अपि पापकृतो नराः ॥
 कात्यायनः ।
 यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।
 दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे च तदमन्त्रवत् ॥
 अमन्त्रवदिति प्रातःस्नाने न सर्वमन्त्रनिषेधः । अपि तु मन्त्र-
 बहुलनिषेधः । यतः
 स एवाह ।
 अल्पत्वाद्दोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्म्मणः ।
 प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपो विगर्हितः इति ॥
 दक्षः ।
 अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
 स्रवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥
 वामनपुराणे ।
 निषिध्य तीरङ्गुशपिञ्जलानि
 पूर्वोत्तराग्राणि मृदं न्यसेच्च ।

* दुःस्वप्नमिति क्वचित्पाठः ।

† एतावन् पश्यति इत्यध्याहारैरुक्तम् ।

प्रक्षाल्य पादौ च मुखञ्च कण्ठे
यन्नापवीतञ्च जलं पिवेत्तिः ॥

कण्ठे यन्नापवीतमासज्येत्तथाहारः ।

एवं चैतदुक्तं भवति ।

उपवीतं निवीतं कृत्वा प्रक्षालयेदिति ।

त्रिजलं पिवेदाचामेदित्यर्थः ।

कराभ्यां धारयेद्भान् शिखावन्धं विधाय च ।

प्राणायामांस्तथा कुर्यात्कालज्ञानं यथाविधि ॥

यथाविधि कालज्ञानं तिथिनक्षत्रादिज्ञानं कुर्यादित्यर्थः ।

मृत्तिकान्तु त्रिधा कृत्वा भागेनैकेन लेपयेत् ।

दक्षिणेनैव हस्तेन अष्टावेताननुक्रमात् ॥

अष्टौ वक्ष्यमाणाः । ललाटमंसद्वयं हृदयं पृष्ठमुदरं कुक्षिद्वयं
चेत्यष्टौ विज्ञेयाः ।

ललाटमंसौ हृत्पृष्ठमुदरञ्च सकुक्षिकम् ।

ततो वामक्रमेणैव नाभिवस्थुरुजङ्गकम् ॥

दक्षिणादिक्रमेणैव चरणी च त्रिभिस्त्रिभिः ।

मृदा तृतीयभागेन करौ च त्रिः स मार्जयेत् ॥

इति तूष्णीं मृदा स्नानं कृत्वाचम्य जलं विशेत् ।

नाभिमन्त्रे जले गत्वा कृत्वा केशान्निधा द्विजः ॥

निरुद्धकर्णौ नासाञ्च त्रिः कृत्वान्मज्जनं ततः ।

हिराचम्याभिषेकञ्च कुर्यादष्टाचरेण तु ॥

आयं गौरिति सूक्तेन द्विज आवर्त्तयेदपः ।

जुम्बुकायेति मन्त्रेण विदध्यात्त्वमर्पणम् ॥

जुम्बुकायेति नायं नियमः अपि तु भाववृत्तादिसूक्तानामुप-
लक्षणाथम् ।

जपं द्वादशवारांस्तु महापापापनुत्तये ।

अथमर्पणक्रियया धूतपापः समाहितः ॥

ततो निमज्ज्य वारांस्त्रींस्ततस्तर्पणमारभेत् ।

तर्पणमिति स्नानाङ्गतर्पणम् ।

तथा तैत्तिरीयशास्त्रायाम् ।

ओं भूर्देवांस्तर्पयामि भुवो देवांस्तर्पयामि स्वर्देवांस्तर्प-
यामि । भूर्भुवःस्वर्देवांस्तर्पयामि । एवं भूर्भुवो-
स्तर्पयामि । एवं भूः पितृस्तर्पयामीत्यादि ।

ग्रहः ।

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्यत्विति क्रमात् ।

जलाञ्जलित्रयं दद्यादेतत्तन्निपतर्पणमिति ॥

एवमेव माध्याह्निकस्नानमपि विशेषस्वाह्निके प्रदर्श्यते ।

अथ प्रातःसन्ध्या ।

तत्र व्यासः ।

प्रातःसन्ध्यां सनत्तत्रां मध्यमां स्नानकर्माणि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि ॥

मध्यमां स्नानकर्माणीति माध्याह्निकस्नाने जाते इत्यर्थः ।

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मासु ।

स यद्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभागभवेत् ॥
संवर्त्तः ।

अथाचम्य कुशैर्युक्त आसने समुपस्थितः ।
करसंपुटकं कृत्वा सन्ध्यां नित्यं समारभेत् ॥
नत्वा तु पुण्डरीकाक्षमुपात्तावप्रशान्तये ।
ब्रह्मवर्चसकामार्थं प्रातःसन्ध्यामुपास्महे ॥
इत्थं कृत्वा तु सङ्कल्पं कुशानादाय पाणिना ।
नद्यां नद्युत्पत्तौ यैस्तु गृहे वामकरे स्थितैः ॥
त्रिभिर्व्याहृतिमन्त्रैस्तु प्रत्येकं मिलितैश्च तैः ।
गायत्र्या च ततः कुर्यादभिषेकान्तु तज्जलैः ॥
आर्षच्छन्दोदैवतञ्च विनियोगविधिं स्मरेत् ।
आवाहनञ्च गायत्र्याः प्राणायामं समभ्यसेत् ।
गायत्रीं त्र्यक्षरां बालां साक्षस्त्रकमण्डलुम् ॥

त्र्यक्षरां प्रणवात्मिकाम् ।

रक्तवस्त्रां चतुर्वक्त्रां हंसवाहनसंस्थिताम् ।
ब्रह्माणीं ब्रह्मदैवत्यां ब्रह्मलोकनिवासिनीम् ॥
आवाहयाम्यहं देवीं गायत्रीं सूर्यमण्डलात् ।
ओङ्कारस्य ब्रह्म ऋषिर्देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते ॥
गायत्री च भवेच्छन्दो नियोगः सर्वकर्मसु ।
त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्य आरम्भे सर्वकर्मणाम् ॥
व्याहृतीनाञ्च सर्वासामार्षञ्चैव प्रजापतिः ।
गायत्र्युपनिगनुष्टुब्जहती त्रिष्टुबेव च ॥

सुख

लक्ष

ता

पंक्तिश्च जगती चैव छन्दांस्येतानि सप्त वै ।
 अग्निवीर्यस्तथा सूर्यो बृहस्पतिरपांपतिः ॥
 इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ।
 प्राणस्याथमने चैव विनियोग उदाहृतः ॥
 भूर्लोकं पादयोन्यस्य भुवर्लोकानु जानुनोः ।
 स्वर्लोकं गुह्यदेशे तु नाभिदेशे महस्तथा ॥
 जनलोकानु हृदये कण्ठदेशे तपस्तथा ।
 भ्रुवोर्ललाटसन्धौ तु सत्यलोकं प्रतिष्ठितम् ॥
 सविता देवता यस्या मुखमग्नित्रयात्मकम् ।
 विश्वामित्र ऋषिश्चन्द्रो गायत्री सा विशिष्यते ।
 जपहोमोपनयने विनियोगो विधीयते ॥

व्यासः ।

ओं भूर्विन्यस्य हृदये भुवः शिरसि विन्यसेत् ।
 स्वरितीदं शिखायानु गायत्र्याः प्रथमं पदम् ॥
 विन्यसेत्कवचेनैव द्वितीयं नेत्रयोन्यसेत् ।
 तृतीयेनास्त्रविन्यास एष न्यासीत्य नाशनः ॥
 या सन्ध्या सा च गायत्री त्रिधा भूत्वा व्यवस्थिता ।
 पूर्वा भवेत्तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता ॥
 ... भवेत्पश्चिमा सन्ध्या सा च देवी सरस्वती ।
 सादित्यां च वरदे देवि त्र्यक्षरे ब्रह्मवादिनि ।
 मध्यमां स्नानकर्माणी छन्दसां मातर्ब्रह्मयोने नमोऽस्तु ते ॥
 सन्ध्याहीनीऽऽ

भूर्भुवः सुवरित्यापः* अभिमन्त्रा परिचिपेत् ।
रक्षार्थमिति शेषः ।

अथ प्राणायामः ।

तत्र योगीश्वरः ।

सव्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा† सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

गायत्रीशब्दनिरुक्तिमाह व्यासः ।

गायन्तं त्रायते यस्माद्गायत्री त्वं ततः स्मृतेति ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

प्रथमं साधनं कुर्यात्प्राणायामस्य योगवित् ।

प्राणायामनिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥

लघुमध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।

तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलर्कः‡ शृणुष्व मे ॥

लघु द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।

त्रिगुणाभिस्तु मात्राभिरुत्तरः स उदाहृतः ॥

विष्णुपुराणे ।

प्राणायामनिलं वश्यमभ्यासात्कुरुते तु यः ।

प्राणायामः स विज्ञेयः सवीजोऽवीज एव वा ॥

* बहुपुलके आप इति पाठदर्शनाच्छब्दोऽनुरोधस्तु आप इति रचितं परम् ।
व्याकरणानुसारेण अप इति समीचीनः पाठः ।

† आपो ज्योतीरसोऽमृतमिति मन्त्रेण ।

‡ अलर्क इति अलर्कराजसम्बोधनम् ।

सु
ल

पूरकः पूरणं वायोः कुम्भकः स्थापनं क्वचित् ।

वह्निर्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्तितः ॥

सवीजो ध्यानजपसहितः सगुणोपास्तिः । अवीजो निर्गुणो-
पासनं तच्च परमहंसविषयम् ।

यथाह पराशरः ।

ता

सालम्बा भगवन्मूर्तिः स्थूलं रूपं द्विजोत्तम ।

अनालम्बमनन्तस्य योगिनोऽभ्यासतः स्मृतम् ॥

इडया कर्षयेदायुं बाह्यात् षोडशमात्रया ।

धारयेत्पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥

सुषुम्ना मध्यमं सम्यग्द्वात्रिंशन्मात्रया शनैः ।

नाद्या पिङ्गलया चैनं रेचयेद्योगविग्रहात् ॥

व्यासः ।

अङ्गुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासाया दक्षिणं पुनः ।

कनिष्ठानामिकाभ्यान्तु वामं प्राणस्य संग्रहे ॥

अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदी सामगायनः ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु ग्राह्यः सर्वैरथर्वभिः ॥

मनुः ।

प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः ।

व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥

प्राणायामत्रयं कार्यं सन्न्यासु च तिसृष्वपि ।

प्राणस्यायमनं कृत्वा आचामेऽप्यतीऽपि सन् ।

अन्तरं स्विद्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम् ॥

मा

अथ मार्जनम् ।

योगियान्नवल्काः ।

आपोहिष्ठेति तिसृभिः ऋग्भिस्तु प्रयतः शुचिः ।

नवप्रणवयुक्ताभिर्जलं शिरसि निःक्षिपेत् ॥

प्रतिपादमादौ प्रणव उच्चार्यमाणे ऋक्त्रयेऽपि नव प्रणवाः
भवन्तीति नवप्रणवयुक्तत्वं भवति ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नद्यां वाथ ऋदे वाथ भाजने सृण्मयेऽथवा ।

श्रीडुम्बरे च सौवर्णे राजते दारवे जलम् ।

कृत्वाथ वामहस्ते वा सन्ध्योपास्तिं समाचरेत्* ॥

एवञ्च वामहस्तोदकसन्ध्यानिषेधवचनानि पान्तान्तरसद्भावे
सावकाशानि ।

हैपायनः ।

दत्त्वा चाभिसुखं तीयं मूर्द्ध्नि ब्रह्ममुखेन तु ।

आपो हिष्ठेति सूक्तेन दर्भैर्मार्जनमाचरेत् ॥

यस्य क्षयायेति जलं सकुशं प्रक्षिपेत्त्वधः ।

नारायणः ।

ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात्पादान्ते वा समाहितः ।

आपो हिष्ठेत्यृचं कार्यं मार्जनञ्च कुशोदकैः ॥

प्रतिप्रणवयुक्तञ्च क्षिपेन्मूर्द्ध्नि पदे पदे ।

* समारम्भेति पाठान्तरम् ।

ऋचस्थान्तेऽथवा कुर्याद्विषीणां मतमीदृशम् ॥

जु

आपोहिष्ठेति सूक्तस्य सिन्धुदीप ऋषिः स्मृतः ।

ल

आपो वै देवता छन्दो गायत्री मार्जनं स्मृतम् ॥

मार्जने तीर्थविशेषमाह हारीतः ।

मार्जनार्चनवलिकर्मभोजनानि दैवतीर्थेन कुर्यादिति ।

एवं मार्जनं कृत्वा सूर्यश्चेत्यपः पिबेत् ।

त

आह शौनकः ।

सायमग्निश्च मेत्युक्ता प्रातः सूर्यश्चेत्यपः पिबेत् ।

आपः पुनन्तु मध्याह्ने एतैश्चाचमनं चरेत् ॥

तत्र सूर्यश्च मा मन्थुश्च इत्यस्य मन्त्रस्य प्रकृतिच्छन्दः अग्निर्ऋषिः

मन्थुमन्थुपतिरात्रयो देवताः प्रातःसन्ध्याचमने विनियोगः ।

केचन नारायणार्थं त्रैष्टुभं छन्दश्च मन्यन्ते । अग्निश्च सूर्य-
श्चेति यजुर्वेदिकौ मन्त्रौ ।

बौधायनोऽपि ।

अथातः सम्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः । तीर्थं गत्वा

प्रयतोऽभिषिक्तः प्रक्षालितपाणिपादः अप आचम्य

अग्निश्च मामन्थुश्चेति सायमपः पीत्वा सूर्यश्च मा मन्थु-

श्चेति प्रातरपः पीत्वा सपवित्रेण पाणिना सुरभि-

मद्वलिङ्गाभिर्वारुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभि-

र्व्याहृतिभिरन्यैश्च पवित्रैरात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवतीति ।

म

सुरभिमती दधिकावूमिति । अस्या वामदेव्य ऋषिरनुष्टुप्

छन्दः दधिकावा देवता मार्जने विनियोगः ।—अवलिङ्गाभि-

रापोहिष्ठीयाभिः । हिरण्यवर्णाभिः, हिरण्यवर्णाः शचयः ।
यासां राजा यासां देवा शिवेन माचक्षुषा इति चतसृभिः ।
आसां त्रिष्टुप् छन्दः । अग्निर्ऋषिः आपो देवता मार्जने
विनियोगः । केचनात्र ऋषिं कश्यपं मन्यन्ते । पावमानीभिः
स्वादिष्टयेत्यादिभिः पावमानीनां बहुत्वादृषिच्छन्दोदेवतानाञ्च
भिन्नत्वादिस्तरभयान्नोक्ता । तत्स्वरूपं छन्दोगानान्तु सन्ध्याच-
मने गीतमोक्तौ मन्त्री द्रष्टव्यौ । अहश्च मादित्यश्च पुनात्विति
प्रातः रात्रिश्च मा वरुणश्च पुनात्विति सायमिति । एतौ
प्रजापतिदृष्टौ लिङ्गोक्तदेवतौ च ।

सन्ध्याचमनानन्तरं नारायणः ।

सृष्ट्वा चाभिप्लुतं तीर्थं मूर्द्धि ब्रह्ममुखेन तु ।

आपोहिष्ठेति सूक्तेन दर्भैर्मार्ज्जनमाचरेत् ॥

सृष्ट्वा आचम्य ब्रह्ममुखं मनुनोक्तम् ।

ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखमिति ॥

सूक्तऋक्संख्यादिकमाह भृगुः ।

आपो हिष्ठानवसृजु सिन्धुदीप ऋषिः स्मृतः ।

अब्देवत्यासु सप्तर्चेण गायत्रोद्दे त्वनुष्टुभाविति ॥

मार्जनानन्तरं ब्रह्मा ।

जलपूर्णं तथा हस्तं नासिकाग्रं समर्पयेत् ।

ऋतञ्चेति पठित्वा तु तज्जलान्तु चितौ क्षिपेत् ॥

यमः ।

सुम
ल

ता

गृहीत्वा पाणिना वारि स्वशास्त्रीकामृतं जपेत् ।

विभ्रयात्रासिकाये तु निरुध्य प्राणमारुतम् ॥

य एवं द्रुपदां नित्यं त्रिरङ्गः प्रयतो जपेत् ।

न च तिष्ठन्ति पापानि तस्य देहे द्विजन्मनः ॥ इति ।

ऋतञ्च सत्वञ्चेति सूक्तं त्रुचमघमर्षणष्टम् । द्रुपदादिव

मुमुक्षान इति द्रुपदाः । अस्याः कौकिलीराजपुत्र ऋषिः

आपो देवता अनुष्टप् छन्दः । ततः सूर्यार्घ्यं निवेदयेत् ।

व्यासः ।

कराभ्यां तीयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरङ्गं सन्ध्ययोः क्षिपेत् ।

मध्याह्ने तु सकृदेव क्षेपणीयं द्विजातिभिः ॥

अर्घ्यदाने मन्त्रान्तरमाह नारायणः ।

कराभ्यामञ्जलिं कृत्वा जलपूर्णं समाहितः ।

उदुत्यमिति मन्त्रेण तत्तोयन्तु क्षिपेत्ततः ॥

इति शाखानुसारेण व्यवस्था ।

उदकक्षेपणे कारणमाह काश्यपः ।

त्रिंशत्कोट्यो महावीर्या मन्देहा नाम राज्ञसाः ।

क्षणातिदारुणा घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥

ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।

उपासते सदा सभ्यां प्रक्षिपन्त्युदकाञ्जलिम् ॥

दहन्ते तेन ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा ।

एतस्मात्कारणादिभ्यः सभ्या नित्यमुपासते ॥

म

ततः प्रदक्षिणमावृत्य जलं स्पृशेत् ।

तथाच भविष्यपुराणम् ।

सायं मन्त्रवदाचम्य प्रोक्ष्य सूर्यस्य चाञ्जलिम् ।

दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा जलं स्पृष्ट्वा विशुध्यति ॥

सायमित्युपलक्षणं सूर्यार्घ्यदानरूपनिमित्तस्य सर्वत्र विद्य-
मानत्वात् ।

श्रुतिरपि ।

यत्प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानवधुन्वन्तीति* ।

अथ सूर्योपस्थानम् ।

तत्र काश्यपः ।

हस्ताभ्यां स्वस्तिकं† कृत्वा प्रातस्तिष्ठेद्दिवाकरम् ।

मध्याह्ने तु ऋजू बाहू सायं मुकुलितौ करौ ॥

देवलः ।

मित्रस्य चर्षणी तिस्रो वसवस्त्वेति चोदये ।

इमं मेति‡ चतुष्केण सायं कुर्यादुपस्थितिम् ॥

व्यासः ।

सन्ध्यात्रयेऽप्येकमेव उपस्थानं प्रचक्ष्यते ।

* पाप्मानवधुन्वन्तीत्येवं भवितुमर्हति परन्तु बहुषु पुस्तकेषु दर्शनादधिकत्वाच्च
पाप्मानवधुन्वन्तीति रचितम् ।

† अञ्जलिरूपम् ।

‡ इमं मे वक्ष्ये इत्यादिसन्तः ।

कुम्भ
लव

ता

उदयं* उदुत्यं† चिचं‡ तच्च§ स्थिष्ठेद्दिवाकरम् ॥

एतच्चोपस्थानं प्रातर्जपानन्तरमेव कार्यम् ।

तदुक्तं कूर्मपुराणे ।

ओङ्कारव्याहृतियुतां गायत्रीं वेदमातरम् ।

कृत्वा जलाञ्जलिं दद्याद्भास्करं प्रति जन्मना ॥

वेदमातरमुच्चार्यैत्यध्याहारः । जन्मना द्विजन्मना ।

ध्यात्वा कर्मण्डलगतां सावित्रीं वै जपेद्बुधः ।

अथोपतिष्ठेदादित्यमुद्यन्तं॥ तं समाहितः ॥ इति ।

अथ जपः ।

तत्र व्यासः ।

तेजोसीति च मन्त्रेण गायत्रीमावहेद्विजः ।

उपस्थाय तुरीयेण नमस्कृत्य जपेच्च ताम् ॥

योगियान्नवस्त्रः ।

ओङ्कारपूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्वस्त्यैव च ।

गायत्रीं प्रणवश्चान्ते जपोद्धेय उदाहृतः ॥

* उदयं तमसः परिज्योतिरित्यादिमन्त्रः ।

† उदुत्यं जातवेदसमित्यादिमन्त्रः ।

‡ चिचं देवानामित्यादिमन्त्रः ।

§ तच्च उदेवहुतमित्यादिमन्त्रः ।

॥ इति आर्यम् ।

॥ उदयन्तमिति कवित्याठः ।

म

गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः सविता देवता गायत्रीऋग्ः जपे
विनियोगः ।

ध्यायेच्च मनसा मन्त्रं जिह्वीठौ न विचालयेत् ।

न कम्पयेच्छिरोग्रीवां दन्तावैव प्रकाशयेत् ॥

मध्यमादिद्वयं पर्व्वं जपकाले तु वर्ज्जयेत् ।

एवं मेरुं विजानीयादूषितं ब्रह्मणा स्वयम् ॥

विश्वतश्चक्षुरिति मन्त्रेण जपान्ते भास्करं द्विजः ।

कुर्यात्प्रदक्षिणञ्चैव उपविश्यासने ततः ॥

देवागातुविदो मन्त्राकुर्याज्जपविसर्जनम् ।

प्रातःसन्ध्याङ्गभूतेन गायत्र्या जपितेन च ।

यथासङ्केपेन जप्येन ब्रह्मा मे प्रीयतां रविः ॥

उत्तरे शिखरे जाता भूम्यां पर्व्वतवासिनी ।

ब्राह्मणैः समनुज्जाता गच्छ देवि यथासुखमिति ॥

अकृतसन्ध्यस्य सूर्योदये सति प्रायश्चित्तं स्मर्य्यते ।

आदित्योऽभ्युदियाद्यस्य सन्ध्योपास्तिमकुर्व्वतः ।

स्नात्वा प्राणांस्तिरायम्य गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

प्राणायामत्रयं कृत्वेत्यर्थः ।

अथ मध्याह्नसन्ध्यायां सौकर्याय विशेषः कथ्यते ।

सङ्कल्पावाहनाचमनोपस्थानजपनिवेदनेषु ।

तद्यथा । यथोक्तफलप्राप्तये माध्याह्निकीं सन्ध्योपास्तिमहं
करिष्ये । इति सङ्कल्पा ।

कु
ल

त

सावित्रीं युवतीं शुक्लां शुक्लवस्त्रां त्रिलोचनाम् ।
त्रिशूलहस्तां हृषभाधिरुदां रुद्राणीं रुद्रदैवताम् ॥
यजुर्वेदकृतोत्सङ्गां जटामुकुटमण्डिताम् ।
कैलाशविहितावासामायान्तीं सूर्यमण्डलात् ।
वरदां त्र्यम्बकरां साक्षाद्देवीमावाहयाम्यहम् ।

त्र्यम्बकरां प्रणवात्मिकाम् । इत्यावाहनम् ।

आपः पुनस्त्रित्वाचमनमन्त्रः ।

अस्य नारायण ऋषिरापो देवता अनुष्टुप् छन्दस्त्रित्वाचमने विनि-
योगः । एकाक्षरं प्रक्षिपेत् । ऊर्ध्वबाहुः सूर्यमुदीचमाणः
उपतिष्ठेत् । उपस्थानमन्त्रशेषः स्मृत्यन्तरे प्रदर्शितः ।

गायत्र्या च यथाशक्त्या उपस्थाय दिवाकरम् ।

विभाङ्गित्वनुवाक्येन सूक्तेन पुरुषस्य च ॥

शिवसङ्ख्येन तथा मण्डलब्राह्मणेन च ।

पवित्रैर्विविधैश्चान्यैर्गुह्यौपनिषदैस्तथा ।

जपयन्तो हि कर्त्तव्यः सर्ववेदप्रणीतकैः ॥

इति स्वस्वशाखाभिप्रायमुपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारये-
दिति वशिष्ठस्मरणम् ।

मध्याह्नसन्ध्याह्नत्वेन गायत्र्या जपितेन च ।

यथासंख्येन जप्येन रुद्रो मे प्रीयतामिति ॥

अथ क्रमप्राप्तसायंसन्ध्याविशेषः ।

सङ्ख्यावाहनाचमनोपस्थानजपनिवेदनेषु ।

उपात्तदुरितक्षयार्थं ब्रह्मप्राप्त्यै सायंसन्ध्यापासनमहं करिष्ये ।

वृक्षां सरस्वतीं कृष्णां पीतवस्त्रां चतुर्भुजाम् ।

शङ्खचक्रगदापद्महस्तां गरुडवाहनाम् ॥

वदर्थ्याश्रमवासान्तामायान्तीं सूर्यमण्डलात् ।

सामवेदकृतोत्सङ्गां वनमालाविभूषिताम् ।

वैष्णवीं चरचरीं शान्तां देवीमावाहयाम्यहम् ॥

अग्निश्च मेति नारायण ऋषिः अग्निर्देवता अनुष्टुप् छन्दः

आचमने विनियोगः । इमं मे वरुण श्रूयसीति चतसृभिः

उपस्थानम् । अवशिष्टोपस्थानं प्रातर्वर्त्त ।

सायंसन्ध्याङ्गभूतेन गायत्र्या जपितेन च ।

यथासंख्येन जप्येन विष्णुर्मे प्रीयतामिति ॥

नोद तस्यो जपेत्प्राज्ञो गायत्रीं वेदमातरम् ।

अग्नित्रयमुखी* यस्मात्तस्मादुत्थाय तां जपेत् ॥

उत्थायेति न सायंसन्ध्याविषयम् ।

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ।

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । मध्याह्ने तु योगियाज्ञवल्क्योक्तो

विशेषः ।

तिष्ठंश्चेद्दीक्षमाणोऽर्कं जपं कुर्यात्तस्माद्विहितः ।

अन्यथा प्राङ्मुखः कुर्यादिति ।

* गायत्रिप्रमुखीति पाठान्तरम् ।

अथ जपसंख्याविधिः ।

तत्र मनुः ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव द्विसहस्राधिकं जपेत् ॥

योगियाश्च वल्काः ।

पूर्वां सख्यां जपं स्तिष्ठेत्सावित्रीमर्कदर्शनात् ।

पश्चिमान्तु समासीनः सम्यग्द्विविभावेनात् ॥

यद्यराक्षसभूतानि सिद्धविद्याधरोरगाः ।

हरन्ति प्रसभं यस्मात्तस्माद्भूतं सुकारयेत् ॥

न चङ्क्रमन् च हसन् पार्श्वमवलोकयन् ।

उपाश्रितो न कुब्जादीन् नग्नः प्रयतो नरः ॥

नावाश्रितो* न जल्पन् न प्राहृतशिरा†स्तथा ।

न पदा पदमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ।

न चासमाहितमना न च संश्रावयन् जपेत् ॥

दृष्टव्यमिति ।

मनःसंहरणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ।

अव्यग्रत्वमनिर्व्वेदो‡ जपसम्पत्तिहेतवः ॥

न क्लिप्तवासाः स्थलगो जपादीनाचरेद्बुधः ।

जपकाले न भाषित स्नानहोमादिकेषु च ॥

* अवाश्रितः जलमध्यस्थितः शुष्कवासा इति शेषः ।

† आच्छादितशिराः ।

‡ विवेकशून्यः ।

तूष्णीमासीत च जपं वा ण्डान्नपतितादिकान् ।
 दृष्ट्वा तानद्युपसृज्याभास्य स्नात्वा विशुध्यति ॥
 विधियन्नाञ्जपयन्तो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
 उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥
 विना शब्दं जपो यस्तु चलज्जिह्वादिजच्छदः* ।
 उपांशुं तं जपं प्राहुर्मनसा मानसं बुधाः ॥

वशिष्टः ।

मानसः शान्तिको जप्य उपांशुः पौष्टिकः स्मृतः ।
 सशब्दश्चाभिचाराय त्रिविधो जप उच्यते ॥
 गृहे तु प्राकृती सन्ध्या गोष्ठे दशगुणा भवेत् ।
 नदीषु शतसाहस्रा अनन्ता शिवसन्निधौ ॥
 प्राकृती यथावस्थिता नाधिकफलेति यावत् ।
 शतातपः ।

अनृतं मद्यगन्धश्च दिवामैथुनमेव च ।
 पुनाति दृषलस्यान्नं सन्ध्या वहिरुपासिता ॥
 ब्रह्मपुराणे ।
 अङ्गुष्ठेन जपन्मोक्षं तर्ज्जन्यामाभिचारिकम् ।
 मध्यमा धनसम्पत्तिः शान्तिः पुष्टिरनामिका ॥
 स्कन्दपुराणे ।

सौवर्णं राजतं ताम्रं स्फाटिकं रत्नजं तथा ।

* पशुहिंसायात्मकः पशुशयागादिः ।

† शीष्टः ।

अरिष्टं* पुत्रजीवच्च† गङ्गं पद्मं तथा मणिम् ।

कुशग्रन्थिश्च रुद्राक्षमुत्तमं चोत्तरोत्तरम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

अक्षुषा समरन्ध्रा च परिपूर्णा दृढा नवा ।

निखिला ग्रथिताव्यङ्गा अन्योन्यं दृष्टिवर्जिता ॥

सगन्धा चञ्चला या तु कुटिता ग्रथिता तु या ।

भिन्नसूत्रेण ग्रथिता पाषण्डस्य पुरातनी ॥

पाषण्डस्य पाषण्डसम्बन्धिनीत्यर्थः ।

माला दुःखप्रदायिन्यो ग्रथिता निन्द्यतन्तुभिः ।

अष्टोत्तरशती कार्या चतुःपञ्चाशिकाथवा ।

सप्तविंशतिका कार्या ततो नैवाधमादिता ॥

उमासंवादे ।

उच्छिष्टो वा विकर्मस्थः संलितः सर्वपातकैः ।

नासौ लिप्यति पापेन रुद्राक्षस्य तु धारणात् ॥

लक्षन्तु स्मर्यने पुष्टं कोटिर्भवति चालनात् ।

दशकोटिसहस्राणि धारणात्प्रभ्यते फलम् ॥

लक्षकोटिसहस्रस्य लक्षकोटिशतस्य च ।

जपे तु लभ्यते पुष्टं नात्र कार्या विचारणा ॥

योगियाप्तवल्काः ।

अभावे त्वचमालायाः कुशग्रन्था च पाणिना ।

* निस्वफलम् ।

† कौशापुतौतिष्ठ्यातम् ।

जप एव हि कर्त्तव्य एकाग्रमनसा सदा ॥

पाणिरेखाभिः परिगणनाप्रकारमाह

स एव ।

अनामिकामध्यरेखामादिं कृत्वा क्रमेण तु ।

तर्ज्जन्यादिगतान्ते च अक्षमाला करे स्थिता ॥

अस्यार्थः ।

अनामिकामध्यरेखामादिं कृत्वा तदधःक्रमेण प्रदक्षिणावर्त्तं
तर्ज्जन्यादिरेखा अन्ते कर्त्तव्या इयं करस्थिता अक्षमाला
भवतीति ।

मध्यमादिद्वयं पर्व्वं जपकाले तु वर्ज्जयेत् ।

एतन्मैत्रं विजानीयाद्दूषितं ब्रह्मणा स्वयम् ॥

तर्ज्जन्या न स्पृशेत्सूत्रं न कम्पेन्न विधूनयेत् ।

अङ्गुष्ठस्य तु मध्यस्थं परिवर्त्तं समाचरेत् ॥

नार्द्रवासाः जपं कुर्याद्भोमं दानं प्रतिग्रहम् ।

सर्व्वं तद्राक्षसं ज्ञेयं बहिर्जानु च यत्कृतम् ॥

अङ्गुष्ठाग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घितम् ।

असंख्यातं तु यज्जप्तं तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥

यमः ।

जातके मृतके वापि सन्ध्याकर्म न सत्यजेत् ।

* स्थलस्थित इत्यर्थः ।

सु
र
ता

त

मनसोच्चारयेन्नान् प्राणायामं विवर्जयेत् ॥
योगीश्वरः ।

सन्ध्यां स्नानं त्वजन्विप्रः समाहाच्छूद्रतां व्रजेत् ।
तस्मात्सन्ध्याञ्च स्नानञ्च सूतकेऽपि न सन्त्यजेत् ॥
शिवविष्णुर्धनं दीक्षा यस्य चाग्निपरिग्रहः ।
श्रीतकन्धेऽणि कुर्वीत स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
सहस्रकत्वस्तु वह्निर्जपन्नेतत्तिकं द्विजः ।
महतोऽप्येनसो मासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥
योऽधीते चान्वहं चेतां त्रीणि वर्षाणि मानवः ।
सं ब्रह्मपदमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥
एतदक्षरमेताञ्च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।
सन्ध्योरुभयोर्विप्रो वेदपुष्टेन युज्यते ॥
सप्तावर्त्तात्पुनात्येषा दशभिः प्राप्नुयाद्दिवम् ।
विंशत्युत्था तु सा देवी नयते ईश्वरालयम् ॥
अष्टोत्तरशतं जप्त्वा तारयेज्जन्मसागरात् ।
सर्वेषाञ्चैव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ॥
दशसाहस्रिकोऽभ्यासी गायत्र्याः शोधनं परम् ॥

* स ब्रह्म परमभ्येति इति पाठान्तरम् ।

† अस्य पूर्वश्लोकाद्धेनान्वयः तथाच पापानां सङ्करे समुपस्थिते नानाविधपापे जाते
सति गायत्र्याः दशसाहस्रिकः अभ्यासः जपकृप, परं शोधनं तत्तत्पापनाशकः ।

वायुभक्तो दिनं तिष्ठेद्वात्रिं नीत्वा तु सूर्यदृक् ॥
जम्बा सहस्रं गायत्र्याः शुचिर्ब्रह्मवधाहते ।
न गायत्र्या समो मन्त्रो न जपो वैदिकात्परः ॥
वासुदेवात्परो देवो नति व्यासः समब्रवीत् ।

अधोपाकर्म्म ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अध्यायानामुपाकर्म्म आवण्यां यवणेन वा ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां आवणस्य तु ॥

अधीयन्त इत्यध्याया वेदाः । तेषां संस्कारकं कर्म्मोपाख्यं तत् ।
आवण्यां आवणस्य पौर्णमास्यां कार्यं चन्द्रमसायुक्तं यवण-
नक्षत्रं यस्यां सा आवणी । यवणेन वा यवणेन युक्तेऽहनि वा
हस्तेन युक्तायां पञ्चम्यां वा उपाकर्म्मं कार्यम् । अन्येन तु हस्तेन
युक्तेऽहनि वा पञ्चम्यां वेति व्याचक्षते । अथवा यवणशब्दात्
सप्तम्यर्थे एनप्रत्ययः । एवं हस्तादपि यवणे नक्षत्रे हस्ते नक्षत्रे
इत्यर्थः । औषधिभावः औषधीनां ग्रीहिप्रभृतीनां प्रादुर्भाव-
अङ्गुरोदय इति यावत् एतच्च विशेषणं आवणस्येति च सर्वैः
सम्बध्यते । यदा त्वौषधिप्रादुर्भावाभावो ग्रहसंक्रान्त्यादिदीपोः†

* कल्पान्तर्ग दृश्यति वायुभव इत्यादि तथाच ब्रह्मवधाहते महतः पातकादिना
तु चार्थे सूर्यदृक् सूर्यं वीजमाणः वायुभवः सन्दिनं रात्रिञ्च नीत्वा सहस्रं गायत्रीं जप्त्वा च
सर्वेभ्यः पापेभ्यः शुचिः तिष्ठेत्कुतो भवेदित्यर्थः ।

† मलमासादिदीपः ।

वा स्यात्तदा भाद्रपदपूर्णिमास्यादिषु कार्यम् ।

तथाच मनुः ।

आवृक्षां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तच्छन्दांस्यधीयीत मासादिप्रोऽर्द्धपञ्चमात् ॥

अर्द्धः पञ्चमो मासो येषां ते तादृशः । उपाकर्त्तव्यमृति अर्द्ध-
सहितांश्चतुरा मासान् । शुक्लकृष्णपक्षे तु स्वाध्यायदिने
स्वाध्यायमधीयीतेत्यर्थः । एतच्च ग्रहणाध्ययनं गृहस्थस्यापि
भवति ।

यथाह श्रीनकः ।

समावृत्तौ ब्रह्मचारिकल्पेन यथान्यायमितरे जायोपे-
यीत्येक इति । इतरे ब्रह्मचारिणः* जायोपेयी† गृहस्थः
अपिशब्दाद्भाद्रपदयवणहस्तपञ्चमीनामुपसंग्रहः ।

तथा बहुचगृह्यपरिशिष्टकारिका ।

अवृध्यौषधयस्तस्मिन्मासेन तु भवन्ति चेत् ।

तदा भाद्रपदे मासि अवणेन तदिष्यते ॥

गीमिलः ।

प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपाकरणम् ।

प्रौष्ठपदीं प्राप्य इत्यर्थः ।

श्रीनकः ।

तद्वार्षिकमित्येतदाचक्षत इति ।

* नेष्टिकरूपाः ।

† जायाया उपेयो उपगतः ।

वर्षाकाले भवं वार्षिकम् ।

बोधायनः ।

आवण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वीषाढ्य चन्द्रांस्व-
धीयीतेति ।

निगमः ।

आवण्यां आवणीकर्म यथाविधि समाचरेत् ।

उपाकर्म तु कर्तव्यं कर्कटस्ये दिवाकरे ॥

हस्तेन शुक्लपञ्चम्यां आवण्यां अवणेन चेति ।

अत्र स्वखग्टञ्चानुसारेण व्यवस्येति साधारणनिर्णयः । तथापि
ऋच्छाखिनाः* अवणे अपि । यजुःशाखिनां पौर्णमास्याम् ।
तत्रापि तैत्तिरीयाणामौदयिके† पर्वणि इतरेष्वानु पूर्व्वदिदि
पर्व्वणि सामगानान्तु हस्ते । अथच निर्णयः अवषादि-
प्राधान्यनिर्देशाद्भवति । असति ग्रहसंक्रान्तादिरूपप्रतिबन्धे
आवणे मास्येव । तत्र प्रतिबन्धे प्रौष्ठपद्यामुभयत्रापि प्रति-
बन्धसद्भावे यदि स्वशाखायां शृङ्गयाह्निकतया‡ न निवेध-
स्तदा सर्व्वशाखाधिकरणन्यायेन कर्मण एकत्वात् बोधाय-
नाक्तत्वेन पारक्य§मविरोधवदिति वचनाच्चाषाढ्यां पौर्ण-
मास्यां यजुःशाखिनां भवति । बह्वृचानां सामगानां चाषाढ-

* ऋष्वेदिताम् ।

† उदयप्राप्ततिथिखण्डे ।

‡ प्रातिष्विकतया ।

§ परशाखीकृतम् ।

मासश्रवणहस्तनक्षत्रयोर्न भवति । कस्मिंश्चिदपि ऋच्छाखा-
विशेषे* सामशाखाविशेषे वा आपादमासे विध्यदर्श-
नात् शिष्टपरम्परायामश्रुतत्वाच्च कालहृदावभ्युपाकर्मात्कर्षो
भवति ।

यदाह कालायनः ।

उत्कर्षः कालहृदो स्यादुपाकर्मादिकर्मणि ।

अभिषेकादिहृदीनां न तूत्कर्षो युगादिषु ॥

यत्तु ऋथशृङ्गवचनम् ।

दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु ।

उपाकर्माणि चेति तच्छन्दोगविषयम् । यतः कालहृदावपि
तेषां सिंहार्क एवोपाकर्म ।

तथाच गार्ग्यः ।

सिंहे रवौ च पुष्यर्चे पूर्वाह्णे विचरेदह्निः ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्युस्तर्गं स्वस्वच्छन्दसाम्† ॥

शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराह्निकमिति ।

सिंहे रवावुपाकर्म पुष्यर्चे उत्सर्जनमित्यन्वयः ।

अत्रेति कर्तव्यतामाह कार्णाजिनिः ।

उपाकर्माणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।

ऋषीन्दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ॥

* ऋथेदिविशेषः ।

† स्वस्वकर्माणिमिति पाठान्तरम् ।

बृहन्नचेताः ।

भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्न एव तु ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र पितृनुद्दिश्य देवताः ॥

बोधायनः ।

गीतमादीनृषीन् सप्त कृत्वा दर्भमयान्पुनः ।

पूजयित्वा यथाशक्ति पूजयेद्वचमुच्चरेत् ॥

गीतमादीनिति स्वस्वशास्त्रीकृषिप्रदर्शनार्थं पूजयेद्वचमिति
ऋचमुग्वेदं पूजयेत् । तथा उच्चरेत् पठेत् । एतच्च वेदान्तराशा-
मपि प्रदर्शनार्थम् ।

भविष्योत्तरपुराणे ।

अप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये ।

स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः ॥

ततो देवान् पितृश्चैव तर्पयेत्परमाश्रया ।

उपाकर्म दिवैवोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम् ॥

कुर्वीत ब्राह्मणः श्राद्धं वेदानुद्दिश्य शक्तितः ।

अप्राप्ते श्रावणस्यान्त इति श्रुतप्रतिपदादिमासाभिप्रायेण* ।

संप्राप्ते श्रावणस्यान्त इत्यपि पाठः तदा कृष्णप्रतिपदादि-
मासाभिप्रायः† । दिनोदय इति औदयिकपूर्वाभिप्रायम् ।

एतच्च तैत्तिरीयाणामेव ।

तथाच बह्वचपरिशिष्टकारिका ।

* तथाच श्रावणस्यान्ते अप्राप्ते अर्थात् पौर्णमास्यान्तमासो न भवतीत्यर्थः ।

† श्रावणस्यान्ते संप्राप्ते अर्थात् पौर्णमास्यान्तमासो भवति ।

पूर्वषष्ठादयिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।

वह्वचः श्रावणे कुर्युर्यहसंक्रान्तिवर्जिते ॥ इति ।

तैत्तिरीयव्यतिरिक्तैर्यजुःशास्त्रीयैः पूर्वविद्वैव पौर्णमासी आद्या ।

श्रावणी दीर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनमिति स्मरणात् ।

नत्वेतदनुपपन्नम् । औदयिके पर्वणि तैत्तिरीयका एव कुर्यु-
रिति वक्तुमशक्यत्वात् । तथाहि औदयिकत्वविशेषण-
विशिष्टे पर्वणि यदुपाकर्म तदनुवादेन हि तैत्तिरीयकाः
कर्त्तारो विधीयन्ते तथाच वाक्यभेदप्रसङ्गः । किञ्च औदयि-
कत्वस्याप्राप्तत्वादनुवादोऽपि न घटते । नापि तैत्तिरीयक-
रूपकर्त्तृविधिः न हि कर्मणि कर्त्तृविधानमपि तु कर्त्तुर्हि
कर्म विधीयते । किञ्च वह्वचगृह्य एवोपाकर्मणस्तत्कालस्य
पौर्णमास्याय विधानादत्र कारिकायामङ्गस्य पौर्णमासी-
कालस्य औदयिकत्वसम्बन्धो विधेयः । तथाङ्गरूपकर्त्तृणां
तैत्तिरीयकाणामौदयिकत्वेनापरः सम्बन्धो विधेयः सम्बन्ध-
इवस्याप्राप्तत्वात् । तथाच दुष्परिहरणीयो वाक्यभेदः प्राप्ते
कर्मण्यनेकगुणविधानात् । नचारुणैकहायनीन्यायेन पार्श्व-
कान्वयः* । कर्मणः प्राप्तत्वाद्द्रव्यगुणरूपत्वाभावाच्च । तत्र
द्वारुणं गुणो द्रव्यरूपगोदारा सोमक्रयणाय उपयुज्यते । अत्र तु

* अत्रणया एकहायन्या गवा सोमं क्रीणाति पदे कुहीति । इति श्रुतिरस्ति अत्र
पार्श्वस्थत्वात्पदे इत्यस्य यथा गोपद इति लस्यते इति न्यायः ।

तैत्तिरीयकरूपकर्त्तारि औदयिकत्वं चेत्युभयं परस्परनिर-
पेक्षाङ्गम् । न च निरपेक्षयोर्गुणयोर्मिथः सम्बन्धः* गुणा-
नाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यादिति सूत्रकारवचनात् ।
कर्त्तुश्च शेषत्वमुपदिष्टं† गुरुणा ।

अधिकारो हि यज्ञेषु कर्त्तुः शेषस्य‡ चिन्त्यत इति ।
तस्मात्तैत्तिरीयकपदं हविरुभयत्ववदुपलक्षकम् । ततएवानु-
वादः । तथाचौदयिकत्वमात्रं विधेयमिति । तैत्तिरीयक-
व्यतिरिक्तानामपि यजुःशाखिनामीदयिक एव पर्वण्युपा-
कर्म्म प्राप्तम् । आवणी दीर्गनवमीत्यस्य तु हिरण्यगर्भ-
पवित्रारोपणविषयः§ । उपाकर्म्माङ्गभूतमाभ्युदयिकं आवणी-
कर्म्म चेति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । न तावद्विशिष्टानुवादे
वाक्यभेदः । उद्देश्यविशेषणविवचायामेव वाक्यभेदो न तु
विशिष्टोद्देशेनेति भवदेवेनोक्तत्वात् । यदुक्तमीदयिकत्वस्या-
प्राप्तत्वादनुवादो न घटत इति तदयुक्तम् । वाक्यान्तरणी-

* परस्परान्वयेयावच्छेदकरूपेणान्वयः ।

† प्राधान्येनान्वयित्वमुपदिष्टम् ।

‡ नियोज्यतया अन्वयिनः ।

§ हिरण्यगर्भस्य वृद्धायाः पूजायां पूर्वविद्धा आवणी यास्या इत्यर्थः । तस्याच धनदश्च
रमा गौरी गणेशः सोमराजगुरुः । भास्करस्यष्टिकान्वाय वासुकी च तदपत्यः अक्षपाणि-
र्जनरुद्रश्च शिवो वृद्धा तथैव च । प्रतिपत्तमभतिष्ठेताः पूज्यास्तिस्र्यु देवताः । यक्षोक्ताः
शक्तपक्षे तु तिथयः आवणस्य चेति ।

दयिकपर्वप्राप्तेः ।

तथाच भविष्योत्तरे ।

संप्राप्ते आवणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदय इति ।
वाक्यशेषस्तु पूर्वमेव दर्शितः ।

तथा कालिकापुराणे ।

चतुर्दश्यां समुत्पन्नावसुरी मधुकैटभौ ।

वेदान् स्त्रीकुर्वतः पद्मयोनेस्तौ जङ्गतुः शुतीः ॥

हत्वा तावसुरी देवः पातालतलवासिनौ ।

आहूत्य ताः शुतीस्तस्मै ददौ लोकगुरुः स्वयम् ॥

स प्राप्तवान् शुतीर्ब्रह्मा पर्वण्यौदयिके पुनः ।

अतो भूतयुते* तस्मिन्नीपाकरणमिष्यते ॥

असुखं वर्ज्येत्कालं वेदाहरणशङ्कया । इति ।

तस्मात् ।

पर्वण्यौदयिके कुर्युः आवर्णी तैत्तिरीयकाः ॥

इत्यत्र तैत्तिरीयकर्तृत्वमात्रं विधीयत इति न वाक्यभेदः ।
प्राप्ते कर्मणि गुणद्वयविध्यभावात् । न हि कर्मणि कर्तृ-
विधानमिति चेत् । न अप्राप्तांशे विधिः । अत्र कर्तृविशे-
षस्याप्राप्तत्वादुपपद्यते अपित्वनुपादेयपञ्चकमध्यस्थत्वात् कर्म
विधीयते कर्तुर्देशेन विधिः पर्यवसानं न तु कर्तृविशेषएव

* भूतयुते चतुर्दशीयुते तस्मिन् पर्वणि नीपाकरणं न इष्यते इत्यर्थः ।

अथवा विशिष्टविधिरेव कारिकायाम् । ननु गृह्ये उपाकर्मादीनां विहितत्वेन प्राप्तत्वात्कथं विशिष्टविधिः, उच्यते यन्व-कर्तृभेदेन विशिष्टविध्याश्रयणं न च कारिकाकारेणोपाकर्मादि विहितम् । अन्यथा सर्वस्मृत्युच्छेदापत्तेः । न च सर्वशाखाधिकरणन्यायेन* कर्मणः प्रधानस्यैकत्वाद्विशिष्टविधी गौरवप्रसक्तेः तैत्तिरीयकपदे लक्षणाश्रयणमुचितम् । तथा सति तैत्तिरीयकपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तथाहि पर्वण्यौदयिके आवर्णीं कुर्युरित्येतावता सर्वेषां प्राप्तत्वात्तैत्तिरीयकपदं व्यर्थमेव किञ्च विशिष्टविधी गौरवभयाल्लक्षणास्वीकारे अनवस्था प्रसज्येत ।

यदुक्तम् ।

नाङ्गानां मिथः सम्बन्ध इति ।

तदप्यनुपपन्नं कर्तृविशेषस्य कालाकाङ्क्षायामौदयिकत्वरूप-कालसम्बन्धोपपत्तेः, न चायं नियमः, द्रव्यगुणयोरेव सम्बन्ध इति । अद्रव्यगुणयोरप्याकाङ्क्षावशात्सम्बन्धोपपत्तेः । पूर्वोक्त-दोषाणां बह्वचपदेऽपि समानत्वात्तदपि विवक्षितमेव । तस्मात्तैत्तिरीयका औदयिके पर्वणि तैत्तिरीयकव्यतिरिक्तयजुः-शाखीयानां पूर्वविज्ञैव पौर्णमासी बह्वचानान्तु श्रवण एवेति सिद्धम् । तच्च श्रवणनञ्चसुत्तरापादाविहं न ग्राह्यम् ।

* सर्वशाखिप्रत्ययमेकं कर्म इति न्यायेन कर्म तु पौराणायुक्तम् ।

तथाच व्यासः ।

श्रवणेन तु यत्कर्म्म उत्तराषाढसंयुतम् ।

संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्तत्तत्तदेव नश्यति ॥

धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म्म यद्ववेत् ।

तत्कर्म्म सफलं विद्यादुपाकर्म्ममिति संचितमिति ॥

तैत्तिरीयशाखिनां बह्वचानां सामगानां चौदयिक एव स्वीतः
काचो भवति ।

तथाच परिशिष्टम् ।

धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रचक्षसमन्वितम्* ।

श्रावणे कर्म्म कुर्वीरवृष्यजुःसामपाठकाः ॥

धनिष्ठाद्युक्तं श्रवणनक्षत्रं प्रतिपद्युक्तं पर्वचिन्नाद्युक्तं हस्तनक्षत्रं
वेधश्च षड्वटिकात्मको ज्ञेयः ।

वेधः षड्वटिको ज्ञेय इति स्मरणात् ।

एतच्चोपाकर्म्म ग्रहणादिरहितं कार्यम् ।

तथाच स्मृत्यन्तरे ।

उपाकर्म्मं प्रकुर्वन्ति क्रमात्सामर्ग्यजुर्विदः ।

ग्रहसंक्रान्त्ययुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु ॥

तथा ।

संक्रान्तौ ग्रहणे चैव सूतके स्मृतकेऽथवा ।

* त्वाष्ट्रचक्षसमन्वितमिति इन्दीऽगुरोषादसन्धिः ।

गणस्रानं न कुर्वीत नारदस्य वचो यथा ॥

अथ चेद्दोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया ।

दुःखशोकामयग्रस्ता रात्रे तस्मिन्निजातयः ॥

तथा ।

यदि स्याच्छ्रवणं पर्व ग्रहसंक्रान्तिदूषितम् ।

स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां यावणस्य तु ॥

शुक्लपञ्चमीति वाजसनेयाभिप्रायम् ।

तथाच स्मृतिमहार्णवे ।

संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पीर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिशु पञ्चम्यां काव्या वाजसनेयिभिरिति ॥

तथा ।

संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि यदि पर्वणि जायते ।

* गणानां वेदच्छन्दोब्रह्मादिदिवौकसादीनां सन्निधाने सति दशहोत्रं तद्वत्क्षणं
उपाकृतीदिनिमित्तज्ञानमित्यर्थः ।

तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् ।

वेदाच्छन्दांसि सर्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः ।

जलार्थिनीऽपि पितरीमरीत्यायाकर्षण्यः ॥

उपाकर्त्तुं चोत्सर्गं स्वानार्थं ब्रह्मवादिनः ।

धियाभून्ननुगच्छन्ति संछटाच्छरीरिणः ॥

समवायस्य यवेषां तत्रान्ये बहुबोभलाः ।

न्यूनं सर्वे लब्धं यानि किमुतेकं नदीरजः ॥

† यजुर्वेद्यभिप्रायम् ।

तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते ॥
हस्तयुक्तायामन्यस्यां तिथौ पञ्चम्यां वेति विकल्पः । न तु
पर्वणि ग्रहणे चतुर्दश्यां यवणे नोपाकर्म कार्यं वेधदोषसम्भ-
वात् ।

तथाच स्मर्यते ।

त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं* ध्रुवम् ।

माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

तथा ।

द्वादश्यादितृतीयान्तो वेध इन्दुग्रहे स्मृतः ।

एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ॥

खण्डे ग्रहे तयोः प्रोक्तमुभयत्र दिनद्वयमिति ।

दिनद्वयं पूर्वोत्तरम् ।

उत्तरम् ।

नित्यनैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्मणि चीत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥

इति न दोषः । गुरुशुक्रास्तमयादिष्वपि उपाकर्म केचन
नेच्छन्ति । तेषामयमभिप्रायः । विद्यारम्भो गुरुशुक्रमौल्या-
दिषु† निषिद्धः । उपाकर्म च वेदारम्भरूपः । ततश्च प्रथमो-

* अत्र पञ्चम्यां उपाकर्मविधानात् वचनान्तरे एकादश्यादिचतुर्थ्यन्तवेधविधानाच्च
त्रयोदश्यादिः व्यवहितादिरैकादशौ तामारम्भ दिनानां नवकं वर्ज्यमित्यर्थः ।

† गुरुशुक्रास्तमयादिषु ।

पाकर्म्मणि गुरुशुक्रास्तमयप्राप्तावुपाकर्म्म न कर्त्तव्यम् । अन्यत्र
न दोष इति ।

अथोत्सर्जनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते च्छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्वहिः ॥

रोहिणीयुक्तायामन्यस्यां तिथौ रोहिणीयुक्तायामष्टकायां
कृष्णाष्टम्यां वा । वहिः ग्रामाद्वहिः । जलसन्निधौ । अत्र
च्छन्दसामुत्सर्जनं न सर्वात्मनाः ।

अतएव मनुः ।

अतःपरन्तु च्छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि रहस्यञ्च कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥

तथा ।

पुष्येषु च्छन्दसां कुर्याद्वहिरुत्सर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वार्द्धे प्रथमेऽहनि ॥

श्रावणे यदोपाकर्म्म तदा पुष्ये उत्सर्जनम् । यदा भाद्रपदे तदा
माघे शुक्लप्रतिपदि ।

हारीतः ।

अर्द्धपञ्चमाश्वान्मासानधीत्याहुर्मुत्सृजति

पञ्चार्द्धपञ्चान्

वेति ।

अर्धवठान् पञ्चमासान् वेत्यर्थः । अथ च पक्ष भाषादस्य पीर्ण-
मास्यामुपाकर्माभिप्रायः ।

अथ वेदव्रतानि ।

एतन्मध्यदगयने आपूर्यमाणपक्षे प्राजापत्याग्नेयवैश्वदेव-
सौम्याख्यानि कुर्यात् । प्राजापत्यादिस्वरूपप्रदर्शनमुपलक्ष-
णार्थम् । अतः स्वस्वशाखाविहितव्रतानि कर्त्तव्यानि ।

अथ कालविशेषमाह गाङ्गेयः ।

वेदव्रतानामुदगयनादिककाल इति ।

आदिशब्दादापूर्यमाणपक्षाद्युपसंग्रहः ।

यदाह स एव ।

पर्य्युदगयनआपूर्यमाणपक्षस्य चोदगयन इति ।

द्वयः ।

स्वीकरोति यदा वेदांश्चरेद्वेदव्रतानि च ।

ब्रह्मचारी भवेत्तावदूर्ध्वं स्नातो भवेद्गृही ॥

गीतमोऽपि ।

यज्ज्याधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामकरण-
निक्रमणान्नप्राशन-चूडोपनयनं चत्वारि वेदव्रतानीति ।
ब्रह्मचर्यव्रतकालविधिमाह देवलः ।

अतः परमष्टचत्वारिंशद्वर्षिकीं वेदव्रतचर्यामातिष्ठेद-
शतत्रिंशत्षट्त्रिंशद्वर्षिकीं चतुर्विंशतिर्द्वादश वा प्रति-
वेदमिति ।

मनुः ।

षट्त्रिंशदाष्टिकं कार्यं गुरौ चैवेद्यकं व्रतम् ।

तद्विकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव च ॥ इति ।

अस्यार्थः, त्रिवेदा एव चैवेद्यम् । वेदत्रयविषयं ब्रह्मचर्यं षट्-
त्रिंशदाष्टिकं कार्यं प्रतिवेदं द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरेद्दि-
त्यर्थः । अर्विके षड्वर्षाणि पादिके तु त्रीणीति । एव-
मुपनीतं तत्काण्डोपयुक्तव्रतधारिणं माणवकमध्यापयेत् ।

यान्नवल्काः ।

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनमिति ।

तत्र यदा ऋग्वेदमारभते तदा स्वगृह्योक्तविधिनान्तिं प्रति-
ष्ठाप्य पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहा इति आज्याहुतीर्हुत्वा
ब्रह्मणे ऋन्देभ्य इत्याद्या नवाहुतीर्हुत्वा शेषं समापयेत् । यदि
यजुर्वेदं तदान्तरीक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहा । यदा सामवेदं
तदा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति । यदाथर्ववेदं तदा
दिग्भ्यः स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहेति विशेषः । यद्येकदैव सर्व-
वेदारम्भः तदाज्यभागानन्तरं प्रतिवेदं पूर्वोक्तप्रधानाहुतिद्वयं
हुत्वा प्रजापतये स्वाहा देवेभ्यः ऋषिभ्यः अद्वायै मेधायै सद्-
सप्ततये अनुमतये स्वाहेति सम्पूज्याहुतीर्जुहुयात् । अन-
न्तरं महाव्याहृतिस्त्रिष्टिकतं द्वादशाहुतीर्हुत्वा शेषं समाप्य
यथाविधि वेदमध्यापयेत् । तत्रापि माणवककुलपरम्परया
तं वेदमध्यापयेत् । तस्यैवाध्येतव्यत्वनियमात् ।

वशिष्टः ।

पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिवृंहणः ।

तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययने तथेति ॥

स्वशाखाध्ययनानन्तरं शाखान्तराध्ययनमपि भवति ।

तथाच वशिष्टः ।

अधीत्य शाखामाकीयामन्यां शाखां ततः पठेत् । इति

आरम्भश्च शुभदिनादौ कार्यः ।

तथा ज्योतिःशास्त्रम् ।

विद्यारम्भः प्रशस्तो भवति मधुरिपो प्राप्तबोधः सुधांशी

शस्ते तीक्ष्णयुतौ च विदशपतिगुरावुद्गते चापि शक्तेः ।

अप्राप्ते सिंहराशौ दशशतकिरणे च अपि दैत्यारिपूज्येण

साध्याये भानुशुक्रविदशगुरुदिने लग्नसंस्थे च जीवे ॥

पठौ प्रतिपदश्चैव वर्ज्यित्वा तथाष्टमीम् ।

रिक्तां पञ्चदशीश्चैव शीरभौमदिनं तथा ॥

विद्यारम्भः सुरगुरुसितश्रेष्ठभीष्टार्थदायी

कर्तुं चायुधिरमपि करोत्यंशुमान् मध्यमोऽव ।

* हरिकल्पाने ।

† रविशुद्धौ चेत्यर्थः ।

‡ उदस्यती शक्ते च उदिते सति ।

§ सूर्ये ।

॥ उदस्यती च सिंहराशिगते इत्यर्थः ।

॥ अंशुमानश्च चन्द्रः सूर्यश्च शास्त्रः शनिमङ्गलयोर्निबन्धान् ।

नीहारांशौ भवति जड़ता पञ्चता भूमिपुत्रे
 छायासूनावपि च मुनयः कीर्त्तयन्त्येवमाद्याः ।
 मृगादिपञ्चस्यपि भेषु मूले
 हस्तादिके च त्रितयेऽश्विनीषु ।
 पूर्वार्त्तयेषु श्रवणे च तत्त्व-
 विद्यासमारम्भमुशन्ति सिद्धौ ॥

अथाध्ययनविध्यादयः ।

याज्ञवल्क्यः ।

गुरुश्चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

मनुः ।

अध्येष्यमानः स्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदस्तुतः ।
 प्राञ्जलिश्च कृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥
 ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।
 व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ॥
 सव्येन सव्यः स्पृष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ।
 ब्रह्मणः* प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्व्वदा ॥
 श्रवत्य†नोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्य्यते‡ ।

* ब्रह्मणोवेदस्य आदौ पाठारम्भे अन्ते पाठसमाप्ते प्रणवं कुर्यादुच्यते ।

† श्रवति अर्थादभ्यस्यते न भवति ।

‡ स्मरणयोग्यो न भवति ।

प्राञ्जलिः पर्युपासीत पवित्रैश्चैव पावितः ॥
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ।

मनुः ।

अधीष्यमानश्च गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।
अधीष्य भी इति ब्रूयादिरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥
नोदितोऽगुरुणा नित्यमप्रणोदित एव वा § ।
कुर्यादध्ययने योग्यमाचार्यस्य हितेषु च ॥

दक्षः ।

द्वितीये तु तथा भागे ॥ वेदाभ्यासो विधीयते ।
वेदस्वीकरणं** पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥
तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

मनुः ।

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्स्वाध्यायार्थं समाहितः ।
आस्यतामिति चोक्तः†† सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥

* कुशादिभिः ।

† विरमेत् ।

‡ प्रेरितः ।

§ नोदितो गुरुणा नित्यमप्रणोदित एव वा इति पाठान्तरम् ।

॥ यत्रमिति पाठान्तरम् ।

॥ यामि ।

** अध्ययनम् ।

†† उपविश्यताम् ।

‡‡ गुरुणेति शेषः ।

हीनान्नवस्तवेशः स्यात्सर्वदा गुरुसन्निधी ।

गुर्वपेक्षया हीनान्नवस्तवेशत्वम् ।

उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमं* चेव संविशेत्† ।

याज्ञवल्कराशिक्षा ।

हस्ती तु संयती धार्यी जानुभ्यामुपरि स्थिती ।

गुरोरनुकृतिं कुर्वन् पठन्नान्यमतिर्भवेत् ॥

शरीरञ्चैव वाचञ्च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।

नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥

पाणिनीयशिक्षायाम् ।

हस्तेन‡ वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ।

ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥

हस्तहीनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।

ऋग्यजुःसामनिर्दग्धो वियोनि§मभिगच्छति ॥

पराशरः ।

ज्ञातव्यः सर्वदैवार्थी वेदानां कर्मसिद्धये ।

पाठमात्र॥मधीती च पङ्के गौरिव सीदति ॥

* गुरोः श्रयणानन्तरम् ।

† शय्याशामिति शेषः ।

‡ हस्तचालनेन ।

§ विरुद्धयोनिं नीचयोनिमित्यर्थः ।

॥ अर्थज्ञानं विनित्यर्थः ।

व्यासः ।

वेदस्याध्ययनं सर्व्वं धर्मशास्त्रस्य चैव हि ।
अजानतोऽर्थं तदर्थं तुपाणां खण्डनं* यथा ॥

मनुः ।

योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते यमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥

यमः ।

य इमां पृथिवीं सर्व्वीं सर्व्वरत्नोपशोभिताम् ।
दद्याच्छास्त्रञ्च शिष्येभ्यस्तच्च तच्च द्वयं समम् ॥

मनुः ।

ब्रह्म योऽभ्यननुज्ञातः† अधीयानादवाप्नुयात्‡ ॥

स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥

गुरोरनुमतिं कृत्वा वेदाध्ययनमारभेत् ।

अध्यापयेत्ततः शिष्यान्नायशीलान्§ गुणान्वितान् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

कृतज्ञाद्रीहिमेधाविश्वचिकल्याणसूचकाः ।

अध्याप्या धर्मतः साधुश्रुतास्तज्ञानवित्तदाः ॥

* कण्डनमिति पाठाक्षरम् ।

† . गुरोरनुमतिं विना ।

‡ अष्टयात् ।

§ बह्व्यु पुस्तकेषु दर्शनात् शिष्यान् नायशीलान् इति पाठो रचितः परन्तु शिष्या-
नायशीलान् इति पाठो युक्तः आयशीलान् आयस्ययविज्ञानिति तत्प्रायेः ।

एते अध्याप्या इति ग्रहणादेतद्व्यतिरिक्तानां निषेधः ।

तथाच मनुः ।

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा चापि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वक्तव्या उभं बीजमिवोपरि ॥

विद्ययैव समं कामं मर्त्तव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि कष्टायां नत्वेनामिरिणे* वपेत् ।

विद्या ब्राह्मणमित्याह सेवधि†स्तेऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥

निधिर्ना सेवधिरित्यमरः । असूया गुणाविष्कारेण दीषा-
विष्करणशीलः ।

यमेव तु शुचिं विद्यान्नियतं ब्रह्मचारिणम् ।

तस्येमां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥

न निन्दाताडने कुर्व्यात्पुत्रं शिष्यञ्च ताडयेत् ।

अधोभागे शरीरस्य नीत्तमाङ्गे न वक्षसि ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन्नाययुक्ता भवेन्नरः ॥

न्याययुक्ता दण्डः ।

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्यो‡ऽधिकं यतः ।

तद्दत्तमवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् ॥

* सूत्राय ।

† निधिरूपः ।

‡ प्रधानदानेभ्यः ।

अथानध्यायाः ।

तत्र उग्रना ।

अयने विषुवे चैव गयने बौधने तथा ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत मन्वादिषु युगादिषु ॥

याज्ञवल्करः ।

त्राहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यादिगुरुवन्धुषु ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये स्मृते ॥

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुस्मृतके ।

ऋतुसन्धिषु भुक्ता च आहिकं प्रतिगृह्य च ॥

सम्यागर्जितनिर्घातभूकम्भोल्कानिपातने ।

समाप्य वेदं दुरनिशमारण्यक्रमधीत्य च ॥

पशुमण्डूकनकुलखाहिमार्जारमूपिकैः ।

कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये ॥

अथ विशेषस्तु शिष्टाचारादवगन्तव्यः ।

स्वरोद्भगर्हभोलूकसामवाणार्त्तनिस्सने ॥

अमेध्यश्वशूद्रान्धश्मशानपतितान्तिके ॥

देशेशुचावात्मनि च विद्युत्स्नानितसंप्लवे ।

* शिष्यस्त्रिगुरुवन्धुवृत्ति पाठान्तरम् ।

† स्वरानिस्सनीदृनिस्सन्नगर्हभनिस्सनीलूकनिस्सन्नसामनिस्सन्नवाणनिस्सन्नार्त्तनिस्सनेषु इत्यर्थः ।

भुक्तार्द्रपाणिरभ्योऽन्तः* रर्द्धरात्रेऽतिमारुते ।
 पांशुवर्षे दिशान्दाहे सन्ध्यानीहारभीतिषु ।
 धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ।
 खरोष्ट्रयानहस्यश्चनीवृक्षगिरिरोहणे† ॥
 सप्तत्रिंशदनध्याया न तांस्तात्कालिकान्विदुः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

रात्रौ यामद्वयादूर्वाग्यदि पश्येत्तयोदशीम् ।
 प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वस्वाध्यायवर्जितः ॥
 षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रौ न नाडिका ।
 प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया नवनाडिका ॥
 अष्टमी हन्तुः पाध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।
 अमावास्याभयं हन्ति प्रतिपद्भुविनाशिनी ॥
 अष्टकास्तु समाख्याताः सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
 शास्त्रं तत्र नाधीयीत व्रतबन्धं विवर्जयेत् ॥

मनुः ।

वेदोपकरणे‡ चैव स्वाध्याये चैव नित्यके ।
 नानुरोधस्त्वनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥

* जलमध्य ।

† रणरीहणे इति पाठान्तरम् ।

‡ वेदाङ्गशास्त्रे ।

अथ गुरुकुले वासचर्या ।

तत्र मनुः ।

शरीरं चैव वाचश्च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।

नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥

प्रतिश्रवणसंभाषेः शयानो न समाचरेत् ।

नासीनी न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ।

कथं कुर्यादित्यत आह ।

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छन्तु तिष्ठतः ।

प्रत्युद्गम्याथ व्रजतः पश्चाद्वावन्तु धावतः ॥

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्येत्य चान्तिकम् ।

प्रणम्य तु शयानस्य निर्देशे चैव तिष्ठतः ॥

अभिगच्छन् संमुखं गच्छन्, प्रत्युद्गमनं पश्चाद्गमनम् । दूरस्थ-
स्येति । अत्र तु माङ्ग्येति पररूपत्वाद्द्वयभावः । प्रण-
म्येति निर्देशे तिष्ठत इत्यनेन सम्बध्यते, निर्देशे स्वस्थानाविम्व-
देशे गर्त्तादी, निर्देशे निकटदेशे इत्यपरे ।

नीचं शय्यासनं चास्य नित्यं स्याद्गुरुसन्निधौ ।

गुरोश्च चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत्* ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षेणापि केवलम् ।

न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥

* गुरोः प्रत्युत्तरप्रदाने ।

† उदासनस्यादिको न भवेत् ।

गुरोर्यत्र परीवादी निन्दा वापि प्रवर्त्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥
परीवादात्खरो भवति खा वै भवति निन्दकः ।
परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥

अननुज्ञातगुरुधनोपभोक्ता परिभोक्ता ।

दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।
यानासनस्थश्चैवैनमवरुद्धाभिवादयेत् ॥
प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।
असंभवे* चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्त्तयेत् ॥

गुरुदेशाच्छिष्यदेशं प्रत्यभिमुखो वातः प्रतिवातः तत्र नासीत
तद्गोषाग्निनिर्गमसम्भवात् । शिष्यदेशाद्गुरुदेशं प्रत्यनुगतो
वातः अनुवातः । तत्रापि नासीत उदीरितशब्दाश्रवणात् ।
असम्भवे अननुज्ञायाम् ।

गोऽश्वोद्वयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।

आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनीषु च ॥

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।

न चानिच्छतो गुरुणा स्वान् गुरुनभिवादयेत् ॥

गुरोराचार्यस्य समीपे गुरावुपाध्यायादौ सन्निहिते सति गुरु-
तुल्यं वृत्तिमाचरेत् । गुरुणाचार्येण नानुज्ञातः स्वान् गुरुनुपा-
ध्यायादीनाभिवादयेत् ।

* असंभवे इति कुल्लुकभट्टमेषातिथिसम्मतः पाठः असंभवे अश्रवणविषये ।

अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्दनमर्हति ।
 उक्तादनन्तुः गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
 न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥
 गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुर्योषितः ।
 असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥
 अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गात्रोक्तादनमेव च ।
 गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥
 गुरुपत्नी तु युवती नाभिवाद्येह पादयोः ।
 पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदीर्घा विजानता ॥
 यथा खनन् खनिवेण नरो वार्यधिगच्छति ।
 तथा गुरुगतां विद्यां शूयूपरधिगच्छति ॥
 अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।
 अनुव्रज्या च शूयूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥
 ब्रह्मचारी द्विविधः उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च, तत्रोक्ता आद्य-
 धर्माः* ।

अथ द्वितीयधर्माः प्रस्तूयन्ते ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

नैष्ठिको ब्रह्मचारी च वसेदाचार्यसन्निधौ ।

तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥

* महानम् ।

† उपकुर्वाणस्य धर्माः ।

उपकुर्वाण उक्तविधिना आत्मानं निष्ठां सुत्थान्तकालं गमय-
तीति नैष्ठिक उच्यते । स आचार्यसन्निधौ वसेच्च समा-
वर्त्तयेत् । तदभाव इति सर्व्ववानुषज्यते । ततश्च परम्यभावे
गुरुसपिण्डे वसेत् । तदभावे स्वाग्निशुश्रूषा कर्त्तव्या ।

तथाच मनुः ।

आचार्य्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवह्निमाचरेत् ॥

एषु त्वविव्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥

अथञ्च वासः अनूचानब्राह्मणगुर्वादिषु* ।

यथाह मनुः ।

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।

ब्राह्मणे चाननूचाने† काङ्क्षन् गतिमनुत्तमामिति ॥

अस्य धर्म्मानाह देवलः ।

ब्रह्मसूत्राक्षमालादण्डकाष्ठकुण्डिका‡ मीजमेखलाधारणं

सलङ्गोजनमसकृदवगाहनं त्रिपवण्मनं§ उभयकाल-

मग्निहीनं सन्ध्योपासनमनुमत्तमीमकेशनखत्वं गन्ध-

* साङ्गवेदःध्ययनकुशलब्राह्मणगुरुषु ।

† साङ्गवेदानध्येतरे ब्राह्मणेऽपि पितरत्तरकालं न वसेदित्यर्थः ।

‡ कमण्डलुः ।

§ त्रिकालचानम् ।

मान्यस्नेहाभ्यञ्जनाञ्जनवेगालङ्कारच्छनोपानहाहन ल-
ह्वनः पूवनः धावन चिकित्सा ज्योतिषलक्षणवासु-
विधानः मङ्गलपौष्टिकशान्तिकर्म गन्धर्वसङ्गसमय-
सम्बन्धनः शिल्प लेखन कारककर्म वेश्म चैव युञ्जना
धान्य परिच्छेद शस्त्र द्यूत व्यवहारश्च भावः लीला
परिहास प्रणय कुहक विस्मापन विडम्ब विवादोत्सेक
परिदेवन पादोद्घर्तनवर्जनमिति ।

अग्निपरिचर्याप्रकारमाह हारीतः ।

यन्निघाः समिध आहृत्य संमार्ज्जनीपलेपनीक्षीधनीप-
गूहन समिन्धन पर्यग्निकरण परिक्रमोपस्थानहोम-
स्तत्र नमस्कारादिभिरग्निं परिचरेदिति ।

एवं कुर्वतः फलमाह याज्ञवल्क्यः ।

अनेन विधिना देहं साधयन्विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥

* उपवासः तयाच अनङ्गान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव च, अश्वत्थस्य
सिध्यन्ति तेषां सिद्धिर्ज्ञानप्रदा ।

† सक्तरथम् ।

‡ वासुविद्या ।

§ शूलगीतादिस्तमयसम्बन्धः ।

॥ युक्तशब्देन हिरण्यं धनसंज्ञायते ।

॥ व्यवहारश्च भावः व्यवहारश्चत्वम् ।

अत्रेदं चिन्त्यं किमिष्टं नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं कुळादिपुरुषविशेषाधिकारकमिति । कुळादिविषयमिति तावद्भूमः । वैष्णवे नियमाभिधानात् ।

तथाहि ।

कुलवामनजात्यन्यक्तीवपङ्क्तार्त्तारोगिणाम् ।

ब्रह्मचर्या भवेत्तेषां यावज्जीवमनंशतः ॥ इति ।

अनंशतः अंशाभावादित्यर्थः । किञ्च उपनीतमात्रविषयत्वे यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति गृहस्थधर्मप्रतिपादिकायाः श्रुतेः सङ्कोच आपद्येत । एवं प्राप्ते विधीयते उपनीतमात्रविषयमेव । तदन्यथा मनुवचनविरोधात् ।

तथाहि ।

यदि त्वात्यन्तिको वासो रोचेतास्मै गुरोः कुले ।

युक्तः परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणादिति ॥

तत्र यदीत्यनेन पाक्षिकत्वं द्योत्यते । विष्णुवचने च यावज्जीवमित्यनेन पङ्क्तादीनां नित्यमेतदित्यवगम्यते । एवञ्च पङ्क्तादिविषये मनुविष्णुवचनयोर्विरोधः । तत्परिहाराय मनुवचनं पङ्क्तादिव्यतिरिक्तविषयम् । ततश्च पङ्क्तादिव्यतिरिक्तोपनीतमात्रत्वं पाक्षिकमिति पक्षे नैष्ठिकपक्षे नैत्ययमर्थः सिद्धः । एवञ्च केवलं कुळादिविषयत्वे विरोधो दुष्यरिद्धतः स्यात् । यच्चोक्तं श्रुतिसङ्कोच इति । तत्तु श्रुत्यन्तरविरोधपरिहारार्थमेषामहे यमिच्छेत्तमावसेत् । यदहरेव विरज्येत्तदहरेव प्रव्रजेत् । इत्याद्याश्रमविकल्पप्रतिपादनवाक्याविरोधाय याव-

जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेनापि ये रागवशात्कृतीपयमा-
स्तेषामेव रागानिष्ठतो यावज्जीवं गार्हस्थ्यनिष्ठत्वेनाग्निहोत्र-
कर्त्तव्यता प्रतिपाद्यते । न तु सर्वेषामतो यो रागाभावेन
नैष्ठिकब्रह्मचर्यं कामयते तस्याग्निहोत्राधिकाराभावादेव न
तद्विषये यावज्जीवश्रुतिः प्रवर्त्तते ।

तथाच जावालश्रुतिः ।

यदि गृहमेव कामयते तदा यावज्जीवमिति ।

केचन नैवं मन्यन्ते नैष्ठिकस्य स्मार्त्तत्वेन श्रीताग्निहोत्रादिना
बाध इति । तत् स्वाध्यायवैधुर्यनिवन्धनमित्युपेक्षणीयम् ।
तस्यापि श्रुतिमूलत्वात् ।

ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी द्वितीयोऽत्यन्तमात्मानमा-
चार्यकुलेऽवसादयन्निति श्रुतिः ।

ननु ब्रह्मचारिद्वैविध्ये चत्वार आश्रमा इत्यापस्तम्बवचनविरोधः
स्यादिति चेन्नत्यम् । सङ्कल्पभेदमात्रेण नित्यकाम्यदर्शपूर्ण-
मासादिवद्भेदोपपत्तेः ।

तथाच दक्षः ।

द्वितीयो नैष्ठिकश्चैव तस्मिन्नेवाश्रमे स्थितः ।

अथ समावर्त्तनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुग्रहा ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥

त्रितय इति, वरोऽभिलषितार्थः । वेदशब्दे वेदाध्ययनतदर्थ-
जिज्ञासानामप्युपलक्षणार्थः ।

तथाच स्मर्यते ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।

तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥

व्यासः ।

वेदस्याध्ययनं सर्वधर्माशास्त्रस्य वापि यत् ।

अजानतोऽर्थं तत्सर्वं तुषाणां खण्डनं यथा ॥

योऽधीत्य विधिवद्विप्रो वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥

अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्थाधिगमे रतः ।

स्वर्गलोकमवाप्नोति धर्मानुष्ठानवान्विजः ॥

ऋक्पादमध्यधीयानो न्यायतश्च तदर्थवित् ।

सम्यग्रतानि संसेव्य समावर्त्तनमर्हति ॥

त्रिविधो हि स्नातकः ।

तथाच हारीतः ।

त्रयः स्नातका भवन्ति विद्यास्नातको व्रतस्नातको
विद्याव्रतस्नातक इति ।

यो वेदमेव समाप्य समावर्त्तते स विद्यास्नातकः । यश्च व्रतान्येव
समाप्य स व्रतस्नातकः । यश्चोभयं स विद्याव्रतस्नातकः । एवञ्च
व्रतस्नातकस्य विवाहोत्तरकालमध्ययनसमापनं वेदार्थज्ञानञ्चेति
मन्तव्यम् । अस्मिन्पक्षे वेदाध्ययनसमाप्तावेव गुरवे दक्षिणान्दद्यात् ।

तत्र गीतमः ।

विद्यान्ते गुरुरर्थेन निमन्त्रा इति ।

अर्थेन हेतुना निमन्त्राः प्रष्टव्यः ।

यत्तु मनुनात्तम् ।

स्वास्थ्यं गुरुणाज्जप्तः यत्तथा गुर्वर्थमाहरेत् । इति ।

तद्वत्स्नातकेतरविषयम् । गुरवे तु वरं दत्त्वा स्वाद्यादित्युक्तम् ।

न चैतस्नानकर्मविषयनियतं विरक्तस्य विवाहरागाभावात् ।

तथाच नृसिंहपुराणे ।

गुरवे दक्षिणां दत्त्वा स्वयमिच्छेत्तु मा विशेत्* ।

विरक्तः प्रव्रजेद्विहान् सरागसु गृहे वसेत्† ॥ इति ।

एतच्च समावर्त्तनमुक्तदिने कार्यम् ।

तथाच सुरेश्वरः ।

भौमभानुजयोर्वारि नक्षत्रे च व्रतोदिते ।

ताराचन्द्रविशुद्धौ स्यात्समावर्त्तनकक्रिया ॥

अथ स्नातकव्रतानि ।

तत्र पारस्करः ।

स्नातकस्य नियमान् वक्ष्यामः । कामादितरो नृत्य-
गीतवादित्राणि न कुर्यान्न गच्छेत् । कामस्तु‡ गीतं

* स्वयमिच्छेद्भुक्तुले स्यात्तुमिच्छेत् । मा विशेद्विवाहं न कुर्यात् ।

† गृहे वसेद्विवाहं कुर्यात्, न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहसुच्यते इति श्रवणात् ।

‡ कामत्विति पाठान्तरम् ।

गायति चैवं गीतेन रमत इत्यपरम् । चेमे नक्तं
ग्रामान्तरं न गच्छेन्न धावेदिति ।

ब्रह्मचर्यात्ममावृत्तस्य नियमान् व्रतान् वक्ष्यामः । कामा-
दिच्छया गीतवृत्त्यादित्राणि न कुर्यात् । न गच्छेद्ब्रष्टुमिति
शेषः । इतरो ब्रह्मचारी सोऽपि न कुर्यान्न गच्छेदित्येव ।
इच्छया* गायेत् शृणुयात् । यथाश्वमेधे दिवा ब्राह्मणो गाय-
तीति यजमानं श्रावयति चेति गाने श्रवणे चाधिकारः । एव-
मन्यत्रापि यत्र विशेषविधिरस्ति तत्रैवाधिकारो नान्यत्रेत्यर्थः ।
चेमे नक्तं ग्रामान्तरं न गच्छेत् । चेमे आपदभावे सति न च
धावेत् चेमे सतीत्यनुषज्यते† ।

तथा ।

उदपानावेक्षणवृत्तचारी हणफलप्रचयनसन्धिसर्पणविवृत्त-
स्नानविषमलङ्घनशुक्तवदनसन्ध्यादित्यप्रेक्षणमाभीक्ष्ण्येन
न कुर्यात् ।

उदपानं कूपादि । वृत्ताग्रोपरि गमनेन फलप्रचयनं फल-
ग्रहणम् । सन्धिसर्पणं सन्धिभूमिगमनम्‡ । अथवा सन्ध्याया-

* पारस्करसूत्रस्य कामानु गीतं गायति च इत्यपरभागं व्याचष्टे इच्छया इति ।
गायति इति विध्यर्थे लट् इत्यभिप्रेत्य व्याकरोति गायेत् । चकारस्य साधेयं दर्शयति
शृणुयादिति ।

† एकत्रान्वितस्य पदस्य अन्यत्रान्वयार्थमनुसन्धानमनुषङ्गः ।

‡ भूमेः गत्तादिप्रदेशे गमनम् ।

मपमार्गे गमनम् । विवृत्ते वृत्तादीः खानम् । विषमं
गर्तादि । शुक्लमङ्गीलम् । तत्त्रिविधं लज्जाकरं दुःखकरम-
मङ्गलसूचकम् । आभीक्षां वारंवारमादित्यमण्डलं न पश्ये-
दित्यर्थः । तथा न ह वै स्नात्वा भिक्षेत वर्षत्यप्राप्ततो न
गच्छेत् । अयं मे वज्रः । इत्यनेन मन्त्रेण गच्छेत् ।

हन्त्री यष्टिर्नरपाणिस्तु चरेत् । रात्रौ तच्छा दिवाः
तच्छायाशब्दविवृताः प्रशाम्यन्ति हि पन्नगाः । अणु-
स्वमुखं नावेक्ष्येत गर्भिणीं विजयन्तीति ब्रूयात् ।
सकुलमिति नकुलम् । भगालमिति कपालम् ।
इन्द्रधनुर्मणिधनुरिति ब्रूयात् । परस्य गां वस्त्रं वा
पाययन्तीं नाचक्षीत । खानिते अनास्तृते भूमौ
शस्यवत्यां वा उपसर्पेस्तिष्ठन् सूत्रपुरीषे कुर्यात् ।
स्वयं जीर्णेन काष्ठेन लाट्टेण प्रसृजितं गुदं विकृतम् ।
वासी नाच्छादयेत् मञ्जिष्ठादिरक्तं नील्यादिरक्तं
वा । गूढव्रतो वधवः स्यात्सर्वेषामिति ।

मित्तमिव वधात्पापान्नायते इति वधवः । इत्यादि व्रतलोपे
एकरात्रं तिस्रो रात्रौर्वा व्रतं चरेत् ।

* आच्छादितजलाशयादौ सूर्यकररहितादौ ।

† अयं मे वज्रपाप्मानमपहनु ।

‡ वङ्ग पुस्तकेषु एकरूप एवं पाठो दृश्यते । परन्तु यष्टिपाणिर्नरश्चक्री चरेत्
रात्रौ तथा दिवा इत्येव पाठो युक्तः ।

§ मञ्जिष्ठादिना रक्तं नीलीमिश्रितरक्तं वाधौ वस्त्रं नाच्छादयेत् इत्यन्वयः ।

संवर्त्तः ।

कुर्याद्ब्रह्माणि कर्माणि स्वभार्यापीषणं परम् ।

ऋतुकालाभिगामी स्यात्प्राप्नोति परमाङ्गतिम् ॥

शेषान्नमृतुगामित्वं पञ्चयज्ञाः स्वकर्म च ।

तुल्यैश्च सह सम्बन्धो गृहस्थस्य विधीयते ॥

गृहस्थस्यापि स्नातकत्वमस्तीति स्नातकस्य गृहस्थसाधारणकर्म-
कथनमविरुद्धम् ।

बृहस्पतिः ।

सख्यं समाधिकैः कुर्यादुपेयादीश्वरं सदा ।

वैरं निर्हेतुकं वादं न कुर्यात्केनचित्सह ॥

वशिष्ठः ।

आहारनिर्हारविहारयोगाः

सुसंवृता धर्मविदा तु कार्याः ।

वाग्बुद्धिगुप्तानि नयस्तथैव

धनायुषी गुप्ततमे च कार्य्ये ॥

निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः विहारः स्त्रीसेवा योगः समाधिः ।

वाग्बुद्धिरशुभैरात्मापादिपरिवर्जनेन । बुद्धिगुप्तिरशुभसंकल्पादि-
परिवर्जनेन ।

मनुः ।

भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् ।

शुष्कवैरं विवादञ्च न कुर्यात्केनचित्सह ॥

विष्णुपुराणे ।

विरोधं नीतमैर्गच्छेन्नाधमैश्च सदा बुधः ।

विवाहश्च विवादश्च तुल्यरूपे नृपेक्षते ॥

नारमेत कलिः* प्राज्ञः शुष्कवैरश्च† वर्जयेत् ।

अप्यल्पहानिः सौदृश्या वैरण्यार्थागमं त्यजेत् ॥

जीवेति क्षुवतां ब्रूयाज्जीवित्युक्तः सहेति च ।

पैठीनसिः ।

मत्तप्रमत्तोक्तैः सह संभाषं न कुर्वीत । न परस्त्रियं

रहसि संभाषेत ।

सांख्यायनगृह्ये ।

सूतिकोदक्यां न संवदेत् ।

गौतमः ।

न स्नेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषेत संभाष्य पुण्य-

कृतो मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन सह संभाषेत ।

यमः ।

तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात्‡ नक्षत्राणि न निर्दिशेत् ।

गौतमशङ्कलिखिताः ।

न परस्त्रिये चरन्तीं गां पाययन्तीं वान्यस्मिन् कथयेत् ।

महाभारते ।

सम्पन्नं भोजनं ब्रूयात्पानीये तर्पणं तथा ।

* कलहम् ।

† निष्प्रयोजनविवादम् ।

‡ यक्षपक्ष्म कण्ठपक्ष्म वा तिथिं न ब्रूयात् परन्तु प्रतिपदादित्येन ब्रूयात् ।

सुश्रुतं पायसे ब्रूयाद्यवाग्वां कृशरे तथा ॥
महात्मनाश्च गुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ।
त्वंकारं नामधेयञ्च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ।
अधराणां* समानानामुभयेषां न दृष्यति ॥

तथाच नारदः ।

गुरोर्ज्येष्ठकलवस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चात्मनः ।
आयुष्कामो न गृह्णीयान्नामानि कृपणस्य च ॥
पैठीनसिः ।

अनिन्द्या ब्राह्मणा गावः सलिलं काञ्चनं स्त्रियः ।
पृथिवी च षडेतानि यो निन्दति स निन्दितः ॥
मार्कण्डेयपुराणे ।

वेददेवहिजातीनां साधुसत्यतपस्विनाम् ।
गुरोः पतिव्रतायाश्च तथा यज्ञतपस्विनाम् ॥
परिवादं न कुर्वीत परिहासोऽपि पुत्रकाः ।
कुर्वतामविनीतानां श्रोतव्यं न कथञ्चन ॥
हारीतः ।

विवादं वर्जयेद्दिप्रे सर्वेषाञ्चैव सूचनम्† ।
परिभोगं यथोक्तेषु‡ मत्सरं पुत्रशिष्ययोः ॥
तथा ।

* नीचानाम् ।

† हिंसनमथवा दीपाविष्करणम् ।

‡ अनिविज्ञेयपि अत्यन्तभोगनं वर्जयेत् ।

तस्मान्नैव परिवर्त्यजन्तं याज्यमीश्वरम् ।
आदत्ते सुकृतं तेषां ये वै परिवदन्ति तम् ॥

मनुः ।

ऋत्विक्परोहिताचार्य्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ।
वृद्धवालातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसख्यबान्धवैः ॥
मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्य्या ।
दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥
न च वाचं वदेद्दुष्टां न दीनां न च कर्कशाम् ।

अथानाक्रमणीयानधिष्ठेयानि ।

तत्र मनुः ।

देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्य्ययोस्तथा ।
नाक्रामेत्कामतश्चायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥

बभ्रुः कपिलः ।

यमः ।

स्नान्त्वा नाक्रामयेच्छायां क्लीबेन* पतितेन च ।
चाण्डालेन द्विषद्भिश्च नित्यरोगान्वितेन च ॥

याज्ञवल्क्यः ।

देवर्त्विक्स्नातकाचार्य्यराज्ञां छायां परस्त्रियः ।
नाक्रामेद्भक्तविष्णून्वृष्टीवनोदत्तनानि च ॥

मनुः ।

* क्लीबेन इत्यादिगतद्वयीया प्रणीस्थाने आर्षधयोगः ।

मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च आर्द्धं भुक्त्वा च सामिषम् ।

सन्ध्योरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥

उदत्तनमपस्त्रानं विश्वमूत्रे रक्तमेव च ।

श्लेष्मानिष्ठूतवान्तानि नाधितिष्ठेत् कामतः ॥

वैरिणं नोपसेवेत सहायश्चैव वैरिणः ।

अधार्मिकं तत्स्मरञ्च परस्यैव च योषितम् ॥

उदत्तनं कृतमलापकर्षणं कुङ्कुमादि । अपस्त्रानं स्नानत्पक्वजलम् ।

निष्ठूतमुद्गीर्णताम्बूलादि ।

शङ्खलिखितौ ।

नोदतकुहकैः सहैकत्र तिष्ठेत् ।

उद्वतः अविनीतः कुहकः वशीकरणादिनिष्ठः ।

विष्णुः ।

न चतुष्पथमभितिष्ठेत् रात्रौ वृक्षमूलं शून्यालयं न द्रव्यं
न बन्धनागारम् ।

हारीतः ।

आवपनापमार्ज्जनास्नानतुषमस्त्रास्त्रिकपालसञ्चयं नाधि-
तिष्ठेत् ।

आवपनं गोप्यादिभाण्डम्, अपमार्जनं मार्जनोपयुक्तकुम्भादि,
कपालः खर्परः ।

विष्णुपुराणे ।

पूज्यदेवध्वजज्योतिष्कायान्नातिक्रमेद्बुधः* ।

* प्रतिष्ठितदेवानां भजानां ज्योतिःपदार्थानाञ्च ।

देवीपुराणे ।

न चैव गोः प्रसूताया विश्वासः स्त्रीजनस्य च ।

न मुखेन धमेदग्निं* न खड्गं लङ्घयेत्तथा ॥

अथानवलोकनीयानि ।

तत्र विष्णुः ।

नीचान्तमादित्यमीक्षित नास्तं यान्तं नोपरक्तं† न वास-
सातिरोहितम् । न चादर्शजलाद्युपगतं न मध्ये‡क्रिः॥

याज्ञवल्काः ।

नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं न च संयुक्तमैधुनाम् ।

न च भूत्रं पुरीषं वा नाशुचीराहुतारकाः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

देवतापितृसञ्छास्त्रयज्ञसत्यादिनिन्दकैः§ ।

कृत्वा स्पर्शनमालापं शृङ्खेतार्कविलोकनात् ॥

अवलोक्य तथोदक्यामन्यजं॥ पतितं शठम् ।

विधर्मसूतिकाप्रहविवस्त्रान्यावशायिनः॥ ।

* फुत्कारेण अग्निं न ज्वालयेत् ।

† राहुग्रस्तम् ।

‡ मध्याह्नकाले ।

§ सहाय्ये दत्तीया ।

॥ राजकायर्षकारश्च गटो वरुण एवच, कैवर्त्तौ मेदभिलाष ससैते चान्यजाः स्मृताः ।

॥ चण्डालः स्वपचः अन्ना सूतोवेदेहकस्तथा, नागघायोग्यौ चैव ससैतेऽन्यावशायिनः॥

मृतनिर्यातकांश्चैव परदाररतांस्तथा ।

एतदेव* हि कर्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥

स्कन्दपुराणे ।

कृतघ्नं मानवं दृष्ट्वा नरकेष्वपि† कुतितम् ।

शुद्ध्यर्थं‡ देवि द्रष्टव्याः सीमानलदिवाकराः ॥

सीमादीनां यथासम्भवं विकल्पः ।

विष्णुः ।

न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखं न तैलोदकयोः स्वां छायां मल-
वत्यादर्शं न पत्नीं भोजनसमये न स्त्रियं नग्नां न
किञ्चन गूहमानं न बालां न भ्रष्टकुञ्जरनरविषमस्यौः
न वृषादियुद्धं नोन्मत्तं न प्रमत्तम्§ ।

मनुः ।

नाश्रीयाद्गार्ह्यया सार्धं नैनामीक्षित चाश्रमीम् ।

क्षुवतीं जृम्भमानाञ्च न वासीनां॥ यथासुखम् ॥

नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्ता॥मनावृताम् ।

* आदित्यदर्शनरूपम् ।

† नरसमूहेषु मध्ये ।

‡ शृङ्खलच्युतहस्तिनं विपद्भक्तनरञ्च ।

§ सादकद्रव्यभक्षणेन मत्तमित्यर्थः ।

॥ उपविष्टाम् ।

॥ तैलमर्द्दने आसक्ताम् ।

न पश्येत्प्रसवन्तीञ्च* तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥

अथाकुलकरणानि ।

क्रमेण च यमव्यासशतातपाः ।

देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्रहरणेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥

गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृथा राजोपसेवया ।

अयाज्ययाजनेनैव नास्तिक्येन च कर्मणा ।

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मन्वतः ॥

मन्वतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।

कुलसंस्थाञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महदयशः ॥

अनृतं पारदार्यञ्च तथाभक्ष्यस्य भक्षणम् ।

अगम्यागमनश्चैव हिंसा स्तेयं तथैव च ॥

अश्रौतधर्माचरणं मन्त्रधर्मावहिष्कृतम् ।

एतानि चैव कर्माणि वर्ज्येन्मानवः सदा ॥

अथ निवासः ।

अत्र वृहस्पतिः ।

भूरिमान्य† कुशेभान्नशय्याम्बु‡ द्विजनैगमे ।

* प्रसवन्तीमिति पाठान्तरम् ।

† मान्धीमानार्होजनः । मान्द्यमिति पाठान्तरम् ।

‡ अयमिति पाठान्तरम् ।

निष्कण्टके धार्मिके च वसेत्स्थाने निरामये ॥

नैगमो बाणिजिकः ।

एककूपोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।

वर्षेण शूद्रो भवति कृष्णवर्णमुपाश्रितः ॥

व्यासः ।

धनिकः श्रित्रियो राजा नदी वैद्यसु पञ्चमः ।

पञ्च यत्र न विद्यन्ते चिरं तत्र न संवसेत्* ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

जितामित्रो नृपो यत्र बलवान्धर्मतत्परः ।

तत्र नित्यं वसेत्प्राज्ञः कुतः कुनृपती सुखम् ॥

यस्मिन् कृषीवला राष्ट्रे प्रायशो नातिभोगिनः ।

यत्रौषधान्यशेषाणि वसेत्तत्र विचक्षणः ॥

प्रीयमाणा नरा यत्र प्रयच्छेद्भुरयाचितम् ।

सुस्थचित्ते वसेत्तत्र कृतकृत्य इवात्मवान् ॥

दण्डी यत्राविनीतेषु सत्कारश्च कृतात्मसु ।

वसेत्तत्र वसेच्चैव धर्मशीलेषु साधुषु ॥

देवलः ।

अरण्यं देवतास्थानं तीर्थान्यायतनानि च ।

तस्मात्तेषु वसंतीको याति लोकं दिवीकसाम् ॥

* न विवसं वसेदिति पाठान्तरम् ।

अरण्यं नैमिषादि तीर्थं गङ्गादि आयतनमविसृक्तादि* ।

अथ गमने वज्रग्रीणि ।

तत्र मनुः ।

नाविनीतैर्ब्रजदुर्येनं च चुङ्गाधिपीडितैः ।

न भिन्नशृङ्गाक्षिस्तुरेनं बालधिविरूपितैः† ॥

विनीतैश्च व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणांश्चितैः ।

वर्णरूपोपसम्पन्नैः प्रतोदेनातुदन् भृशम् ॥

नातिकल्पं‡ नातिसायं नातिमध्यन्दिने स्थिते ।

नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥

गवाञ्च यानं पृष्ठेन§ सर्व्वयैव विगर्हितम् ।

विष्णुः ।

नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकैः साकम् ।

विष्णुः ।

वर्षातपादिषु च्छली दण्डी रात्र्यटवीषु च ।

शरीरत्वाणकामो वै सोपानक्कः सदा व्रजेत् ॥

नाधो न तिर्य्यगूर्ध्वं वा निरीक्षन् पर्य्यटेद्बुधः ।

* अविसृक्तादि इति पाठान्तरम् ।

† वण्डलाङ्गुलैः ।

‡ नातिप्रातः ।

§ गवां पृष्ठेन यानं गजनम् ।

युगमात्रं* महीपृष्ठं नरो गच्छेदिलोकयन् ॥

तथा ।

न दुष्टं यानमारोहेकुलच्छायां† न संशयेत् ।

नैकः सुप्याटवीं‡ गच्छेन्न तु शून्यगृहे वसेत् ॥

नासहायो व्रजेद्रात्री नोत्पथे न चतुष्पथे ।

वशिष्ठः ।

नाग्निब्राह्मणान्तरे व्यपेयान्नाग्न्योर्न ब्राह्मणयोर्गुरु-
शिष्ययोरनुज्ञया व्यपेयान्न बाहुभ्यां नदीं तरेन्न नावं
सांशयिकीमारोहेत्§ ।

आपस्तम्बः ।

प्रतिमुखमाद्रियमाणं प्रतिष्ठितं भूमौ प्रदक्षिणीकृत्य
अभ्युपेयात् ।

ब्रह्मचारिप्रकरणे सूतकप्रकरणे ये साधारणा धर्मा
अभिहितास्ते अनिषिद्धा गृहस्थादीनामपि भवन्त्येव । उक्तं
वक्ष्यमाणान्त्रयीयोगित्वाद्ब्रह्मचर्यरूपं तद्वैदिकं प्रदर्शयति ।

तत्र हारीतः ।

ब्रह्मचर्यं नामाप्रार्थनमस्मरणमसङ्कल्पनमनभिप्रेक्षणम-

* चतुर्हस्तमात्रम् ।

† वदरीवृक्षच्छायाम् ।

‡ बहुषु पुष्पकेषु दर्शनाद्वर्णितं परन्तु नैकः सुप्याहनं गच्छेदित्येव साधु ।

§ सांशयिकीमिति नौविशेषणं निनञ्जति नर्वाति संशयविषयिकाम् ।

सङ्कीर्त्तनमनभिभाषणमनभिगमनमसन्दर्शनमसमाग-
मयासान् ।

अप्रार्थनं सा मे भूयादित्याशाविरहः । असङ्कल्पनमेवं करि-
यामीत्यभिधानाभावः । अनभिप्रेक्षणमाभिमुख्यानावलोक-
नम् । असन्दर्शनं कन्यावयवावलोकनाभावः ।

तच्च ब्रह्मचर्यं चतुर्विधं भवति । कृष्णं रक्तं शुक्लं विमल-
मिति । तत्र परदारवर्जनं नित्यम् । स्वदाराभिगमनं
कृष्णम् । पर्व्ववर्ज्जं तदेव रक्तम् । ऋतुकालाभिगमनं शुक्लम् ।
जर्हरेतस्त्वं विमलम् ।

कृष्णे भीमाञ्जयेष्मोकात्मध्यमं रक्तकाञ्जयेत् ।

शुक्लेन तु जयेत्स्वर्गं विमलाञ्जोक्षमाप्नुयात् ॥ इति ।

इह मदनपारिजाते मदने क्षितिपालदानजलरुद्धे ।

स्तवकोऽयमाद्य आसीदामोदाकष्टपण्डितभ्रमरः ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परं शीलं श्लाघ्यं जपति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां सुकुरतलभूते स्थितिमया-

दियं व्यासारणप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजात भट्टारकसत्त्व्यादि विरुद्धराजीविराजमानस्य

श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदनपारिजाताभिधेये

प्रथमः स्तवकः ।

द्वितीयः स्तवकः ।

अथ ब्रह्मचारिस्तवकानन्तरं क्रमप्राप्ती गृहस्थस्तवक आर-
भ्यते । तत्रोपयुक्ता सापिण्ड्यमीमांसा प्रथमं प्रकथ्यते ।

तस्य सापिण्ड्यं केचिदेवं वर्णयन्ति । एकस्यां पिण्डदान-
क्रियायां दाहत्वेन यजमानस्य देयत्वेन पितृपितामहप्रपिता-
महानां लेपभोक्तृत्वेन प्रपितामहस्वपितृपितामहप्रपिता-
महानां यजमानादिभार्याणां पत्या सह कर्तृत्वेनैकशरीरा-
रभकत्वेन[†] च । मातृभार्याणां परस्परमेकशरीरारभकत्वेन
यजमानप्रभृतिपितृपरम्पराणां सप्तमपुरुषावधिकसन्तति-
जातानां मध्ये केषाञ्चित्पिण्डदेवतात्वेनोद्दिश्यमानान्वयेन केषा-
ञ्चित्प्रेषभागित्वेनोद्दिश्यमानान्वयेन चेति ।

दानादिसापिण्ड्यविषये मत्स्यपुराणे वचनमप्युदाहरन्ति ।

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमिति ॥

अत्र ते प्रष्टव्याः कल्पनागुरुलघुभावयोः की वा ज्यायानिति ।

* सपत्नीकी धर्मानाचरेदिति श्रवणात्पत्न्या अपि धर्माचरणक्रियायां कर्तृत्व-
स्वीकारेण ।

† अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि त्वथा लक्षमिति श्रुत्या पत्या सह परम्परा विवाही-
त्वरमभिन्नशरीरत्वेन ।

यदि कल्पनागौरवं व्यायस्तर्हि सपिण्डशब्दवृत्ती* पूर्वोक्त-
निमित्तान्येव स्युः ।

अथ कल्पनालाभवं व्यायस्तत्र वयं ब्रूमः । पिण्डो देहः
समान एकः पिण्डो देहो यस्य स सपिण्डः । तस्य भावः
सापिण्डो तच्च पुत्रादीनामेकगरीरावयवान्वयेन पत्न्यादीनां
भ्रातृभार्यादीनाञ्चैकगरीरारम्भकत्वेनैकगरीरावयवान्वितैः सहै-
ककार्यकर्तृत्वेन च भवति एवञ्च शब्दप्रवृत्ती† निमित्तत्रय‡-
मेवाङ्गीकृतं स्यात् । अथैवं मन्यसे एकपिण्डदानक्रियान्वयि-
त्वमेकपिण्डदानक्रियान्वयान्वयित्वञ्चेति निमित्तद्वयमिति न
कल्पनागौरवमिति । तर्हि अस्मत्पक्षेऽपि एकमेव निमित्त-
मिति ततोऽपि लाघवम् । तच्चैकगरीरावयवान्वयित्वमेव ।
अवयवान्वयस्य पित्रादिषु अवयवानां समवायकरणत्वेन पत्न्या-
दिष्वेकगरीरावयवान् प्रति साक्षात्परम्परावयवाऽधिकरण-
त्वेनेति निमित्तैकालाघवम् ।

कल्पनागौरवञ्च गहितमाचार्यैः कल्पनालाघवं यत्र तत्पक्षं
रोचयामहे तदेकतरत्र निपुणं सम्प्रधार्यतामिति । ततश्च
निर्मथ पङ्कजादिवद्योगरूढोऽयं शब्दः§ । शरीरावयवान्वयस्य

* सापिण्डानिर्णये ।

† व्युत्पत्तिनिर्वाचने ।

‡ एककार्यकर्तृत्वेकगरीरारम्भकत्वेकावयवान्वितत्वकल्पम् ।

§ निर्मथं विचार्य अथ शब्दः सापिण्डशब्दः सम्प्रधार्यतामिति पूर्वोक्तपक्षे-
नान्वयः ।

श्रुतौ श्रूयते । आत्मा हि यज्ञ आत्मन इति तथा प्रजामनु
प्रजायस इति । तथा गर्भीपनिषद्यपि । एतत्पाट्कौशिकं
शरीरं त्रीणि पितृतस्त्रीणि मातृतः अस्थिस्रायुमज्जानः पितृत-
स्त्वङ्मांसरुधिराणि मातृत इति ।

आपस्तम्बोऽपि ।

स एवायं विरूढः प्रत्यक्षेणीपलभ्यत इति ।

मत्स्यपुराणवचनस्य त्वयमर्थः । लेपभाजश्चतुर्थाद्याः प्रपिता-
महपिता चतुर्थस्तदाद्याः प्रतिलोमक्रमेण त्रयो लेपभाजः ।
पिण्डदानं कृतवतः स्ववंशजस्य हस्तलेपं कुशेषु दत्तं भुञ्जते
इति । पित्राद्याः पिण्डभागिनः पिण्डदाने देवताभूताः ।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां तेषां पिण्डदाता सप्तमः । सापिण्डं
सप्तमपौरुषम् । एतान् सप्तपुरुषान् सापिण्डं व्याप्नोति इत्युक्तं
भवति । ननु सापिण्डे पूर्वोक्तं लेपभाक्तादिकं निमित्तमिति ।
तथा सति पूर्वोक्तगौरवदोषापत्तेः । अतोऽस्मादुक्तमेव युक्तम् ।

अथ प्रकृतमनुसरामः ।

तत्र मनुः ।

वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यीं गृहस्थाश्रममाश्रयेत् ॥

उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ।

कश्यपः ।

दाराधीनाः क्रियाः सर्वाः ब्राह्मण्यामु विशेषतः ।

दारान्सर्व्वप्रयत्नेन विशुद्धानुद्वहेत्ततः ॥

विशुद्धान् कुलतो रूपतश्च ।

यान्नवल्काः ।

अविप्रुतब्रह्मचर्यीं लक्षण्यां स्त्रियमुदहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्थगोत्रजाम् ।

अविस्त्रलितब्रह्मचर्यीं बाह्याभ्यन्तरलक्षणयुक्तां स्त्रियमुदहेत् ।

बाह्यलक्षणानि मनुराह ।

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।

तनुलोमकेशदशनां मृदङ्गीमुदहेत्स्त्रियम् ॥ इति ।

बान्धव्यन्तराणि सन्दिग्धानि च तज्ज्ञानोदयाय आश्रलायने-
नोक्तो द्रष्टव्यः ।

अथाऽविज्ञेयानि* लक्षणानि ।

अष्टौ पिण्डान् कृत्वा कृतमग्निः प्रथमं यज्ञे ऋते सत्यं
प्रतिष्ठितम् । यदियं कुमार्यभिजाता तदिदमिह

प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्व्ययतामिति । पिण्डानभि-

संमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति ज्ञेवाञ्चिदु-

भयतः शस्याद्गृहीयात् । अन्नवत्यस्याः प्रजा भवि-

ष्यतीति विद्याज्ञोष्ठात्पशुमती वेदिपुरीषाद्ब्रह्मवादिनी

अविनाशिनी ऋदात्सर्व्वसम्पन्ना देवनात्कितवी चतु-

ष्पथाद्दिप्रवाजिनी ईरिणादधन्या श्मशानात्पतिष्ठीति ।

* दुर्विज्ञेयानीति पाठान्तरम् । अपविज्ञेयानीति पाठान्तरम् ।

अस्यायमर्थः । कृतमग्नइत्यारभ्य यत्कृतं तद्विद्यतामित्यनेन
मन्त्रेण मृत्पिण्डाभिमन्त्रणं कुर्यात् । मृदाहरणस्यानमाह ।
चेन्नाचेदिति । पार्श्वद्वयेऽपि अस्यपरिपूर्णात्वेवादाहता या
मृत्तत्कृतं पिण्डं यदि गृह्णाति तदा अस्याः प्रजा अन्नवती
भविष्यतीति विद्यात् । एवं गोष्ठादित्येवमादि वेदिपुरीषं
वेदिमृत्तिका देवनं दूतस्थानं विप्रव्राजिनी विविधप्रव्रजन-
शीला स्त्रैरिणीति यावदीरिणमूपरमधन्या धनरहितेत्यर्थः ।
अनन्यपूर्विकां दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरापरिमृहीताम् ।
असपिण्डां समानमेकं पितुः शरीरं यस्याः सा सपिण्डा न
सपिण्डा असपिण्डा तां सपिण्डता चैकशरीरावयवान्वयेनेति
निरूपितं प्राक् ।

मनुरपि ।

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्माणि मैथुने ॥

अस्यार्थः । या मातुरसपिण्डा चकारादसगोत्रा च या च
पितुरसगोत्रा चकारादसपिण्डा च सा दारकर्माणि मैथुने च
प्रशस्ता । प्रशस्ता परिणयनार्हेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । अनु-
लोमक्रमेण द्विजातीनां सवर्णापाणिग्रहणसमनन्तरं चविद्यादि-
कन्यापरिणयो विहितस्तत्र च सवर्णाविवाहो मुख्यः इतर-
स्वनुकल्पः । सदारस्य विहितं कर्मावयमेकं यन्नादिकमपरं
निधुवनम् । यन्नादिके तु सवर्षदारैः सहितस्त्रैवाधिकारः
सवर्षायां तु वयसा वर्सेन वा ज्येष्ठत्वेन तस्यां सत्यामन्यस्या-

अनधिकारः । असत्यां ज्येष्ठायां नित्ययज्ञादिकेष्वेवासवर्णा-
सहितस्य गौणाधिकारो न कास्येषु । तथा ज्येष्ठापरित्यागे-
नान्याग्रहणनिषेधाच्च । सुरतन्तु विवाहितास्त्विति नियमः ।
एवं स्थिते दारकर्म्मणि मैथुन इत्यत्र गौत्रलीवर्द्धन्यायेन दार-
कर्म्मशब्दो मैथुनव्यतिरिक्ते यज्ञादौ वर्तते । तथाच । दार-
कर्म्मणि प्रशस्तेत्युक्ता यज्ञादिकर्म्मणि सवर्णाभावस्याधिकारा-
त्तद्विवाह एवासपिण्डा च या मातुरित्यादि ग्राह्यं स्यात् । न
त्वसवर्णाविवाहे तन्निवृत्त्यर्थं मैथुनपदग्रहणम् । एवञ्चासवर्णा-
परिणयेऽपि पूर्वोक्तवाक्यमनुषज्यते । यदि मैथुने प्रशस्तेत्युच्यते
तदा तस्मिन् कर्म्मणि पूर्वोक्ता ग्राह्या नान्यत्रेति स्यात् ।
ततश्च

अनायमी न तिष्ठेत्तु चणमेकमपि द्विजः ।
इति कृतसमावर्त्तनस्य पञ्चमहायज्ञनित्योपासनादिदारकर्म्म-
निष्पत्त्यर्थं पूर्वोक्तगुणरहितापि परिणयेया स्यात् । तन्माभू-
दिति दारकर्म्मग्रहणम् । ननु च

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डगोत्रे च सूतके ।
इति मातुर्गोत्रान्तराभावादसपिण्डा च या मातुरित्येतावतै-
वालं किमिति चकारान्मातुरसगोत्राग्रहणं कृतं मनुना ।
उच्यते । सत्यमेवं तथापि दत्तपुत्री यस्य माता भवति सा च

* सवर्णाया एव ।

† चणमावमिति पाठान्तरम् ।

पुत्रिका कृता दत्तपुत्रीप्रतिग्रहीत्रा इयमेव मम पुत्रस्थानी-
येति तदा तस्याः परिणेतुर्दत्तपुत्री प्रतिग्रहीतृसपिण्डा
असपिण्डा भवतीति तत्र परिणयो मा प्रशङ्गीदिति चकारेण
मात्रसगोत्रा परिणयेत्युच्यते ।

उक्तञ्च दत्तिमाणां जनकगोत्रादिनिवृत्त्या अन्यगोत्रादि-
प्राप्तिर्मनुना ।

गोत्रकृत्थे जनयितुर्न हरेद्द्विमः सुतः ।

गोत्रकृत्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ इति
एवं तर्हि असपिण्डा च या मातुरिति न वक्तव्यम् । चकार-
लभ्यासगोत्राग्रहणेनैवासपिण्डाया अपि प्राप्तत्वाद्वाङ्म् ।
सापत्न्यमाहपितृकुलजासपिण्डा मात्रसगोत्रापि भवति मातृ-
सपिण्डा चेति तत्र विवाहप्राप्ताविदमुच्यते मातुरसपिण्डेति ।
तथा च सापत्न्यमाहसपिण्डेष्वपि मातुलादिव्यवहारं दर्शयति
सुमन्तुः ।

पितृपत्न्यः सर्व्वा मातरस्तद्भातरो मातुलास्तदुहितरश्च
भगिन्यस्तदपत्यानि भागिन्यानि* अन्यथा सङ्करका-
रिकाः स्युरिति ।

असगोत्रा च या पितुरित्यत्र चकारेण पितुरसपिण्डाया यज्ञं
न कर्त्तव्यम् । असगोत्रपदेनैव लभ्यत्वादुच्यते । यस्य पिता
दत्तिमपुत्रस्तस्य दत्तिमस्य यज्जनककुलं तत्र जाता परिणेत-

* तात्राविवाह्याः अन्यथा सङ्करकारिण्यलयाभ्यापयितुरेतदेवतीति पाठान्तरम् ।

पितुरसगोत्रा दानेन जनकगोत्रनिवृत्तेरुक्तत्वात् । एवंविधाया
मातुरसगोत्राया विवाहप्रसक्तौ चकारिणैवमुच्यते पितुर-
सपिण्डा ग्राह्येति । यदेवं नाभविष्यदसगोत्रा च यात्मन
इत्येवावक्ष्यत् । तस्मात्मातुरसपिण्डा असगोत्रापि पितुरस-
पिण्डा असगोत्रा च परिणयेति सिद्धम् । यवीयसीं वयसा
प्रमाणेन च । अरोगिणीमचिकित्सनीयव्याविरहितां स्नाह-
मतीं पुत्रिकाकरणशङ्कानिवृत्तये ।

अत्र मनुः ।

यस्यास्तु न भवेद्भाता न विज्ञायेत वै पिता ।

नोपयच्छेत्तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्म्मशङ्कयेति ॥

यस्याः पिता पुत्रिकाकरणाभिप्रायवान्न वेति न विज्ञायते तां
नोपयच्छेत्तेत्यर्थः । एवञ्च यत्र शङ्का नास्ति तामुपयच्छेत्तेत्यर्थः
उक्तो भवति । असमानार्पणगोत्रजासुपरिदमार्पणं प्रवर इत्यर्थः ।
गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धम् । आर्पणञ्च गोत्रञ्च आर्पणगोत्रे समाने
आर्पणगोत्रे यस्य स तादृशस्तस्मादुत्पन्ना समानार्पणगोत्रजा
अनेवंविधा असमानार्पणगोत्रजा । गोत्रं प्रवरश्च पृथक् पृथक्
पर्युदासे निमित्तम् ।

परिणीय सगोत्रान्तु समानप्रवरां तथा ।

त्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति पार्यक्षेण परिगणनात्यागद्योपभोगस्यैव न तु तस्याः ।

समानप्रवरां कन्यामेकगोत्रामद्यापि वा ।

विवाहयति यो भूदस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम् ॥

उत्सृज्य तां ततो भार्यां मातृवत्परिपालयेत् ।

इति शतातपस्करणात् ।

तत्रापस्तम्बः ।

समानगोत्रप्रवरां कन्यामूढोपगम्य* च ।

तस्यामुत्पाद्य चाण्डालं ब्राह्मण्यादेव ह्रीयते ॥ इति ।

समानप्रवरस्वरूपञ्च बौधायन आह ।

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरैश्चनुवर्त्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वङ्गिरोगणात् ॥

समानगोत्रत्वं समानप्रवरत्वमित्यर्थः ।

भृग्वङ्गिरोगणेषु विशेषमाह संग्रहकारः ।

पञ्चानां त्रिषु सामान्याद्विवाहस्त्रिषु द्वये ।

भृग्वङ्गिरोगणेष्वेव शेषेष्वेकोऽपि वारयेत् ॥ इति ।

पञ्चार्धेयाणामृषित्रयानुवृत्तौ† न मिथो विवाहस्यार्धेयाणा-
मृषिद्वयानुवृत्तौ न शेषेष्वेकानुवृत्तौ न विवाह इत्यर्थः ॥

बौधायनोऽपि ।

द्वार्धेयः‡ सन्निपातेऽविवाहस्यार्धेयाणां चार्धेयः§ सन्नि-
पातेऽविवाहः पञ्चार्धेयाणामिति ।

* समुदाहोपगम्येति पाठान्तरम् ।

† पञ्चप्रवराणां प्रवरचयैक्ये न विवाहः, एवं परत्र ।

‡ द्वार्धे इति पाठान्तरम् ।

§ चार्धे इति पाठान्तरम् ।

सन्निपाते साम्य इत्यर्थः ।

गोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्यमस्ति तद्यथा संकृतिपूतिमाघनण्डि-
शम्बुशैवगवानां गोत्राणामाङ्गिरसगौरिवीतसां कृत्यत्रिप्रवरे-
क्यम्* । तथा यास्कवाधूलमीनामीकानाङ्गोत्रभेदेऽपि भार्गव-
वीतहव्यसावेतसेति प्रवरैक्यम् । एतेषां मिथो विवाहो मा
भूदित्यसमानार्पग्रहणम् । यत तु प्रवरविकल्पो यथा आङ्गिर-
साम्बरीषयौवनमान्धात्रम्बरीषयौवनाश्चेति, अत्रास्ति प्रवरभेदः
न तु गोत्रभेदः, तन्निरासार्थं समानगोत्रग्रहणम् । एवं प्रवर-
गोत्रयोः पृथक् पृथक् पर्युदासनिमित्तत्वं ज्ञेयम् ।

एवं साक्षात्परम्परया वा अवयवानुवृत्तेर्निर्मर्यादत्वात्सर्वत्र
निषेधप्राप्ताववधिमाह याज्ञवल्क्यः ।

पञ्चमाक्षसमादूर्द्धं माहृतः पितृतस्तथा ।

माहृतः माहृतकुले पञ्चमादूर्द्धं पितृतः पितृतकुले सप्तमादूर्द्धं
सापिण्ड्यं निवर्त्तते इत्यर्थः । पित्रादयः षट् सपिण्डाद्याः
तस्यैव स्वपुत्रादयश्च षट् आत्मा च सप्तमः । तथा मात्रादय-
श्चत्वारः आत्मा च पञ्चमः ।

सन्तानभेदेऽपि यतः सन्तानभेदस्तमादाय गणयेद्यावत्
सप्तमो भवति पित्रादिवीजतो नियोगादिना या कुलान्तरे
जाता तत्रापि ऊर्द्धं सप्तमाज्जातायां विवाहः ।

* संकृति, पूतिमाघ, नण्डिशम्बु, शैवगवानां प्रत्येकमाङ्गिरस, गौरिवीत, सां-
कृत्यविशानकप्रवरचतुष्टयम् ।

पितृबन्धुभ्यः सप्तमान्मातृबन्धुभ्यश्च पञ्चमादाह वशिष्ठः ।

असमानार्थेयीमसृष्टमैथुनामवरवयस्कां सदृशीं भार्यां
विन्देत् ।

पञ्चमीं मातृबन्धुभ्यः सप्तमीं पितृबन्धुभ्य इति बन्धुशब्दोपादा-
नादयमर्थो गम्यते । अन्यथा कुलादित्येव ब्रूयात् ।

यच्च वशिष्ठेनोक्तम् ।

पञ्चमीं सप्तमीञ्चैव मातृतः पितृतस्तथा । इति ।

तत्सवर्णसापत्नमातृकुलविषयम् । ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादि-
दारसमुत्पन्नपितृकुलविषयञ्च* । एकत्राणवयवानुत्तरभावा-
दन्यत्र† सावर्ण्याभावाच्च ।

यत्तु पैठीनसिराह ।

पञ्च मातृतः सप्त पितृतस्त्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य
वा पितृत इति ।

अत्र त्रीनतीत्येत्यादिकस्यायं विषयः । यस्य माता दत्तपुत्री
तां यः प्रतिग्रहीता पुत्रत्वेन स्वीकरोति तत्कुलम् । यस्य
दत्तपुत्रः पिता तस्य दक्षिमस्य जनककुलञ्च‡ एकत्राणवयवानु-

* ब्राह्मणादिः यदा स्वपितुः क्षत्रियादिपुत्रवंशे विवाहं करोति तदैव भवति ।

† सप्तमीमातुः पितृवंशे ।

‡ स्वपितृजातसूत्रावसिक्तादिवंशे ।

§ दत्तकपुत्ररूपपितुः जनककुले पञ्चमीं परिहृत्य विवाहं कर्तुमर्हतीति ।

॥ दत्तकपुत्रीरूपमातुः यहीदरूपपितृकुले ।

उत्तरभावादन्वयः* गोवानुत्तरभावाच्च ।
यत्तु यद्वचनम् ।

यद्येकजाता बहवः पृथक्कृताः पृथक्जनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु ॥ इति ।
अस्यार्थः† । एकस्माद्वाङ्मनादेर्जाताः पृथक् भिन्नमातृजनाः
पृथग्जनाः भिन्नजातीयास्ते एकपिण्डाः सपिण्डाः पृथक्शौचाः
पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु त्रिपुरुषमेव सापिण्डमिति । एतद्वि-
जातीयसापत्नमातृकुलविषयम् । तत्रापक्वजातीयानामु-
त्तमजातीयविवाहप्राप्तिरेव नास्ति । अनुलोमतः प्राप्तिरस्ति
तत्र त्रिषु पुरुषेष्वेव‡ सापिण्डं युक्तम् । उक्तजातीयावयव-
संयोगेतरजातीयावयवविपरिणामात् । एवं पूर्वोक्तगुणविशिष्टा
परिणयेतुराक्तम् ।

तत्र येषु विधिनियेष्वेषु दृष्टगुणदोषौ§ न स्तः केवलं
शास्त्रैकसमधिगम्यौ तौ । यथा असपिण्डा च या मातुरि-
त्यत्र शास्त्रसमधिगम्यौ गुणस्तदतिक्रमे च दोषोऽपि । अत्रा-
तिक्रान्तशास्त्रस्य भार्यैव न सा भवति॥ भार्याशब्दस्याहव-

* दत्तकपुत्ररूपमितुर्जनककुले ।

† अस्याश्वमेधेति पाठान्तरम् ।

‡ त्रिपुरुषमेवेति पाठान्तरम् ।

§ अधिकाङ्गादिगुणदोषौ ।

॥ भार्याशब्दगुणस्तदतिक्रमे च दोषोऽपीति पाठान्तरम् । शास्त्रसुक्तस्य निषिद्ध-
कन्याविवाहे तस्मा भार्यात्वमेव न भवति ।

नीयादिवत्संस्कारशब्दत्वात्* प्रायश्चित्तीयते च । तथाच पुत्रिकायाश्च न परिपूर्णं भार्यात्वं प्रदानाभावात्† तथा गोत्रमपि न निवर्त्तते । एवमासुरादिविवाहेष्वपि गोत्रानिर्वृत्तिः, अभ्रातृव पुंस एति प्रतीचीमिति मन्त्रलिङ्गाच्च न परिपूर्णं पुत्रिकाया भार्यात्वं व्याख्यातं निरुक्तकृता । अभ्रातृकेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी सन्तानकर्म्मणि पिण्डदानाय वेति ।

वशिष्टः ।

अभ्रातृका पुंसः किं पितृलभ्येति प्रतीचीं न गच्छति पुत्रत्वमेति । यत्र पुनर्दृष्टगुणदोषदर्शनेन विधिनिषेधाभिधानं यथा हीनक्रियमित्यादिना न तदतिक्रमे भार्यात्वाभावः । किन्तु नियमातिक्रमात्प्रायश्चित्तमात्रं भवति । तथा प्रसिद्धयोन्नियकुलजा परिणीया ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

दशपौरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् । इति ।

मातृतः पञ्च पितृतः पञ्चेति दश ।

एवं सर्वत्र प्राप्तापवादमाह स एव ।

स्त्रीतादपि‡ न सञ्चारिरोगदोषसमन्वितात् ।

* अग्निर्यथा मन्त्रसंस्कृतत्वेन आहवनीयत्वं तथा मन्त्रसंस्कारेण भार्यात्वम् ।

† प्रकटदानाभावात्पुत्रिकाया गौणपुत्रत्वेन औरसपुत्रवद्गौणसत्त्वयोरागुभक्तित्वादिति भावः ।

‡ धनधान्यादिसमृद्धादपि ।

सञ्चारिणो रीगाः कुठापम्भारादयः । मातृसापिण्डाभावे-
ऽपि मातृसगोत्राया अपि पालिका निषेधो व्याप्तेन दर्शितः ।

सगोत्रां मातृरथ्येके नेच्छन्त्युदाहकर्मणि ।
एके नेच्छन्तीत्यनेन पक्षे विवाहप्राप्तिर्दर्शिता ।

अमुमेवार्थं हेतुपूर्वकं उत्तरार्धे स एवाह ।

जन्मनाम्नारविज्ञानादुहर्हददिशङ्कितः ॥

अत्र देशाचारादयस्तथा विज्ञेया ।

अथ वरलक्षणानि ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।

यत्रात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमाञ्जनप्रियः ॥

एतैः कन्यागुणैः अनन्यपूर्वकत्वयवीयस्त्वभातमत्त्वव्यतिरिक्तैः *
युक्तः सवर्णः उत्कृष्टवर्णोवा न हीनवर्णः श्रोत्रियः श्रुताध्ययन-
सम्पन्नः ।

कात्यायनः ।

उन्नतः पतितः कुष्ठी घण्डश्चैव सगोत्रजः ।

चक्षुःश्रोत्रविहीनश्च तथापम्भारदूषितः ॥

वरदोषाः स्मृता ह्येते कन्यादोषाः प्रकीर्त्तिताः ।

* लक्षणासनन्यपूर्विकां कालासपिण्डां यवीयभीमित्यादिवचने कन्याया ये
शुभा उक्तास्तत्र अनन्यपूर्वकत्वादित्यर्थं त्यक्ता लक्षणाकालासपिण्डादिगुणैर्युक्त-
इत्यर्थः ।

नारदः ।

परीक्ष्य पुरुषं पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गलक्षणैः ।
 पुमांश्चेदविकल्पेन* स कन्यां लब्धुमर्हति ॥
 सुबहजत्रु† जान्वस्त्रिसुबहामगिरीधरः ।
 यस्यापि भवति रेतो क्लादिः‡ सूत्रञ्च फेनिलम् ।
 पुमान् स्यान्नक्षत्रैरेभिर्विपरीतस्तु षण्ढकः ॥
 अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः ।
 क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति ॥

अथ दारानुकल्पः ।

तत्र मनुः ।

सवर्णांश्चे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।
 कामतस्तु प्रवृत्तानां इमाः स्युः क्रमशोऽवराः ॥
 अवरा जघन्याः ।

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृता ।
 ते च स्वा चैव राज्ञस्तु ताश्च स्वा चायजन्मनः ॥

अथ शूद्राविषये पञ्चान्तराणि स चाह ।

शूद्रावेदी पतत्यत्रैरुतथ्यतनयस्य च ।

शौनकस्य सुतीत्यत्र्या तदपत्यतया भृगोः ॥

* निःसंशयेन ।

† कण्डस्य पार्श्वदयास्थिविशेषः ।

‡ शब्दयुक्तम् ।

शूद्राया वीडा पततीति अनेकतथ्यतनयस्य गीतमस्य च मतम् । अत एतयोर्मते शूद्राविवाह एव नास्ति । शीनक-
मते तु शूद्राविवाहात्र पातित्वं किन्तु सुतोत्पत्त्या, अतः शूद्रा-
सृतुकाले नोपगच्छेदिति । एवञ्च ऋतुगमनप्रापकाणि अगमने
दोषप्रापकाणि च वचनान्येतद्व्यतिरिक्तविषयाणि । भृगुमते तु
न तत्र सुतोत्पत्तिरपि पातित्वहेतुः । अपि तु ब्राह्मणादि-
भार्यासु पुत्ररहितस्य केवलशूद्रापत्यत्वं पातित्वहेतुः । ततश्च
ब्राह्मणादिष्वप्रसूतासु शूद्रासृतौ नोपगच्छेत् । तदपत्यतयेति
तान्येव शूद्रायामुत्पन्नान्येव चापत्यानि यस्य स तदपत्यस्तस्य
भावस्तदपत्यता । एष एवार्थो वचनान्तरेण स्पष्टीकृतः ।

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्येय केवलैरिति ।

अत्र वाक्यशेषः । कुलान्यकुलतां यान्ति इति ।

यच्च मनुनैवोक्तम् ।

न ब्राह्मणचत्रिभ्योरापद्यपि च तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्यापदिश्यते ॥ इति ।

तत्प्रथमत एव शूद्रापरिणयनविषयम् । आपद्यपि हि तिष्ठतोः
सवर्णमलभमानयोरित्यर्थः । एतद्वैश्यस्यापि नियतम् ।

यतः स एवाह ।

हीनजातिस्त्रियं मीहादुहहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याश ससन्तानानि शूद्रताम् ॥ इति ।

हीनजातिं शूद्राम् ।

सवर्णालाभे तु चक्षियादिविवाहमाह पैठीनसिः ।

अभावे कन्यायाः स्नातकव्रतचरेदपि वा चक्षियायान्तु
पुत्रानुत्पादयित वैश्यायां वा शूद्रायां वेत्यन्ये इति ।

सर्वान्नाः शूद्रापरिणयनिषेधमाह याज्ञवल्करः ।

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारीपसंग्रहः ।

नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयम् ॥

एषु पक्षेषु यच्छास्त्रीयस्मार्त्ता यः पक्ष आदृतस्तच्छास्त्रीयस्यापि
स एव पक्ष इत्येवंविधस्थितौ विकल्पः* ।

अथ दाहनिरूपणम् ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनामि प्रकृतिस्थः परः परः ॥

सकुल्यो दायादः, दायादेश्वपि सन्निहित एवाधिकारी । प्रकृ-
तिस्थः पातित्योन्मत्तादिदोषरहितः, अप्रकृतिस्थेन पित्रादिना
कृतमप्यकृतमेव ।

यथाह नारदः ।

स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कर्म कुर्यादप्रकृतिं गतः ।

तदप्यकृतमेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥

पितृत्वादिना स्वतन्त्रोऽपि सन्नप्रकृतिस्थत्वेन हेतुना परतन्त्रो

* सर्वप्रकारेण ।

† एषु पक्षेषु शूद्राविवाहतदभावपक्षेषु । स्मार्तः स्मृत्युक्तः । विकल्पः शास्त्रभेदेन
व्यवस्थितौ विकल्पः ।

भवति । तदीयकृतं वाग्दानादिकं कार्यमकृतमेव वेदितव्यं
यदि तस्मिन्वरे पतनीयदोषा अचिकित्स्यरोगा वा भवेयुः,
अभावे तु* तथैवोपरितनं कर्म्म† प्रकृतिस्थो निर्व्वहेष्टादृष्ट-
दोषाभावात् । यद्यप्रकृतिस्थदत्ताया विवाहसंस्कारो निर्व्वह्य-
स्तदा प्रधानकर्म्मणी निष्पत्तत्वेनाधिकारित्वमात्रवैकल्यात्-
चापि न सर्वात्मना प्रत्यावर्त्तनीया कन्या, एवं तर्हि अनधि-
कारिणां कृतमकृतमेवेत्येतद्विरुद्धं सत्यं तद्विरोधपरि-
हाराय परिवेत्तुविवाह इव‡ तां प्रत्याह्वय§ पुनस्तस्मात्प्राधि-
कारी दद्यात् । अत्र पुनर्विवाहोऽपि परिवेत्तुविवाहवद्विज्ञेयः ।
तथाच नारदोऽपि दाढक्रममाह ।

पिता दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता वानुमते पितुः ।

मातामही मातुल्य सकुल्यो बान्धवास्तथा ॥

माता त्वभावे सर्व्वेषां प्रकृता यदि वर्त्तते ।

तस्यामप्रकृतिस्थायां ददुः कन्यां स्वजातयः ॥

सकुल्याः पिढपत्नीयाः, बान्धवा माढपत्नीयाः, स्वजातीयाः
ब्राह्मणादयः । यस्य वर्णस्य या कन्या तज्जातीया अधिकारिणा

* पातित्याचिकित्स्यरोगयोरभावे तु ।

† वाग्दानोत्तरक्रियमाणप्रकृतदानादि कर्म्म इत्यर्थः ।

‡ परिवेत्तुस्थले यथा आनत्यर्थे पुनर्दानम् ।

§ प्रत्याह्वय तद्दानस्यासम्पत्तेन तत्परिपाटीक्रममास्थाप ।

¶ कन्यादाने इति शेषः ।

इत्यर्थः । अस्मिन्वचने स्त्रात्रनन्तरं मातामहमातृस्योः क्रमे-
णाधिकारं प्रतिपद्येत, तदनन्तरं पितृबन्धूनामधिकारः प्रद-
र्शितः । अथ च क्रम औरसकन्यकाविषये पुत्रिकादिविषये
च वेदितव्यः । पुत्रिकाप्यौरससमेव ।

औरसी धर्मपत्नीजस्तात्मः पुत्रिकासुतः ।

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् ।

क्षेत्रजायान्तु क्रमान्तरमाह कात्यायनः ।

स्वयमेवौरसीं दद्यात्पित्रभावे स्वबान्धवाः ।

मातामहस्ततोऽन्यां हि माता वा धर्मजां सुताम् ॥

अस्यार्थः । औरसीं पिता स्वयमेव दद्यात्पित्रभावे बान्धवाः
पितृबान्धवा द्युः । ततोऽन्यामौरसीव्यतिरिक्तां धर्मजां
नियोगेन जातां क्षेत्रजान्तु पितृभावे मातामहो दद्यात् ।
मातामहो दद्यादिति मातामहग्रहणं मातुलस्याप्युपलक्षणं
अतस्तदभावे मातेति क्रमः । युक्तञ्चेतत्क्षेत्रजायां मातामहा-
वयवप्राधान्यात् । एवञ्च मातामहादीनामौरसीपुत्रीदाने
पितृबन्धुषु विद्यमानेष्वधिकारो नास्तीत्युक्तम् । तत्र च विषय-
विशेषे अपवादः श्रूयते ।

दीर्घप्रवासयुक्तेषु पौगण्डेषु च बन्धुषु ।

मातुलः समये दद्यादीरसीमपि कन्यकाम् ॥

पौगण्डो व्यवहाराद्यसमर्थः । समये रजोदर्शनोचितसम-
यात्पूर्वकाले पूर्वोक्तसकलाधिकाव्यभावे ।

मनुः ।

यदा नैव तु कश्चित् स्यात्कन्या राजानमात्रजित् ।
 अनुज्ञया तस्य वरं सवर्णं वरयेत्स्वयम् ॥
 वरयेदित्यनुवृत्तौ नारदः ।
 सवर्णमनुरूपञ्च कुलरूपवयःश्रुतैः* ।
 सह धर्मं चरन्तेन पुत्रांश्चात्पादयेत्ततः ॥
 पित्रादिषु सत्स्वपि कालविशेषैः विद्यत एव स्वयंवरः ।
 यदाह वीधायनः ।
 त्रीणि वर्षाण्युत्तमती काङ्क्षितं पितृशासनम् ।
 ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत् सट्टगं पतिम् ।
 अविद्यमाने सट्टगे गुणहीनमपि श्रेयेत्§ ॥
 यत्तु विष्णुनोक्तं ।
 ऋतुत्रयमुपास्येव कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् । इति
 तद्गुणवद्भरलाभे वेदितव्यम् ।
 अत्र विशेषान्तरमाह मनुः ।
 अलङ्कारं नाददीत पितृदत्तं स्वयंवरा ।
 मातृदत्तं भ्रातृदत्तं स्तेयं स्याद्यदि तं हरेत् ॥

* अधिकारीति शेषः ।

† कुलसुत्कृष्टत्वादि, रूपं सौन्दर्यादि, वयः ज्येष्ठत्वादि, श्रुतं वेदविद्यादि, एभि-
 रतुरूपं दानार्हम् ।

‡ रजोयोगानन्तरं चतुर्थवर्षे ।

§ विन्देत् ।

¶ अव्ययानामनेकार्थत्वादुपास्येत्यर्थः ।

वरं प्रत्यपि स एवाह ।

पित्रे न दद्याच्छुक्लान् कन्यामृतमतीं हरन् ।

स हि स्वाम्यादतिक्रान्तिदृष्ट्यां प्रतिरोधनात् ॥

यमः ।

कन्या हादग वर्षाणि या प्रदत्तात्तवे गृहे* ।

भूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥

एवं चोपगतां पत्नीं नावमन्येकदाचन ।

न तु तां बन्धकीं† विद्यान्नतुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

एवंविधायां बन्धकीत्वाभावां देयकालादिप्रतिबन्धाभावे सति ।

अन्यथा कालातिक्रमे दीप्यवणात् ।

तथाच बोधायनः ।

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां धर्मचारिणीम् ।

अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥

कुलीनाय‡ रूपादिगुणरहिताय§ ।

नग्निका च दर्शिता वायुपुराणे ।

पश्यत्यलज्जा याङ्गानि कन्या पुरुषसन्निधौ ।

योन्यादीन्नावगूहेत तावद्भवति नग्निका ॥ इति ।

अमरसिंहस्वन्यथा प्राह ।

* या प्रदत्ता गृहे वसेदिति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

† पुरुषचतुष्टयीपभीक्रीतुल्याम् ।

‡ गुणवते इत्यस्यार्थमाह कुलीनायेति ।

§ गुणहीनाय इत्यस्यार्थमाह रूपादीत्यादि ।

नग्निकानागतार्चवा इति ।

अत्रिकश्यपी ।

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्येदसंस्कृता ।

भूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥

यन्तां वरयेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।

अथाडेयमपाङ्क्त्यं तं विद्यावृषलीपतिम् ॥

संवर्त्तः ।

रामकाले तु संप्रति सोमोभुञ्जीत कन्यकाम् ।

रजःकाले तु गन्धर्व्वा वज्रिन् कुचदर्शने ॥

तस्मात्तामुदहेत्कन्यां यावन्नर्त्तुमती भवेत् ।

विवाहस्वष्टवर्षायाः कन्यायाः ग्रस्यते बुधैः ॥

कश्यपः ।

अष्टवर्षा भवेद्द्विरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

एवं कन्यादाने अधिकारिणो निरूपिताः । साम्प्रतं दत्तायाः

कन्यायाः कचित्प्रत्याहरणं निरूप्यते ।

तच्च याज्ञवल्क्यः ।

दत्तामपि हरेत्पूर्वाञ्छ्रियांश्चेद्वर आत्रजेत् ।

दत्तामपि हरेद्यदि पूर्वस्य पातकादिदोषोपसृष्टत्वमितरस्य

गुणयुक्तत्वं स्यात् । तच्च सप्तपदाव्यागद्व्यम् ।

यथाह नारदः ।

स्त्रीपुंसयोस्तु सम्बन्धाद्वरणं प्राग्विधीयते ।

वरणाद्ग्रहणं पाणेः सम्बन्धोऽयं विलक्षणः ।

तयोरनियतं प्रोक्तं वरणाद्दोषदर्शनात् ॥

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा च विज्ञेया विहङ्गिः सप्तमे पदे ॥ इति ।

अस्यार्थः । स्त्रीपुंसयोः सम्भोगाद्वरणं प्राग्भवति । वरणात्
पाणिग्रहणं, एवं सम्बन्धविलक्षणः । वरणं पाणिग्रहणमुपभो-
गश्चेति त्रिविधः । गान्धर्व्यादिषु नायं क्रमः । तयोः कन्या-
वरयोरनियतमनियमः । वृत्ताऽपि न परिणीयते, वाग्दत्तापि
न दीयते इत्येवंरूपः । तत्र हेतुर्वरणदोषदर्शनादिति ।
वरणाद्दूङ्गं कन्यावरयोरन्योऽन्यं दोषदर्शनात् । अनेन च
विवाहाद्दूङ्गं नानियम इत्युक्तं भवति ।

तत्र नियमे हेतुमाह ।

पाणिग्रहणिका मन्त्रा इति ।

तैर्मन्त्रैरुत्पादितसंस्कारयोर्न परित्याग इत्यर्थः ।

पाणिग्रहणमन्त्रोत्पाद्यसंस्कारावधिमाह ।

तेषामिति ।

केचनास्मिन्वचने पाठान्तरं व्याख्यानतरञ्च कुर्वते ।

तद्यथा ।

वरणाद्ग्रहणं पाणेः संस्कारो ह्यग्निलक्षणः ।

तयोरनियतं प्रोक्तं वरणाद्दोषदर्शनात् ॥

पाणिग्रहणे यः सोऽग्निलक्षणः संस्कारोऽग्निचिह्नितो होमादि-
निष्पाद्यः संस्कारः । तयोर्वरणदानपाणिग्रहणयोर्मध्ये वरण-

मेव दीपदर्शनादनियतं, न पाणिग्रहणम् । तस्मादर्वाक्
पतित्वानुत्पत्तिरिति ।

यमांसपि ।

पाणिग्रहणसंस्कारानुत्पत्तिं सप्तमे पदे ।

एवञ्च सप्तपदादर्वाक् परिणेतुमरणेऽपि न विधवात्वमवगम्यते ।
उक्तञ्च वशिष्ठेन ।

अद्विवाचा च दत्तायां स्त्रियेतोर्द्धं वरो यदि ।

न च मन्वोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा ॥

सा पितुरेव न प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः । सा च तदेवराय प्रदेया
तदभावे तन्नीत्राय तदभावे अन्यस्मै । इदमपि लोकविहिष्ट-
त्वादेशाचारानुसारेण भवति ।

बलादपहृतायान् विग्रेषमाहतुर्यमवशिष्टौ ।

बलाद्यपहृता कन्या मन्वेर्यदि न संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥

बहुभ्यो वाग्दाने कात्यायनेनोक्तविशेषो द्रष्टव्यः ।

अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूदायान् यत्र वै ।

वरागमश्च सर्व्वेषां लभेतादिवरम् ताम् ॥

सर्व्वेषां वराणामागमे सतीत्यर्थः । स च पूर्व्ववरो यदि दीप-
रहितो गुणवाञ्छ भवति ।

वरयित्वा देशान्तरगमने नारदः ।

प्रतिगृह्य च यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

त्रीटून् समतिक्रम्य सा चान्यं वरयेद्वरम् ॥

प्रतिगृह्य वरयित्वेत्यर्थः ।

प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्वीधनं तथा ।

धार्या सा वर्षमेकन्तु देयान्यस्मै विशेषतः* ॥

अत्र विशेषमाह मनुः ।

कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियते यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥

कुलादिरहितेभ्योऽपि कन्या प्रत्याहरणीयेत्याह
वशिष्ठः ।

कुलशीलविहीनस्य षण्डादिपतितस्य च ।

अपस्मारिविधर्म्मस्य रोगिणं वेशधारिणाम् ।

दत्तामपि हरेत्कन्यां स्वगोत्रोद्गां तथैव च ॥

अत्र पुनर्विवाहादिविशेषस्तु पूर्वमेव निरूपितः ।

अदुष्टकन्यापरित्यागे विशेषमाह नारदः ।

प्रतिगृह्य तु यः कन्यामदुष्टामुत्सृजेद्वरः ।

विनीयः सोऽर्थदण्डेन कन्यां तामेव चोदहेत् ॥

कात्यायनः ।

वरदीपमनाख्याय पाणिं गृह्णाति यो नरः ।

याचनं च प्रकुर्वीत तद्दानं नाप्नुयात्तु सः ।

कन्यादीषेऽप्येवमेव दाता दण्डो वरस्तथा ॥

* विधानत इति पाठान्तरम् ।

नारदः ।

नादुष्टां दूषयेत्कन्यां नादुष्टं दूषयेद्दरम् ।

दोषे सति न दोषः स्यादन्योऽन्यं त्यजतस्तयोः ॥

मनुः ।

विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् ।

व्याधितां विप्रदुष्टाञ्च कृद्भना चोपपादिताम् ॥

विप्रदुष्टामन्यगतभावां कृद्भना अन्यकन्यापदर्शनेन । एवमुक्त-
लक्षणाया वरायोक्तलक्षणकन्या देयाधिकारिणेत्युक्ता विवाहः

सप्रपञ्चः । सोऽपि ज्येष्ठानुक्रमेणेति शास्त्रनियमः ।

अत्र कचिदपवादविषये मनुः ।

जड़ान्धवधिरादीनां विवाहोऽस्ति यथोचितम् ।

विवाहासम्भवे तेषां कनिष्ठो विवहेत्तदा ॥

पितृव्यपुत्रे सापत्ने परदारसुतादिषु ।

विवाहाधानयज्ञादी परिवेदो न दूषणम् ॥

मातातपोऽपि ।

नाग्नयः परिजिन्दन्ति न च दानतपांसि* च ।

न च आहं कनिष्ठस्य या च कन्या विरूपिका† ॥

अन्येऽपि विशेषा आवसथाधानप्रकरणे वक्ष्यन्ते ।

वरः

* न प्रोक्ता न तपसि चेति पाठान्तरम् ।

† विकला च कल्पकेति पाठान्तरम् ।

अथ विवाहभेदः ।

तत्र मनुः ।

यो यस्य धर्मो वर्णस्य गुणदोषो च यस्य यो ।

तदः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥

ब्राह्मो देवस्तथैवार्पः प्राजापत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वो राजसथैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

ब्राह्मविवाहलक्षणं तत्तन्ततिफलञ्चाह

याज्ञवल्क्यः ।

ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्घता ।

तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥

उभयतः पित्रादीन्दश्च पुत्रादीन्दश्च आत्मानं चैकमित्येक-
विंशतिं पुनाति । यदा उभयतो मातृतो दश्च पित्रतो दश्च
आत्मानञ्चैकविंशतिम् ।

यथा ।

यज्ञस्थत्तत्विजे दैव आदायार्पणं गोदयम्* ।

यज्ञे प्रारब्धे कन्यामलङ्घ्य यत्तत्विजे दीयते स दैवः । वराय
देया मिथुनं वृषभं गाञ्च गृहीत्वा यथाशक्तालङ्घता यत् तस्मै
दीयते स आर्पः । गोदयग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ।

यतः मनुः ।

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः । इति ।

* गोयुगमिति कश्चित्पाठः ।

एतन्नामिदुनं पित्रादिद्येदृहाति तदा विक्रय एव ।

तथाच मनुः ।

आर्पं गोमिदुनं शुल्कं केदिदाहुर्मृषैव तत् ।

अन्योऽपि वा महान्वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥ इति

कन्यार्थं यदि गृहाति तदा न दोष इत्याह

स एव ।

यासान्नाददत्तं शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।

अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं हि केवलम् ॥

यच्छुल्कं कन्यार्थं तत्कुमारीणामर्हणं पूजनमानृशंस्यमपापिष्ठम् ।

तच्छुल्कं कन्यार्थे दद्यादित्यर्थः ।

दैवार्पयोः फलमाह याज्ञवल्काः ।

चतुर्दश प्रथमजः, पुनात्युत्तरजश्च षट् ।

प्रथमजो दैवविवाहजः, उत्तरज आर्पविवाहजः । सप्त पूर्वान् सप्तावरान् इति चतुर्दश । त्रीन् पूर्वान्तीनवरानिति षट् ।

पुनाति उभयत्र स्वस्य मध्यस्थितत्वादेव पवित्रता ।

तथा ।

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्धिने ।

सकायः पावयेत्तज्जः षट् षट् वंशान् सहात्मना ॥

सह धर्मं चरतामिति परिभाषणपूर्वकमलङ्कारात् कन्या यत्र दीयते सकायः प्राजापत्यस्तस्यां जातः षट् पूर्वान् षट् परानात्मानं चेति त्रयोदश पावयेत् । अथवा न्योऽर्थः आत्मना सह षट् पूर्वानात्मना सह षट् परानिति एकादश पावयेत् ।

तथा ।

आसुरो द्रविणादानाद्गान्धर्वः समयान्वितः ।

राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥

आत्मार्यं द्रविणमादाय कन्यार्पणं स आसुरः, अस्य मानुष इत्यपि संज्ञा ।

तथाच हारीतः ।

शौल्केन मानुष इति ।

कन्यावरयोरन्योऽन्यरागेण यः समयः त्वं मे भार्या त्वं मे पतिरिति स गान्धर्वः । समयपूर्वकमुपभोगोऽपि गान्धर्व-
एव । युद्धहरणाद्राक्षसः चाक्ष इत्यभिधीयते ।

यथाह हारीतः ।

अलङ्कृतामभिजयः चाक्ष इति ।

कन्यकाच्छलाच्छलनं छलः, कपटेन स्वापाद्यवस्थासु कन्यकाया-
च्छलेनोपहरणं पैशाचो विवाहः । कन्यकां छलादित्यपि पाठः ।
न चासुरादिविवाहेषु सप्तपादातिक्रमणाभावात्पतित्वभार्या-
त्वयोरनुत्पत्तिरित्याशङ्कनीयम् । तत्रापि स्त्रीकारानन्तरमेव
संस्कारविधानात् ।

तथाच देवलः ।

गान्धर्व्यादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।

कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकः ॥

गृह्यपरिशिष्टेऽपि ।

गान्धर्व्यासुरपैशाचो विवाहो राक्षसश्च यः ।

पूर्वं परिणयस्तेषां ततो ह्यसौ विधीयते ॥

परिणयः स्वीकारादि ।

एवं स्थिते वर्णव्यवस्थया विवाहनियममाह

मनुः ।

पदानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुराश्वरान् ।

विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्यादधर्मानराक्षसान् ॥

अस्यार्थः । ब्राह्मादीन् पदानुपूर्व्या क्रमेण ब्राह्मणस्य धर्मान्
धर्मादनपेतान्विद्यात्, ते च षट् ब्राह्मणो देव आर्यः प्राजा-
पत्य आसुरो गान्धर्व्वश्चेति ।

यस्तु कश्यपेनोक्तम् ।

क्रीता द्रव्येन या नारी न पत्नी सा विधीयते ।

न सा देवे न सा पित्रे दासी तां कश्यपोऽब्रवीत् । इति
तद्वक्ष्यमाणशान्तिविवाहासम्भवे सति द्रष्टव्यम् । क्षत्रस्य श्व-
रान् पञ्चादुक्तानासुरगान्धर्व्वराक्षसपैशाचान्धर्मान् जानीयात्
विट्शूद्रयोस्तु अराक्षसावराक्षसवर्जितान्तानेवासुरादिपैशा-
चान्तान्धर्मान्विद्यात् । केचनैवं व्याचक्षते—षट् ब्राह्मादि-
गान्धर्व्वान्तान्विप्रस्य, क्षत्रस्य प्राजापत्यादिराक्षसान्तांश्चतुरः ।
विट्शूद्रयोस्तु आसुराराक्षसादीन् प्राजापत्यादीन्तानेव धर्मान्
न्विद्यात् । पैशाचपरित्यागे च हेतुमध्युपदिशन्ति ।

हेतुश्च नारदमनुवचने ।

चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः शस्ता गान्धर्व्वराक्षसौ ।

राक्षसयासुरो वैश्ये शूद्रे चान्यस्तु गर्हितः ॥

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः । इति ।

एषामपि मध्ये प्रशस्तानाह मनुः ।

चतुरो ब्राह्मणस्यायान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।

राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥

अयमर्थः । ब्राह्मो देव आर्षः प्राजापत्यस्येति चतुरो ब्राह्मणस्य प्रशस्तानाहुः । क्षत्रियस्यैकं राक्षसमेव प्रशस्तं, वैश्यशूद्रयोः आसुरमेव । ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिप्राजापत्यान्तो मुख्यः कल्पः, राक्षसोऽनुकल्पः अनन्तरक्षत्रधर्मत्वात्* । क्षत्रस्य राक्षसो मुख्यः चतुरोऽवरानित्यत्र मते† आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचा इति चत्वारः‡ । एतन्मते§ आसुरगान्धर्वपैशाचोऽनुकल्पः॥ यन्मते तु॥ प्राजापत्यादयश्चत्वारः प्राजापत्यासुरगान्धर्व-राक्षसा इति, तन्मते तु प्राजापत्यादयस्तयोऽनुकल्पः । तथा वैश्यशूद्रयोरासुरो मुख्यः कल्पः, गान्धर्वपैशाचावनुकल्पः प्राजा-पत्यगान्धर्वौ वा ।

* राक्षसं क्षत्रियस्यैकमित्यनेन अन्यवधानेन धर्मज्ञापनायैव क्षत्रियपदस्य निर्दिष्ट-त्वात् ।

† षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरानिति वचनानुसरणे ।

‡ प्रशस्ता इति शेषः ।

§ एतद्वचनानुसरणेऽपि ।

॥ क्षत्रियस्यैकमिति एकपदनिर्देशादेति विवाहा अनुकल्पएवेति युक्तम् ।

॥ यन्मते अवरानिति अकारप्रक्षेपरहितपाठानुसरणे तु ।

एवं स्थिते ब्राह्मणस्यापत्कल्पमाह
मनुरेव ।

पञ्चानानु त्रयो धर्मा हावधर्मा स्मृताविह ।

पैशाचआसुरश्चैव न कर्त्तव्यो कदाचन ॥

प्राजापत्यासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचानां मध्ये त्रयः प्राजापत्य-
गान्धर्वराक्षसाः । अधर्मा तावैव दर्शयति पैशाचआसुरश्चेति ।
मुख्यकल्पमध्ये* परिगणितस्यापि प्राजापत्यस्यापत्कल्पमध्यपरि-
गणनमाप्यपि प्राजापत्यस्यापत्कृताद्योतनार्थं पुनस्तुत-
रजय षडित्यार्षविवाहजापिचया सकायः पावयेत्तज्जः षट् षट्
वंशान् सहात्मनेति प्राजापत्यविवाहस्याधिक्यवचनाप्राजापत्य-
स्याधिक्यं द्योतयति तन्मा भूदिति ।

क्षत्रियस्यापत्कल्पमाह ।

पृथक् पृथग्वा मिथ्यौ वा विवाहौ पूर्ववेदिनी ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्मो क्षत्रस्य ती स्मृती ॥

पृथक् पृथक् मुख्याऽनुकल्प्येति व्यवस्थितविकल्पत्वेनाभिहितः,
तत्र पूर्वोक्तविवाहौ यदि मिथ्यौ भवतः स मिथ्यविवाह-
उच्यते । मिथ्यविवाहमेवोदाहृत्य दर्शयति गान्धर्वो राक्ष-
सश्चेति । यथा प्रथमं गान्धर्वेण परिगृह्य तद्वन्तुषु विरु-
द्धेषु युद्धेन हरणमेतच्च प्रदर्शनार्थं अतश्चानेनैव न्यायेन वर्णा-

* क्षत्रिय ब्राह्मणस्याद्या इति वचनेनेति शेषः ।

† पञ्चानानु त्रयो धर्मा इति वचनेनेति शेषः ।

न्तराणामप्यूहनीयम् । वैश्यशूद्रयोरप्यापत्कल्पोऽतिनिन्दितो-
ऽपि पैशाचो ग्राह्यः । तथा वैश्यशूद्रवृत्तेरपि विप्रादेः ।

तथाच वत्सः ।

सर्वीपायैरसाध्या स्यात्कुक्क्या पुरुषस्य वै ।

चौर्येणापि विवाहेन सा विवाह्या रहःस्थिता ॥ इति ।
चौर्येण पैशाचेन ।

सकलविवाहोपयोगविशेषो यज्ञपार्श्वेनोक्तः ।

विवाहे वितते तन्त्रे होमकाल उपस्थिते ।

कन्याया ऋतुरागच्छेत्कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥

स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ।

युञ्जान* आहुतिं दत्त्वा† ततस्तन्त्र‡ प्रवर्त्तयेदिति ॥

यान्नवल्केनाप्यन्यो विशेषो दर्शितः ।

पाणिर्ग्राह्यः सवर्णासु गृह्णीयात्क्षत्रिया शरम् ।

वैश्या प्रतोदमादद्याद्देने त्वग्रजन्मनः ॥

स्त्री शरादिकं गृह्णाति तत्पाणिस्थितञ्च वरो गृह्णीयादित्यर्थः ।

अग्रजन्मन इत्युक्तृष्टोपलक्षणम् ।

तथाच मनुः ।

वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोक्तृष्टवेदन इति ।

* विप्रः ।

† इत्या चाभ्याहुतीस्तत्रेति यस्यान्तरौयपाठः ।

‡ वैवाहिकहोमादिकम् ।

विधवानियोगो नात्र विचारसरणिः सारोपितो युगान्तर-
विषयत्वात् ।

विवाहे वर्षमासादिशुद्धिर्ज्योतिःशास्त्रेऽभिहितः ।

सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ।

सिंहस्थे तु मघासंस्थं गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥

अन्यत्र सिंहभागे तु विवाहादि विधीयते ।

मनुः ।

नक्षत्रापूर्वभागे तु शोणस्थोत्तरदक्षिणे ।

गण्डक्याः पश्चिमे पारे मकरस्थो न दोषभाक् ॥

ज्योतिःसारसागरे ।

अतिचारगता जीवः स्वं रात्रिं नैति चेद्यदि ।

लुप्तसंवत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्म्मवह्निष्कृतः ॥

माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठापादसृगाह्वयाः ।

षष्ठे पूजिता मासाद्यातुर्वर्ण्यस्य नित्यशः ॥

मार्गे मासि तथा ज्येष्ठे चौरं परिणयं व्रतम् ।

ज्येष्ठपुष्यदुहित्रास्तु यत्नेन परिवर्जयेत् ॥

श्रेष्ठं पक्षमुशन्ति शुक्लमसितस्याद्यं त्रिभागं ॥ तथा

रिक्तां प्रोह्य तिथिं तथर्चयन्नयोः सन्धिञ्च शेषाः शुभाः ॥

* विचारपथम् ।

† मार्गशीर्षः ।

‡ कृष्णपक्षमीपर्वणम् ।

अमायाञ्चैव भद्रायां* करणे विष्टिसञ्चिते ।
यः करोति विवाहं स शीघ्रं याति यमालयम् ॥
प्रतिपदुःखजननी द्वितीया प्रीतिवर्द्धिनी ।
सौभाग्यदा तृतीया स्याच्चतुर्थी चार्थनाशिनी ॥
पञ्चम्यां सुखवित्तानि षष्ठी विघ्नप्रदा मता ।
विद्याशीलसुखाप्तिः स्यात्सप्तम्यामफलाष्टमी ॥
नवमी शोकभयदा आनन्दो दशमीदिने ।
सुखदैकादशी ज्ञेया द्वादशी सफला स्मृता ।
मानपुत्तौ त्रयोदश्यां चतुर्दश्यौ† तु दोषदे ॥
फलं बहुविधं ज्ञेयं पञ्चदश्यां‡ विशेषतः ।
न चेह शुक्लप्रतिपदुदयन्ती निषिध्यते ॥
अत्रापि कृष्णपक्षस्य दशमीं ह्यविवाहिकीम् ।
वदन्यन्ये तु दशमीमुभयोरविवाहिकीम् ॥
गुरुशुक्रेन्दुपुक्षाणां दिनेषु परिणीयते ।
या कन्या सा भवेन्नित्यं भर्तुश्चित्तानुवर्तिनी ॥
अर्काकिंभीमवाराणां दिनेषु कलहप्रिया ।
सापत्न्यं समवाप्नोति तुषारकरवासरे ॥

तत्र दिनेत्यभिधानाद्वाचावध्यनुज्ञा गम्यते ।

तथाच स्मरन्ति ।

* विष्टिभद्रायाम् ।

† शुक्लपक्षे ।

‡ पौर्णमास्याम् ।

न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्राविति ।

यावज्जीवन्तु कन्या सा भर्ता सह त्रियुज्यते ।

दुःखं पद्यादामरोगैरश्विन्यां याति पञ्चताम् ॥

दाम्ये* पङ्क्तिभिर्मसैर्वैधव्यं याति निर्धनत्वञ्च ।

धनकनकभूषणयुता पाणिग्रहणे तु कृत्तिकायाञ्च ॥

पद्यात् पठेऽद्दे याति पञ्चत्वम् ।

प्राजापत्ये† सुभगा पतिव्रता भामिनी प्रिया भर्तुः ।

शुचिरनुकूला भर्तुः प्रियंवदा सोमदैवते‡ कन्या ॥

आर्द्रापाणिग्रहणे वषेणैकेन याति पञ्चत्वम् ।

त्रिभिरद्देरादित्ये§ कन्या समुपैति पतिमन्यम् ॥

अश्चवतुष्कात्कन्या कुलविदेषिणी भवति पुष्टे ।

अश्लेषास्वपि कन्या पाणिग्रहणे समेत्य भर्तारम् ॥

सप्तभिरद्देर्दुष्येत्¶ अथ कुलटात्वं समाप्नोति ।

भवति त्रिवर्गयुक्ता॥ पित्रे** पाणिग्रहे हि सम्प्राप्ते ॥

भाग्ये†† सत्यसौभाग्यं दासीत्वं याति निर्भया कन्या ।

* भरण्याम् ।

† रोहिण्याम् ।

‡ मृगशिरसि ।

§ पुनर्वसौ ।

¶ हन्यादिति पाठान्तरम् ।

॥ धर्मार्थकामयुक्ता ।

** मघासु ।

†† पूर्वफल्गुन्याम् ।

अद्वैकीऽतिक्रान्ते पतिमरणं प्राप्नुयाच्चैव ॥
व्यपगतशोका सुभगा भोगवती सुप्रजा प्रिया भर्तुः ।
अर्थ्यमिणः* शशियुक्ते कन्या वर्षद्वयेनेतीति† ॥
हस्ते पाणिग्रहणं समेत्य कन्या पतिव्रता नित्यम् ।
आत्मप्राणवियोगमवाप्नुयात्कन्यका चाव्दात् ॥
अथवा शीलभ्रंशं त्वाङ्गे‡ प्राप्नोति बान्धवकुलात् ।
स्वाती धर्मसमेता पतिदयिता बन्धुवत्सभा साध्वी ॥
ऐन्द्राग्न्याख्ये§ कन्या बुद्धिभ्रष्टा प्रयाति पतिमन्यम् ।
अव्दचतुष्केऽतीते, मैत्रे¶ कन्याप्नुयाद्भनं सौख्यम् ॥
भर्तुरवज्ञां कृत्वा दुःखान्यनुभूय शक्रमे॥ कन्या ।
दशमेऽव्दे वैधव्यं प्रयाति यद्यष्टमे न मृता ॥
मूले सधना साध्वी पत्युरतिप्रियतमा प्रहृष्टा च ।
अशुचिरनाचारा दासरतान्यथा** समेति भर्तारम् ॥
अव्दद्वयेन कन्या ज्ञेया सा पूर्वाषाढासु ।
विदधाति वैश्वदेवे†† भर्तुर्वित्तञ्च गुरुजनानुरता ॥

* उत्तरफलगुण्याम् ।

† अतीते इति पाठान्तरम् ।

‡ चित्रायाम् ।

§ विशाखायाम् ।

¶ अनुराधायाम् ।

॥ ज्येष्ठायाम् ।

** अन्यप्रकारम् ।

†† उत्तराषाढानक्षत्रे ।

पाणियहणमुपयाते यवणे नैकत्र सा रमते ।
 विभ्रट्स्मृतिगौचा मृत्युमुखं याति वसुदेवे ॥
 ईषारोगिणं हता यममदनं याति वारुणे ॥ पद्मात् ।
 आजैकपादेः कन्या दुःशीला दुर्भगा दरिद्रा च ॥
 अहिबन्धुः कन्या मणिकनकविभूषणं प्रभृतमाप्नोति ।
 प्राप्नोति शीलं शौचं पोषणं शय्यासनोपकरणानि ॥
 वैद्यतिकं परिणीता कन्या विकलेन्द्रिया, व्यतीपाते ।
 विद्यान्मरणं नित्यं सुभगा पट्स्वपि वरेषु ॥ करणेषु ॥
 भुवकरणैः शकुनाद्यैः पाणियहणादध्रुवं मृत्युः ।
 दुष्टपूर्वमपहाय दिनार्द्धभागं
 विष्टिप्रदुष्टमपि नष्टविधुः ॥ तिथिश्च ।
 शेषाः शुभा अशुभास्तथान्ये
 पूर्वोक्तमत्र सकलं हि विचिन्तनीयम् ॥
 शनैश्चरदिने प्राप्ते यदि रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
 तस्मिन्निवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्हिनी ॥

* धनिठायाम् ।

+ शतभिषायाम् ।

† पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे ।

§ उत्तरभाद्रपदनक्षत्रे ।

॥ ईवत्याम् ।

॥ श्लेषे । ववेषु पाठे ववप्रभृतिषु ।

*** चन्द्ररहितामसावास्याम् ।

मेघे कुमारेष्व*नुरक्तचित्ता
 विहीनचित्ता गवि, गोव्रता च ।
 कुलद्वयानन्दकरी तृतीये
 कुलीरलग्ने कुलटा नृशंसा ॥
 हरी† प्रसूता सुकृताश्रिता पितुः
 पितुः प्रिया च श्वशुरस्य षष्ठे‡ ।
 रूपाभिमानार्थवती तुलाधरे
 तथालिनि क्रन्दति नित्यमस्थिरा ॥
 धनुषि कुलटा तत्पूर्वार्धे§ सत्यपरे॥ जगुः ।
 मृगघटभूषेष्वा॥न्यासक्ता जरासुपगच्छति ॥
 पञ्च पाणिग्रहे दोषा वर्जनीयाः प्रयत्नतः ।
 दारिद्र्यं मरणं व्याधिः पुंश्चल्यमनपत्यता ॥ इति ।
 तथा गुरुशुक्रास्तादिष्वपि विवाहादिनिषेधो ज्योतिःसार-
 सागरे ।
 बाले शुक्रे वृद्धे शुक्रे जीवे नष्टे वृद्धे जीवे ।
 बाले जीवे जीवे सिंहे जीवादित्ये सिंहादित्ये ॥
 तथा मलिन्नुचे मासि सुराचार्ये॥तिचारगे ।

* वरेषु ।

† सिंहलग्ने ।

‡ कन्यालग्ने ।

§ समस्तधनुर्लग्ने दोषः, अपरमते धनुःपूर्वार्धमात्रे ।

॥ मकारकुम्भमीनलग्नेषु ।

वापीकूपतडागादिः क्रियाः प्रागुदितास्यजेत् ॥
अस्तादिलक्षणं ब्रह्ममिहान्ते ।

रविणा सन्धिरन्ध्रिषां ग्रहाणामस्त उच्यते ।
अर्द्धागृहमवस्था स्यान्मौल्याहार्धकगैशवे ॥ इति ।
बालहृदयोरवधिर्दामोदरीये ।

प्राग्बालो दिवसत्रयं दशदिनं पश्चात्त्रितो वृद्धताम्
पक्षे वासरपञ्चके च लभते पक्षे गुरुः सर्वतः ।
तत्पश्चाद्गुरुशक्रयोर्विमलयोः कुर्याद्विवाहं सिते
कणे वासरपञ्चकञ्च शिववत् स्याद्दशाहः परः ॥ इति ।
वार्हस्पत्ये तु ।

प्राक् पश्चादुदितः शुक्रः पञ्च सप्तदिनं शिशुः ।
विपरीतन्तु हृदत्वं तद्वदेव गुरोरपीति ॥
अथ देशभेदेन आपदा च व्यवस्थामाह गार्ग्यः ।

शुक्रो गुरुः प्रागपरार्जकालो ।

विभ्ये दशावन्तिषु सप्तरात्रम् ।

वज्रेषु हनेषुः च षट् च पञ्च

शेषे च देशे त्रिदिनं वदन्ति ॥ इति ।

* विवाहादीति पाठान्तरम् ।

+ शुक्रोगुरुश्च चेत् प्राक् पूर्वस्यां दिशि अपरस्मिन् पश्चिमस्यां दिशि अर्ककालः अर्केण
सूर्येण युक्तः सन् बालत्वादि प्राप्तस्तदा तन्निमित्तकालः अकालः ।

† हनेषु स्वेच्छदेशविशेषेषु यथा -- स्वपाकश्च तुरष्कश्च हनीयवन् इत्यपि ।

अस्मिन्वचने येऽधिककालास्ते देशभेदेन व्यवस्थिता इति न विरोधः ।

मिहिरोऽपि ।

वहवो दर्शिताः काला ये बाल्ये वार्द्धकेऽपि वा ।

आद्यास्तत्राधिकाः शेषा देशभेदात्तथापदेति ॥

इति विवाहविधिः ।

अथावसथ्याधानम् ।

आवसथस्य गृह्यस्य अग्नेराधानमावसथ्याधानम् ।

तद्विवाहकाले चतुर्थीकर्मानन्तरं कुर्यात् । प्रयोगमध्ये प्रयोगान्तरकरणाधिकाराभावाद्देवाह्निकोऽग्निरेव श्रीपासनान्गिरित्याश्वलायनादीनां पक्षः, दायाद्यकाले आवसथ्याधानम् इत्येकेषां मतम् । दायाद्यकालो नाम भ्रातृणां पितृधनस्य विभागकालः । अविभक्ते पितृधने सर्वेषां भ्रातृणां स्वत्वस्य साधारणत्वेन विनियोगानर्हत्वात्* धनविनियोगसाध्य† मावसथ्यादिकर्मानुष्ठानमतो भ्रातृमतो विभक्त्यैवाधानेऽधिकार-इति तेषामभिप्रायः, अन्येषान्तु मते समुदितधनस्यापि स्वत्वमस्तीतरानुज्ञया विवाहकालो भवतीत्यभिप्रायः ।

तथा पारस्करः ।

* साधारणधने एकस्य दानाद्यनधिकारान् ।

† धनव्ययसाध्यम् ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ।

अग्रजश्च सोदर एव, अन्यमातृजी न ।

तथाह वशिष्ठः ।

पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् परनारीसुतांस्तथा ।

दाराग्निहोत्रसंयोगो न दोषः परिवेदने ॥

परनारीसुता दत्तकादयः ।

अन्यमपि विशेषं छन्दोगपरिशिष्टे

कात्यायन आह ।

देशान्तरस्थस्त्रीवैकट्यपणांश्चासहोदरान् ।

वैश्यानिष्ठान्ध*पतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

जडमूकान्धवधिरकुञ्जवामनखञ्जकान्† ।

अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसत्तानृपस्य च ॥

धनवृद्धिप्रसक्तान्श्च कामतः कारिणस्तथा ।

कुटिलोन्मत्तरीगांश्च‡ परिविन्दन् दुष्यति ॥

एतेषामाधानाद्यधिकाराभावादेव न दोष इत्यर्थः । देश-
न्तरस्थिते सोदरे वशिष्ठेन विशेषः कथितः ।

अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिर्विष्टमप्रतीक्ष-
माणः प्रायश्चित्ती भवति ।

अनिर्विष्टमकृतविवाहाग्निहोत्रम् । कालविकल्पस्त्वेवं ज्ञेयः ।

* वैश्याभिषक्तेति देशान्तरीयपाठः ।

† कुण्डकानिति पाठान्तरम् ।

‡ कुलटोन्मत्तचौरांश्चेति पाठान्तरम् ।

तत्र पुनः पुनः यूयमाणे सुप्रदेशे स्थिते हादग वर्षाणि, किञ्चित्
यूयमाणे नातिसुप्रदेशस्थिते दग, नदीपर्वतचौरायाकुलदूरतर-
देशस्थिते अयूयमाणे वाष्टौ वर्षाणीति । यत्र ज्येष्ठोऽधिकार्यपि
आधानं न करोति, तत्र तदनुज्ञया कनीयसा कर्त्तव्यम् ।

यथाह सुमन्तुः ।

ज्येष्ठभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव चाययेत्* ।

अनुज्ञातसु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥

हृदयगिष्ठोऽपि ।

अयजसु यदानग्निः प्रकुर्यादनुजः† कथम् ।

अयजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥

हारीतोऽपि ।

अधिकारिभ्रातुरुनुज्ञापूर्वकमाधानमनुजानीते न वि-
वाहम् ।

सोदराणान्तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया ॥

पितृविषयेऽपि सुमन्तुः ।

पित्रा यस्य तु नाधीतं कथं पुत्रः स कारयेत् ।

अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा ॥

नाधीतमग्निरहित इत्यर्थः । अत्राप्यनुज्ञापूर्वकमित्यवगन्तव्यं

* कारयेदिति पाठान्तरम् ।

† अधिकार्यनुज्ञ इति पाठान्तरम् ।

समानन्यायत्वात्* ।

आधानार्थमग्निः कुतो ग्राह्य इत्याकाङ्क्षायां स्मृत्यन्तरे दर्शितम् ।

आधानं विधिवद्वैश्वकुलाद्राद्रादद्यापि वा ।

महानसादरण्युत्पाहारदायादकालयोः† ॥

वैश्वस्य पशुसमृद्धस्य गृहात्, महानसाद्बहुपाकवतो ब्राह्मणस्य महानसात् ।

तथाच कात्यायनः ।

वैश्याद्बहुपशोरश्वरीषाः‡ बहुयाजिनो ब्राह्मणस्येति ।

अरणिलक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् ।

अश्वतो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः ।

तस्य या प्राङ्मुखी शाखा चोदीची चोर्द्धगाऽपि वा ।

अरणिस्तन्मयी ज्ञेया तन्मय्येवोत्तरारणिः ।

सारवहारवं चत्रमोविली च प्रशस्यते ॥

सारवद्बलवत्, खदिरादिदृढकाष्ठनिर्मितमित्यर्थः । चत्रं

यस्मिन् काष्ठे रज्जुं वेष्टयित्वा प्रमथ्यते तत् । ओविली चत्रस्या-

परि विलयुक्तं, § तन्नियन्त्यर्थं यद्दीयते तत् ।

संसक्तमूलो यः शम्याः शमीगर्भः स उच्यते ।

अलाभे त्वशमीगर्भाद्दुर्द्वरेदविलम्बितः ॥

* ज्येष्ठस्थल इव पितृस्थलेऽपि न्यायस्य तौल्यात् ।

† विवाहकाले विभागकाले च ।

‡ भर्जनस्थानात् ।

§ क्रिद्रयुक्तम् ।

आवसथाधानं दारकाले वा दायकाले एकेषामिति ।
व्यासोऽपि ।

अग्निर्वैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादतः ।

पितर्युपरते तेन गृहीतव्यः प्रयत्नतः ॥

यो गृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थः प्रतिमन्यते § ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

एतच्च ज्येष्ठाधिकारिणां द्रष्टव्यम् । कनीयांस्तु ज्येष्ठे कृताग्नि-
परिग्रहे विद्यमाने स्वयमध्ययनादिनिष्ठोऽग्निपरिग्रहमकुर्व-
न्नपि न प्रत्यवेति ॥ ।

तथाच गर्गः ।

पितृपाकोपजीवी वा भ्रातृपाकोपजीवकः ।

ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना ॥

अध्ययननिष्ठ इति प्रथमाध्ययनपरम् । अत्र च ज्येष्ठे विद्यमाने
न कनीयसामधिकारः ।

तथाच मनुशातातपी ।

द्वाराग्निहोतसंयोगं कुरुते योऽग्रजं स्थिते ।

* विवाहकालः ।

† पितृधनविभागकालः ।

‡ प्रमादितेति पाठान्तरम् ।

§ परित्यजति ।

॥ अध्ययनादिकार्यं व्यापृतः ।

॥ प्रत्यवायी न भवति ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ।

अग्रजश्च सोदर एव, अन्यमाहजो न ।

तथाह वशिष्ठः ।

पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् परनारीसुतांस्तथा ।

दाराग्निहोत्रसंयोगो न दोषः परिवेदने ॥

परनारीसुता दत्तकादयः ।

अन्यमपि विशेषं कुन्दोगपरिशिष्टे

कात्यायन आह ।

देशान्तरस्थस्त्रीवैकट्यषणांश्चासहोदरान् ।

वेश्यानिष्ठान्य*पतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

जड़भूकान्यवधिरकुञ्जवामनखञ्जकान्† ।

अतिवृद्धानभार्याश्च क्षपिसक्तानृपस्य च ॥

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।

कुटिलोन्मत्तरोगांश्च‡ परिविन्दन् दुष्यति ॥

एतेषामाधानाद्यधिकाराभावादेव न दोष इत्यर्थः । देश-
न्तरस्थिते सोदरे वशिष्ठेन विशेषः कथितः ।

अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिर्विष्टमग्रतीक्ष्ण-
माणः प्रायश्चित्ती भवति ।

अनिर्विष्टमकृतविवाहाग्निहोत्रम् । कालविकल्पस्त्वेवं ज्ञेयः ।

* वेश्याभिपत्तेति देशान्तरीयपाठः ।

† कुण्डकानिति पाठान्तरम् ।

‡ कुलटोन्मत्तचौरांश्चेति पाठान्तरम् ।

तत्र पुनः पुनः यूयमाणे सुप्रदेगे स्थिते हादग वर्षाणि, किञ्चित्
यूयमाणे नातिसुप्रदेगस्थिते दग, नदीपर्वतचीराद्याकुलदूरतर-
देशस्थिते अयूयमाणे वाष्टो वर्षाणीति । यत्र ज्येष्ठोऽधिकार्यपि
आधानं न करोति, तत्र तदनुज्ञया कनीयसा कर्त्तव्यम् ।
यथाह सुमन्तुः ।

ज्येष्ठभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव चाश्रयेत्* ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥

वृहवशिष्ठोऽपि ।

अयजस्तु यदानग्निः प्रकुर्यादनुजः† कथम् ।

अयजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥

हारीतोऽपि ।

अधिकारिभ्रातुरनुज्ञापूर्वकमाधानमनुजानीति न वि-
वाहम् ।

सांदराणान्तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया ॥

पितृविषयेऽपि सुमन्तुः ।

पित्रा यस्य तु नाधीतं कथं पुत्रः स कारयेत् ।

अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा ॥

नाधीतमग्निरहित इत्यर्थः । अत्राप्यनुज्ञापूर्वकमित्यवगन्तव्यं

* कारयेदिति पाठान्तरम् ।

† अधिकार्यनुज इति पाठान्तरम् ।

समानन्यायत्वात्* ।

आधानार्थमग्निः कुतो ग्राह्य इत्याकाङ्क्षायां स्मृत्यन्तरे दर्शितम् ।

आधानं विधिवद्वैश्वकुलाद्राद्रादथापि वा ।

महानसादरण्युत्थाद्धारदायादकालयोः† ॥

वैश्यस्य पशुसमृद्धस्य गृहात्, महानसाद्बहुपाकवतो ब्राह्मणस्य महानसात् ।

तथाच कात्यायनः ।

वैश्याद्बहुपशोरश्वरीषाः‡ बहूयाजिनो ब्राह्मणस्येति ।

अरणिलक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् ।

अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्व्विसमुद्भवः ।

तस्य या प्राङ्मुखी शाखा चोदीची चोर्द्धगाऽपि वा ।

अरणिस्तन्मयी ज्ञेया तन्मय्येवोत्तरारणिः ।

सारवद्धारवं चत्रमोविली च प्रशस्यते ॥

सारवद्बलवत्, खदिरादिदृढकाष्ठनिर्मितमित्यर्थः । चत्रं

यस्मिन् काष्ठे रज्जुं वेष्टयित्वा प्रमथ्यते तत् । ओविली चत्रस्यो-

परि विलयुक्तं,§ तन्नियन्त्रणार्थं यद्दीयते तत् ।

संसक्तमूलो यः शम्याः शमीगर्भः स उच्यते ।

अलाभे त्वशमीगर्भादुद्धरेद्विलम्बितः ॥

* ज्येष्ठस्थल इव पितृस्थलेऽपि न्यायस्य तौल्यात् ।

† विवाहकाले विभागकाले च ।

‡ भर्जनस्थानात् ।

§ छिद्रयुक्तम् ।

चतुर्विंशतिरङ्गुला दीर्घा विस्तारिण षडङ्गुला ।

चतुरङ्गुलमुक्तेषा अरण्यांशिकैः स्मृताः ॥

मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अग्रान् द्वादशाङ्गुलम् ।

आविली द्वादशैव स्यादेतन्मन्यनयन्त्रकम् ॥†

प्रमन्यवन्नस्याधोभागेऽरण्यांशुनिर्मितमग्निप्रमथनार्थं यद्दीयते
स उच्यते । अधोभागे प्रमन्यकाष्ठसंबद्धचवस्योपरि आविलीं
निधाय च† नैवेण वेष्टयित्वा प्रमथनं कुर्यात् ।

गोवालैः शणमियैस्तु‡ विवृत्तममलात्मकम् ।

व्यामप्रमाणं§ नैवेण स्यात्तेन मन्थ्यो हुतायनः ॥

चतुर्वर्धे प्रमन्यायं गाढकृत्वा विचक्षणः ।

इत्यत्र नचन्ननियमय ज्योतिःशास्त्रे ।

उत्तरावितय॥पौष्णः॥राहिणीपौर्णमासी॥बहुलाः॥

* कन्दोर्गपरिशिष्टे तु चतुर्विंशतिरङ्गुलदेव्यं षडपि पार्श्विकम् । चत्वार उन्नायमान-
मरण्याः परिकीर्तितमेवं पाठो दृश्यते ।

† षट्ठाङ्गुलः प्रमन्यः स्यात्तत् स्याद्द्वादशाङ्गुलमिति कन्दोर्गपरिशिष्टपूजार्थं विशेषपाठो
दृश्यते ।

‡ शणसंमियैरिति पाठान्तरम् ।

§ बाह्वयपरिमितम् ।

॥ मन्थनदण्डवद्वरज्जुः ।

॥ उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढीत्तरभाद्रपदम् ।

** देवती ।

†† अवेष्टा ।

‡‡ कृतिका ।

द्विदैवतैः* पुण्यसोम[†]सहितैर्विजन्मनः स्यादुताशन-
परिग्रहो हितः ।

इत्यावसथ्याधानम् ।

अथोपासनस्य चोपासनम् ।

कुत आरभ्येत्याकाङ्क्षायामाह

पारस्करः ।

उदयप्रभृतीनि ।

अथ स एव कालनियममाह ।

अस्तमितानुदितयोरिति ।

अस्तमितञ्च अनुदितञ्च अस्तमितानुदिते तयोः ।

अस्तमितलक्षणं कन्दोर्गपरिशिष्टे ।

यावत्सम्यक् न भाव्यन्ते‡ नभस्यृक्षाणि सर्व्वतः ।

न च लौहित्यमापैति तावत्सायञ्च ह्ययते ॥

अनुदितस्य तु द्वैविध्यं, अनुदितः समयाध्युषितञ्च ।

तथाच मनुः ।

उदितानुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्व्वथा वर्त्तते यन्न इतीयं वैदिकी श्रुतिरिति ॥

अनुदितसमयाध्युषितलक्षणमाह

* विशाखः ।

† सृगशिराः ।

‡ न व्यक्तीभवन्ति ।

कात्यायनः ।

रात्रिः पांडुगमे भागे ग्रहनक्षत्रदृष्टिः ।

कालन्वनुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।

रविर्यावत् दृश्येत समयाध्युषितं चरेत् ॥

रेखाभातश्च दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितः ।

उदितं तं विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

तत्र वाजसनेयिनां नियमेनानुदितहोमः । सूर्ये हवा अग्नि-
होत्रमित्यारभ्य तस्मादुदितहोमिनां विच्छिन्नमग्निहोत्रमह-
इति । उदितहोमनिन्दापूर्वकमनुदितहोमसमर्थनात्, तथा
तत्समानतन्वाणां कन्दोगादीनामपि, आश्वलायनादीना-
मुदितहोमः । तथा तैत्तिरीयके ब्राह्मणे अनुदितहोमे निन्दा
श्रूयते ।

प्रातः प्रातरनृतं ते वन्दिपुरीदयः । जुहति ये
चाग्निहोत्रं दिवाकीर्त्त्यमदिवा कीर्त्तयन्तः सूर्य-
ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषामिति ।

होमद्रव्याणि च स्मृत्यन्तरे प्रदर्शितानि ।

दध्मात्तण्डुलैरक्षतैर्वा तदभावे श्यामाक, नीवार, वेणु,
यव, कन्द, मूल, फलादीनि इति । तण्डुलशब्दो
ब्रीहियवोपलक्षणार्थः ।

* भूषिते इति पाठान्तरम् ।

† समयाध्युषितश्च स इति पराशरमाधवे पाठः ।

अतएव श्रुतौ ।

व्रीहिभिर्यजेत यवैर्वा यजेत वा ।

वेणुयवा वेणुवीजानि ।

आहुतिपरिमाणञ्च स्मृत्यर्थसारे ।

व्रीहीणाञ्च यवानाञ्च शतमाहुतिरिष्यते ।

व्रीहिवदेव तण्डुला अपि ।

यद्वा धान्यं* चतुःषष्टिराहुतेः परिकीर्तितम् ।

तिलानान्तु तदर्द्धं स्यात्तदर्द्धं स्याद्दृतस्य च ॥

यावति प्रदेश उक्तसंख्यास्तास्तितास्तिष्ठन्ति, तदर्द्धदेशव्यापि-
ष्टतमाहुतौ भवतीत्यर्थः । एवं सायं प्रातर्नित्यहोमो निवर्त्त-
नीयः ।

होमे कर्त्तारो दर्शिताः स्मृत्यर्थसारे ।

यजमानः प्रधानं स्यात्पत्नी पुत्रश्च कन्यका ।

ऋत्विक्श्मिथो† गुरुर्भ्राता भागिनेयः सुतापतिः‡ ॥

एतैरेव हुतं यत्तु तद्भुतं स्वयमेव तु ।

पत्नी कन्या च जुहुयाद्विना पर्युत्तणक्रियाम् ॥

असमचन्तु दम्पत्योर्हीतव्यं नत्विर्गादिना ॥

द्वयोरप्यसमक्षं चेद्भवेद्भुतमनर्थकम् ।

सन्निधौ यजमानः स्यादुद्देश्यत्यागकारकः ॥

* प्रस्थधान्यमिति माधवीये पाठः ।

† पुत्र इति देशान्तरीयः पाठः ।

‡ अत्र विट्पतिरिति देशान्तरीयः पाठः ।

असन्निधौ तु पत्नी स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया ।
 उन्मादे प्रसवे चर्तौ कुर्वीतानुज्ञया विना ॥
 नोपवासी प्रवासे स्यात्पत्नी धारयते ध्रुवम्* ।
 सर्वदा यजमानो वा त्यजेत्तद्दिग्मुखः शुचिः ॥
 अग्निधमने च विशेषो दर्शितः कात्यायनेन ।
 जुह्वषंश्च हुते चैव पाणिसूर्पाश्मदारुभिः ।
 न कुर्यादग्निधमनं न कुर्याद्व्यजनादिना† ॥
 मुखेनैव धमेदग्निं सुखादेष ह्यजायत‡ ।

तथा ।

नाग्निं मुखेनेति वचो लौकिके योजयन्ति तत् ।
 यदा मुखेन धमनं तदा न नलिकादिव्यवधानेन साक्षादिति
 ज्ञेयम् ।

बीधायनः ।

आसायं कर्म्मणः प्रातराप्रातः सायकर्मणः ।
 आहुतिर्नातिपथ्येत पार्वणं पार्वणान्तरात् ॥
 मैत्रायणीयपरिशिष्टेऽपि ।

ऋषयो हस्तप्राप्ता युक्ता आसंस्ते अग्निहोत्रेणातप्यन्ति

* व्रतमिति पाठान्तरम् ।

† सुद्वितच्छन्दीगपरिशिष्टपुस्तके पाठान्तरं दृश्यते यथा —

होतव्यं च हुते चैव पाणिसूर्पाश्मदारुभिः ।

न कुर्यादग्निधमनं कुर्याद्वा व्यजनादिना ॥

‡ तत्रैव पाठान्तरं यथा — मुखेनैव धमन्यग्निं सुखादेषोऽध्यजायत ।

समस्तहोमानपश्यंस्तथा हिरात्रायपद्मात्रायार्द्धमासाय-
मासायाग्निहोत्रमनुजुहुतुः । तस्माद्यायावरः* आमया-
व्यार्त्ती† वाद्धमासाग्निहोत्रं जुहुयात् । पक्षादौ पर्व-
णोऽन्ते सायञ्च प्रातरैव चतुर्दश चतुर्गृहीतानि सकृदुन्न-
यनमेका समित्सकृद्धोमः । सकृत्पाणिमार्जनमिति ।
पक्षादौ यजनीयेऽहनि प्रतिपदि पर्वणोऽन्ते पक्षान्ते-
ऽभावस्यादावौपवसथ्ये अग्न्याधानदिने‡ ॥ अत्र च पक्षान्ते
सायंकाले चतुर्दश पञ्चदश वा आगामिदिनपरिगण-
नेन§ स्वशास्त्रोक्तप्रकारेण चतुरात्तादीनि॥ हवींष्युपादाय
सकृच्च सम्राज्जनादिकं विधाय सकृदेव होमः कर्त्तव्यः ।
देशकालकर्त्तृदेवताहविषामेकत्वात्तन्त्रम् । एवं पक्षादौ
यजनीयेऽहनि प्रातरप्रातश्च गौणकालाययणं पक्षहो-
मश्च देवात्कर्मण उत्कर्षे प्रवासादिनिमित्ते च वेदि-
तव्यम् । न सर्व्वदा एवं द्वित्यादिदिनार्थमपि नि-
मित्तसद्भावे तन्त्रेण होमः ।

पक्षहोमे विशेष॥माह ।

* पुनः पुनर्गमनशीलः ।

† आमयावी रोगी आर्त्तोऽन्यप्रकारेण कातरः ।

‡ अन्वाधानदिने इति कचिप्याठः ।

§ आगामिदिनपरिगणनेन क्वासवशात्कदाचिचतुर्दशदिनं कदाचिहा पञ्चदशदिनम् ।

॥ चतुर्गृहीतादीनि इति कचिप्याठः ।

॥ पक्षहोमिनन्तत्पक्षमध्ये आपन्निवर्त्तौ तदाप्रमृति पुनर्होमः कर्त्तव्य इत्याह ।

मरीचिः ।

पक्षहीमानथो दत्त्वा गत्वा कस्मान्निवर्त्तते* ।

होमं पुनः प्रकुर्वीत भवेच्च न च दोषभाक् ॥

पक्षहीमानित्युपलक्षणमतोऽन्यत्राप्येवमेव, अत्र च सायंहीमे
यद्रव्यं स्वीकृतं हविस्केण तदेव प्रातर्हीमेऽपि नान्यत् । यतः
सायमुपक्रमः प्रातरपवर्गोऽयमेक एव प्रयोगः । एकस्मिंश्च प्रयोगे
प्रक्रान्तद्रव्यपरित्यागेन द्रव्यान्तरस्वीकरणं न युज्यते, इति व्रीहि-
यववाक्यमीमांसायाममीमांसि मीमांसकैः । अथ दैवात्सायंहीम-
गृहीतद्रव्यं प्रातर्हीमे न प्राप्ये तदा तद्रव्यप्रतिनिधिभूतं
द्रव्यान्तरं गृह्णीयात् तूक्तव्रीह्यादिमध्ये अन्यतमं ग्राह्यम् ।
अप्रतिनिधिद्रव्यान्तरे प्रकृतिद्रव्यावयवाभावात्प्रतिनिधौ प्रकृति-
द्रव्यावयवसम्भवाच्च । एतदपि प्रतिनिधिपदे निर्णीतम् ।
स्मृत्यर्थसारे ।

हव्यार्थे गोष्ठृतं ग्राह्यं तदभावे तु माहिपम् ।

आजं वा तदभावे तु साक्षात्तैलं ग्रहीष्यते ॥

तैलाभावे ग्रहीतव्यं तैलं यत्तिलसम्भवम् ।

तदलाभे तु सस्नेहः कौसुभः सर्पपोद्भवः ॥

वृक्षस्नेहोऽथवा ग्राह्यः पूर्वालाभे परः परः ।

* पक्षहीमानथो कृत्वा गत्वा तस्मान्निवर्त्तितः ।

होमं पुनः प्रकुर्वीतु न चासौ दोषभाक् भवेत् ॥

इति पराशरमाधवीये पाठः ।

तदलाभे यवत्रीहिश्यामाकान्यतमोद्भवम् ॥

पिष्टमालोद्य यत्नेनः घृतार्थं योजयेत्सुधीः ।

वृक्षतैलेषु पुन्नागनिम्बैरगुडोद्भवं त्वजेत् ॥

येषां केषाञ्चिदन्येषां हविषामप्यसम्भवे ।

सर्व्वत्राज्यमुपादेयं भरद्वाजमुनेर्मतात् ॥

अथ प्रसङ्गात्सकलनित्यनैमित्तिककर्म्मोपयोगितया मुख्य-
कालातिक्रमे गौणकालो निरूप्यते । ननु को मुख्यः को
वा गौणः उच्यते । यो विहितः स मुख्यः, यथा वृद्धिश्चाहादौ
प्रातरादिः, यच्च विहितसमीपवर्त्ती उपरितनस्तेष्वेव कर्म्म-
स्वङ्गत्वं नीयमानः सङ्गवादिकालः स गौणः ।

तदाहुः त्रिकाण्डमण्डनमिश्राः ।

यथागामियागीयमुख्यकालादधस्तनः ।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्व्वस्य कर्म्मणः ॥

यथागामिक्रियामुख्यः कालस्याप्यन्तरालवत् ।

गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित्प्राक्तनकर्म्मणि ॥ इति ।

अस्यायमर्थः । पूर्व्वोत्तरयोः कर्म्मणोर्मध्ये पूर्व्वस्य कर्म्मणः
स्वकालादुत्तरो यः कालः उत्तरकर्म्मकालावधिकः स पूर्व्व-
कर्म्मणो गौणकालः, अथवा आगामिक्रियाया उत्तरक्रियाया
मुख्यकालस्तस्यापि प्राक्तनकर्म्मणि पूर्व्वकर्म्मणि केचिद्वीण-
कालत्वमिच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः अन्तरालवदिति । यथा

पूर्वोत्तरकर्मणोर्मध्यकालः पूर्वकर्मणि गौणः, तदुत्तरकर्म-
मुख्यकालोऽपि पूर्वकर्मणि गौण इत्यर्थः* । न तूत्तरकर्ममुख्य-
कालः पूर्वकर्मणुष्ठाने† हि न स्वीकर्तुमुचितः तथाहि पूर्व
कर्म तावत्स्वकालाव्युत्तं विनष्टप्रायं, तदुत्तरकर्मकाले
क्रियमाणं तस्मादुत्तरकर्मोपसारयति‡ । ततश्च स्वकाला-
द्विद्युतं तदपि प्रनष्टरूपं भवति । तदपि उत्तरकर्मकाले§ यदि
क्रियते तर्हि विनष्टसमाधानगतं प्रसज्येतिति॥ चेद्वाटमेवम् ।
उत्तरकर्मकाले पूर्वोत्तरयोः कर्मणोरवकाशे॥ सतीदमुच्यते ।
न पुनरसतीति** न दोषः । एवं स्थिते विचार्यते किमयं

* पूर्वकर्मणि स्वकालानुष्ठितपूर्वकर्मविषये एव उत्तरकर्ममुख्यकालस्य शास्त्रे
गौणत्वमुक्तं न तु स्वकालाकृतस्य कर्मणोऽनुष्ठानार्थं तदेवोपपादयति ननुत्तरव्यादिना ।

† पूर्वकर्मणुष्ठानार्थमुत्तरकर्ममुख्यकालः न तु गौण इत्यर्थः इत्यनुपपन्नान्वयः
हि यतः स्वीकर्तुमुचितो न भवति ।

‡ पूर्वकर्मणुष्ठानेनैव उत्तरकर्मणि मुख्यकालातिपातादेव तस्मात् स्वमुख्यकालात्
उत्तरकर्म अपसारयति दूरीकरोति ।

§ तदपि उत्तरकर्मकाले तदुत्तरक्रियमाणकर्मणोमुख्यकाले ।

॥ यदि उत्तरोत्तरकाले पूर्वपूर्वकर्मणः कारणं भवेत्, तदा कालातीतञ्च यत्कर्म
अकृतं तद्विनिर्दिशेदिति शास्त्रेण विनष्टस्य असिद्धस्य बहुशः कर्मणः समाधानं सिद्धिः
प्रसज्येत प्रसक्तं भवेदित्यर्थः ।

॥ शास्त्रान्तरेण कालान्तरकर्तव्यत्वेन विधाने ।

** असति शास्त्रान्तराभावे सति इत्यर्थः तथाच यस्य शास्त्रान्तरे कालान्तरमुक्तं तस्य
देवान्मुख्यकाले अकरणे गौणकाले कारणं यस्य नास्ति शास्त्रान्तरं तस्य मुख्यकालाकरणे बाध-
एव न गौणकालकल्पनमिति समुद्दितार्थः ।

गौणः कालः सर्वेषां नित्यनैमित्तिककाम्यकर्माणां मुख्यकाला-
सम्भवे अङ्गमुत नेति तत्र ब्रूमः । काम्यवर्ज्यं नित्यनैमित्ति-
कानि सर्वाण्यपि मुख्यकालातिक्रमे गौणकाले कर्त्तव्यानीति ।
आवश्यकेषु नित्यनैमित्तिकेषु यथा शक्त्यात्तथा कुर्यादित्य-
भिधानाद्विहिताङ्गाभावे तत्सदृशप्रतिनिधिग्रहणस्य न्याय्य-
त्वान्मुख्यकालातिक्रमे गौणकालो ग्राह्यः ।

तथाच मण्डनमिश्रः ।

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्त्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यतिदृशो भवेत् ॥ इति ।

इदंशः मुख्यकालसदृशः ।

अत्रापि विशेषस्तेनैवोक्तः ।

गौणेष्वेतेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरेत् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणप्राक्तां निष्कृतिमाचरेदिति ॥

निष्कृतिं प्रायश्चित्तम् ।

तथा ।

प्रायश्चित्तमकृत्वा वा गौणकालं समाचरेत् ।

देशकालशक्त्यपेक्षया प्रायश्चित्तकरणमकरणं वेति व्यवस्था ।

तथा स्मृत्यन्तरमपि ।

यथा कथञ्चित्कर्त्तव्यं* नित्यकर्म विजानता ।

न प्राप्तस्य विलोपोऽस्ति पैलकस्य विशेषतः ॥

* गौणकालेऽपि कर्त्तव्यम् ।

तथा ।

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि वै ।

यामिन्याः प्रहरं यावत्तावत्कर्माणि कारयेत् ॥

आडे तु विशेषः ।

सन्ध्यारात्रोर्न कर्तव्यं आडं खलु विचक्षणेः । इति ।

सन्ध्यायां रात्रौ च आडं न कर्तव्यमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति
यदा शक्त्यात्तदा कुर्यात् । इत्युपबन्धात्* काम्येषु न गौण-
स्वीकारः नित्यनैमित्तिके तु यथा शक्त्यादित्युपबन्धाद्गौणपरि-
ग्रह इति ।

तथाच पैठीनसिः ।

प्रधानसचिवान्यङ्गानि भवन्ति न भवन्ति वेति ।

काम्ये प्रधानसचिवत्वमितरत्रासचिवत्वम् । सचिवत्वं सट्ट-
शत्वम् । प्रधानमिवाङ्गान्यपि मुख्यानिव न गौणानीत्यर्थः ।
यदि एवं तर्हि दर्शपूर्णमासपार्वणश्राद्धादीनामभावाद्यादि-
विहितकालातिक्रमे तदनन्तरगौणकालकर्तव्यता प्रसज्येतेति
चेत् । अस्तु नाम का नो हानिर्गौणकालस्वीकारवादिनां,
एवं प्राप्ते सिद्धान्तोऽभिधीयते । काले हि कर्म विधीयते, न
कर्माणि कालः, यत्स्वेच्छाविनियोगार्हे† तदुपादेयम् । यदुपादेयं
तद्विधेयम् । कालसु स्वेच्छया कर्तुं न शक्यः‡ । अतएवानुपा-

* उपक्रमात् ।

† प्राप्तियोग्यम् ।

‡ द्रव्यवत्कार्त्तव्यनलाभावादिति भावः ।

देयपञ्चकमध्ये मीमांसकैः कालः परिगणितोऽतः कालोद्देशेन
कर्म्म विधातव्यम् । तथाच कालो निमित्तं निमित्तभूत-
कालाभावेऽधिकाराभावात्कालान्तरे कृतमकृतमेवेति । गौण-
कालग्रहणं नोचितम् । विहितकालाभावे चाधिकाराभावः
स ह्यफलाधिकरणेऽप्रापणाच्च निमित्तस्येत्यस्मिन् सूत्रे प्रति-
पादितः ।

लोकाद्विरपि गौणस्यापरिग्राह्यत्वमाह ।

गणिताज्जायते कालः काले तिष्ठन्ति देवताः ।

वरन्त्वेकाहुतिः काले नाकाले लक्षकोटयः ॥

यत्तु मण्डनमिश्रैरभिहितम् ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यवेदशो भवेत् । इति ।
तद्विद्वदितानि कर्म्माणीत्यादिना यत्र गौणकालाभ्यनुष्ठानं
वाचनिकं तद्विषयम् ।

अतएव मण्डनमिश्राः ।

मुख्यकाले हि मुख्यचेत्साधनं नैव लभ्यते ।

तत्कालद्रव्ययोः कस्य मुख्यत्वं गौणतापि वा ॥

मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणमप्यसु साधनम् ।

न मुख्यद्रव्यलाभेनऽगौणकालप्रतीक्षणम् ॥ इति ।

* सहि अधिकाराभावीहि अफलाधिकरणं यस्मिन् कर्म्मणि कृते फलं नास्ति तत्
अफलं अफलमधिकृत्य यत्र विचार्यते तदफलाधिकरणं तस्मिन् ।

+ प्रतिनिहितद्रव्यम् ।

‡ लाभार्थम् ।

यत्तु ।

यथाकथञ्चित्कर्त्तव्यं नित्यं कर्म विजानता । इति ।
तस्यायमभिप्रायः । स्वकालं प्राप्तस्य कर्मणो मुख्यद्रव्याभावेन
विलोपो न कर्त्तव्यः । अपि तु मुख्यकाल एव मुख्यद्रव्याभावे-
ऽपि प्रतिनिधिद्रव्येन कर्म निवर्त्तनीयमिति । अतो वचन-
मन्तरेण संवत्सरर्तुमासतिथ्यादिकालविशेषविहितानि कर्माणि
स्वकालातिक्रमे कालान्तरे कर्त्तुं न युज्यन्ते अपि तु तदतिक्रमे
प्रायश्चित्तमेव कुर्यात्, यच्च गौणकालानुष्ठानं दृश्यते तच्छिष्ट-
गर्हापरिहरणाय स्वमनःपरितोषाय वेति । एवं सर्व्वमनवद्यम् ।

इति गौणमुख्यकालनिर्णयः ।

अथ समाचारप्राप्तद्विरागमने शुभाशुभकालादिः ।

तत्र सुरेश्वरः ।

वैशाखे सुभगा प्रभूतधनिनी मार्गे च पुत्तान्विता
फाल्गुन्ये प्रियवत्सभा प्रियतमा नित्यं प्रिया पुत्तिणी ।
बन्ध्या निर्धनदुर्भगा विरहिणी सोढेगता नित्यशो-
बूनं देवसमापि दुःखमतुलं लेभेऽन्यमासे गता ॥
मार्गफाल्गुनवैशाखे शुक्लपक्षे शुभे दिने ।
गुर्वादित्यविशुद्धौ स्यान्नित्यं पत्नीद्विरागमः ॥
वादेहायणः ।

नीहारांशुधनोत्तरादितिगुरुत्वाद्धानुराधाश्विनी

शुक्ले भास्करवायुविष्णुवरुणब्राह्मे* प्रशस्ते तिथौ ।
 कुम्भाजालिगते रवौ शुभकरे प्राप्नोदये† भागवे
 जीवारास्फुजितां‡ दिने नववधूसन्नप्रवेशः शुभः ॥
 भर्तुः शोभनगोचरे हिमकरे नास्तं गते भागवे
 सूर्ये कीटघटाजगे शुभदिने पक्षे तु कक्षे तरे ।
 हित्वा दिक्प्रतिलोमगौ बुधसिती लालाटगं§ दिक्पतिं
 चानीता गुणशालिनी नववधूर्नित्योत्सवैर्नन्दते ॥
 पूर्वतोऽभ्युदिते शुक्ले प्रयायाद्दक्षिणीत्तरे ।
 पश्चादभ्युदिते चैव यायात्पूर्वोत्तरे दिशौ ॥

स्वभवनपुनःप्रवेशे देशानां विप्लवे तथोदाहे नववध्वा गृहा-
 गमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति ।

इति द्विरागमनम् ।

* सृगशिरो धनिष्ठीत्तराचय पुनर्वसु पुष्या चित्रानुराधाश्विनी स्वाति श्रवणा शतभिषा
 रोहिणी नक्षत्रेषु ।

† बृहस्पति मङ्गल शुक्राणाम् ।

‡ जीवशास्फुजितां दिने इत्येव पाठान्तरं साधु तथाच यीपतिसंहितायां वारंश्विज्य
 सितेन्दुवित्सु शुभदे तारे प्रशस्ते विधौ कन्या मन्मथ मीन तौलि गृगभे स्यादङ्गना
 द्वागमः ।

§ समुखगम् ।

अथाधिवेदनम् ।

तत्र मनुः ।

मद्यपासत्यवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।

व्याधिताप्यधिवेत्तव्या हिंस्त्रार्थघ्नी च सर्व्वदा ॥

मद्यपेति यज्जातीयाया यन्निषिद्धं मद्यं तत्पानकर्त्तव्यमिधीयते ।
 असत्यवृत्ता असाध्वाचारा प्रतिकूला भर्त्तुरनिष्टकारिणी हिंस्त्रा
 पुत्रदासादिताडनशीला अर्द्धघ्नी उपेक्षादिना अर्थविनाश-
 कारिणी । अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः ।

यान्नवल्काः ।

सुरापी व्याधिता धूर्त्ता बन्ध्याश्चप्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूयाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥

धूर्त्ता वञ्चनप्रधाना स्त्रीप्रसूः स्त्रीमात्रजननी ।

अधिवेदनप्रतीचणे काला मनुनोक्ताः ।

बन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याद्धे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्वप्रियवादिनी ॥

अधिवेत्तव्येति शेषः ।

देवलः ।

आकाङ्क्षेताष्टवर्षाणि भर्त्तातिप्रसवां स्त्रियम् ।

दश बन्ध्याश्च निन्द्याश्च द्वादश स्त्रीप्रसूयतीम् ॥

ततो विन्देत विधिना पुत्तार्थे धर्म्मतः स्त्रियम् ।

पुत्तलाभात्परं लोके नास्ति हि प्रसवा हि ते ॥

अतिप्रसवा प्रसवः पुष्पं रजः तद्योग्यकालमतिक्रान्ता । निन्द्या

खिन्नादियुक्ता । प्रसवाः फलानि ते पुत्राः ।

एकामूढा तु कामार्थमन्यां वोढुं य इच्छति ।

समर्थस्तोषयित्वार्थैः पूर्वोढामपरां वहति ॥

अष्टदशकालप्रतीक्षा* विकल्पा वयःशक्त्यपेक्षया व्यवस्थिता बोद्धव्याः । समर्थस्तोषयित्वार्थैरित्यत्रार्थैरित्युपलक्षणम् । अत उपायान्तरेणापि सा परितोषणीया, येषु तु अधिवेदननिमित्तेषु न कालविशेषः श्रूयते तेषु यावता कालेन तद्दीप्तनिश्चयी भवति तावत्कालं प्रतीक्षेत ।

यान्नवल्काः ।

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्द्धं प्रकीर्तितम् ॥

आधिवेदनिकमधिवेदनप्रयोजनमलङ्कारादि यस्यै पूर्वं विवाहादिसमये स्त्रीधनमलङ्कारादि न दत्तं तस्यै समं दातव्यम् । पश्चादुल्लभानाया यावद्दीयते तावदित्यर्थः । दत्ते तु पूर्वमेवालङ्कारादिके दत्ते अर्द्धं, अत्रार्द्धशब्दोऽशमात्रपरो न तु समांशपरः पूर्वस्यै दत्तमलङ्कारादिकं नवोद्गलङ्काराभ्यूनं चेद्यावता तत्साम्यं भवति तावद्दातव्यमित्यर्थः ।

मनुः ।

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृह्णात् ।

* वन्धाविषये मनुना अष्टाब्दप्रतीक्षणमुक्तं देवलेन दशाब्दप्रतीक्षणमुक्तं तद्विरोधपरिहाराय एतदुक्तं भवति ।

सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधी
याज्ञवल्करः ।

अधिविन्ना तु भर्त्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ।

यत्रानुकम्पं दम्भत्योस्त्रिवर्गः स्तत्र वर्द्धते ॥

मनुः ।

चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।

पतिघ्नी च विशेषेण जुह्वितोपगता च या ॥

जुह्वितः प्रतिलोमजः ।

अत्र विशेषमाह याज्ञवल्करः ।

हृताधिकारां मलिनीं पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।

परिभूतामधःशय्यां वासवेद्व्यभिचारिणीम् ॥

इत्यधिवेदनम् ।

अथ स्त्रीधर्मः ।

तत्रादौ तासामवश्यरक्षणीयत्वं प्रदर्श्यते ।

तत्र मनुः ।

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।

स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥

* धर्मार्थकामाः ।

† तासमात्रेण उपजीव्यते ।

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
 प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥
 अपत्यं धर्माकार्याणि शूयूषा रतिरुत्तमा ।
 दाराधीनास्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनस्त्वह ॥
 तस्माद्यत्नेन रक्ष्येत भर्ता मनुजव्रवीत् ॥
 अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिष्टम् ।
 विषयेषु च सज्जन्तः संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे ॥
 पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
 पुत्रा रक्षन्ति वार्द्धके न स्वातन्त्र्यं क्वचित्स्त्रियः ॥
 सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रमादेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।
 द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररचिताः ॥

भारते ।

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽनम् ।
 स्वप्नोऽन्यगेहे वासश्च स्त्रीणां वै दूषणानि षट् ॥
 नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः* ।
 सुरूपं वा कुरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥
 एवं स्वभावं ज्ञात्वासां प्रजापतिनिसर्गजम् ।
 परमं यत्नमातिष्ठेत् पुरुषो रक्षणं प्रति ॥
 शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।
 द्रोहभावं कुकार्यञ्च स्त्रीभ्यो मनुजकल्पयत् ॥

* वयोनियमः अपेक्षणीयः इत्यर्थः ।

यादृग्गुणेन भर्ता स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणैव निम्नगाः ॥

अथ रक्षोपायाः ।

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥
अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।
शीचे धर्मेऽनपत्त्यां च पारिणाय्यस्यः रक्षणे ॥

अथ स्त्रीकर्तव्यधर्माः ।

तत्र मनुः ।

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता ।
न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि ॥
पित्वा भर्ता सुतेनापि नैच्छेद्विरहमात्मनः ।
एतेषां विरहेण स्त्री गर्हिता स्यात्कुलद्वये ॥
सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दत्तया ।
सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥

* नदी ।

† अन्नपात्रे ।

‡ आदर्शप्रभृति द्रव्यस्य ।

यान्नवल्काः ।

संयतोपस्करैः दत्ता हृष्टा व्ययपराङ्मुखी ।
कुर्व्यात्स्वशुरयोः पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥
स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्य्यमेष धर्मः परः स्त्रियः ।
आशुद्धेः सम्प्रतीक्षो हि महापातकदूषितः ॥

मनुः ।

विगीलकामवृत्ती वा गुणैर्वा परिवर्जितः ।
उपचर्य्यैः स्त्रिया साध्या सततं देववत्पतिः ॥
नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।
पतिः संसेव्यते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥
पत्नौ जीवति या स्त्री स्यादुपोष्य व्रतचारिणी ।
आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चाधिगच्छति ॥
पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवती वा मृतस्य च ।
पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत्किञ्चिदप्रियम् ॥
मृते जीवति पत्नौ च या नान्यमुपगच्छति ।
सेह कीर्त्तिमवाप्नोति मोदते चोमया सह ॥

स्कान्दे ।

प्रसुप्तन्तु सुखासीनं रममाणं यदृच्छया ।
आतुरेष्वपि कार्य्येषु पतिं नीत्वापयेत् क्वचित् ॥
स्त्रीधर्मिणी त्रिरात्रन्तु स्वमुखं नैव दर्शयेत् ।

* पाकीपकरणद्रव्यसंग्रहे । † सेव्यः । ‡ हेत्वर्थे तृतीया । § पीडाजनकेषु कार्य्येषु सरस्वति । ¶ आक्रोशं न कुर्यात् ।

स्वं वाक्वं यावयेन्नापि यावत्स्नाताः न शुध्यति ।
 सुस्नाता भर्तृवदनमोक्षेन्नान्यस्य कस्यचित् ।
 अथवा मनसि ध्यात्वा पतिं भानुं विलोकनेत् ॥
 हरिद्रां कुङ्कुमचैव सिन्दूरं कज्जलं तथा ।
 कूर्पासकञ्चः ताम्बूलं मङ्गल्याभरणं शुभम् ॥
 केशसंस्कारकवरीकरकर्णविभूषणम् ।
 भर्तुरायुधमिच्छन्ती दूरयेन्नः कचित्सती ॥
 न रजक्या न कामुक्याऽ तथा यमण्यापि च ।
 न च दुर्भग्या वापि सखित्वं कुर्वते तु सा ॥
 भर्तृविद्वेषिणीं नारीं न सम्भाषित कर्हिचित् ॥
 नैकाकिनो कचिद्भूयान्नानग्नौ स्नाति वै कचित् ।
 नोदूखले न मूषले न वर्डन्याः ॥ दृष्यपि ॥
 न यन्त्रके न देहल्याः ॥ न स्त्री चोपविशेत्कचित् ।
 उक्ता प्रत्युतरं दद्याद्या नारी क्रोधतत्परा ।
 सा शुनी जायते ग्रामे शृगाली विजने वने ॥
 अपराधो न वक्तव्यः कलहं दूरतस्त्यजेत् ।
 गुरुणां सन्निधौ कापि नो ब्रूयाच्च न वा हसेत् ॥
 ताडिता ताडितुं चेच्छेसा व्याघ्री वृषदंशिकाः ॥
 कटाक्षैर्वीक्षते या तु भर्तारं कुपिता हठात् ।

* ऋषिस्नाता । + कञ्चुलिकां कौतुलि इति यस्य प्रसिद्धिः । † त्यजेत् । § कारु-
 श्येति पाठान्तरम् । ॥ भिक्षुकया । ॥ वाङुनीति प्रसिद्धिः । * प्रस्तरं । †† वाराधीभागे ।
 ‡ विडाली ।

केकराची* तु सा नूनं भवेद्वै नात्र संशयः ॥
भर्तारं या समुत्सृज्य मिष्टमश्नाति केवलम् ।
ग्रामे वा शूकरी वा स्याद्गर्दभी वा श्वविड्भुजा ॥

यान्नवलक्यः ।

पतिप्रियहिते युक्ता स्वाचारा विजितेन्द्रिया ।
ब्रह्म कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमां गतिम् ॥

ग्रहः ।

नानुक्ता गृहान्निर्गच्छेन्नानुत्तरीया न त्वरितं व्रजेत्
न परपुरुषं भाषेतान्यत्र वणिक्प्रव्रजितवृद्धवैदीभ्यो न
नाभिं दर्शयेत् । आगुल्फाद्वासः परिदध्यान्न स्तनौ
विव्रतो कुर्यान्न हस्तेनपावृतं न भर्तारं तदभ्यून्वा
दित्यान्न गणिका†धूर्त्ताभिचारिणी‡प्रव्रजिताप्रेक्षणि-
का§मायामूलकूहककारुकारिका¶दुःशीलादिभिः सहै-
कत्र तिष्ठेत्संसर्गे चारित्रं दुष्यतीति ।

अथ सकलस्त्रीधर्मा विवाहादूर्ध्वं वेदितव्यः ।

अथ पतिव्रताविशेषधर्माः ।

तत्र मनुः ।

कन्यां विवाहसमये वाचयेयुरिति द्विजाः ।

* वक्राची । † वेश्या । ‡ हिंसाकारिणी । § नृत्यगीतदर्शनकारिका । ¶ माया-
मूलकूहककारुणां प्रत्येकं कारिकेत्यनेनान्वयस्तेन मूलकारिका धनवृद्धिकारिका ।

भर्तुः सहचरी भूयाज्जीवतोऽजीवतोऽपि वा ॥
 भर्ता देवो गुरुर्भर्ता धर्म्मतीर्थव्रतानि च ।
 तस्मात्सर्वं परित्यज्य पतिमेकं समर्चयेत् ॥
 भुङ्क्ते भुक्ते पतौ या तु ह्यासीना चापि वासिते ।
 विनिद्रिते विनिद्राति प्रथमं परिवुध्यते ॥
 अनलङ्घ्यतमात्मानं पत्युर्नो दर्शयेत्कचित् ।
 कार्यार्थं प्रोषिते पत्न्या सर्वमङ्गलवर्जिता ॥
 न च तन्नाम गृह्णीयात्तस्यायुष्यं विवर्द्धयेत् ।
 पुरुषान्तरनामापि न गृह्णीयात्कदाचन ॥
 आक्रुष्टापि न चाक्रोशेत्ताडितापि प्रसीदति ।
 इदं कुरु कृतं स्वामिन्मन्यतामिति च क्वचित् ॥
 आहता गृहकार्याणि त्यक्त्वा गच्छति सत्वरम् ।
 पूजोपकरणं सर्वमनुक्ता शोधयेत्स्वयम् ॥
 नियमोदकवर्जिंश्च पतपुण्यादिकञ्च यत् ।
 सा च ते भर्तुरुच्छिष्टं मिष्टमन्नफलादिकम् ॥
 महाप्रसादमित्युक्ता पतिदत्तं प्रतीच्छति ।
 हारीतः ।

मातृकं पैतृकञ्चैव यत्र चैव प्रदीयते ।
 कुलत्रयं पुनात्येषा भर्तारं यानुगच्छति ॥
 अथ च सर्वासां स्त्रीणां पतिव्रतानामगर्भिणीनामबालापत्याना-
 माचाण्डालं साधारणो धर्मः । अपतिव्रतादीनामधिकारात् ।
 ननु च अपतिव्रतादीनामप्यधिकारोऽनुगमने श्रूयते ।

तथाच महाभारते ।

अवमन्य च या पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा ।

वर्त्तते या च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः ॥

भर्त्राऽनुमरणं काले याः कुर्वन्ति यथाविधि ।

कामात्क्रोधाद्भयान्मोहात्सर्वाः पूताः भवन्त्युत ॥

आदिप्रभृतिः[†] या साध्वी पत्युः प्रियपरायणा ।

ऊर्ध्वं गच्छति सा तत्र भर्त्रानुमरणं गता ॥ इति ।

नैतत्कारणं[‡] उतशब्दश्रवणात्सर्वाः पूता भवन्त्युतेति पत्यवमान-
कर्त्रादीनामपि पापक्षयोऽस्ति किमुतादिप्रभृति या साध्वी
तस्याः पापक्षयः परलोकश्च विद्यत इति । साध्वया उत्तम-
लोकप्राप्तिविधायकवाक्यशेषत्वेन तच्छ्रावकत्वेनापि चरितार्थ-
त्वात् । साधारणार्थत्वञ्च भर्तारं यानुगच्छतीत्यविशेषोपा-
दानादेव गम्यते । यानि च ब्राह्मण्यनुगमननिषेधपरानि
पैठीनस्यङ्गिरःप्रभृतीनां वाक्यानि ।

मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् ॥

या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ।

सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेत् ॥

इत्येवमादीनि तानि पृथक्चितिविषयाणि ।

पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति ॥

अन्यासाच्चैव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ।

* भवेति गम्यमानसहाय्ये तृतीया । † प्रथमावधि । ‡ श्रेष्ठकल्पः ।

इत्युशनसी विशेषस्मरणात् । इत्यञ्चान्वारोहस्य स्वर्गादिफल-
युक्तत्वेन काम्यत्वात् ।

अतएव विकल्पमाह विष्णुः ।

मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणञ्चेति ।

देशान्तरमृते पत्न्या ब्राह्मण्यास्तदस्थिभिः सहानुगमनं भवत्येव ।
इतरासान्तु अस्यभावेऽपि पतिपादुकादिकचिह्नं किमपि
गृहीत्वा चिह्नाभावेऽपि भवति । पृथक्चित्यनुज्ञानान्ननु च
पतिव्रताया इदमनुगमनं नित्यमेव ।

तथाच हारीतः ।

आर्त्तात्तं मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कशा ।

मृते स्त्रियेत या पत्न्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रताः ॥

अतो मृते या स्त्रियेत पतिव्रतेत्यनेन नित्यत्वं द्योत्यते । अतः
अनित्यत्ववर्णनमयुक्तमिति चेन्नैवम् ।

मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।

स्वर्गं गच्छेदपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ इति ।

मनुना पतिव्रताया अननुगमनस्याभिहितत्वात् । अत्र
साध्वीत्यनेन पतिव्रताभिधीयते । अन्यथा ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिते-
त्यनेन पीनरुक्त्यप्रसक्तेः । तथा महाभारते भगवान्वयासः ।

* साध्वी ज्ञेया पतिव्रतेति देशान्तरीयः पाठः । + पीनरुक्तिप्रसक्तेरित्येव पाठः
साधुः । तथाच यदि पतिव्रतात्वं मरणनियतं तदतिरिक्तस्थले साध्वीत्वं तदा ब्रह्मचर्यं व्यव-
स्थिता इत्यनेनैव साध्वीत्वप्राप्ते साध्वी इत्यस्य पुनरुक्तं स्यात् अतोऽपुनरुक्ताय साध्वीत्यनेन
पतिव्रतात्वमेव मनुना विधीयते इत्यवश्यं वाच्यम् ।

पतिव्रतायाः सत्या अग्निप्रवेशं दर्शयति न चाग्निप्रवेशेन
पतिव्रतात्वम् ।

पतिव्रता संप्रदीप्तं प्रविवेगं हुताशनम् ।

तत्र चित्राङ्गदधरं भर्तारं सानुपद्यते ॥ इति ।

न च तस्माद्दहनपुरुषायुषः स्वकामी प्रेयादिति श्रुतिविरोधः
विषयभेदात् । श्रुतिर्हि सामान्येन शास्त्राविहितं स्वेच्छा-
मरणं निषेधति । स्मृतिस्तु भर्तारं मृते ज्वलनप्रवेशविशेषेण
मरणविशेषं विधत्ते । अतो विषयभेदान्न विरोधः । यथा
न* हिंस्यात् सर्वभूतानि सामान्यशास्त्रमग्निप्रोमीयं पशु-
मालभेतेति विशेषशास्त्रविषयमुत्सृज्य प्रवर्त्तते तद्वद्वापि इति
न कश्चिद्विरोधः । ननु

ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत्पतिः ।

पुनात्यविधवा† नारी तमादाय स्मियेत या ॥

इत्येवमादि हारीतादिवाक्यानि ब्रह्महत्यादिदोषनिवृत्ति-
मनुगमनेनाभिदधति । एतदनुपपन्नं शास्त्रफलं‡ प्रयोक्तृविल-
क्षणत्वादिति न्यायेनापूर्वफलयोः कर्त्तृसमवेतत्वात् । पति-
गतदुरितापूर्वस्य पत्नीगतानुगमनेनानिवृत्तिः । निवृत्त्य-
भ्युपगमे तु कार्यकारणयोः सामानाधिकरण्यं शास्त्रसिद्धं

* सा हिंसात्सर्वा भूतानीति पाठान्तरम् । † पुनाति विधवा नारीत्येव पाठः साधुः ।

ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि यो नरः । तं वै पुनाति सा नारी इत्यङ्गिरसभाषित-
मिति देशान्तरीयपाठः । ‡ शास्त्रफलं शास्त्रीककर्म्मजन्यफलम् । प्रयोक्तृविलक्षणत्वात्
अनुष्टादनियतत्वात् ।

व्याहृत्येति चेत् पादम् । ब्रह्मघ्नो वेत्यादीनि वाक्यानि अनु-
गमनविधिगोपत्वेनार्थवादादनुगमनस्य प्रागस्त्यं वर्णयन्ति ।
अतो न स्वार्थे प्रमाणानि युक्तमेवार्थवादत्वम् । ब्रह्म-
हननादिदोषदुष्टस्य पतितत्वेनासौ संस्कारमेव तावन्नार्हति
दूरेऽनुगमनमतः प्रागस्त्यपराणीति न कदाचिदनुपपत्तिः ।
एवं वा द्विविधं कर्म प्रारब्धप्रारब्धचेति । तत्र प्रारब्धकर्मणां
भोगादेव क्षयात्प्रारब्धमपि अनुगमनरूपप्रतिबन्धकेन प्रति-
बद्धम् । विद्यमानमप्यविद्यमानमिव सदुदासी । तथाचानु-
गमनस्वर्गादिकमनुभूय पञ्चात्प्रारब्धशेषमुपभुङ्क्ते । अप्रा-
रब्धकर्म द्विविधं फलदानोन्मुखमनुमुखं यदुन्मुखं प्रारब्धं*
कर्म तदनुगमनेनापनुव्यते प्रायश्चित्तेनैव, अन्यथा पतिपत्न्याः
स्वर्गसाधनत्वेनोपदिश्यमानानुगमनेन साध्याः स्वर्गानुपपत्तेः ।
पुनात्यविधवा† नारी तमादाय स्त्रियेत येत्यत्र च पुनात्येत-
दप्यनुपपद्यते । यत्तु‡ दानायोन्मुखमप्रारब्धं कर्म तस्यनि-
वृत्तिरनुगमने भवतीत्येतदेव मनसि कृत्वा व्यासोऽप्याह ।

यदि प्रविष्टो नरकं वदः पाशैः सुदारुणैः ।

सम्प्राप्तो यातनास्थानं गृहीतो यमकिङ्करैः ।

तिष्ठते विवशो दीनो वेद्यमानः स्वकर्मभिः ॥

व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुडरते विलात् ।

* यदुन्मुखं प्रारब्धमिति लिपिकरप्रसाद एव अप्रारब्धमित्येव साधुः अप्रारब्धं
द्विविधमित्युक्ता विहितत्वात् । † पुनाति विधवा इत्येव साधुः । ‡ यत्न इत्येव साधुः
यदुन्मुखमित्यस्य उक्तत्वात् पुनरुक्तापत्तेः ।

तदङ्गत्तरमादाय दिवं याति च सा बलात् ॥ इति ।
 फलदानोन्मुखप्रारब्धः* कर्मानुगमनसाध्यस्वर्गोपभोगानन्तरं
 उपभुज्यते इति न विरोधः† । ननु फलदानोन्मुखप्रारब्धं
 प्रायश्चित्तस्थानीयेनानुगमनेन यथा विनश्यति तथा फलदाना-
 नुन्मुखमपि‡ तेन वापगच्छतु विशेषाभावादिति चेन्न । पुना-
 तीत्युक्त्या पापनिवृत्तिः कल्पते§ कल्पना चानुपपत्तिवशात्,
 सा चानुपपत्तिः यावति कल्पिते शास्यति तावत्कल्पनीयं॥
 तथापि॥ फलोन्मुखप्रारब्धकर्मानिवृत्त्यापि पुनातीत्यस्य चरि-
 तार्थत्वाच्च सकलपापनिवृत्तिः** परिकल्पनीया तू††क्तकर्मा-
 न्निष्ठेनानुमानेना‡‡निवृत्त्यापि पुनातीत्यस्यान्यगतदुरित-
 निवृत्तिः§§रयुक्तेति॥ तदपेक्षलम्॥ । पतिपत्न्योः सहकर्तृत्वे-

* भोगमाचनार्थप्रारब्धं सा मुक्तं चीयते कर्म कल्पकोटिशतेरपीति स्मरणात् ।
 † सहमरणजन्मस्वर्गोपभोगानन्तरं प्रारब्धकर्मजन्यफलभोगारम्भेण सा मुक्तं चीयते इत्यनेन न
 विरोधः । ‡ पुनाति विधवा नारी तमादाय म्रियेत या इत्यनेति शेषः । § फलदानो-
 न्मुखप्रारब्धकर्मजन्यपापफलनिवृत्तिः कल्पते इत्यर्थः । अन्यथा फलदानोन्मुखप्रारब्ध-
 कर्मणा सहमरणाद्यनन्तरमपि निन्दितफले नरकादौ जाति सहमरणादिजन्यपतिपूतत्वादि-
 बाधापत्तेः । ॥ यत्पापफलप्रतिबन्धा सहमरणादिजन्यपूतत्वादिबाधस्यापफलानुत्पत्तिः
 कल्पनीया इत्यर्थः । ॥ तथाच इत्यर्थः, पुस्तकान्तरेऽपि एवंविध एव पाठी दृश्यते ।
 ** सहमरणादिजन्यफलविरोधिफलदानानुन्मुखप्रारब्धकर्मजन्यकालान्तरभाविपापफलनि-
 वृत्तिर्न परिकल्पनीया इत्यन्वयः । †† तु किल, उक्तकर्माणि सहमरणादिकर्माणि
 इत्यर्थः । ‡‡ अनुमानेनेति सहमरणादिना पूर्वसंखितफलदानोन्मुखप्रारब्धकर्मजन्यपाप-
 फलनिवृत्तिः कल्पनीया सहमरणादिजन्यपतिपूतत्वादिरूपफलबाधादित्येवंरूपमनुमानम् ।
 §§ पत्नीगतदुरितफलनिवृत्तिरित्यर्थः । ॥ नारी पुनातीत्यनेन नार्थाः कर्तृत्वयुतेः पतिगत-
 दुरितफलनिवृत्तिर्युक्तत्वाच्च पत्नीगतदुरितफलनिवृत्तिः । ॥ असुन्दरम् ।

नाः॥निहीवादिसाध्यस्वर्गादिवदुपपत्तेः॥ इदञ्च दुरितं जन्मा-
न्तरकृतमेव निवर्त्यम् । एतज्जन्मकृतदुरितयुक्तस्य पतितत्वेन
तेनः॥ सहातुगमनानधिकारात् । वैधव्यपालनेऽपि स्वर्गादि-
फलविशेषः स्मृत्यन्तरे स्मर्यते ।

पत्न्या मृतेऽपि या योपिद्वैधव्यं पालयेत्कचित् ।
सा पुनः प्राप्य भर्तारं स्वर्गलोकान् समश्नुते ॥
विधवा कवरीवन्धाऽऽ भर्तृवन्धाय जायते ।
गिरसो वपनं तस्मात्कार्यं विधवया सदा ॥
एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन ।
विराजं पञ्चरात्रं वा पञ्चव्रतमद्यापि वा ॥
भासीपवासं वा कुर्याच्चान्द्रायणमद्यापि वा ।
कृच्छ्रं पराकं वा कुर्यात्तप्तकृच्छ्रमद्यापि वा ॥
यवान्नेन फलाहारैः शाकाहारैः पयोव्रतैः ।
प्राणयात्रां प्रकुर्वीत यावत्प्राणः स्वयं व्रजेत् ॥
पथ्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत्पतिम् ।
तस्माद्भूशयनङ्कार्यं पतिसौख्यं समीहिता ॥
नैवाङ्गेदत्तनं कार्यं स्त्रिया विधवया कचित् ।
मन्यद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्यन्तया पुनः ॥
तर्पणं प्रत्यहङ्कार्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः ।
तर्पणं पुत्रपौत्राभावविषयम् ।

* सपत्नीको धर्ममाचरेदिति करणात् । † पुरुषानुष्ठिताग्निहोत्रकर्मजन्यादृष्टेन पत्रम्
अपि स्वर्गोपपत्तिः तद्वत् । ‡ पतितेन पत्न्या । § कवरीवन्ध इति पाठान्तरम् ।

विष्णोस्तु पूजनङ्गार्थं पतिबुद्ध्या न चान्यथा ।
 पतिमेव सदा ध्यायेद्विष्णुरूपधरं परम् ॥
 यद्यदिष्टतमं लोके यद्यत्पत्यः समीहितम् ।
 तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकाम्यया ॥
 वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमञ्चरेत् ।
 स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं मुहुः ॥
 एवंविधैश्च विधिवद्विधिस्यैर्नियमैर्व्रतैः ।
 वैशाखान्कार्तिकान्माघानिवमेवातिवाहयेत् ॥
 नाधिरोहेदनङ्गाहं प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
 कञ्चूकत्र* परीदध्याहासो न विकृतं† वसेत् ॥
 अट्टहा च‡ तासु न किञ्चित्§ न कुर्याद्भर्तृतत्परा ।
 एवंधर्मसमायुक्ता विधवापि पतिव्रता ।
 पतिलोकानवाप्नोति न भवेत्कापि दुःखिता ॥ इति ।
 इति मदनपारिजाते मदनचित्तिपालनदानजलरूढे ।
 स्तवको द्वितीय आसीदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥
 मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः
 परा॥ शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।
 चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमिया-
 दियं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः॥ ॥
 इति पण्डितपारिजातकटीरमल्लेखादिविरुदराजीविराजमानस्य
 श्रीमदनपालस्य निबन्धे पारिजाताभिषेधे द्वितीयः स्तवकः ।

* कौचुलीति प्रसिद्धिः । † रञ्जितम् । ‡ अट्टहापि । § अप्रियमिति शेषः ।
 ॥ परमिति पाठान्तरम् । ॥ श्लोकार्थस्तु — येषां प्रधानपुरुषाणां शास्त्रे शास्त्रश्रवणे मतिः

तृतीयः स्तवकः ।

अथ गृहस्थस्तवकानन्तरं गृहस्थोपयोगित्वादाह्निकमार-
भ्यते ।

तत्र विष्णुः ।

गृहमेधिनि यप्रोक्तं स्वर्गसाधनमुत्तमम् ।

ब्राह्म्यं मुहूर्त्ते चोत्थाय तत्तत्त्वं सम्यगाचरेत् ॥

मनुरपि ।

ब्राह्म्यं मुहूर्त्ते बुध्येत धर्म्मार्थौ चानुचितयेत् ।

कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥

विष्णुपुराणे ।

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।

पूर्वाह्न एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम् ॥

मैत्रञ्च मितदैवत्यं मृतपुरीषोत्सर्गः । प्रसाधनं केशानाम्, अञ्जनं

बुद्धिः प्रकृत्या स्वभावेन रमणीया, व्यवहृतिः स्वभावः परा श्रेष्ठा द्वाध्यं शौचं शीलता च
प्रशंसनीयं ते प्रधानपुरुषाः जगति जगन्मध्ये ऋजवः सारल्ययुक्ताः कतिपये कियन्तः ।
व्यासारण्यप्रवरसुनिश्चिष्यस्येति उपाधिविशिष्टगुरोः शिष्यस्य यन्मरचयितुरियं भणिति-
रुक्तिः तेषां प्रधानपुरुषाणां सुकुरतलभूते निर्मले चित्ते मनसि चिरं स्थितिं द्रष्टात् स्थानम-
वाप्नुयात् ।

* एतद्वचनं मनोरिति कृत्वा यन्मरकारोर्लखितं मनुसंहितायाश्चतुर्थाध्याये वचनं
सम्यते च ।

सौवीरायञ्जनम् । ब्राह्ममुहूर्तलक्षणं ब्रह्मचारिप्रकरणेऽभि-
हितम् ।

विष्णुः ।

उत्थायोत्थाय बोधव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।

मरणव्याधिशोकानां किमद्य निपतिष्यति* ॥

इति सच्चिन्त्येष्टदेवतां स्मरेत् ।

शयनादुत्थितो यस्तु कीर्तयेन्मधुसूदनम् ।

कीर्तनात्तस्य पापानि नाशमायान्ति शेषतः ॥

स्कन्दपुराणे ।

अविमुक्तचरणयुगलं दक्षिणमूर्त्तिं च कुकुटचतुष्कम् ।

स्मरणमपि वाराणस्याः निहन्ति दुःस्वप्नमपशकुनम्† ॥

कात्यायनः ।

रोचनां चन्दनं गन्धं मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।

गुरुमग्निं रविमश्वेन्द्रमस्येत्प्रातरेव हि ॥

श्रोत्रियं सुभगामग्निं गां मृगं‡ धार्मिकं महीम्§ ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येत्स आपद्भ्याः प्रमुच्यते ॥

* मरणव्याधिशोकानां महद्भयं किमद्य उपस्थितं निपतिष्यति भविष्यति इति
उत्थाय उत्थाय प्रबुध्य प्रबुध्य बोधव्यं चिन्तनीयम् । † अविमुक्तचरणयुगलमविमुक्ते-
श्चरचरणयुगलं, दक्षिणमूर्त्तिः शिवमूर्तिविशेषस्य स्मरणं कुकुटचतुष्कं कुकुटनामद्विजचतुष्कं
वाराणस्याः स्मरणमपि अपशकुनं अनिष्टसूचकं दुःस्वप्नं निहन्ति । तथाच—वाराणस्युत्तरे
तीरे कुकुटी नाम वै द्विजः । तस्य स्मरणमात्रेण दुःस्वप्नश्च विनश्यति इति काशीखण्डम् ।
‡ नृपमिति पाठान्तरम् । § नदीमिति पाठान्तरम् ।

सूत्रपुरीपोतर्गादिविधिम् ब्रह्मचारिप्रकरणेऽभिहितः ।

अथ दन्तधावनम् ।

विष्णुः ।

कण्टकीचीरहृत्तोयं दादयाङ्गुलमत्रणम् ।

कनिष्ठिकायवत्स्थूलं कूर्चप्रःमग्रपर्वकम्* ॥

दन्तकाष्ठायं भक्षयित्वा प्रणिथित्वावयवं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
यद्यर्थिकृतकूर्चकमित्यपि पाठः । यदि दन्तकाष्ठं पर्वशुक्तम्-
वति तदा पर्वइयमध्यभागं कृत्वा तत्र कूर्चकम् प्रणिथित्वा-
वयवं कर्त्तव्यमिति तात्पर्यम् । दन्तधावनं चायेन कर्त्तव्यम् ।
तथाच कूर्मपुराणे ।

मध्याङ्गुलसमस्थीलं दादयाङ्गुलसम्मितम् ।

सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदयेन तु धावयेत् ॥

मनुः ।

तिक्तं कटुकपायं वा सुगन्धं कण्टकाश्लितम् ।

चीरहृत्चात्तथा गुल्माङ्गुलयेदन्तधावनम् ॥

कात्यायनः ।

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेदन्तधावनम् ॥

मन्त्रमाह विष्णुः ।

* दलितायम् । † पर्वायम् । विष्णुसंहितायानु- कनीनयसमस्थीलं सकूर्चं दाद-
याङ्गुलम् । प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्षयेदन्तधावनमित्येवं पाठो दृश्यते ।

आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ।

ब्रह्मप्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वन्नो धेहि वनस्पते ॥ इति ।

गर्गः ।

दशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।

अष्टाङ्गुलन्तु वैश्यानामितरेषां षड्ङ्गुलम् ॥

चतुरङ्गुलमानन्तु नारीणां नात्र संशयः ।

विष्णुः ।

द्वादशाङ्गुलकं विप्रे काष्ठमाहुर्मनीषिणः ।

क्षत्रविट्शूद्रजातीनां नवषट्चतुरङ्गुलम् ॥

एवं विकल्पः परिमाणे, तथान्याऽपि विशेषस्तेनोक्तः ।

कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलं पर्व्वार्द्धकतकूर्चकम् ।

दन्तधावनमुद्दिष्टमित्युक्त्वा

सुसूक्ष्मं हीनदन्तस्य समदन्तस्य मध्यमम् ।

स्थूलं विषमदन्तस्य विविधं दन्तधावनम् ॥

गर्गः ।

प्राङ्मुखस्य धृतिः सौख्यं शरीरारोग्यमेव च ।

दक्षिणेन तथा कष्टं पश्चिमेन पराजयः ॥

उत्तरेण गवां नाशः स्त्रीणां परिजनस्य च ।

मार्कण्डेयः ।

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा कषायं तिक्तकण्टकम् । इति ।

उदङ्मुखः प्रागुदङ्मुखः* इत्यर्थः । अन्यथा गर्गवचनविरोधात् ।

* ईशानकीर्णाभिमुख इति यावत् ।

अनेनैवाभिप्रायेणैव कात्यायनः ।

पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे सर्वान् कामानवाप्नुयात् । इति ।
महाभारते दन्तधावनप्रकरणे ।

प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च प्राञ्जल्यः सममाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जाल्वितरा ततः ॥

मनुः ।

प्रक्षाल्यैवं शुचीं देगे दन्तधावनमुत्सृजेत् ।

पतितेऽभिरुखे सम्यक् भोज्यमाप्नोत्वसंग्रहः ॥

यमः ।

आम्रपलाशविल्वानामपामार्गशिरीषयोः ।

भक्षयेत्प्रातस्तुत्याय वाग्यती दन्तधावनम् ॥

पीलस्यः ।

आम्रातकः पलाशास्रविल्वापामार्गक्षीरिणाम् ।

भक्षयेद्दन्तधवनं दन्तमांसान्यवाधयन् ॥ इति ।

मार्कण्डेयोऽपि ।

प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम् ।

प्रक्षाल्य भक्षयेत्पूर्वं प्रक्षाल्यैव च सत्यजित् ॥

नारदः ।

खादिरश्च करञ्जश्च करवीरकदम्बयोः ।

सर्वकण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणो ये च शाखिनः ॥

* आमड़ा इति प्रसिद्धिः ।

जम्बूमिम्बकचूताश्च कदम्बो लोध्रचम्पकाः ।
वदरीतिन्दुकाः[॥]स्वेके[॥] प्रशस्ता दन्तधावने ॥
कोविदारः करञ्जश्च कुटजः प्लवमासती ।
शालोर्कश्च प्रियङ्गुश्च तमालः शाक एव च ॥

शाकः शाकवृक्षः, शाकवन इति लोके प्रसिद्धः ।
आम्नातकोऽरिभेदश्च प्रशस्ता वापि ये द्रुमाः ।
वज्जार्गसु शास्त्रलीपीलुभयक्रिंशुकतिन्दुकाः ॥
अरिष्टोक्षः[॥] पारिभक्षो गुरुगुलुस्त्रिन्तिङ्गी तथा ।
आसने शयने याने पादुके दन्तधावने ॥
पलाशाश्चल्यको वृक्षौ सर्वकर्मसु कुस्मिती ।
अभावे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तिथौ तथा ॥
अपां द्वादशगण्डूषैः पत्रैर्वा दन्तधावनम् ।
चतुर्दश्यष्टमीदर्शपूर्णमासक्रमेषु च ॥
नन्दासु च नवम्याञ्च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ।
आद्ये यज्ञे च नियमे तथा प्रोषितभर्तृका ॥

विष्णुः ।

प्रतिपददर्शषष्ठी च चतुर्दश्यष्टमीषु च ।
नवम्यां भानुवारे च दन्तकाष्ठञ्च वर्जयेत् ॥

मरीचिः ।

नाद्यादजीर्णवमथुकाशश्वासज्वरार्हितः ।

* गाव यस्य प्रसिद्धिः । † एते इति पाठान्तरम् । ‡ अरिष्टो निम्बवृक्षः, अक्षः
विभीतकवृक्षः वयडा इति प्रसिद्धः ।

दृशास्यपादद्वनेत्रशिरःकर्णामयीः तथा ॥
हृदयाज्जवल्कः ।

इष्टकालोद्गपापाणैर्नखैरङ्गुलिभिस्तथा ।
मुक्ता चानामिकाङ्गुली वर्जयेदन्तधावनम् ॥
वराहपुराणि ।

अज्ञातपूर्वाणि च दन्तकाष्ठा-
न्यायान्न पत्रैश्च समन्वितानि ।
न युग्मवर्णानि न पाटितानि
न चोर्ध्वशृङ्गाणि विना त्वचा वा ॥
व्यासः ।

यो मोहात्स्नानवेलायां भक्षयेदन्तधावनम् ।
निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितृभिः सह ॥
एतच्च मध्याह्नस्नानविषयम् ।

तथाच यमः ।

मध्याह्नस्नानवेलायां भक्षयेदन्तधावनम् ।
निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितृभिः सह ॥

इति दन्तधावनम् ।

* दृशा दृशातुरः आश्रामयी मुखरीणी पादामयी हृदयामयी नेत्रामयी शिरःश्रामयी
कर्णामयी । † वर्णद्वयविशिष्टानि ।

अथ केशप्रसाधनादिमाङ्गल्यविधिः ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

स्नातकश्च ततः पश्येद्दीर्घायुश्चिरजीविनम् ।

प्रातःस्नानं ततः कुर्यात्संक्षेपेण यथोदितम्* ॥

सन्ध्याञ्चापि ततः कुर्यात् । इति प्रातःसन्धानन्तरम् ।

यान्नवल्काः ।

हुत्वाग्नीन् सूर्यदेवत्याञ्जपेन्मन्त्रान् समाहितः ।

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ॥

प्रातःसन्ध्यावन्दनानन्तरमग्नीनावहनीयादीनौपासनाग्निं वा विधिवत् हुत्वा सूर्यदेवत्यानुदुष्यं जातवेदसमित्यादिकान् जपेत् । प्रातःसन्ध्यादिकं ब्रह्मचारिस्तवके प्रपञ्चितम् ।

नरसिंहपुराणे ।

दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतत्समाचरेत् ।

दिवसस्याद्यभागे पूर्वार्हस्याद्यभागे ।

दक्षः ।

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्वीकरणमूर्ध्वं विचारोऽध्ययनं† जपः ॥

तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

उपादानस्येति विशेषः, द्वितीयभागे पूर्वार्हस्य द्वितीयभागे ।

* यथोचितमिति पाठान्तरम् । † अभ्यसनमिति पाठान्तरम् ।

अथ पोष्यवर्गचिन्तादि ।

तत्र दत्तः ।

तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गस्य शोधनम् ।

तृतीयो भागः पूर्वाह्नस्यैव ।

पोष्यवर्गस्य ।

माता गुरुः पिता भार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः[†] पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

याज्ञवल्करः ।

उपेयादीश्वरश्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ।

ईश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तम् । अन्यं वा श्रीमन्तमकुत्सितम् ।

अलब्धस्य प्रापणं योगः । लब्धस्य रक्षणं क्षेमः । अटाहृद्दये

गन्तव्यं राजकुलं द्रष्टव्या राजपूजिता लोकाः । यद्यपि न भव-

न्यर्थास्तदप्यर्थास्तदप्यनर्था निवर्तन्ते ।

विष्णुपुराणे ।

ततः सवर्णधर्मेण वृत्त्यर्थं च धनार्जनम् ।

कुर्वीत यावदकस्मापि यजेत पुष्टिवीपते ॥

सोमसंस्था हविःसंस्थाः पाकसंस्थाश्च संज्ञिताः ।

धने यत्नाच्चनुष्याणां यजेत च धनार्जनम् ॥

धनमूलाः क्रियाः सर्वा यत्नस्तस्यार्जने मतः ।

* पोष्यवर्गस्य साधनमिति पाठान्तरम् । शोधनं भरणार्थं धनीपात्रचिन्तनं तथाच अनु-
 भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनं । नरकं पीडनं चास्य तस्माद्यज्ञेन तं भरेदिति ।
 † अतिथिश्चैव इति पाठान्तरम् ।

रक्षणं वर्द्धनं मानभोगस्तत्र विधिक्रमात् ॥

महाभारते ।

धर्मेनार्थः परीहार्यो धर्मलब्धं विधानकम् ।

कर्त्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥

एकेनांशेन कामसु एवमंशं विवर्द्धयेत् ।

मार्कण्डेयः ।

पादेन तस्य पारक्यं कुर्यात्सच्चयमात्मवान् ।

अर्धेन चात्मभरणन्नित्यनैमित्तिकान्वितम् ।

पादद्वार्थोऽयमर्थस्य* सूत्रभूतं विवर्द्धयेत् ॥

तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुद्धं शबलमेव च ।

कृष्णं तस्य† तु विज्ञेयो विभागः सप्तधा पुनः ॥

श्रुतशैथिल्यतपःकन्याश्रित्याज्यान्वयागतम् ।

धनं सप्तविधं शुद्धमुदयोऽप्यस्य तद्विधः‡ ॥

कुसीदलपिडाणिज्यगुल्फः§ शिथ्यानुवृत्तिभिः¶ ।

कृतोपकाराद्ययनं शबलं समुदाहृतम् ॥

पार्थिक॥चैव चौरार्तिः**प्रतिरूपकः††साहसैः‡‡ ॥

व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥

यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित्कुरुते नरः ।

* बहुषु पुस्तकेष्वेवं पाठो दृश्यते परन्तु निरर्थ एव अतः पादस्यार्द्धमर्थस्य इति
स्मार्तादिभ्यः पाठः साधूनाम् । † शुद्धस्य सप्तधा विभागीऽनन्तरा इत्यर्थः । ‡ उदय-
उपायोऽपि अस्य सप्तप्रकारागतधनस्य तद्विधः सप्तविधः । § सूत्रम् । ¶ सेवाभिः ।
॥ द्यूतम् । ** परपीडनम् । †† परिवर्तनम् । ‡‡ मारणम् ।

तथा विधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥
 श्रुतेनाध्ययनेन शीर्षेण याजनादिना । तपसा जपहोमेन
 देवतार्चनादिना । कथागतं कव्यया सहागतं श्वगुरादेर्लब्धं
 शिष्यागतं गुरुदक्षिणादि । व्याजिन दूतव्याजिन तैलादिकन्दत्वा
 यदुपार्जितम् ।

भारद्वाजः ।

तत्पुनर्हार्दगविधं प्रतिवर्णाययान्वितम् ।
 साधारणं स्यात्त्रिविधं विदुस्तच्च क्रमागतम् ॥
 प्रतिदानन्त्यैवात्र प्राप्तञ्च सह भाष्यया ।
 अविशेषिण वर्णानां सर्वेषाम्त्रिविधं धनम् ॥
 वैशेषिकमर्थं विद्याद्वाराज्ञस्य त्रिलक्षणम् ।
 प्रतिग्रहेण यत्नञ्च याज्यतः शिष्यतस्तथा ॥
 त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकमर्थम् ।
 युद्धोपलब्धं काराच्च दण्डाच्च व्यवहारतः ॥

कारः करः ।

वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम् ।
 कृषिगोरक्षवाणिज्यैः शूद्रस्यापि त्वनुग्रहात् ॥
 इतरवर्णानुग्रहदानेन शूद्रस्यापि कृषिगोरक्षवाणिज्यैः वैशेषिकं
 धनं भवतीत्यर्थः ।

सर्वेषामेव वर्णानामेव वर्णधनागमः ।

विपर्ययादधमं स्यान्न चेदापह्नरीयसी ॥

* वैपरीत्यात् ।

अथ प्रसङ्गाद्वर्णवृत्तिरभिधीयते ।

तत्र मनुः ।

अद्रोहिण च भूतानामल्पद्रोहिण वा पुनः ।

या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥

यान्नवल्काः ।

ब्रज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ।

प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्ययने तथा ॥

अत्र चकारादिप्रो गृह्यते । ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहयाजनाध्यय-
नानि भवन्ति । नान्यस्य, अतएव विप्र इति विषयसप्तमी ।
अन्यत्र भावश्च विषयः । ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहादिकं त्रयं वृत्ति-
रित्यर्थः ।

यत्तु गौतमेनोक्तम् ।

आपत्कल्पो ब्राह्मणस्या ब्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं
शुश्रूषा वा समाप्तेः समाप्ते तु ब्राह्मणो गुरुरिति* । तत्तु
क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणप्रेरितयोरेव ध्यापनमात्रकर्तृत्वाभ्य-
नुज्ञानम् । न तु वृत्तित्वेनाभिधानम् । अनुगमनं
शुश्रूषा अनुगमनमेव शुश्रूषा इत्यर्थः ।

मनुः ।

प्रस्थान्तु कर्म्मणामस्य त्रीणि कर्म्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥

* गुरुवन्दननीयः । † ब्राह्मणो यदा ब्राह्मणाध्यापकाभावे अध्ययनार्थं क्षत्रियादि-
समीपं गत्वा प्रार्थयते तदैव ब्राह्मणप्रेरितो भवति ।

देवलः ।

द्विविधो गृहस्थो यायावरः गालीनश्च तयोर्यायावरी
याजनाध्ययनप्रतिग्रहरिकथस्य च वर्जितान् । गाली-
नस्तु प्रेष्यचतुष्पादधनधान्ययुक्तगालायां लोकानुवर्त्ती
स चतुर्विधः ।

यथाह मनुः ।

कुशूलधान्यकोऽवा स्यात्कुम्भीधान्यकोऽएव वा ॥

चाहेहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥

चतुर्णामपि सर्वेषां द्विजानां गृहनेधिनाम् ।

यायावरः परो ज्ञेयो धर्मेतो लोकजित्तमः ॥

पट्कर्म्मको भवेत्तेषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।

हाभ्यामिकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसन्नेन जीवति ॥

एकः कुशूलधान्यः पट्कर्म्माः उच्छशिलायाचितयाचितकृपि-
बाणिज्यैः । अन्यः कुम्भीधान्यः त्रिभिरुच्छशिलायाचितैः ।

अपरस्त्यहेहिको हाभ्यामुच्छशिलाभ्यां चतुर्थस्त्वश्वस्तनिकी
ब्रह्मसन्नेन ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुत्वेन सचयागतुल्यफलेनोद्धेन

जीवति ।

मनुः ।

ऋतामृताभ्यां जीवेत न श्रद्धया कदाचन ।

ऋतमुच्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ॥

* त्रिवर्षजीविकानिर्वाहोपयोगिधान्यविशिष्टः । † वर्षमात्रजीविकानिर्वाहोप-
योगिधान्यविशिष्टः । ‡ पट्कर्म्मणि पट् कर्म्माणि गणयति उच्छशिल इत्यादि ।

सृतन्तु याचितभैक्ष्यं प्रसृतङ्कर्षणं स्मृतम् ।
सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवोपजीव्यते ॥
सेवा श्रवत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।

अथापदि प्रतिग्रहवृत्तिः ।

यान्नवल्काः ।

राजान्तेवासिशिष्येभ्यः सीदन्निच्छेदनं क्षुधा ।

दम्भिहेतुकपापगण्डवकवृत्तींश्च वर्जयेत् ॥

राजा न्यायपरः शिष्यो यथोक्तलक्षणः । याज्यः याजनार्हस्ते-
वर्षिकः ।

शुद्धः ।

एतैरेव गुणैर्युक्तं धर्म्मार्जितधनं तथा ।

याजयेत सदा विप्रो ग्राह्यस्तस्मात्प्रतिग्रहः ॥

एतैरिति जन्मकर्म्मदिभिः शुद्धः ।

मनुः ।

राजतो धनमन्विच्छेत्संसीदन् स्नातकः क्षुधा ।

याज्यान्तेवासिनो वापि नत्वन्यत इति स्थितिः ॥

नत्वन्यत इति एषां सद्भावे ।

व्यासः ।

द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेच्छिष्टेभ्यो द्विजसत्तमः ।

अपि वा द्विजमात्रेभ्यो न शूद्रास्तु कथञ्चन ॥

द्विजमात्रेभ्य इति, निर्गुणधर्म्मरहितेभ्योऽपि ।

नारदः ।

ब्राह्मणश्चैव राजा च दासश्चैतौ धृतव्रती ।
नैतयोरन्तरं किञ्चित्प्रजाधर्माभिरक्षणात् ॥
धर्मस्य कृतकृत्यस्य धर्मार्थं शासतोऽशुचीन् ।
अशुचीन् कृतापराधान् ।

मध्यमेव धनस्राहुस्तीक्ष्णस्यापि मङ्गीपतेः ।
शुचीनामशुचीनान्तु सन्निपाता यथाश्वसाम् ॥
समुद्रे समतां याति तद्वद्राज्ञां धनागमः ।
यथानीं संस्थिते दीप्ते शुद्धिमायाति काञ्चनम् ॥
एवं धनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजनि ।
अशुचिर्वचनाद्यस्य शुचिर्भवति पूरुषः ॥
शुचिश्चैवाशुचिः सद्यः कथं राजा न दैवतम् ।
विदुर्य एवन्दैवत्यं राज्ञोऽस्तमिततजसः ॥
तस्य ते प्रतिगृह्णन्तो न लिप्यन्ते कथञ्चन ।
दैवत्यमष्टलोकपालरूपेण ।

मनुः ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाद्राज्यप्रसूतितः ।
सूनाचक्रध्वजवतां विग्रेनैव च जीवताम् ॥

* राजन्यशब्दः क्षत्रियवचनः अक्षत्रियप्रभृतस्य राज्ञी धनं न प्रतिगृह्णीयादिति कुल्लुकभट्टः । सूनावतां चक्रवतां ध्वजवतां सूना प्राणिवधस्थानं, पशुमारण्यपूर्वकमांसविक्रयोपजीवी । चक्रोपजीवी तैलिकः कलु यस्य प्रसिद्धिः । ध्वजवान् मयोपजीवी शौखिकः । वेशः पण्यस्त्रिया भूतिः, तथा जीवति यः स वेशवान् ।

न राज्ञ इति लोभात्तजापीडकस्य, अराजन्यप्रसूतित इति ।

सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात्तुल्यस्योच्चास्त्ववर्त्तिनः ॥

स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ।

यमश्च ।

अराजन्यप्रसूतस्य राज्ञः स्वच्छन्दवर्त्तिनः ।

घोरप्रतिग्रहस्यापि लब्धास्त्रादौ विषोपमः ॥

तथैव राजमहिषीराजामात्यपुरोहिताः ।

पापिनार्थेन संयुक्ताः सर्वे ते राजधर्म्मिणः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवैश्यनराधिपाः ।

दुष्टा दशगुणाः पूर्वात्पूर्वादेते यथोत्तरम्* ॥

हारीतः ।

दश सूना सहस्राणि अङ्गा राजा करोति च ।

तान्येव कुरुते रात्रौ घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥

अर्धेन तु ततोऽमात्या सेनानी दण्डनायकौ ।

ततोऽर्द्धार्द्धतर्द्धार्द्धमाश्रितोपाश्रितेषु च ॥

यदि यदा कश्चिदेतेभ्यो गृह्णाति ।

तत्र वृहस्पतिः ।

* सूनिनः सांसविक्रयजीविनः दशगुणं पापं चक्रिणः तैलिकात्प्रतिग्रहे एवं तस्माद्दश-
गुणं ध्वजिनः श्रौण्डिकात्तस्माद्दशगुणं वेशवतः तस्माद्दशगुणं क्षत्रियभिन्नराजतः ।

असतोऽपि स्वमादाय साधुभ्यः सम्प्रयच्छति ।
धनस्वामिनमात्मानं सन्तारयति दुस्तरात् ॥

अथ प्रतिग्रहविषये आपदनापत्त्याधारणं
किञ्चिदुच्यते ।

तत्र मनुः ।

एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतञ्च यत् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वशाभयदक्षिणाम् ॥

एध इत्यनमतएव यदक्षिणाव्यतिरिक्तमभ्युद्यतमिति सम्बध्यते ।
अभ्युद्यतमभ्यर्थदत्तम् । सर्वतः शूद्रादपि अवशीपदेयः प्रति-
ग्रहवृत्तस्यैव न तु निवृत्तस्य अभयदक्षिणान्तु स्त्रीश्चादिभ्योऽपि ।

ग्रथ्यासनं कुशान् गन्धान् पुष्पम्यञ्च मणीन्दधि ।

धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्नुदेत् ॥

मणीन् विषादिनिवारकीः धाना लाजा, न निर्नुदेत्प्रत्या-
ख्यायते ।

तिलो धेनुर्गजो वाजी प्रेतान्नः मजिनं मणिम् § ।

सुरभी सूयमाना च धीराः सप्त प्रतिग्रहाः ॥

प्रतिग्राहकः किं गुणविशिष्टोऽधिकारी को वानेत्याकाङ्क्षायां
निषेधमुखे नानधिकारिणामर्थ्यादधिकारिणञ्चाह ।

* प्रस्तरविशेष इति शेषः ।

+ न निषेधं करोति ।

‡ प्रेतसुहृदस्य दत्तमन्नम् ।

§ विषादिनिवारकप्रस्तरभिन्नप्रस्तरविशेषम् । ॥ अङ्गप्रभृता धेनुरित्यर्थः । अधिकदीपार्थं
पुनर्यद्वयम् ।

याज्ञवल्करः ।

विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु याज्ञः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

मनुः ।

हिरण्यम्भूमिमश्वं वा अन्नं वासस्तिलान् घृतम् ।

अविद्वान् प्रतिगृह्णीयाद्भस्मीभवति दारुवत् ॥

याज्ञवल्करः ।

ग्रहादीनां नरेन्द्राणामुच्छ्रायाः पतितानि च ।

भावाभावौ च जगतस्तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः* ॥

महोत्साहः स्थूललक्षः क्षतज्ञो वृद्धसेवकः ।

विनीतः सत्वस्तम्भः कुलीनः सत्यवाक् प्रियः ॥

स्थूललक्षो बहुदेयार्थदर्शी, बहुप्रद इति यावत् ।

अदीर्घसूत्रः स्मृतिमान् अनुद्रोऽपरुषस्तथा ।

धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥

अदीर्घसूत्रः, अनारब्धकर्मणामारम्भे आरब्धानाञ्च परिसमापने

यो न विलम्बते† सः । रहस्यविज्ञीपनीयार्थगोपननिपुणः ।

स्वरन्ध्रगोप्तान्वीक्षिक्यान्दण्डनीत्यां तथैव च ।

विनीतस्त्वर्थवार्त्तायां तथ्याच्चैव नराधिपः ॥

* ग्रहादीनामनुग्रहेणाध्याहारिणान्वयः । जगतः जगति नरेन्द्राणां वृषाणामुच्छ्राया
उन्मत्तयः पतितानि पतनानि भावाभावौ च यस्मात्तस्माद्ग्रहाः पूज्यतमा इत्यन्वयः । एवं
तद्वचनं याज्ञवल्करसंहितायां न लभ्यते । † न विलम्बङ्करोति ।

आन्वीचिकी तर्कविद्या आत्मविद्या च ।

तथाच मनुः ।

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिञ्च तद्विदः* ।

आन्वीचिकीं चात्मविद्यां वार्त्तारम्भाच्च लोक्रतः ॥

दण्डनीतिरर्थशास्त्रं वार्त्ता कृषिवाणिज्यपशुपालनादिरूपा ।
तथी ऋग्यजुःसामरूपा ।

स मन्त्रिणम् कुर्वीत प्राज्ञाङ्गीलान् स्थिरान् शुचीन् ।

तैः सार्धञ्चिन्त्येद्राज्यं विप्रेणाय ततः स्वयम् ॥

मौलान् राज्ये वंशपरम्परायातान् । विप्रेण पुरोहितेन ।

पुरोहितन्तु कुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ।

दण्डनीत्याञ्च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥

उदितोदितं शास्त्रोदितैर्विद्यादिभिरुदितं सन्दडम् ।

श्रीतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादेव ऋत्विजः ।

यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् ॥

भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।

अक्षयोऽयं विधीराज्ञां यद्विप्रेषूपपादितम् ॥

भोगान् सुखधनानि ।

अस्कन्नमव्ययञ्चैव प्रायश्चित्तेरदूषितम्† ।

अग्नेः सकाशाद्विप्राग्नी‡ हुतं श्रेष्ठमिहोच्यते ॥

* शाश्वतीमिति भूले पाठः । † पूतम् । ‡ अग्नेः सकाशात् अर्धात् साक्षादधी
भुवनयवा विप्ररूपायौ हुतं दत्तमित्यर्थः ।

अस्कन्नं क्षररहितम्, अव्यथं पशुहिंसारहितम् ।

अलव्यमीहेत्* धर्मेण लब्धं धर्मेण पालयेत् ।

पालयन्वर्द्धयेन्नीत्या वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥

दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत् ।

आगामितत्तन्† नृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥

निबध्यत इति निबन्धः पर्णभरकादि । स्वदत्तं परदत्तं वा
भूम्यादि नापहरेत् ।

स्वदत्तां परदत्ताञ्च यो हरेत वसुन्धराम् ।

षष्टिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते कृमिः ॥

इति ब्रह्मपुराणस्मरणात् ।

पटे वा ताम्रपट्टे वा समुद्रीपरि चिह्नितम् ।

अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानञ्च महीपतिः ॥

प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम् ।

स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं कारयेत् स्थिरम् ।

आत्मानञ्च चण्डात् प्रतिग्रहीतारमपि । प्रतिगृह्यत इति
प्रतिग्रही निषेधः, तस्य परिमाणम् । दीयते इति दानं क्षेत्रादि
तस्य छेदः छिद्यत इति छेदो नद्यादिः ।

नातः परतरो धर्मी नृपाणां यद्रणार्जितम् ।

विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा ॥

य आहवेषु बध्यन्ते भूम्यर्थमपरांमुखः ।

* आर्षप्रयोगः । † भद्रनृपतिरिति पाठान्तरम् ।

अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा ॥
 पदानि क्रतुतुल्यानि भग्नेष्वविनिवर्त्तिनाम् ।
 राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम् ॥
 तवाहं वादिनं क्लीवं निर्हेति परमहृतम् ।
 न हन्याद्विनिवृत्तञ्च युद्धप्रेक्षणकादिकम् ॥
 कतरञ्चः समुत्थाय पश्येदायव्ययी स्वयम् ।
 व्यवहारांस्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत कामतः ॥
 प्रतिदिनस्मातः काले पुरश्च आत्मनश्च रत्नां विधाय स्वयमेवाय-
 व्ययी पश्येत् । ततो व्यवहारान् दृष्ट्वा मध्याह्नकाले स्नात्वा
 यथारुचि भुञ्जीत ।

हिरण्यं व्याप्तानीतं भाण्डागारेषु निःक्षिपेत् ।
 पश्येच्चारांस्ततो दूतान् प्रेषयन्मनिसङ्गतम् ॥
 व्याप्त्या हिरण्याद्यानयने नियुक्ताः ।
 ततः स्वैरविहारी स्यान्मन्त्रिभिर्वासमागतः ।
 बलानान्दर्शनं कृत्वा सेनान्धा सह चिन्तयेत् ॥
 ततोऽपराङ्गे स्वैरविहारी, अन्तःपुरे ।
 तथाच मनुः ।

भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
 विहृत्य च यथाकामं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ इति ।
 सन्ध्यामुपास्य शृणुयाच्चाचाराणां गूढभाषितम् ।

* यथाकालमिति मूलं पाठः ।

गीतवृत्त्यैश्च भुञ्जीत स्वाध्यायञ्च ततः पठेत्* ॥

स्वाध्यायमिति स्मरणार्थं पठेत् ।

संविशेत्तूर्यघोषेण प्रतिबुध्येत्येव च ।

शास्त्राणि चिन्तयेद्बुद्ध्या सर्वकर्तव्यता तथा ॥

संविशेत् सुप्यात् ।

ब्राह्मणेषु क्षमा स्निग्धेऽवजिह्वः क्रोधनोऽरिषु ।

स्याद्राजा भृत्यवर्गेषु प्रजासु च तथा पिता ॥

पुण्यात् षड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयेत् ।

सर्वदा नाधिकं यस्मात्प्रजानां परिपालनम् ॥

अन्यायेन नृपो राष्ट्रात्स्वकीयं योऽभिवर्द्धयेत् ।

सोऽचिराद्दिगतश्रीको नाशमेति सवान्धवः ॥

प्रजापीडनसन्तापात्समुद्भूतो हुताशनः ।

रात्रः श्रियङ्गुलं प्राणान्नादग्ध्वा विनिवर्त्तते ॥

आह विष्णुः ।

निधिञ्च ब्राह्मणो लब्ध्वा सर्वमादद्यात्क्षत्रियश्चतुर्थमंशं

राज्ञे दद्याच्चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्योऽर्धमादद्याद्दैत्यश्चतुर्थमंशं

राज्ञे दद्याद्ब्राह्मणेभ्योऽंशमादद्यात् । स्निहितानाग्नेः

ब्राह्मणवर्जं द्वादशमंशं दद्युः ।

आह वशिष्ठः ।

अन्नायमानं वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्वरेदधिकन्तु पष्ठ-

* रहस्याख्यायिनाञ्चैव प्रणिधीनाञ्च चेटितमिति मूले पाठः । + मित्रेषु । † स्वनिहितानिति निहितधनानि इत्यर्थः ।

मंशं प्रदाय ब्राह्मणयेदधिगच्छेत् षट्कर्मसु वर्त्तमानो
न राजा हरेत् ।

आह मनुः ।

प्रणष्टस्वामिकं रिक्तं राजा अर्द्धं* निधापयेत् ।

अर्द्धागच्छात्† हरेत्स्वामी परेण तृपतिर्हरेत् ॥

परेण तृपतेर्भोगानुज्ञामात्रमिदमिति व्याचक्षते । स्वास्यागमने
तदर्पणमेव ।

ममेदमिति यो ब्रूयात्कोऽनुयोज्यो यथाविधि ।

संवाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्व्यमर्हति ॥

आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतानृपः ।

दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।

तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥

विद्वांसु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वापनिहितं निधिम् ।

अशेषमप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥

यन्तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षिती ।

तस्माद्दिग्भ्यो दत्त्वा र्द्धमर्द्धं कोशे प्रवेशयेत् ॥

आह नारदः ।

परेण निहितं लब्ध्वा राजैवोपहरेन्निधिम् ।

राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥

* त्र्यर्द्धमिति मूल पाठः । † त्र्यर्द्धादिति मूल पाठः ।

ब्राह्मणोऽपि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् ।
तेन दत्तन्तु मुञ्च्यीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥

अथ वैश्यवृत्तिः ।

मनुः ।

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृतदारपरिग्रहः ।
वार्त्तायां* नित्ययुक्तः स्यात्पशूनाञ्चैव रक्षणे ॥
मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानान्तान्तवस्तु† च ।

लोहानां धातूनाम् ।

गन्धानाञ्च‡ रसानाञ्च§ विद्यादर्थबलावलम्बम् ॥
बीजोमिविधि॥युक्तः स्यात् क्षेत्रबीजगुणस्य** च ॥
मानयोगांश्च†† जानीयात्तुलायोगांश्च सर्व्वशः ।
सारासारञ्च भाण्डानां देशानाञ्च गुणागुणम् ॥

भाण्डानां विक्रेयद्रव्याणाम् ।

लाभालाभञ्च पशूनां पशूनां वृद्धिरर्जनम्‡‡ ।
भृत्यानाञ्च भृतिं§§ विद्याज्ञाषाञ्च विविधा नृणाम् ।
द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ।

* कृषिवाणिज्यादौ । † तन्तुसम्बन्धिवस्त्रस्य । ‡ कर्पूरादीनाम् । § लवणादी-
नाम् । ॥ उत्कृष्टत्वमपक्वत्वम् ॥ ॥ बीजवपनविधिः । ** क्षेत्रगुणस्य बीजगुणस्य च
विधिरिति शेषः । †† द्रव्यादीनां परिमाणयोगः । ‡‡ परिवर्द्धनमिति मूले पाठः ।
वृद्धिवर्द्धनमिति पाठान्तरम् । §§ कस्मिन् भृत्ये किं वेतनं दातव्यमेतज्जानीयात् । धृति-
मिति पाठान्तरम् ।

धर्मेण हि द्रव्यवृद्धी आतिष्ठेयत्नमुत्तमम् ।

विद्याच्च सर्वभूतानां भक्ष्यमेव* प्रयत्नतः† ॥

कालिकापुराणे ।

कृषिगौरववाणिज्यमेतद्वैश्यस्य सम्मितम् ।

तथाप्यनडुयुग्माभ्यां‡ कृषिं नैव समाचरेत् ॥

द्विगवाभ्यां द्विपट्काभ्यां प्रहराद्वैप्रमाणतः ।

द्वौ द्वौ योज्यान्तरे चैकं कारयेदध्वर्युः § ॥

पिण्याकं ¶ तृणतोयन्तु तेषां यत्नात् दापयेत् ।

धूमकण्डूयनञ्चैव कृत्वेवं कारयेत्ततः ॥

वैष्णवीमपि ॥ भूमिन्नु अधोमूत्रगमाय च ।

कुर्वन्नेवं न सीदेत कृषिं वैश्यो महामुने ॥

राज्ञां षड्भागमुत्सृज्य पञ्चमहर्षिकस्य च ।

शिल्पिनः प्रकृतीद्यैव दीनाभ्यांस्तर्पयेत्ततः ।

शेषमात्मनि युञ्जीत खलु त्रैविष्यं विधिः ॥

हारीतः ।

* केषांभूतानां किं भक्ष्यमाहारीयद्रव्यमेतज्ज्ञानीयात् । † दृष्टाच्च सर्वभूतानामन्न-
मेव प्रयत्नत इति सूत्रे पाठः । ‡ युग्मनावाभ्याम् । § द्विपट्काभ्यामष्टसंख्यकाभ्यां
द्विगवाभ्यां द्वौ गावौ कृत्वा एकैकयुगे योजिताभ्यां प्रहराद्वैप्रमाणतः प्रहराद्वैप्रत्येकं कार्यं
कारयेत् । द्वौ द्वौ वाविति अर्धप्रहराद्वै द्वौ द्वौ कृत्वा ततः पुनः योज्य इत्यर्थः योजयित्वा
अन्तरे अर्धप्रहरमध्येऽपि एकं कार्यं तर्पणमिति शेषः अर्थात् अर्धप्रहरमध्येऽपि पूर्वापरपरि-
वर्तितभावेन एकं कार्यं कारयेदित्यर्थः । ¶ खलीति यथ्य प्रसिद्धिः । ॥ वैष्णविर्भित-
भासम् ।

अष्टागवं धर्महलं षड्गवं जीविकार्थिनाम्* ।
चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥
बालानां† दमनञ्चैव वाहनञ्च न शक्यते ।
वृद्धानान्दुर्बलानाञ्च प्रजापतिवचो यथा ॥
पुंस्त्वोपघातनं नासौ वाहानाङ्कारयेत्ततः ।
वृद्धं युग्मे‡ न युञ्जीत जीर्णं व्याधितमेव च ॥

अथ कुसीदम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अशीतिभागी वृद्धिः स्यान्मासि मासि सवन्धके ।
वर्षक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥

अन्यथेति असवन्धके ।

मनुः ।

नातिसांवत्सरीं वृद्धिं नाभीष्टान्तु§ पुनर्हरेत् ।
चक्रवृद्धिः कालिका च कारिका कायिका च या॥ ॥

याज्ञवल्क्यः ।

वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासन्तु कालिका ।
ईहाकृता कारिका स्यात्कायिका कायकर्म्मणि ॥

* जीवितार्थिनामिति पाठान्तरम् । † गोवत्सानाम् । ‡ हले । § न चादिष्टा-
मिति मूले पाठः । शास्त्रीलङ्घनपूर्वकाभिलषिताम् । ॥ समैकस्मिन्मासि मासद्वये मास-
त्रये वा गते तस्य वृद्धिं विगणय्य एकदा दातव्यत्वेव विधिनियमपूर्वकवृद्धियहणमुत्तमम् ।
संवत्सरपथ्येनं कुर्यात् । नातिक्रान्ते संवत्सरे नियमस्य वृद्धिं गृहीयादिति कुल्लुकभट्टः ।

बृहस्पतिः ।

बृहवो वर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।

सर्वेषामपि चैतेषां कुसीदमपि तं विदुः ॥

अनावृष्ट्या गजभयान्मूपिकाद्यैरुपद्रवैः ।

वृष्ट्यादिके भवेद्दानिः सा कुसीदेन घातयेत् ॥

अथ शूद्रवृत्तिः ।

तत्र मनुः ।

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।

शूद्रूपैव तु शूद्रस्य धर्मो निःश्रेयसः परः ॥

बृहस्पतिः ।

श्रीचं ब्राह्मणशूद्रा सत्यमक्रोध एव च ।

शूद्रकर्म तथा मन्त्रो नमस्कारोऽस्य चोदितः ॥

पराशरः ।

शूद्रस्य द्विजशूद्रा प्रथमं धर्मलक्षणम् ।

यदन्यत्कुरुते कर्म तद्भवेत्तस्य निष्फलम् ॥

द्विजशूद्रा त्रिवर्णशूद्रा । तस्य निष्फलमिति । द्विजसेवाया

विरोधि यदन्यत्कुरुते तन्निरर्थकमित्यर्थः ।

गौतमः ।

चतुर्वर्ण्ये एकजातिस्तस्याः सत्यमक्रोधः श्रीचमाचमनार्थे

पाणिपादप्रक्षालनमेके आङ्कर्म मृत्प्रभरणं स्वदार-

वृत्तिः परिचर्या चेतरेषामेभ्यो वृत्तिं लिप्तेत् ।

इतरेषां द्विजातीनाम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता आङ्गक्रियारतः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥

नमत्येतावानेव मन्त्रः ।

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

इति मन्त्रः । न चानग्नेः शूद्रस्य कथमग्निसाध्यकर्माधिकारः । विवाहादाविति चेत् । शूद्रस्य विवाहहोमाभावात् । न ह्यमन्त्रकोऽस्ति होमो न च शूद्रो मन्त्रवान् न च नमस्कारमन्त्रेणैव मन्त्रवत्तेति वाच्यं तस्य पञ्चयज्ञेष्वेव हेतुत्वात् । तस्मादग्निसाध्यकर्मासु वक्तव्योऽस्याधिकारहेतुः उच्यते । अनग्नेरपि शूद्रस्य लौकिकेऽग्नौ वैश्वदेवादीनि कर्माणि कार्याणि तं प्रति साक्षाद्विधानात् । निषादस्यपतीष्टिवत् । किञ्च द्विजातीनामपि न विवाहोऽग्नौ नियतम् । वैश्वदेवकर्मा किमुत शूद्रस्य एवञ्च शूद्रस्य यत्र यत्र होमस्तत्र तत्र लौकिकाग्नावेव मन्त्रान्तराविधानेन नमस्कारमन्त्र एवेति सिद्धम् ।

अथापहृतिः ।

तत्र मनुः ।

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।

जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरम् ॥

उभाभ्यामप्यजीवन् कथं व्यादिति चेद्वेत् ।
 कृपिगोरक्षमास्याय जीवेद्देश्यस्य जीविकाम् ॥
 वैश्यवृत्त्यापि जीवन्तो विक्रीयमाह स एव ।
 सर्वावसानं व्यपाहेत कृतान्नञ्च तिलैः सह ।
 व्यपाहेत वज्रियन्न विक्रीणीतिव्यर्थः । व्यपाहेतंति सर्वत्रा-
 नुपज्यते ।

अश्विनो लवणञ्चैव पशवो ये च मानुषाः ।
 सर्वञ्च तान्तवं रक्तं शाणजीमाविकानि च ॥
 अपि चेत्युररक्तानि फलमूले तथोपधीः ।
 अपः शस्तं विषं मांसं सोमं गन्धाञ्च सर्वशः ॥
 क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ।
 आरण्याञ्च पशून् सर्वान्द्विगुण्य वयांसि च ।
 मद्यं नीलं वलाकाञ्च दिशफैकशफांस्तथा ॥
 अत्र रसग्रहणेनेव लवणस्यापि ग्रहणे सिद्धे पुनर्यहणं दीपा-
 धिक्प्रतिपादनार्थम् । एतेनान्यदपि पुनरुक्तं व्याख्यातम् ॥
 क्षौद्रं मधु कल्कसिक्थकं ॥ मात्रिकस्य मधुशब्देनैवोपादानात् ।
 सद्यः पतति नांसेन लाक्ष्या लवणेन च ।
 व्राहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥
 इतरेषान् पश्यानां विक्रयादिह कामतः ।

* लड्डुकादि । † दिशफं गवादिकम्, एकशफमथादिकम् । मद्यं नीलञ्च
 लाक्षाञ्च सर्वाधिकशफालया इति सूत्रे पाठः । ‡ अधिकदीपाश्लेर्नैति शेषः । § याम्
 यस्य प्रसिद्धः ।

ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥

रसारसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।

क्षतान्नं वाक्क्षतान्नेन तिला धान्येन तत्क्षमाः ॥

निमातव्याः परिवर्त्तनीयाः । जीवेद्वेतेन य आपत् ।

वैश्योऽजीवन् स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्यापि वर्त्तयेत् ।

अशक्तुवंस्तु शुश्रूषां शूद्राः कर्तुं द्विजन्मनाम् ॥

पुत्रदारात्ययप्राप्तौ जीवेत्कारुककर्मभिः ।

यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ॥

तानि कारुककर्मणि शिल्पानि विविधानि च ।

कुर्वीतेति शेषः । आपद्यप्यन्यवृत्तिभ्योऽपि स्ववृत्तिरेव ब्राह्म-
णस्य ज्यायसीत्याह

मनुरेव ।

वरं स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥

वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।

अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्त्वनयं* गतः ॥

नाध्यापनाद्याजनाद्या गर्हिताद्या प्रतिग्रहात् ।

दीपो भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमा† हि ते ॥

तथा ।

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।

* आपन्नतः । † अग्निजलतुल्याः ।

आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥
तथार्थवादीऽपि ।

क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागादिश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।

चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥

श्वजाघनी श्वश्रीणिः ।

आपद्यत्यन्तागत्या आवश्यककर्मणः सम्पत्त्यर्थं चौर्यमपि क
चानुजानाति ।

वानस्पत्यं मूलफलं दार्ढ्यग्न्यर्थं तथैव च ।

दणञ्च गोभ्यो यासार्थमस्तीयं मनुरब्रवीत् ॥

वानस्पत्यं पत्रपुष्पादि ।

हिजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ।

आददानः परजेवान्न दण्डं दातुमर्हति ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षड्भक्षता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मणः* ॥

ब्राह्मणव्यतिरिक्तः अश्वीत्रियोः हीनकर्मण्यभिधीयते ।

* षड्भक्षता षड्दिनपर्यन्तं भोजनमकुर्वता जनैः सकृन् सप्तसदिने भक्ते भोजने
कर्त्तव्ये हीनकर्मणः सकाशात् भक्तानि भोजनद्रव्याणि अश्वस्तनप्रकारेण अश्वस्तनवदल्पपरि-
माणेन हर्त्तव्यं चौर्यं कर्त्तव्यं हर्त्तव्यमिति आख्यातितरत्वात् कर्मसत्त्वे भावद्रव्येन साधु ।
† ब्राह्मणः इति पाठान्तरम् । ‡ ब्राह्मणव्यतिरिक्तः क्षत्रियादिः अश्वीत्रियसाहचर्यात्
सम्यक् स्वस्वधर्मावुष्ठानरहित इति शापितम् । अश्वीत्रियः प्रणवव्याहृतिपूर्वकगायत्री-
रहितः ब्राह्मणश्च इत्युच्यते । तथाच श्रींकारपूर्विकास्तिस्रः सावित्रीर्थेय विन्दति । चरित-
व्रतचर्येण स वै श्रीत्रिय उच्यते ॥

उत्कृष्टं वापकृष्टञ्च तयोः कर्म न विद्यते ।

मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते* ॥

तयोर्ब्राह्मणशूद्रयोरुत्कृष्टं ब्राह्मणकर्म अपकृष्टं शूद्रकर्म न विद्यते ।

मध्यमे कर्मणी चक्षुर्वैश्यकर्मणी सर्वसाधारणे इत्यर्थः । एव-

मापदं निस्तीर्य प्रायश्चित्तं कृत्वा स्वर्गमार्गनिरतो भवेत् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

निस्तीर्य तामथात्मानं पावयित्वा पथि न्यसेत् । इति ।

तामापदं पावयित्वा प्रायश्चित्तैः पथि स्ववर्षधर्मे ।

स्ववर्षधर्मानिरतानां फलमाह-

पैठीनसिः ।

ब्राह्मणस्य प्राजापत्यमैन्द्रम्पदं क्षत्रियस्य मारुतं वैश्यस्य

गान्धर्वं शूद्रस्य स्वस्वस्थानं व्रजन्ति स्वे स्वे कर्मण्यभि-

रताश्च ये† ।

इति वर्षव्रत्तिकथनम् ।

अथ प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरामः ।

तत्र मध्याह्नविधिः । तत्रादौ तावत्परोचनार्थः‡ स्नानप्रशंसा ।

* मध्यमे कर्मणी चक्षुर्वैश्यकर्मणी हित्वा त्यक्त्वा तयोर्ब्राह्मणशूद्रयोः उत्कृष्टं अप-
कृष्टञ्च कर्म न विद्यते अर्थात् ब्राह्मणस्य अपकृष्टं शूद्रकर्म शूद्रस्य पुनः उत्कृष्टं ब्राह्मणकर्म
न विद्यते हि यतः ते क्षत्रियवैश्यकर्मणी सर्वसाधारणे चतुर्वर्णीनां करणीयः । + ये
ब्राह्मणादयः स्वे स्वे कर्मणि अभिरताः स्वस्वकर्मानुष्ठानं कुर्वन्ति ते स्वस्वलीकं व्रजन्ति ।
कस्य की वा लीकः ब्राह्मणस्य ब्रह्मलीकः क्षत्रियस्य इन्द्रलीकः वैश्यस्य मरुलीकः शूद्रस्य
गान्धर्वलीक इत्यर्थः । ‡ रुच्युत्पादनार्थम् ।

योगियात्रवल्काः ।

अगम्यागमनास्तीयात्पापिभ्यश्च प्रतिग्रहात् ।

रहस्याचरितात्पापाभ्युच्यते स्नानमाचरन् ॥

मनःप्रसादजननं रूपसीभाग्यवर्धनम् ।

शीघन्दुःखप्रहं स्नानं मीजदं ह्लादनं । तथा ॥

स्नानभेदानाह

शङ्कः ।

स्नानन्तु द्विविधस्योक्तं शीघ्रमुख्यप्रभेदतः ।

तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः पङ्क्तिभवेत् ॥

नित्यं नैमित्तिकद्वयं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा पष्ठं षोढास्नानस्यकीर्तितम् ॥

एतेषां लक्षणान्यपि स एवाह ।

अस्नातस्तु पुमान्नाहो जप्यादिहवनादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥

प्रातरित्युपलक्षणम् । अतो माध्यन्दिनस्यापि नित्यत्वमेव ।

तथाच स्नानप्रकरणे

शोभिलः ।

नित्यं सततनिर्वर्त्यमिति ।

वैयाघ्रपादोऽपि ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं ॥ मध्येऽस्नानं सदाश भवेत् । इति ।

चाण्डालशवसूत्यादि स्पृष्टाऽस्नातां रजस्वलाम् ।

* निर्जनेऽमुष्ठितात् । † आह्लादजनकम् । ‡ पट्प्रकारस्नानम् । § मध्याह्ने । ॥ नित्यम् ।

स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥

पुष्पस्नानादिकं* यत्तु देवज्ञविधिनोदितम्† ।

तद्वि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तु‡ प्रयोजयेत् ॥

जम्बुकामः पवित्राणि अर्चिष्यन्देवतान् पितॄन् ।

स्नानं समाचरेद्यत्तु क्रियाङ्गं तत्प्रकीर्तितम् ॥

पवित्राणि सूक्तानि§ ।

मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ¶ ।

मलापकर्षणार्थात्तु प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥

सरःसु देवस्नानेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानन्तत्र सता क्रिया ॥ इति ।

स्नानमेव तत्र क्रिया कर्त्तव्यतया विहितेत्यर्थः ।

दक्षः ।

चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं सृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि स्नानं वाऽकृत्विति जले ॥

* आदिना दर्भोदकादिस्नानपरिग्रहः तथाच विष्णुधर्मोत्तरे । तथा दर्भोदकैः स्नानं सर्वपापप्रनाशनम् । गीसूत्रेण च यत्स्नानं सर्वपापविनिमूदनम् । तथा पुष्पोदकस्नानं भवेदारीग्यकारकम् । केवलैर्वा तिलैः स्नानमथवा गौरसर्पदैः । स्नानं प्रियङ्गुना प्रोक्तं तथा सौभाग्यवर्धनम् । आयुष्यञ्च यशस्यञ्च धर्मं मेधाविवर्धनम् । स्नानं पवित्रं माङ्गल्यं तथा काञ्चनवारिणा । पुष्पस्नानादिकमिति पाठे तु आदिना जन्मनक्षत्रादिपरिग्रहः । तथाच पुष्ये वा जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैष्टती । असावास्यां नदीस्नानं दहत्या जन्मदुःखम् । पुष्ये पुष्यानक्षत्रे कृतस्नानादिकम् । तथापरमपि पुष्ये स्नात्वा तु गङ्गायां त्रिकोटिकुलमुद्धरेदिति । † देवं जानाति देवज्ञो मुनिस्तेन उदितम् । ‡ नाकामस्तप्रयोजयेदिति पाठान्तरम् । § वेदीक्तमन्त्ररूपाणि । ¶ तैलमर्दनपूर्वकम् ।

चतुर्थभागा हि पूर्वार्द्धस्यैव ।

रक्ता गौरा तथा श्वेता त्रिविधा मृत्तिका स्मृता ।

शुचिदेशात्तु संयाज्या गङ्गाशमादिर्वर्जिता ॥

विशेषलक्षणं मृत्तिकायाः शौचप्रकरणं बोद्धव्यम् । तिलाः कृष्णाः
पुष्पाणि यथोक्तानि । कुशा वक्ष्यमाणलक्षणाः ।

कुशग्रहणे कालविशेषमाह

कात्यायनः ।

मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयः स्मृतः ।

अथातयामांस्ते दर्भा निर्याक्तव्याः पुनः पुनः ॥

एतच्च प्रतिदिनागतौ बोद्धव्यम् ।

कुशोपादानविधिः ।

शुची देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः ।

ओंकारेण तु मन्त्रेण सकृदेव कुशं स्पृशेत् ॥

सकृदेव प्रथमत एव ।

दर्भोत्पाटनविधिमन्त्रः ।

विरिञ्चिना सर्हात्पन्न परमेष्ठिनिसर्गजः ।

नुद सर्वाणि पापानि मम स्वस्तिकरो भव ॥

कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये तु केगवः ।

कुशाग्रे शङ्करो देवस्तयो देवाः कुशे स्मृताः ॥

अच्छिन्नाग्रान् सप्तपर्णान् समूलान् कोमलान् शुभान् ।

* खर्परशिलाखण्डादि । † अपरित्यक्तकाव्याहंता । ‡ परमेष्ठिवत् स्वभावज इति
ग्रन्थार्थसुक्तम् ।

पितृदेवजपार्थञ्च समादद्यात्कुशान्दिजः ॥
 सप्तपर्णाः शुभा दर्भार्स्तिलत्रैत्रसमुद्रवाः ।
 ते प्रशस्ता नियोक्तव्या देवे पित्रे च कर्मणि ॥
 जातिमात्री भवेद्दर्भः साग्रमूलः कुशः स्मृतः ।
 सप्तपत्रस्तु कुतपश्छिन्नाग्रस्तृणमुच्यते ॥
 अच्छिन्नाया अशुष्काया ऋक्षाश्चैव प्रमाणतः ।
 कुतपा इति विज्ञेयास्तैस्तु आहं समाचरेत् ॥
 छन्दोगपरिशिष्टे ।

अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
 प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥
 कौशेयं विभृत्यान्नित्यं पवित्रं दक्षिणे करे ।
 भुञ्जानस्तु विशेषेण गर्हितान्नस्य शोधनम् ॥
 द्वौ कुशौ दक्षिणे हस्ते सव्ये त्रीण्यासने सक्तत् ।
 उपवीते शिखायान्तु पादमूले सक्तत् सक्तत् ॥
 सक्तत् एक इत्यर्थः ।

कौशिकः ।

पवित्रस्य च नाशौचं आचान्ते तु कदाचन ।
 पितॄणां तर्पणे त्याज्यमुच्चारं पूजने तथा ॥
 शङ्कः ।

उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः ।
 सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेत्* ॥

* लभेदिति पाठान्तरम् ।

ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं भवेत् ।
 आचामेद्यस्तु मोहाच्च यथा भोक्ता तथा तु सः ॥
 यथा भोक्तेति दृष्टान्तः । अतो भोजनकाले ग्रन्थिनिषेधः ।
 ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिं विधीयते ।
 भोजने वर्तुलः प्रोक्तः एवं धर्मो न हीयते ॥
 वामहस्ते कुशान् कृत्वा दक्षिणेनोदकं पिवेत् ।
 रुधिरं तद्भवेत्क्षीयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
 कुशाभावे तथा काशान्दूर्वात्रीहिमवानपि ।
 तदभावे तु नीवारान्ग्रामाकान्वा नियोजयेत् ॥
 हारीतः ।

जपे दाने तथा होमे स्वाध्यायेऽपि च तर्पणे* ।
 अग्न्यन्तु करङ्गुर्व्यासुवर्जरजतैः कुशैः ॥
 आपस्तम्बः ।

ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे ।
 धृता मूत्रपुरीषे तु तेषान्व्यागो विधीयते ॥
 चितौ† दर्भाश्च ये मार्गे‡ स्वाध्याये§ पितृतर्पणे ।
 स्तरणासनपिण्डेषु न ग्राह्याः सप्त वै कुशाः ॥
 अप्रूता गर्भिता दर्भा ये चाग्ने हिन्दिता नखैः ।
 कथितां॥वाग्निदग्धांश्च कुशान्यत्नेन वर्जयेत् ॥

* पितृतर्पण इति पाठान्तरम् । † चित्तास्थानीभवः । ‡ पथि सप्तुद्भवाः । § यान्
 दर्भान् हस्ते कृत्वा स्वाध्यायः पितृतर्पणञ्च कृतं ते वर्जनीया इत्यर्थः । ॥ मर्दितान् ।

नीवीमध्ये स्थिता दूर्भा ब्रह्मसूत्रेण ये धृताः ।
 पवित्रान्तान्विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः ॥
 अत्र विशेषमाह कात्यायनः ।
 हरिता यज्ञिया दूर्भाः पीतकाः पाकयज्ञिकाः ।
 समूलाः पितृदेवत्याः कल्माषाः वैश्वदेविकाः ॥
 पितृदेवत्याः पित्र्याः ।

गोबालपवित्रं प्रकृत्य कौशिकः ।

गवां बालपवित्रेण धार्यमाग्नेन नित्यशः ।
 न सृशन्तीह पापानि शीघ्र गात्रेषु तिष्ठति ॥
 गवां बालपवित्रेण वज्रुपास्त्रिं करोति यः ।
 पञ्चाग्नयो हुतास्तेन यावज्जीवं न संशयः ॥
 गवां बालपवित्रेण सन्ध्योपास्त्रिङ्करोति यः ।
 स वै द्वादश वर्षाणि कृतसन्ध्यो भवेदिति ॥
 हारीतः ।

समित्पुष्पकुशादीनि श्रोत्रियः स्वयमाहरेत् ।
 शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म्म कुर्वन् पतत्यधः ॥
 कुशपुष्पानि समिध औषधन्तु विशेषतः ।
 निषेधेऽपि च गृह्णीयादमावास्यामपि द्विजः ॥

यत्तु वचनम् ।

अमावास्यां न हिंस्यात्तु कुशांश्च समिधस्तथा ।

सर्वत्रावस्थिते सोमे हिंसायां ब्रह्महा भवेत् ॥ इति ।
तत्तु यस्मिन्काले वनस्पत्यादिषु सोमो वसति तन्मुहूर्त्तनिषेध-
परं सर्वत्रावस्थित इति हेतूपादानात् ।

सर्वत्र वनस्पतिकुशादिषु अवस्थानकालविशेषश्च सीपर्णेना-
भिहितः ।

त्रिमुहूर्त्तं वसेद्भि त्रिमुहूर्त्तं जले वसेत् ।

त्रिमुहूर्त्तं वसेद्भोषु त्रिमुहूर्त्तं वनस्पती ॥

वनस्पतिगते सोमे यस्तु हिंस्याहनस्पतिम् ।

घोरायां भूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ इति ।

वनस्पतिरिति कुशादीनामपि प्रदर्शनार्थम् ।

इति कुशविधिः ।

अथ वाशिष्ठे स्नानविधिः ।

अथ स्नानविधिङ्कर्म प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वगः ।

येन स्नानादिवं यान्ति श्रद्धधाना द्विजोत्तमाः ॥

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्त्रवणेषु* च ॥

पारक्येषु† निपानेषु‡ न स्नायाद्दि कदाचन ।

* गर्तः क्षत्रिशूद्रसहस्रहस्तनूनजलाशयः । तथाच धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न
विद्यते । † ता नदीशब्दवद्वा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिता इति । प्रस्त्रवणं पर्वतीयजलनिर्गम-
स्थानम् । ‡ परस्त्रामिकेषु । † जलाशयेषु ।

निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृताग्निं लिप्यते ॥
अलाभे देवखातानां सरसां सरितान्तथा ।
उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥
यान्नवल्काः ।

पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु ।
योगियान्नवल्काः ।

अरुग्दिवा चरेत्स्नानं मध्याह्नात्प्राग्विशेषतः ।
प्रयतो मृदमादाय दूर्वामाद्रवगोमयम् ॥
अरुग् नातुरः । विशेषत इति वचनादपराह्निऽप्यनुज्ञानमस्तीति
गम्यते ।

स्थापयित्वा * तथाचस्य ततः स्नानं समाचरेत् ।
प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च शिखाबन्धं समाचरेत् ॥
शिखाबन्धनप्रकारमाह व्यासः ।

सृत्वोङ्गारञ्च गायत्रीं निबध्नीयाच्छिखां ततः† ।
पुनराचम्य हृदयम्बाह्वं स्कन्धौ च संस्पृशेत् ॥ इति ।
मृदैकया शिरः क्षाल्यं हाभ्यां नाभेरथोपरि ।
अथ चतसृभिः कायं षड्भिः पादौ तथैव च ॥
प्रक्षाल्य सर्वकायञ्च द्विराचम्य यथाविधि ।
ततः समार्जनकुर्व्यान्मृदापूर्व्वन्तु मन्त्रवित् ॥
अङ्गान्युक्तविधिना मृदाङ्गं मार्जयेदित्यर्थः ।

* कुशसृज्जिकादीनीति शेषः । † यथाविधीति पाठान्तरम् ।

अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुधरे ।
 उडृतासि वराहेण कृशेन शतबाहुना ॥
 मृत्तिके त्वाच्च गृह्णामि प्रजया च धनेन च ।
 मृत्तिके ब्रह्मदत्तामि काश्यपेनाभिमन्विता ॥
 मृत्तिके दह तत्सर्वं यक्षया दुष्कृतकृतम् ।
 मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 ततश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमिति ब्रुवन् ।
 अग्रमग्रं चरन्तीनां रसं यन्निर्गतं वनेः ॥
 तासामृषभपत्नीनां पवित्रङ्गायशोधनम् ।
 तन्मे रोगांश्च शोकांश्च तुद गोमय सर्वदा ॥
 ततो दूर्वया ।

काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषः परि ।
 एवा नो दूर्वं प्रतनु सहस्त्रेण शतेन च ॥
 या शतेन प्रतनोसि सहस्त्रेण विरोहसि ।
 तस्य मे देवि दूर्विके विधेम हविषा वयम् ॥
 कृत्वैवं मार्जनं मन्त्रैरश्वक्रान्तादिभिस्ततः ।
 ईहेत देवीरमृतं पारावतस्य रात्रिषु ॥
 देव्याः परः पारावतः रात्रिष्वित्यादि मन्त्रैर्देवीरापोऽमृत-
 मीहेत ॥ एभिरभिमन्वितात्यमृतं भवतीत्यर्थः ।
 ये ते शतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेत्ततः ।

* श्रीपद्मीनां वने अग्न इति पाठान्तरम् । † भावार्थद्वयार्थः ।

कुरुक्षेत्रादीन्यावाहयेत् ।

कुरुक्षेत्रं गयाङ्गङ्गां प्रभासम्पुष्कराणि च ।

तथा महाव्याहृतिभिर्गायत्र्या वाभिमन्त्रयेत् ॥

आपो हिठादयः* पश्चाद्गुपदादिव† इत्यपि ।

तथा हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरन्ततः ।

ततोऽर्कमीक्ष्य वीङ्गारं निमज्ज्यात्तिर्ज्जले बुधः ॥

प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्रीञ्चाधमर्षणम् ।

यथोक्तैः क्षोभितस्तैस्तु मज्जेत्तिर्दण्डवत्ततः ॥

यथोक्तैः प्राणायामादिभिः क्षोभितः क्षुधः पूर्वावस्थामति-
क्रान्तो विगतपाप इति यावत् । अन्येऽपि स्नानविधयो बहवः
सन्ति ते ग्रन्थगीरवभयान्न प्रदर्शिताः । एतच्च स्नानं सर्व-
साधारणम् । विशेषः स्वस्वशाखाभ्यो विज्ञेयः ।

अत्र चापवादः ।

भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभ्युदयमासु च ।

पिण्डदानं श्रद्धा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ इति ।

पिण्डदानन्तु काम्यं न नित्यम् ।

योगियान्नवत्कथः ।

श्रद्धा स्नानं न कुर्वीत रात्रिसन्ध्यागृहेषु च ।

* ओं आपो हिठा मयीभुवस्ता न ऊर्जो दधातु न महेरणा चक्षसे । ओं यीवः शिव-
तमी रसस्तस्य भाजयतेह न उपतीरिव मातरः । ओं तस्मा अरङ्गमाम वी यस्य क्षयाय
जिन्वथ आपोजनयथाच नः । † ओं गुपदादिव सुसुवानः स्विन्नः स्नातो मलादिव पूर्त
पवित्रेणेवाज्यमापः सुन्वन्तु मेनसः ।

विभिन्नः स्नानकालेषु तथा भौमार्कवारयोः ॥
तिलतर्पणस्य प्रतिप्रसवस्तर्पणप्रकरणे वक्ष्यते ।

संक्षेपस्नानविधिमाह योगियाज्ञवल्काः ।

एष विस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुतमः ।

असामर्थ्यान् कुर्याच्चित्तवायं विधिरुच्यते ॥

स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणञ्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

अधमर्पणसूक्तेन विराट्तेन नित्यशः ।

स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं स्वयम्भुवा ॥

जा बालिः ।

प्रवाहाभिसुखो मज्जेयवापः प्रवहन्ति वै ।

स्थावरेषु च सर्वेषु आदित्याभिसुखस्तथा ॥

विष्णुपुराणे ।

कूपेषु धृततोयेन स्नानं कुर्यात् वा भुविः ।

स्नायीतोद्भृततोयेन यदि वा भुव्यसम्भवे ॥

मनुः ।

न स्नानमाचरेद्भुक्ता नातुरी न महानिग्रि ।

न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥

व्यासः ।

आनुरस्येष्टेषु न स्नायात्तथैवासंस्कृतेषु च ।

* प्रवाहरहितेषु । † कृपादुद्भूतजलेन । ‡ भुवि संस्थित इत्यर्थः । §
अवसाह्य स्नानासम्भवे इत्यर्थः ।

असंस्कृतमप्रतिष्ठितम् । अनुत्सृष्टमदत्तं* परकीयमिति यावत् ।
जाबालिः ।

न पारक्ये सदा स्नायान्न भुक्त्वा न महानिधि ।
नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात्कथञ्चन ॥
देवलः ।

राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।
स्नानदानादिकङ्कुर्यान्निधि काम्यव्रतेषु च ॥
भरद्वाजः ।

विद्यमानेन सूर्येण सङ्गृहीतन्तु यज्जलम् ।
तत्सुवर्षोदकङ्कत्वा स्नायात्स्थाप्यात्मनोऽन्तिके ॥
पराशरः ।

अपो रात्रौ न गृह्णीयात्प्रविष्टा वरुणालयम् ।
आवश्यकेऽथ मन्त्रेण धाम्नो धाम्न इति स्वयम् ॥
धाम्नो धाम्न इति मन्त्रेण स्वयमेव गृह्णीयादित्यर्थः ।
योगियाज्ञवल्काः ।

दर्शे स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोश्च जीवतोः ।
तयोदृश्यां तृतीयायां दशम्याञ्च विशेषतः ॥
शूद्रविट्क्षत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ।

* सर्वभूतीद्देशे यत्र दत्तं—तथाच यत्र सर्वाय चोत्सृष्टं यवाभीज्यनिपानजं, तद्वर्जं
सलिलं ताव सदैव पितृकर्मणीति वचनात् । † आर्द्रं वसनं परिधाय न स्नायीत एकं
वसनं परिधाय न स्नायादित्यर्थः ।

एतन्नित्यनैमित्तिकादिस्नानव्यतिरिक्तविषयम् ।

अतएव भरद्वाजः ।

भोगार्थे क्रियते यत् स्नानं यादृच्छिकञ्च यत् ।

दग्म्यान् प्रकर्त्तव्यं न तु यादृच्छिकं क्वचित् ॥

यादृच्छिकलक्षणं गरीणीकम् ।

क्रियतां वा न कुर्याद्वा शास्त्रयन्त्रणयाः विना ।

मलयपोहनफलं स्नानं यादृच्छिकम् तत् ॥

पैठीनसिः ।

पुत्तजन्मनि संक्रान्ती आदि जन्मदिने तथा ।

नित्यस्नाने च कर्त्तव्ये तिथिदीपो न विद्यते ॥ इति ।

मार्कण्डेयपुराणि ।

मातरं पितरं जायाम्मातरं सहदङ्गम् ।

यमुद्दिष्य निमज्जेत अष्टभागं लभेत सः ॥

नादगैकेन वा वस्त्रेण स्नायाच्चापीनकादृते ।

नान्यदीयेन नार्द्रेण न सूच्या यश्चित्तेन च ॥

स्नानङ्गत्वार्द्रवासानु विष्णुं कुरुते यदि ।

प्राणायामत्रयं कुर्यात्पुनः स्नानेन शुध्यति ॥

* रागप्राप्तम् । † बहुषु पुलकेषु दर्शनात् रक्षितं परन्तु हिमाद्रिप्रश्रुतिष्ठतपाठः एव
साधीयान् । यथा, भोगार्थं क्रियते यत् स्नानं यादृच्छिकं भवेत् । तन्निमित्तं दग्म्यादी
काम्यनैमित्तिकेषु न तु । ‡ शास्त्रविहितेन । § गायत्र्यमात्रनाशकम् । ¶ अदशेन
दशरहितेन एकवस्त्रेण च ।

मनुः ।

स्नातस्य वङ्गितत्वेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं लभेत् ॥

यत्तु षट्त्रिंशन्मते ।

आपः स्वभावतो मेध्याः किम्पुनर्वङ्गिसंयुताः ।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णिन वारिणा ॥ इति ।

तदातुरविषयम् अनातुरस्यापि नद्याद्यसम्भवे उष्णोदकस्नान-
मविरुद्धमित्याह ।

यमः ।

नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥

अत्र मलापकर्षणं स्नानं तीर्थे कर्त्तव्यमिति न विधीयते । अपि
तु प्रायश उष्णोदकसाध्यत्वादुष्णोदकप्रकरणे परिगणितम् ।

उष्णोदकस्नाने कर्त्तव्ये व्यासः ।

शीतास्त्रसु निशि चोष्णमन्त्रसम्भारसम्भृतम् ।

गृहेऽपि शस्यते स्नानं तद्धीनमफलम्भवेत्* ॥

सम्भारा मृदादयः ।

अग्राह्यास्त्रागता ह्यापो नद्याः प्रथमवेगजाः† ।

प्रक्षोभिताश्च केनापि तथा तीर्थादिनिर्गताः ॥

* वङ्गेषु पुस्तकेषु दर्शनादेतद्वर्चितं परन्तु पराशरभाष्ये साधवाचार्यधृतपाठः साधीयान् ।
यथा शीतास्त्रापो निषेव्यीणामन्त्रसम्भारसंस्कृताः । गृहेऽपि शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं
समृतमिति ॥ † प्रथमवेगिका इति पाठान्तरम् ।

तथा ।

प्रत्यावृत्तोदके स्नानं वर्ज्यं नद्यां द्विजातिभिः ।

तस्यां रजकतीर्थेषु दग्धस्नेन । वर्जयेत् ॥

प्रतिस्नातो रज्जोयोगां रथ्याजलनिवेगनम् ।

गङ्गायान्न प्रदुष्यन्ति सा हि धर्मोद्भवा स्वयम् ॥

देवलः ।

नभोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्या रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

कात्यायनः ।

नभोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्या रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

आवणभाद्रपदयोर्मध्ये सर्वासु नदीषु स्नाननिषेधे प्रसक्ते
कचिद्विशेषोऽभिहितो भविष्यपुराणि ।

आर्द्रा कर्कटके देवि महानद्या रजस्वलाः ।

त्रिदिनन्तु चतुर्थेऽङ्गि शुद्धा स्याज्जाह्नवी यथा ॥ इति ।

नद्यश्च ब्रह्मपुराणि प्रदर्शिताः ।

गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वैशिकाः ।

* स्नानोपरीत्यमुखे । † यत्र तीरे रजको वस्त्रं धीतं करोति तद्रजकतीर्थं तत्तीररूपं
तीर्थमारभ्य दशहस्तपर्यन्तं वर्जयेदित्यर्थः । अतएव तत्र स्थाने निन्दामाह कर्मलोचनः ।
स्नानं रजकतीर्थेषु भोजनं शाणिकालयं । शयनं पूर्वपादे च ब्रह्महत्या दिने दिने ॥
‡ यव्यवयं आवणादिरिति देशान्तरीयपाठः । § वैशिका इति पाठान्तरम् ।

तापी पयोणी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥

भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।

विशोका च विहस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतः स्थिताः ।

वाद्देशेता महानद्यो देवर्षिद्वेक्षसम्भवाः ॥ इति ।

एवं गङ्गादिष्वपि प्रसक्तावपवादमाह देवलः ।

गङ्गा च यमुना चैव प्लक्षजाता सरस्वती ।

कुरुक्षेत्रे या सरस्वती सा प्लक्षजाता ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः ॥

शोणसिन्धुहिरण्याक्षकोकलोहितधर्वराः ।

शतद्रुश्च नदाः सप्त पावनाः ब्रह्मणः सुताः ॥

निगमाः ।

गङ्गाधर्मद्रवाः पुण्या यमुना च सरस्वती ।

अन्तर्गतरजोयोगाः सर्वावस्थासु चामलाः ॥

गङ्गारजस्रलेल्यादि गङ्गायमुनासरस्वतीनां रजोदोषप्रापकाणि

यानि तान्यपि अन्तर्गतरजोविषयाणि । अतो न दोषः ।

ततः ।

कर्कटादौ रजोदुष्टा गोमती वासरत्रयम् ।

चन्द्रभागा सती सिन्धुः सरयूर्नर्मदा तथा ॥

यासु नदीषु रजोदोषोऽस्ति तासुपि तत्तीरवासिनां न दोषः ।

तथा निगमः ।

न तु तत्तीरवासिनामिति ।

अत्र विशेषमाह व्याघ्रपादः ।

अभावे कूपवापीनामनपाधिपयोभृताम्* ।

रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्रामभागो न दुष्यति ॥ इति ।

वशिष्ठः ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

याज्ञवल्करः ।

न स्नायादुसवेऽतीति मङ्गलं विनिवर्त्य च ।

अनुन्नज्य सुहृदभ्यूनर्चयित्वेष्टदेवताम् ॥

प्रसङ्गात्प्रत्यग्रदुष्टं प्रति कथन विशेषः कथ्यते । तत्र
स्मृतिसङ्ग्रहे ।

काले नवोदकं शुद्धं प्रत्यग्रमशुचि च ग्रहम् ।

अकाले तु दशाहन्तु पीत्वा नाद्यादहर्निग्रम् ॥ इति ।

काले वर्षाकाले । अकाले तद्विपरीते ।

अत्रापि विशेषो भविष्योत्तरे ।

महदम्बु समं† वाच यदि तिष्ठेत्पुरातनम् ।

नवांशुमिश्रितं तेन न दुष्टमिति सूरयः ॥

इति उक्तं नित्यस्नानम् ।

* उपायान्तरेण जलप्राप्तिरहितानाम् । † समं सहितम् ।

अथ नैमित्तिकानि स्नानानि ।

याज्ञवल्काः ।

उदक्याऽशुविभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तेन संस्पृशेत् ।

अद्विज्ञानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा सक्तत् ॥

उदक्या रजश्चला । अशुचयः शवपतितचाण्डालमृतिका-
शावाशीचिनः । एतैः स्पृष्टः स्नायात् । तैरुदक्यादिस्पृष्टैरुप-
स्पृष्टमाचमेत् । आचम्य चाद्विज्ञानि आपो हृष्टेत्येवमादीनि
त्रीणि सूक्तानि वाक्यानि जपेत् । विश्वेव बहुवचनस्य कपि-
ज्जलाधिकरणन्यायेन चरितार्थत्वात् सूक्तवाक्ययोर्द्वैशकालानु-
सारेण व्यवस्था । ततो गायत्रीं मनसा सक्तजपेत् ।

पराशरः ।

दुःखप्रे मैथुने वान्ति विरक्तेः क्षुरकशृङ्गि ।

चितियूपश्मशानास्थां स्पर्शने स्नानमाचरेत् ॥

मैथुन इति ऋतुकाले, अऋतुकाले बृहस्पतिना शीचमात्र-
विधानात् ।

अनृती† तु यदा गच्छेच्छौचं मूलपुरीषवदिति ।

अनृतावपि कालविशिषे स्नानमेव च ।

तथाच स्मृतिः ।

अष्टम्याच्च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम् ।

* विगतविरक्ते रक्तसावे इति यावत् । † ऋतुभिन्नकाले ।

कृत्वा सचेलं स्नात्वा तु वारुणीभिश्चः मार्जयेत् ॥ इति ।
अष्टमीचतुर्दशीपर्वसु रात्रावपि अन्यत्र दिवा । अत्र गोबली-
वर्हत्यायेन अष्टमीचतुर्दशीव्यतिरिक्तामावास्यादिषु पर्वशब्दे
वर्तते ।

अजीर्णादिषु स्नानमात्रमेव न च सचेलस्नानम् ।

यथाह यमः ।

अजीर्णैः श्मृदिते वान्ते तथाप्यस्तमिते रवौ ।

दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते ॥ इति ।

अजीर्णे स्नानं तदुपशमे सति । श्मृदित इति निद्रायां
निद्रायां क्रियमाणायां रवावश्मृदिते तथा चास्तमिते च
एतत्तत्त्वमकामतः स्पर्शे वेदितव्यम् ।

श्वस्पर्शं चितिं यूपं[†] रजस्त्रलाम् ।

सृष्ट्वा त्वकामतो विप्रः स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥ इति ।

बृहस्पतिना अकामत इत्युपादानात् कामतसु च्यवनीकं
द्रष्टव्यम् ।

श्वानं श्वपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ग्रामयाजिकं
सोमविक्रयिणं यूपं चितिं चितिकाष्ठं मयभाण्डं सस्नेहं
मानुषास्थिस्पर्शं^{*} रजस्त्रलां महापातकिनं श्वं सृष्ट्वा
सचेलमश्नो वगाह्योत्तीर्याग्निमुपसृश्य गायत्र्याष्टशतं
जपेत् । घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा त्रिरात्रमेदिति ।

* इमं मे वरुण इत्यादिमन्त्रैः अथवा मीष वरुण इत्यादि ऋग्वेदीकमन्त्रैः । † बहुषु
पुलकेषु दर्शनादेवं रक्षितं परन्तु पतितश्च रजस्त्रलामित्वेव साधु ।

कश्यपः ।

उदयास्तमयो क्रन्दित्वाचिस्पन्दने कर्णाक्रोगने
चित्यारोहणे यूपसंस्पर्शने* सचेलं स्नात्वा पुनर्मेति
जपेत् । महाव्याहृतिभिः सप्ताहुतीर्जुहुयादिति ।

तथा ।

सृष्ट्वा देवलकश्चैव सवासा जलमाविशेत् ।
देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थो वत्सरत्रयम् ।
असौ देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

शैवान् पाशुपतान् सृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान्* ।
विकर्मस्थान्द्विजान् शूद्रान् सवासा जलमाविशेत् ॥
अधिकारे अविद्यमाने ये शैवाः पाशुपता वा भवन्ति । संस्पर्शने स्नानमित्यवगन्तव्यम् । अन्यथा तद्दीक्षाविधायकपुराण-
निचयविरोधात् । अथवा श्रोत्रियादीनां साक्षिवदननिषेधो
यथा वाचनिकः श्रोत्रियादिषु दोषाभावेऽपि तथा वाच-
निकस्पर्शनिषेधः । विकर्मस्थानित्येतद्विजानित्यनेनैव सम्ब-
ध्यते । शूद्रानित्यनेन अस्वर्ग्या ह्याहुतिः साम्याच्छूद्रसंस्पर्श-
दूषिता इति शूद्रमात्रस्पर्शनास्वर्ग्यत्वप्रतिपादनसामर्थ्यात् ।
व्याघ्रपादः ।

चाण्डालस्यतितश्चैव दूरतः परिवर्ज्येत् ।

* कर्णस्पन्दने । † यूपः ब्रवीत्कर्णादी निर्मितब्रह्मसौलियूपादिः । ‡ लोकायतिकाश्च
बास्तिकाश्च ते तान् । लोकायतिकाश्चार्वाकरावलम्बिनः ।

गोवालथ्यजनादर्वाक्* सवासा जलमाविशेत् ॥

एतच्चातिसङ्कीर्णस्थानविषयम् ।

असङ्कीर्णं तु बृहस्पत्युक्तम् ।

युगञ्च द्वियुगञ्चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम् ।

चाण्डालसूतियोदकापतितानामधःक्रमात् ॥ इति ।

अधःक्रमात्प्रतिलोमक्रमात् । चतुर्युगं† चाण्डाले त्रियुगं सूति-
कायामित्येवम् ।

पैठीनसिः ।

अनुदकमूत्रकरणे सचेलस्नानं व्याहृतिहीमञ्च ।

एतच्च शीघ्रमकृत्वा चिरकालावस्थितो वेदितव्यम् ।

भासवायसमार्ज्जारखरोद्वस्नानशूकरान् ।

अभेध्यानि च संस्पर्शन् सचेलो जलमाविशेत् ॥

मार्ज्जारस्य स्पर्शने स्नानमुद्दिष्टं समये कर्मकाले ।

मार्ज्जारश्चैव दर्वा च माहृतश्च सदा शुचिः ।

इति यमस्मरणात् । संस्पर्शं नाभेरूर्ध्वं स्नानम् ।

नाभेरूर्ध्वं करौ मुक्ता शुना यद्युपहन्यते ।

तत्र स्नानमधस्ताच्चेत्प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥

इति अङ्गिरःस्मरणात् ।

असृशपक्षिस्पर्शं जातृकर्षः ।

* एतेन चाण्डालादयो यदा सङ्कीर्णस्थाने गोवालचामरेण व्यजनं कुर्वन्ति तदा दूरतः
स्पर्शं न दीप इति ज्ञापितम् । † युगं चतुर्हस्तमानं चतुर्युगं षोडशहस्तम् ।

ऊर्ध्वं नामैः करौ मुक्ता यदङ्गं संस्पृशेत्खगः* ।

स्नानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रक्षाल्य शुध्यति ॥

अमेध्यस्पर्शे तु शीघ्रप्रकरणे विशेषो दर्शितः पूर्वमेव ।

शङ्खः ।

रथ्याकर्द्धमवर्षासु प्रविश्य ग्रामसङ्करम् ।

जङ्घयोर्मृत्तिकास्त्रिस्तः पादयोर्द्विगुणास्ततः ॥

ग्रामसलिलप्रवाहदेशो ग्रामसङ्करः तं सकर्द्धमं प्रविश्य ।

मनुः ।

नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।

आचम्यैव तु निस्नेहं गां स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविम् ॥

एतच्च द्विजातिविषयम् । अन्यत्र तु मानुषास्थि स्निग्धं स्पृष्ट्वा
त्रिरात्रमशीचम् । अस्निग्धे त्वहोरात्रमिति वशिष्ठोक्तम् ।

मानुषेऽमानुषे त्वस्थि विष्णूक्तम् ।

भक्ष्यवर्ज्यं पञ्चनखं† शवं तदस्थि च सस्नेहं स्पृष्ट्वा

स्नानपूर्वं वस्त्रं स्वयं प्रक्षालितं बिभृयादिति ।

अन्येष्वेवंविधाः स्नानार्हाः स्मृत्यन्तरेऽवगन्तव्याः ग्रन्थगौरवभया-

न्नेह लिखिताः । उदक्यादिभिः स्पृष्टानां मनुष्याणां स्नानम् ।

अचेतनानां पीठादीनां प्रक्षालनम् । तत्रोदक्यादिं स्पृष्ट्वा

चेतनस्पर्शवतामाचमनम् ।

उदक्याशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् ।

* कुक्कुटादिः न तु सामान्यतः पक्षी । † कुक्कुरादि ।

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । उदक्यादिस्पृष्टचेतनस्पर्शे तु द्वितीय-
स्यापि स्नानमेव ।

तथाच मनुः ।

दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकां तथा ।

शवं तत्स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥

स्नानार्हचेतनस्पर्शे द्वितीयस्य क्वचित्स्नानात्पवादमाह संग्रह-
कारः ।

शवधूमं स्पृगन्वात्यं विरक्तं चुरकर्मणि ।

मैथुनाचरितारञ्च स्पृष्ट्वा स्नानं न विद्यते ॥ इति ।

एतदुपलक्षणम् । अतो यस्य स्नानमात्रमेव प्राप्तं न सचेलं तत्-
स्पर्शे द्वितीयस्याप्येवमेव सिद्धम् ।

तृतीये त्वाचमनं यथाह संवर्त्तः ।

तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।

ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥ इति ।

एतच्चाकामकारिविषयम् । कामकृते तु तृतीयस्यापि स्नानमेव ।

पतितचाण्डालसूतिकोदकाश्वस्पृष्टितत्स्पृष्ट्यपस्पर्शे स-
चेलमुदकोपस्पर्शनात् ।

इति गौतमस्मरणात् ।

चतुर्थस्याचमनं यथा देवलः ।

उपस्पृष्टाशुचिस्पृष्टं तृतीयं वापि मानवः ।

हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥

यत्तु कूर्मपुराणे ।

तत्सृष्टसृष्टिनं सृष्ट्वा शुद्धिपूर्वं द्विजोत्तमाः ।

आचमेत्तस्य शुद्धार्थं प्राह देवः पितामहः ॥ इति ।

एतदुर्बलत्वेन स्नानाशक्ततृतीयविषयम् । अन्यथा गौतमा-
दिवचनविरोधादथवा च तत्सृष्टपीठादिसर्गविषयम् । एवं
सर्वत्र विषयविवेकोऽवगन्तव्यः ।

स्वयमशुचिना उदक्यादिसर्गं कर्तुं देवतः ।

अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्ध्यन्ति यदि सृष्टेत् ।

विशुद्धान्युपवासेन तथा कृच्छ्रेण वा पुनः ॥

कृच्छ्रः श्रपाकादिविषयः । उपवासः श्वादिविषयः ।

आतुरस्नानं प्रति पराशरोक्तौ विशेषः ।

आतुरे स्नानमुत्पन्ने दशकल्पो ह्यनातुरः ।

स्नात्वा स्नात्वा सृष्टेदेनं ततः शुध्येत् आतुरः ॥

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।

पानान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतचरित् ॥

सिक्तगात्रा भवेदङ्गिः साङ्गोपाङ्गं कथञ्चन ।

न वस्त्रपीडनं कुर्यान्नान्यद्वासश्च धारयेत् ॥

उशना ।

ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिश्रुता ।

कथन्तेभ्यो भवेच्छुद्धिः शीघ्रं स्यात्किं कर्मणा ॥

चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते सृष्टेदेन्या तु तां स्त्रियम् ।

सा सचेला वगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः सृष्टेत् ॥

दश द्वादशकल्पो वा आचामेच्च पुनः पुनः ।

अन्ये च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा ॥

दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुध्यति ।

सूतिकामरणे रजस्वलामरणे पूर्ववत्प्राप्तं कारयित्वा पञ्चगव्येन स्नापयेत् ।

तथाच संग्रहकारः ।

सूतिकायां स्मृतायान्तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।

कुम्भे सतिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च ॥

पुण्याङ्गिरभिमन्त्रापौ वाचा शुद्धिं लभेत्ततः ।

तनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि ॥

पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् ।

वस्त्रान्तराङ्गताङ्गत्वाः दाहयेद्विधिपूर्वकम् ॥ इति ।

वृद्धश्रातातपसु ।

रजस्वलायाः प्रेतायाः संस्कारादीनि नाचरेत् ।

जड्वं त्रिरात्रात्प्रातायाः शवधर्मेण* दाहयेत् ॥

इति त्रिरात्रानन्तरं दाहादिसंस्कारमाह । अत्र देशकालानु-
साराद्व्यवस्थाः विज्ञेया ।

श्रातातपः ।

ग्रामे तूभयसंस्पृष्टि‡यात्रायां कलहादिषु ।

* वस्त्रान्तरेण आच्छादितां कृत्वेत्यर्थः ।

† श्रातादीनि च तीर्थानीत्याद्युक्तविधिना

स्नाताया इत्यर्थः ।

‡ यस्मिन्देशे रजस्वलामरणे त्रिरात्रान्तरं दाहो व्यवक्रियते तद्देशविष-
यिणीयं व्यवस्था । § परस्परस्पर्शः ।

ग्रामसन्दूषणे* चैव सृष्टिदोषो न विद्यते ॥

ग्रामे राजमार्गादौ ।

षट्त्रिंशन्मते ।

देवयात्राविवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु† च ।

उत्सवेषु च सर्वेषु स्मृष्टास्मृष्टि न विद्यते ॥

ब्रह्मस्यतिः ।

तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।

नगरग्रामदाहे च स्मृष्टास्मृष्टि न दुष्यति ॥

एतच्च यत्राहमनेन स्मृष्ट इति प्रत्यक्षज्ञानं नास्ति तद्विषयम् ।

तस्मान्नापवादोऽपि वचनान्तरितार्थत्वात्‡ ।

शातातपः ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत स्नानन्दानच्च§ रात्रिषु ।

नैमित्तिकञ्च कुर्वीत स्नानन्दानच्च रात्रिषु ॥

एतन्मध्यमयामद्वयाभिप्रायम् ।

तथाच पराशरः ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमप्रहरद्वयम् ।

प्रदोषपश्चिमौ¶ यामौ दिनवत्स्नानमाचरेत् ॥

एतदप्यापदिषयं यतः स एव ।

* दाहादिनेति शेषः । † आरब्धेषु । ‡ वचनान्तरस्य चरितार्थत्वादित्येव पाठः साधुः । § बहुषु पुलकेषु दर्शनादेतद्रचितम् । तथा दानञ्च रात्रिषु इत्येव पाठः साधुः । ¶ प्रदोषः अक्षमयादूर्ध्वं प्रथमप्रहररूपः पश्चिमः शेषप्रहरः उदयात्प्राक् प्रहररूपः प्रदोषश्च पश्चिमश्च तौ ।

दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानमग्रस्यते ।

अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥

राहुदर्शनादिति पुत्रजन्मादिप्रदर्शनार्थम् ।

तथाच पराशरः ।

पुत्रजन्मनि यत्ने च तथा संक्रमणे रवेः ।

राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥ इति ।

इति नैमित्तिकस्नानानि ।

अथ काम्यस्नानानि ।

तत्र पुलस्त्यः ।

पुष्टे तु जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैष्टुती ।

अमावास्याः* नदीस्नानं पुनात्यासप्तमङ्गलम् ॥

चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।

न प्रेतत्वनवाप्नोति गङ्गायान्तु विशेषतः ॥

भविष्यपुराणे ।

शिवलिङ्गसमीपे तु यत्तीर्थं पुरतः स्थितम् ।

शिवगङ्गेति तज्ज्ञेयं तत्र स्नात्वा शिवं व्रजेत् ॥

यमः ।

कार्त्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

माघ्यां स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

* अमायाच्चेति पाठान्तरम् ।

ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तसंयुते ।
 दशजन्मावहा गङ्गा तेन पापहरा स्मृताः ॥
 यमुनायां तथा स्नात्वा माघकृष्णचतुर्दशीम् ।
 वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां तथैव च ।
 गङ्गातोये नराः स्नात्वा मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥
 कार्तिके नवमी शुक्ला पितॄणामुत्तमाय च* ।
 तस्यां स्नानं हुतदानमनन्तफलदम्भवेत् ॥

विष्णुः ।

सूर्यग्रहेण तुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
 अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
 पुनर्वसौ बुधोपेता चैत्रे मासि सिताष्टमी ।
 तथा ।

स्रोतःसु विधिवत्स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥
 कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।
 जपहविष्यभुक् स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।
 हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥
 यमः ।

य इच्छेद्विपुलान् भोगान्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।
 प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मासौ द्वौ माघफाल्गुनौ ॥

* तस्यादशहरा स्मृतेति देशान्तराः पाठः । † सेति पाठान्तरम् ।

मत्स्यपुराणि ।

आषाढ्यादिवतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।

विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत् ।

स वैष्णवपदं याति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम् ॥

मार्कण्डेयः ।

गवां कोटिसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।

तत्फलं जाह्नवीस्नाने राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

वृद्धवशिष्ठः ।

रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यदि मानवः ।

सप्तजन्मान्तरं रोगी दुःखभागी सदा भवेत् ॥

मार्कण्डेयः ।

तुष्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ।

स्त्रीकामः* सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।

सप्तमीं नवमीञ्चैव सर्वकाले च वर्जयेत् ॥

कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं ग्रीताङ्गिः काम्यमेव च ।

नित्यं यादृच्छिकञ्चैव यथारुचि समाचरेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणि ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तितम् ॥

अङ्गतर्पणं भूदैवांस्तर्पयामि इत्यादिकं याजुर्वेदिकम् ।

इति काम्यस्नानानि ।

* श्रीकाम इति पाठान्तरम् ।

नारदीयपुराणे ।

सम्प्राप्ते माघमासे तु तपस्विजनवत्समे ।

क्रोशन्ति* सर्वतीराणि समुद्रच्छन्ति भास्करे† ।

पुनीमः सर्वपापानि त्रिविधानि‡ न संशयः ॥

तङ्गागेषु तु वा स्नायात्कौपि भाण्डाश्रिते तथा ।

माघमासे वरारोहे प्रशस्तं निम्नगाजलम् ॥

भाण्डाश्रितेषु विशेषः ।

सरित्तोयं महावेगं नवकुम्भस्थितं तथा ।

वायुना ताडिता रात्रौ गङ्गास्नानसमं स्मृतम् ॥

अधिकवेगयुक्तायाः सरितः आनीतं तोयमित्यर्थः ।

स्नातो वङ्गि न सेवेत अस्नातो वा कथञ्चन ।

सेवेतापि तु होमार्थं न शीतार्थं कथञ्चन ॥

विष्णुः ।

दर्शं वा पूर्णमासं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।

पुण्यान्यहानि त्रिंशत्तु मकरस्थे दिवाकरे ।

अत्र चोत्थाय नियमं गृह्णीयादधिपूर्वकम् ॥

माघमासमिमं पुण्यं स्नाम्यहं§ देव माधव ।

तीर्थस्यास्य जले नित्यमिति सङ्कल्प्य चेतसि ॥

ततः स्नात्वा शुभे तीर्थे दत्त्वा गिरसि वै मृदम् ।

* क्रोशन्ति आह्वानं कुर्वन्ति जनानिति शेषः क्रुश रोदनाह्वानयोरिति धात्वनुसारात् ।

† भास्करे भास्करचन्द्रे प्रयागे ।

‡ कायिकवाचिकमानसिकानि । § स्नात्वेऽहमिति

पाठान्तरम् ।

वेदोक्तविधिना राजन् सूर्यस्यार्घ्यं निवेदयेत् ॥
 पितॄणां तर्पयित्वा तु अत्रतीर्थं ततो जलात् ।
 काष्ठापानान्नं संस्कृत्य * पूजयेत्पुष्पोत्तमम् ।
 शङ्खचक्रधरन्देवं नामभिः परिपूजयेत् ॥
 वज्रि† हुत्वा विधानेन ततस्त्वेकाग्रनो‡ भवेत् ।
 भूयस्यां ब्रह्मचर्येण शक्तः स्नानं समाचरेत् ॥
 अशक्तस्याधनाढ्यस्य स्नेच्छा सर्वत्र कथ्यते ।
 अवश्यमेव कर्त्तव्यं माघस्नानमिति श्रुतिः ॥
 तिलस्त्रायी तिलोद्वर्त्ती तिलहोमी तिलोदकी§ ।
 तिलदस्तिलभोक्ता च षट् तिली नावसीदति ॥
 तैलमामलकाद्यैव तीर्थं देयास्तु¶ नित्यशः ।
 तथा प्रज्वालयेद्वज्रं सेवनार्थं द्विजन्मनाम् ॥
 एवं स्नात्वावसाने तु भोज्यं देयमवारितम् ।
 भोजयेद्विजदाम्पत्यं भूषयेदस्त्रभूषणैः ॥
 कम्बलाजिनरत्नानि वासांसि विविधानि च ।
 चोलकानि॥ च देयानि प्रच्छादनपटांस्तथा ॥
 उपानही तथा गुप्तमोचकौ पापमोचकौ ।
 अनेन विधिना दद्यान्माधवः प्रीयतामिति ॥

अत्र समापनमन्त्रः ।

* काष्ठा उत्कृष्टं प्रानं पानीयद्रव्यं अन्नञ्च संस्कृत्य प्रस्तुत्य । † वज्राविति पाठान्तरम् ।
 ‡ एकभक्तव्रतं कुर्यात् । § तिलवापीति देशान्तरीयः पाठः । ¶ तैलं देयमामलका-
 देया ब्राह्मणायति शेषः ॥ घाघरा यस्य प्रसिद्धिः ।

सवित्रे प्रसवित्रे तु परं धाम जले मम ।
 तत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥
 दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।
 परिपूर्णं हृदं माघस्नानं तवाज्ञया ॥
 अहन्यहनि दातव्यास्तिला वा शर्करान्विताः* ।
 माघावसाने शुभगे षड्रसं भोजनं तया ।
 सूर्यो मे प्रीयतान्देवो विष्णुमूर्तिर्निरञ्जनः ॥
 दम्पत्योर्वाससी सूक्ष्मे सप्तधान्यसमन्विते ।
 त्रिंशत्तु मोदका देयाः शर्करातिलसंयुताः ॥
 भागत्रयं तिलानान्तु चतुर्थः शर्करांशकः ।
 स नाभ्यङ्गी† वरारोहे सर्वमासं नयेद्वती ॥

इति माघस्नानम् ।

क्रियाङ्गस्नानलक्षणं प्रागभिहितं तत्तु तत्रैव व्याख्यातम् ।

अथ मलापकर्षणं स्नानम् ।

तत्र गार्ग्यः ।

पञ्चमी चैव नवमी तृतीया च त्रयोदशी ।
 एकादशी द्वितीया च पक्षयोरुभयोरपि ॥
 अभ्यङ्गस्पर्शपानाद्यै‡र्यत्र तैलं निषेवते ।

* शर्करान्विता इति पाठान्तरम् । † अनभ्यङ्गीति पाठान्तरम् । ‡ सूक्ष्मे दत्तं यदा तैलमित्याद्युक्तमभ्यङ्गं स्पर्शतैलस्पर्शः पानं तैलपानमित्यादिभिः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥

तथा ।

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे ।

द्वादश्यां सप्तमीषष्ठ्योस्तैलस्पर्शमपि त्यजेत् ॥

गार्ग्यः ।

त्रयोदश्यां तृतीयायां प्रतिपद्दशमीद्वये ।

तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत स्पृशेद्वा नवमीं विना ॥

मोहाद्यतिपदं षष्ठीं कुहुं रिक्तातिथिं तथा ।

तैलेनाभ्यङ्गयेद्यस्तु चतुर्भिः परिहीयते ॥

व्यासः ।

आदित्यादिषु वारेषु तापः कान्तिर्मृतिर्धनम् ।

दारिद्र्यं सुभगत्वञ्च कामप्राप्तिरतः क्रमात् ॥

गार्ग्यः ।

मांसाशने पञ्चदशी तैलाभ्यङ्गे चतुर्दशी ।

अष्टमी ग्राम्यधर्मे च ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥

षष्ठ्यष्टमी त्वमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे क्षुरे भगे ॥

अत्र प्रतिप्रसवमाह प्रचेताः ।

सार्धपं तैलगन्धञ्च* यत्तैलं पुष्पवासितम् ।

अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥

* गन्धद्रव्ययुक्ततैलम् ।

तैलाभ्यङ्गनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते ।
 अभ्यङ्गस्य निषेधे तु सार्धपादेरपीष्यते ॥
 स्नेहाभ्यङ्गी भवत्येव सस्नेहः सार्धपादिकः ।
 न भोजनाय तैलस्य निषेधोऽभ्यङ्ग एव सः ॥
 तैलशब्दस्तिलस्नेहे सुरुद्धौ नैव यौगिकः ।
 अतस्तिलविकारेऽपि पिण्याकतिलमोदके ।
 शङ्खुलीकृशराद्यैश्च निषेधो नैव जायते* ॥

मनुः ।

शिरःस्नातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपस्पृशेत् ।
 अस्यार्थः । तैलेन शिरःस्नातः सन् स्वाङ्गमन्यदपि तैलेन
 न संस्पृशेन्न प्रचालयेदिति । एतच्च तस्मिन्दिन एव ।
 न रात्रौ विद्यते स्नानं वृद्धिसर्वोत्सवेषु च ।
 स्नेहमात्रसमायुक्तं मध्याह्नाग्न्याग्विशिष्यते ॥
 निषिद्धतिथिशुभवारयोगे तैलस्नानं कार्यम् । तिथ्यपेक्षया
 वारस्य प्राबल्यात्तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते ।
 तिथिरैकगुणा प्रोक्ता नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् ।
 करणं षड्गुणञ्चैव वारस्त्वष्टगुणः स्मृतः ॥ इति ।
 तिलैः स्नानं सदा पुण्यं कुर्यादामलकैः प्रिये ।

* तिलस्नेहे द्रवीभूततिलनिर्यासे, सुरुद्धौ यौगर्द्धीत्यर्थः न तु यौगिकः न यौगवलेन
 तिलसम्बन्धिपिण्याकादिसमस्तवाचकः । अतस्तिलतैलमात्रनिषेधादित्यर्थः । शङ्खुली भाजी
 तिलतैलेनेति शेषः कृशरः तिलमिश्रितस्नेहचरान्नं तिलघटितलेऽपि तैलनिषेधे एतन्न निषिद्धते
 इति तात्पर्यम् ।

सप्तमी नवमी द्गैरविसंक्रमणादृते ॥

व्यासः ।

तथा दर्शे च सप्तम्यां संक्रान्ती च रवेर्दिने ।

चन्द्रसूर्योपरागे च स्नानममलकैस्त्यजेत् ॥

सर्वकालं तिलैः स्नायादिति व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ।

गिरःस्नानं तटे कृत्वा मज्जेदप्सु यथाविधि ॥

अथ क्रियाङ्गस्नानम् ।

तत्र शङ्खः ।

क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधिपूर्वकम् ।

सृङ्गिरद्विधं कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥

जले निमग्नस्तूक्ष्णज्वा उपसृश्य यथाविधि ।

तीर्थस्यावाहनद्वय्यात्तत्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥

प्रपद्ये वरुणन्देवमभ्रसां पतिमूर्जितम् ।

याचितन्देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥

साविध्यमस्मिंस्तोये तु स्थीयतां मदनग्रहात् ।

रुद्रान्प्रपद्ये वरदान् सर्वानप्सुषद*स्त्वहम् ॥

सर्वानप्सुषदश्चैव प्रपद्ये प्रणतः स्थितः ।

देवमप्सुषदं वङ्गं प्रपद्ये त्वनिसूदनम् ॥

आपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये शरणं तथा ।

* अप्सु सौदन्ति प्रविशन्ति इत्यप्सुषदः ।

रुद्राश्चाग्निश्च सर्पाश्च वरुणश्चाप एव च ।
 शमयन्त्वशुभम्पापं रक्षन्तु च सदा शुभम् ।
 इत्येवमुक्त्वा कर्त्तव्यं ततः सम्मार्जनङ्कुशैः ।
 आपो हिष्ठेति तिसृभिर्यथावदनुपूर्वगः ॥
 हिरण्यवर्णाः* इति च ऋग्भिश्चतसृभिस्तथा ।
 शन्नो देवीरिति† तथा शन्न आपः‡स्तथैव च ।
 इदमापः प्रवहते§ त्वेवं सर्व्वमुदीरयन् ॥
 एवं सम्मार्जनङ्कुत्वा छन्द आर्पञ्च देवतम् ।
 अघमर्षणसूक्तस्य॥ संस्मरेत्प्रयतः सदा ॥
 ततोऽम्भसि निमग्नस्तु त्रिःपतेदघमर्षणम् ।
 प्रपद्यान्मूर्ध्नि तथा महाव्याहृतिभिर्जलम् ॥

इति क्रियाङ्गमानम् ।

* हिरण्यवर्णाश्चयः यासां राजा यासां देवः शर्व्वेन माचक्षुषा इति । † शन्नो देवी
 रभीष्टये आपोभवन्तु पीतये शंवीरभिसवन्तु नः इति । ‡ शन्नः आर्पोधन्त्याः शमनः
 सन्तु नूपाः शन्नः समुद्रिया आपः शमनः सन्तु कूप्या इति । § इदमापः प्रवहत यत्किञ्चि
 द्दुरितं मयि यद्वाह अभिदुद्रीहयवायेप उताहृतमिति । ॥ अघमर्षणं ऋषिः भावहती
 देवता अनुष्टुप्भाधुच्छन्दीऽश्वमेधावभ्यथे विनियोगः ऋतञ्ज मन्त्रावाभीजातपती अघाजायत
 ततो रात्रिरजायत ततः समुद्रीऽर्णवः समुद्रादर्णवादधिसंवसरीजायत ऋषीराजाणि विदध-
 विश्वस्य सिधतीवशी सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्व्वमकल्पयद्विषयं पृथिवीधानरीक्षमघो-
 खः इति ।

अथ गौणस्नानविधिः ।

तत्र जाबालिः ।

असामर्थ्याच्छरीरस्य देशकालान्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादिकाः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

योगियाञ्चवल्क्यः ।

मान्त्रभूमिं तथान्येयं वायव्यन्दिव्यमेव च ।

वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥

आपो हिष्ठादिभिर्मन्त्रं मृदालम्बेन पार्थिवम् ।

आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यङ्गीरजः स्मृतम् ॥

यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्विव्यमुच्यते ।

वारुणञ्चावगाह्यञ्च मानसं विष्णुचिन्तनम् ।

कालदेशादसामर्थ्यात्सर्वानुत्पलं स्मृतम् ॥

कूर्मपुराणे ।

सुखस्य वारुणं स्नानं ब्राह्मणं व्याधौ जलक्षये ॥

दिव्यं श्रद्धावताम्पुण्यं वायव्यमुपपापिनाम् ॥

जाबालिः ।

अशिरस्तम्भवेत्स्नानं स्नानाशक्ती तु कर्मिणाम् ।

आर्द्रेण वाससा वापि भार्जनं दैहिकं विदुः ॥

* कालेन सह देशः कालदेशः तन्मात्रकालदेशात्, कालादर्थकालप्रयुक्तात् शेषल-
देशप्रयुक्ताच्चैत्यर्थः । कालदीपादिति देशान्तरीयः पाठः । † मन्त्ररहितावगाहनमात्रम् ।
‡ ब्रह्म वेदः मन्त्ररूपः तेन क्रियमाणं ब्राह्मणं मान्त्रिकस्नानमिति यावत् । § स्नानसंबन्धिन-
व्याधौ । ॥ स्नानयोग्यजलाभावे ।

नाभिरधः प्रविश्यासु कटिं प्रक्षाल्य सृज्जलैः ।

आर्द्रेण कर्पटेनाङ्गं* कपिलं शोधनं स्मृतम् ॥

विहत्तरस्वतीस्नानं प्राप्तं सारस्वतं मतम् ।

विहत्वाक्नेन पावित्र्यापादनं सारस्वतस्नानमित्यर्थः । गात्राणां
वृत्तं प्रासङ्गिकं सम्प्रति प्रकृतं प्रक्रम्यते । एवं स्नात्वा वस्त्रा-
दिभिरङ्गं न प्रसृज्यात् ।

तथाच शातातपः ।

अप्रसृज्यान्न च स्नातो गात्राण्यम्बरपाणिभिः† ।

न वा विधूनयेत्केशान्वाससी न विधूनयेत् ॥

तिस्रः कीट्योऽर्धकोटी च यावद्रोमाणि मानवे ।

स्त्रवन्ति सर्व्वतीर्थाणि तस्मान्न परिमार्ज्जयेत् ॥

देवलः ।

देवाः पिवन्ति शिरसो मुखस्य पितरस्तथा ।

रक्षसोऽपि च गन्धर्व्वा अधस्तात्सर्व्वजन्तवः ॥

अतः ।

अङ्गानि शती वस्त्रेण पाणिना न प्रमार्ज्जयेत् ।

प्रमार्ज्जयेदिति गोदीहमात्रं तिष्ठेत् । एतच्च‡ शिष्टाचारा-
दवगम्यते । ततो वाससी परिधायोरु प्रक्षालयेत् ।

तथाच योगियाज्ञवल्लभः ।

* आर्द्रजीर्णवस्त्रेण । † अम्बरेण परिधानवस्त्रेण पाणिना च अङ्गानि न प्रसृज्या-
दित्यर्थः । अतएव स्नानसाध्या न पाणिना इत्यन्यचीतम् । ‡ गोदीहनकालञ्चेत्यर्थः ।

स्नात्वेवं वाससी धूते अक्षिन्ने परिधाय च ।
प्रचाल्योरु मृदा वाङ्निर्हस्ती प्रचालयेत्तथा ॥

अथ वस्तुविधिः ।

तत्र शृगुः ।

ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तमुत्खणम् ।

पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिध्यते ॥

उत्खणं निविडं रक्तम् । रक्तं धातुरक्तम् ।

शातातपः ।

ईषद्धीतं नवं श्वेतं सदृशं यत्र धारितम् ।

आहतं तद्विजानीयात्सर्व्वकर्मसु पावनम् ॥

ईषद्धीतं जलमात्रप्रचालितं यन्त्वादुत्तीर्य्ये यदप्रचालितं तद-
प्याहतम् ।

यथाह शातातपः ।

आहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा ।

शस्तं तन्माङ्गलिक्येषु तावत्कालं न सर्व्वदा ॥

माङ्गलिक्यं विवाहादि ।

प्रागग्रमुदगग्रं वा धीतं वस्त्रं प्रसारयेत् ।

पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनःप्रचालनाच्छुचिः ॥

अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नराधिप ।

अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चायामन्यदेव हि ।

अन्यच्च लोकयानायामन्यदीश्वरदर्शने ॥

बोधायनः ।

उत्तरं वासः कर्त्तव्यं पञ्चस्वितेषु कर्मसु ।

स्वाध्यायोत्सर्गदानेषु भुक्ताचमनयोः स्मृतम् ॥

उत्सर्गो मूत्रादेः । स्वाध्यायग्रहणं विहितसकलकर्मोपलक्षणार्थम् ।

योगियाज्ञवल्करः ।

अभावे धौतवस्त्रस्य पाट्टक्षौमाजिनानि च ।

कुतपं* यज्ञसूत्रं वा द्विवासा येन वा भवेत् ॥

यज्ञोपवीते द्वे धार्य्ये श्रोते स्मार्त्ते च कर्मणि ।

तृतीयमुपवीतं स्याद्वस्त्रालाभे† तदिष्यते ॥

जातूकर्षः ।

वस्त्रोत्तरीयाभावे द्वाङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा चतुरङ्गुलं वा

सूत्रैर्वस्त्राकृतिपरिमण्डलमुत्तरीयं कुर्याद्वन्यं‡ चीवरं§

वा॥ । उत्तरीयाभावे तु धौतवस्त्रस्योर्ध्वभागेनोत्तरीयं

कुर्यात् ।

तथाच पारस्करः ।

एकञ्चेद्वासो भवति तस्यैवोत्तरवर्गेण प्रच्छादयतीति ।

उत्तरवर्गेण उत्तरार्द्धेनेत्यर्थः ।

योगियोगीश्वरः ।

* सप्तपञ्चकुशम् ।

† वस्त्राभाव इति पाठान्तरम् ।

‡ वनसम्बन्धिः वल्कलादि ।

§ खण्डवस्त्रम् । ॥ वस्त्रस्य चीवरं वेति पाठान्तरम् ।

नार्द्रवासा नार्द्रवासा नैकवासा स्थले जपेत् ।

कपायङ्गुणवस्त्रञ्च मलिनं केयद्रूपितम् ।

क्षिन्नाग्रश्चोपवस्त्रञ्च सूच्या ग्रथितमेव वा ॥

वर्जयेदित्यर्थः । एतच्च सति विभवे ।

विष्णुपुराणे ।

होमदेवार्चनाद्यान् क्रियान् स्नानभोजने ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजो वाचनिके जपे ॥

जातूकर्णः ।

परिधानादहिःकक्षा निवद्धा ह्यासुरी मता ।

धर्मकर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः ॥

परिधाय नवं वस्त्रमुत्तरीयञ्च मन्त्रतः ।

आचमेच्च द्विजो वस्त्रे धीति विपरिधाय च ॥

तत्रापूर्वग्रहण एव* मन्त्रः ।

पारस्करेण परिधास्ये यशोधास्येर्दीर्घायुष्टाय जरदृष्टि-

रस्मि । शतञ्च जीवामि शरदः पुरुचीरायस्त्रीपमभि-

वर्द्धयिष्ये† । इति ।

उत्तरीयेऽपि ।

* वस्त्रसङ्ग्रहम् ।

† पूर्वाभावे अभिनवग्रहण एवेत्यर्थः ।

‡ पुरुचीरायस्त्री-

मभिवर्द्धयिष्ये इत्येव पाठः बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते परन्तु हलायुधेन ब्राह्मणसर्वस्वे अत्र

अन्यप्रकारपाठो दर्शितो व्याख्यातश्च यथा सुवर्चा रायणीपमभिसंययिष्ये इति रायणीपाय

चनद्वयार्थं अभिसंययिष्ये अभि सर्वतोभावेन सम्बरणं करिष्यामि व्येज् सम्बरणे इत्यस्य

रूपम् ।

यशसा मा द्यावापृथिवी यशसामिन्द्रापृथिवी यशसा-
मिन्द्रावृहस्पती । यशसां भगश्च भावि द्रव्यादमशो-
र्भामा प्रतिपद्यतामिति* ।

तथा वासच्छत्रोपानहञ्चापूर्वाणि† चेन्नन्वत इति ।

नववस्त्रपरिधाने वारदोषो ज्योतिःशास्त्रे प्रदर्शितः ।

तत्र सुरेश्वरः राजमार्त्तण्डे च ।

मार्त्तण्डे च धनं व्रणः शशधरे क्लेशः सदा भूमिजि

वस्त्रं लाभकरम्बुधे सुरगुरौ विद्यागमः सम्पदः ।

नानायोगरतिप्रमोदवनिताशय्यादिलाभो भृगौ

देव्यं शाश्वतरोगवान् किल नरो धृत्वाम्बरं सौरिणा‡ ॥

श्रीपतिः ।

रोहिणीषु करपञ्चके शुभे तूत्तरेऽपि च पुनर्वसुद्वये ।

रेवतीषु वसुदैवते च मे नववस्त्रपरिधानमिष्यते ॥

* बहुषु पुस्तकेषु यथा दृष्टं तथा रचितं परन्तु हलायुधकृते ब्राह्मणसर्वस्वे वैलक्षण्य-
पाठो दृश्यते साधुर्मन्यते च यथा । यशसा मा द्यावापृथिवी यशसामिन्द्रापृथिवी यशसा
भगश्च माविदद्यशो मा प्रतिपद्यतामस्यार्थः । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ मा मां क्वादयेता-
मिति क्रियापदमत्वाव्याहृतं बोद्धव्यम् । केन यशसा । किञ्च इन्द्रावृहस्पती यशसा मां
क्वादयेताम् । किञ्च यशो मा मां अविदत् प्राप्नोतु । न केवलं यशो भगश्च मामविदत्
प्राप्नोतु । किञ्च मा मां प्रतिपद्यतामभिगच्छतु । पुनः पुनरभिधानमादरार्थम् । मदीय-
वस्त्राच्छादनेनाकाशादयो मां यशसा आच्छादयन्तु । उत्तरीतरं यशश्च सीभाग्यञ्च मय
भवत्वित्याशंसा वाक्यार्थः । † पूर्वोक्तहीतानि चित् अभिनवगृहीतानि चेदित्यर्थः । ‡ विशेष-
ण्ये तृतीया शनिवारविशिष्ट इत्यर्थः ।

अथ क्रमप्राप्तितिलकविधिः ।

ब्रह्माण्डपुराणे भगवानुवाच ।

अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्ता मध्यमायुक्करी भवेत् ।
 अनामिकान्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥
 एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखैः स्पृशेत् ।
 वर्त्तिदीपाकृतिं वापि शङ्काकारमतः परम्* ॥
 दशाङ्गुलप्रमाणन्तु उत्तरोत्तरमुच्यते ।
 नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ॥
 सप्तषट्पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ।
 चतुस्त्रिद्व्याङ्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं† भवेत् ॥
 ललाटे केशवं विद्यान्नारायणमथादरे ।
 माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दङ्गण्डकूपके ॥
 विष्णुञ्च दक्षिणे कुक्षौ तद्गुजे मधुसूदनम् ।
 त्रिविक्रमङ्गण्डदेशे वामकुक्षौ तु माधवम् ॥
 श्रीधरञ्च तथा न्यस्य वामबाह्वी नरः सदा ।
 पद्मनाभं पृष्ठदेशे ककुद्दामोदरं स्मरेत् ।
 वासुदेवं स्मरेन्मूर्द्ध्नि तिलकङ्कारयेत्क्रमात् ॥

व्यासः ।

जाह्नवीतीरसम्भूतां सृष्टं सूर्द्ध्नि‡ विभर्ति यः ।

* वेङ्गपत्राकृतितया इति पाठान्तरम् । † विविधमिति पाठान्तरम् । ‡ सूर्द्ध्नि
 इति दिशालरीयः पाठः ।

विभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥

सत्यतपाः ।

गोमतीतीरसम्भूतां गोपीदेहसमुद्भवाम् ।

मृदं मूर्ध्ना धरेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

श्यामं शान्तिकरं प्रीतं रक्तं वक्ष्यकरभवेत् ।

श्रीकरम्पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

योगो दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।

भस्मीभवति तत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रं तथा कुर्यात्त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।

तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात्त्रिपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रकम् ।

अर्धचन्द्रस्तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिषु ॥

अथ माध्याह्निकां सभ्यां पूर्वोद्दिष्टां समाचरेत् ।

उपस्थानञ्च तत्रोक्तं जपञ्च त्रिविधस्तथा* ॥

अथ ब्रह्मयज्ञः ।

तत्र श्रुतिः ।

उदित्यमादित्यं उपस्थापीपविश्य हस्ताववनिज्य त्रिरा-

* मानसिकीपांशुवाचनिकरूपः ।

चमेत् । द्विः परिमृज्य सकृदुन्मज्य शिरश्चक्षुषी नासिके
श्रोत्रे हृदये आलभ्येत ।

अथमाचमनप्रकारः ।

ब्रह्मयज्ञानुष्ठानप्रकारः शौनकेनोक्तः ।

प्राञ्चोदत्वा ग्रामान्निष्क्रम्याप आङ्गुल्य यज्ञीपवीत्याचम्या-
क्षिन्नवासा दध्नीणां महदुपस्तीर्थ्य प्राकूलानान्तेषु
प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरी पाणी सन्ध्याय
पवित्रवन्तो विज्ञायतेऽपां वा एष ओपधीनां रसोयद्दध्नी-
सरसमेव तद्ब्रह्म करोति । व्यावाष्टयिष्योः सन्धिमीक्ष-
माणः संमील्य वा यथा वा युक्तात्मानं मन्येत यथा
युक्तोऽधीयीत स्वाध्यायमोङ्कारपूर्वा व्याहृतीः सावित्री-
मन्वाहपच्छोर्द्ध्वशः । सर्वामिति तृतीयकम् । याव-
न्मन्येत तावदधीत्येतया परिदधाति नमो ब्रह्मणे इति ।

अक्षिन्नवासा अनाद्रवासाः महदुपस्तीर्थ्य प्राकूलैर्दध्नीर्भुवं
निविडं यथा भवति तथाच्छाय वास उपस्थं कृत्वा वाम-
पादाङ्गुष्ठे दक्षिणपादाङ्गुष्ठं निधाय पादपाणिंसम्मीलने कृते
मध्य उपस्थाकृतिरिव भवति तदुपस्थमित्युच्यते । इतरेतर-
पादव्यत्या संस्थापनेनोपवेशनमुपस्थकरणमिति मञ्जर्याम् ।
अथवा यथोपदेशं कुर्यात्ते तथा वा युक्तात्मानं यथा समा-
हितमात्मानं मन्यते । ओङ्कारपूर्वा भूरादिव्याहृतित्रयं
क्रमेण गायत्री पादादौ क्रमेण ततस्तथैव च । भूरादि-
व्याहृतिद्वयमर्द्धादौ क्रमेण ततस्तथैव च । तृतीयव्याहृति-

पूर्विकां सर्वां गायत्रीं पठेद्यावन्मन्येत तावद्गायत्रीजपान-
न्तरं ऋग्यजुःसामादिषु यावत्पठितुं मन्येत तावदधीत्य
नमो ब्रह्मणे नमोऽग्नये इत्येतया परिदधाति परिधानं त्रिःपठ-
नम् ।

योगियाज्ञवल्क्यः ।

आदावारभ्य वेदन्तु स्नातोपर्युपरिक्रमात् ।
यदधीतिऽन्वहं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः ॥
ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धार्थं विद्याच्चाध्यात्मिकीं जपेत् ।
जप्त्वा च प्रणवं वापि ततस्तर्पणमाचरेत् ॥

मनुः ।

अपां समीपे नियतो नैत्यिकीं विधिमास्थितः ।
सावित्रीमध्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ॥
अरण्यं गत्वेति यथा कृद्दिर्न दृश्यते तथारण्यं गत्वैत्यर्थः ।
तथाच श्रुतिः ।

ब्रह्मयज्ञेन वक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि ग्रामाद्वहिर्गच्छेद-
च्छर्द्दिर्दृश्यं उदीच्यां प्रागुदीच्यां रोदित आदित्य इति ।
उदित आदित्य इत्युदयोत्तरकालः । स कालोऽपि गृह्यते न
प्रातःकाल एव ।

अतएव बृहस्पतिः ।

स चार्वाक्तीर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्ततः ॥ इति ।

स ब्रह्मयज्ञ इत्यर्थः । वैश्वदेवावसान इति मनुष्ययज्ञानन्तरं

मनुष्ययज्ञस्य सनकाद्युद्देशेन हन्तकारी यो दीयते स । एव
श्रुतिरपि मनुष्ययज्ञानन्तरं ब्रह्मयज्ञं दर्शयति । नातिथिपूजा ।
देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ।
कूर्मपुराणे ।

यदि स्यात्तर्पणादूर्वाग् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।

मनुष्ययज्ञश्चैव ततः स्वाध्यायमारभेत् ॥

यदि देवादिनिमित्तेनोक्तकाले ब्रह्मयज्ञो न कृतस्तदा काला-
न्तरेऽपि भवति । यदा ग्राममध्ये तदा मनसा पठेत् ।
तथाच श्रुतिः ।

ग्रामे न स्वाध्यायमधीयीत दिवा नक्तं वेति ।

मनुः ।

नैत्यिके* नाख्यनध्यायो ब्रह्मसत्त्वं हि तत्स्मृतम् ।

ब्रह्माहुतिहुतं† पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥

तथा ।

वेदीपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यिके ।

नानुरोधस्त्वनध्याये हीममन्त्रेषु चैव हि ॥

वेदीपकरणं वेदाङ्गम्‡ ।

अत्र विशेषो गौतमेनोक्तः ।

अथ यदि वातो वायादनये§ वा विद्युत्पतेद्वा अवस्फु-

* नित्यवेदाध्ययने । † ब्रह्मणा वेदीक्तमन्त्रेणाहुत्या हुतम् । ‡ शिक्षा काली व्याकरणं
निरुक्तं छन्दसाञ्चितिः, ज्योतिषामयनश्चैव वेदाङ्गानि वदन्ति षट् । § विपत्तिं गच्छे-
दित्यर्थः ।

ज्जैहा वा एकं* ऋचामेकं वा यजुर्-रेकमेकं सामाः
भिव्याहरेत् । भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः अद्यायां जुहो-
मीति ।

अत्र वातो वायादित्याद्यनध्यायोपलक्षणम् ।

अतोऽनध्यायेऽप्येकचर्चादिकमेव पठेन्नाधिकमिति गम्यते । तथा

आदावेवोक्तं § पूर्वम् परस्ताच्च ॥ विरम्यते ।

कुशानुत्तरतः क्षिप्त्वा यथाचमनमाचरेत् ॥

इति विद्या तपो योनिर्वियोनि**विष्णुरीरितः ।

वाग्यज्ञेनार्चिती देवः प्रीयतां मे जनार्दनः ॥

इति ब्रह्मयज्ञविधिः ।

अथ तर्पणम् ।

तत्र बृहस्पतिः ।

ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धार्थं विद्याञ्चाध्यात्मिकीं जपेत् ।

जह्याथ प्रणवं वापि ततस्तर्पणमाचरेत् ॥

आतातपः ।

* अग्निमीले पुरीहितं यज्ञस्य देवसर्वात्मजं ह्येतारं रत्नधातममिति ऋग्वेदमन्त्रः । † इति
त्वौर्जं त्वा वायवः स्व देवीवः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे इति यजुर्वेदमन्त्रः । ‡ अथ
आयाहि वीतये गृणानी हव्यदातये निह्वीता सस्मि वर्हिषि इति सामवेदमन्त्रः । § ओं-
कारपूर्वकसादौ पठनीयम् । ¶ पूर्वं पूर्ववत् ॥ ओंकारपूर्वकं विरम्यते इत्यर्थः ।
** वियोनिः विराम इत्यर्थः । अयोनिरिति पाठान्तरम् ।

तर्पणन्तु शुचिः कुर्यात्प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च ऋषिभ्यश्च यथाक्रमम् ॥

अत्राञ्जलिनियममाह ।

एकैकमञ्जलिं देवा द्वा द्वौ तु सनकादयः ।

अश्रन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम् ॥

विष्णुपुराणे ।

त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।

ऋषीणान्तु यथान्यायं सकृच्चापि प्रजायते ॥

यथान्यायमित्यनेन देवानामिव त्रिरित्यर्थोऽवगम्यते । चशब्दे

वाशब्दार्थेऽपिशब्दादञ्जलिद्वयं गृह्यते । अत्राञ्जलिसंख्यायां

स्वस्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था । येषां स्वशाखायां न कोऽपि

विशेष आन्नातस्तेषां विकल्पः ।

योगियाञ्जवल्काः ।

अन्वारब्धेन सव्येन नाम्ना गोत्रेण वाप्यथ ।

कूर्मपुराणे ।

अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

देवर्षींस्तर्पयेद्दीमानुदकाञ्जलिभिः पितॄन् ॥

अत्रापि पूर्ववदेव व्यवस्था ।

एवञ्च ।

एकहस्तेन तोयेन न कुर्यात्प्रित्पित्तर्पणम् ।

पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः ॥

उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्षिराः* ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यव्याघ्रादिवचनानि तानि तत्तच्छाखा-
प्रयुक्तानि† निषेधकानि न तु सर्वसाधारण्येन । अतो न
काप्यनुपपत्तिः ।

तत्र अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । देवर्षींस्तर्पये-
दिति कूर्मपुराणवचने देवर्षीनिति विशेषोपादानादितराख्य-
प्येकहस्ततर्पणवचनानि सामान्यानि विशेषविषयकूर्मपुराण-
वचनविषयानि देवर्षितर्पणे तु प्रविशन्ति इति चेन्नैवम् अन्वा-
रब्धेन सव्येन नामगोत्रेण वाप्ययेति योगियाज्ञवल्केन नाम-
गोत्रसहितसव्यहस्तान्वारब्धदक्षिणहस्ततर्पणविधानात् । गोत्रो-
च्चारणं पितृणामिव न देवानां नाप्यृषीणामिति । एकहस्ततर्पणं
देवर्षिपितृतर्पणसाधारणम् अत्र पूर्वोक्तैव व्यवस्थाः‡ ज्यायसी ।
विवाहादावेकहस्तेनैव । तथाच

कार्णाजिनिः ।

विवाहे आङ्काले च पाणिनेकेन दीयते§ । इति ।
हारीतः ।

वसित्वा¶ वसनं शुष्कं स्थले विस्तीर्णवर्हिषि ।

विधिवत्तर्पणदुर्व्यान्न तु पात्रे॥ कदाचन ॥

* अधःशिराः ।

† यस्य स्वशाखायामेकहस्तीविहितः तस्य शाखिनीविहस्तनिषेधकं
वचनम् । एवं यस्य स्वशाखायां विहस्तौ विहितौ तस्य शाखिन एकहस्तनिषेधकमित्यर्थः ।

‡ शाखिभेदेन व्यवस्था इत्यर्थः । § विवाहे वरपाद्यादिकं आङ्गे कुशासनादिकमिति शेषः ।
¶ परिधाय । ॥ जलं निक्षिपेदिति शेषः ।

एतच्चानुद्धृतीदकस्थलतर्पणविषयम् ।

उद्धृतीदके तु स एव ।

पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे लिपित् ।

जलपूर्णेऽथवा गर्ते न स्थले न तु वह्निपिः ॥

पात्रञ्चात्र पितामहीनोक्तम् ।

हेमरूप्यमयं पात्रं ताम्रङ्गांशसमुद्भवम् ।

पितृणां तर्पणे पात्रं सृज्यमन्तु परित्यजेत् ॥ इति ।

अत्र योगियात्रवल्काः ।

यद्युद्धृतेन सिञ्चेत्तु तिलान् संमिश्रयेज्जले ।

अन्यथा वामहस्तेन ततस्तर्पणमाचरेत् ॥

अन्यथा अनुद्धृते । अतोऽन्यथाचरेत्तथ्ये तिलान्कृत्वा विचक्षण इत्यपि पाठः । अतोऽन्यथा तु सथ्येन इत्यपि पाठः । येषां शाखिनां वामहस्तान्वारथ्येन दक्षिणहस्तेन तर्पणं तेषां वामहस्तेन तिलग्रहणमित्यनुसन्धेयम् ।

अत्रापि विशेषस्तेनोक्तः ।

आवाह्य पूर्व्ववस्त्रैरास्तीर्य च कुशान् शुभान् ।

प्रागग्रेषु सुरान् सर्व्वान्दक्षिणाग्रेषु वै पितॄन् ॥

देववह्निवर्षीणामपि ।

कूर्मपुराणे ।

देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतीदकैः* ।

पितृभक्त्या तिलैः कृणौः स्वशाखोक्तविधानतः ॥

* कृशीपरि । † यावोदकैः ।

गोभिलः ।

शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्यान् शवलैः॥स्तिलैः ।

पितॄस्तु तर्पयेत्कृण्वैस्तर्पयेत्सर्व्वदा द्विजः॥

तिलग्रहणे तु विशेषमाह मरीचिः ।

मुक्तहस्तेन दातव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत् ।

वामहस्ते तिला ग्राह्या मुक्तहस्तस्तु दक्षिणः ॥

प्रदेशिन्यङ्गुष्ठायसंयोगो मुद्रा । अतएव तर्जन्याङ्गुष्ठेन वा

तिला ग्राह्याः । तच्चेभयं दक्षिणहस्तस्यमेव । अतएव मुक्त-

हस्तेन दातव्यमित्युक्ता मुक्तहस्तस्तु दक्षिण इति पुनरभिहितं

मरीचिना । एतच्च येषामञ्जलिना तर्पणं तद्विषयम् । विष-

यान्तरेऽपि तु पूर्व्वमभिहितम् ॥

तिलस्थापनस्थानन्तु स्मृत्यर्थसारे ।

वामहस्ते तिलान् क्षिप्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् ।

स्थले शायन्तने॥ पात्रे रोममूले न कुत्रचित् ॥

जलतर्पणे रोमरहितप्रदेशे वामपाणौ तिलान् संस्थाप्य मुद्रा-

रहितदक्षिणतर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्यतरेण तिलान् गृहीत्वा वाम-

हस्ततले स्थापयित्वा तर्पयेदित्यर्थः । वामबाहुसलिलसंस्था-

पनव्यतिरिक्तमन्यजलतर्पणेऽपि समानम् । एवमुक्तप्रकारेण

* नानावर्णयुक्तैः । † कचिदिति पाठान्तरम् । ‡ वामहस्तान्वारब्धदक्षिणहस्ततर्पणे ।

§ येषां शाखिनां वामहस्तान्वारब्धदक्षिणहस्तेन तर्पणं तेषां वामहस्तेन तिलग्रहणमित्य-
भिहितमित्यर्थः । ॥ नवदण्डयुक्तौ ।

स्थले स्थित्वा स्थले पात्रे वा तर्पणं कुर्यात् । न तु जल इति सिद्धम् ।

तथाच यदुक्तं कार्णाजिनिना ।

देवतानां पितॄणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलिम् ।

असंस्कृतप्रमीतानां जलस्थितस्येति वचनानां विरोधः परिहरणीयः ।

विष्णुस्तु स्थलस्थितस्यापि जलतर्पणं कचिदनुजानीति ।

यत्राशुचिस्थलं वा स्यादुदके देवताः पितॄन् ।

तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्वस्मतिष्ठितम् ॥ इति ।

हारीतः ।

आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।

अत्र च अमुकस्तृप्यतु तृप्यतामिति वा । अमुकं तर्पयामीति वा प्रयोगो भवति ।

तथाच योगियाञ्जवल्काः ।

तृप्यत्विति समुच्चार्य तृप्यतामित्यथापि वा ।

विधिवत् प्रक्षिपेत्तोयं देवादीनामशेषतः ॥

बौधायनः ।

अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितॄन् स्वधा नमस्तर्पयामि पितामहानित्यादि ।

तथाच स्मृत्यर्थसारेऽपि ।

ब्रह्मादयो ये देवास्तान्देवांस्तर्पयामि भूर्देवांस्तर्पयामि भुवर्देवांस्तर्पयामि स्वर्देवांस्तर्पयामि । भूर्भुवःस्वर्देवां-

स्तरपयामि । एवमृषीन् भूः पितृनित्यादि ।

यमः ।

हौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् ।

गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमधेयं जलद्विपेत् ॥

गोशृङ्गस्यानियतप्रमाणत्वात्* विवक्षितं प्रमाणमाह
दक्षः ।

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् ।

उदङ्मनुष्यांस्तरपयेत्† पितृन् दक्षिणतस्तथा ॥

अग्रैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्यान् कुशमध्यतः ।

पितृस्तु कुशमूलाग्रैर्विधिः कौशो यथाक्रमम् ॥

मरीचिः ।

विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रतिलैस्तथा ।

विना मन्त्रैश्च दर्भैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

नात्र रजतादिसमुच्चयो विवक्षितः ।

अतएव सत्यव्रतः ।

खड्गमौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ।

मणिकाञ्चनदर्भैर्व्वा न शुद्ध्येन कदाचन ॥ इति ।

शुद्ध्येन केवलेन खड्गादिरहितेनेति यावत् । अत्र वाशब्दो-
पादानात्र समुच्चय इत्यर्थः ।

* गवां चूड्रवृद्धेदादिति शेषः ।

† उदङ्मनुष्यानि सामगभिन्नविषयकं साम-
गानां पश्चिममुखेन मनुष्यतर्पणविधानात् । तथाच सामवेदीयषट्त्रिंशद्ब्राह्मणं मनुष्याणा-
मेषा दिग्या प्रतीचीति ।

तथाच मरीचियोगियात्रवल्क्यावपि ।

तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।

तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः ॥ इति ।

अथ खड्गादिभिरशून्यो हस्तः कार्यो न तु खड्गादिपात्रस्वीकरणम्* । तथा सति एकैकमञ्जलिर्देवा इत्याद्यञ्जलिविधायकवाक्यबाधापत्तेः† । एवं तर्हि खड्गादिपात्रप्रशंसापराणां वाक्यानां विध्येकवाक्यताया अभावादप्रामाण्यं स्यादिति चेन्नैवं अर्घ्यदाने खड्गपात्रविधायकवाक्यैकवाक्यत्वेन प्रशंसावाक्यानां सार्थकत्वान्नाप्रामाण्यम् ।

यच्च मनुनाभिहितम् ।

राजतैर्भाजनैरेषामथवा रजतान्वितैः ।

वार्थ्यपि अथवा दत्तमन्त्रयायोपकल्प्यते ॥ इति ।

एतदपि आहप्रकरणपरिपठितत्वादर्थदानविषयमेव । अतश्च तर्पणे खड्गादिमुद्रिकाभियुक्तो हस्तः कार्यः ।

तथाच याज्ञवल्करः ।

अनामिकाधृतं हेम तर्जन्यां रूप्यमेव च ।

कनिष्ठिकाधृतङ्गङ्गं तेन पूतो भवेन्नरः ॥ इति ।

यच्च शङ्खेन तर्पणप्रकरण एवाभिहितम् ।

सौवर्णेन पात्रेण राजतेनोडुस्वरेण खड्गपात्रेणान्य-
पात्रेण वोदकं पिबतीर्थं स्पृशन्द्यादिति ।

* खड्गादिपात्रेण तर्पणप्रकरणमित्यर्थः । † ती धुतावञ्जलिः पुमानित्यमरीक्तैः करद्वय-
सम्पुटेन तर्पणं प्रतीयते ।

तदपि तर्पणप्रकरणादुत्कृष्टार्थप्रकरणे योज्यमञ्जलिवाक्यादपि-
च्या प्रकरणस्य दुर्बलत्वात् । अथवा वाक्यप्रकरणशिष्टाचाराणा-
मविरोधाय यस्मिन् पात्रे धृते अञ्जलिः शिथिला न भवेत्तादृक्-
पात्रे शिष्टेनाञ्जलिना पितृतीर्थस्य गुदकं तर्पणेऽपि दद्यात् ।

लिखितः ।

प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती प्रागग्रैः कुशैर्देवतातर्पणं देवतीर्थेन
कुर्यात् ।

देवाश्च योगियाज्ञवल्क्येनोक्ताः ।

ब्रह्माणं तर्पयेत्पूर्वं विष्णुं रुद्रम्प्रापतिम् ।

देवांश्छन्दांसि वेदांश्च ऋषींश्चैव सनातनान् ॥

आचार्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्यतनयांस्तथा ।

संवत्सरं सावयवन्देवीश्चाप्सरसस्तथा ॥

आचार्यान् व्यासादीन् सावयवमवयवा मासादयः ।

यदा* देवानुगान्नागान् सागरान् पर्वतानपि ।

सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षान्चांसि चैव हि ॥

पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतानथ पशून्स्तथा ।

वनस्पतीनोषधीश्च भूतग्रामचतुर्विधम्† ॥

विष्णुसमुच्चये ।

ततः कृत्वा निवीतन्तु यज्ञसूत्रमतन्द्रितः ।

प्राजापत्येन‡ तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत्पृथक् ॥

* तथेति पाठान्तरम् । † पिशाची गुह्यकः सिद्धीभूतोऽसौ देवयोनय इत्यमरीक्षः भूल-
ग्रामचतुर्विधमित्यनेन एतच्चतुर्विधं परिगृह्यते । ‡ कनिष्ठाङ्गुलिमूलदेशरूपेण ।

कार्णाजिनिः ।

सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।

कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।

एते ब्रह्मसुताः सप्त मनुष्याः परिकीर्त्तिताः ॥

ततः स्वस्वशाखानुसारेण मण्डलऋषीन्* प्राजापत्यादिकान्
ऋषींश्च तर्पयित्वा पितृतर्पणमारभेत् ।

तत्र योगियाज्ञवल्करः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा भूत्वा च पितृदिग्भुक्† ।

पितृन्दिव्यानदिव्यांश्च पितृतीर्थेन‡ तर्पयेत् ॥

दिव्या वल्गादयः । अदिव्याश्च पित्रादयः ।

ते च दिव्यास्तेनैव दर्शिताः ।

ध्रुवोऽध्रुवश्च सौम्यश्च आपश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

अजैकपादहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।

हरश्च बहुरूपश्च तृम्बकश्च सुरेश्वरः ॥

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।

एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः ॥

इन्द्रो धाता भगः पूषा मैत्रोऽथ वरुणो यमः ।

* ऋषिमण्डलान् मरीचादिसप्तर्षीनित्यर्थः । तथाच देवीपुराणे ग्रहगतिर्नामाध्यायः
यथा सर्वेषाञ्च ग्रहाणाञ्च अवलोक्यते रविः । रविरुद्धं स्थितः सीसः सीमान्नक्षत्रमण्डलम् ।
नक्षत्रेभ्योऽधस्तूङ्गे कुधादूर्ध्वं भागवः । तस्मादङ्गारकयोद्धं तस्य चीडं ब्रह्मस्यतिः । तस्मात्
ग्रनैश्चरसोद्धं तस्योद्धं ऋषिमण्डलमित्यादि । † दक्षिणदिग्भुक् । ‡ तर्ज्यङ्गुष्ठयोर्मध्यदेशरूपेण ।

अर्चिर्विवस्वान्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ।

एते वै षादशादित्या देवानां प्रवरा मताः ॥

अत्र वस्वादितर्पणं पृथक् स्वपित्रादितर्पणञ्च पृथगुपात्तमिति
वसुरूपं पितरं तर्पयामीत्येवं तर्पणम् ।

स्मृत्यर्थसारे ।

वसुरूपादित्यरूपान् आदार्थे तर्पयेत्पितृन् ।

नामगोत्रे समुच्चार्य तिलैस्तीर्थेषु संयताः ॥ इति ।

अथवा आङ्गशब्दे गौण्या वृत्त्या तर्पणेऽपि वर्त्तत इति ।
वस्वादिनामसहितानामेव पित्रादीणां तर्पणमस्तु । यतः
शिष्टाचार एवमेव प्रायशो दृश्यते ।

उदकग्रहणे विशेषमाह योगियाज्ञवल्काः ।

दक्षिणे पितृतीर्थेन जले सिञ्चेद्यथाविधि ।

दक्षिणेनैव गृह्णीयात्पितृतीर्थेन संयतः ॥

तथा ।

सवर्णेभ्यो जलं देयं नासवर्णेभ्य एव च ।

गोत्रनामस्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्व्वशः ॥ इति ।

अनुपूर्व्वशः पित्रादिक्रमेण । अत्र यद्यपि असवर्णेभ्य इत्यत्र
विशेषोपादानङ्गतं तथाप्युत्तमवर्णेन हीनवर्णं प्रति न कार्यं
हीनवर्णेनोत्तमवर्णाद्देशेन कृते न दोषः । यतस्तद्वर्णतापत्ति-
दोषत्वेनाभिहिता स्मृतिषु । हीनस्योत्कृष्टत्वं* न दुष्टम् । उत्कृ-

* उत्कृष्टवर्णत्वेन तर्पणम् ।

परा

त्वञ्च दुष्टमेव । सर्वर्णशब्दे मूर्धाभिपिक्तादिजातीनामु-

म् । यद्यप्यसर्वर्णसापत्नामाहश्चात्रादयोऽप्यसर्वर्णाः

तर्पणार्थाय सुमन्तुना तेषां मात्रादिसमत्वप्रतिपाद-

शब्दः

पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भातरो मातुलास्तद्विहितरश्च

पत्न्यानि भागिन्यानि इति । यत्र समत्वोपादानं

नेत्रया किञ्चिच्चूनता भवतीति । नात्र तत्राधान्य-

विहितसर्वर्णतर्पणानन्तरमेव तत्तर्पणमिति विवेकः ।

वचनेऽपि सर्वर्णानामेवः मात्रा साम्यं भवतु मा

वर्णानामिति चेन्न तथा सति पितृपत्न्यः सर्वा

न ब्रूयादुपात्तश्चः सर्वशब्देन न पितृपत्न्येवः ।

तत्र

आसङ्गोचाय पूर्वोक्त एव युक्तः पक्षः । एतेन

पि तथा ।

प्राप्ताः सोमपाश्च तथा बर्हिषदोऽपि च ।

वृद्धमनु

स्याज्जीवत्पितृक एतान्विद्यात्तदा पितृन् ॥

वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ।

यैव प्रमीतांश्च प्रमीतपितृको द्विजः ॥ इति ।

यत्र वत्पितृकः कश्चैस्तिलैस्तर्पणमाचरेत् ।

अथ यस्य कचिदपवादो मरीचिनोक्तः ।

वृद्धमनु रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा ॥

इति तर्प

प्रयोगः ।

० नामैवेत्यर्थः । + विहितश्चेत्यर्थः । † पितृपत्नीमात्राणामित्यर्थः ।

मृत्युपुत्तकलत्रार्थी न कुर्व्यात्तिलतर्पणम् ॥

तथा ।

पक्षयोरुभयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।

विद्यापुत्तकलत्रार्थी तिलान् पञ्चमु० वर्जयेत् ॥

भानौ भीमौ त्रयोदश्यां नन्दाश्वगुमघासु च ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्व्यात्तिलतर्पणम् ॥

स्मृत्यर्थसारे ।

विवाहे चोपनयने चौले सति यथाक्रमम् ।

वर्षमर्धं तदर्धञ्च† नैत्येके तिलतर्पणम् ॥

तिथितीर्थविशेषेषु कार्यं प्रेतेऽथ सर्व्वदा ।

पिण्डान् सपिण्डा नो दद्याः प्रेतपिण्डं विनात्र तु ॥

अत्र विवाहादौ ।

पितृयज्ञे च यज्ञे च गयायां दद्युरेव ते ।

गयासाम्यं मृताहस्य केचिदाहुः पुराणगाः ॥

तथा ।

तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां‡ प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्व्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

अकृत्वा तर्पणं यस्तु वस्त्रं निष्पीडयेन्नरः ।

निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

* सप्तमीद्वयं निशा सन्ध्याद्वयमिति पञ्च । † विवाहे सति एकवर्षं तिलतर्पणं न कार्य्यम् उपनयने षण्मासं चूडायां त्रिमासमिति एकेषां मतम् । ‡ गङ्गायामिति देशान्तरीयः पाठः ।

पराशरः ।

द्वादश्यां पञ्चदश्याञ्च संक्रान्ती आद्ववासरे ।
वस्तं निष्पीडयेन्नैव न च क्षारेण योजयेत् ॥

शङ्कः ।

एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहन्विजः ।
स गच्छेत्परमं स्थानं तेजोरूपमनामयम् ॥

इति तर्पणम् ।

अथ यमतर्पणम् ।

तत्र स्कन्दपुराणे ।

कृष्णपक्षचतुर्दश्यामङ्गारकदिनं यदा ।

तदा स्नात्वा शुभे तीथे तर्पयेद्यसनामभिः ॥

बृद्धमनुः ।

याङ्गाञ्चित्तरितम्नाप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।

यमुनाञ्च विशेषेण नियतो नियतेन्द्रियः ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

इति तर्पयेदिति शेषः । यमाय नमः यमं तर्पयामीति
प्रयोगः ।

गद्यव्यासोऽपि ।

कृष्णत्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वा ।

यमाय धर्मराजाय सत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ इति ।

एभिः सप्तभिर्नमस्कारमन्त्रैः सप्तोदकाञ्जलीन्दद्यात्सर्वपापैः
प्रमुच्यते । इति ।

वृद्धमनुः ।

एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन् कुर्याज्जलाञ्जलीन् ।

तथा ।

दीपोत्सवचतुर्दश्यां कार्य्यञ्च यमतर्पणम् ।

अपरोऽपि विशेषः स्कन्दपुराणे ।

दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः ।

देवतीर्थेन देवत्वात्तिलैः प्रेताधिपो यतः ॥

इति यमतर्पणम् ।

अथ देवतार्चनम् ।

एवं तर्पणानन्तरं सूर्यार्घ्यं निवेद्य जलदेवं नमस्कृत्वाचम्या-
भ्युक्ष्य गृहङ्गत्वा विष्ण्वादिपूजां कुर्यात् ।

योगियाज्ञवल्करः ।

ततः सूर्यमुपस्थाय सम्यगाचम्य च स्वयम् ।

अभ्युक्ष्य समादाय संयतात्मा गृहं व्रजेत् ॥

तथाच नृसिंहपुराणे ।

ततोऽर्घ्यं भानवे दद्यात्तिलपुष्पजलान्वितम् ।

उत्थाप्य मूर्ध्वपर्यन्तं हंसः शुचिपद्मद्वारेत् ॥

जलदेवं नमस्कृत्य ततो गच्छेद्बृहस्पतिः ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥ इति ।

हारीतः ।

कुर्वीत देवतापूजां जपयज्ञादनन्तरम् ।

जपयज्ञो ब्रह्मयज्ञः ।

मरीचिः ।

विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् ।

पूर्वाह्णे एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनमिति ॥

अत्र पूर्वाह्णो देवतार्चने मुख्यः कालः ।

एवकारस्मरणान्माध्याह्निकानन्तरं कालोऽपि मुख्यसदृशः ।

तथा कूर्मपुराणे ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ।

वैश्वदेवं ततः कुर्याद्भिलिक्कर्म तथैव च ॥ इति ।

तथा ।

कुर्वीत देवतापूजां जपयज्ञादनन्तरम् ।

करोति तदा पूर्वाह्णे एव । अथ तर्पणात्पूर्वकाले करोति

* हंसः शुचिपद्मसुरन्तरीक्ष सञ्जीता वेदिपदतिथिर्दुरीणसत् नृपवरसदृशसङ्गीतसदृश
गीता ऋतजा अद्रिजा ऋतम् ।

तदा तर्पणानन्तरमेव । जलदेवतानमस्कारानन्तरं गृहं गत्वा
विष्णुपूजायाः नृसिंहपुराणे विधानात् ।

पूज्यदेवता निगमे दर्शिताः ।

ब्रह्माणं विष्णुमीशानं सूर्यमग्निं गणाधिपम् ।

दुर्गां सरस्वतीं लक्ष्मीं गौरीं वा नित्यमर्चयेत् ॥

पद्मपुराणे ।

आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।

नारायणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवताम् ॥

योगियाज्ञवल्करः ।

देवानां सवनं कुर्याद्ब्रह्मादीनाममन्तरः ॥

विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवी दिवाकरः ।

तस्मात्पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ॥

दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पान्यप एव वा ।

अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्व्वं चराचरम् ॥

अश्वत्थी हृदये सूर्य्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ।

षट्स्तेषु हरिः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥

आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुभं तस्य देवता ।

पुरुषो यो जगद्बीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥

प्रथमां विन्यसेद्यामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।

तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ॥

पञ्चमीं वामजानी तु षष्ठीं वा दक्षिणे न्यसेत् ।

सप्तमीं वामभागे तु अष्टमीं दक्षिणे न्यसेत् ॥

नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ।
 एकादशीं कण्ठदेशे वामबाह्वी ततः परम् ॥
 त्रयोदशीं दक्षिणे तु आस्यदेशे चतुर्दशीम् ।
 अक्षोः पञ्चदशीश्चैव षोडशीं सृष्टिं विन्यसेत् ॥
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पञ्चाद्यांगो विधीयते ।
 आद्यया बाह्येद्देवं कृत्वा तु पुरुषोत्तमम् ॥
 द्वितीययासनं दद्यात्पादं चैव तृतीयया ।
 अर्घ्यश्चतुर्थ्या दातव्यः पञ्चम्याचमनीयकम् ॥
 षष्ठ्या स्नानं* प्रदातव्यं सप्तम्या वस्त्रमेव च ।
 यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या त्वनुलेपनम् ॥
 पुष्पं दशम्या दातव्यं एकादश्या तु धूपकम् ।
 द्वादश्या दीपकं दद्यात्त्रयोदश्या निवेदनम्† ॥
 चतुर्दश्या नमस्कारं पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ।
 अर्चयित्वा तु देवं षोडश्या‡ तु विसर्जयेत् ।
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम्§ ॥ इति ।
 एवमितरेषामपि ब्रह्मादीनां पूजनं कार्यं तत्तत्प्रकारैर्वैदिकै-
 र्मन्त्रैः । तदशक्तीनां तन्नामधेयमन्त्रैर्नमोऽस्तैः॥ पूजयेत् ।
 अथवा वेदाविहङ्गस्वदीक्षानुसारेण** वा देवतार्चनम् ।
 इति देवतार्चनम् ।

* स्नानार्थं जलम् । † निवेदनं निवेदनीयद्रव्यं नैवेद्यमिति यावत् । ‡ षोडश्या
 इत्यन्त्या ऋचा इति शेषः । § स्नानीयं जलं दत्त्वा आचमनीयं जलं दद्यात् एवं वस्त्रादि
 दत्त्वापि । ॥ वैदिकमन्त्राज्ञाने । ॥ श्री ब्रह्मणे नम इत्यादिमन्त्रैरित्यर्थः । ** तन्वीक्त-
 मन्त्रानुसारेण ।

अथ पूजोपयुक्तपुष्पानि ।

तत्र तृसिंहपुराणे ।

पुष्पैररण्यसम्भूतैः पत्रैर्वा वारिसम्भवैः ।

अपर्युषितनिच्छिद्रैः प्रोषितैः*र्जन्तुवर्जितैः ।

आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः सम्पूजयेद्वरिम् ॥

हरिरित्युपलक्षणम् ।

शमीपुष्पं विल्वपुष्पं चम्पकं तगरन्तथा ।

करवीरं तथाश्वेतं पालाशं कुशपुष्पकम् ॥

वनमालाप्यशोकञ्च सेवन्ती कुञ्जमालती ।

त्रिसन्ध्यञ्च तथा श्वेतं कुन्दञ्च शतपत्रकम् ।

मल्लिका चैव जाती च सर्व्वपुष्पादिशिष्यते ॥

जातीपुष्पसहस्रेण यच्छेन्माल्यं सुशोभनम् ।

विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुष्पफलं शृणु ॥

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।

वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान्विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥

पत्राण्यपि ।

अपामार्गं भृङ्गराजं शमीपत्रञ्च खादिरम् ।

दूर्वा च कुशपत्रञ्च दमनं मरुवकन्तथा ॥

ततः श्रेष्ठं विल्वपत्रं ततस्तु तुलसी वरा ।

एतेषाञ्च यद्यालाभं पत्रैर्यथा च येद्वरिम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
 येषां न सन्ति पुष्पाणि प्रशस्तान्यर्चने हरिः ।
 पल्लवान्यपि तेषां स्युः शस्तान्यर्चाविधौ हरिः ॥
 वीरुधानां मभावे तु वर्हिषा चार्चयेद्वरिम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
 अपराधसहस्राणि अपराधशतानि च ।
 पद्मेनेकेन देवेशमभ्यर्च्य कमलापतिम् ।
 वर्षायुतसहस्रस्य पापस्य कुरुते जयम् ॥
 अगस्त्यवृक्षसम्भूतैः कुसुमैरसितैः सितैः ।
 येऽर्चयन्ति च देवेशं तैः प्रातश्चरमं पदम् ॥
 सुवर्णकितकीपत्रं यो ददाति जनार्दने ।
 कोटिजन्मार्जितं पापं दहते गरुडध्वजः ॥
 सल्लवदम्बपुष्पेण हेलया हरिरर्चितः ।
 सप्तजन्मानि देवर्षे तस्य लक्ष्मीर्न दूरगा ॥
 कुम्भीपुष्पान्तु देवर्षे यः प्रयच्छति केशवे ।
 सुवर्णपलमात्रान्तु पुष्पे पुष्पे भवेन्मुने ॥

गरुडपुराणे ।

धात्रीफलेन यत्पुष्पं जयत्याः समुपोषणे ।
 खगेन्द्र स लभेन्नर्त्यमुलसीपूजनेन तत् ॥

० लतापुष्पाणाम् ।

यथाकथञ्चिदाहृत्य कुसुमैः पूजयेद्भरिम् ।

नाकपृष्ठमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

स्कन्दपुराणे ।

विष्णुमूर्द्ध्नि स्थितं पुष्पं शिरसा यो वहन्नरः ।

अपर्युषितपापः* स्याद्यावद्युगचतुष्टयम् ॥

पुष्पाभावेऽथ पत्राणि देयानि च सुरार्चने ।

पत्राभावे पयो देयं तेन पुण्यश्रुतेः ध्रुवम् ।

वज्र्यानि च विष्णुधर्मे अभिहितानि ।

उग्रगन्धीन्यगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् ।

अन्यायतनजातानि कीटकानि† तथैव च ॥

रक्तान्यकालजातानि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।

स्मशानजातपुष्पानां दानं देवे विवर्जयेत् ॥

क्रकराख्यस्य पुष्पाणि तथान्यकरकस्य च ।

कृष्णञ्च कूटजं चार्कं नैव देयं जनार्दने ॥

क्रकरः करीरः‡ ।

शाल्मलञ्च शिरीषञ्च वृहतीं गिरिमल्लिकाम् ।

सर्जकञ्चैव कुष्माण्डं काञ्चनारिञ्च वर्जयेत् ॥

अथ शिवे वर्ज्यानि प्रासाददीपिकायाम् ।

जवाबन्धूकसिन्दूरं तथा त्रैसम्यकीयुते ।

दमती केतकी यूथी मालती कुटजानि च ॥

* अक्षयपापः स्यादित्यर्थः । † कीटविद्वानि । ‡ कण्टकवृक्षः ।

घुसणञ्च* खमारद्य प्रसादेनापि नार्पयेत् ।
 वर्वरी सर्जपत्नी च तथा च कुसुद्वयम् ॥
 अतिपक्वान्यपक्वानि पतितानि विवर्जयेत् ।
 आरण्यान्यप्यगन्धीनि सकीटं चीयगन्धि यत् ॥
 अशुद्धपात्रपाण्डुरं वासोभिः कुसितात्मभिः ।
 आनीतं नार्पयेच्छम्भौ प्रसादादपि दीपकत् ॥
 देवीपुराणे ।

शिवे विपर्जयेत्कुन्दमुत्ततञ्च हरेः सदा ।
 देवीनाञ्चार्कमन्दारौ आदित्ये तगरं तथा ॥
 विष्णुरहस्ये ।

न शुष्कैः पूजयेद्विष्णुं कुसुमैर्न महीगतैः† ।
 न विशीर्णदलैर्मुक्तैर्न वा चासुरिकाशितैः ॥
 आसुरिकाशितैः बलाद्विकाशितैः ।
 तथा ।

जलं पर्युषितन्याज्यं पत्राणि कुसुमानि च ।
 तुलस्यगन्धविल्वानि‡ गाङ्गं वारि न दुष्यति§ ॥
 स्नानं कृत्वा तु यः कश्चित्पुष्पं वै चिनुते द्विजः ।
 देवतास्तत्र गृह्णन्ति भस्मीभवति दारुवत् ॥
 एतच्च मध्यन्दिनस्नानीत्तरपरं वेदितव्यम् ।

* कुडुमम् । † सर्वं भूमिगतं दुष्टं शिफालीं वकुलं विनति शिष्टपरिगृहीतवचनात्
 एतद्वयातिरिक्तं दुष्टम् । ‡ अगन्धपुष्पं वक्रपुष्पम् । § न पर्युषितं भवति ।

अथ नित्यश्राद्ध-पञ्चमहायज्ञानां स्वरूपाणि ।

तत्र यमः ।

पञ्चसूना गृहस्थस्य वर्त्तन्ते बहवः सदा ।

कण्डनी पिषणी चुल्ली जलकुम्भ उपस्करः ॥

एता निवाहयेद्विप्रो वध्यते वै सुहृर्मुहुः ।

एतासां पावनार्थाय पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥

सूना हिंसास्थानं कण्डन्युदूखलादि पिषणी दृषदादि चुल्ली
पाकस्थानं जलकुम्भ उदाधानमुपस्करः शूर्पादि । वध्यते पापेन
युज्यते इत्यर्थः । न च कण्डन्यादिनिमित्तश्रवणाद्वैमित्तिकत्वं
पञ्चमहायज्ञानां पञ्चयज्ञविधानन्तु गृही नित्यं न हापयेदिति
ग्रहेन नित्यत्वाभिधानात् ।

ते च यज्ञाः के इत्याकाङ्क्षायां यमः ।

ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः पितृयज्ञस्तथैव च ।

भूतयज्ञो नृयज्ञस्तु पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥

एतच्च लक्षणमाह मनुः ।

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमी दैवी बलिभर्त्ता नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

अध्यापनमध्ययनं तर्पणं पितृश्राद्धमिति यावत् ।

यतः स एवाह ।

स्वाध्यायेनार्चयेदृषीन् होमैर्देवान्यथाविधि ।

पितॄन् श्राद्धेन नृनन्त्रैर्भूतानि बलिकर्मणा ॥ इति ।

* तृप्येवै इति पाठान्तरम् ।

पितृयज्ञे विकल्पमाह कात्यायनः ।

आहुं वा पितृयज्ञः स्यात्पितृर्बलिरथापि वेति ।
नित्यआहुं वा पितृयज्ञः । अथवा वैश्वदेवमध्ये पितृभ्यः स्वधा-
स्त्विति यां बलिर्दीयते स पितृयज्ञ इत्यर्थः । वहृचां गृह्ये
देवपितृभूतमनुष्यब्रह्मयज्ञाः पञ्च महायज्ञा आद्याश्चत्वार एव
वैश्वदेविकं बलिकर्म चेत्याहुः । अथवा पृथगिति ।
बोधायनोऽपि ।

अग्नये स्वाहा इत्यादि षडाहुतीः एष वैश्वदेवः सन्ति-
ष्ठते । धर्माय स्वाहेत्यादि नमो रुद्राय नमः पशुपतये
इत्यादिभिर्बलिहरणं बलवान् हरत्येतत् सन्तिष्ठते ।
देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नी जुहोत्येष देवयज्ञः सन्तिष्ठते ।
पितृनुद्दिश्य एकं ब्राह्मणं भोजयेदपि वा दक्षिणेनाग्निं
दक्षिणान्दर्भान् संस्तीर्य तेषु पिण्डं ददाति पितृभ्यः
स्वधास्त्वित्यपि वा आपस्तत्पितृयज्ञः सन्तिष्ठते । उत्त-
रेणाग्निं शुचीं देगे प्रागग्रान्दर्भान् संस्तीर्य गन्ध-
पुष्पधूपदीपैरलङ्कृत्य बलिमुपहरति भूतेभ्यो नम इति
भूतेभ्यः तद्भूतयज्ञः सन्तिष्ठते । मनुष्ययज्ञार्थमतिथिं
भोजयेदपि वा हन्तकारः* ब्राह्मणेभ्यो ददाति मनु-
ष्येभ्यो हन्तेति । हन्तकारः पर्याप्तान्नदानसमर्थश्च ।
कार्णाजिनिः ।

* मनुष्येभ्यो यद्दीयते तद्वन्तकारिण दीयते हन्तकारस्यागार्थकः ।

भिक्षा वा पुष्कलं वापि हन्तकारमथापि वा ।
पुष्कलमग्रिममिति पर्यायः ।

भिक्षादिलक्षणञ्च मनुनाभिहितम् ।

ग्रासमात्रं भवेद्विज्ञा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् ।

अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते ॥ इति ।

आपस्तम्बपरिशिष्टेऽपि ।

वैश्वदेवबलिहरणानन्तरमग्रं दत्त्वा देवयज्ञार्थमुद्धृतान्ना-
देवताभ्यः स्वाहेत्येकाहुतिमन्तो जुहुयुः पितृयज्ञार्थमपि
वैश्वदेवबलिहरणशिष्टादन्नाग्राचीनावीतिना दक्षि-
णतोऽग्नेः पितृतीर्थेन पितृभ्यः स्वधास्त्विति बलिं हरयु-
र्भूतयज्ञार्थं वैश्वदेवशिष्टान्ना*देवोत्तरतोऽग्नेर्देवतीर्थेन
बलिं दद्युरिति ।

एवंविधान्यन्यान्यपि विरुद्धवचनानि ग्रन्थगौरवमयान्न लिखि-
तानि । अत्र च† सर्वत्र स्वशाखाभ्यः‡ व्यवस्था ।

इति पञ्चयज्ञस्वरूपनिर्णयः ।

अथ नित्यश्राद्धम् ।

मनुना दद्यादहरहः श्राद्धमिति नित्यश्राद्धं विधाय वैश्व-
देवस्य सिद्धस्य गृह्याग्नौ विधिपूर्वकमित्यादिना पञ्चाद्वैश्व-

* वैश्वदेवावशिष्टादन्नादित्यर्थः । † विरुद्धवचनेषु चेत्यर्थः । ‡ स्वशाखाणामुपसारेणेत्यर्थः ।

विधानात् । प्रथमं नित्ययाजं पश्चाद्वैश्वदेव इति केचित् ।
 अपि पक्षे येषान् नित्ययाजमेव पञ्चयज्ञान्तःपाति तेषां
 आखानुसारेण क्रमः केचन वैश्वदेवादनन्तरं कुर्वन्ति ।

पाठक्रममनादृत्य याजविषये
 कण्डेयपुराणे ।

कुर्यादहरहः याजमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पितृनुद्दिश्य विप्रांसु भोजयेद्विप्रमेव च ॥ इति ।

विशेषमाह प्रचेताः ।

नामन्त्रणं न होमश्च नावाहनविसर्जने ।

नूपिण्डदानं न सुरान्नित्ये कुर्याद्विजोत्तमः ॥

उपवेश्यासनं दत्त्वा सम्पूज्य कुसुमादिभिः ।

निर्दिश्य भोजयित्वा तु किञ्चिद्दत्त्वा विसर्जयेत् ॥

तेषां तत्र वैश्वदेवान् किञ्चिद्दत्त्वा इति दक्षिणार्थम् ।

ये भूः ।

इति ॥ नावाहनं स्वधाकारः पिण्डाग्नीकरणादिकम् ।

एतच्च ॥ ब्रह्मचर्यादि नियमो वैश्वदेवास्तथैव च ॥

तथ ॥

तत्तु षट्पुरुषं ज्ञेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ।

राणे ।

यद्येकं भोजयेद्विप्रन्तीनुद्दिश्य पितृस्तथा । इति ।

मातामहादीनामपि प्रदर्शनार्थम् ।

आत्यायनोऽनुकल्पमाह ।

एकमप्याशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये* ।

अदैवं नास्ति वेदेभ्यो† भोक्तुं भोज्यमथापि वा ॥

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्य इदमित्युक्ता स्वधाकारमुदाहरेत् ॥

एतदुद्धृतान्नं ब्राह्मणायैव दद्यात्तदभावे गोभ्यः ।

तथाच कूर्मपुराणे ।

उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।

वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजायैवोपपादयेत् ॥

तथा ।

सर्वेषामप्यलाभे तु दत्तं गोभ्यो निवेदयेत् । इति ।

यदा गवामप्यभावस्तदा विष्णुक्तम् ।

दद्यादहरहः आह्नमन्नाद्येनोदकेन वा ।

अन्नाद्येनोदकेन आह्नोत्सृष्टेनोदकेन ।

पयोमूलफलैर्वापि पितॄणां प्रीतिमावहन् ॥ इति ।

पयः क्षीरम् । एतच्च नित्यश्चाह्नं आह्नान्तरे नियतम्‡ ।

तथाच मार्कण्डेयः ।

नित्यक्रियां पितॄणान्तु केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

न पितॄणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥ इति ।

नित्यक्रिया नित्यश्चाह्नं शेषं वैश्वदेवादिकम् ।

अत्रैवं व्यवस्था यन्नामावास्यानान्दीमुखश्चाह्नादिनित्यश्चाह्नदेवता

* नित्यश्चाह्नसिद्धये इत्यर्थः । † वैश्वदेवेभ्यः । ‡ आह्नान्तरे कृतेऽपि अवश्यं कर्तव्यम् ।

दृष्टा भवन्ति न तत्र नित्यश्राद्धं यत्र च सांवत्सरिकादिषु
नेष्टा नित्यश्राद्धदेवतास्तत्र कर्त्तव्यमिति ।

तथाच चमत्कारखण्डे ।

नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसङ्गाद्यत्र सिध्यति ।

श्राद्धान्तरात्तदान्यत्र नित्यत्वात्तत्र हापयेत् ॥

इति नित्यश्राद्धविधिः ।

अथ वैश्वदेवविधिः ।

तत्र प्रथमोपक्रमे आपस्तम्बः ।

तेषां मन्वाणामुपयोगे वादगाहमुभयोरधःशय्या ब्रह्म-
चर्यं चारुलवणवर्जनं चीत्तमस्यैकरात्रमुपवास इति ।

तेषां वैश्वदेवब्रह्मचर्यमन्वाणामुपयोगः प्रथमोपक्रमः । उत्तमस्य
ये भूताः प्रचरन्तीत्यस्य मन्त्रस्य* उपयोग एकरात्रमुपवास
इति प्रतिवचनमिति । ततो वैश्वदेवादिकं कर्म कुर्यात् ।
एतच्च सायं प्रातः ।

तथाच कात्यायनः ।

सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ।

अनश्नतापि सततमन्यथा कित्त्विधी भवेत् ॥

* न त्यजेत् । † ये भूताः प्रचरन्ति दिवा बलिभिच्छन्ती विवृणुदस्य प्रेक्षाः तेषां बलिं
पुष्टिकामी ददामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्ददातु इति मन्त्रः ।

एतेन पुरुषार्थमुक्तं भवति वैश्वदेवस्य ।

अतएव परिशिष्टे प्रवासस्थितस्याप्यवश्यकर्तव्यता दर्शिता ।

प्रवसेदाहिताग्निश्चेत्कदाचित्कालपर्ययात्* ।

यस्मिन्नग्नौ भवेत्पाको वैश्वदेवस्तत्र वै ॥

मनुरपि पुरुषार्थत्वमेवाह ।

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यदन्योऽतिथिराव्रजेत् ।

तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥

वैश्वदेवानन्तरमतिथिपूजायां कृतायां द्वितीयोऽतिथिर्यदा-
गच्छति अन्नञ्च पक्वं नास्ति तदा पुनः पाकं कृत्वा तस्मै दद्यान्न
बलिं हरेत् । वैश्वदेवं न कुर्यादित्यर्थः । यद्यन्नसंस्कारार्थत्वं
वैश्वदेवस्य तदा पुनःकरणे निषेधो युज्यते इति तात्पर्यम् ।
केचनान्नसंस्कारत्वं पुरुषार्थञ्चेत्युभयार्थमिच्छन्ति । अस्मिन्
पक्षे उभयात्मकस्य आश्रयीतिसंज्ञा नान्यपूर्वविषयाणि द्रव्य-
संस्कारकारीणि च कर्मास्त्रिष्टिकदुत्तमप्रयाजादीनि नान्या-
न्यपि संज्ञकानीति व्यवहरन्ति भीमांसकाः एतच्च लौकिके
विवाहाग्न्यादिषु कुर्वीत ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

स्मार्त्तं कर्म विवाहाग्नी कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकालाहृते† वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥

* कालदीपेण संस्तवान्यलाभात् । † विभागकालाहृते इति मिताक्षरा । आहते
आरब्धे ।

आतातपः ।

लौकिके वैदिके वापि हुतीऽसृष्टे जले त्रितीः ।
इत्याहृत्य उत्सृज्य जुहुयात् । लौकिकान्तेः पात्रान्तरकरण-
माहरणं स्नातीग्नेषु अग्न्युद्धोधनमाहरणमुन्मज्जनं भस्माप-
करणम् ।

विवाहिकेऽग्नी कुर्वीत गृह्यकर्म यथाविधि ।

पञ्चयज्ञविधानन्तु पङ्क्तिं चान्वाहिकीं* गृही ॥

अत्र विशेषश्चतुर्विंशतिमते ।

प्रतिहोमन्तु निर्व्वर्त्य समुद्धृत्य हुताशनम् ।

शेषं महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचरेत् ।

समुद्धृत एव शेषः तं महानसे कृत्वेत्यर्थः ।

यस्मिन्नग्नी पाकस्तत्रैव होमः ।

तथाच कूर्मपुराणे ।

यदि स्याल्लौकिके पाकस्ततोऽन्नं तत्र ह्यते ।

शालाग्नी तत्र चेदन्नं विधिरेप सनातनः ॥ इति ।

एतदनुसारिणान्यान्यपि वचनानि व्यवस्थापनीयानि ।

स होमः कथमित्याह्वायाम्

शौनकः ।

सायम्प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादग्निहोत्रं देवताभ्यः

* अपराह्मन्वत दृश्यते यथा वैश्वदेवं प्रकुर्व्वीत सूनादीपापशान्तये । † प्रतिदिन-
करणीयाम् ।

सोमाय वनस्तये अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यान्धावा-
पृथिवी धन्वन्तरये इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे
स्वाहेति ।

हव्यं हविषे योग्यम् । अग्निहोत्रदेवताः सूर्याग्निप्रजापतयः ।
आपस्तम्बः ।

उपासने पाचने* वा षड्भिराद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन
शुडयादुभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तादिति ।

आद्यैः अग्नये स्वाहेत्यादिभिः स्तिष्टिकदन्तैः उभयतः परिषेचनं
कर्मादावन्ति च ।

कात्यायनः ।

वैश्वदेवादन्नात्युर्युच्य स्वाहाकारैर्जुडयाब्रह्मणे प्रजापतये
गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतय इति ।

गीतमः ।

अग्नावग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः । प्रजापतिः स्तिष्टिकत्
इति होमः इति ।

अत्र व्यवस्थामाह श्लोकैः कात्यायनः ।

उद्धृतं हविरासिच हविष्येण घृतादिना ।

स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं हरेत् ॥

इति हविष्येण घृतादिना उद्धृतं हविरासिच तेन हविषा
शुडयादित्यर्थः । घृताभावे दध्यभ्यक्तं† हविर्जुडयात् ।

* पाके । † दधिमिश्रितम् ।

तथाच व्यासः ।

जुहुयात्सर्पिषाभ्यक्तं तैलचारविवर्जितम् ।
 दध्यक्तं पयसाभ्यक्तं तदभावेऽभसापि वा ॥ इति ।
 हविष्याभावे चतुर्विंशतिमते विंशेऽपि दर्शितः ।
 अलाभे येन केनापि फलशाकोदकादिभिः ।
 मयोदधिष्टतैः कुर्याद्वैश्वदेवं शुक्लेण तु ।
 हस्तेनान्नादिभिः कुर्यादग्निरञ्जलिना जले ॥ इति ।
 अत्रापरो विशेषः

परिशिष्टे ।

शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।
 संकल्पयेद्यदाहारं तेनाग्नी जुहुयादपि ॥
 पयःप्रभृतिरसद्रव्याणान्तु विशेषोऽभिहितः
 परिशिष्टे ।

उत्तानेन तु हस्तेन अङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् ।
 संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयादविः ॥ इति ।
 हविष्येष्वपि मुख्यहव्यमाह
 कात्यायनः ।

हविष्ये तु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।
 माषकोद्रवगौरादीन् सर्वालाभेऽपि वर्जयेत् ॥
 गौराः गौरसर्षपाः ।

आपस्तम्बः ।

न चारलवणैर्होमो विद्यते तथा परान्नसंस्पृष्टहोम-

उदीचीन*मुष्णं भस्मापोह्यास्मिन् जुहुयाद्वृतमहुत-
च्चाग्नौ भवती । चारलवणपरान्नसंसृष्टेन हविष्येणाग्नौ
होमो न कार्यः । अपितूष्णं भस्मान्ध्यायतनादुत्तरतो-
ऽपोह्यास्मिन् होतव्यम् ।

उष्णं भस्मेति अङ्गारमिश्रितं भस्मेत्यर्थः ।

अतएव बौधायनः ।

अङ्गारान् भस्ममिश्रांस्तु उद्धृत्योत्तरतोऽनलात् ।

जुहुयाद्वैश्वदेवं तु यदि चारादिमिश्रितम्† ॥ इति ।

तथा ।

परोक्षमन्नमसंस्कृत‡मग्नावधिश्रित्याङ्गिः प्रोक्षेत्तदेव
पवित्रमित्याचक्षत इति । अधिश्रयणं पुनरग्निरुपरि-
स्थापनमात्रमन्नसहितस्य वैश्वदेवपात्रस्य अधिश्रित्य
संस्कृतं कृत्वा प्रोक्षेदित्यन्वयः । तच्च सायं प्रातः कर्त्तव्य-
मित्युक्तं तच्च प्रातरुपक्रमः सायमपवर्गः । यदा सायं
मन्त्रकर्मकर्त्तृणामभावस्तदा पत्नी सायममन्त्रकं बलिं
हरेत् ।

तथाच मनुः ।

सायमन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यामन्त्रबलिं हरेत् ।

वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधीयते ॥ इति ।

* उत्तरदिग्भिर्भागभवम् । † बहुषु पुरुषेषु दर्शनादेव रक्षितः परन्तु यद्यङ्गारादि-
मिश्रितमित्येव पाठः साधुः । ‡ संस्कृतमिति क्वचित्पाठः ।

अत्र वैश्वदेवं हि नामैतदित्येतत्पर्यन्तमेकं वाक्यं सायस्यात-
विधीयते इत्येतदपरं वैश्वदेवस्य कालद्वयेऽपि कर्तव्यता-
विधायकम् । अतः सायमेव पत्न्या बलिहरणरूपवैश्वदेव-
कर्मधिकारः । केचन बलिग्रहणं वैश्वदेवस्याप्युपलक्षणार्थ-
मिति वर्णयन्ति ।

एवं कृतवैश्वदेवस्य बहिर्बलिमाह
मनुः ।

शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां पापरीणिणाम् ।
वायसानां कृमीणाञ्च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि ॥
अत्र मन्त्रः ।

ये भूताः प्रचरन्ति दिवा नक्तं बलिमिच्छन्तो विदुर-
दस्य प्रेष्टाः* तेभ्यो बलिं पुष्टिकामोहरामि मयि पुष्टिं
पुष्टिपतिर्ददातु ।

अत्र दिवेति दिने नक्तमिति रात्रौ दिवाचारिभ्य इति
दिवा नक्तं चारिभ्य इति नक्तमित्याश्वलायनस्मरणात् । एतच्च
वैश्वदेवाख्यं कर्म दिवा विस्तृया रात्रावपि द्विनं तु कर्तव्यम् ।

धर्माविनाचरेत्स्नानमाहिकन्तु पुनः पुनः ।

तर्पणं ब्रह्मयज्ञञ्च वैश्वदेवं चरेदिति ॥

विष्णुपुराणेऽभिधानाद्वैश्वदेवबलिहृती सायं प्रातः पञ्चयज्ञास्तु
दिवैव ।

* प्रेष्टा इति पाठान्तरम् ।

अथ वैश्वदेवपाकनिर्णयः ।

तत्र नित्यश्राद्धस्य वैश्वदेवस्य चैक एव पाकः नित्यश्राद्धे
नित्यं विशेषाभावात् न च श्राद्धेष्वेकपाकशङ्कैव नास्ति ।
अशीचमध्ये वैश्वदेवनिषेधादेकादशाहादिकश्राद्धे तु पृथक्
पाकः श्राद्धशिष्टान्नस्य ब्राह्मणेभ्यो देयत्वात् ।

तथाच देवलः ।

एकोदिष्टे तु शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजित् । इति ।
दर्शश्राद्धं प्रकृतिः अतस्तन्निर्णयेनैव तद्विक्रतीनामपि निर्णयः
इति प्रकृतौ विचार्यते किं श्राद्धार्थं वैश्वदेवार्थमेक एव पाकः
उत पृथगिति तत्र पृथगिति ब्रूमः ।

तथाच लोकाक्षिः ।

पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च । इति ।

इयमुक्तिः पाकस्य पृथक्त्वे एकत्वे चैकरूपेति विशेषापरि-
ज्ञानाभिप्राया । विवृणोति स एवोत्तराद्धेन ।

वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदेविकमिति ।

इतरदितरार्थं न भवतीति पृथक् पाकः कर्त्तव्य इत्यर्थः न
दार्शमित्यत्र दार्शशब्देन तद्विकृतयो नित्यनैमित्तिककाम्य-
श्राद्धानि लक्ष्यन्ते वैश्वदेविकमित्यत्र वैश्वदेविकशब्देन भूत-
यन्नादयः । अयन्तु पृथक् पाको वैश्वदेवस्य श्राद्धात्पूर्वं मध्ये
वा वैश्वदेवानुष्ठानेतरत्रानुष्ठाने ।

तथाच पैठीनसिः ।

पितृपाकात्समुद्भूत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद्भवेच्छादं पितॄणां नोपतिष्ठति ॥ इति ।

नन्वेतद्वचनमुत्तरकालेऽपि निषेधकं तदापि पितृपाकत्वात् ।
मैवमुत्तरकालं पितृसम्बन्धस्य निवृत्तत्वात् । यदुद्देशेन परि-
कल्पितं यद्विस्तृतं तदुद्देशेन त्यागेन कृतेन तदुपभोगसमन-
न्तरमेव तत्सम्बन्धनिवृत्तेर्न्याय्यत्वात् । एवमेव शिष्टाचारो
दृश्यते ।

अनेनाभिप्रायेण पैठीनसिरेवाह ।

आद्वं निर्व्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्भिक्षां ततो दद्यादन्तकारादिकं तथा ॥

अत्र प्रथमस्तच्छब्दो हेतुपरः द्वितीयस्तु आद्यावशिष्टान्तरपरः
एवञ्चायमर्थः सम्पद्यते ।

पितृपाकात्समुद्भूत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद्भवेच्छादमिति ॥

यतः आद्यात्पूर्वं मध्ये वा निषेधः । ततस्तस्माद्धेतोः आद्वं
निर्व्वर्त्य तच्छिष्टाद्वैश्वदेवादिकं कर्त्तव्यमिति । अत्र वचन-
स्थादिशब्देन नित्यश्राद्धमपि गृह्यते तेन यच्छाखायां नित्य-
श्राद्धस्य पञ्चयज्ञान्तःपातित्यं नास्ति तच्छाखीयानां श्राद्ध-
पाकशेषेण पृथग्वाक्येन वा नित्यश्राद्धं वैश्वदेवाग्रागेव ।

अत्रोभयत्रापि मार्कण्डेयः ।

ततो नित्यक्रियां कुर्यादिति ।

ततः श्राद्धशेषान्नित्यक्रिया नित्यश्राद्धादि ।

तथा ।

पृथक्पाकेन नैत्थं स्यादिति ।

यदि ब्राह्मणविसर्जनान्ते वैश्वदेवस्तदा तच्छेपेण, इतरत्र
पृथगिति निर्णयः ।

इति वैश्वदेवपाकनिर्णयः ।

अथ वैश्वदेवकालनिर्णयः ।

तत्र साग्निः आद्यात्पूर्वमेव वैश्वदेवं कुर्वीत तदाह
लोकाग्निः ।

पक्षान्त्यकर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवञ्च साग्निकः ।

पितृयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकस्तुभः ॥

इति पक्षान्त्यमन्नाधानमन्वाहार्यकं दर्शयाव ननु वैश्वदेवस्य
पक्षान्तपिण्डपितृयज्ञयोर्मध्यविधिवलादेव साग्निककर्तृत्वाव-
गतेः पुनः साग्निकशब्दोपादानमपार्थक्यमिति चेन्नैवम् ।
अन्नाधानपिण्डपितृयज्ञकर्तुरौपासनाग्निनिवृत्त्यर्थत्वेन सार्थक-
त्वात् ।

देवलोऽपि वैश्वदेवानन्तरमेव पिण्डपितृयज्ञादिकर्तव्यतामाह ।

अकृते वैश्वदेवे तु स्थालीपाकः प्रकीर्तितः ।

अन्यत्र पिण्डयज्ञात्तु सोऽपराह्णे विधीयते ॥ इति ।

स्थालीपाकशब्देन स्थालीपाकसाध्यककर्माण्युच्यन्ते । एतानि

पक्षान्तादीनि कर्माणि वैश्वदेवात्पूर्वमेव कर्तव्यानि । पिण्ड-
पितृयज्ञस्यापि स्थालीपाकसाध्यत्वे तस्यापि पूर्वव कर्तव्य-
तायां प्राप्तायामपवादः अन्यत्रेति पिण्डपितृयज्ञादन्यत्रेत्यर्थः ।

दर्शश्चादस्य पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमाह

मनुः ।

पिण्डयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्थकं आहुङ्कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

एवञ्च यानि आह्वात्पूर्वं वैश्वदेवकर्तव्यतापादकानि वचनानि
तानि सर्वाणि लोकादिमनुवचनानुसारेण श्रौताग्निमहिष-
यानि व्यवस्थापनीयानि । साग्निकस्याप्येकादशाहश्चाह-
पश्चादेव ।

सम्प्राप्ते पार्व्यणे आहु एकोद्दिष्टे तथैव च ।

अग्रतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशेऽहनि ॥ इति ।

परिशिष्टे विशेषविधानात् ।

तथा सालङ्कायनोऽपि ।

आहु प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवन्तु साग्निकः ।

एकादशादिकं मुक्त्वा तत्र ह्यन्ते विधीयते ॥ इति ।

एवं वैदिकान्तेः आह्वाप्रागेव नियमादौपासनाग्नेरनग्नेश्च
यानि प्रतिषेधाश्च* यानि आहुमध्ये विकिरान्ते ब्राह्मणविस-

* सर्वेषु आदर्शपुस्तकेषु एकरूपपाठदर्शनादेवं रक्षितः परन्तु यात्यप्रतिषिद्धानीत्येव
पाठो भवितुमर्हति ।

र्जनान्ते च वैश्वदेवविधायकानि तान्यौपासनाग्निविषये
अनग्निविषये च व्यवतिष्ठन्ते यानि आडादी निषेधकानि
तान्यपि तद्विषयः एव । अथवा साग्नेरपि आडपाकविषये
अतएवास्य पृथक्पाकी वैश्वदेवार्थनिषेधश्च ।

षट्त्रिंशन्त्यते ।

प्रतिवासरिको होमः आडादी क्रियते यदि ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥ इति ।

वृद्धगीतमोऽपि ।

पितृआडमकृत्वा तु वैश्वदेवङ्करोति यः ।

अकृतं तद्वेच्छादं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

वशिष्ठः ।

वैश्वदेवमकृत्वा तु आडङ्कुर्व्यादनग्निकः ।

लौकिकेऽग्नौ हुते शेषं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

अनग्निको वैदिकाग्निरहितोऽपि तस्यौपासनाग्नावपि वैश्व-
देवो निषिद्धः । अयमर्थो लोकाच्चिवचने साग्निकपदस्य
सार्थकत्वप्रतिपादने दर्शितः । अतएवात्र लौकिकाग्निरिति
स्मार्त्ताग्नेरप्युपलक्षणम् । औपासनाग्नेरनग्निकस्य च त्रयः
काला वैश्वदेवे एकः आडमध्ये अपरो विकिरान्ते अन्त्यो
ब्राह्मणविसर्जनान्ते ।

तत्र मध्यकर्तव्यता

ब्रह्माण्डपुराणे ।

॥ औपासनाग्निनिरग्निविषय एव ।

वैश्वदेवाहुतीरग्नावर्वाक् ब्राह्मणभोजनात् ।

कुहुयाद्भूतयज्ञादि*आहुं कृत्वा तु तत् स्मृतम् ॥ इति ।

ब्राह्मणभोजनादवर्वाक् अग्नौकरणान्तरमित्यर्थः । अत्र भूत-
यज्ञादेः आधानान्तरकर्तव्यताभिधानादस्मिन् प्रयोगे यानि
भूतयज्ञोत्तरभावीनि कर्माणि सम्बन्धक्रमाणि तानि तदाद्युत्-
कर्षन्यायेनोक्तृष्टानि† आधाने कर्तव्यानि न तु भूतयज्ञात्
पूर्वभावीन्युक्तृष्टानीति‡ । यच्छाखायां बलिहरणादिकमेव
भूतयज्ञादिकं तेषां बलिहरणादिकस्यैवोत्कर्षः येषान् बलिहर-
णादिव्यतिरिक्ता भूतयज्ञास्तेषां बहिर्वलिव्यतिरिक्तभूतयज्ञा-
वधिकानां बलिहरणादीनामपि आहुमध्ये कर्तव्यता भवतीति
विवेकः । न चैवं मन्त्रव्यं प्रारब्धे पित्रे कर्मण्यसमाप्ते तन्मध्ये
कर्मान्तरकरणायुक्तमिति निशीष्टिन्यायेना§विरोधात् अतएव

* बलिहरणादि । † आदीनां कर्तव्यतायां तदन्तस्यापि कर्तव्यता इति तदाद्युत्कर्ष-
न्यायार्थः । तान्युत्कर्षज्ञानेनैवोक्तृष्टानीति पाठान्तरम् । ‡ तदाद्युत्कर्षन्यायेन करणीयानि
इत्यर्थः । § निशियज्ञे दर्शतन्त्रं नीतास्त्वितन्नदर्शिके ।

तन्मध्ये विध्यभावादस्यर्थात्तद्विधानतः ॥

अग्नये रक्षोघ्ने पुरीडाशसटाकपालं निर्वपेय्यी रक्षोभ्यी विभीयादिति विधायेदमान्नातम् ।
अमावास्यायां यजेतेति । एतस्मिन् यज्ञे दर्शयागस्याङ्गतन्त्रं न प्रसज्यते । कुतः
दर्शकर्मणस्तन्मध्येऽस्य रक्षोघ्नस्य विध्यभावात् । यत्तु अमावास्यायामिति पदं तत्कालपरं
कर्मपरत्वे लक्षणापत्तेः । अतो न वाक्यात् तन्मध्ये विधिः प्रकरणन्तु भिद्यते काम्यष्टि-
काण्ड एतस्य पाठादिति प्राप्ते ब्रूमः । सा भूवाक्येन वा प्रकरणेन वा तन्मध्ये विधिः ।
तथाप्यमावास्याकाले दर्शकर्मणः प्रक्रान्तत्वेन निशि क्रियमाणीयागोऽर्थवशाद्दर्शकर्मतन्मध्ये-
पातो भवति तस्मादचाक्षि प्रसङ्गसिद्धिः इति निशीष्टिन्यायः ।

दृश्यते पूर्व्वेद्युर्निमन्त्रितेषु ब्राह्मणेषु आद्यापरिसमाप्ताविव सायं
प्रातर्हीमकरणम् ।

द्वितीयः कालो भविष्यपुराणे ।

पितॄन् सन्तर्प्य विधिवद्वलिं दत्त्वा विधानतः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणभोजनम् ॥

बलिरत्र विकिरसंज्ञकः ।

यतस्तत्रैव ।

ये अग्निदग्धा मन्त्रेण* भूमौ यन्निनिपिबुधः ।

जानीहि तं बलिं वीर आद्यकर्म्मणि सर्व्वदा ॥ इति ।

पश्चाद्ब्राह्मणभोजनं भूरिभोजनम् ।

तृतीयकालो ब्राह्मणविसर्जनान्ते सच मत्स्यपुराणे दर्शितः ।

उच्छेष्टणन्तु† तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निवृत्ते पितृकर्म्मणि ॥

मनुरपि ।

पूर्व्वार्द्धं तदेव ।

ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः ॥ इति ।

* ओं येऽग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा सध्येदिवः स्वधया सादयन्ते । तेभिः खराङ्गूनीति
मेतां यथावतंसं तनुं कल्पयस्व । ओं असंस्मृतप्रसीतानां त्यागिन्यो याः कुलस्त्रियः । ददामि
तेभ्यो विकिरमन्नन्ताभ्यश्च पितृकम् । ओं असीमपाश ये जीवा यज्ञभागवच्छृताः । तेषामन्नं
प्रदातव्यं विकिरं वैश्वदेविकम् । ओं येषां न माता न पिता न बन्धुर्नैवान्नसिद्धिर्न तथा-
न्नमस्ति । तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत् प्रयान्तु लोकाय सुखाय रक्षदिति । † रुक्मिण्यु आदर्श-
पुत्राकैषु एकपरूपाठदर्शनादेवं रक्षितः परन्तु उच्छेचनमिति पाठो भवितुमर्हति ।

बलिशब्दो वैश्वदेवः दर्शनार्थ इति मतं मेधातिथेः ।

भविष्यपुराणे ।

कृत्वा आद्यं महाबाहो ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप ॥ इति ।

इति वैश्वदेवकालनिर्णयः ।

अथातिथिपूजा ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

ततो गोदोहमात्रन्तु तिष्ठेत्कालं गृहाङ्गने ।

अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं यथेच्छया ॥

वैयाघ्रपद्यः ।

अनिन्दितमनाहतं वैश्वदेवेष्ववस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयान्नैकग्रामनिवासिनम् ॥

क्षुधार्त्तस्तृषितश्चैव स्नातो गृहसुपागतः ।

प्रयत्नेन तु सम्पूज्य सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः* ॥

इष्टो वा यदि वा द्वेष्टो मूर्खः पण्डित एव च ।

सम्प्राप्ते वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

न पृच्छेद्गोत्राचरणं† न स्वाध्यायं व्रतानि च ।

चित्तेन भावयेत्तन्तु सर्वदेवमयो हि सः ॥

* स्वर्गप्रापकः । † चरणं शाखा गोत्रञ्च चरणञ्च द्वयोः समाहार इति समासे दीर्घः ।

विष्णुः ।

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहाप्रतिनिवर्तते ।

स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥

याज्ञवल्करः ।

दिनेऽतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं भवेत् ।

तदेवाष्टगुणं प्रोक्तं सूर्योदेः विमुखे गते ॥

ऋष्यशृङ्गः ।

गवां ग्रासञ्च कुर्वीत नित्यमेव समाहितः ।

गवाङ्गण्डूयनं स्पर्शं ग्रासमाह्निकमेव च ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अस्नाताश्री मलं भुङ्क्ते अजापी पूयशोणितम् ।

अहुत्वान्नं कृमीन् भुङ्क्ते अदत्त्वा विप्रभोजनम् ॥

आत्मार्थं पचनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम् ।

वृत्त्यर्थं यस्य चाधीतं निष्फलं तस्य जीवितम् ॥

अथ भोजनविधिः ।

तत्र देवलहारीती ।

आहारन्तु रहः कुर्यान्निर्हारश्चैव सर्व्वदा ।

गुप्ताभ्यां लक्ष्म्यपेतः स्यात्प्राकाशे हीयते श्रिया ॥

* सूर्याक्षो इत्यर्थः ।

मनुः ।

उपसृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात्समाहितः ।

आपस्तम्बः ।

यसु भोजनशालायां भोक्तुकामः सन्नासनस्थो वा अन्यत्र
आसनस्थो वा न चोपसृशेत् यस्तूपसृशेत् स पङ्क्ति-
दूषक इत्यन्वयः ।

यान्नवल्काः ।

बालं सुवासिनी*वृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।
सम्भोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥

यमः ।

विप्रः स्वर्गपरो नित्यमर्चयेत्पितृदेवताम् ।
गुरुनतिथिबालांश्च तर्पयेत्पूर्वमेव तु ॥
आत्मानं तर्पयेत्पश्चान्नियतो वाग्यतः शुचिः ।
स्त्रीशूद्रं तर्पयेत्पश्चादेष धर्मः सनातनः ॥

व्यासः ।

पञ्चाद्रीं भोजनं कुर्यात्प्राङ्मुखो मौनमास्थितः ।
हस्तौ पादौ तथैवास्थमेषां पञ्चाद्रता मता ॥

बौधायनः ।

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिः पीठमधिष्ठितः ।

विष्णुः ।

* नवीदा इत्यर्थः ।

न भुवि आसनान्तरितायां क्षितावुपविशेदिति ।
आसने वर्ज्यान्वाह प्रचेताः ।

गोशकृन्मृगमयं भिन्नं तथा पालाशपैप्पलम् ।

लौहरङ्गं सदैवाकीं वर्जयेदासने बुधः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

उपलभ्ये समे स्थाने शुचौ सिद्धासनान्विते ।

मण्डलं गोमयेनेयादथवा गौरमृगमया ॥

अत्र विशेषमाह शङ्खः ।

चतुष्कोणं विजाग्रस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य च ।

मण्डलाकृति वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युत्थणं स्मृतम् ॥

व्यासस्तु शूद्रस्यार्धचन्द्राकृति मण्डलं प्राह ।

चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलञ्चार्धचन्द्रकम् ।

कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥

हारीतः ।

न कार्णायसे मृगमये वा पात्रे नाश्रीयत् ।

मनुः ।

न पादौ धावयेत्कांस्ये कदाचिदपि भाजने ।

न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते ॥

भिन्नभाण्डे निषेधस्ताम्नादिव्यतिरिक्तविषयः ।

तथाच पैठीनसिः ।

ताम्ररजतसुवर्णशङ्खमुक्ताश्मस्फाटिकानां भिन्नमभिन्न-
मिति ताम्रपात्रं यतिविषयं गृहस्थस्य निषिद्धत्वात् ।

तथाच वृद्धमनुः ।

ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाविले ।

पलाशपद्मपात्रेषु गृही भुङ्क्तेन्दवच्चरेत् ॥

पलाशो वल्लीपलाश इति ।

स्मृत्यर्थसारे ।

एक एव तु यो भुङ्क्ते विमले कांस्यभाजने ।

चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥

अत्रिः ।

आसने पादमारोप्य यो भुङ्क्ते ब्राह्मणः क्वचित् ।

मुखेन वान्नमश्नाति तुल्यं गोमांसमक्षणे ॥

मुखेन गवादिवदित्यर्थः ।

बौधायनः ।

भोजनं वन्दनन्दानमुपहारं प्रतिग्रहः ।

वहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम् ॥

हारीतः ।

मार्जनाचमनवलिकर्मभोजनानि देवतीर्थेन कुर्यात् ।

वृद्धमनुः ।

न पिवेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना ।

एकहस्तेन न जलं शूद्रेनावर्जितं पिवेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

पादप्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः ।

विष्णुः ।

नाश्रीयाद्गार्थ्या सार्द्धं नाकाशे न तथोत्थितः ।

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्तियकम् ॥

आकाशे मञ्चादौ ।

अत्र विशेषमाह मार्कण्डेयः ।

न्यस्तपात्रसु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान् महामुने ।

शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यमिति ।

उद्धृत्य मञ्चादौ पात्रं निक्षिप्येत्यर्थः । पित्रर्थभोजने तु भूमौ
पात्रस्थापनमावश्यकम् । पित्रार्थन्तु न लुप्यत इति अत्रैव
वाक्यशेषे तेनैवाभिधानात् । पादारोपितपादः प्रौढपादः ।

ब्रह्मपुराणे ।

पञ्च ग्रासांसु भुञ्जीत कचिद्विष्मनि सङ्करे ।

पात्रमुद्धृत्य शेषन्तु भक्षयेत्सङ्कराद्भयात् ।

पित्रे कर्माणि भुञ्जानो भूमौ पात्रं न चालयेत् ॥

विष्णुः ।

न भिन्नभाजनोत्सङ्गे न भुवि न पाणी ।

उत्सङ्गे जर्जरूपरि पात्रं स्थापयित्वा ।

वशिष्ठः ।

सर्वाभिरङ्गुलीभिरश्रीयात्पाणिञ्च नावधुनीयात् ।

मार्कण्डेयः ।

यसु पाणितले भुङ्क्ते यः सवायुं समश्नुते ।

अङ्गुलिचोदरेद्यसु गोमांसाशनवत्स्मृतम् ॥

सवायुं सशब्दमित्यर्थः ।

विष्णुः ।

नीच्छिष्टं घृतमादद्यात् ।

आदित्यपुराणे ।

नीच्छिष्टो ग्राहयेदाज्यं जग्धशिष्टं न सन्त्यजेत् ।

शूद्रभुक्तावशिष्टन्तु नाद्याङ्गाण्डस्थितन्त्वपि ॥

तथा ।

न सन्त्ययोर्न मध्याह्ने नार्द्ररात्रे कदाचन ।

नार्द्रवासा नार्द्रशिरा न चायन्नोपवीतवान् ॥

एवञ्च ।

सायम्प्रातर्दिजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।

नान्तरा भोजनङ्कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ इति ।

मनुना यसायम्प्रातरित्युपात्तं* तत्तु रात्रिदिनयोर्ग्रहणार्थं न तु सन्ध्याकालनिर्णयार्थं न सन्ध्ययोरिति निषेधात् । अग्निहोत्रसाम्यविधानाद्वा रात्रौ वा द्विर्भोजनं निषिद्धमेव । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण शुचौ देशे उपविष्टः उक्तनियमयुक्तो भूत्वा व्याहृतिभिः गायत्र्या चान्नमभिमन्त्र्याभ्युक्ष्य परिषिञ्च्य धर्मराजादिवलिन्दत्वा आपोशानक्रियाङ्गत्वा पञ्च यासान् गृहीत्वा भोजनान्तरा† भग्नौकरणादिकं विधायचमनङ्कुर्यात् ।

तथाच गोभिलः ।

अथातः प्राणाहुतिकल्पो व्याहृतिभिर्गायत्र्या चाभिमन्त्र्य ऋतञ्च सत्येन परिषिञ्चामीति सायं सत्यं त्वर्त्तेन

* उपादानं कृतम् । † भोजनमप्ये ।

परिपिञ्चामीति । प्रातः ।

अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारः त्वं ब्रह्मा त्वं प्रजापतिः ।

आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ।

अमृतोपस्तरणमसीत्यपः पीत्वा दशहोतारं मनसातु

स्मृयात्वरन् पञ्चग्रासान् गृह्णीयात् । प्राणाय स्वाहेति

गार्हपत्यमेव जुहोत्यपानाय स्वाहेत्यन्वाहार्यपचनमेव

तेन जुहोति ध्यानाय स्वाहेति आहवनीयमेव जुहोत्यु-

दानाय स्वाहेति सत्यमेव तेन जुहोति समानाय

स्वाहेत्यावसथ्यमेव तेन जुहोतीति ।

श्रीनकस्तु विशेषमाह ।

स्वाहान्ताः प्रणवाद्याश्च नान्ता मन्त्रास्तु वायवः ।

जिह्वयैव ग्रसेदन्नं दशनेन न संस्पृशेत् ॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठलग्नः प्राणाहुती भवेत् ।

मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयादुधः ।

समाने सर्व्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत् ॥

भविष्यपुराणे ।

भोजनात्किञ्चिदन्नाग्रं धर्मराजाय वै बलिम् ।

चित्राय* चित्रगुप्ताय प्रेतभ्यश्चेदमुच्चरेत्† ॥

* दत्त्वार्थेति पाठान्तरम् । † उच्चरेदिति पाठान्तरम् । प्रेतभ्यश्चेदमुच्चरेत्—यत्र
क्षयनसंस्थानां चतुर्णोपहृतात्मनाम् । प्रेतानां तृतेयेऽन्त्यमिदमस्तु यथासुखम् ॥ इत्याचार-
मयूखे विशेष उक्तः ।

ब्रह्मपुराणे ।

हस्तेन लङ्घयेन्नान्नं* सोदकेन कदाचन ।

दन्ताद्यो लङ्घयेदन्नं तेनान्नं न हितम्भवेत् ॥

विष्णुपुराणे ।

अश्रीयात्तन्मना भूत्वा पूर्व्वन्तु मधुरं रसम् ।

लवणास्ती तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः ॥

प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्रीयात्मध्ये तु कठिनाशनम् ।

अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्येण सुञ्चति ॥

जठरं पूरयेदर्द्धमन्त्रैर्भागज्जलस्यः‡ च ।

वायोः सञ्चरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

आदिपुराणे ।

एकपङ्क्तेरनुच्छायऽमध्ये चेदाचमेत्परः ।

तदा शेषं विहायैव॥ विप्रः सम्यगपः सृशेत् ॥

एकपङ्क्तिस्थितानां सर्व्वेषां भोजने अपरिसमाप्ते इत्यर्थः ।

पङ्क्तिभेदानाह वृहस्पतिः ।

अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सलिलेन च ।

द्वारेणैव च मार्गेण पङ्क्तिभेदो बुधैः स्मृतः ॥

* सोदकेन हस्तेन अन्नं न लङ्घयेत् न त्यजेत् अर्थाङ्गुलीयादित्यर्थः । † हस्तेन लङ्घयेन्नान्नं नोदकेन कदाचन । हस्ताद्यो लङ्घयेज्जुञ्जंतेनान्नं निहितं भवेत् । हतञ्चान्नमभक्ष्यत्वं तस्य याति दुरात्मनः ॥ इति ब्राह्मणसर्व्वस्वे हलायुधधृतः पाठः । ‡ भागं तृतीयभागरूपं जलस्य पानेन पूरयेदित्यनुषङ्गेणान्वयः । § पङ्क्तिभेदमज्ञत्वा । ॥ विधायेवेति पाठान्तरम् ।

ग्रासनियममाह आपस्तम्बः ।

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्यं षोडशारण्यवासिनः ।
 द्वात्रिंशतं गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ॥
 आहिताग्निरनङ्गं ब्रह्मचारी च ये त्रयः ।
 अग्नन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनग्नताम् ॥
 यदा गृहस्थस्योपवासः प्रातस्तदा व्रीधायनोक्तम् ।
 प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांश्च निरुद्धो भोजने जपेत् ।
 त्रेताग्निहोत्रं मन्त्रांश्च निरुद्धो भोजने जपेत् ।
 त्रेताग्निहोत्रमन्त्रांस्तु द्रव्यालाम्भे जपेदिति ॥
 निरुद्धो भोजन इति उपवासेन भोजनरहित इत्यर्थः ।
 पुलस्त्यः ।

भोजने तु न निःशेषं कुर्यात्प्राज्ञः कथञ्चन ।
 अन्यत्र दक्षिशक्ताज्यपललक्षीरमध्वपः ॥
 भोजनानन्तरं देवलः ।
 भुक्तोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मात्किञ्चिदाचमन् ।
 उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि ॥
 अत्र मन्त्रः ।

रीरवे पुण्यनिलये पद्मार्चुर्दनिवासिनाम् ।
 अर्थिनामुदकं नित्यमक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥
 गयव्यासः ।

ततस्तुतः सन्नमृतापिधानमसीत्यपः प्राश्य तस्मात्
 शान्मनागपास्त्य विधिवदाचमेत् ।

अपां प्राशने श्लोकव्यासः ।

हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिवेत्पापमोहितः ।

स देवज्ञैव पितृञ्च आत्मानञ्चैव सादयेत् ॥

अर्द्धम्पीत्वा तु गण्डूषमर्द्धन्त्याज्यं महीतले ।

रसातले गता नागास्तेन प्रीणन्ति नित्यशः ॥

देवलः ।

आचम्य तु ततः कार्यं दन्तकाष्ठस्य भक्षणम् ।

भोजने दन्तलग्नानि निर्हित्वाचमनं चरेत् ॥

दन्तलग्नमसंस्कार्यं लग्न*मन्येत दन्तवत् ।

न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणमिति ॥

दन्तलग्नङ्गालान्तरे स्थानाच्चुपतं यत्तु त्यक्तैव शुचिर्नाचमेत् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

अमशु चास्यगतं दन्तसक्तम्यक्त्वा ततः शुचिः ।

निगरन्नपि तु तच्छुचिरित्याह

मतुः ।

दन्तवदन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शे शुचिर्न तु ।

परिच्युतेषु च स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥

परित्यागनिगरयोर्विकल्पः ।

स्थानचलनाग्राग्निज्वाघटनेऽपि शुचिरित्याह

गौतमः ।

* लिपिमिति देशान्तरीयः पाठः ।

दन्तस्त्रिष्टेषु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात्प्राक्च्युतेरेक
इति ।

प्राक्च्युतेर्जिह्वाभिमर्शने दीपो नास्तीत्यर्थः ।

एवं दन्तधावनानन्तरम्

देवलः ।

आचान्तो हृदयदेशमभिसृशति प्राणानां ग्रन्थीरुद्र-
माविशन्ते कस्तेनान्येनाप्यायस्वेति ।

पुनराचम्य दक्षिणे पादाङ्गुष्ठे पाणिं निस्तारयति ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो अङ्गुष्ठं वा समाश्रितः ।

ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभुक् ॥

ततः करादिमुपसृशेत् । जानू संसृशेत् ।

तथाच व्यासः ।

मा करेण करं स्याद्धीर्मा जह्वे मा च चक्षुषी ।

जरु संसृश कौन्तेय भर्तव्यस्ते महाजनः ॥

जरु जानुनी । जानुनी सृश राजेन्द्र भर्तव्यो बहुरापदीति
तेनैवाभिधानात् ।

मार्कण्डेयः ।

भूयोऽप्याचम्य कर्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम् ।

श्रवणञ्चेतिहासस्य ततः कुर्यात्समाहितः ॥

यान्नवल्क्योऽपि ।

अहःशेषं सहासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः । इति ।

इति भोजनविधिः ।

अथ भोज्याभोज्यद्रव्याणि ।

यान्नवल्लभाः ।

अनर्चितं वृथामांसं केशकीटसमन्वितम् ।

शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं खसृष्टम्पतितेक्षितम् ॥

उदक्यासृष्टसङ्कुष्टपर्यायान्नानि वर्जयेत् ।

गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदा सृष्टञ्च कामतः ॥

अनर्चितं अवज्ञापूर्वकं दत्तं वृथामांसमनिषिद्धेष्वपि मांसेष्व-
विहितकालसम्पादितम् । शुक्तङ्गालेनान्नीभूतम् । पर्युषितं
रात्र्यन्तरितम् । एतच्च दध्यादिव्यतिरिक्तम् । न शुक्तं न
पर्युषितमन्यत्र रागखण्ड*सुकृदधि गुडं गोधूमं यवपिष्टविका-
रेभ्य इति शङ्खस्मरणात् । यदुद्धोष्य दीयते तदावुष्टानम् ।

अन्ने प्रतिप्रसवः ।

अन्नं पर्युषितभोज्यं स्नेहाक्तं विरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥

शङ्खः ।

अपूपाः शक्तवो धानास्तक्रं दधि घृतं मधु ।

एतत्पण्येषु भोक्तव्यं मण्डलेषु न चेद्भवेत् ॥

भक्ष्याणि ।

भक्ष्याः पञ्चनखा मेध्या गोधाकच्छपखङ्गकाः ।

* रागशाङ्ग इति पाठान्तरम् । अस्यार्थः अवलेहद्रव्यम् ।

शशश मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ॥

भक्षणकालमाह ।

प्राणान्तये तथा आदौ प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दीपभाक् ॥

प्रोक्षितं योगप्रोक्षणाख्यसंस्कारेण स्मृतम् । द्विजकाम्यया
ब्राह्मणभोजनार्थं यत्सम्पादितमतिथिपूजादौ तदुच्यते ।

यत्तु निगमवचनम् ।

तेत्रजं गोः*पशोर्घातं आदौ मांसं तथा मधु ।

देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

मांसं विवर्जयेदिति निषेधः कलियुगे ब्राह्मणकर्तृकआह-
विषयः ।

सुत्वनं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः ।

मधुप्रधानं शूद्रस्येति

आहप्रकरणे पुनस्तेन विशेषाभिधानात् । द्विजदेवतापित्रु-
द्देशेन कृतस्य यः शेषस्तस्य त्ववश्यभक्षता नास्ति । न दीप-
भागित्युपादानाङ्गक्षणे प्रत्यवायो नास्तीति यतोऽवगम्यते ।

उक्तप्रकारव्यतिरेकेण भक्षणे दीपमाह ।

वसेत् नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ।

शंसितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ॥

परित्यक्तमांसस्य फलमाह ।

* क्षुता इति पाठान्तरम् । अक्षता गोपतिश्चैवेति पाठान्तरम् ।

सर्वान् कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा ।
गृहेऽपि निवसन्विप्रो मुनिर्मांसं विवर्जयेत् ॥

इति भोज्याभोज्यद्रव्याणि ।

अथ भोज्याभोज्यद्रव्यप्रसङ्गाद्भोज्याभोज्यान्ना
अपि प्रदर्शयन्ते ।

तत्र गौतमः ।

प्रसक्तानां स्वकर्म्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत इति ।
प्रशस्तानामित्यपि पाठः । स्वकर्म्मसु प्रसक्तानां निष्णातानां
स्वकर्म्मनिरतानामिति यावत् ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्दामन्त्रणादृते । इति ।
यमदग्निपैठीनसी ।

ब्राह्मणस्य सदाश्रीयात्क्षत्रियस्य च पर्वसु ।

प्रकृतेषु च वैश्यस्य शूद्रस्य न कदाचन ॥

अत्रापि ब्राह्मणादयः स्वकर्म्मनिष्ठा एव, पर्वसु पूर्णिमादिषु ।

प्रकृतेषु प्रक्रमविशेषेष्वसवेषु गोमङ्गलादिषु ।

तथा ।

अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ।

वैश्यस्य त्वन्नमेवान्नं शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥

अभोज्यान्नाः याज्ञवल्क्यान दर्शिताः ।

अग्निहीनस्य विप्रस्य नान्नमद्यादनापदि ।

कदर्यबडचौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ॥

वैणाभिगस्तवार्हुथगणिकागणदीक्षिणाम् ।

एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥ इति ।

अग्निहीनः श्रौतस्मार्त्ताग्निरहितः* शूद्रादिः । सत्यपि अधि-
कारे अग्निहीनो ब्राह्मणादिश्च† । कदर्यो लुब्धः । बडो
निगडादिना वैणो वीणावादनजीवी वार्हुथं निषिद्धवृत्त्युप-
जीवनमात्मनः स्तुतिः परनिन्दाकरणम् ।

तथाच विष्णुः ।

यसु निन्देत्यरं जीवं प्रशंसत्यात्मनो गुणान् ।

स वै वार्हुप्रिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

गणदीक्षी बहुयाजकः ।

शूद्रस्य न कदाचन‡ । अग्निहीनस्य विप्रस्य नान्नमद्याद-
नापदीत्यादिभिः शूद्रस्याभोज्यत्वे प्राप्ते प्रतिप्रसवमाह
याज्ञवल्काः ।

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धशीरिणः ।

भोज्यान्ना नापितथैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

दासा गर्भदासादयः । गोपालो गोपरिपालनजीवी । कुल-

* स्वभावतः श्रौतस्मार्त्ताग्निरहित इत्यर्थः । † विप्रपदस्योपलक्षणत्वेन अग्निहीन-
पदस्यानुपहृणान्वयस्वीकारेण चाभिप्रेत्य उक्तं ब्राह्मणादिशेति । ‡ ब्राह्मणस्य सदाश्रीया-
दित्यादि यस्यदग्निपैठिनसिवचनस्यस्येति शेषः ।

मित्रं वंशपरम्परायातः । अर्द्धशीरी सभूयसमुत्थायितया सह
कर्षकः अथवा शीरोपलक्षितकषिफलार्द्धग्राही । नापितो
गृहे व्यापारकारयिता क्षीरकर्त्तापि । यश्च शूद्रः क्रीत एव
वाङ्मनःकायकर्म्मभिरात्मानं द्विजाय निवेदयति तवाहमिति
ददाति स आत्मनिवेदयिता । एते दासादयो यदीयास्तस्यैव
ते भोज्यान्नाः ।

हारीतः ।

कुलमित्रं कुलपुत्रो भैक्षदः शिल्पकः सुहृत् ।

भवेद्यस्य सुखं लाभो भयत्राता च यो भवेत् ॥

कुलपुत्रः कुलमित्रपुत्रः । भवेद्यस्य यस्य सम्बन्धी भवेत्
इत्यर्थः । अत्र स्वशब्दः* सर्व्ववान्वेति एते दासादयोऽपि स्व-
विहितनित्यकर्म्मनिरता एव भोज्यान्नाः ।

तथाच मनुः ।

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।

आददीताममे वास्माद्वृत्तावेकरात्रिकम्† ॥

अश्राद्धी नित्यश्राद्धरहितः । एतच्च नित्यकर्म्मप्रदर्शनार्थम् ।

अस्मादश्राद्धिनः । एकरात्रिकमेकाहपर्याप्तम् ।

पक्वान्नान्यपि विशेषात्‡ ।

* स्वसम्बन्धित्वेन । † अश्राद्धिनः श्राद्धादिपञ्चयज्ञशून्यस्य शूद्रस्य शास्त्रविद्विजः
पक्वान्नं न मुञ्जीत । किन्त्वन्नान्तराभावे सति एकरात्रानिर्वाहीचित्तमाममेवान्नमस्माद्भुञ्जीयात्
न तु पक्वान्नमिति कुल्लूकभट्टः । ‡ कश्चित् पुनरुक्ते पक्वान्नान्यपि विशिष्टमिति पाठो दृश्यते
वनुतनु एकाहपर्याप्तमामान्नं न तु पक्वान्नमित्येव पाठो युक्तः ।

सुमन्वङ्गिरसी ।

गौरसञ्चैव शक्तंश्च तैलं पिण्याकमेव च ।

अपूपान् भक्षयेच्छूद्राद्यच्चान्यत्पयसा शृतम्* ॥

हारीतः ।

कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं पायसं दधि शक्तवः ।

एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत् ॥

एवञ्च यानि शूद्रान्ननिषेधकानि वचनानि तानि शूद्रपरिग-
णितपक्वान्नव्यतिरिक्तविषयाणि । यानि च दासादिलक्षणानि
पराशरस्मृतावभिहितानि तानि च न शूद्राभिप्रायेण । तथा
सति परस्परविरोधात् । लक्षणानि च ।

शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

संस्कारे तु भवेद्दासः असंस्कारे तु नापितः ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां सुतो जातस्तु नामतः ।

गोपालस्तु स विज्ञेयो भोज्योविप्रैर्न संशयः ॥

वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

तदर्द्धिकस्तु विज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥

गोपालस्य क्षत्रियो जनकः अन्येषान्तु ब्राह्मणः । अत्र यद्यपि
दासनापितगोपालानां मातृद्वारापि शूद्रत्वं तथापि कुल-
मित्रार्द्धशीरिणोर्न मातृद्वारापि ततः क्वचिन्मातृद्वारा शूद्रत्वं
क्वचिन्नेति एते शूद्रेषु भोज्यान्ना इत्यनेन विरोधः स्यात्किञ्च

मूर्ध्नावसिक्तजात्यन्तःपातित्वादेतेषां न शूद्रत्वं तथा चैतेषां
शूद्रत्वे मूर्ध्नावसिक्तादिजातिप्रतिपादकवचनैः सह विरोधः
स्याल्लक्षणवाक्यानान्वयमभिप्रायः शूद्ररूपदासादीनां भोज्या-
न्नत्वकथनं प्रसङ्गात् । डित्यडपित्यसंज्ञान्तराणीव दासादिसंज्ञा
अपि सन्तीति प्रदर्शनार्थमिति । अतएव सुतो जातस्तु
नामतः गोपालस्तु स विज्ञेय इत्यत्र नामत इति ग्रहणं
कृतम् । किञ्च आत्मनिवेदकस्य कुम्भकारादेश्च केवलशूद्र-
तान्यायेनेतरेषामपि शूद्रत्वमेव युक्तम् ।

इति भोज्याभोज्यान्ननिर्णयः ।

अथ शयनविधिः ।

तत्राङ्गिरास्तथा याज्ञवल्क्योऽपि ।

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च ।

भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातिहृत्याश्रयं संविशेत् ॥

चकारो विश्वेदेवादिसमुच्चयार्थः । एतच्च पाकान्तरेण न दिवा-
वशिष्टेन ।

तथाच विष्णुपुराणे ।

पुनः पाकमुपादाय साध्यमप्यवनीपते ।

वैश्वदेवनिमित्तं वै पटन्या सार्धं बलिं हरेत् ॥

* यथा शूद्रता तद्वदित्यर्थः । † नातिहृतीत्यत्र इति पाठान्तरम् ।

व्यासः ।

शुचौ देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलेपिते ।

प्रागुदक्प्लवने चैव संविशेत्तु सदा बुधः ॥

तथा ।

मङ्गल्यम्पूर्णकुम्भन्तु शिरःस्थाने निधाय तु ।

वैदिकैर्गार्गुडैर्मन्त्रैरक्षाङ्गत्वा स्वपेत्ततः ॥

विष्णुपुराणे ।

गच्छेच्छय्यामधिष्ठाय रात्रिसूक्तं जप्त्वा विष्णुं नमस्कृत्य

सर्पाय सूर्यभद्रं ते इत्येतच्छ्लोकद्वयं जप्तेष्टदेवतास्मरण-

ङ्गत्वा समाधिमास्थायान्यांश्च वैश्वदेविकान्मन्त्रान्सावि-

त्रीक्ष्ण्वा मङ्गलश्रुतिशङ्खश्च शृण्वन्दक्षिणाशिराः स्वपेदिति ।

दक्षिणाशिरा इति प्रदर्शनार्थम् । अतएव

पुराणे ।

प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथवा नृप ।

सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतन्तु रोगदम् ॥ इति ।

मार्कण्डेयः ।*

शून्यालये श्मशाने च न वह्निःसमीपे न वेदसमाप्ती

नाशुचिर्न नग्नी न विशीर्णखट्वायां न भूतयक्षगृहा-

यतनेषु श्मशानवल्मीकमहावृक्षच्छायासु च इति ।

* शून्यालये श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे । महादेवगृहे वापि मातृवैष्मनि न स्वपे-
दिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

विष्णुः ।

नार्द्रपादः स्वपेन्न पलाशशयने न पञ्चदारुक्ते न विद्यु-
दग्धक्ते नाग्निपुष्टे न पटसिक्तद्रुमजे न बालमध्ये
नारिमध्ये न धान्यगोगुरुहुताशसुराणामुपरि नोच्छिष्टे
न दिवेति ।

तथा ।

निद्रासमयमासाद्य ताम्बूलं वदनात्यजेत् ।
पर्यङ्काग्रमदां भाला*त्युण्डमुष्पाणि मस्तकात् ।
गदप्रमादयक्ष्माहिभयदाः सर्व्वदा इमे ॥

इति शयनविधिः ।

इह मदनपारिजाते मदनचित्तिपालदानजरूढे ।
स्तवकस्तृतीय आसीदामोदाकष्टपण्डितभ्रमरः ॥
मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः
परं शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।
चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमिया-
दियं व्यासारणप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजातभट्टारमन्त्रेत्यादिविरुदराजीविराजमानस्य

श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदनपारिजाताभिधेये

तृतीयस्तवकः ।

चतुर्थः स्तवकः ।

अथ शयनानन्तरं प्राप्तगर्भाधानादिसंस्काराः । तत्र
गर्भाधानोपयुक्तत्वेन प्रथममृतुकाला निरूप्यन्ते ।

याज्ञवल्क्यः ।

षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्यैव पर्व्याख्याद्याश्चतस्रस्तु वर्ज्येत् ॥

स्त्रीणां षोडशनिशा ऋतुः गर्भाधानयोग्यकालस्तत्रोक्तविधिना
गच्छन् ब्रह्मचार्यैव ।

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावस्या च पूर्णिमा ।

चत्वार्येतानि* पर्व्याणि रविसंक्रान्तिरेव च ॥

मनुः ।

अमावास्यामष्टमीञ्च पौर्णमासीञ्च तुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥

तथा ।

तासामाद्याश्चतस्रश्च निन्दितैकादशी तथा ।

त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दशरात्रयः ॥

एकादशीत्रयोदश्यावतोर्न† पक्षस्य ।

हारीतसु ।

चतुर्थरात्रावपि गर्भाधानमिच्छति चतुर्थेऽहनि स्नातायां

* पर्व्याण्येतानि राजिन्द्रेति पाठान्तरम् ।

† स तु प्रथमर्तुदिनमारभ्य एकादशनिशा-

त्रयोदशनिशे त्याज्ये इत्यर्थः ।

शुग्मासु च गर्भाधानं तदुपेतम् । ब्रह्मगर्भं सन्धधाति
इति ।

तथा ।

शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽङ्गि स्नानेन स्त्री रजस्वला* ।

देवे कर्मणि पित्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥ इति ।

तथा ।

ततश्चतुर्थ्यां स्त्रीगमनस्य परिहितप्रतिषेधत्वाद्विकल्पः
स च व्यवस्थितः रजोनिवृत्तौ चतुर्थ्यां विधिस्तद-
निवृत्तौ प्रतिषेधः अनेनैवाभिप्रायेण ।

मनुः ।

रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला । इति ।

साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः ।

एवं गच्छन्स्त्रियङ्गामां मघां मूलञ्च वर्जयेत् ।

सुस्थ इन्दौ सकृत्पुत्रलक्षणं जनयेत्युमान् ॥

एवं सकृद्रात्रावेकवारमेव गच्छेदित्यर्थः । पुमानेकनियमयुक्तः

अप्रतिहतपुंस्त्री भवेत् ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

पित्रं पौष्णं नैर्ऋतं वा निधिरूपत्यङ्गीति ।

पित्रं मघा पौष्णं रेवती नैर्ऋतं मूलम् ।

* अगृह्णा देवपैत्रयोरिति कचित्पाठः ।

ऋतुगमने स्नानमाहापस्तम्बः ।

ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अऋतौ तु सदा कार्यं शीघ्रं मूत्रपुरीषवत् ॥

हावेतावशुची स्यातान्दम्पती शयनङ्गतौ ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥

प्रसङ्गाद्भजस्वलाव्रतानि ।

तत्र वशिष्ठः ।

त्रिरात्रं रजस्वलाऽशुचिर्भवति । सा नाञ्जानाभ्यञ्जाना-
न्नाप्नु स्यादधः शयीत न दिवा सुष्यान्न रज्जुं प्रमृजेन्न
दन्ताभ्यावयेन्न मांसमश्रीयान्न ग्रहान्निरीचेत न हसेन्न
किञ्चिदाचरेन्नाञ्जलिना जलं पिवेन्न खर्व्वेण पात्रेण
लोहितायसेन वेति ।

खर्व्वी वामहस्तः । अथञ्च वामहस्तस्य निषेधः केवलस्यैव
अथवा खर्व्वपात्रम् । लोहितायसं ताम्रम् ।

स्नानानन्तरं पुनरपि रजोदर्शने विशेषमाह

हारीतः ।

रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला ।

अष्टादशदिनादूर्वागशुचित्वं न विद्यते ॥

एकोनविंशतेरूर्वागिकाहं स्यात्ततो द्वाहम् ।

विंशत्यभ्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

अष्टादशदिनादूर्वाक् सप्तदशदिनाभ्यन्तरे इत्यर्थः । एवमु-
त्तरत्रापि । इयञ्च गणना रजोदर्शनदिनादारभ्य ।

यत्तूक्तम् ।

चतुर्दशदिनादध्वांगशुचित्वं न विद्यते । इति ।

तत्तु स्नानप्रवृत्तिरिति न विरोधः । प्रौढयौवनायासु अष्टा-
दशदिनाभ्यन्तरे रजोदर्शनेऽपि त्रिरात्रमशुचित्वम् ।

इति ऋतुकालनिर्णयः ।

अथ गर्भाधानम् ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

ऋतावुपगमः शस्तः स्वपत्न्यां मन्त्रतो द्विजः । इति ।

मन्त्र इति द्विजातिविषयः । तत्र मन्त्रा गोभिलेनीक्ताः ।

जडं त्रिरात्रं सम्भवे इत्येके । यदर्तुमती भवत्युपरतशोणिता
तदा सम्भवकाले इत्युपक्रम्य दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभि-
स्पृशेत् । विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्येतयर्चा गर्भं धेहि सिनी-
वालीति च समावृत्ती सम्भवतः ।

स्त्रीणां बहुल्वे ऋतुयौगपद्ये गमनक्रममाह

देवतः ।

यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादिक्रमशो व्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्राणां ग्रहणक्रमशोऽपि च ॥ इति ।

तीर्थस्तुर्विप्रादिक्रमो वर्णक्रमः ग्रहणक्रमो विवाहक्रमः ।

ननु वर्णक्रमेणैव विवाहोऽपीति पुनरपि ग्रहणक्रमोपादान-
मनर्थकमिति चेन्नैवं प्रथमतः स्वजात्यादिक्रमेणोद्गारस्य

दैवादित्यतरवर्णदारान्तरितस्य पुनस्तद्वर्णकन्यकापरिणीतस्य
सवर्णापुत्रवतो दारेषु ऋतुकालयोगपथे विवाहक्रमेण गमनं
नियम्यत इति ग्रहणक्रमोपादानस्य सार्थकत्वात् ।

पराशरः ।

ऋतुस्नातान्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥

अत्रासन्निधौ तु न दोषः । सन्निधानेऽपि सुखस्यैवायं नियमः ।

यः स्वदारामृतुस्नातां सुखः सन्नोपगच्छति ।

इति स्मरणात् । अथ च ऋतुगमननियमोऽजातपुत्रस्यैव मनुना
ज्येष्ठस्य प्राशस्त्याभिधानादितरेषां कामजत्वनिर्देशाच्च ।

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्त्यमश्नुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुरिति ॥

इति गर्भाधानम् ।

अथ पुंसवनम् ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्यन्दनात्पुनरेति ।

पुंसवनमित्यनुवृत्तौ

पारस्करः ।

मासे द्वितीये वा यदहः पुंसां नक्षत्रेण चन्द्रमाः स्यादिति ।

पुंसां नक्षत्रेण पुंनक्षत्रेण तानि च रत्नकोषे दर्शितानि ।

हस्ती मूलं श्रवणः पुनर्वसुर्मृगशिरस्तथा ।

पुथः पुंसन्निर्तेषु कार्येषु ह्येतानि शुभानि धिघ्यानीति॥

बृहस्पतिसु जातगर्भे स्यन्दने पुंसवनमाह ।

सवनं स्यन्दिते शिशविति ।

अत्र यथाशास्त्रं व्यवस्था ।

इति पुंसवनम् ।

अथ सीमन्तोन्नयनम् ।

गोभिलः ।

प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासीति ।

बौधायनः ।

अथ सीमन्तोन्नयनं मासि चतुर्थे षष्ठे पञ्चमे वेति ।

लोकाक्षिः ।

तृतीये गर्भमासे तु सीमन्तोन्नयनं ह्यारयेत् । इति ।

अत्र विशेषमाह शौनकः ।

आपूर्य्यमाणि पक्षे यदा पुंसां नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः

स्यादिति पुंसवनसीमन्तोन्नयने स्त्रीसंस्कारौ ।

अतएव सकृत्कर्त्तव्याविति केचन ।

पारस्करः ।

पुंसवनसीमन्तोन्नयनमथमगर्भे । इति ।

तथाच देवलोऽपि ।

सकृच्च संस्कृता नारी सर्व्वगर्भेऽपि संस्कृतेति ।

हारीतः ।

सकृत्संस्कृतसंस्काराः* सीमन्तेन द्विजस्त्रियः† ।

यं यङ्गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः‡ संस्कृतो भवेत् ॥ इति ।

विष्णुः ।

सीमन्तोन्नयनङ्गर्भं न स्त्रीसंस्कार इत्यते ।

केचिऽङ्गर्भस्य संस्काराङ्गर्भङ्गर्भस्य युज्यते॥ इति ।

अत्रापि स्वस्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था ।

अकृतसीमन्तायाः प्रसवे सत्यव्रतोक्तौ विशेषः ।

स्त्री यदाऽकृतसीमन्ता प्रसूते तु कथञ्चन ।

गृहीतपुत्रा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति ।

इति सीमन्तोन्नयनम् ।

अथ जातकर्म ।

तत्र विष्णुः ।

जातकर्म ततः कुर्यात्पुत्रे जाते यथोदितम् । इति ।

यथोदितं स्वस्वगृह्योक्तविधिनेत्यर्थः । तच्च स्नानानन्तरम् ।

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलन्तु विधीयते ।

* सकृच्च कृतसंस्कारा इति पुस्तकान्तरे पाठः । † कुलस्त्रिय इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

‡ सर्व्वेति पाठान्तरम् । § किञ्चिदिति पाठान्तरम् । ॥ गर्भे गर्भं इति पाठान्तरम् ।

इति संवर्त्तस्मरणात् । एतच्च स्नानं रात्रावपि भवति ।

यथाह व्यासः ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकन्तु कुर्वीत स्नानन्दानञ्च रात्रिषु ॥ इति ।

नैमित्तिकदानान्यपि स एवाह ।

ग्रहणीदाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च ।

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि न दुष्यति ॥

जातकर्म च नाभिनालभेदनात्* पूर्वमेव ।

तथाच मनुः ।

प्राग्नाभिवर्द्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते । इति ।

जैमिनिः ।

यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।

छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकन्तु विधीयते ॥

यच्च विष्णुधर्मोत्तरे ।

अच्छिन्ननाभ्याङ्गर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि ।

अशीचोपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिः ॥ इति ।

तत्तु कर्तृप्रधानाद्यपेक्षया† वेदितव्यम् ।

तथाच वैजवापः ।

जन्मनोऽनन्तरङ्कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

दैवादतीतकालश्चेदतीति सूतके भवेत् ॥ इति ।

* नाभिनालच्छेदनादिति पाठान्तरम् । † कर्तृप्रधानाद्यभाव इति पाठान्तरम् ।
कर्तुः प्रधानस्य पितुर्विदेशगमनादिना सन्निधानाभावे तदपेक्षवैल्यर्थः ।

तच्च आह्वयमानेन ।

अतएव प्रचेताः ।

स्त्री शूद्रः श्वपचश्चैव जातकर्म्मणि चाप्यथ ।

आमश्वाङ्गं सदा कुर्याद्विधिना पार्वणेन तु ॥ इति ।

आमाभावे हेम्ना ।

तथाच व्यासः ।

द्रव्यालामे द्विजालामे प्रवासे पुत्तजन्मनि ।

हेमश्चाहम्भकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला ॥

द्रव्याभावे आमद्रव्यालामे यस्य भार्येत्ययं पक्षः आहस्तवके
व्याख्यास्यते । प्रतिग्रहश्च नाभिवर्द्धनात्पूर्वं तदहर्वा ।

यथाह शङ्खः ।

कुमारप्रसवे नाभ्यामच्छिन्नायां गुडतिलहिरण्यवस्त्र-
गोधान्यादिप्रतिग्रहेष्वदीषस्त्वदहस्त्वेके कुर्वन्त इति ।

सर्वेषां सकुल्यानां द्विपदचतुष्पदी धान्यानि हिरण्यानि
दद्यात् ।

अशौचमध्येऽप्येतत्कार्यमित्याह

प्रजापतिः ।

अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्तजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्व्याशौचेन शुध्यति ॥ इति ।

यत्तु ज्योतिःशास्त्रे ।

मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु भेष्वेषामुदयेऽपि वा ।

गुरौ शुक्रेऽथवा कीन्द्रे जातकर्म्म च नाम वा ॥ इति ।

तद्देवाज्जातकर्म्मनामकरणोत्कर्षे* वेदितव्यम् । अनुत्कर्षे तु
नायं नियमः । नित्यज्ञानोत्तरभावित्वान्नैमित्तिकस्य ।

इति जातकर्म्म ।

अथ नामकरणम् ।

तत्र मनुः ।

नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वास्य* कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥

याज्ञवल्काः ।

अहन्येकादशे नामेति ।

भविष्यपुराणे ।

नामधेयन्दशम्यान्तु केचिदिच्छन्ति पार्थिव ।

द्वादश्यामपरे रात्रौ मासे पूर्णे तथा परे ।

अष्टादशेऽहनि तथा वदन्त्ये मनीषिणः ॥

गृह्यपरिशिष्टे ।

जननाद्दशरात्रे व्युष्टे† शतरात्रे संवत्सरे चेति ।

* स्वकालादुत्तरकाले कर्त्तव्ये इत्यर्थः ।

* वाथ कारयेदिति अन्यत्र पाठः । † गते ।

शङ्कः ।

अशीचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म्म विधीयते । इति ।
न चायं नियमः, तथाच नामधेयं दशम्यामित्यादिवचनविरो-
धात् । ततश्चाह्न्येकादशे नामेत्यादीनां विवक्षितार्थत्वमेव
तेनाशीचमध्येऽपि कार्यं स्वगृह्यानुसारेण वेति पक्षा व्यवस्थिताः
विज्ञेयाः ।

शङ्कल्लिखितौ ।

दशम्यामुत्थाप्य पिण्डवर्द्धनं पितृणां तत्र सान्निध्यमिति
श्रुतेः । ब्रह्मणे चाहुतिस्पूर्वं पितृनुमान्य तदहरेव
नामकरणं कुर्यादेवतानक्षत्रादिसम्बद्धं पिता नाम
कुर्यादन्यो वा कुलवृद्धश्चतुरक्षरं द्वक्षरं वा घोष-
वदाद्यन्तस्थं पुंसामीकारान्तं स्त्रीणामेवं कृते नान्नि
शुचि तत्कुलं भवतीति ।

अयमर्थः । दशमेऽहनि सूतिकां पूर्वग्यादुत्थाप्य पिण्डवर्द्धन-
मिति नाम कर्म्म तत्कुर्यात् । तत्र चायं क्रमः । ब्रह्मणे
पूर्वमाहुतिं पितृनुमान्याभ्युदयश्चाङ्गेन पूजयित्वा पिता
तदभावे सान्निध्यादिना अन्यो नाम कुर्यात् । तत्र नियमः
चतुरक्षरमित्यादि । वर्गद्वितीयचतुर्थान्यक्षराणि गकारघ-
कारादीनि तान्यादौ कृत्वा यरलवा अन्तस्थास्तमध्ये कुर्या-
दिति ।

* व्यवस्थितविकल्पाः । † स्वरवर्णयुक्तायनस्थम् ।

वैजवापः ।

पिता नाम करोत्येकाक्षरं द्वाक्षरं त्र्यक्षरं चतुरक्षरं
परिमितञ्चेति ।

अत्र समसंख्या पुंसः ।

शङ्खः ।

अयुग्माक्षरमाकारान्तं स्त्रियै तद्विहितमपि ।

ईकारान्तं स्त्रीणामिति खकुलसम्बद्धं कुर्यात् ।

तथाच शङ्खः ।

कुलदेवतासम्बद्धं पिता नाम कुर्यादिति ।

कुलसम्बद्धं देवतासम्बद्धं वेत्यर्थः ।

मनुः ।

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्तन्निग्रहस्य बलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥

मङ्गलबलधननिन्दाप्रतिपादकानि क्रमेण नामानि भवन्ती-
त्यर्थः । यथा रुद्रश्मर्मा शक्तिपालो धनपुष्टो ह्रीनदास इति ।

यमस्तूत्तरपदनियममाह ।

शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मा चाता च भूभुजः ।

भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥

चातेति रक्षशब्दप्रदर्शनार्थम् । अत्र शक्तिपालेत्यादिशब्दा-
भवन्ति ।

इति नामकरणम् ।

अथ निष्क्रमणम् ।

भविष्यपुराणे ।

उत्तरार्द्धे मनुरपि ।

द्वादशेऽहनि* राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं यथान्वेषां मतं विभो ॥

अत्र विशेषमाह यमः ।

ततस्तृतीये† कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥

लोकादिः ।

तृतीये मासे आदित्यस्य दर्शनमिति ।

अत्रापि पूर्ववदेव‡ व्यवस्था ।

सुरेश्वरः ।

जीवभार्गवसौम्यानां शिशुनिष्क्रमणक्रिया ।

दिवसे शस्यते नित्यमायुर्द्विर्बलं प्रजा ॥

अश्विनी रेवती हस्ता धनिष्ठा रोहिणी तथा ।

अवणं पुष्यसंयुक्तं मृगशीर्षोऽत्तरफल्गुनी ॥

अनुराधोत्तराषाढा तथाचैव पुनर्वसुः ।

इमानि भानि शस्तानि शिशुनिष्क्रमणे विधौ ॥

इति निष्क्रमणम् ।

* नाम कुर्यादिति पूर्ववचनानुषङ्गेनान्वयः । † तृतीये मासि इति सामवेदिविषये ज्ञेयः । चतुर्थे मासि इति ऋग्वेदियजुर्वेदिविषये ज्ञेय इति स्मार्त्ताः । ‡ कुत्मानुसारिणी व्यवस्था । § मृगशिरसा सह उत्तरफल्गुनी ।

अथ कर्णवेधः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

कार्तिके पौषमासे* वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा ।

कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥

सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुख्ये शीर्षोदये शुभे ।

दिनच्छिद्रेऽव्यतीपाते विष्टिवैष्टितिवर्जिते† ॥

शिरोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः ।

सौचिको वेधयेत्कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया ॥

हस्ताश्विनीस्त्रातिपुनर्वसौ च

तिष्येन्दुचित्राहरिरेवतीषु ।

चन्द्रेऽनुकूले गुरुशुक्रवारे

कर्णौ तु वेध्यौ प्रवरेज्यलग्ने‡ ॥

अथ च कर्णवेधः कुलक्रमागतकाले कर्त्तव्यः ।

इति कर्णवेधः ।

* पौर्णमासे वा इति संस्कारमयूखे पाठः ।

† पौषादिविधिः मुख्यकाले कर्णवेधे विज्ञेयः अन्यत्र पौषादिनिषेधात् । शीर्षोदयो यथा

अजगोपतियुग्मञ्च कर्कषन्विमृगास्तथा ।

निशासंज्ञाः स्मृताश्चैते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः ॥

निशासंज्ञाविमिश्रिताः स्मृताः पृष्ठीदयास्तथा ।

शेषाः शीर्षोदया ह्येते मीनशीभयसंज्ञकाः ॥

इति । दिनञ्च क्षिद्रञ्च दिनक्षिद्रं तस्मिन् क्षिद्रे अष्टमलग्ने क्षिद्राख्यमष्टमस्थानमिति स्मरणात् ।

‡ प्रवरे प्रशस्ते इज्यलग्ने बृहस्पतिपुक्तालग्ने ।

अथान्नप्राशनम् ।

तत्र मनुः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ।
लोकाक्षिः ।षष्ठे मासेऽन्नप्राशनं जातदन्तेषु वेति ।
यमः ।ततोऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि ।
अष्टमे वाद्य कर्त्तव्यमिति ।

शङ्खः ।

संवत्सरेऽन्नप्राशनमिति । व्यवस्था च पूर्ववत्* ।
अत्र विशेषो मार्कण्डेयपुराणे ।देवतापुरतस्तस्य धात्रुस्तद्गतस्य च ।
अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रेऽथ काञ्चने ।
मध्वाज्यकनकोपेतं प्राशयेत्पायसैर्युतम् ॥
तदनन्तरं शिशोर्जीविकापरीक्षाप्रकारमाह
स एव ।देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शालिभाण्डानि सर्व्वशः ।
शस्त्राणि चैव शास्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥
प्रथमं यत्सृष्टेर्बालस्ततो भाण्डं स्वयं तदा ।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव च भविष्यति ॥ इति ।

इत्यन्नप्राशनम् ।

* कुलाचारानुरूपेणेत्यर्थः ।

अथ चूडाकर्म ।

तत्र मनुः ।

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽष्टे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

यमः ।

तथा संवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

शङ्खलिखितौ ।

तृतीये वर्षे चूडाकर्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

शङ्खलिखितौ ।

तृतीये चूडाकर्म पञ्चमे वा ।

लोकाक्षिः ।

तृतीयस्य वर्षस्य भूयिष्ठे गते चूडां कारयेत् । दक्षि-
णतः कमुजा वशिष्ठानामुभयतोऽन्निकश्यपानां मुण्डा
भृगवः पञ्चचूडा अङ्गिरसो राजिमिके मङ्गलार्थं शिखि-
नोऽन्ये च वटपत्रवद्यथा कुलधर्मं वा शुद्धपक्षस्य
पुण्याहे पर्वणि चेति ।

कमुजा चूडा राजिं केशपङ्क्तिं मङ्गलार्थमिति अन्ये तु मङ्ग-
लार्थं शिखामात्रं वटपत्राकृतिं केचन कुर्वन्ति । अत्रापि
यथागृह्यं व्यवस्था ।

व्यासः ।

अश्विनी श्रवणा स्वाती चित्रा पुष्यपुनर्वसू ।

धनिष्ठा रेवती ज्येष्ठा मृगशिरसेषु कारयेत् ॥

चौरमिति शेषः ।

तथा ।

नक्षत्रे न तु कुर्वीत यस्मिञ्ज्ञातो भवेन्नरः ।

न प्रोष्ठपदयोः कार्यं नैवाग्नेये च भारत ।

दक्षिणेषु च सर्वेषु दृष्टतारांश्च वर्जयेत् ॥

अन्ये सत्तिथिवारादयो विशेष उपनीयते तत्प्रकरणेष्वा अन्य
द्रष्टव्याः ।

इति चूडाकर्म ।

अथ स्त्रीसंस्काराः ।

तत्र मनुः ।

अमन्विता तु कार्या च स्त्रीणामावृद्धशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥

आवृज्जातकर्मादिक्रिया । यथाक्रममित्यभिधानात् क्रमाति-
क्रमो न कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति ।

अतएव कालातिक्रमणे कात्यायनेन प्रायश्चित्तमभिहितम् ।

देवतानां विपर्ययां जुहोतिषु कथं भवेत् ।

सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा क्रमेण जुहुयात्पुनः ॥

संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चैक्यञ्चन ।

हुत्वा तदेव कर्त्तव्या ये तूपनयनादधः ॥

सर्वप्रायश्चित्तमपि स एवाह ।

सर्वप्रायश्चित्तञ्च पञ्चभिः प्रत्युचं त्वन्नो अग्न इति ।

वाभ्यामयाश्वाग्नेश्चेति शतमुत्तममिति वेति ।

उपनयनकालातिपत्तो तु ब्राह्मस्तीमाद्येव । एतेष्वेकैकलोपे
पादकच्छः चौडलोपेष्वर्द्धकच्छम् ।

स्त्रीसंस्कारे गोभिलो विशेषमाह ।

तूष्णीमिताः क्रियाः स्त्रीणां मन्त्रेण तु होम इति ।

अथ विद्यारम्भः ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

प्राप्तेऽथ पञ्चमे वर्षे अप्रसूते जनार्दने ।

षष्ठीम्यतिपदञ्चैव वर्ज्जयित्वा तथाष्टमीम् ॥

रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरभौमदिनं तथा ।

एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भन्तु कारयेत् ॥

पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीञ्चैव सरस्वतीम् ।

स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वां विद्याञ्च विशेषतः ॥

एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयाद्भुतम् ।

दक्षिणाभिर्द्विजेन्द्राणां कर्त्तव्यञ्चात्र पूजनम् ॥

प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वारुणाभिमुखं शिशुम् ।

अध्यापयेत प्रथमं विजाशीर्भिः प्रपूजितम् ॥

ततः प्रभृत्यनध्यायान्वर्जनीयानि* वर्जयेदिति ॥

अस्य शिशोश्च कामचारवादभक्षः† ।

यथाह गीतमः ।

प्रागुपनयात्कामचारवादभक्ष इति ।

कामचारोऽप्यपतनीयकर्मस्त्विव । तत्र पादो बालेषु दातव्य-
इत्यादिप्रायश्चित्तस्मरणात् ।

इति गन्धोधानादिसंस्काराः ।

अथ तृतीयाश्रमः ।

ब्रह्मचर्याश्रमो गृहस्थाश्रमश्चेति हावाश्रमो धर्मगौ-
विस्तारेण प्रतिपादितौ । अथ तृतीयाश्रमः प्रस्तूयते ।
तत्र शङ्कः ।

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥

पुत्रे दारान्विनिक्षिप्य तथा वानुगतो वने ।

अग्नीनुपाचरेन्नित्यं वन्यमाहारमाहरेत् ॥

यदाहारी भवेत्तेन पूजयेत्पितृदेवताम् ।

* वर्जनीयानिति पाठान्तरम् । † कामचारवादेन यदृच्छाचारानुगुण्येन भक्षः
भक्षणं निषिद्धानादेरिति शेषः ।

तेनैव पूजयेद्दिवानतिथिं समुपागतम् ॥
 ग्रामादाहृत्य वाग्नीयादष्टौ ग्रासान् समाहितः ।
 स्वाध्यायञ्च तथा कुर्याज्जटाञ्च बिभृद्यात्तथा ॥
 तपसा शोषयेन्नित्यं स्वकञ्चैव कालेवरम् ।
 आर्द्रवासास्तु हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ॥
 ग्राह्यथाकाशशायी* च नक्ताशी च सदा वसेत्† ।
 चतुर्थकालिको‡ वा स्यात् षष्ठकालिक§ एव वा ॥
 कच्छैर्वापि नयेत्कालं ब्रह्मचर्यञ्च पालयेत् ।
 एवं नीत्वा वने कालं द्विजो ब्रह्माश्रमी॥ भवेत् ॥ इति ।

अथ चतुर्थाश्रमः ।

तत्र॥ प्रथमं त्रैवर्णिकेषु कोऽधिक्रियत** इति विचार्यते ।
 तत्र छन्दोगसूत्रकारः ।
 त्रयाणामधिक्रतिः ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात् ।
 धर्मविद्वतावपि ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्ततो गच्छेद्वनङ्गती ।
 सत्र्यसेद्वासनाशान्तः सर्वभूतदयापरः ॥ इति ।

* अनाहतस्थलशायी । † भवेदिति पाठान्तरम् । ‡ एकदिनीपवासानन्तरं
 नक्तभीजनम् । § दिनद्वयाभीजनानन्तरं नक्तभीजनम् । ॥ वानप्रस्थाश्रमी ॥ चतुर्था-
 श्रमे । ** शास्त्रेति शेषः ।

त्रैवर्णिकस्याधिकारमेतानि वाक्यानि विदधति । अतस्त्रैव-
 र्णिकानामपि तुर्याश्रमेऽस्यैवाधिकारः । या तु जावालश्रुतिः ।
 ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति तस्येयं गतिः ब्राह्मणशब्दः प्रदर्शनार्थः ।
 अतः क्षत्रियवैश्यावप्युपलक्षयति तेन न विरोध इति ।
 अथ ब्रह्म वेदस्तन्निष्ठस्तदधीतवान् ब्राह्मण इति व्युत्पत्त्या
 ब्राह्मणशब्दे वर्णत्रयपरः । एतेन

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्बृहत् ।
 इत्यादि मन्वादिवचनान्यपि व्याख्यातानि ।

यच्च दत्तात्रेयवचनम् ।

मुखजानामयं धर्म्मी यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

बाहुजातोरुजातानामयं धर्म्मी न विद्यते ॥ इति ।

तथा ।

गतिसुर्याश्रमे नास्ति बाहुजोरुजयोः कश्चित् ।

तुर्याश्रमे गतिः प्रोक्ता मुखजानां स्वयम्भवा ॥ इति ।

एतच्च वचनद्वयं वस्तुतो न विरुध्यते । मुखजाः ब्राह्मणाः ।
 बाहुजाः क्षत्रियाः । ऊरुजाः वैश्याः । परिषामयं धर्म्मी लिङ्ग-
 धारणात्मको न विद्यते । लिङ्गं लक्षणं चिह्नं त्रिदण्डैकदण्ड-
 रूपम् ।

तथाच दत्तः ।

मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्ष्यते ।

गृहस्थो यष्टिवेदाद्यैर्नखरोमैर्वनाश्रितः ।

त्रिदण्डेन यतेश्चैव लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥ इति ।

त्रिदण्डग्रहणमेकदण्डस्यापि प्रदर्शनार्थम् । एवंविधं क्षत्त्रिय-
वैश्ययोर्नेति दण्डधारणनिषेध एव नाश्रमनिषेधः । तथाच
गतिसुर्याश्रमे नास्तीत्यस्याप्ययमर्थः गतिर्ज्ञानं सर्व्वं गत्यर्था
ज्ञानार्था इति स्मरणात् । ज्ञानञ्च ज्ञापकनिष्ठाद्यमतएव
ज्ञापककार्य्यं तत्तेन ज्ञापकरूपेण कार्य्येण कारणं लक्ष्यते ।
तथाचैतदुक्तं भवति क्षत्त्रियवैश्ययोर्ज्ञापकं दण्डधारणं नास्तीति
लिङ्गनिषेध एव नत्वाश्रमनिषेध इति दण्डधारणं वहिरङ्गं
विषयविराग एव मुख्यः विरागाभावे अधिकाराभावात् । यच्च
धर्मविहतावेव वचनान्तरम् ।

सत्यसेद्ब्राह्मणः सम्यक् वानप्रस्थो भवेन्नृपः ।

वानप्रस्थो भवेद्देश्य एवं वर्ष्मक्रमः स्मृतः ॥ इति ।

अत्रापि ब्राह्मणः सम्यक् न्यसेदिति सम्यक्शब्देपादानात्
ब्राह्मणस्य वहिरङ्गभूतदण्डधारणोपेत एव सन्न्यासो न तु तद्र-
हित इति गम्यते । तथाच क्षत्त्रियवैश्ययोस्तद्रहित आश्रमो
भवतीत्यर्थादुक्तमभवति अन्यथा छन्दोगसूत्रकारादिवचनविरो-
धापत्तेः । अयञ्च तात्पर्य्यार्थः । अवाधेनोपपत्तौ बाधोन न्याय्य
इति न्यायेन श्रुतिस्मृतिवाक्यविरोधपरिहाराय विधिवाक्या-
नामाश्रमस्वरूपविधौ* तात्पर्य्यम् । निषेधवाक्यानान्तु दण्ड-
ग्रहणमात्रनिषेधे तात्पर्य्यम् । तस्मात् क्षत्त्रियवैश्ययोर्दण्डग्रहण-
मात्रनिषेधो न त्वाश्रमनिषेध इति । एवं प्राप्तेः† अभिधीयते ।

श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । इति ।

* दण्डादिकमपहाय केवलाश्रमग्रहणरूपविधौ । † पूर्व्वपक्षिते ।

अतः शुल्यनुसारेण व्यवस्थात्र विधीयते । ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति
इति श्रूयन्ते । अत्र ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं जातिर्वाच्यो-
र्थः* । ब्राह्मणोद्देशेन च प्रव्रज्या अभिधीयते । उद्देश्य-
विशेषणमेवाविवक्षितं हविरुभयत्ववदुद्देश्यमविवक्षितं,† तस्मा-
दिह ब्राह्मणोद्देशेन सत्र्यासविधानादुद्देश्यस्य ब्राह्मणत्वस्यैव
विवक्षितत्वात्तस्यैव प्रव्रज्याधिकारो नान्यस्य । ननु यदि
भवेद्ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं जातिर्वाच्यार्थः तर्हि तस्योद्देश्यत्वेन
विवक्षितत्वात्क्षत्रियवैश्ययोः प्रव्रज्यायां माभूदधिकारः न च
तथा ब्राह्मणत्वजातिरर्थः । अपि तु ब्रह्म वेदस्तन्निष्ठास्तद-
ध्ययनवन्तो ब्राह्मणा इति वेदाध्ययनवत्त्वमेकोऽनुगतो धर्मः ।
स च‡ ब्राह्मणशब्दस्यार्थः । तथाच वेदाध्ययनवत्त्वरूपेणैको-
पाधिना ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्त्रयोऽपि क्रीड़ीभूताऽ भवेयुः ।
एवञ्च ब्राह्मणोद्देशेन प्रव्रज्याविधानात्तद्याणामपि वर्णानां
तत्राधिकारोऽस्त्विति चेन्नैवम् । यथा क्षत्रियशब्दस्य क्षत्रियत्वं
वैश्यशब्दस्य वैश्यत्वं गोशब्दस्य च गोत्वमर्थः तथा ब्राह्मण-
शब्दस्यापि ब्राह्मणत्वमेवार्थ इति शेषः जैमिनिवादरायणा-
दिभिरङ्गीकृतं तदग्राहयेत् । तथोक्तव्याघातभयात् ब्राह्मण-
शब्दस्य ब्राह्मणत्वं वेदाध्ययनवत्त्वं बोधयामिति वाच्यत्वेन परि-
कल्पेत तदन्यायश्चानेकार्थ इति तान्विकैरनेकार्थत्वमेकशब्दस्य
निषिद्धं तेन न्यायेन सह विरोधः प्रसज्यते ।

* अर्थात् ब्राह्मणत्वजात्यवच्छिन्नव्यक्तिर्वाह्या । † बहुषु पुरुषकेषु एकरूपपाठदर्शनात्
तद्वक्षितं परन्तु नतुद्देश्यमविवक्षितमित्येव साधु । ‡ वेदाध्ययनवत्त्वरूपः । § लचीभूताः ।

अथैवं ब्रूषे अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्याये जाग्रत्सपि
गवादिशब्दानां यथानेकार्थत्वमेवं ब्राह्मणशब्दस्यापि अनेका-
र्थत्वमस्त्विति । न चैतदुचितमगतिका हीयं गतिर्यदनेक-
शक्तिपरिकल्पनयानेकार्थत्वस्वीकरणं शब्दार्थज्ञाने हि वृद्धव्यव-
हारः प्रमाणम् । वृद्धाश्च गवादिशब्दानामनेकशक्तिकल्पनया-
प्यनेकार्थत्वमङ्गीकुर्वन्ते न ब्राह्मणशब्दस्य । अतएवाभिधानकारै-
रपि गवादिशब्दा अनेकार्थवर्गे परिगणितास्तेषांमपि व्यवहारः
शब्दश्लेषादिवैव शास्त्रं निर्णय शास्त्रार्थपरिज्ञाने तु प्रसिद्ध-
स्यैव ग्रहणं नेतरस्य† इतरस्यापि ग्रहणे गोपशुविधायक-
वाक्येऽपि सास्त्राद्युपेतगोपिण्डव्यतिरिक्तस्यापि ग्रहणं स्यान्न
च गृह्यते । तस्माच्छास्त्रार्थनिर्णयेषु प्रसिद्धार्थस्यैव ग्रहणं युक्तं
विपरीतार्थद्योतकवाक्यशेषाभावादतोऽनेकार्थशक्तिकल्पनादोष-
भयाद्ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वजातिरेवार्थः । ननु च जाय-
मानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायत इत्यत्र ब्राह्मणशब्दे
यथा वर्णत्रयपर एवमत्राप्यस्त्विति चेन्नैवम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्ति-
कयोर्वैषम्यात्तथाहि ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया
पितृभ्य इति वाक्यशेषे ब्रह्मचर्यादिभिर्ऋष्याद्युणत्रयाप-
करणप्रतीतेर्ब्रह्मचर्यादिषु च त्रैवर्णिकस्याधिकारात् । फल-
चमसवन्मुष्यान्तरेण‡ जायमानो वै ब्राह्मण इत्यत्रापि त्रैवर्णि-

* अनेकार्थानाम् । † अप्रसिद्धस्य । ‡ फलचमसवत् प्रीक्षातृणां भक्ष्यः फलचमस
इत्यत्र हीवादीनामपि भक्षणाकाङ्क्षितत्वात् यथा प्रीक्षातृपदं हीवादियाहकं तद्वदित्यर्थः ।
फलचमसः सदधिवटलक्चूर्णम् । मुष्यान्तरेण क्षत्रियादिरूपेण इत्यर्थः ।

कानुप्रवेशाद्युच्यते तत्र चैवर्णिकपरत्वम् । प्रकृते तु वाक्य-
शेषाद्यभावात्तत्रैवान्यो ब्राह्मणशब्देन प्रत्याख्यास्यते* ततः
पूर्वमेव लब्धार्थिकाया रूढेः प्राबल्यादनुपपत्त्यभावाच्च रूढ्या
ब्राह्मणत्वमेव प्रत्याय्यते ।

अतश्च प्रथमप्रतीतब्राह्मणोद्देशेन प्रव्रज्याविधेश्चरितार्थत्वात्
न चरमप्रतीतयौगिकार्थस्वीकरणमुचितम् । ततश्च औडु-
म्बरीं सृष्ट्वीहायेत् इति श्रुत्या विरुद्धमौडुम्बरी† सव्वां वेष्ट-
यितव्येति स्मृतिवचनं यथा विरोधाधिकरणे‡ अप्रमाणमित्युक्तं
एवं ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति जाबालश्रुतिविरुद्धं तत्र त्रयाणां
वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इत्यादिकं स्मार्त्तवचनजा-
तमप्रमाणमेव स्मार्त्तवचननिचयस्य सर्वथा प्रामाण्यपरिजि-
हीर्षया श्रुत्यनुकूलएवार्थः परिकल्पनीयः त्रयाणां वर्णानां
वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इति छन्दोगसूत्रस्यायमर्थः ।
त्रयाणां वर्णानां यथोचितं चत्वार आश्रमा इति । औचित्यं च
श्रुतिविरोधाद्ब्राह्मणस्यैव तुर्याश्रमाधिकारविधौ नान्यथा§ ।

चैवर्णिकानां सत्र्यासो विद्यते नात्र संशयः ।

शिखायज्ञोपवीतानां त्यागपूर्वैकदण्डयुक् ॥ इति
ब्रह्माण्डपुराणवचनमपि छन्दोगसूत्रेण समानार्थः ।

* निषिद्धप्रति । † ताम्रमयी प्रतिमा । ‡ विरोधमधिकृत्य यत्र विचार्यते तद्विरोधाधि-
करणम् । § श्रुतिविरोधाद्ब्राह्मणमात्रस्य चतुर्थाश्रमाधिकारविधाने औचित्यञ्च न अन्यथा
वन्नियमिसाधारण्येनेत्यर्थः ।

यच्च ब्रह्मवैवर्त्तवचनम् ।

वैराग्योत्पत्तिमात्रे च सन्न्यासे परियुज्यते ।

रागवान्न तु विप्रोऽपि वेदवेदाङ्गवित्तमः ॥ इति ।

वेदवेदाङ्गवित्तमोऽपि विप्रो रागवाञ्छेत् सन्न्यासे न परियुज्यत
इत्यन्वयः । एवञ्च विप्रस्य विरक्तस्यैवाधिकारोऽभिहितो भवेन्न
क्षत्रियादेः ।

यच्च स्मृत्यन्तरम् ।

ऋणत्रयमपाकृत्य निर्धनो* निरहङ्कृतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात् ॥

इत्यस्यायमभिप्रायः गृहात्प्रव्रजेत् वानप्रस्थाश्रमङ्गच्छेत् ।
प्रव्रज्याशब्दो यद्यपि सन्न्यासे रूढस्तथापि श्रुतिविरोधपरि-
हारार्थमत्र तृतीयाश्रमपरः अस्यापि† वैराग्यहेतुकत्वात्‡ ।
यदा ब्राह्मणः स्ववृत्तावजीवन् क्षत्रियवृत्तिमाश्रितः । तत्राप्य-
जीवन् वैश्यवृत्तिं ततश्च तामापदं निस्तीर्थ्यापि न वर्णान्तर-
वृत्तिं परित्यजति किन्तु तत्रैव वृत्ताववस्थितः तदा तत्तत्-
क्षत्रियादिवृत्तिः क्षत्रिय इति वैश्य इति च व्यपदिश्यते§
शास्त्रानभ्यनुज्ञानकालेऽपि क्षत्रियादिवृत्तिनिरतत्वात् ततः
सोऽपि प्रव्रजेद्गृहादिति प्रव्रज्याधिकारं दर्शयति । अतएव

* समताशून्यः । † वानप्रस्थापि । ‡ विषयविरागजन्यत्वात् । § क्षत्रिय-
वृत्त्युपजीवी ब्राह्मणः क्षत्रियत्वेन व्यपदिश्यते एवं वैश्यवृत्त्युपजीवी ब्राह्मणः वैश्यत्वेन व्यप-
दिश्यते ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात् ।
 इत्यथशब्द उपात्तः । ब्राह्मण एव अनन्तरं क्षत्रवृत्त्या श्रवणात्
 क्षत्रियः अथ वैश्य इत्यानन्तर्यप्रतिपादनादयमर्थो गम्यत
 इत्यर्थः । एतेन

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्ततो गच्छेद्वनहृती ।

सस्यसेवाथ वा शान्त

इत्येतदपि व्याख्यातम् । एवञ्च मनुदत्तात्रेयादिवचनान्यप्यानु-
 कूल्यानि नेयानि ।

यश्च जड़भरतस्यत्युपदेशः

पैङ्गिरहस्ये ।

यदि श्रुत्योः परं शान्तमनामयं शाश्वतं पदमिच्छुरसि
 तत्परमहंसो भवाहेति ।

अत्रेदं चित्थं किं जड़भरतं प्रत्येवोपदेश उत लक्षणाया क्षत्रिय-
 मात्रमिति । आद्ये जड़भरतस्यैवेति नेतरक्षत्रियप्राप्तिः । किञ्च
 जड़भरतोऽपि प्रैषोच्चारणपूर्वकमाश्रमं* गृहीतवान् इति न
 कापि श्रूयते । ततो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति इति एतदनुरोधात्प-
 रमहंसो भवेत्यस्यायमर्थः परमहंस इव निर्गमो भवेति ।
 नापि द्वितीयः तत्र हि लक्षणा सा च न युक्ता न विधी
 लक्षणेति भट्टगुरुप्रभृतिभिर्विधी लक्षणानिषेधात् । विधि-

* ब्रह्मसूत्रमहर्षेण चिद्वतवान् चिद्वतसूत्रं त्यजेदित्यारुणियुक्तमन्त्रीच्चारणपूर्वकमा-
 श्रमम् ।

रिति वदन् वादी प्रष्टव्यः किं विशिष्टविधिः उत प्राप्ते
कर्म्मण्यधिकारिविधिरिति ।

पक्षद्वयेऽपि* लक्षणाप्रसक्तिर्दुर्व्वारा । ननूद्देश्ये लक्षणा न
विध्यंशे अतो न दोष इति चेत्तर्हि लक्षणाद्देश्येऽपि न युक्तेति
ब्रूमः । तथाहि सम्बन्धानुपपत्तिभ्यां† हि लक्षणा । न
चानुपपत्तिः पूर्व्वोक्तरीत्या वाक्यस्यार्थान्तरपरतयाप्युपपत्तेः‡ ।
या च जावालिश्रुतिर्जनकयाज्ञवल्करसंवादे तत्र परमहंस-
रामसंवर्त्त कारुणि खेतकेतु दुर्व्वीसो रिभु निदाघ जङ्गभरत
दत्तात्रेय देवतकप्रभृतय इति । अत्रापि विधायकप्रत्यया-
भावात्§ परमहंससदृशधर्मवन्त इति । अहङ्कारममतयोर-
भावात्परमहंसा इति व्यपदिश्यन्ते । तस्मात्त्रिद्वी ब्राह्मण-
स्यैवाधिकार इति ।

अथ यतिधर्माः ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

सर्व्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।

एकावासः॥ परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ॥

त्रिदण्डीत्यनेनैकदण्डापि गृह्यते ।

* विशिष्टविधिपक्षे अधिकारिविधिपक्षेऽपीत्यर्थः । † शक्यसम्बन्धतात्पर्यानुपपत्ति-
भ्यामित्यर्थः । ‡ क्षत्रियवृत्त्युपजीवितरूपाथान्तरस्वीकारेणाप्युपपत्तेरित्यर्थः । § विधि
बीधकलिङ्गादिरूपप्रवर्त्तकवाक्याभावात् । ॥ एकाराम इति पाठान्तरम् ।

अनेनैवाभिप्रायेण मनुः ।

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डश्च ते त्रयः ।

यस्यैते नियताः दण्डाः स त्रिदण्डीति कथ्यते ॥

बोधायनः ।

एकदण्डी त्रिदण्डी वेति ।

चतुर्विंशतिमते ।

एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्व्वसङ्गविवर्जितः ।

ते च दण्डाः वैणवाः ।

तथाच स्मर्य्यते ।

प्राजापत्येध्यनन्तरं त्रीन् वैणवदण्डान्मूर्द्धप्रमाणान्दक्षि-
णेन पाणिना धारयेत् । सव्येन सीदकं कमण्डलु-
मिति ।

वशिष्ठः ।

मुण्डोऽममोऽपरिशुद्ध इति ।

सशिखान् केशान्निकृत्त्य विसृज्य यज्ञोपवीतमिति काठक-
श्रुतिः ।

तथा परिशिष्टेऽपि ।

अथ यज्ञोपवीतमप्सु जुहोति भूः स्वाहेत्यथ दण्डमादत्ते
सखे मा गोपायेति ।

देवलः ।

काषायी मुण्डस्त्रिदण्डी कमण्डलुपवित्रपादुकासन-
कन्यामात्र इति ।

कावः ।

एकरात्रं वसेद्भामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांसु चतुरो वसेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

अष्टौ मासान्विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनाम् ।
एकत्र चतुरोमासान्वार्षिकान्विवसेत्पुनः ॥
अविमुक्तप्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ।
न देहो भविता तत्र दृष्टं शास्त्रे पुरातने ॥ इति ।

मनुः ।

विधूमे सन्नमुषले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसम्प्राप्तिं नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत्* ॥
एककालश्चरेद्भिक्षां प्रसज्जेन्न तु विस्तरे ।
भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि मज्जति ॥

तत्राशक्तं प्रति वशिष्ठः ।

ब्राह्मणकुले वा यत्नमेत तद्भुञ्जीत सायम्प्रातर्मधुमांस-
वर्जमिति । तथा सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरेत् ।

संवर्त्तः ।

अष्टौ भिक्षाः† समादाय स मुनिः पञ्च सप्त वा ।

* विधूम इत्यादि विगतपाकधूम निवृत्तावहनमुषले निर्व्वाणपाकाङ्गारे गृहस्थपर्यन्त-
मुक्तवज्जने उत्सृष्टशरावेषु त्यक्तेषु सर्वदा यतिर्भिक्षां चरेत् । एतच्च दिनशेषमुहूर्त्तत्रयरूप-
सायाह्नीपलक्षणम् । यथाह याज्ञवल्क्यः । अप्रसक्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्ने नाभिसन्धितः इति
कुल्लूकभट्टः । † अष्टभवनादानीता भिक्षाः ।

अङ्गिः प्रक्षाल्य ताः सर्वास्ततोऽग्नीयाच्च वाग्यतः ॥

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।

आत्मज्ञाने समाचक्ष वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥

अत्र वेदः प्रणवः ।

अतएव स्मृत्यन्तरम् ।

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ।

उपवासात्परं भैक्ष्यं दया दानाद्विशिष्यते ॥ इति ।

तथा ।

नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवनम् ।

कालमेव प्रतीक्षेत निर्व्वेशभृतकीः यथा ॥

अतिवादांस्तितिक्षेत[†] नावमन्येत कञ्चन ।

न चेत्तं देहमाश्रित्य वैरङ्कुर्व्वीत केनचित् ॥

यान्नवल्कारः

यतिपात्राणि मृद्वेणुदार्ढ्वलावुमयानि च ।

सलिलं सुचिरेः[‡] तेषां गोबालैश्चावकर्षणम् ॥

इयञ्च शुद्धिः[§] भिक्षाचरणादिप्रयोगाद्भूता न पुनरमेध्याद्युप-
हतिविषया । अमेध्याद्युपहतौ तु द्रव्यशुद्धिप्रकरणे वक्ष्यमाण-
मनुसन्धेयम् । अतश्चैतदुक्तमभवति । यदा भिक्षाचरणादिक-
ङ्गमं करिष्यमाणस्तदा तत्कर्म्मोपयुक्तमृदादिपात्राणि गोबालै-
श्चावष्टभ्य प्रक्षाल्य तत्कर्म्मं कुर्यादिति ।

* निर्व्वेशं वेतनं भृतकी दासः । † अप्रियोक्तिं सहित । ‡ चिरतरस्याधिपात्रे ।

§ गोबालैः मार्जनरूपा ।

मनुरपि ।

अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्ब्रणानि च ।

तेषामङ्गिः स्मृतं शीघ्रमसानामिवाध्वरे ॥

भोजनमपि पात्रान्तराभावे तत्रैव कार्यम् ।

तथाच देवलः ।

तद्भैक्ष्यं गृहीत्वैकान्ते* तेन पात्रेणान्येन वा तुष्णीं
भुञ्जीतीति ।

एवङ्मुर्वतः फलमाह

यान्नवलक्यः ।

सन्निरुद्धेन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च ।

भयं हृत्वा च भूतानाममृती† भवति द्विजः ॥ इति ।

इह मदनपारिजाते मदनक्षितिपालदानजलरुद्धे ।

स्तवकश्चतुर्थ आसीदामोदाक्षष्टपण्डितभ्रमरः ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परं शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमिया-

दियं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजातभट्टारमल्लेयादिविरुदराजीविराजमानस्य

श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदनपारिजाताभिधेये

चतुर्थस्तवकः ।

* निर्जने । † मुक्ती भवति ।

पञ्चमः स्तवकः ।

उक्ता वर्णाश्रमधर्मा अधुना तद्वर्गसंकीर्त्तयि सति तेषामशौच-
कालो निरूप्यते । तत्र च प्रथमं गर्भस्त्रावादिकालः ।
मासचतुष्टयाभ्यन्तरे स्त्रावः पञ्चमषष्ठयोश्च पातः ।
सप्तमादिषु प्रसवः ।

तथाच स्मृत्यन्तरे ।

आचतुर्थार्द्धवेत्स्त्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः ।

अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥ इति ।

तत्र मासत्रयादूर्वाक् स्त्रावे त्रिरात्रमशौचम् । संसने गर्भस्य
त्राहं चेति गौतमस्मरणात् ।

मरीचिरपि ।

गर्भस्त्रावे यथामासमचिरे तूत्तमे त्रयम्* ।

राजन्त्ये तु चतूरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव तु ।

अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्त्तिता ॥ इति ।

अचिरे मासत्रयाभ्यन्तरगर्भस्त्रावे उत्तमे ब्राह्मणे । अत्र राजन्त्ये
तु चतूरात्रमित्याद्यपि विवक्षितम् ।

स्त्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाशौचवर्जनम् ।

पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयम् ॥ इति
तेनैवाभिधानात् । यद्यचिरस्त्रावे राजन्यादिषु चतूरात्रादि-

* त्रयह इति पाठान्तरम् ।

पाते मातुर्यथामासमित्युक्तं स्यात् । वैश्यशूद्रयोरचिरस्त्रावे
पञ्चाहाष्टाहाशौचं पञ्चमसासपाते तु पञ्चाहमेवेति विप्रतिषिद्धं
न तु पाते मातुर्यथा मासमिति द्वितीयं मरीचिवचनं ब्राह्मण-
व्यतिरिक्तविषयमस्तु । एवं क्षत्रियादिवेकाहाशौचं परिकल्प्यते
ततश्च मरीचिवचनयोः परस्परविरोधः । अतएव
ऋष्यशृङ्गीऽपि ।

यत्र त्रिरात्रं विप्राणामशौचं सम्प्रदृश्यते ।

तत्र शूद्रे द्वादशाहं षडहः* क्षत्रवैश्ययोः ॥

इति कल्पनाप्रकारमुपदिशति । नैतत्समञ्जसं मरीचिवचना-
भ्यामेव विरोधान्तरस्य दुष्परिहार्यत्वात् ।

तथाहि ।

गर्भस्त्रावे यथामासमचिरे तूत्तमे त्रयः । इति
स्त्रावे तु त्रिरात्रं स्यादिति च वाक्यद्वयम् । तत्र स्त्रावे मातुरित्ये-
तच्च विरोधपरिहाराय अचिरे तूत्तमे त्रय इत्येतद्विषय एवो-
पसंहरणीयम् । तथाच चतुर्थे मासि स्त्रावे त्रिरात्रापेक्ष-
याधिकं सार्द्धत्रिरात्रमशौचं कल्पनीयमचिरस्त्रावत्वाभावात् ।
पाते मातुर्यथामासमिति पञ्चमषष्ठयोर्यथामासाशौचाभिधान-
नाच्च । ततश्च गर्भस्त्रावे यथामासमिति चतुर्थे मासेऽपि
दिनचतुष्टयाशौचाभिधानं विरुध्यते । अथात्र स्त्रावशब्दः
पातपरः तर्हि पाते मातुरित्यनेन पौनरुक्तं स्यात् ।

* पञ्चमः क्षत्रवैश्ययोरिति देशान्तरौघपाठः ।

अतः स्त्रावचनविरोधपरिहाराय

रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्त्रावे विशुध्यति ।

इत्यादिमन्वादिवचनानुसारेण राजन्ये तु चतुरात्रमित्यादि-
वचनशेषस्य विवक्षितार्थत्वमिच्छतापि मरीचिनाङ्गीकर्तव्यम् ।

अतश्च सर्व्ववर्णसाधारणमासत्रयादर्वाण्यर्भस्त्रावे त्रिरात्र-
मशौचम् । अथवा आपदि न्यूनकल्पानुसरणमनापदि चतू-
रात्रादिकमिति व्यवस्था विज्ञेया । स्त्रावे तु सपिण्डानाम-
शौचं नास्ति पितुस्तु स्नानमेव । सपिण्डाशौचवर्जनमिति
मरीचिस्मरणात् । स्नानमात्रं पुरुषस्येति वृद्धवशिष्ठस्मरणाच्च ।
चतुर्थमासप्रभृति सप्तममासपर्यन्तं यावन्तो गर्भधारणमासा-
स्त्रावन्ति दिनानि शुद्धिहेतुः ।

तथाच याज्ञवल्काः ।

गर्भस्त्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम् ।

तत्र स्त्रवति इवाद्भवसाधारणः पतने वर्तते* ।

अत्र च पातरूपे पञ्चमषष्ठमासस्त्रावे पित्रादीनां दिनत्रय-
मशौचम् ।

पाते मातुर्यथाभासं पित्रादीनां दिनत्रयम् । इति
मरीचिस्मरणात् ।

यदुक्तं यमेन ।

* त्रिरात्रकल्पना । † एषोऽतिरिक्तः पाठः क्वचित् क्वचित् ग्रामाणिकपुस्तके न
दृश्यते ।

अजातदन्ते तनये मृते गर्भसुते* तथा ।

सपिण्डानान्तु सर्वेषामेकरात्रमशीचकम् ॥ इति ।

एतच्च गर्भपात एकाहविधानम् गुणवत्पित्रादिविषयम् ।

यत्तूक्तमादिपुराणे ।

सद्यःशीचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति । इति ।

तत्तु द्रवरूपगर्भस्य† मासचतुष्टयाभ्यन्तरपतने । एवमन्या-
न्यपि वचनान्यनुसन्धेयानि ।

इति गर्भसंवाशाशीचम् ।

अथ जननाशीचम् ।

सप्तममासप्रसूति प्रसवरूपत्वात्‡ पूर्णाशीचमेव भवति ।
तत्र मृतजाते जातमृते वा सपिण्डानां दशाहमशीचमिति
दशाहमिति तत्तत्पूर्णाशीचोपलक्षणम्§ । यच्च जाते मृते
कुलस्य सद्यःशीचमिति बृहद्विष्णुवचनम् तत्तु शिशुमरणनि-
मित्ताशीचाभावप्रतिपादनपरं न प्रसवहेतुकस्य¶ । मरणनिमि-
त्ताशीचमपि स्नानादपैति सपिण्डानां न स्वरूपतोऽभावः॥ ।

* मृत इति पाठान्तरम् । † अनाकारितस्येत्यर्थः । ‡ प्रसवकालवादित्यर्थः ।

§ चक्षियवैश्याश्रयाणां पूर्णाशीचोपलक्षणम् । ¶ न जन्मनिमित्ताशीचस्याभावप्रतिपादन-
मित्यनुसन्धेयः । ॥ न स्वभावतोऽशीचाभावः परन्तु स्नानादेव अशीचस्य नाश-
इत्यर्थः ।

सद्यःशौचमिति प्राप्तस्य शुद्धाभिधानात् । नाभिच्छेदाप्याङ्ग-
रणे मातुः सम्पूर्णसूतकम् । पित्रादीनान्तु जन्मनिमित्ताशीचं
त्रिरात्रम् ।

तथाच बृहन्मनुः ।

जीवञ्जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु ।

सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥

ततस्तदनन्तरमेव नाभिवर्द्धनादर्वागित्यर्थः । अत्राप्यग्नि-
होचार्थं सद्यःशौचमस्येव अग्निहोचार्थं स्नानोपस्पर्शनात्
सद्यःशौचमिति शङ्कस्मरणात् । नाभिवर्द्धनोत्तरकालं शिशू-
परमे पित्रादीनां जननाशीचं सम्पूर्णमेव ।

तथाच जैमिनिः ।

यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।

छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकन्तु विधीयते ॥ इति ।

जनननिमित्तमसृश्यत्वं मातुर्दृशाहादिकं पितृषु सचेलस्नानाद-
सृश्यत्वमपगच्छति ।

तथा च संवर्त्तः ।

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलन्तु विधीयते ।

माता शुद्धेदृशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः ॥

अत्र पुत्र इत्यपत्यपरम् । अतस्त्वपत्ये पितुः स्नानं भवति ।
यथा गर्भाधानशङ्कायामृतुकालगमने स्नानमेवं जननेऽपि
समानं पितुरपि स्नानादसृश्यत्वं निवृत्तमित्यभिधानात्सपि-
ण्डानामसृश्यत्वं नास्येव ततो न तेषां स्नानमपि ।

तथा चाङ्गिराः ।

सूतके सूतिकावर्जं संस्पृशो* न निषिध्यते । इति ।

अदृष्टार्थकार्येषु पैठीनसिर्विशेषमाह ।

सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण† कर्माणि कारयेत् ।

मासेन स्त्रीजननवतीति‡ ।

प्रथमषष्ठदशमदिवसेषु दानप्रतिग्रहाधिकारमाह
व्यासः ।

सूतिकावासनिलया जन्मनामादिदेवताः§ ।

तासां यागनिमित्तन्तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥

प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।

त्रिव्येतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि ॥

वृद्धयाज्ञवल्क्योऽपि ।

तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृतान्नन्तु न भक्षयेत् ।

भक्षयित्वा तु तन्मोहाद्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

मार्कण्डेयः ।

रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः ।

रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः ॥

* संस्पृश इति पाठान्तरम् । संस्पृशी नैव दुष्यतीति देशान्तरীয়ः पाठः । † स्नातो
सर्वकर्माणीति देशान्तरীয়ः पाठः । ‡ स्त्रीजननौमिति पाठान्तरम् । § जन्मदा नाम देव-
तेति पाठान्तरम् ।

पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः ।

रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके ॥ इति ।

इति जननाशौचम् ।

अथानुपनीताशौचम् ।

तत्र नामकरणाद्याक् सद्यःशौचमेव ।

यदाह शङ्खः ।

प्राङ्नामकरणाक्षयः शुद्धिरिति ।

नामकरणान्तरमग्नौदकदानं वैकल्पिकम् ।

तथाच मनुः ।

नान्विवर्षस्य कर्त्तव्या वास्यवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्यान्नान्नि वापि कृते सति ॥

उदकक्रियेत्येतत्साहचर्यादग्निदानमपि लक्षयति । ततश्च नामकरणादूर्ध्वं दन्तजननादव्वाग्निसंस्कारे कृतेऽप्यकृतेऽपि मातापित्रोस्त्रिरात्रम् । बालानामदन्तजातानां त्रिरात्रेण शुद्धिरिति कश्यपस्मरणात् ।

तथा ।

वैजिकादभिसम्बन्धादलुक्त्वा दधन्त्यहम् ।

इत्यत्र वैजिकादितिविशेषोपादानाच्च । एवमुपनयनपर्यन्तं मातापित्रोस्त्रिरात्रमेव । इतरेषां सपिण्डानामग्निसंस्कारे कृते एकाहमशौचम् ।

अदन्तजाते तनये शिशोर्गर्भच्युते तथा ।

सपिण्डानान्तु सर्वेषां एकरात्रमशौचकम् ॥

इति यमस्मरणात् । - स च संस्कारस्तूष्णीमेव ।

तूष्णीमेवोदकङ्कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च ।

इति लोकाक्षिस्मरणात् ।

जातारणिश्चेद्भवति तदा तन्मथिताग्निना ।

तदभावे त्वनिषिद्धलौकिकाग्निना दाहः अग्निसंस्काराद्यभावे
सद्यःशौचम् । आदन्तजननात्सद्य इति याज्ञवल्करस्मरणात् ।

अग्निसंस्काररहितस्योनद्विवर्षस्य निखननमेव ।

तथाच याज्ञवल्काः ।

जनद्विवर्षं निखनेन कुर्यादुदकं ततः ।

आश्रमशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृतः ॥

इतरः पूर्णद्विवर्षः ।

अत्र विशेषमाह ।

जनद्विवार्षिकस्मेतं निदध्युर्बान्धवा वह्निः ।

अलङ्घ्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादृते ॥ इति ।

वह्निः ग्रामावह्निः । अस्थिसञ्चयनादृते अस्थिसञ्चयनरहि-
तायां भुवीत्यर्थः । अन्ये त्वेवं वर्णयन्ति । अस्थिसञ्चयनप्राप्ते-
रेवाभावादुपपादितञ्चेत्यायश्चित्तञ्चास्माभिर्मिताक्षराटीकायां
सुबोधिण्याम् ।

यमः ।

जनद्विवार्षिकस्मेतं घृताक्तं निखनेद्भुवि ।

यमगाथाः गायमानो यमसूक्तो मनुस्मरन् ॥ इति ।

* ओं चित्स्वायं सख्या बह्व्यां तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान् ।
 पितुर्नपातसा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥ १ ।
 न ते सखा सख्यं वक्ष्यतस्मलक्ष्मा यद्विषुरुपा भवति ।
 मद्धस्युतासो अमुरस्य वीरा दिवी धर्तारं कर्त्तव्या परिख्यन् ॥ २ ।
 उशन्ति धा ते अमृतास एतदेकस्य चित्त्यजसं मर्त्यस्य ।
 निते मनी मनसि धायस्मे जन्तुः पतिलन्व १मा विविश्याः ॥ ३ ।
 न यत्पुरा चक्रमा कद्ध नूनमृता वदन्ती अमृतं रपेम ।
 गन्धर्वो अपस्वप्या च योषा सा नी नाभिः परमं जामि तन्नौः ॥ ४ ।
 गर्भे तु नौ जनिता दम्पती क देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।
 नकिरस्य प्र सिनन्ति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उत धीः ॥ ५ । (६)
 की अस्य वेद प्रथमस्याङ्गः कर्द्दं ददर्श क इह प्र वीचत् ।
 वृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कदु ब्रव आह्वनी वी च्या नून ॥ ६ ।
 यमस्य मा यम्यं १काम आगन्त समाने योनौ सह श्रेष्ठाय ।
 जायेव पत्ये तन्व' रिरिच्यां विचिद्वृहेव रथ्येव चक्रा ॥ ७ ।
 न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।
 अन्येन मदाह्वनी याहि त्वं तेन वि वृह रथ्येव चक्रा ॥ ८ ।
 रात्रीभिरन्वा अहभिर्दशस्येत् सृथ्येस्य चक्षुर्महृन्मिसौयात् ।
 दिवा पृथिव्या मिथुना सबन्धू यमौर्यमस्य विभ्यादजामि ॥ ९ ।
 आ धा ता गच्छानूत्तरा युगानि यव जामयः कृणवन्नजामि ।
 उपववृहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ १० । (७)
 किं भ्राता सद्यदनार्थं भवति किमु स्वसा यन्निर्घृतिर्निर्गच्छात् ।
 कामभूता बह्वे इतद्रपामि तन्वा मे तन्व' १सं पिपृथि ॥ ११ ।
 न वा उ ते तत्वा तन्वं १सं पपृथ्यां पापमाहुर्व्यः स्वसारं निगच्छात् ।
 अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वक्ष्ये तत् ॥ १२ ।
 वती वतासि यम नैव ते मनी हृदयं चाविदाम ।
 अन्या किल त्वां कल्प्येव युक्तं परिष्वजाते लिबुजैव वृक्षम् ॥ १३ ।
 अन्यमूर्षत्वं यम्यन्त्य उ त्वां परिष्वजाते लिबुजैव वृक्षम् ।
 तस्य वा त्वं मन इच्छा स वातवाधा कृण्व्य संविदं सुभद्राम् ॥ १४ ।

ऋग्वेदसंहिता १०म, १०सू ।

+ परेधिवासं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पत्यामनुपस्यशानम् ।

वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्व ॥ १ ।
 यमी नी गातुं प्रथमी विवेद नैषा गव्यतिरपभर्त्तवा उ ।
 यना नः पूर्व्वे पितरः परियुरेना जज्ञानाः पथ्या इधनु स्वा ॥ २ ।
 मातली कव्यैर्यमी अङ्गिरीभिवृहस्पतिर्दृक्कभिर्वावृधानः ।
 यांश्च देवा वावृधुर्य्यं च देवान्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति ॥ ३ ।
 इमं यम प्रस्तरमा हि सौदाङ्गिरीभिः पितृभिः संविदानः ।
 आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्तेना राजन् हविषा मादयस्व ॥ ४ ।
 अङ्गिरीभिरागहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व ।
 विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन्त्यज्ञे वहिष्या निषद्य ॥ ५ ।
 अङ्गिरसी नः पितरी न वग्वा अर्थवाणी भृगवः सीम्यासः ।
 तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सीमनसे स्याम् ॥ ६ ।
 ग्रेहि ग्रेहि पश्चिभिः पूर्व्वेभिर्यचा नः पूर्व्वे पितरः परियुः ।
 उभा राजाना स्वधया मदन्ता यमं पश्यासि वरुणश्च देवम् ॥ ७ ।
 सं गच्छस्व पितृभिः सं यमीनेष्टापृत्तेन परमे व्योमन् ।
 हित्वा यावथ्यं पुनरस्तमीहि सङ्गच्छस्व तत्वासुवर्चाः ॥ ८ ।
 अपेत वीत वि च सर्पतातोऽस्मा एतं पितरी लोकांमक्रन् ।
 अहीभिरङ्गिरत्तुभिर्यक्तं यमी ददात्यवसानमस्मै ॥ ९ ।
 अति द्रव सारमयी श्वानी चतुरक्षी श्वली साधुना पथा ।
 अथा पितृन्सुविदन्ता उपेहि यमीन ये सधमादं मदन्ति ॥ १० ।
 यी ते श्वानी यमरक्षितारी चतुरक्षी पथिरक्षी नृचक्षसी ।
 ताभ्यामीनं परि देहि राजन्स्वस्ति चास्मा अनसीवच्च धेहि ॥ ११ ।
 उरुनसावसुतृपा उदुंवलौ यमस्य दूतौ चरती जनां अनु ।
 तावत्सभ्यं दृश्ये सूर्याय पुनर्दातामसुमयेह भद्रम् ॥ १२ ।
 यमाय सीमं सुनुत यमाय जुहुता हविः ।
 यमं ह यज्ञी गच्छत्यग्निदूती अरं कृतः ॥ १३ ।
 यमाय धृतवद्वविर्जुहोत प्र च तिष्ठत ।
 स नी देवेष्वा यमद्वीर्घमायुः प्र जीवसे ॥ १४ ।
 यमाय मधुमत्तमं रात्रे हव्यं जुहोतन ।
 इदं नम ऋषिभ्यः पूर्व्वेजभ्यः पूर्व्वेभ्यः पथिकृष्णः ॥ १५ ।
 चिकदुक्तेभिः पतति षड्वीरैः कमिवृहत् ।
 चिदुङ्गायत्रीहृन्दांसि सर्वा ता यम आहितां ॥ १६ । ऋग्वेदसंहिता १०म, १४सू.

जातदन्तस्य प्रथमे वर्षे अकृतचूडस्य वर्षत्रयाभ्यन्तरे मृतस्याग्नि-
संस्कारे सत्यसत्यप्येकाहः । दन्तजातेऽप्यकृतचूडे त्वहीरात्रेण
शुद्धिरिति विशुद्धकरणत् । प्रथमवर्षचूडाकरणे त्वग्निसंस्कारस्य
चूडाकरणानन्तरं नियतत्वात्त्रिरात्रमेव ।

अतएव वशिष्ठः ।

जनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रमे-
वेति । वर्षत्रयादूर्ध्वं चूडाभावेऽपि अग्निसंस्कारो नियतस्तथा
त्यहमशीचम् ।

नात्रिवर्षस्य कर्तव्यं बान्धवैरुदकक्रिया । इति ।
मनुना त्रिवर्षन्यूनस्य संस्कारनिषेधे नात्रिवर्षस्याभ्यनुज्ञानात् ।
अङ्गिरसा च न्यूनत्रिवर्षरूपकालापेक्षया नैशिक्यभिधानादत-
र्द्धं त्यहाभिधानाच्च ।

विप्रे न्यूनत्रिवर्षे तु तेषां* शुद्धिस्तु नैशिकी । इति ।

यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येनमशीचं त्यहमाचरेत् ॥

स्त्रीणामकृतचूडानां मृतौ सद्यःशीचम् । अकृतचूडायान्तु
कन्यायां सद्यःशीचमित्यापस्तम्बस्मरणात् । कृतचूडानामपि
वाग्दानादर्व्यागेकाहः ।

यदाह याज्ञवल्करः ।

अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् । इति ।

* मृत इति पाठान्तरम् ।

अदत्ता वाग्दानरहिता । कन्यासापिण्डः* पुरुषत्रयपर्यन्त-
मेव ।

तथाच वशिष्ठः ।

अप्रत्तानाञ्च स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञायते । इति ।
त्रिपुरुषानन्तरं समानोदकाशीचङ्कल्पम् । एतच्चाशीचमविवा-
हितविषयमेव । विवाहे त्वन्यथा तथैव पूर्वं प्रतिपादितत्वात् ।
वाग्दानादूर्ध्वं विवाहसंस्कारात्प्राक् पतिकुले पितृकुले च
त्रिरात्रम् ।

यथाह मरीचिः ।

वारिपूर्वम्यदत्ता तु या नैव प्रतिपादिता ।

असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम् ॥ इति ।
या तु प्रतिपादिता वाग्दत्ता वारिपूर्वं नैव प्रतिपादितेत्यन्यः ।
उभयोः पतिपितृपक्षयोः ।

विवाहानन्तरं विष्णुः ।

संस्कृतासु स्त्रीषु नाशीचस्मितपक्षे तत्प्रसवमरणे चेत्पितृ-
गृहे स्यातां तदैकरात्रञ्चेति ।

प्रसव एकरात्रं मरणे त्रिरात्रमिति विवेकः । एतच्च वयो-
विशेषकृतमशीचं सर्ववर्णसाधारणम् ।

तथाचाङ्गिराः ।

अविशेषेण वर्णानामर्वाक्संस्कारकर्म्मणः ।

* कन्यकानां सापिण्डमिति पाठान्तरम् ।

त्रिरात्रन्तु भवेच्छुद्धिरिति ॥

व्याघ्रपादोऽपि ।

तुल्यं वयसि सर्वेषामिति ।

यत्त्वङ्गिरसाभिहितम् ।

विप्रे न्यूनं त्रिभिर्वर्षैर्मृते शुद्धिस्तु नैशिकी ।

द्वाहेन क्षत्रिये शुद्धिस्त्रिभिर्वैश्यसुतं तथा ॥

तथान्यदपि तेनैव ।

निवृत्तचूडके विप्रे त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।

निवृत्ते क्षत्रिये षड्भिर्वैश्ये नवभिरुच्यते ॥

शूद्रे त्रिवर्षन्यूनं तु मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः ।

अत ऊर्ध्वं मृते शूद्रे द्वादशाहो विधीयते ॥

षड्वर्षान्तमतीतो यः शूद्रः संस्त्रियते यदि ।

मासिकन्तु भवेच्छीचमित्यङ्गिरसभाषितम् ॥ इति ।

तमतीतो य इत्यनेन च हारीतवचनं विरुध्यते ।

न्तु ।

आमौञ्जिवन्धनादिप्रः क्षत्रियश्च धनुर्ग्रहात् ।

आप्रतोदग्रहाद्वैश्यः शूद्रो वस्त्रद्वयग्रहात् ॥ इति ।

स्यनाद्यनन्तरं मृतः पूर्णाशीचनिमित्तं भवतीत्यर्थः ।

पद्मयग्रहणयोग्यो द्वादशादिवर्षदेशीय* एव न षड्वर्ष-

मार्थे देशीयप्रत्ययविधानात् आदिपदाच्च द्वादशवर्षमारभ्य षोडशवर्षादी-
इत्यर्थः ।

देशीय इति । शूद्रस्य षड्वर्षानन्तरं मासिकाशौचाभिधान-
माङ्गिरसहारीतेन विरुध्यते । तस्माद्ब्रह्मनामनुग्रहे व्याख्या-
इति मन्वाद्यनेकस्मृतिपर्यालोचनया विश्वरूपधारिस्वरमेधा-
तिथिविज्ञानेश्वरप्रभृतिभिराचार्यैर्वयोऽवस्थाशौचं* सर्व्ववर्ण-
साधारणमेवेति व्याख्यातम् । अथवाङ्गिरसऋष्यशृङ्गवचना-
न्यधिकाशौचप्रतिपादकान्यनापहिषयतया व्यवस्थापनीयानि ।

अथ जननमरणाशौचे वर्णनियमेन कालनिर्णयः† ।

तत्र मनुः ।

दशाहं श्रावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

जननेऽप्येवमेवं स्याद्विपुलां शुद्धिमिच्छताम् ॥ इति ।

महागुरौ त्वाश्वलायनोक्तो विशेषः ।

द्वादशरात्रं महागुरुषु दानाध्ययने वर्ज्जयेन्निति ।

पुत्रानुत्पाद्य संस्तव्य वेदार्थद्वाहयित्वा वृत्तिञ्च‡ यो ददाति स

महागुरुः । एतच्च विप्रविषयम् । चक्षुरादिविषये तु

यान्नवल्काः ।

चक्षुस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु ।

त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तद्वर्द्धं न्यायवर्त्तिनः ॥ इति ।

पाकयज्ञद्विजशूषादिरतः शूद्रो न्यायवर्त्ती तस्य तद्वर्द्धं मासार्द्धम् ।

* बाल्यादिभेदेनाशौचकल्पनम् । † कालनियम इति पाठान्तरम् । ‡ भक्तादिकम् ।

पराशराङ्गिरःशातातपवशिष्टैः क्षत्रियस्य दशाहेन विंशति-
रात्रेण च वैश्यस्य द्वादशाहेन विंशतिरात्रेण च शूद्रस्य विंशति-
रात्रेण सर्वेषां वर्णानां दशाहेन च सूतके नृतके शुद्धिरित्यभि-
हितम् । तल्लोकसमाचाराभावाद्नादरणीयमिति केचन
मन्यन्ते । अथवा देशाचारतो व्यवस्था विज्ञेया । उत गुणव-
द्गुणवद्विषयेयथाक्रमं न्यूनाधिककल्पाश्रयेण निर्वाहः । किं वा
आपदनापद्नेदेन व्यवस्था । एतच्च जननमरणञ्च ज्ञातमेवा-
शुचित्वापादकं* दशाहादि†कालनियमस्तूपत्यादिप्रभृत्येव ।

विगतन्तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्देशम् ।

यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेदिति ॥

अत्र शृणुयादित्युपादानाच्छ्रवणमेव निमित्तमिति गम्यते ।
यच्छेषं दशरात्रस्थेत्यनेन च उत्पत्त्यादिप्रभृत्येव कालनियमो-
ऽवगम्यते ।

तथाहि ।

निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । इति ।

अत्रापि श्रवणस्यैवोपादानाच्च । नृपादिहतानां शास्त्राविहित-
मार्गेणात्मघातिनां पाषण्ड्यादिप्रेतानाञ्च सम्बन्धिनी ये
सपिण्डास्तेषां सद्यः शौचम् ।

तथाच याज्ञवल्करः ।

* जननं मरणञ्च यदा ज्ञातं तदैव वैदिककर्मानधिकारापादकं भवतीत्यर्थः ।
† दशाहादिकालगणना तु जननमरणदिनमारभ्येत्यर्थः ।

हतानां नृपगोविप्रैरन्वञ्चात्मघातिनाम् ।

अन्वञ्चं सद्यःशीचमित्यर्थः । नृपेण प्रमादहते दशाहादिक-
मेव । क्रोधाद्युद्धहते सद्यःशीचम् । युद्धक्षतेन कालान्तर-
हतस्यैकाहः ।

अत्र च गीतमः ।

गीत्राह्वणहतानामन्वञ्चं क्रोधाद्यायुध्यतः* । इति ।

[क्रोधग्रहणमप्रमादव्यापादितनिरासार्थम् ।

तथा ।

ब्राह्मणार्थं विपन्ना ये योषितां गोश्वेऽपि वा ।

आहवेऽपि हतानाञ्च एकरात्रमशीचकम् ॥

क्षत्रधर्मेण सङ्ग्रामाङ्गनशृतस्य सद्यःशीचम् ।

तदाह मनुः ।

उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ।

सद्यः सन्तिष्ठते यन्नस्तथाशीचमिति स्थितिः ॥

यन्नः पिण्डदानादिरूपः सन्तिष्ठते समाप्तो भवतीत्यर्थः । दक्षेण
दश पक्षाः सूतकी शृतकी चोपन्यस्ताः ।

सद्यःशीचमथैकाहस्यहस्तुरहस्तथा ।

षड्दशहादशाहश्च पक्षो मासस्तथैव च ।

मरणान्तं तथा चान्यदशपक्षास्तु सूतकी ॥

सूतकशब्दोऽशीचीपलक्षणार्थः । अत्र सद्यःशीचादि षडह-

* युद्धमकुर्वन्तः ।

पर्यन्तपक्षा यायावरादीनां* यद्दिना यत्र निर्वहति तादृश-
प्रतिग्रहाग्निहोत्रादिविषयः । तत्र स्मार्त्तविषयत्वेनापि वच-
नस्य चरितार्थत्वात् । दशाहादिकपक्षासु ब्राह्मणादिवर्ण-
विषयाः । मरणान्तिकविषयसु दक्षेणैव दर्शितः ।

अस्नात्वा नाप्यहुत्वा च अदत्त्वान्नं तथा द्विजः ।

एवंविधस्य सर्वस्य सर्वदा सूतकम्भवेत् ॥

व्याधितस्य कर्दर्थस्य व्रणग्रस्तस्य सर्वदा ।

क्रियाहीनस्य सर्वस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥

व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।

आहत्यागविहीनस्य भस्मान्तं† सूतकम्भवेत् ॥

आहत्यागः आहकरणम् । एतच्च जननमरणं रजोदर्शनं
चापद्युदयोत्तरकाल एव निष्पन्नम् । तदा तद्दिनप्रभृत्येव
दशाहादिकालनिर्णयः । यदा त्वहनि च प्रहराधिकेऽतिक्रान्ते
रजन्यां वा जननादिकमर्द्धरात्रायाक् चेद्भवति तदा तदर्द्धदिनै-
कदेशव्यापित्वेऽपि तदाशीचस्य तद्दिनप्रभृत्येव गणनेत्येकः
कल्पः । रात्रिं त्रिधा विभज्य प्रथमभागद्वये चैत्पूर्वदिन-
प्रभृत्येवेत्यपरः । प्रागुदयात्पूर्वदिनप्रभृत्येवेति तृतीयः । यदाह
कश्यपः ।

उदिते तु यदा सूर्यो नारीणां दृश्यते रजः ।

जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्व्वरी ।

* यागशीलानाम् । † मरणान्तम् ।

अर्द्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते ॥

रात्रिङ्गुर्यान्निभागान् हौ भागौ पूर्वं एव तु ।

उत्तमोऽंशः प्रभातेन युज्यते सूतसूतके ॥

रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ।

पूर्वमेव दिनद्वाह्यं यावन्नाभ्युदितो रविः ॥ इति ।

अत्र देशाचारः प्रमाणम् ।

अत्र जनने पूर्वैतिकर्तव्यता विहिता साम्प्रतमितरत्रा-
भिधीयते ।

तत्र मनुः ।

न विप्रं स्त्रेषु* तिष्ठन्सु मृतं शूद्रेण हारयेत्† ।

अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ॥

स्त्रेषु तिष्ठतिस्त्रित्यविवक्षितार्थमस्वर्गत्वादिदोषकथनात् ।

तथा ।

दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।

पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथायोगं द्विजातयः ॥

यथायोगमिति वैश्याप्रतिलोमक्रमेण । अतएव स्वाभिप्राय-

प्रकटनार्थं प्रथमतः शूद्र एवोपात्तो वचने ।

हारीतः ।

न ग्रामाभिसुखं प्रेतं निर्हरेयुः ।

* सजातीयेषु । † वाहयेदिति पाठान्तरम् । सजातीयसत्त्वे शूद्रेण कर्त्ता मृतं विप्रं
न वाहयेदित्यर्थः । अत्र ह्यजातीर्विकल्पविधानात् शूद्रेणेति अनुक्तकर्त्तरि तृतीया ।

याज्ञवल्क्यः ।

स दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृतार्थवत् ।

उपेत उपनीतः । शूद्रसु वस्त्रद्वयग्रहणयोग्यकालीन उप-
नीतसदृशः वस्त्रद्वयग्रहणं द्वादशादिषोडशवर्षमध्ये तु । आहि-
ताग्निदाहप्रक्रियया दाहादिकङ्कार्थम् ।

तत्रायं विशेषः ।

उपनीतस्य लौकिकाग्निना अनाहिताग्नेः स्वर्गह्या-
ग्निना आहिताग्नेश्च वैतानाग्निभिरिति ।

लौकिकाग्निश्च चाण्डालाग्न्यादिव्यतिरिक्तः ।

तथाच देवलः ।

चाण्डालाग्निरमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कर्हिचित् ।

पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणीचिन्तः* ॥ इति ।

स्वर्गह्योक्तविधिना असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति हुत्वा
दग्धव्यः ।

प्रचेताः ।

स्नानभ्येतस्य पुत्राद्यैर्वस्त्राद्यैः पूजनं ततः ।

नग्नेदेहं दहेन्नैव किञ्चिद्देयं परित्यजेत् ॥

किञ्चिच्छब्दाद्वस्त्रैकदेशं श्मशानवास्यर्थं देयं परित्यजेदित्यर्थः ।

निगमः ।

सन्ध्यायां वा तथा रात्रौ दाहः पाथेयकर्म च ।

* शिष्टकर्तृकचाण्डालादिकाग्निपरिग्रही न उचित इत्यर्थः ।

नवश्रावश्च नो कुर्यात्कृतं निष्फलतां व्रजेत् ॥

दाहानन्तरम्प्रचेताः ।

प्रेतस्य बान्धवा यथावद्वसुदकमवतीर्य नोद्वर्षयेयुः*रुद-
काञ्जलिमसिञ्चेयुः । अपसव्ययज्ञोपवीतवाससा दक्षि-
णाभिमुखाः ब्राह्मणस्योदङ्मुखाः प्राङ्मुखाश्च राजन्यवैश्य-
योरिति ।

याज्ञवल्करः ।

सप्तमादशमाहापि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः ।

अप नः शीशुच दधमनेन पितृदिङ्मुखाः ॥

सप्तमादिवसादूर्वाग्दशमदिवसाहा अर्वाक् ज्ञातय एकसगोत्र-
पिण्डाः समानोदकाश्च । एतच्च विषमदिनेषु कार्यमेव ।

तथाच गौतमः ।

प्रथमतःतीयपञ्चमसप्तमनवमेषूदकक्रियेति ।

वशिष्ठः ।

सव्यात्तराभ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां कुर्वीरन्निति ।

उदकदाने संख्यानियममाह

याज्ञवल्करः ।

सकृत्प्रसिञ्चेदुदकं नामगोत्रेण वाग्यतः ।

नामगोत्रेणोपलक्षितमुदकं नामगोत्रे समुच्चार्योदकं सिञ्चेयु-
रित्यर्थः ।

* गात्रमार्जनं न कुर्यात् । नोद्वर्षयेरन्निति अन्यत्र पाठः ।

नामगोत्रे समुच्चार्येति उदकं सिञ्चेयुरित्यर्थः ।
प्रचेताः ।

त्रिः प्रसेकं जलैः कुर्यात्प्रेतस्तृप्यत्विति ब्रुवन् ।
दिने दिनेऽञ्जलीपूर्णान् प्रदद्यात्प्रेतकारणात् ॥
तावद्विंश कर्त्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते ।
यावद्दशमः पिण्डः समाप्यते इत्यर्थः ।

यमस्तु विंशेपान्तरमाह ।

सचेलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
पाषाणं तत आदाय विप्रे दद्याद्दशाञ्जलीन् ॥
द्वादश क्षत्रिये दद्याद्वैश्ये पञ्चदश स्मृताः ।
त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततः सम्प्रविशेद्गृहम् ॥
एतच्चोदकदानं सृतं मातामहमाचार्यञ्चोद्दिश्य नियमेन
कार्यम् । सत्यादिषु सत्यामिच्छयाङ्कार्यमसत्यां न ।
यथाह याज्ञवल्क्यः ।

एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया ।
एवम्पूर्वोक्तप्रकारेण नित्यतयेत्यर्थः ।

कामोदकं सखी प्रप्ता स्वस्त्रीयश्वशुरर्त्तिजाम् *
कामोदकमित्युपादानादिच्छाभावे अकरणे दीप्तो नास्ति इति
गम्यते ।

पिण्डदानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः ।

* सखिपुत्रे इति पाठान्तरम् ।

पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ।

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यङ्गीरञ्च मृगमये ॥

पिण्डयज्ञावृता पिण्डयज्ञप्रक्रियया प्राचीनावीतित्वदर्भादिना
सहितत्वरूपया च आकाशे शिक्वादी* ।

प्रचेताः ।

प्रेतान्न स्नाहीत्युदकं स्थाप्यमिव चेदङ्गीरमिति । पिण्ड-
दानञ्च संस्कृतानां कुशेषु असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं
दद्यात् ।

संस्कृतानान्तु कुशेषु इति प्रचेतःस्मरणात्पाषाणेऽपि पिण्डो देयः ।
तथाच शङ्खः ।

भूमौ माल्यं पिण्डम्यानीयमुपलेष्वादयुरिति ।

याज्ञवल्क्येन पिण्डत्रयमेवाभिहितम् । विष्णुस्तु यावत्या-
शीचदिनानि तावत्पिण्डदानमाह ।

यावदशीचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डञ्च दयुरिति ।

पारस्करः ।

प्रेतेभ्यः सर्व्ववर्णेभ्यः पिण्डान्दद्युर्दशैव तु ।

एवम्पिण्डोदकदाने गुरुलघुकल्पावान्नाती । तत्र यद्यप्यन्य-
तरपञ्चानुष्ठानेऽपि शास्त्रार्थसिद्धिः तथापि गुरुकल्पे प्रेतो-
पकारातिशयः कल्पः । अन्यथा गुरुतत्पञ्चानुपपत्तेः । एवं
दत्तस्य पिण्डस्य प्रतिपत्तिकर्माह

* रज्जुनिर्मिते पदार्थे यत्र द्रव्यं स्थाप्यते शिक्वा इति प्रसिद्धिः ।

द्वयशातातपः* ।

वाग्यताः प्रयताः[†] चैव तिष्ठेयुः पिण्डसन्निधौ ।

ततो वास्ये निवृत्तेऽस्य नद्यान्तु प्रक्षिपेच्च तम् ॥ इति
नद्यभावे प्रशस्ताकाशेषु प्रक्षिपेत् । यत्राशीचस्य क्वासस्तत्रापि
दश पिण्डाः दातव्याः ।

अशीचस्य च क्वासेऽपि पिण्डान्दद्याद्दशैव तु ।

इति शातातपस्करणत् ।

पञ्चाक्षिरात्राशीचे पारस्करः ।

प्रथमे दिवसे देयास्तयः पिण्डाः समाहितैः ।

द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनन्तथा ॥

पिण्डे द्रव्यादिनियममाह शुनःपुच्छः ।

फलमूलैश्च पयसा शाकेन च गुडेन च ।

तिलमिश्रञ्च दर्भेषु पिण्डं दक्षिणतो हरेत् ॥

वारदेशे प्रदातव्यो देवतायतनेऽपि च ।

तूष्णीं प्रसक्तं[‡] पुष्पञ्च धूपदीपस्तथैव च ॥

शालिना शक्तुभिर्व्यापि शाकैर्वाप्यथ निर्व्वपेत् ।

प्रथमेऽहनि यद्व्यं तदेव स्याद्दशाहकम्[§] ॥ इति ।

कर्तृनियमो गृह्यपरिशिष्टे ।

असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

* द्वयप्रवेता इति पाठान्तरम् । † प्रयिता इति पाठान्तरम् । ‡ प्रसक्तमिति
सकलपुस्तके पाठः परिदृश्यते परन्तु प्रशस्तमित्येव साधु । § दशमपिण्डदानपर्यन्तम् ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् दशाहं समापयेत् ॥

दशाहपर्यन्तमेवायं नियमः । अतस्तन्मध्ये देशान्तरस्थितसन्नि-
हितसपिण्डपुत्राद्यागमनेऽपि प्रथमदिवसोपक्रान्तेनैव* दश-
पिण्डाः दातव्याः । न पुत्रादिभिः सन्निहितैरपि । दाहा-
नन्तरङ्गत्यमेकादशाहादिकन्तु सन्निहितसपिण्डेन पुत्रादिनैव
कार्यं पुत्राद्यभावे प्रथमप्रक्रान्तेनैव† । सपिण्डीकरणे तु
विशेषः । स च आहस्तवके वक्ष्यते ।

उदकदानन्तु सर्वैः सपिण्डादिभिः कार्यं पिण्डदानन्ते-
केनैव पुत्रादिना । पुत्रबहुत्वे त्वितरानुमत्या ज्येष्ठेनैव पाति-
त्यादिदोषरहितेन ।

मरीचिः । अनेनैवाभिप्रायेण ।

सर्वैरनुमतङ्गत्वाः‡ ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।

द्रव्येण वा विभक्तेन सर्वैरेव कृतम्भवेत् ॥ इति ।

अविभक्तानान्तु द्रव्यमविभक्तमेव । विभक्तेषु स्वस्वशक्त्यपेक्षया
स्वाङ्गनात्किञ्चिदौर्द्ध्वदेहिकोद्देशयुक्तमुद्धृत्य ज्येष्ठाय निवेदयेत् ।
तदा च द्रव्यमविभक्तमेव भवतीति द्रव्येण वाविभक्तेनेत्यस्य
निर्व्वाहः । विभक्तेषु द्रव्यसमीकरणेनैकस्य कर्तृत्वं षोडश-
आङ्गदावेव न सांवत्सरिके ।

पिण्डदानाधिकारिक्रममाह शङ्खः ।

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।

* प्रथमपिण्डेनैव । † पूरकपिण्डदाया । ‡ सर्वेष्वनु मतं कृत्वा इति गन्थान्त-
रीयपाठः ।

पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्पत्न्यभावे तु सीदरः ॥
गीतमः ।

पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्युस्तद-
भावे ऋत्विगाचार्याः ।

अत्र शङ्खवचनानुरोधेन पुत्राभावे पत्नी तदभावे सपिण्डा इति
क्रमः । पुत्राश्च द्वादशविधा औरसादयः ।

अतएव औरसादिपुत्रपरिगणनानन्तरम्
याज्ञवल्काः ।

पिण्डदोऽंशहरश्चैव पूर्वाभावे परः परः । इति ।
तत्रापि औरसाभावे पौत्रः तदभावे प्रपौत्रस्तदभावे पुत्रिका-
दिक्रमः ।

अतएव स्मृतिसङ्ग्रहे ।

पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिकासुत एव च । इति ।
ऋथ्यगृह्यः ।

पुत्रेषु वर्त्तमानेषु नान्यो वै कारयेत्स्वधाम् ।

आनुकूल्यादपुत्रस्य श्रावं कुर्यात्समन्तकम् ॥

बौधायनः ।

अपुत्रस्य स्त्रिया कार्यं पिण्डश्रावं तथोदकम् ।

क्रियालोपो न कर्त्तव्यः प्रेतस्य गतिकाङ्क्षिभिः ॥

यदा त्वनुपनीतः पुत्रः संस्कर्त्ता पत्नी वा तदग्निदानमेव सम-
न्तकङ्कार्यम् ।

तथाच कात्यायनः ।

असंस्कृतेन पत्न्या च ह्यग्निदानं समन्तकम् ।

कर्त्तव्यमितरत्सर्व्वङ्कारयेदन्यमेव* हि ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह सुमन्तुः ।

अनुपनीतोऽपि कुर्व्वीत मन्त्रवत्पितृमेधिकम्† ।

यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवस्तरः ॥

वर्षत्रयानन्तरं चूडाभावेऽपि स एवौर्द्धदेहिकं मन्त्रवच्च कुर्यात्

वर्षत्रयादूर्वाक् कृतचूडोऽपि शक्तश्चेत्सर्व्वं मन्त्रवच्च कुर्यात् ।

यद्यशक्तः अथाकृतचूडो वा तदाग्निदानमात्रं कुर्यादिति व्यवस्था ।

शङ्कः ।

भार्यापिण्डं पतिर्दद्याद्भर्त्तुं भार्या तथैव च ।

श्वश्रूदेस्तु सुषा चैव तदभावे तु सोदरः ॥

भार्यापिण्डमित्यादि पुत्राद्यभावविषयम् ।

वीजिचेत्त्रिणोर्विषये मरीचिः ।

सगोत्रे वान्यगोत्रे‡ वा यो भवेद्विधवासुतः ।

पिण्डश्चाङ्गविधानन्तु त्रेत्रिणे प्राग्विनिर्वपेत् ॥

वीजिनेऽपि ततः पञ्चात्वेत्री जीवति चेत्कचित् ।

वीजिने द्युरादौ च मृते पञ्चात्तदीयते ॥

उभौ यदि मृतौ स्यातां वीजिन्यादौ तदा ददेत् ।

* अन्यद्वारा कारयेदित्यर्थः । † पितुरौर्द्धदेहिककर्म्मकलापम् । ‡ सगीवादन्य-
गीवाद्या इति चन्द्रिकाधृतपाठः ।

चेत्रिण्यादौ न दत्तं स्याद्वीजिने नोपतिष्ठते* ॥

चेत्रिणे दत्त्वा वीजिने दत्ते तद्वीजिने नोपतिष्ठत इत्यर्थः ।
एतच्च विधवानियोगविधिना यत्र नियोगस्तद्विषयम् । अनि-
योगस्थले तु नारदोक्तं द्रष्टव्यम् ।

जाता ये त्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा ।

अरिक्थभाजस्ते सर्व्वे वीजिनामेव ते सुताः ॥

दद्युस्ते वीजिने पिण्डं माता चेच्छुल्कतो हता ।

अशुल्कोपनीतायान्तु† पिण्डता वोदुरेव तु ॥ इति ।

पिण्डता वीजिसापिण्डमात्रमेव तेषां न पिण्डदानाद्य-
धिकारः । ते सुता वोदुरेव चेत्रिण एवेत्यर्थः । पिण्डदा-
वोदुरेव ते इत्यपि पाठः । सापिण्डे सत्यपि न ब्रह्मचार्या-
दिभिः पिण्डोदकदानादिकङ्कर्त्तव्यम् ।

तथाच याज्ञवल्करः ।

न ब्रह्मचारिणः कुर्य्युदकं पतितास्तथा ।

उदकमिति पिण्डदानाद्युपलक्षणं ब्रह्मचारिणः‡ उदकदानादि-

* चेत्रिणे प्राक् प्रदापयेदादौ चेत्रिणि स्मृते इति शेषः ततः । चेत्रिस्मरणानन्तरं
वीजिस्मरणे पश्चाद्वीजिने तु दापयेदित्यन्वयः । कश्चित् कदाचिद्वेचे जीवति अर्थादादौ
वीजी स्मृतः तदा वीजिने आदौ दद्युः स्मृते तु तदनन्तरं चेत्रिणि चेत् तदा पश्चात् चेत्रिणे
प्रदीयते । उभौ यदि स्मृतौ एकदेति शेषः । तदादौ वीजिने याज्ञं पश्चात् चेत्रिणे तत्र
हेतुं दर्शयति आदौ न दत्तं स्यादित्यादि । † अशुल्कोपहतायान्तु इति ग्रन्थान्तरीयपाठः ।
‡ ब्रह्मचारिकर्तृकोदकदानादिनिषेध इत्यर्थः ।

निषेधो मातापित्रादिव्यतिरिक्तविषयः ।

तथाच स एव ।

आचार्यपित्रुपाध्यायानिर्हत्यापि व्रती व्रती ।

शकटान्नञ्च नाश्नीयान्न च तैः सह संविशेत् ॥

व्रती ब्रह्मचारी व्रती व्रत्येव नास्य ब्रह्मचर्यव्रतभ्रंश इत्यर्थः । स ब्रह्मचारी शकटान्नमाशौचन्नं नाश्नीयात् । निर्हत्येत्थनेन दाहा-
द्यौर्द्ध्वदेहिकं सकलमपि लक्ष्यते ।

मात्रादिव्यतिरिक्तविषये मनुः ।

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।

समाप्ते तूदकङ्कत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

आदिष्टी ब्रह्मचारी । केचन प्रायश्चित्तिनमादिष्टीति मन्यन्ते ।

व्रते समाप्ते तूदकङ्कत्वा दिनत्रयमशुचिः स्यादित्यर्थः ।

वृद्धमनुः ।

क्लीवाद्या नोदकं कुर्युः स्तेनब्रात्याविधर्म्भिणः ।

गर्भभर्तृद्रुहश्चैव सुराप्यश्चैव योषितः ॥

पूर्वोक्तब्रह्मचार्यादिव्यतिरिक्तैरपि सपिण्डैर्मृतपाषण्डाद्युद्देशे-
नोदकादिकं न कार्यम् ।

तथाच याज्ञवल्करः ।

पाषण्डानाश्रिताः स्तेना भर्तृघ्नः कामगादिकाः ।

सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ॥

वेदवाह्यलिङ्गधारणं पाषण्डम् । अनाश्रिताः अधिकारि सत्य-
प्याश्रमविशेषरहिताः । स्तेनाः ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तोत्तमद्रव्य-

हारिणः । पाषण्ड्यादिमरणस्याशौचादिनिमित्ताभावान्मरणे
सति सपिण्डैरुदकादिकं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । सुराप्य इत्या-
दिषु* लिङ्गमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात् ।

आत्मत्यागिषु विशेषमाह गौतमः ।

प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषीदकोद्वयनप्रपतनैः स्वेच्छता-
मिति ।

प्रायो महाप्रस्थानम् । अनाशकमनशनम् । प्रपतनं शैलशिखरा-
दवपातनम् । इत्यादिभिर्निमित्तैः शास्त्राविहितमार्गेणैच्छा-
पूर्वकं मृतानामशौचादिकं न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अङ्गिराः ।

चाण्डालादुदकात्सर्पाङ्गान्मृणाद्वैद्युतादपि ।

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्म्मिणाम् ॥

उदकं पिण्डदानञ्च प्रेतैभ्यो यत्प्रदीयते ।

नोपतिष्ठति तत्सर्व्वमन्तरीक्षे विनश्यति ॥

मनुः ।

वृथासङ्करजातानां* मन्त्रज्यासु च तिष्ठताम् ।

आत्मनस्त्यागिणाञ्चैव निवर्त्तेतोदकक्रिया ॥

वृथासङ्करजातानामिति वृथाजाताः पञ्चमहायज्ञादि-
रहिताः सङ्करजाताः प्रतिलोमजाः । प्रमादात्पूर्व्वोक्तनि-

* आदिना आत्मत्यागिन्य इत्यत्र स्त्रीत्वमविवक्षितम् । + वृथाजातानां सङ्करजाता-
णाञ्चेत्यर्थः इत्यापरः अयमाणः प्रत्येकं सम्बुध्यते इति न्यायादिति शेषः ।

मित्तैर्मरणे विद्यत एवाशीचादिकम् ।

अतएवाङ्गिराः ।

अथ कश्चिदमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः ।

तस्याशीचं विधातव्यं कर्तव्या चीदकक्रिया ॥

चाण्डालादिमृताहिताग्नेरग्न्यादीनां प्रतिपत्तिकर्म च
स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् ।

वैतानम्यक्षिपेदसु आवसथ्यञ्चतुष्पथे ।

पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथामृते ॥

वृथामृतः अविहितमार्गेण मृतः ।

तथा ।

आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।

तेषामपि च गङ्गायास्तीरे संस्थापनं मतम् ॥

गङ्गेति पुण्यनद्युपलक्षणम् । एवं पूर्वोक्तनिन्दितमरणे मृतानां
क्षेहादिनाग्न्याद्यैर्द्विदेहिककरणे स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमान्नातम् ।

कृत्वाग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं वहनं वृथा ।

रज्जुच्छेदाशुपातञ्च तप्तकच्छेण शुध्यति ॥ इति ।

एतच्च बुद्धिपूर्वकप्रत्येकाग्न्यादिकरणे ।

अबुद्धिपूर्वके तु संवर्त्तः ।

एषामन्यतमं प्रेतं यो वहेत दहेत वा ।

कटोदकक्रियां कृत्वा कच्छं सान्त्वनं चरेत् ॥

यच्च सुमन्वादिभिर्मांसं भैक्षहारस्त्रिषवणञ्च तथा एक-
रात्राभोजनादिकञ्चाभिहितम् तदशक्तविषये देशकाला-

अपेक्षानुसारेण योजनीयम् । यस्तु वृद्धादिर्युग्मभिषक्क्रिय-
स्तस्यात्महननमप्यनुज्ञातमादिपुराणेषु ।

वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।

आत्मानङ्घ्रातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः ॥

तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।

तृतीये तूदकङ्कत्वा चतुर्थे आङ्गमारभेत् ॥

तथा ।

गच्छेन्महापथं वापि तुषारगिरिमादरात् ।

प्रयागे वटशाखायां देहत्यागङ्करोति यः ॥

स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः ।

उत्तमान्प्राप्नुयात्लोकान्नात्मघाती भवेत्कचित् ॥

एतेषामधिकारस्तु सर्वेषां सर्वजन्तुषु ।

नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ।

अशौचं स्यात्प्रहं तेषां वज्रानलहतेषु च ॥

वाराणस्यां म्रियेद्यस्तु प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।

प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कस्यचित्कचित् ॥

विवस्वान् ।

सर्वेन्द्रियविमुक्तस्य स्वव्यापाराज्जमस्य च ।

प्रायश्चित्तमनुज्ञातमग्निपातो महापथः ॥

* औषधसेवनादिक्रियात्सारहितः इत्यर्थः ।

† शौचिन सह स्मृतिः तस्याः

स्रुत्याचाररहित इत्यर्थः ।

धर्माज्जिनासमर्थस्य* हादशवार्षिकादिरूपप्रायश्चित्तासमर्थस्य ।
एवं शास्त्राविहितमार्गेण मृतानां चाण्डालादिमृतानां सं-
वत्सरादूर्ध्वमौर्ध्वदेहिकङ्कार्यम् ।

षट्त्रिंशन्मते ।

गोब्राह्मणैर्हृतानाञ्च पतितानां तथैव च ।

ऊर्ध्वं संवत्सरात्कुर्यात्कर्म्ममौर्ध्वदेहिकम् ॥

अत्रापरां विशेषमाह

पराशरः ।

चाण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रेर्हृती यदि ।

आहिताग्निर्मृतो विप्रो विशेषेणात्मघातकः ॥

दहेत ब्राह्मणं विप्रो लोकान्मनौ मन्त्रवर्जितम् ।

दग्धास्थीनि पुनर्गृह्य चारेण चालयेत्ततः ।

स्वेनाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेतत्पुनर्दहेत् ॥

संवत्सरादूर्ध्वगपि तत्तत्पापानुसारेण द्विगुणादिकं प्राय-
श्चित्तं विधाय नारायणबलिञ्च कृत्वा और्ध्वदेहिकङ्कार्यम् ।
आयुषोऽनित्यत्वेन† संवत्सरानन्तरमौर्ध्वदेहिकादिलोपप्रस-
ङ्गात् ।

तच्च नारायणबलिञ्चत्वा ।

तथाच वृद्धयाज्ञवल्करः ।

* बहुषु पुस्तकेषु दर्शनादेवं रक्षितं परन्तु स्वयंपाराक्षमस इत्येव पाठो युक्तः ।

† पुत्रादिरूपाधिकारिणामिति शेषः ।

नारायणबलिः कार्य्या लोकगर्हाभयान्नरैः ।
 तथा तेषां भवेच्छीचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥
 नारायणबल्यौर्द्धदेहिककरणे भवतीत्यर्थः ।
 सर्पहतेषु विशेषः ।

संवत्सरं यावत्पञ्चम्यां नागपूजां विधाय तदनन्तरं नारा-
 यणबलिङ्गत्वा सौवर्णनागं प्रत्यक्षाङ्गाच्च व्यासीद्देशेन
 ब्राह्मणाय दत्त्वा और्द्धदेहिकद्वय्यात् ।
 नारायणबलिस्वरूपञ्च विष्णुनाभिहितम् ।

एकादशीं समासाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिम् ।
 विष्णुं समर्चयेद्देवं यमं वैवस्वतं तथा ॥
 दश पिण्डान् घृताभ्यक्तान्दर्भेषु मधुसंयुतान् ।
 तिलमिश्रान् प्रदद्याद्देवं संयतो दक्षिणामुखः ॥
 विष्णुं बुद्धौ समासाद्य नद्यन्मसि ततः क्षिपेत् ।
 नामगोत्रग्रहङ्गत्वा पुष्पैरभ्यर्चनं तथा ।
 धूपदीपप्रदानञ्च भक्ष्यभोज्यं तथापरम् ॥
 निमन्त्रयेत् विप्रान्वै पञ्च सप्त नवापि वा ।
 विद्यातपःसमृद्धान्वै कुलोत्पन्नान् समाहितान् ॥
 अपरेऽहनि सम्प्राप्ते मध्याह्ने समुपोषितः ।
 विष्णोरभ्यर्चनङ्गत्वा विप्रांस्तानुपवेशयेत् ।
 उदङ्मुखान्यथाज्येष्ठं पितरूपमनुस्मरन् ॥
 मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्व्वद्वय्यादतन्वितः ।
 आवाहनादि यत्प्रोक्तं दैवपूर्व्वं तथाचरेत् ॥

तस्मान्नात्वा ततो विप्रस्तृप्तिं पृष्ट्वा यथाविधि ।
 हविष्यव्यञ्जनेनैव तिलादिसहितेन च ।
 पञ्च पिण्डान् प्रदद्याच्च दैवं रूपमनुस्मरन् ॥
 प्रथमं विष्णवे दद्याद्ब्रह्मणे च शिवाय च ।
 यमाय सानुसाराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ॥
 मृतं सङ्कीर्त्य मनसा गोत्रपूर्वमतः परम् ।
 विष्णोर्नाम गृहीत्वैवं पञ्चमं पूर्ववत्क्षिपेत् ॥
 विप्रानाचम्य विधिवदक्षिणाभिः समर्चयेत् ।
 एकं वृद्धतमं विप्रं हिरण्येन समर्चयेत् ।
 गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतन्तं मनसा स्मरेत् ॥
 ततस्तिलाभ्यो विप्रास्तु हस्तैर्दर्भसमन्वितैः ।
 क्षिपेयुर्गोत्रपूर्वन्तु नामबुद्धौ निवेश्य च ॥
 हविर्गन्धतिलाभस्तु तस्मै दद्यात् समाहिताः ।
 मित्रभृत्यजनैः सार्धं पञ्चाङ्गुलीत वाग्यतः ॥

भविष्यपुराणे ।

सुवर्णभारनिष्पन्नं नागङ्गत्वा तथैव गाम् ।
 व्यासाय दत्त्वा विधिवत्पितुरानृणमाप्तवान् ॥ इति ।
 उदकादिदानानन्तरकर्त्तव्यतामाह
 याज्ञवल्क्यः ।

कृतीदकान् समुत्तीर्णान्मृदुशाहलसंस्थितान् ।
 स्नाता नाववदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥
 अववदेयुः बोधयेयुः ।

इतिहासरूपञ्च ।

मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारं सारमार्गणम् ।

करोति यः स मूढात्मा जलबुद्बुदसन्निभे ॥ इति ।

तथाच न रोदितव्यमपीति स एवाह ।

स्नेहाशु बान्धवैर्मुक्तं प्रेती भुङ्क्ते यतोऽवशः ।

अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥

इतिहासश्रवणानन्तरं किङ्कर्तव्यमित्यत आह ।

इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।

विदश्य निखपत्राणि नियता द्वारवेश्मनि* ॥

आचम्यादाय सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि† पदं शनैः ॥

धर्म्मार्थप्रेतनिर्हरणादिकर्तव्यतायामपि स्नानानन्तरं प्राणाना-
यस्य निखपत्रदंशनप्रभृतिगृहप्रवेशान्तकर्मकरणेन सद्यः
शुद्धिः‡ ।

यतः स एवाह ।

प्रवेशनादिकङ्कर्म्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि ।

इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिं परेषां§ स्नानसंयमात् ॥

पराशरः ।

अनाथं ब्राह्मणस्मेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

* द्वारि वेश्मनः इति पाठान्तरम् ।

† प्रसूरे ।

‡ सख्यशून्यानामिति शेषः ।

§ उदासीनानामशौचसम्बन्धरहितानामिति यावत् ।

पदे पदे यज्ञफलमानुपूर्वाङ्गमन्ति ते ॥

न तेषामशुभं किञ्चित्पापं वा शुभकर्माणाम्* ।

जलावगाहनात्तेषां सद्यःशौचं विधीयते ॥

यत्तु स्नेहादिवशान्निर्हृत्य† तदन्नमश्नाति तद्गृहे च निवसति
तस्य दशाहाच्छुद्धिर्यस्तत्पूर्ववदेव निर्हृत्य तद्गृहे वसति न
तदन्नमश्नाति स त्रिरात्राच्छुध्यति । यश्च निर्हरणादिकमेव
करोति न तद्गृहवासं न च तदन्नभोजनं स त्वेकाहात् ।

तथाच मनुः ।

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।

विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरासांश्च बान्धवान् ॥

यद्यन्नमन्ति तेषान् दशाहेनैव शुध्यति ।

अनदन्नन्नमल्लैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ॥

एतच्च सजातीयविषयम् ।

विजातीयविषये तु गौतमोक्तो विशेषः ।

अवरश्चेद्वर्णः पूर्ववर्णमुपसृशेत्पूर्वीं वावरम् । तत्र
शावोक्तमाशौचमिति ।

उपसृशेन्निर्हरेत् । हीनवर्णश्चेदुत्कृष्टं निर्हरति उत्कृष्टश्चेन्नीचं
तत्र निर्हरणीयाशौचदिनैः शुद्धिः । ब्राह्मणश्चेच्छूद्रं निर्हरति
तदा मासेन शुद्धिः, शूद्रश्चेद्ब्राह्मणं तदा दशभिर्दिनैः, इत्यनेन
प्रकारेणानुसन्धेयम् ।

* शुभं कर्म येषां शुभकर्माकारिणामित्यर्थः । † दाहं कृत्वा ।

ब्रह्मपुराणे ।

ब्राह्मणस्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।

कामान्मोहाद्गयास्त्रोभाक्त्वा तज्जातितां व्रजेत् ॥

पुत्राः कुर्वन्ति* विप्रायां† चक्षविट्शूद्रयोःनयः ।

सः‡ तादृशेभ्यः§ पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ॥

राज्ञि सृते सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहितः ।

मन्त्री वा तदशीचन्तु चीर्त्वा पश्चात्करोति सः ॥

अनपत्ये अविद्यमानसपिण्डे च राजनि सृते स्वपुरोहितस्तस्मै
राज्ञे आहं कुर्यात्तत्रयुक्ताशीचं चीर्त्वेत्यर्थः । शवसंस्पर्श-
निमित्तं चाशीचं स्पर्शवत् एव न तद्भार्यादीनां तद्भव्याणां वा ।
तथाचाङ्गिराः ।

आशीचं यस्य संसर्गाज्जायते गृहमेधिनः ।

क्रियास्तस्य न लुप्यन्ते गृह्याणाञ्च न तद्भवेत् ॥

क्रिया वैतानोपासनाद्याः । गृह्याणां गृहे भवानामति-
क्रान्ताशीचेऽप्येवमेव ।

अतिक्रान्ते दशाहे तु पश्चाज्जानाति चेद्गृही ।

त्रिरात्रं सूतकं तस्य न तद्भव्यस्य कर्हिचित् ॥

इति स्मरणात् । त्रिरात्रमिति मातापितृव्यतिरिक्तविषयम् ।

आशीचिनां नियमविशेषो याज्ञवल्क्येन दर्शितः ।

* आहमिति शेषः । † विप्रमिति पाठान्तरम् । ‡ विप्र इति शेषः । § क्षत्रि-
यादिस्त्रीषु जातेभ्यः । ॥ कस्मिन् स्थलेऽपीत्यर्थः । वस्तुतः कस्यचिदित्येव साधु ।

क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक् पृथक् ।

क्रीताशना अयाचितलब्धाशना भवेयुरिति नियमादर्थादेत-
दभावे अनशनं सिद्धं दिनत्रयपर्यन्तमयं नियमः ।

तथाच वशिष्ठः ।

गृहाव्रजित्वा अयस्त्रस्तरे त्यृहमनश्नन् आसीरन् ।

क्रीतोत्पन्नेन वर्त्तेरन्निति ।

आशीचिनां शयनाय तृणमयस्त्रस्तरः अयस्त्रस्तर इत्युच्यते ।

मनुः ।

अचारलवणान्नाः स्युर्निर्मज्जेयुश्च ते त्यृहम् ।

मांसाशनञ्च नाश्रीयुरिति ॥

गौतमः ।

अधःशय्याशायिनी ब्रह्मचारिणः सर्व्व इति ।

तथा वपनं दुःखानुभाविभिः सर्व्वैः सपिण्डैः पुत्रैरेव स्वस्वदेशा-
चारानुसारेण । प्रथमदिनप्रभृति विषमदिनेषु अपि आद्यादि-
प्रदानात्पूर्व्वङ्कर्त्तव्यम् ।

यदाहापस्तम्बः ।

अनुभाविनाञ्च परिवापनमिति ।

अनुभाविनोऽल्पवयसः सपिण्डाः पुत्राश्च ।

तथा ।

द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं क्षुरकश्मं प्रयत्नतः ।

तृतीये पञ्चमे वापि सप्तमे वा प्रदानतः ॥

तथा ।

गङ्गायां भास्करे चेत्ते मातापित्रोर्गुरौ सृते ।
 आधाने सोमपाने* च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥ इति ।
 देवलः ।

दशमेऽहनि सस्नाप्ते स्नानङ्गामाहहिर्भवेत् ।
 तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च ॥ इति ।
 प्रथमादिदिनेषु कृतचौरस्यापि शुद्धार्थं दशमदिनेऽपि वपन-
 कर्त्तव्यम् । दशमदिनमिति सूतकान्तोपलक्षणम् । अन्ते च
 वाससां त्याग इति स्मरणात् । सूतकान्तकर्त्तव्यवासस्याग-
 साहचर्यात्केशश्मश्रुदित्यागोऽपि सूतकान्तेऽपि कर्त्तव्यः ।
 अस्थिसञ्चयनदिनमपि वैकल्पिकम् ।

तत्र संवर्त्तः ।

प्रथमेऽङ्गि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।
 अस्थिसञ्चयनङ्कार्यं दिने तन्नोन्नजैः सह ॥
 विष्णुः ।

चतुर्थे दिवसेऽस्थिसञ्चयनं कुर्यात्तेषाञ्च गङ्गाभसि
 प्रक्षेपः । द्वितीये त्वस्थिसञ्चय इति स्वगृह्यानुसारेण
 व्यवस्था । अस्थिसञ्चयनदिवसे च श्मशानवासिदेवता-
 नामुद्देशेन पूजा कर्त्तव्या ।

असृश्यत्वलक्षणाशीचनिवृत्तिकालनियममाह
 देवलः ।

दशाहादित्रिभागेन कृते सञ्चयने क्रमात् ।

* आधानकाले सीमे च इति पाठान्तरम् ।

अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तत्त्वदर्शनाम् ॥

त्रिचतुःपञ्चदशभिः सृष्ट्या वर्णक्रमेण तु ।

अस्थिसञ्चयनकृतएव स्वाशौचत्रिभागतः ॥

शुद्धिर्न त्वस्थिसञ्चयनाभाव इति तात्पर्यम् ।

तथाच स्मर्यते ।

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शी न दुष्यति । इति ।

एतदुपनीतविषयम् । अनुपनीते त्वस्थिसञ्चयनमन्तरेण स्वा-
शौचत्रिभागतः सृष्ट्यत्वम् ।

तदाह देवलः ।

स्वाशौचकालाहिज्ञेयं स्पर्शनन्तु त्रिभागतः ।

शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यथाशास्त्रं प्रचोदितम् ॥ इति ।
कर्मानधिकारलक्षणं त्वाशौचं स्वस्ववर्णाशौचकालानन्तरं
स्नानादिभिरपगच्छति । एतच्चाशौचमाहिताग्नेः संस्कारदिन-
प्रभृति अनाहिताग्नेसु मरणदिनप्रभृति अस्थिसञ्चयनं तूभयो-
रपि संस्कारादिदिनप्रभृतीति विवेकः ।

तथाचाङ्गिराः ।

अनग्निमत उत्क्रान्तैः* साग्नेः संस्कारकर्म्मणः† इति ।
पैठीनसिरपि ।

अनग्निमत उत्क्रान्तैराशौचादिर्हिजातिषु ।

दाहादग्निमती विद्याद्विदेशस्थे मृते तथा ॥ इति ।

* जननमरणदिनैः । † दाहदिनमारभ्य ।

साग्निकस्य दाहप्रभृत्येवाशीचादीनि तत्पुत्रादीनामासंस्कारात्मन्यादिकर्मलोपो नास्ति* ।

अशीचे नित्यनैमित्तिकयोर्निवृत्तिः पारस्करेण दर्शिता ।

नित्यानि विनिवर्त्तेरन्नित्यवैतानवर्जं शालाग्नावेकः

अन्य एतानि कुर्युः ।

अत्र नित्यशब्देनावश्यकनैमित्तिकानामप्युपसंग्रहम् । अतो वैतानानां स्मार्त्तानाञ्च कर्मणां प्रतिप्रसवेऽपि नैमित्तिकस्यापि प्रतिप्रसवः । काम्यानान्तु सर्व्वत्र सर्व्वव्यापिनिवृत्तिः । वितानाग्नीनां विस्तारः चैताग्निः । तत्र क्रियमाणानि नित्याग्निहोत्रादीनि वैतानानि वर्ज्जयित्वा नित्यानि विनिवर्त्तेरन् इत्ययं निषेधो नित्याग्निहोत्रादिषु न प्रवर्त्तते इत्यर्थः । अतः स्वयमेव कुर्यात् । शालाग्निर्गृह्योऽग्निस्तत्सम्बन्धिनां सायंप्रातर्होमस्थालीपाकादीनां पाक्षिकी कर्त्तव्यता कारणमकरणं वा शास्त्रार्थ इत्यर्थः । यदा कारणपक्षस्वीकारः तदा अन्य असपिण्डा एतानि कुर्युः अन्येनासपिण्डेनैतानि कारयेदित्यर्थः । तत्रापि खद्रव्यत्यागात्मकप्रधानं स्वयमेव कुर्यात् । तस्यानन्यनिष्पाद्यत्वात् ।

पुलस्त्यः ।

सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजत्सूतको वापि त्यजन् गच्छेदधो हिजः ॥

* दाहात्माक् सन्ध्यादिकर्मलोपो नास्तीत्यर्थः ।

इष्टिराहिताग्नेर्दर्शपोर्षमासादिकश्चरुः । अनाहिताग्नेः स्थाली-
पाकादिरूपः ।

जातूकर्णः ।

सूतके तु ससुत्पन्ने स्मार्त्तङ्ग्यं कथं भवेत् ।

पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥

पिण्डयज्ञः पिण्डपिष्टयज्ञः । चरुश्चपणकर्माश्वयुज्यादिकः
स्थालीपाकश्च । असगोत्रा असपिण्डाः पिण्डनिषेधस्याशौच-
निमित्तत्वात् । अशौचरहितेन ब्रह्मचारिणा सपिण्डेन
होतव्यमिति गम्यते ।

वृहस्पतिः ।

सूतके मृतके चैव अशक्तौ आहभोजने ।

प्रवासादिनिमित्तेषु हावये* न तु हापयेत्† ॥

अग्निसाध्येऽपि वैश्वदेवस्य निवृत्तिस्तथा पञ्चयज्ञादीनामपि ।

तथाच संवर्त्तः ।

विप्रो दशाहमासीत वैश्वदेवविवर्जितः ।

पञ्चयज्ञविधानन्तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः ॥ इति ।

एवञ्चोक्तमित्यनेमिन्निकव्यतिरेकेणैतरेषां नैमित्तिकानामपि
निवृत्तिः । यत्पुनः

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते । इति
तत्काम्यहोमाभिप्रायं वैश्वदेवाभिप्रायं वा ।

* अन्येन होमं कारयेत् । † न तु त्यजेदित्यर्थः ।

सन्ध्याविषये विष्णुपुराणे ।

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेभ्यते ।

अन्यत्र सूतकाशीचविभ्रमातुरभीतितः ॥

सूतके आशीचे सन्ध्यायाः न स्वरूपतः परित्यागः अपि तु
मन्त्रोच्चारणपूर्विकायाः । पुलस्थेन प्राणायामरहितमानसिक-
सन्ध्याभ्यनुष्ठानात् ।

सूतके सूतके चैव सन्ध्याकर्म्म समाचरेत् ।

मनसा धारयेन्मन्त्रान् प्राणायामादृते द्विजः ॥ इति ।
अञ्जलिप्रक्षेपसु सावित्रीमुच्चार्य कार्यः ।

तथाच पैठीनसिः ।

सूतके सावित्या चाञ्जलिं प्रक्षिप्य दक्षिणाङ्गत्वा सूर्यं
ध्यायन्नमस्कुर्यात् ! इति ।

सूतकादौ ग्रहणे जाते स्नानदानश्राद्धे न दोषः ।

तथाच वृद्धवशिष्ठः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायान्मृतके सूतकेऽपि च ।

अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी मृत्युं न विन्दति ॥

तथा ।

सूतके सूतके चैव न दोषो राहुदर्शने* ।

तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

सूतके सूतके वाऽसपिण्डैरसमानोदकैश्चाशीचान्नं न भीतव्यम् ।

* राहुदर्शननिमित्तस्नानदानश्राद्धादिकरणे इति ग्रन्थकाराशयः ।

उभयत्र दशाहानि* कुलस्यान्नं न भुज्यते ।

उभयत्र सूतके स्मृतके च । सकुल्यानान्तु न दोषः ।

सूतकेषु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत् ।

इति तेनैवोक्तत्वात् ।

षट्त्रिंशन्मते ।

उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतकं नैव दोषकृत् ।

एकेनापि परिज्ञाते भोक्तृदोषोऽनुपावहेत् ॥

उभाभ्यां दाढभोक्तृभ्यां यद्यपि दात्रा सूतकाद्यपरिज्ञाते दातुः
सूतकं नास्ति ज्ञातस्यैव जननादेर्निमित्तत्वात्† तथापि दाढ-
परिज्ञानमन्तरेण केवलं भोक्तृज्ञानेऽपि वचनाद्भोजने दोषो
भोक्तुरेव उपपद्यते भोक्तुरपि ज्ञानं भोजननिवृत्तौ निमित्तम् ।
सूतकादिस्वरूपनिष्पत्तिरेकोऽग्रः तज्ज्ञानच्चापरः एतदुभय-
विशिष्टः‡ निमित्तम् । एवञ्च निमित्तैकदेशस्य प्रसवादेर्भोक्ता
ज्ञातत्वादेकदेशविभावितन्यायेनाऽन्यस्यापि सम्भाव्यमानत्वात्

* दशाहानि इत्युपलक्षणं तेन क्षत्रियादेरपि जननमरणाशीच जाते असपिण्डैः
असमानोदकैश्च द्वादशाहादिपर्यन्तम् अशीच्यन्नं न भोक्तव्यम् । † अशीचं प्रतीति शेषः ।

‡ सूतकादिस्वरूपीत्यतितज्ज्ञानरूपीभयविशिष्टम् ।

§ निज्जुते लिखितं नैकमेकदेशविभावितः ।

दाप्यः सर्वं वृषेणार्थमयाह्यस्वनिवेदितः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनम् । यो लिखितानेकं सुवर्णादिकमपलपति स एकद्रव्ये सात्यादिभि-
र्विभावितः सर्वं दद्यात् । एकदेशविभावनाद्विज्ञानतः एव तस्य तदपलापेन दुःशीलत्वाव-
धारणादपरांशेऽपि तथात्वमेव सम्भाव्यते । सत्यविभावकस्यापि प्रक्रान्तविषये यथार्थवाक्य-
निश्चयादविभावितंशेऽपि सत्यवादित्वसम्भावनमित्येव तर्कपरम्परागत एकदेशविभावितन्यायः ।

केवलभोक्तृज्ञानेऽपि भोजननिवृत्तिः । यदा तु दात्रा ज्ञातं न
भोक्ता एकदेशविभावितव्यायात्तदापि भोक्तुरेव वचनाद्भोजन-
निमित्तो दोषः न दातुः । अपि च दातुः सूतकान्नभोज-
यित्वदोषोऽस्त्येव अयञ्च भोजयित्वनिमित्तो दोषः सूतके
सूतके विहितप्रथमादिदिननवश्राद्धादिव्यतिरिक्तकाले विज्ञेयः
तत्काले विहितत्वात् ।

ब्रह्मपुराणे ।

अपि दातृगृहीत्रोश्च सूतके सूतके तथा ।

अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कदाचन* ॥

विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ॥
बृहस्पतिः ।

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा सूतसूतके ।

परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः ॥

भुञ्जानेषु च विप्रेषु त्वन्तरा सूतसूतके ।

अन्यगृहीदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥

मरीचिः ।

लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।

शाककाष्ठदण्डेष्वप्सु दधिसर्पिःपयःसु च ॥

तिलौषधाजिने‡ चैव पक्वापक्के स्वयङ्ब्रह्मः§ ।

* भोजनकारयित्वनिमित्तदोषः । † शय्यकारमते ज्ञातेऽज्ञाते वा श्राद्धादौ ब्राह्मण-
भोजने कोऽपि दोषो नास्ति । ‡ तिलौषध्याजिन इति पाठान्तरम् । § स्वयं ब्रह्म इति
ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

पुष्पेषु चैव सर्वेषु नाशीचं सृतसूतके ॥

स्वयङ्गहः स्वायनुज्ञातो गृह्णीयादित्यर्थः । पक्वापक्व इति पक्वं
भक्ष्यजातमपक्वं तण्डुलादिकं चान्नसत्रवृत्तादेव ग्राह्यं नान्य-
स्मात् ।

तथाचाङ्गिराः ।

अन्नसत्रप्रवृत्तानां*माममन्नमगर्हितम् ।

भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रन्तु पयः पिबेत् ॥

अत्र भक्ष्यव्यतिरिक्तौदनादिविषये पक्वशब्दः । इतरथा मरीचि-
वचनविरोधात् । व्रतादिश्वारब्धेषु सत्सु पञ्चाङ्गिसूतकादिकं
भवति तदा तावन्मात्रे सूतकाभावः ।

व्रतयज्ञविवाहेषु आदौ होमैर्ध्वने जपेत् ।

प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥

इति स्मरणात् । सूतकमिति सूतकस्याप्युपलक्षणम् । प्रारम्भश्च
तेनैवीकृतः ।

प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्यो व्रतजापयोः† ।

नान्दीमुखं‡ विवाहादौ आदौ पाकपरिष्कृत्या ॥

प्रारम्भाभावेऽपि कन्याया अधार्यत्वे, सन्निहितलग्नान्तराभावे
च विष्णुनैवाभ्यनुज्ञा दत्ता ।

* अन्नदानरूपयज्ञप्रवृत्तानामशीचिनां सकाशात् आमामन्नग्रहणे दीप्ये नास्ति इति
समुदायार्थः । † तथेति पाठान्तरम् । ‡ व्रतसत्रयोरिति पाठान्तरम् । § नान्दी-
आह्वमिति पाठान्तरम् ।

अनारब्धविशुद्धार्थं कुष्माण्डैर्जुहुयाद्भुतम् ।
गां दद्यात्पञ्चगव्याशी ततः शुध्यति सूतिकी ॥
कुष्माण्डैः कुष्माण्डमन्त्रैः* ।

* यद्देवा देवहेतुर्न देवासश्चक्रमा वयम् ।

आदित्यास्तस्मान्मा सुचतर्तस्यतेन मामित ॥

देवा जीवनकाभ्या यद्वाचावृतमुदितम् ।

तस्मान्न इह सुचत विश्वेदेवाः सजीवसः ॥

चततेन द्यावापृथिवी चततेन त्वं सरस्वती ।

कृतान्नः पाह्येनसी यत्किञ्चावृतमुदितम् ॥

इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ सीमो धाता ब्रह्मस्पतिः ।

ते नो सुचन्त्वेनसी यदन्यकृतमारिम ॥

स जात श्रसादुत जामिश्रसाज्जायसः श्रसादुत वा कनीयसः ।

अनाष्टं देवकृतं यदेन तस्मात्त्वमस्माज्जातवेदो सुसुग्धि ॥

यद्वाचा यन्मनसा बाहुभ्यामूर्ध्वभ्यामष्टीवह्नां शिष्टैर्यदवृतं चक्रमा वयम् ।

अग्निर्मा तस्मादेनसः गार्हपत्यः प्रसुचतु चक्रमा यानि दुष्कृता ॥

येन चितो अर्णवानिर्बभूव येन सूर्यं तमसी निर्मुमीच ।

येनेन्द्री विश्वा अजह्मादरातौस्तिनाहं ज्योतिषा ज्योतिरानशान आन्ति ॥

यत्कुसीदमप्रतीतं मयेह येन यमस्य निधिना चरामि ।

एतत्तदग्रे अमृणी भवामि जीवन्नेव प्रति तत्ते दधामि ॥

अन्नायि माता यदा पिपेष यदन्तरिक्षं यदा श्रसाति ।

क्रामामि चिते देवा दिवि जाता यदाप इमं मे ।

वरुण तत्त्वायामि त्वन्नो अग्ने सत्वन्नी अग्ने त्वमग्ने अयासि ॥

सुसुग्धि, सप्त च ॥ ३ ॥

तैत्तिरीये आरण्यके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

यददीव्यवृणमहं वसूवादित्यन्वा सज्जगर जनेभ्यः ।

अथानुलोमजविजातीयसपिण्डाशौचम् ।

तत्र बौधायनः ।

क्षत्रविट्शूद्रजातीया ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।

तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥

तेषामशौचे क्षत्रियादिजननादिनिमित्ताशौचे ।

हारीतः ।

दशाहाच्छुद्धयते विप्रो जन्महानौ* स्वयोनिषु ।

अग्निना तस्मादिन्द्रश्च संविदानौ प्रमुञ्चताम् ॥

यद्वृक्षाभ्यां चकर किल्बिषाख्यक्षाणां वयुमुपजिघ्रमाणः ।

उग्रम्पश्या च राष्ट्रम्भञ्च तान्यप्सरसावनुदत्ताम्बुजानि ॥

उग्रम्पश्ये राष्ट्रम्भत्किल्बिषाणि यदच्छब्दं तमनुदत्तमेतत् ।

नेत्रं क्षणानृणव इत्सुमानौ यमस्य लोके अधिरञ्जुराय ॥

अवते हिङ् उदुत्तममियस्मै वरुण तत्त्वायामि त्वन्नी अग्ने स त्वन्नी अग्ने ।

सङ्कुमुको विकुमुको निर्वृद्धो यश्च निखनः ॥

ते योऽस्मत् यक्ष्मनागसी दूरादूरमचीचतम् ।

निर्यक्ष्मचीचते कृत्यान् निर्वृत्तिञ्च ॥

तेन योऽस्मत्सृच्छातै तमस्मै प्रमुवामसि ।

दुःशः सानुशः साभ्यां घण्णेनामुघणेन च ।

तेनान्योऽस्मत्सृच्छातै तमस्मै प्रमुवामसि ॥

संवर्चसा पयसा सल्लुभिरगन्महि मनसा सः शिवेन ।

लष्टा नी अत्र विदधातु रायोऽनुमाष्टुं तन्नीतयद्विलिष्टं ॥

कृत्यान् निर्वृत्तिञ्च पञ्च च ॥ ४ ॥

तैत्तिरीये आरण्यके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।

* जननमरणे इत्यर्थः ।

विष्णुः ।

क्षत्रियस्य विट्शूद्रेषु सपिण्डेषु षड्रात्रत्रिरात्राभ्यां
वैश्यस्य शूद्रे सपिण्डे षड्रात्रेण शुद्धिर्हीनवर्णानामुत्कृष्टेषु
सपिण्डेषु जाते मृते वा तदाशौचव्यपगमे शुद्धिः ।
बौधायनेनोक्तमनापद्विषयं हारीताद्युक्तं त्वापद्विषयमिति
व्यवस्था । एतेषां सापिण्डं त्रिपुरुषमेव पिण्डास्त्वावर्तन्ते
त्रिव्रिति सापिण्डप्रकरणेऽभिहितत्वात् ।

अपरो विशेषः आपस्तम्बेनोक्तः ।

क्षत्रविट्शूद्रजातीनां यावन्मृतकसूतके ।

तेषान्तु पैतृकं शौचं विभक्तानान्तु मातृजम् ॥

पितृगेहेऽवस्थितानां तद्विभक्तानां पितृजातीयमाशौचं
विभक्तानान्तु मातृजात्याभिहितमित्यर्थः । प्रतिलोमानान्तु
सूतकादिकं नास्त्येव प्रतिलोमा धर्महीना इति स्मरणात् ।
मूत्रपुरीषोत्सर्गवन्मलापकर्षणार्थं शौचं कुर्यात् ।

अथ समानोदकाशौचम् ।

जन्मन्येकोदकानान्तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।

तत्र मनुः ।

दशाहं श्रावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छताम् ॥

एकोदकाः समानोदकाः ते च सप्तमपुरुषोर्द्धभागिनः* ।

* गामिन इत्यर्थः ।

समानोदकभावानुवृत्तिश्च यावज्जन्मनान्मोर्विज्ञानम् ।

तथाच मनुः ।

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्मनान्मोरवेदने ॥ इति ।

वर्त्तत इत्यन्वयः ।

अथ प्रोषितमरणजननाशौचम् ।

तत्र निर्दशजननश्रवणे पितुः सचेलस्नानाच्छुद्धिः ।

यदाह मनुः ।

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासा जलमाप्नुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥

पुत्रस्य इति सम्बन्धसूचकत्वात्पितुरेव स्नानं सपिण्डानान्तु
दशाहादिके व्यतीते सूतकं नास्त्येव ।

अतएव देवलः ।

नाशुद्धिः प्रसवाशौचव्यतीतेषु* दिनेष्वपि ।

प्रोषितमरणे तु याज्ञवल्क्यः ।

प्रोषिते कालशेषः स्यादिति ।

देशान्तरस्य सपिण्डमरणे दशरात्राद्यशौचकाले चानतिक्रान्ते
दशरात्रादिशेषं यावदशौचं भवति । न श्रवणप्रभृति पुनर्द-

* नाशौचं प्रसवेष्वस्तीति ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

शाहिकमित्यर्थः । दशाहाद्यनन्तरं मासत्रयपर्यन्तं त्रिरात्रं
ततः षण्मासपर्यन्तं पक्षिणी ततो नवमादूर्वांगिकाहः । ततः
संवत्सरपर्यन्तं स्नानीदकदानाभ्यामेव शुद्धिः । संवत्सरानन्तरं
स्नानेनेति विवेकः ।

यदाह बृहद्वशिष्ठः ।

मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षण्मासे पक्षिणी तथा ।

अहस्तु नवमादूर्वागूढं स्नानेन शुध्यति ॥

स्नानं सहचरित*मुदकदानमप्याक्षिपति ।

मनुः ।

संवत्सरे व्यतीति तु सृष्ट्वैवापो विशुध्यति ।

सृष्ट्वा स्नानेनेत्यर्थः । अन्यानि यानि विरुद्धवचनानि तानि
पूर्वोक्तविषय एव योज्यानि एतन्मातापितृव्यतिरिक्तविषयम् ।

अतएव पैठीनसिः ।

पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥

दशाहमिति द्वादशाहाद्युपलक्षणार्थम् । सूतकी भवेदित्यनेन
प्रेतकार्यकर्त्तव्यतां दर्शयति । सापत्न्यमातरि विशेषो दत्ते-
योक्तः ।

पितृपत्न्यामपेतानां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।

संवत्सरे व्यतीति तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

* स्वसहचरितमिति पाठान्तरम् ।

एतच्च वक्ष्यमाणदेशान्तरलक्षणरहितदेशान्तरस्थलमृती । देश-
न्तरमृते तु सपिण्डे मासत्रयादर्वागपि सद्यःशौचम् ।

देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीवे वैखानसे* पती† ।

मृते स्नानेन शुध्यन्ति गर्भस्त्रावे च गोत्रिणः ॥

इति स्मरणात् ।

देशान्तरलक्षणमाह वृद्धमनुः ।

महानद्यन्तरं यच्च गिरिव्या व्यवधायकः ।

वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥

वृहस्पतिः ।

देशान्तरं वदन्येके षष्ठियोजनमायतम् ।

चत्वारिंशदन्त्यन्ते त्रिंशदन्ते तथैव च ॥

अत्र च देशान्तरतो व्यवस्था ।

स्मृत्यर्थसारे तु अन्यथा, तद्यथा

स्त्रीपुरुषयोः परस्परं त्वेवं सवर्षोत्तमपत्नीषु चैवम् ।

एवमित्यनेन मातापितृसवर्षांशौचमेवेति ग्रन्थकारः परामृष्ट-
वान् । देशान्तरे कालान्तरे च हीनवर्षायाः मातुः सपत्न्या मरणे
तु पुत्रस्य त्रिरात्रं हीनवर्षपत्नीषु चैवम् । संवत्सरे व्यतीते तु
सपत्न्योः परस्परं चैवमिति । अतिक्रान्ताशौचमुपनीतोपरम-
एव । एतच्च वयोवस्थाशौचवत्सर्व्ववर्णसाधारणम् ।

तथाच व्याघ्रपादः ।

* वानप्रस्थाग्रमणिः । † भर्त्तरि, अस्य च क्लीवे वैखानसे च इत्यनेन सम्बन्धः ।

तथाच क्लीवे पतौ वानप्रस्थे च पतौ भर्त्तरि मृते स्नानमात्रमशौचम् ।

तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम् ॥

अयमर्थः । जन्मप्रभृत्युपनयनादूर्वाचीनि* वयसि सदाशीचं तत् सर्वेषां ब्राह्मणादीनां तुल्यम् । यच्च दशाहादिके अतिक्रान्ते तदपि तुल्यम् । उपनीतोपरमे दशद्वादशेत्यादिरूपेण विषमम् । तस्मिन्नेव उपनीतोपरमे एवातिकालजमतिक्रान्ताशीचमभवति । न पुनर्व्यवस्थाशीचातिक्रम इति ।

अथ प्रोषितमृतदाहविधिस्तदशौचम् ।

प्रोषितादिमृतशरीरालाभे तदस्थिभिः प्रतिकृति† कृत्वा अस्थ्यामप्यलाभे स्वस्वगृह्योक्तप्रकारेण पर्णशरैः प्रतिकृतिं कृत्वा दाहः कार्यः । तत्राहिताग्निर्यदि प्रोषितमृतस्तदा दशाहवा-
दशाहादिकः‡मेवाशीचं भवति ।

तथाच वशिष्ठः ।

आहिताग्निश्चेत्यवसन् म्रियेत पुनः संस्कारकृत्वा शववद-
शौचमिति ।

सम्पूर्णाशीचं संस्कारादूर्ध्वमिति शेषः । अनाहिताग्नेस्त्रिरात्रम् ।

* पूर्वकाले । † शरीरप्रतिनिधिम् । ‡ शरीरालाभे अस्थिमात्रदाहे च आहिताग्ने-
ब्राह्मणस्य दशाहाशीचं क्षत्रियस्य द्वादशाहाशीचं वैश्यस्य पञ्चदशाहाशीचमिति दाहादूर्ध्व-
मिति शेषः ।

सुपिटैः*जलसंमिश्रैर्दग्धव्यञ्ज तथाग्निना ।
असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्ता स्वबान्धवैः ॥
एवं पर्जन्यं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
इति स्मरणात् ।

अथोपाध्यायाद्युपरमे ।

तत्र सन्निधाने अहरित्यनुवृत्तौ
याज्ञवल्करः ।

गुर्वन्तेवास्यानूचानः†मातुलश्रोत्रियेषु च ।
गुरुपाध्यायः । एकग्रामनिवासिनः सन्निहितश्रोत्रियस्यैत-
दाग्नीचम् ।

तद्यथाश्वलायनः ।

एकाहं सत्रह्यचारिणि समानग्रामे च श्रोत्रियः । इति ।
सत्रह्यचारी एकाचार्योपनीतः ।

आचार्यविषये मनुः ।

त्रिरात्रमाहुराग्नीचमाचार्यं संस्थिते सति ।
तस्य पुत्रे च पत्न्याञ्च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥
सन्निहितगुणवच्छ्रोत्रियसन्निहितमातुलाद्युपरमे
मनुरेव ।

श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

* यवपिटैः । † शिष्यः । ‡ साङ्गवेदाध्यायी ।

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्बान्धवेषु च ॥
उपसम्पन्नो मैत्रादियुक्तो* गुणयुक्तो वा ।

बृहस्पतिः ।

त्यहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेषु शुचिर्भवेत् ।
बृहप्रचेताः ।

संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते ।
संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः ॥
पितृरूपरमे स्त्रीणामूढानान्तु कथं भवेत् ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः ॥
श्वशुरयोर्भगिन्याञ्च मातुलान्याञ्च मातुले ।
पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम् ॥
तथा ।

मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च ।
अशौचं पक्षिणीं रात्रिं सृता मातामही यदि ॥
विदेशस्थभगिन्यादिषु स्नानाच्छुद्धिः ।
तथाच बृहविष्णुः ।

भगिन्यां संस्कृतायान्तु भ्रातर्यपि च संस्कृते ।
मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥
श्यालके तत्सुते चैव सद्यःशौचेन शुध्यति ।
अत्र भ्रात्रपेक्षया भगिन्यास्तदपेक्षया च भ्रातुः स्नानाच्छुद्धिः ।

* जपयज्ञादियुक्तः । तथाच मनुः । जप्येनैव तु संसिद्धेर्ब्राह्मणी नात्र संशयः ।
कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्नैवो ब्राह्मण उच्यते ॥

न तु भ्रात्रन्तरापेक्षया तस्य पूर्वोक्तरीत्या निर्दशादिमरणे*
ज्ञेयं तथा सन्निधाने ।

यामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि ।

शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुचिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥

अत्र शिष्यश्रोत्रियो निर्गुणौ । दिवा चेदाशीचमायाति† तदा
नक्षत्रदर्शनाच्छुद्धिः ।

विष्णुः ।

असपिण्डे स्ववेश्मनि सूतसूत एकरात्रम् ।

द्वद्विष्णुः ।

याममध्यगतो यावच्छ्वस्तिष्ठति कस्यचित् ।

यामस्य तावदाशीचं निर्गते शुचितामियात् ॥

अनेनैव न्यायेन नगरेऽपि स्वस्ववीथीं‡ यावत् श्वस्तिष्ठति
तावदाशीचमिति विज्ञेयम् । उक्तप्रकारेण अन्येऽपि गुरुलघु-
शीचकल्पाः सन्निधिविदेशस्थापेक्षया गुणवद्गुणापेक्षया व्यव-
स्थापनीयाः । क्षेत्रजादिषु

यान्नवल्काः ।

अनौरसेषु पुच्छेषु भार्यास्त्रन्यगतासु च ।

अहोरात्रमित्यनुवर्तते । अनौरसेषु क्षेत्रजदत्तकादिषु जातेषु
सूतेषु च । प्रतिलोमव्यतिरिक्तमन्यमाश्रिता अन्यगताः ।
प्रतिलोमाश्रितासु त्वाशीचाभाव एव । एतच्चासन्निधाने ।

* दशाह्वादिकालोत्तरमरणश्रवणे । † आपततौति पाठान्तरम् । ‡ स्वकीयपथम् ।

सन्निधौ विष्णुः ।

अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।

परपूर्व्यासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च ॥

अत्र त्रिरात्रमित्यनुवर्तते । परः पूर्वः पतिर्यासां भार्याणां
ताः परपूर्व्याः एवंविधाः स्त्रैरिष्याद्या यमाश्रितास्तस्यापि
त्रिरात्रमित्यर्थः । भार्यापुत्रशब्दयोः सम्बन्धिशब्दत्वात् । यस्य
च भार्या यस्य च पुत्रस्तस्यैवाशीचं सपिण्डानान्तु सद्यः
शीचम् ।

तथाच प्रजापतिः ।

अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।

गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता ॥

एतच्च सन्निधाने असन्निधाने तु पूर्वोक्तमेकाहं गोत्रिणः स्नान-
शुद्धाः स्युरिति । यत्र पितुस्त्रिरात्रात् पूर्णाशीचम्, तत्र
सपिण्डानां स्नानाच्छुद्धिः । यत्र तु पितुस्त्रिरात्रं तत्र सपिण्डा-
नामेकाहम्* ।

अतएव मरीचिः ।

सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्व्ययोः ।

एकाहन्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः ॥

खदेशराजनि मृते

* बहुषु पुस्तकेषु दर्शनात् एष पाठो रक्षितः परन्तु यत्र पितुस्त्रिरात्रं तत्रासन्निधाने
सपिण्डानां स्नानात् शुद्धिः सन्निधाने तु एकाहमित्येवं भवितुमर्हति ।

मनुः ।

प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः ।

ज्योतिषा सह वर्तते सज्योतिः अङ्गि चैवास्तमनपर्यन्तं रात्री
चेदुदयपर्यन्तमित्यर्थः । राज्ञां विषये विशेषेणैव अग्नीचा-
भावमाह ।

महीपतीनां नाग्नीचं हतानां विद्युता तथा ।

गोब्राह्मणार्थं सङ्ग्रामे यस्य चेच्छति भूमिपः ॥

महीपतीनामाग्नीचाभावस्तु असाधारणप्रजापरिपालनशान्तिक-
पौष्टिकादी नित्यनैमित्तिकादिषु तु पूर्वोक्तैव व्यवस्था । यस्य
च मन्त्रिपुरोहितादेरनन्यसाध्यकर्मणि सद्यः शौचम् ।

यदाह प्रचेताः ।

कारवः शिल्पिनो वैद्या दासी दासास्तथैव च ।

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥

कारवः सूपकारादयः । शिल्पिनः चेलनिर्भोजकचित्रकारा-
दयः । एतेषाञ्च स्त्रीयस्त्रीयासाधारणकर्मण्येव सद्यः शौचं
नान्यत्र ।

तथाच विष्णुः ।

न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सन्निपां सत्ते न
कारुणां कारकर्मणि ।

शातातपः ।

मूल्यकर्मकराः शूद्रा दासी दासस्तथैव च ।

ज्ञाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिताः ॥

एतदापदिषयम् ।

तथाच ।

सद्यः सृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्यहाच्छुचिः ।

चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते ॥

तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शशुद्धो भवति नित्यशः ।

अथानुगमनाशौचम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः क्वचित् ।

अनुगम्याभसि स्नात्वा सृष्ट्वाग्निं घृतभुक् शुचिः ॥

इयञ्च स्नानादिजन्याशुद्धिः समानोत्कृष्टजातीयानुगमने ।

ब्राह्मणेन क्षत्रियानुगमने कृते

वशिष्टेनोक्तम् ।

मानुषास्त्रिंशं सृष्ट्वा त्रिरात्रमशौचमस्त्रिंशं त्वहो-

रात्रम् । शवानुगमने चैवमिति ।

एवमित्यनेनाहोरात्रमतिदिशति । वैश्यानुगमने पक्षिणी

परिकल्पनीया । क्षत्रियापेक्षया न्यूनत्वात् शूद्रापेक्षयाधिक-

त्वात् । ब्राह्मणस्य शूद्रानुगमने

पराशरः ।

प्रेतीभूतन्तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अनुगच्छेन्मित्रयमाणं स त्रिरात्रेण शुध्यति ॥

त्रिरात्रे तु ततश्चीर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम्* ।

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

अनेनैव न्यायेन क्षत्रियस्य वैश्यानुगमने एकाहमित्यनुसन्धेयम् ।
शङ्कः ।

कच्छपादः सपिण्डस्य प्रेतालङ्करणे कृते ।

अन्नानादुपवासः स्यादशक्तौ स्नानमिष्यते ॥

ज्ञाने तु द्विगुणम् ।

पारस्करः ।

मृतस्य बान्धवैः सार्द्धं कृत्वा तु परिदेवनम्† ।

वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं श्राद्धादिकर्म च ॥

अथाशौचसन्निपातनिर्णयः ॥‡

तत्र यस्याशौचस्य यावत्कालस्तन्मध्ये तत्समस्य न्यूनस्य वा
सन्निपाते पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिरन्तरापतितस्य च ।

तथाच याज्ञवल्करः ।

अन्तराजन्मरणे शेषाहोभिर्विशुध्यति ।

स्वल्पाशौचमध्ये तु दीर्घाशौचसन्निपाते पूर्वशेषेण शुद्धिः ।

यदाहोशना ।

स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ।

* गङ्गाम् । † विलापम् । ‡ अशौचसङ्करनिर्णयः ।

न पूर्व्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव शुध्यति ॥
अपरो विशेषस्त्वङ्गिरसाभिहितः ।

सूतके सूतकञ्चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकम् ।
तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं* कुर्यान्न सूतकम् ॥

मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ† म्रियते पिता ।
पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥

पितुः शेषेण इति पित्राशौचकालनैव शुद्धिः न मात्राशौच-
शेषेणेत्यर्थः । पित्राशौचकालमध्ये माता यदि म्रियते तदा
पित्राशौचगमनानन्तरं मातुः पक्षिणीं कुर्यादिति तात्पर्यम् ।
ब्रह्मपुराणे ।

आद्यं भागद्वयं यावत्सूतकस्य तु सूतके ।
द्वितीये पतिते चाद्यात्सूतकाच्छुद्धिरिष्यते ॥

अत उर्ध्वं द्वितीयान्तु मृतकान्ताच्छुचिः स्मृता ।
एवमेव विचार्य्यं स्यान्मृतके मृतकान्तरे ॥

अस्यार्थः । सूतकसम्बन्धिचरमाहोरात्रस्य यदाद्यं भागद्वयं
दिवसस्य चतुर्धा विभागी यदहोभागत्वं तत्र द्वितीयसूतके
पतित आद्यात् सूतकाच्छुद्धिः । अत ऊर्ध्वमस्तमयानन्तरं
सूतकान्तरापाते द्वितीयसूतकविशेषमर्थवदिति । अमुमेवा-
भिप्रायं प्रकटयन्नितीयसूतकान्तरमप्याह

* शौचं शुद्धिं तथाच मृतकं मरणशौचमधिकृत्य शुद्धिं कुर्यान्न तु सूतकं जनना-
शौचमधिकृत्य इत्यर्थः । † मातृमरणजन्माशौचमध्ये ।

गौतमः ।

रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः रात्रिमात्राव-
शेषेण पूर्व्याशीचेन शुद्धिः ।

अपितु तदनन्तरं द्वाभ्यां प्रभाते रात्रेः पश्चिमयामे जननादि-
सन्निपाते तिसृभिः रात्रिभिः शुद्धिर्न पूर्व्यशेषेणैव ।

शातातपः ।

रात्रिशेषे द्वाहाच्छुद्धिः सूतिकाग्निरदश्च हित्वेतर-
सपिण्डानाम् ।

सूतिकाग्निरदं हित्वेत्याद्यसंग्रहे स्मरणात् ।

शातातपः ।

अन्तर्दशाहे जननात्यश्चात्यान्तरणं यदि ।

प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यं पिण्डदानं स्वबन्धुभिः ॥

प्रारब्धे प्रेतपिण्डे तु मध्ये चेज्जननं भवेत् ।

तथैवाशीचपिण्डैस्तु शेषं दद्याद्यथाविधि ॥

एवमेवाशीचसन्निपातेऽपि ।

प्रजापतिः ।

अशीचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्व्याशीचेन शुध्यति ॥

जातकर्मादिकर्म्मणि तात्कालिकी शुद्धिः ।

अथ दहनकालेऽग्निनाशे ।

तत्र यमः ।

यजमाने चितारुढे पात्रन्यासे तथा कृते ।

वर्षाद्यभिहते चाग्नी ततः पृच्छामि याज्ञिकाः ॥
 शेषा लब्ध्वावदग्धेन निर्मयं तत्र कारयेत् ।
 शेषं लाभे तथा कुर्याद्दग्धशेषस्य वा पुनः ॥
 अमु प्राशयन्ततः शेषमाग्न्यस्ताः स्मृता बुधैः* ।
 शेषं लब्ध्वा अरण्यप्रभृतिकाशेषं लब्ध्वा दग्धे वाग्न्युत्पादन-
 समर्थेन निर्मयं वा कृत्वाग्निसुत्पाद्य तेनाग्निना दहेत् ।
 अरण्यादिकाष्ठालाभे दग्धशेषकाष्ठस्य सम्बन्धि योमथिताग्नि-
 स्तेन तस्याप्यभावे अमु प्रक्षिपेत् इत्यर्थः । एवमनाहिताग्ने-
 रपि न्यायस्य समानत्वात् । अयन्तु विशेषः अरण्यभावान्नमन्थी-
 भावइति ।

अथ दशाहमध्ये दर्शपाते ।

तत्र भविष्यपुराणे ।

प्रवृत्ताशौचतन्त्रस्तु यदि दर्शः प्रपद्यते ।

अशौचसमाप्तिपर्यन्तमिति शेषः ।

* बहुषु पुस्तकेषु दर्शनात् एष पाठी रचितः परन्तु अमुप्राशयन्तु तत् शेषं समर्थेन
 निमय्य चेति पाठः समीचीनः । निर्णयसिन्धौ तु यज्ञम्पाशं इति कृत्वा क्वचित्क्वचिदन्यथा
 कृत्वा च वचनं लिखितम् । यथा यजमाने चितारूढे पात्रन्यासे तथा कृते । वर्षाद्यभिहते
 वज्रौ कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥ तददग्धकाष्ठेन मथनं तत्र कारयेत् । तच्छेषालाभतोऽन्येन
 दग्धशेषेण वा पुनः । इत्याज्यं लौकिके वज्रौ इतशेषं दहेतु वा इति ॥

समाप्य चोदकं पिण्डान् स्नानमात्रं समाचरेत् ॥

आशीचमन्तरा दर्शयिदि स्याद्वरवर्णिनाम्* ।

समाप्तिं प्रेततन्त्रस्य कुर्यादित्याह गौतमः ।

पैठीनसिः ।

आद्येन्द्रावेव कर्त्तव्याः प्रेतपिण्डोदकक्रियाः ।

द्विरैन्दवे तु कुर्वाणः पुनः श्रावं समञ्चते ॥

द्विरैन्दवे चन्द्रद्वये एकः प्राचीनः क्षीणः चन्द्रः अपरो भावी

वृद्धिमान् । एवं सामान्येन मातापितृविषयेऽपि दर्श एव
पिण्डोदकदानादितन्त्रसमाप्तिप्रसक्तौ श्लोको गौतमेनोक्तः ।

अन्तर्दशाहे दर्शश्चेत्तत्र सर्व्वं समापयेत् ।

पित्रोस्तु यावदाशीचं दद्यात्पिण्डं तिलाञ्जलीन् ॥

पित्रोरित्येकशेषः ।

यत्तु ।

पित्रोराशीचमध्ये तु यदि दर्शः समापयेत् ।

तावतैवोत्तरं तन्त्रं पर्य्यवस्य त्र्यहात्यरम् ॥

इति गालववचनम् । तस्य त्वयमर्थः पित्राशीचमध्ये दर्शपाते
समाप्तिरुत्तरतन्त्रस्याचिता किमुतान्याशीचमध्य इति । पितृ-
व्यतिरिक्तसपिण्डविषये तु उत्तरतन्त्रस्यावश्यकसमाप्तिप्रदर्श-
नार्थं पुनः पितृविषयेऽपि नियमार्थमिति । भवतु वा पितृ-
विषयेऽपि नियामकम् । तथापि

* ब्राह्मणादीनाम् । सर्व्ववर्णिनामिति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

अस्वर्ग्यं लोकविहिष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ।

इत्यनेन व्यायेन शिष्टाचारसहकृतेन पित्रोस्तु यावदाशीच-
मित्यनेन गीतमवचनं गालववचनञ्च बाध्यत इति पित्राशीच-
मध्ये दर्शपातेऽपि यावदाशीचं पिण्डादिकं दद्यात् । इतरेषान्तु
दर्शावधिकमेवोत्तरतन्त्रसमापनमिति विवेकः । अथवा क्षेत्र-
जस्य बीजपितृविषयं दत्तकादिपुत्राणां प्रतिग्रहीत्रादिमाता-
पितृविषयञ्च गालववचनं गीतमवचनान्तु औरसपुत्रिकापुत्रमातृ-
विषयम् अथवा औरसादीनां सर्वेषामपि स्वमातापितृविषये
आपदनापत्कल्याणयणेन व्यवस्था विज्ञेया ।

अथ देशान्तरगतस्य जीववार्त्ता नाकर्ण्यते तत्र पितृविषये
जातूकर्णः ।

पितरि प्रीषिते स्वस्य न वार्त्ता नैव वा गतिः ।

जङ्घं पञ्चदशावर्षात्कृत्वा तद्व्यतिरूपकम् ॥

कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।

पितृव्यतिरिक्तविषये

वृहत्सतिः ।

यस्य न श्रूयते वार्त्ता यावद्वादशवत्सरम् ।

कुशपुत्तलदाहेन तस्य स्यादवधारणम् ॥*

* वङ्गदेशीयनिबन्धे तु सन्देहे त्वाह्न यम इति कृत्वा अन्यथा कृत्वा च पितृविषये तु
एतद्वचनं पठितं यथा गतस्य न भवेद्वार्त्ता यावद्वादशवर्षिकी । प्रेतावधारणं तस्य कार्यं
मुतबान्धवैः ॥ इति ।

अथ च पितृमेधिकारश्च कालनियमस्त्वन्नातमरणदिनस्य
सांवत्सरिकस्य कालनियमवद्विज्ञेयः । स च आक्षप्रकरणे
वक्ष्यते । एवं पितृमेधिके कृते यदि जीवन्नागच्छेत्तदा तं वृत-
कुम्भे स्नापयित्वा शुभलग्ने उत्थाय जातकस्मादिभिश्चूडाकर-
णान्तैः संस्तुत्य उपनयनविधानेनोपनीय वहनपूर्वकं द्वादशा-
हमशक्ती त्रिरात्रं वा व्रतं कारयित्वा स्नानानन्तरं पूर्वस्थित-
भार्यां तदभावे अन्यां वा उवाहयेत् । ततश्च अग्नय आयुषत्
पुरोडाशकपालं कुर्यादिति विहितामिष्टिमायुषतीङ्गत्वा
यद्याधानेच्छुस्तदा ब्राह्म्यस्तीमेनेद्वा तथैन्द्राग्न्येन पशुना चेद्वा
अग्नीनादध्यात् ।

यदाह मनुः ।

जीवद्यदि समागच्छेद्वृतकुम्भैर्नियोज्य तम् ।

उडृत्य स्नापयित्वास्य जातकस्मादि कारयेत् ॥

द्वादशाहं व्रतं कुर्यात्त्रिरात्रमुपवास्य तु ।

स्नात्वोद्वहेत् तां भार्यां अन्यां वा तदभावतः ॥

अग्नीनाधाय विधिवद्ब्राह्म्यस्तीमेन वा यजेत् ।

अथैन्द्राग्न्येन पशुना गिरिङ्गत्वा च तत्र तु ॥

इष्टिमायुषतीं कुर्यादीक्षितांश्च क्रतूंस्ततः । इति ।

आहिताग्नेर्यत्र पुरोडाशस्तत्र नाहिताग्निर्यत्र ।

तथाच गृह्यप्रायश्चित्ते ।

यत्र वाहिताग्नेः पुरोडाशस्तत्र वा नाहिताग्नेश्च-
रवः ।

इति मदनपारिजाते मदनचितिपालदानजरुद्धे ।

स्तवकः पञ्चम आसीदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परं शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां सुकुरतलभूते स्थितिमियात्

द्वयं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिथस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजातकभट्टारमल्ल्यादि विरुदराजी-

विराजमानस्य श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदन-

पारिजाताभिधेये पञ्चमः स्तवकः ।

प्रठः स्तवकः ।

दाहादिकरूपकालापगमे चाशीचस्तवके कुलव्यापिनी
शुद्धिरभिहिता । तदनन्तरमिह स्तवके द्रव्यशुद्धिरभिधीयते ॥
तत्र याज्ञवल्करः ।

सौवर्णराजताजानामूर्ध्वपात्रग्रहाश्मनाम् ।

शाकरज्जुमूलफलवासो विदलचर्मणाम् ॥

पात्राणां चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।

सौवर्णं सुवर्णविकारः । राजतं रजतविकारः । अजं
शङ्खशक्तिमुक्ताफलादि । ऊर्ध्वपात्रं यज्ञियोलूखलादि ।
ग्रहा ऐन्दवा यवादयः । अश्मा दृषदादि । मूलमार्द्रकादि ।
विदलं वेणुदलादि । विदलग्रहणं तद्विकाराणां कृत्वादीना-
मुपलक्षणार्थम् । चर्म अजादीनां तच्च तद्विकाराणां वरत्ना-
दीनामुपलक्षणार्थम् । पात्राणि प्रोक्षणपात्रादीनि स्नेहरहि-
तानि । चमसा होढचमसादयः । एतेषां लेपरहितानां
मूत्रायुच्छिष्टस्यर्शमात्रे वारिणा शुद्धिः प्रक्षालनात् शुद्धिः ।
तथा ।

चरमुक्त्सुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा ।

चरुर्मृण्मयी चरुस्थाली । सुक् जुह्वादि । शुवः प्रसिद्धः । सस्नेह-
पात्राणि प्राशित्रहरणादीनि* लेपरहितानि चर्वादीनि

* प्राशित्रहरणादीनीति पाठान्तरम् । प्राशिविहरणादीनीति पाठान्तरम् ।

उष्णेन वारिणा शुध्यन्ति । सौवर्णादीनां लेपरहितानामेव
पूर्वोक्तशुद्धिः ।

तिथाच मनुः ।

निर्लेपङ्गाञ्जनं भाण्डमङ्गिरेव विशुध्यति ।

अजमशमयञ्चैव राजतञ्चानुपस्कृतम् ॥

अनुपस्कृतम् उपस्कृतं उक्तीर्णं रेखाद्युपेतं न उपस्कृतमनुप-
स्कृतम् । रेखादिखातेषु मूत्राद्युच्छिष्टावस्थानरहितमित्यर्थः ।

काकमुखदूषितपात्रस्य शुध्यन्तरमाह

शङ्खः ।

क्षणशकुनिमुखावसृष्टं निर्लिखेच्छापदमुखावसृष्टं* पात्रं
न प्रयुञ्जीति ।

निर्लेखनं शस्त्रैरुपरितनावयवापकर्षणं त्वक्षणमिति† यावत् ।
यद्वापस्तम्बेनोक्तम् ।

गवाघ्रातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यान्ति च ।

शुध्यन्ति दशभिः‡ चारैः खकाकोपहतानि च ॥ इति ।

एतच्च स्वल्पोपहतविषयम् । अत्र च चारो भस्म । एवं
सर्वत्र न्यूनाधिकशीचकल्पाः । स्वल्पाधिकाधिकारविषयत्वेन

व्यवस्थापनीयाः । उष्णेन वारिणा शुध्यन्तीत्यनुवृत्तौ

यान्नवल्काः ।

स्नासूपर्जिनधान्यानां मृषलोलूखलानसाम् ।

* पशुमुखावशिष्टम् । † लवां मीचनम् । ‡ दशभिर्दिनेः ।

स्फाः काष्ठकुरिका यज्ञाङ्गम् । अनः शकटम् । अत्र पुनर-
जिनग्रहणं यज्ञाङ्गाजिनप्राप्त्यर्थम् । एतेषामुष्णेन वारिणा
वक्ष्यमाणमृदाद्यन्यतमेन सहितेन शुद्धिरित्यर्थः ।

बीधायनः ।

तैजसानां मूत्रपुरीषशुक्रासृक्कृणपमद्यैरत्यन्तवासिता-
नामावर्त्तनम् । अल्पसंसर्गे तु परिलेखनम् । स्पर्श-
मात्रोपघाते तु त्रिःसप्तकल्पो भस्मना परिमार्जनमतै-
जसानामेवंभूतानामुत्सर्ग इति ।

अग्निसंयोगेन द्रवीकरणमावर्त्तनम् । भस्मना परिमार्जनं
कांस्यस्य नियतम् । यत्तु याज्ञवल्क्येन सौवर्णराजताजाना-
मित्युपक्रम्य वारिणा शुद्धिरिष्यते इति केवलोदकमेवोपात्तम् ।
तदपि मृदादिसहितमेव वारिणा शुद्धिहेतुरिति विज्ञेयम् ।

तत्र विशेषमाह हारीतः ।

अङ्गिः काञ्चनरजतशङ्खशुक्तीनां तद्गुणवर्जनम् । स्नेह-
वैवर्त्सोपहतानां यवगोधूमकलायमाषमसूरमुद्गमयचूर्णे-
र्धावनम् । अम्ललवणाभ्यां ताम्बाणां भस्मना कांस्यानां
शाणतैलसिकता*वधर्षणैः कार्पायसानां† शिलाव-
धर्षणैर्मार्जनैर्मणिमयानामिति ।

शाणं‡ लौहभैक्षाय साधनम् । तद्गुणवर्जनं तद्गन्धापकर्षणम् ।

* वालुका ।

† लौहाकर्षणकारिलौहविशेषाणाम्, चुम्बकः यस्य प्रसिद्धिः ।

‡ धर्षणयन्त्रविशेषः ।

स्नेहवैवर्णीपहताः उच्छिष्टादिस्नेहेन विवर्णं यथा भवति
तथोपहता इत्यर्थः । यवादिचूर्णानामेकार्थत्वात्* विकल्पः ।
उदकस्य तु पूर्वशोधनद्रव्यैः सह समुच्चयः ।

शङ्खः ।

सूतिकोच्छिष्टभागस्य सुरामद्यहतस्य च ।

त्रिःसप्तमार्ज्जनाच्छुद्धिर्न तु कांस्यस्य तापनम् ॥

सूतिकोच्छिष्टादिभिः कांस्यव्यतिरिक्ततैजसानामल्पकालोप-
घाते यवचूर्णादिभिर्मार्ज्जनं शुद्धिहेतुः कांस्यस्य तथा न । अपि
तु तापनं मार्ज्जनञ्च शुद्ध्यापादकमित्यर्थः । प्रतिमार्ज्जनमुदक-
प्रक्षालनमावर्त्तते ।

द्विजातिभुक्तोच्छिष्टसंस्पर्शे तु स एवाह

शङ्खः ।

ब्रह्मचक्षुर्विशिष्टैव सक्तस्य मार्ज्जनाच्छुचिः ।

चतुर्थेन† तु यद्भुक्तं चतुर्भिर्वच मार्ज्जनम् ॥

अग्नीं प्रक्षिप्य गृह्णीयाद्वस्तीं प्रक्षाल्य यत्नतः ।

गोशृङ्गेण तु संस्पृष्ट‡न्तत्पानं शुचितामियात् ॥

आहापस्तम्बः ।

गवाघ्रातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि च ।

मणिमुक्ताप्रवालानां शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥

इदस्योपहतविषयम् ।

* एकरूपेण कार्यनिष्पादकत्वात् । † शूद्रेण । ‡ संस्पृष्टमिति पाठान्तरम् ।

सृङ्गाण्डानामख्योपहतौ

यान्नवल्काः ।

पुनःपाकान्महीमयमिति ।

मद्याद्युपहतौ तु परित्याग एव ।

तथाच मनुः ।

मद्यैर्मूत्रपुरीषैर्वा ष्ठीवनैः* पूयशोणितैः ।

संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनःपाकेन मृण्मयम् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे ।

भस्मना शुध्यते कांस्यं सुरया यत्र लिप्यते ।

सुरामूत्रपुरीषैस्तु शुध्यते तापलेखनैः† ॥

सुरादिग्रहणं शुक्रशोणितादीनामुपलक्षणार्थम् ।

तथा ।

ताम्रमस्त्रेण शुध्येत न चेदामिषलेपनम् ।

आमिषेण तु यस्मिन् पुनर्दाहिन शुध्यति ॥

आदिपुराणे ।

सुवर्णरौप्यशङ्खाश्मशुक्तिरत्नमयानि च ।

कांस्यायस्ताम्ररैत्वानि‡ चपु§सीसमयानि च ॥

निर्लेपानि च शुध्यन्ति केवलेन जलेन च ।

शूद्रोच्छिष्टानि शोधानि त्रिधा चाराम्भवारिभिः ॥

* सुखाद्यैः । † बहुषु पुस्तकेषु दर्शनादेष रक्षितः परन्तु तापनैः खनैरिति पाठः
साधुः खनैः कृत्तिकाभ्यन्तररक्षणेः अथवा लेखनं शाणम् । ‡ पिचलम् । § रङ्गम् ।

अत्र द्रव्याणां त्रिधा त्रिप्रकारं मार्जनम् । न तु त्रिमार्जनम् । शातातपेन दशकृत्वो मार्जनविधानात् ।

गवाघ्रातेषु कांस्त्रेषु शूद्रोच्छिष्टे तु वा पुनः ।

दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः श्वकाकोपहतेषु च ॥

एतच्च भस्मभिः शोधनं श्वकाकाद्युपहतौ भूमौ सप्तरात्रखननानन्तरम् ।

यथा ।

सूतिकाशवविण्मूत्ररजस्वलाहतानि च ।

प्रक्षेप्तव्यानि तान्यग्नौ यद्यद्यावत्सहेदपि ॥

यद्व्यं यावदग्निप्रक्षेपं सहते यावता अग्निप्रक्षेपेण न नश्यति तावत्कुर्यादित्यर्थः ।

बौधायनः ।

तैजसानां मूत्राद्युपघाते पुनःकरणम् । गोमूत्रे वा

सप्तरात्रं परिवासनम्* । लेपनिर्हरणा† शक्ती पुनःकरणम् । अन्यथा गोमूत्रे वा वासनमिति व्यवस्था ।

अङ्गिराः ।

गण्डूषं पादशीचच्च यः कुर्यात्कांस्यभाजने ।

षण्मासं भुवि निक्षिप्य पुनराकारमादिशेत् ॥

पुनराकारमादिशेत् पुनराकारः पुनःकरणम् ।

तथा ।

* रक्षणम् । † निर्हरणं दहनम् ।

लोहानां दहनाच्छुद्धिर्भस्मना गोमयेन वा ।
दहनात्खननाद्वापि शैलानां भस्मसापि वा ।
काष्ठानां त्वक्षणाच्छुद्धिर्मृत्तोमयजलैरपि ॥

यज्ञवल्करः ।

त्वक्षणं दारुशृङ्गास्थ्यां गोबालैः फलसम्भुवाम् ।
मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्म्मणि ॥
उच्छिष्टस्नेहादिलिप्तानामेतेषां मृदुदकादिभिर्लेपानपाये त्वक्षणं
लेपयुक्तावयवापनयनं शुद्धिः । फलसम्भुवां नारिकेलादि-
फलसम्भूतानां प्रक्षालनेनानपगतलेपानां गोबालैरवघर्षणं
शुद्धिः । यज्ञपात्राणां सुवादीनां प्रक्षालनादिभिः कृतशीचानां
दूर्भैर्दशपवित्रेण वा कर्माङ्गत्वसिद्धयर्थं हस्तेन मार्जनं कर्तव्यम् ।
ततो यज्ञकर्म्मणि विनियोजनीयानीत्यर्थः ।

हारीतशातातपौ ।

संहतानान्तु पात्राणां यद्येकमुपहन्यते ।
तस्यैव शोधनं प्रोक्तं न तु तत्सृष्टिनामपिः ॥

शङ्कः ।

मलसंयोगजं तज्जं यस्य येनोपहन्यते ।
तस्य तच्छोधनं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिक्त्वत् ॥
यस्य शोधद्रव्यस्योच्छिष्टादिसंयोगजं तज्जं स्वभावजं च मलं

* प्रक्षराणाम् । † त्वचां मीचनात् । ‡ संसर्गिणाम् ।

येन भस्मादिनोदकसहितेनोपहृत्य ते तस्य तच्छोधकं भव-
तीत्यर्थः ।

इति तैजसादिपात्रशौचम् ।

अथ वस्त्रादेः ।

तत्र यमः ।

यदि सूत्रपुरीषाभ्यां रेतसा रुधिराण वा ।

चेलं समुपहृत्येत् अङ्गिः प्रक्षालयेत्तु तत् ॥

यदभसा न शुध्येत्तु वस्त्रं चोपहतं दृढम् ।

केदनं तस्य दाहो वा यन्मात्रमुपहृत्य ते ॥

एतच्च केदनादिना शुद्धापादनमत्यन्तामिध्योत्तमवस्तुविषयम् ।
किञ्चदग्धयोरपि परित्यागविधानाद्विरुद्धस्य च उत्तमेष्वपि
केदनादिना शुद्धिः ।

व्यासः ।

वस्त्रं सृदभसा शुध्येद्रज्जुवैदलमेव च ।

रज्ज्वादिकञ्चातिदुष्टं त्याज्यं तन्मात्रमेव च ॥

वेणुवेत्रनडादिविकारो वैदलं सर्पादि, यदा तु बहुविधानि
न्यपि वासःप्रभृतीनि राशीकृतानि चाण्डालादिभिः सृष्टानि
तत्रापि सृष्टान्यल्पानि असृष्टानि च सृष्टापेक्षयाधिकानि वा
तदा सृष्टमात्रमुद्धृत्य तस्योक्तप्रक्षालनादिभिः शुद्धिः कार्य्या ।
अवशिष्टस्य प्रोक्षणाच्छुद्धिः ।

अनेनैवाभिप्रायेण याज्ञवल्क्यः ।

प्रोक्षणं संहतानाञ्च बहूनां धान्यवाससाम् ।

तथां स्मृत्यन्तरमपि ।

वस्त्रधान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणे ।

तावन्मात्रं समुद्धृत्य शेषं प्रोक्षणमर्हति ॥

शेषस्य प्रोक्षणविधानात् उद्धृतस्य प्रक्षालनादिभिः शुद्धिरिति
गम्यते । यदा तूक्तबहूनि राशीकृतानि सर्वाण्यपि स्पृष्टानि
तदा प्रोक्षणादेव शुद्धिः यदा तु पुनः स्पृष्टानि बहूनि अस्पृ-
ष्टानि चाल्यानि तदा सर्वेषामपि प्रक्षालनमेव ।

यदाह मनुः ।

अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शीघ्रं बहूनां धान्यवाससाम् ।

प्रक्षालनेन त्वल्पानां अङ्गिः शीघ्रं विधीयते ॥

राशिगतबहुत्वञ्च पुरुषग्राह्यभारादूर्ध्वं वेदितव्यम् । अनेको-
द्वाह्ये दारुशिले भूमिसमे इति बीधायनेनानेकोद्वाह्यस्यैव
द्रव्यान्तरस्य स्वल्पशीघ्रत्वदर्शनात् ।

याज्ञवल्करः ।

सोषरोदकगोमूत्रैः शुध्यत्याविककौशिकम् ।

सश्रीफलैरंशुपट्टं वारिष्टैः कुतपं तथा ।

सगौरसर्षपैः क्षौममिति ।

अपरं सृत्तिकाविशेषः । तत्सहितोदकेन गोमूत्रेण वाविक-
कौशिकं शुध्यति । ऊर्णामयमाविकं कौशप्रभवं तसरीपट्टादि
कौशिकम् । वल्कलं तन्तुकृतमंशुपट्टम् । श्रीफलं विल्वफलम् ।
पर्वतच्छागलोमकृतः कुतपः । अरिष्टफलं फेनकम् । अतसी-

सूत्रनिर्भितं क्षीमम् । एतच्चातिघाते अल्पोऽल्पघाते तु प्रोक्षणेनैव
द्रव्याविनाशेनैव शुद्धेरिष्टत्वादेतेषां क्षालनासहत्वाच्च ।

अतएव देवलः ।

जर्षाक्षीयकुतपपट्टक्षीमदुकूलजाः ।

अल्पशीचा भवन्त्येते शेषेण प्रोक्षणादिभिः ।

तान्येवामेध्ययुक्तानि क्षालयेच्छोधनैः स्वकैः ॥

तूलिकासुपधानञ्च पुष्परक्ताम्बरं तथा ।

शोधयित्वातपैः किञ्चित्करैः सम्मार्जयेन्मुहुः ॥

पञ्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य विनियुञ्जीत कर्म्मणि ।

तान्यप्यतिमलिष्ठानि यथावच्छेदयेदिति ॥

तूलिकोपधाने चोर्षादिमये उर्षादिनिर्भितानामिव प्रक्षाल-
नेन पूर्वरूपनाशात् । पुष्परक्तग्रहणम् प्रक्षालनासहहरिद्रादि-
रक्तस्यापि प्रदर्शनार्थम् । एतदुक्तं भवति यत्कुसुमादिरागरक्तं
क्षालनासहं तदातपशोषणादिना शुध्यति । यच्च मल्लिष्ठादिकं
क्षालनेन न विनश्यति तत्क्षालनेनैव नातपशोषणमात्रेण ।

आपस्तम्बः ।

शुनोपहतञ्चैलमवगाहेत प्रक्षाल्यं वा । तं देशम-
ग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य पादौ वाचस्य प्रयतो
भवति ।

वस्त्रसहितस्यैव नामेरुर्द्ध्वस्पर्शे अवगाहः अधस्ताच्चैत्रक्षालन-
मिति विवेकः ।

प्रचेताः ।

चेलानामुपहतानामुत्स्वेदनं गन्धलेपापनयनं तन्मात्र-
च्छेदनं वा नवानां वाससामभ्युक्षणादिति ।

उत्स्वेदनं क्वाथनम् । नवानां वाससां यन्त्रादुत्तीर्णानाम् ।
शङ्खलिखितौ ।

अहतानां प्रोक्षणमिति ।

अहतं यन्त्रनिर्मुक्तम् ।

शङ्खः ।

शयनासनयानानां संहतवच्छेदचम् ।

संहतवद्राशीभूतद्रव्यवत् । अनेन प्रोक्षणाच्छुद्धिरित्युक्तं भवति ।

अङ्गिरास्तु शयनादीनामपि संहतशब्दवाच्यत्वमाह ।

शयनासनयानानि रोमबन्धानि यानि च ।

वस्त्राणि तानि सर्वाणि संहतानि प्रचक्षते ॥

इति चेलादिशङ्खः ।

अथ धान्यादेः ।

तत्र बीधायनः ।

ब्रीहयः प्रोक्षणादङ्गिः शाकमूलफलानि च ।

तन्मात्रस्यापहाराद्वा निस्तुषीकरणेन वा ॥

विष्णुः ।

असिद्धस्यान्नस्योपहतमुत्सृज्य शेषे कण्डनप्रक्षालने
कुर्यात् । बह्वनान्तु कश्यपोक्तं द्रष्टव्यम् । प्रोक्षण-

पर्यग्निकरणावगाहनैर्ब्रीहियवगोधूमानां विमर्शन-
प्रोक्षणैः फलीकृतानां निष्पेषणदलनप्रोक्षणैः शमी-
धान्यानामिति ।

अस्यार्थः । अनेकपुरुषोद्धार्याणां ब्रीहियवगोधूमानां प्रोक्षण-
पर्यग्निकरणावगाहनैः शुद्धिः । पर्यग्निकरणमन्यभिमर्शनम् ।
अवगाहनं प्रक्षालनम् । अत्र प्रोक्षणादीनि सर्वाणि सर्वत्र
दोषाल्पत्वमहत्वापेक्षया योज्यानि । ब्रीह्यादितण्डुलानां फली-
कृतानां विमर्शनप्रोक्षणेन च शुद्धिः । विमर्शनमल्पानां बहूनां
प्रोक्षणं कण्डनशुक्लीकृता निरस्तबुद्रकणास्तण्डुलाः फलीकृता
इत्युच्यन्ते । विमर्शनं पाणिभ्यां निर्मलीकरणम् । शमीधान्यानां
कौशीधान्यानां सुतादीनामेकपुरुषोद्धार्याणां विघर्षणविमर्शनं
ततोऽल्पानां दलनेन अनेकपुरुषोद्धार्याणां प्रोक्षणेन च । यच्च
तण्डुलांस्तु परित्यजेदिति तदत्यन्ताल्पपरिमाणविषयम् ।
आदिपुराणे ।

गृहदाहे समुत्पन्ने दग्धे च पशुमानुषे ।
अभोज्यस्तप्ततो ब्रीहिर्धातुर्द्रव्यस्य सङ्ग्रहः ॥
मृगमयेनावबद्धानामधोभुवि च तिष्ठताम् ।
यवमापतिलादीनां न दोषं मनुरब्रवीत् ॥
ततः संक्रममाणेऽग्नौ स्थाने स्थाने च दह्यते ।
न च प्राणिविधौ यत्र केवलं गृहदीपनम् ।
तत्र द्रव्याणि सर्वाणि गृहीयादविचारयेत् ॥

शङ्कः ।

पुष्पफलानां विष्किरावधूतानां प्रक्षालनमभ्युक्षण*मित्येके । पर्णानामग्निः प्रक्षालनं शकृदुपयुक्तानां†मुत्सर्गः । विष्किरा ग्राम्यकुक्कुटादयः । अवधूतं पादावकीर्णम्‡ । विष्किरावधूतानामिति सर्वत्रान्वेति ।

बोधायनः ।

असंस्कृतायां भूमौ न्यस्तानां प्रक्षालनं परोक्षाहृतानां§-मभ्युक्षणमेवं क्षुद्रसमिधामसंस्कृतानामभेद्याद्युपहृतानामेकपुरुषोद्धार्याणाम् ।

क्षुद्रसमिधां यन्नियत्वेन प्रसिद्धपलाशादिव्यतिरिक्तापामार्गादिसमिधाम् ।

विष्णुः ।

मृत्पर्णलणकाष्ठानां श्वभिश्चण्डालवायसैः ।

स्पर्शने विहितं शौचं सोमसूर्याग्निमारुतैः ॥

तथा प्रोक्षणेन तु पुस्तकमिति ।

व्यासः ।

रथ्याकर्हमतोयानि नावः पथि लणानि च ।

मारुतेनैव शुध्यन्ति पत्त्येष्टकचितानि च॥

इति धान्यादिशौचम् ।

* इह अभ्युक्षणमेव प्रक्षालनशब्दलक्ष्यमिति केषाञ्चिदादिनां मतम् । † कुक्कुटविष्टोपयुक्तानाम् । ‡ स्रष्टम् । § अप्रत्यक्षाहृतानाम् । ॥ पंक्तिक्रमेण इष्टकेन रचितानि ।

अथ सिद्धान्तादेः ।

तत्र मनुः ।

पक्षिजग्धं गवाघ्नातमवधूतमवचुतम् ।

दूषितं केशकीटैश्च मृत्क्षेपेण विशुध्यति ॥

भक्ष्यपक्षिजग्धविषयमेतत्* । अवधूतं यस्योपरि वासोऽवधूतं†
 पक्षिभिरुत्क्षिप्योत्क्षिप्य त्यक्तं वा । अवचुतं यस्योपरि चुतं
 कृतम् । मृद्ग्रहणमुदकभस्मनोरपि प्रदर्शनार्थम् ।

तथाच याज्ञवल्करः ।

सलिलं भस्म मृदापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्ध्यते । इति ।

यच्च पाकानन्तरं केशकीटैर्दूषितं तस्य मृदादिप्रक्षेपेण शुद्धिः ।

यच्च केशकीटावलीभिः सह पक्वं तत्परित्याज्यमेव ।

अनेनैवाभिप्रायेण गौतमः ।

नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नम् । इति ।

पराशरः ।

पक्वं द्रोणाधिकं त्वन्नं काकश्चाद्युपघातितम् ।

यासमुद्धृत्य तन्मात्रं यत्तु लालाकृतं‡ भवेत् ।

हैमोदकेन वाभ्युक्षेद्राजतेनाम्बुनाथ वा ॥

अग्निज्वालोपसंस्पर्शासुवर्णमधुसर्पिषाम्§ ।

विप्राणां ब्रह्मघोषेण॥ पूतं भोज्यञ्च तद्भवेत् ॥

* येषां पक्षिणां मांसभक्षणं शास्त्रविहितं तद्विषयम् ।

† वस्त्रं कम्पायितम् ।

‡ लालायुक्तम् । § संस्पर्शादिति शेषः । ॥ वेदध्वनिना ।

द्रोणः षट्पञ्चाशदधिकं पलशतद्वयम् ।

यच्च यमदग्निनाभिहितम् ।

अन्नमैकाहिकं पक्वं श्वकाकाद्युपघातितम् ।

केशकीटावपन्नञ्च तदप्येवं विशुध्यति ।

क्रीतस्यापि विधिर्दृष्टः एष एव मनीषिभिः ॥

तदल्पधनविषयम् ।

वशिष्ठः ।

देवद्रोणां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।

काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तत्र विवर्जयेत् ।

तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति ॥

देवद्रोणी देवयात्रा । एतद्ग्रहणं बह्वन्नकार्यप्रदर्शनार्थम् ।

प्रकृतेषु प्रस्तुतेश्ववश्यभाविष्वर्जित्वेषु च ।

संस्कारमपि स एवाह ।

द्रवाणां प्लावनेनैव घनानां प्रोक्षणेन च ।

हागेन मुखसंस्पृष्टमन्नन्तु शुचितामियात् ॥

घनाः पर्पटवटकादयः* । द्रवाणां प्लावनेनैव तेषां शुद्धिर्गी-
रसस्य ।

यदाह शङ्खः ।

अपणं† घृततैलानां प्लावनङ्गीरसस्य च ।

भाण्डानि प्लावयेदग्निः शाकमूलफलानि च ॥

* अटवटुकचय इति पाठान्तरम् । † अग्निना प्रतापनम् ।

अपणासम्भवे सजातीयद्रव्यप्लावनेनैव शुद्धिः* । तथा घृत-
दधिपयस्तक्राणामाकरभाण्डस्थितानामदोषः ।

तथा ।

आधारदोषे तु नयेत्पात्रात्पात्रान्तरं द्रवम् ।

घृतञ्च पायसं क्षीरं तथैवेत्तुरसो गुडः ।

शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति ॥

यमः ।

आममांसं घृतक्षौद्रं स्नेहाञ्च फलसम्भवाः ।

स्नेच्छभाण्डस्थिता दुष्या निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः ॥

एतच्चाकरभाण्डविषयम् । अनाकरेऽपि द्रोणाधिकान्नोपसेचन-
समर्थघृतादिविषयमपि । ततो न्यूनस्य देशकालाद्यपेक्षया
अपणादिभिः शुद्धिर्भवति ।

यदाह वीधायनः ।

देशकालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचम्प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

शातातपः ।

गोकुले कुण्डशालायां तिलचक्रेक्षुयन्त्ययोः† ।

अमीमांस्थानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च ॥

कुण्डशाला यज्ञशाला ।

* सजातीयेन पात्रान्तरस्थिततज्जातीयेन सह प्लावनेन वस्त्रान्तरितकरणेन इत्यर्थः ।
† गोकुले कुण्डशालायां तल्लयन्नेक्षुयन्त्ययोः इति ग्रन्थान्तरीयपाठः ।

शङ्कः ।

निर्यासानां गुड़ानाञ्च लवणानान्तथैव च ।
 कुसुम्भकुङ्कुमानाञ्च ऊर्णाकार्पासयोस्तथा ।
 शेषेषु* कथिता शुद्धिरित्याह भगवान्यमः ॥
 निर्यासा हिङ्गुप्रभृतयः । इदं स्तव्यपरिमाणविषयम् । बह-
 नान्तु बौधायनेनोक्तम् ।
 बहनां कुसुम्भकार्पासगुडलवणानां सर्पिषां कठिनी-
 भूतानां चाण्डालादिस्यर्शे प्रोक्षणेनैव शुद्धिः ।
 अत्यल्पे तु परित्यागः । तत्रापि देशकालाद्यपेक्षया परित्यागः ।
 मनुः ।

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।
 अनिधायैव तद्रव्यमावान्तः शुचितामियात् ॥

इति सिद्धान्तादिशुद्धिः ।

अथ भूम्यादेः ।

त्रिविधाशीचशोध्या भूमिः ।
 तथाच देवलः ।
 यत्र प्रसूयते जन्तुर्नियते दह्यतेऽथवा ।
 चाण्डालेनोषितं† यत्र यत्र मूत्रादिसङ्गतिः ।

* शेषेषु निःशेषेषु परित्यागेषु इति यावत् । † वासः कृतः ।

एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्त्तिता ॥
 श्वशूकरखरोद्गाद्यैः संस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ।
 अङ्गारतुषकेशास्त्रिभस्माद्यैर्मलिना भवेत् ॥
 एवं त्रिविधायाः* अपि शुद्धिप्रकरणमाह
 स एव ।

पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशुध्यति ।
 यत्र मनुष्या जायन्ते म्रियन्ते दहन्ते वा यत्र चाण्डालेनैवा-
 धुषितमेवंविधा अमेध्या भूः पञ्चधा पञ्चभिर्दहनगन्धार्द्रता-
 द्यपनयनकिञ्चित्कालगोक्रमणसेकोल्लेखनैः शुध्यति । यत्र च
 मनुष्या जायन्ते म्रियन्ते वा अत्यन्तविष्ठादिसंसर्गवती वा
 स्यात्सा दहनवर्जितैः पूर्वोक्तैश्चतुर्भिरेव शुध्यति ।

दुष्टान्विता द्विधा त्रिधा शुध्यते मलिनैकधा ॥
 श्वशूकरखरादिभिः प्रत्येकं मिलित्वा वा चिरकालमधिवा-
 सिताया दुष्टायास्तु त्रिभिः गोक्रमणसेकोल्लेखनैः । उद्ग्रयाम-
 लुकुटादिभिश्चिरकालमधिवासिताया भुव उल्लेखेनैकेन शुद्धिः ।
 अतएव याज्ञवल्क्यः ।

भूशुद्धिर्मार्ज्जनाद्वाहात्कालान्नोक्रमणात्तथा ।
 सेकादुल्लेखनाल्लेपान्नृहमार्जनलेपनात् ॥
 मार्जनं सम्मार्जन्या दृणादीनामपसारणम् । दाहस्तृण-
 काष्ठादौ । कालः गन्धलेपादिद्यो यावता भवति सः । सेकः

* अमेध्यायाः दुष्टायाः मलिनायाश्च ।

प्रवर्षणेन क्षीरगोमूत्रयोरुदकैर्व्या । उल्लेखनं खननं त्वक्षणं*
वा । लेपनं गोमयादिभिः । अत्र भूयहणेनैव सिद्धे पुनर्गृह-
ग्रहणं प्रतिदिनं मार्जनलेपनप्राप्त्यर्थं मार्जनमुपलेपनञ्च सर्वत्र
समुच्चीयते ।

यमः ।

खननात्पूरणाद्वाहादङ्घ्रिर्घर्षणं[†] लेपनात् ।

गोभिराक्रमणात्कालाङ्गुलिभिः शुध्यति सप्तधा ॥

एतच्च पूर्वोक्तहेतुभिः पुनःपुनर्दृष्टभूविषये समस्तं शुद्धिहेतुः
अन्यत्र व्यस्तः[‡] यथायोग्यम् ।

तथा ।

गोचर्ममात्रमुद्विन्दुः गोः शोधयति पातितः ।

समूढमसमूढं वा यत्र लेपो न दृश्यते ॥

यत्रैकादशगावः[§] उपविशन्ति तावान् भूभागो गोचर्म गोः
पृथिव्याः समूढं कृतसम्मार्जनमथवा गोः पुच्छसम्बन्धाद्भुवि
पातित उदकविन्दुः गोचर्ममात्रं शोधयति । गोपुच्छं स्पर्श-
यित्वा तेनोदकेन सेके कृते एकेन विन्दुनेयती भूः शुद्धा भव-
तीत्यर्थः[¶] ।

संवर्त्तः ।

* उपरितनानां किञ्चित् कृत्वा मृत्तिकीन्मोचनम् । † वर्षण इति पाठान्तरम् ।

‡ व्यस्तं असमस्तं अनेकश इति यावत् । § यत्रैव ता दशगाव इति पाठान्तरम् ।

¶ एकेन विन्दुनैव तावत्तीर्थमुद्गावयतीत्यर्थ इति पाठान्तरम् ।

गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तस्थशवदूषणे ।
 ग्रीहृज्य सृक्षयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ॥
 गृहादपास्य तत्सर्वं लेपनेनोपलेपयेत् ।
 गोमयेनोपलिप्याथ कागेन प्रापयेद्बुधः ॥
 ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिणा ।
 सर्वमभ्युचयेद्देशं ततः शुध्येदसंशयः ॥

बोधायनः ।

घनाया भूमेरुपघात उपलेपनमुषरायाः* कर्षणं
 क्लिन्नाया मेध्यमाहृत्य छादनमूर्ध्वन्तु शवोपघाते भित्ति-
 लक्षणं सूर्यरश्मिप्रवेशोऽग्निज्वालाभिमर्षणम् ।
 क्लिन्ना क्लमिकीटाद्याक्रान्ता तामाच्छादयेन्नेध्यां नृदमाहृत्य
 इत्यर्थः ।

व्यासवृहस्पती ।

भूमिष्ठमुदकं मेध्यं वैदृध्यं यत्र गोर्भवेत् ।
 अव्याप्तं चेदमेध्ये न तद्वदेव शिलागतम् ॥
 देवलः ।

अविगन्धा रसोपेता निर्मलाः पृथिवीगताः ।
 अक्षीणाश्चैव गोपाना दापः शुद्धिकराः स्मृताः ॥
 उद्धृत्य ताः प्रशस्ताः स्युः शुद्धे पात्रे यथाविधि ।
 एकरात्रोषितान्तान्तु त्यजेदपः समुद्धृताः ॥

* ऊषरायाः चारुचिकाया भूमिरित्यर्थः ।

ता इति सर्वनाम्नो गोहृत्तिमात्रपर्याप्ताः अल्पा एव ताः परा-
मृथन्ते । अतो बह्वदकादेरुद्धृतानां रात्रुप्रषितानां न दोषः ।
तडागादेरुद्धृता अथापी रात्रावनुषितोदकान्तरसम्भवे अशुद्धा
एव ।

तथा ।

अक्षीणानि* तडागानि नदीवापीसरांसि च ।

चण्डालाद्यशुचिस्पर्शात्तीर्थतः परिवर्ज्येत्† ॥

तीर्थमुदकावतरणमार्गः ।

बृहस्पतिः ।

मृतपञ्चनखाः कुप्या दम्पत्योपहृताः‡ स्थया ।

अपः समुद्धरेत्सर्वाः§ शेषा वस्त्रेण शोधयेत् ॥

वह्निप्रज्वालनङ्गत्वा कूपे पक्ष्येष्टकाचिते ।

पञ्चगव्यं न्यसेत्पञ्चानवे तोयसमुद्भवे ॥

हारीतः ।

वापीकूपतडागे तु मानुषं शीर्यते यदि ।

अस्थिचर्माविनिर्मुक्तैर्दूषितञ्च खरादिभिः ।

उद्धृत्य तज्जलं सर्वं शोधनं परिमार्जनम् ॥

अस्थिचर्माविनिर्मुक्तैः चिरकालवासेन विशीर्णैरित्यर्थः ।

* अत्र अक्षीणानि इत्येव साधु परन्तु आदर्शपुस्तके अदर्शनान्न लिखितम् । † तीर्थतः
परिवर्जयेदित्यनेन तीर्थतिरिक्ते दोषो नास्तीति प्रतीयते । ‡ स्त्रीपुरुषसम्बन्धिरजीरितसा
उपहृताः । § शेषं वस्त्रेण शोधयेदिति पाठान्तरम् ।

देवलः ।

उद्धरेदुदकं सर्वं पञ्चपिण्डाग्नदस्तथा ।
अचिरकालोपघाते स्वल्पे तु

हारीतः ।

घटानां शतमुद्धृत्य पञ्चगव्यं क्षिपेत्ततः ।

श्वभिः श्वपाकचण्डालैर्दूषितेषु विशेषतः ॥

आपस्तम्बः ।

उपानच्छ्लेष्मविण्मूत्रस्त्रीरजोमद्यमेव वा ।

एभिर्विदूषिते कूपे कुम्भानां षष्टिमुद्धरेत् ॥

विष्णुः ।

जलाशयेष्वप्यल्पेषु स्थावरेषु महीतले ।

कूपवत्क्षयिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम् ॥

स्थावरेषु प्रवाहरहितेषु ।

शातातपः ।

अन्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाय्यादिके तथा ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

यमः ।

चाण्डालभाग्दसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् ।

गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥

कश्यपः ।

दृतीनां व्यञ्जनं शुद्धिः ।

दृतिश्चर्मकोशः । व्यञ्जनद्वयायद्रव्येण शोधनम् ।

यमः ।

प्रपास्वरख्येऽवटके च कूपे
द्रोण्या जलं कोषगतास्तथापः ।
ऋतेऽपि शूद्रात्तदपेयमाहु-
रापन्नतश्च क्षितिजम्भिवेत्तत् ॥

अयमर्थः । यद्यपि शूद्रव्यतिरिक्तब्राह्मणादिवर्णसम्बन्धि प्रपादि
तथापि तन्नतं जलं धर्मार्थं दीयमानमनापदि न पेयम् ।
आपदि तु पेयं यदि चेदरख्यगतं प्रपादि । द्रोणी अस्मा-
दिमयी जलपात्री सर्वसाधारणी । कोशोदतिः ।

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणस्य* प्रसूतिकाः ।

दशरात्रेण शुभ्यन्ति भूमिष्ठश्च नवीदकम् ॥

बौधायनः ।

आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायापत्यं कमण्डलुः ।

आत्मनः शुचिरेतानि परेषामशुचीनि च† ॥

हारीतः ।

स्नानुपपत्तौ शुद्धेन तदन्तर्जाय समामनन्ति संस्पर्शे सचेलं
स्नानमेवं ग्राह्यमिति ।

अयमर्थः । स्त्रीयशय्यायलाभे शुद्धेन कम्बलादिना तत्परकीयं
शय्यादिकमन्तर्जायोपयोक्तव्यम् । यतः पतितादेः शय्यादिस्पर्शे

* ब्राह्मण्येति पाठान्तरम् । † आसनं शयनं वस्त्रं जायापत्यं कमण्डलुः । शुचीन्यात्मन-
एतानि परेषामशुचीनि च इति पाठान्तरम् ।

सचेलं स्नानं विधीयत इति । एतच्च बलात्पतितादिशय्यादि-
स्त्रीकारे प्राप्ती वेदितव्यम् ।

ब्रह्मदकादिशुद्धिः ।

अथाशुद्धपवादः ।

तत्र मनुः ।

नित्यं शुद्धः कासहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम् ।

ब्रह्मचारिगतमैच्छं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥

ब्रह्मचारीति विहितभिचावृत्तीनामुपलक्षणार्थम् ।

भिचावृत्तावधिकारिणश्चाह

मनुः ।

सान्तानिकं यक्षमाणमध्वगं सर्व्ववेदसम् ।

गुर्व्वर्थपितृमात्रर्थः स्वाध्यायार्थ्यपतापिकः ।

नवैतान् स्नातकान्विद्याद्वाह्मणान्यर्न्मभिचुकान् ॥

सान्तानप्रयोजनं सान्तानिकः, दत्तसर्व्वसः सर्व्ववेदसः ।

शोग्युपतापी । यावता रथ्याप्रसर्पणादिरूपेणोपघातेन विना

मैत्रं न सिध्यति तन्मात्रापवादी द्रष्टव्यः ।

तथा ।

श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।

अव्याद्विश्च हतस्यान्यैश्चाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥

क्रव्यादः श्येनादयः । दस्यवो व्याधाः* ।

मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्चः सूर्यरश्मयः ।

रजो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्शं मेध्यानि निर्दिशेत् ॥

मक्षिकाग्रहण†मवर्जनीयस्पर्शानां दंशादीनामुपलक्षणार्थम् ।

विप्रुषः अविज्ञाताकाराः‡ । छाया निषिद्धातिरिक्ता रजोऽपि निषिद्धेतरत् ।

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।

अदृष्टमङ्गिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥

एतच्चीपघातसन्देहे विज्ञेयम् ।

शङ्कः ।

नारीणाञ्चैव वत्सानां शकुनीनां शुनो मुखम् ।

रतौ प्रस्रवणे वृत्ते मृगयायां§ सदा शुचिः ॥

यमः ।

मुखतो गौरमेध्या तु मेध्याऽजो॥ मुखतस्तथा ।

पृष्ठतो गौर्गजः स्कन्धे सर्व्वतोऽश्वः शुचिस्तथा ॥

अदूष्यं काञ्चनङ्गावः स्त्रीमुखं कुतपङ्कुरम् ।

न दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चमसं तथा ॥

* दस्युविलः वकः इति पाठान्तरम् । † मक्षिकाग्रहणमतिवर्जनीयस्पर्शादीनामुपलक्षणार्थमिति पाठान्तरम् । ‡ वेदपाठकालीनच्युतमुखास्यतविन्दव इति शेषः विप्रुषी-
ब्रह्मविन्दव इत्यमरः । § रतिकाले स्त्रीमुखं शुचि स्नानात्ययः प्रस्रवणकाले वत्समुखं वृत्ते
वृत्तस्य फलभक्षणं पक्षिमुखं शुचि मृगयाकाले मृगदंशने कुकुरमुखं शुचि इत्यर्थः ।
॥ कागः ।

काञ्चनसालङ्कारणीभृतस्य स्वेदादिदोषाभावप्रतिपादनपरम् ।
उच्छिष्टाद्युपहतस्य शुद्धाभिधानात् ।

आकराः शुचयः सर्व्वे शकुनिः फलपातने ।

खा मृगग्रहणे मेध्यः स्त्रीमुखेषु च वारुणी ॥

आकराः सुराकरव्यतिरिक्ताः । आकराः शुचयः सर्व्वे वर्ज्ज-
यित्वा सुराकरमिति पैठीनसिस्मरणात् । ब्राह्मणभार्याया-
अपि शूद्रायाः पीतमद्याया बुद्धिपूर्व्वकं गन्धरसास्वादनरहितं
मुखं रतिसंसर्गं शुद्धमेवेत्यर्थः ।

दधि सर्पिः पयः क्षौद्रं भाण्डे दोषो न विद्यते ।

मार्जारश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः ॥

मार्जारस्य स्पर्शं शुद्धत्वमेवेत्यर्थः । अशुचित्वं कर्मकालादन्यत्र
तत्र स्नानविधानात् ।

अत्रिः ।

मधुपर्कं च सोमे च अमु प्राणाहुतीषु च ।

नोच्छिष्टस्य भवेद्दोषस्त्वचेऽथ वचनं यथा ॥

अमु भोजनानन्तरममृतापिधानमसीति अग्नौकरणार्थं या
आपो गृह्यन्ते ताः मधुपर्काद्युच्छिष्टस्य मन्त्रोच्चारविषयम् ।
वृहस्पतिः ।

पादौ शुची ब्राह्मणानामजाश्वस्य मुखं शुचिः ।

गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्व्वगात्राणि योषिताम् ॥

उपहृतिरहितब्राह्मणचरणसृष्टं वस्तु शुद्धमित्यर्थः । एवञ्च
ब्राह्मणव्यतिरिक्तचरणस्पर्शो दोषावह इत्युक्तमभवति ।

अदुष्टा सन्तता धारा वातोद्भृताश्च रेणवः ।

स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन ॥

षट्त्रिंशन्मते ।

ताम्बूले च फले चैव भुक्तस्नेहावशिष्टके ।

दन्तलग्नस्य संस्पर्शं नोच्छिष्टसु भवेन्नरः ॥

दन्तलग्ने तु विशेषो भोजनप्रकरणेऽभिहितः ।

अत्रिः ।

पत्रैर्मूलफलैः पुष्पैस्तृणकाष्ठमयैस्तथा ।

सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टसु भवेद्विजः ॥

यान्नवल्काः ।

मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।

श्मश्रु चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥

मुखजाः विप्रुषः स्नेहविन्दवो मुखान्निर्गता आचमनप्रापका न भवन्ति ।

अत्र विशेषमाह गौतमः ।

न मुख्या* विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति चेदङ्गे निपतन्तीति ।

वृहस्पतिः ।

द्राक्षेक्षुयन्ताकरकारुहस्ता-

गोदीहनीयन्तविनिःसृतानि ।

बालैरथ स्त्रीभिरनुष्ठितानि

प्रत्यक्षदुष्टानि शुचीनि तानि ॥

* स्वाध्याया इति पाठान्तरम् ।

यत्र विनिःसृतानि इक्षुरसादीनि बालैः स्त्रीभिश्च कृतानि
 रथ्याप्रसर्पणादिभिर्निमित्तैर्यत्राचमनप्राप्तिस्तत्राचमनमकृत्वापि,
 यान्यप्यवस्तुस्पर्शपाकादीनि कृतानि तानि प्रत्यक्षतो दुष्टानि*
 अशुचिभिः कृतानीति ज्ञातान्यपि शुद्धानीत्यर्थः ।

इह मदनपारिजाते मदनचित्तिपालदानजलरुद्धे ।

स्तवको हि षष्ठ आसीदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परं शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां सुकुरतलभूते स्थितिमियात् ॥

इयं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजातभट्टारमल्लेयादिविरुदराजी-

विराजमानस्य श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदन-

पारिजाताभिधेये षष्ठः स्तवकः ।

* दृष्टानीति कवित्पाठः ।

सप्तमः स्तवकः ।

दशाहादिरूपकालापगमने कुलव्यापिनी शुद्धिरभिहिता ।
तदनन्तरञ्च आङ्गविधिः क्रमप्राप्तत्वेऽपि शुद्धिप्रसङ्गात्पूर्वस्तवकी
द्रव्यशुद्धिर्निरूपिता । साम्प्रतं परिसमाप्य क्रमप्राप्तआङ्गविधि-
रेव प्रतन्यते ।

तत्रादौ आङ्गमहिमा ।

तत्र यान्नवल्करः ।

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गमीक्षसुखानि च ।

प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

तान् सर्वान्यजमानो वै आङ्गं कुर्वन्त्यथाविधि ।

समाप्यते यथा वक्ष्येन येन शृणुष्व तत् ॥

अन्नप्रकरणं यत्तु मनुजैः क्रियते भुवि ।

तेन हस्तिमुपायान्ति ये पिशाचत्वमागताः ॥

यदम्बु स्नानवस्त्रोत्थं भूमौ पतति पुच्छक ।

तेन ये तरताम्नाप्तास्तेषां हस्तिः प्रजायते ॥

यास्तु गन्धाम्बुकणिकाः पतन्ति धरणीतले ॥

ताभिराप्यायनं तेषां ये देवत्वं कुले गताः ॥

ये चादग्धाः कुले बालाः क्रियया ये ह्यसंस्कृताः ।

विपन्नास्ते तु विकर सम्भार्जनजलाग्निनः ॥

भुक्ता वाचमतां यच्च जलं यच्चाग्निसेचनम् ।

ब्राह्मणानां तथैवान्ये तेन हस्तिन्तु यान्ति* वै ॥

तेषामेव कुले तत्र तत्तद्योन्यन्तरङ्गताः ।

प्रयान्थाप्यायनं वत्स सम्यक् आह्वक्रियावताम्† ॥

अथ आह्वस्वरूपम् ।

तत्रापस्तम्बः ।

अथैतन्मनुः आह्वशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजानिःश्रेयसार्थं
तत्र पितरो देवता ब्राह्मणास्वाहवनीयार्थं मासि
मासि कार्यमपरपक्षस्यापराह्णः श्रेयानिति । आह्व-
मिति शब्दो वाचको यस्य तत्कर्म आह्वशब्दं तस्मिन्
कर्मणि देवताः पितरो वसु रुद्रादित्यरूपाः । ब्राह्मण-
आहवनीयवत् त्यक्तद्रव्यप्रतिपत्तिस्थानत्वादाहवनीय-
स्थाने भवतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति पित्रुद्देशेन त्यक्तस्य
द्रव्यस्य ब्राह्मणस्वीकरणं यदेतद्विशिष्टं आह्वस्य प्रधानं
रूपमिति ।

अत्र पितृदेवताके कर्मणि मुख्यः आह्वशब्दः यथा नित्याग्नि-
होत्रशब्दः देवआह्वादी गौणप्रयोगः । स च तद्वर्त्मप्राप्त्यर्थं
यथोक्तम् । कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोति इत्य-
त्राग्निहोत्रशब्दप्रयोगो नित्याग्निहोत्रधर्मप्राप्त्यर्थः । अग्नि-

* तेन हस्तिं प्रयान्ति वै इति पाठान्तरम् । † ते तावता कुले तत्र तत्तद्योन्यन्तरं
गताः । प्रयान्थाप्यायनं वत्स सम्यक् आह्वक्रियावता इति पाठान्तरम् ।

षोमीयं पशुमालभेतैत्यत्र यथा अग्निश्च सोमश्च मिलित्वैक-
देवता तथात्रापि पित्रादीनां न मिलितानां देवतात्वमपि तु
प्रत्येकमेव पित्रे पितामहाय प्रपितामहायेति विष्णादिभिः
पृथक् चतुर्थैकवचनत्वेन निर्देशात् । यत्तु । पितृभ्यो दद्यादि-
त्यादिवचने चतुर्थीबहुवचननिर्देशः स चाभिधानसौकर्यायै-
कविभक्त्यन्तत्वेन* निर्देशः । गर्गा भोज्यन्तामितिवत् । यथा
गर्गाः प्रत्येकमेव भोज्याः एवं पितरोऽपि प्रत्येकमेव तस्मान्न
व्यासज्यवृत्ति देवतात्वमपि तु प्रत्येकम् । न सपत्नीकस्य
पित्रादेर्देवतात्वं प्रापकप्रमाणाभावात् । स्वभर्तृपिण्ड-
मात्राभ्यः† स्मृतिरासां यतः स्मृता । इति ।

अथ आहुभेदाः‡ ।

तत्र विश्वामित्रः ।

नित्यं नैमित्तिकङ्काम्यं वृद्धिश्चाहं सपिण्डनम् ।

पार्वणश्चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्धार्थमष्टमम् ॥

कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।

यात्रास्वेकादशमोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतमिति ॥

* एकीतिक्रियापेक्षयैवेत्यर्थः । † साहित्यरूपदेवतात्वं साहित्यश्च परस्परसापेक्षाणां
तुल्यरूपाणामेकक्रियासम्बन्धाहंत्वमित्युक्तं सह साहित्यविदेके । साहित्यमतिरिक्तपदार्थः
व्यासज्यवृत्ति इति तौतातिक्रमत् । व्यासज्यवृत्तित्वञ्च प्रत्येकावृत्युभयपार्थ्यासधर्मत्वम् ।
‡ स्वभर्तृदत्तपिण्डांशेभ्य इत्यर्थः । § आहुभेदाः आहुविभागा इत्यर्थः विभागसु सामान्य-
धर्मावच्छिन्नानामेव वक्तॄणां परस्परविरुद्धतद्व्याप्यधर्मप्रकारेण प्रतिपादनम् ।

एतल्लक्षणानि च भविष्यपुराणे ।

अहन्यहनि यच्छाङ्गं तन्नित्यमिति कीर्तितम् ।
 वैश्वदेवविहीनं तदशक्तावुदकेन तु ॥
 एकोद्दिष्टन्तु यच्छाङ्गं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।
 तदप्यदैवङ्कर्त्तव्यमयुष्मान् भोजयेद्विजान् ॥
 कामाय विहितङ्काम्यनभिप्रेतार्थसिद्धये ।
 पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तङ्गाधिप ॥
 वृद्धौ यत्क्रियते आङ्गं वृद्धिआङ्गं तदुच्यते ।
 सर्वं प्रदक्षिणङ्कार्यं पूर्वार्हे चोपवीतिना ॥
 गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।
 अर्घ्यार्थम्विष्टपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥
 ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् ।
 नित्येन तुल्यं श्रेष्ठं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥
 अमावास्यां यत्क्रियते तत्पार्वणमिति श्रुतम् ।
 क्रियते वा पर्वणि यत्तत्पार्वणमिति स्थितिः ॥
 गोष्ठ्यां यत्क्रियते आङ्गं गोष्ठीआङ्गं तदुच्यते* ।
 बहूनां विदुषां सम्पत्सुखार्थं पितृहस्तये ॥
 क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानान्तु भोजनम् ।
 शुद्धार्थमिति तयोक्तं वैनतेय मनीषिभिः ॥
 निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

* गोष्ठीआङ्गन्तु तत् स्मृतमिति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

ज्ञेयं पुंसवने चैव आहं कर्माङ्गमेव च ॥

देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तद्दैविकमुच्यते ।

हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः ॥

गच्छन्देशान्तरं यस्तु आहं कुर्यात्तु सर्पिषा ।

याचार्थमिति तत्प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः ॥

शरीरोपचये आहं अर्थोपचय एव च ।

पुष्ट्यर्थमेतद्भिन्नेयमौपचारिकमुच्यते ॥

वृद्धिः पुत्रजन्मविवाहादिः, नित्येनावश्यकैकोद्दिष्टेन पार्वणेन च तुल्यं शेषमङ्गजातं भवति सपिण्डीकरणस्योभयात्मकत्वात् एकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि एकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणमुभयार्थस्यैक-
देशेन* निर्देशः । क्रियते पर्वणि यदत्र पर्वणि संक्रान्त्यादौ । गोष्ठीआहं आहगोष्ठ्यां क्रियमाणायां तत्प्रसङ्गाद्यच्छ्राद्धं तद्-
गोष्ठीआहम् । कल्पतरौ त्वन्यथा गोष्ठीआहं कर्तृसमुदायः† संपत्सुखार्थमिति । संपत् आहसामग्री तया यत्सुखं तदर्थम् । अयमर्थः बहूनां विदुषां केनापि निमित्तेन युगपत्तीर्थआह्वादि-
कर्त्तव्यतया प्राप्तदेशकालादिवशात्पृथक्पाकाद्यसम्भवे सम्भूय

* सपिण्डीकरणस्य एकोद्दिष्टपार्वणोभयात्मकत्वेन एकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि इत्यनेन एकदेशनिर्देशः । † शूलपाणिना तु शङ्खधर इति कृत्वा एतन्मत्तं लिखितम् । श्रीकृष्ण-
तर्कालङ्कारस्तु आहविवेकटीकायामन्यथा उक्तवान् यथा वस्तुतस्तु गोष्ठीआहं भीकृसमुदायः
विदुस्तु ब्राह्मणेषु चेल्येकवाक्यत्वात् तथाच बहूनां पात्रभूतानां सम्पदा लाभेन यत्सुखं पितृ-
प्रीत्यतिशयरूपं तदर्थं तन्निमित्तं गोष्ठ्यां पात्रसमुदायरूपायां यच्छ्राद्धं बहुब्राह्मणकश्राद्धं
तद्गोष्ठीआहनित्यर्थः ।

आहसामग्रीसम्पादनेन यच्छाङ्गं क्रियते तन्नोष्ठीयाहमिति ।
निषेककाले इत्यादि एतच्च श्रौतस्मार्त्तकर्मोपलक्षणम् । एतच्च
वृद्धिश्राद्धवत्कर्त्तव्यम् । कर्म्माङ्गं वृद्धिवत्कृतमिति पारस्करेणाभि-
धानात् । कर्म्माङ्गसंज्ञाप्रकरणमकरणे कर्म्मवैगुण्यद्योतनार्थम् ।
दैविकन्तु नित्यश्राद्धवत्कुर्यात् ।

अतएव दैविकमित्यनुवृत्तौ

पारस्करः ।

तन्नित्यश्राद्धवत्कुर्याद्वादश्यादिषु यत्नतः । इति ।
गच्छन्देशान्तरमिति तीर्थयात्रार्थं देशान्तरगमनसमये यात्रां
कृत्वा पुनर्गृहप्रवेशे चेति ज्ञेयम् । सर्पिषा सर्पिःप्रधानकेन ।
तथा शरीरोपचये शरीरोपचयनिमित्तरसायनादिप्रयोगकाले ।

अथाधिकारिणः ।

तत्रागौचप्रकरणस्तवके पुत्राद्याश्चाधिकारिणो निरूपिताः ।
साम्प्रतं केषुचित्कर्म्मविशेषेषु तेषामधिकारो निरूप्यते ।

तत्र विष्णुपुराणे

पराशरः ।

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथैव चौत्तराः क्रियाः ।

त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तासां भेदान् शृणुष्व मे ॥

आद्याहाद्वादशाहाच्च मध्ये याः स्युः क्रिया मताः ।

पूर्वास्ताः मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः ॥

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः पितृयाः प्रीचन्ते ता नृपोत्तराः ॥

पितृमातृसपिण्डैश्च समानसलिलैस्तथा ।

तत्सङ्घातगतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा ॥

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च पुत्राद्यैरेव चीत्तराः ।

दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्य्यास्तत्तनयैश्च ॥ इति ।

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च कर्त्तव्या इत्यर्थः । पुत्राद्यैर्भातसन्त-
तिभिः ।

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्भातसन्ततिः । इति ।
तेनैवोक्तत्वात् ।

दौहित्रे तु भविष्यपुराणे विशेषः । यथा

व्रताव्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्यात्क्रिया नृप ।

उदकाद्या महाबाहो दौहित्रोऽपि तथा इति ॥

एवं साक्षाद्यत्र ब्रह्मचारिणि उदकदानादिकर्त्तृत्वे विधिर्नास्ति
तत्र व्रतलोपो भवतीति गम्यते ।

मातामहश्राद्धाधिकारेषु पीलस्त्यः ।

मातुः पितरमारभ्य त्रयोमातामहाः स्मृताः ।

तेषान् पितृवत् श्राद्धं कुर्याद्दुहितृसूनवः ॥

पितृवत् श्राद्धं पार्व्वणम् ।

तथा ।

* संघातान्तर्गतैवापि इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः । + पौत्रादिभिः ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥

सर्वत्र पितृशब्देन मातामहश्चाहमपि कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अत्र क्वचिदपवादमाह कात्यायनः ।

कर्षुसमन्वितं त्यक्त्वा तदाद्यं श्राद्धघोडशम् ।

प्रत्याद्विकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥

कर्षुसमन्वितं सपिण्डीकरणम् । अयञ्च विवेकः । यस्तु धनहारी दौहित्रः स नवश्राद्धादिक*मपि कुर्यादिति । इतरस्तु अमा-
वस्यादौ षड्दैवतं कुर्यात् । तत्र मातामहश्चाह्वाकरणे प्रत्य-
वाय इति न तु सपिण्डीकरणादाविति ।

अथामश्राद्धाधिकारिणः ।

तत्र कात्यायनः ।

आपद्यन्ग्नौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत भार्यारजसि सिद्धये ॥

यस्य यजमानस्य भार्या ऋतुमतीति तत्र पाककर्त्तृभावे
नित्यनैमित्तिकश्राद्धेषु मासिकसांवत्सरिकव्यतिरिक्तेषु यजमान-
आमश्राद्धाधिकारी भवतीत्यर्थः । यच्चापरपक्षे प्रतिपदादि-
ष्वन्यतमदिन एव श्राद्धं क्रियते तन्नित्यकाम्यत्वेनोभयात्मकम् ।
तथा सति न केवलं नित्यत्वबुद्धानुष्ठीयते अथवा भार्या रज-
स्वला तस्य च दिनान्तरे ब्राह्मणासम्भवः पाककर्त्तृन्तरासम्भवश्च

* चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा । यदत्र दीयते जन्तीकान्नवश्राद्धसुच्यते ॥

तदा अमावस्याश्राद्धवदेवामात्रेण कुर्यादथवा कामनया-
ऽनुष्ठीयते तदा यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादिति । आहार्य-
मुख्यपाकानिष्पत्तौ पञ्चमहायज्ञादिषु कर्त्तव्यं* एवं सकलपक्षे†
पञ्चम्यादिपक्षश्चाद्धे‡ दशम्यादिपक्षे§ च वेदितव्यम् ।

वीधायनः ।

संक्रमेऽन्नद्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्चाङ्गं † संग्रहे च द्विजः शूद्रः सदाचरेत् ॥

आमाभावे हेमश्चाङ्गं संक्रमग्रहणयोस्तु आमश्चाङ्गं पाकाभावे
ब्राह्मणासम्भवे वा भवति अत्र शिष्टाचारः प्रमाणम् ।

एवं तीर्थश्चाद्धे च सुमन्तुः ।

पाकाभावेऽधिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप ।

सपत्नीनां महाबाहो विदेशगमनादिभिः ॥

सदा चैव तु शूद्राणामामश्चाङ्गं विदुर्बुधाः ।

आत्मनो देशकालाभ्यां विप्लवे समुपागते ॥

आपद्यन्मनौ तीर्थे च प्रवासे पत्न्यसम्भवे ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव दद्यादामं विशेषतः ॥

यमदग्निः ।

यावत्स्यान्नाग्निसंयुक्त उत्पन्नाग्निं॥रथापि यः ।

* पञ्चमहायज्ञादिनिमित्तं यत्पाकादि कर्त्तव्यं तेनैव श्राद्धकरणम् । † सकलक्षणपक्ष-
श्चाद्धे इत्यर्थः । ‡ भौजङ्गौ तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम् । तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या
पितृदेवते इत्यपि ॥ § क्षणपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् । श्राद्धे प्रशस्तातिथयः
ग्रहैषा न तथेतरे ॥ ॥ श्राद्धारुक्त्वं स्वर्णदानरूपम् ॥ उत्पन्नाग्निर्न इत्यनुपक्षेणान्वयः ।

आमश्वाङ्गं तथा कुर्यात्तिनाऽग्नीकरणं भवेत् ॥

प्रचेताः ।

स्त्री शूद्रः स्वपचश्चैव जातकर्मणि चाप्यथ ।

आमश्वाङ्गं तथा कुर्युर्विधिना पार्वणेन तु ॥

स्वपचः स्वयम्पचः ।

हारीतः ।

आइविघ्ने द्विजातीनामामश्वाङ्गं विधीयते† ।

अमावास्यादि नियतं माससंवत्सरादृते ॥

मासिकमाद्रिकञ्च पक्वान्नेनैव कर्त्तव्यमिति नियमः शूद्रस्य तु सर्व्वत्रामानमेव ।

आमश्वाङ्गे विशेषमाह

व्यासः ।

आमं ददतु कौन्तेय दद्यादन्नं चतुर्गुणम् ।

यानि च हैगुण्यविधायकानि वचनानि तानि चातुर्गुण्यदाना-
शक्ती वेदितव्यानि । चातुर्गुण्यञ्च पुरुषाहारापेक्षया ।

तथा ।

सिद्धान्ने तु विधिर्यः स्यादामश्वाङ्गेऽप्यसौ विधिः ।

आवाहनादिः सर्व्वः स्यात्पिण्डदानञ्च भारत ॥

दद्याच्चाथ‡ द्विजातिभ्यः शृतं वाऽशृतमेव वा ।

तेनाग्नीकरणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्व्वपेत् ॥

* हस्त इति पाठान्तरम् । † प्रकौर्त्तितमिति पाठान्तरम् । ‡ यज्ञेति पाठान्तरम् ।

षट्त्रिंशन्मते ।

आमश्चाङ्गं यदा कुर्यात्पिण्डदानकथं भवेत् ।

गृह्यपाकात्ममुद्धृत्य शक्तुभिः पायसेन वा ॥

पिण्डदानं भवतीति शेषः । आमद्रव्यगृहपाकशक्तुपाय-
सेषु यश्चालाभं व्यवस्था । एतच्चामश्चाङ्गं हेमश्चाङ्गञ्च पार्वण-
श्चाङ्गाधिकारिणैव कर्त्तव्यम् । यच्चाङ्गं साक्षान्निषिद्धं यच्च
लुप्तप्रयोजनं तन्निवर्त्तते । केषुचिन्मन्त्रेषु जहोऽपि भवति
अतएवमभिदधाति ।

आवाहने स्वधाकारे मन्त्रा जह्या विसर्जने ।

अन्यकर्म्मण्यनूच्याः स्युरामश्चाङ्गविधिः स्मृतः ॥

अयमर्थः । आवाहने आवाहनमन्त्रे उग्रवृशत आवह पितॄन्
हविषे अत्तवे इत्यत्र अत्तवे इति पदस्थाने स्वीकर्त्तव्य इति
पदस्थोहः कर्त्तव्यः । स्वधाकारे नमो वः पितरः ईष इत्यादि-
मन्त्रे ईष इति पदस्थाने आमद्रव्यायेति पदस्थोहः । विसर्जन-
मन्त्रे वाजे वाजे वर्तेति मन्त्रे तृप्तायातपश्चिभिर्देवयानैरित्यत्र
तृप्ता इति पदगततत्प्रत्ययस्थाने लोट्प्रत्ययेन तृप्यत इत्यूहः
कार्यः । अन्यकर्म्मणि विष्णो हव्यं रक्षस्वेत्यादौ नोह इति ।

अथ श्चाङ्गदेशः ।

तत्र मनुः ।

शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ।

दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥

स्वतः गृहप्रदेशं शुचिं तीर्थदेशं वाऽन्यकृताशुचिपरिहारार्थम् ।
विविक्तं केशादिरहितं कृत्वा गोमयेनोपलेपयेत् । तं देशं
उपहननादिभिः दक्षिणाप्रवणं दक्षिणां दिशं प्रत्युदकादिसम-
र्पणयोग्यं कुर्यादित्यर्थः ।

यस्तु शङ्केन कृत्रिमभूमिनिषेधः कृतः ।

गोगजाश्वादिभ्यष्टेषु[†] कृत्रिमायां तथा भुवि ।

न कुर्याच्छ्राद्धमेषु पारक्यादिषु भूमिषु ॥ इति ।

अयञ्च निषेध उन्नतीकृतवेदिकाविषयः ।

विष्णुधर्मीत्तरे ।

दक्षिणाप्रवणे देशे तीर्थादीः[‡] वा गृहेऽपि वा ।

भूसंस्कारादिसंयुक्ते आहं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥

तीर्थमृषिसेवितं सलिलम् । आदिशब्द ऋषिसेविताश्रमादि-
परः ।

यमः ।

परकीयप्रदेशेषु पितृणां निर्व्वपेऽर्च्यः ।

तद्भूमिस्वामिपितृभिः आहङ्कर्म विहन्यते ॥

परकीयप्रदेशाः परैरेव परिगृहीताः गृहा न तु तीर्थादयः
तेषामस्वामिकत्वेन साधारण्यात् । तथाच पुराणे स्मर्य्यते ।

* खननपूरणादिभिः । † गोगजाश्वादिभ्यष्टेषु इति पाठान्तरम् । ‡ सतीर्थादा-
विति पाठान्तरम् । § आहं कुर्यादित्यर्थः ।

अटव्यः पर्वताः पुण्याः नदीतीर्थानि* यानि च ।

सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः ॥

वनानि गिरयो नद्यस्तीर्थान्यायतनानि च ।

देवखाताश्च गर्त्ताश्च न स्वामी तेषु विद्यते ॥ इति ।

आयतनानि देवादिसेवितानि । गर्त्ताः अकृत्रिमाः स्तोती-
विशेषाः ब्रह्माण्यादयः† ।

यमः ।

रुचङ्गमियुतं‡ क्लिन्नं सङ्कीर्णानिष्टगन्धकम् ।

देशन्वनिष्टशब्दश्च वर्जयेच्छाब्दकर्मणि ॥

अग्निदग्धमस्त्रिग्वच्च रुचं कर्दमसहितं क्लिन्नं आह्वानुपयुक्तवस्त्व-
न्तरैराकीर्णं संकीर्णं पूतिगन्धमनिष्टगन्धकमश्राव्यशब्देऽपेतम्
अनिष्टशब्दम् । काम्यदेशानाह

शङ्कः ।

वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे भृगुतुङ्गे हिमालये ।

नर्मदाबाहुदातीरे सर्वमानन्त्यमश्रुते ॥

गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करे तथा ।

सन्निहत्यां गयायाञ्च दत्तमक्षयतां व्रजेत् ॥

अन्येऽपि काम्यदेशाः स्मृतिपुराणभ्यो विज्ञेयाः । विस्तरभया-
न्नेह प्रदर्शिताः ।

* तीराणीति पाठान्तरम् । † ब्रह्मयोन्यादय इति पाठान्तरम् । ‡ हतमिति
पाठान्तरम् ।

अथ आङ्गकालाः ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

अमावास्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षेऽयनद्वयम् ।

द्वयब्राह्मणसम्पत्तिर्विधुवत्सूर्यसंक्रमः ॥

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

आङ्गं प्रतिरुचिश्चैव आङ्गकालाः प्रकीर्त्तिताः ॥

अमावास्या कृष्णपक्षस्य पञ्चदशी तिथिः अष्टका आश्वलायने-
नोक्ताः । हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका-
इति ।

विष्णुस्तु त्रयमेवाह ।

अमावास्यास्तिस्त्रोऽष्टकास्तिस्त्रोऽन्वष्टका माघीप्रोष्ठपद्यूङ्गं
कृष्णत्रयोदशी व्रीहियवपाके चेति ।

एतांस्तु आङ्गकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

विष्णुस्मृतेरेवं पाठान्तरम् ।

अमावास्यास्तिस्त्रोऽन्वष्टकास्तिस्त्रः पूर्व्वद्युः प्रोष्ठपदे
हेमन्तशिशिरयोरपरपक्षेषु त्रयोदशी व्रीहियवैर्वा याग
इति ।

केचनैतद्वह्विष्णुवचनं मन्यन्ते । माघी पौर्णमासी प्रोष्ठपद्यूङ्गं
कृष्णत्रयोदशी । बृहद्विष्णुवाक्येऽपि त्रयोदशीमेव ।

वायुपुराणे ।

पितृदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्त्र एव च ।

कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चेन्द्रीति भाष्यते* ॥
 प्राजापत्या द्वितीया स्यात्तृतीया वैश्वदेविकी ।
 आद्या पूषेः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥
 शाकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगती विधिः ।
 पितृदानाय मूले स्युरिति । मूले प्रधानस्थान इत्यर्थः ।
 ब्रह्मपुराणे ।

ऐन्द्राच्च प्रथमायाञ्च शाकैः सन्तर्पयेत्पितृन् ।
 प्राजापत्यां द्वितीयायां मांसैः शुद्धैश्च तर्पयेत् ॥
 शुद्धैः प्रशस्तैः ।

वैश्वदेव्यां तृतीयायामपूपैश्च यथाक्रमम् ।
 वर्षासु मध्ये शाकैस्तु चतुर्थ्यामेव सर्व्वदा ॥
 अत्र शाकादीनां विकल्पः स्वस्वशाखानुसारादिज्ञेयः । वृद्धिः
 पुत्रजन्मादि । कृष्णपक्षः प्रसिद्धः तस्य च आङ्गकालत्वं प्रति-
 पदाद्यपराह्नद्वारेण । अयनद्वयं दक्षिणोत्तरात्मकम् । द्रव्यं
 आङ्गार्हं तस्य प्राप्त्यर्थमिहिकाले तथा पङ्क्तिपावनस्य ब्राह्मणस्य
 सम्पत्तिर्लाभो यत्र स आङ्गकालः । विषुवन्मेषतुलयोः सूर्य्य-
 संक्रमः सूर्य्यस्य राशि राश्यन्तरगमनं संक्रान्तिः । संक्रान्ति-
 ग्रहणेनैवायनविषुवतोरपि ग्रहणे सिद्धे पुनरुपादानं फला-
 धिक्यद्योतनार्थम् । व्यतीपातो योगविशेषः पारिभाषिकी वा ।
 तथाच वृद्धमनुः ।

श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रा नागदैवतमस्तके ।

* विभाव्यत इति पाठान्तरम् ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

नागदैवतमश्लेषा सर्व्वत्र मस्तक इति सम्बध्यते । मस्तके प्रथमे
पादे चन्द्रः स्यादित्यर्थः । यद्वा मस्तकं मृगशिरः । गजच्छाया
हस्तिच्छाया ।

तथाच श्रुतिः काठकी ।

एतद्देवपितृणां चायनं यद्वस्तिच्छाया पारिभाषिकी
वा ।

तथाच स्मर्य्यते ।

यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।

तिथिर्वैशावणी या च गजच्छायेति सा स्मृता ॥

पितृदैवत्यं मघा । हंसः सूर्य्यः । करो हस्तनक्षत्रं वैशावणी
चयोदशी । एतत्त्रितययोगी गजच्छायेत्यर्थः । ग्रहणमुपरागः
यदा आर्द्रं प्रति रुचिः कर्त्तुर्भवति सोऽपि आर्द्रकालः । चशब्दा-
दुपरागादयोऽपि गृह्यन्ते एते आर्द्रकालाः । अथामावा-
स्यादिश्रावणानां वृद्धिश्राद्धादिव्यतिरिक्तानामपराह्णकालसाध्य-
त्वादमावास्याश्चतुर्दशीप्रतिपदिद्वित्वे तु क वा श्राद्धमित्या-
काङ्क्षायामपराह्णव्यापित्वाव्यापित्वमुखेन आर्द्रकाला निरु-
प्यन्ते । तत्र च तदुपयोगित्वेन पञ्चान्तसंज्ञकान्वाधान-
कालः । अन्नाधानं पिण्डपितृयज्ञो दर्शश्राद्धमित्येतत्त्रितयं
वाजसनेयिव्यतिरिक्तानामेकस्मिन् दिने कर्त्तव्यमिति एतत्
प्रथममुपपादयामः ।

तत्र पर्व्वकालनिर्णयः ।

पर्व दर्शः पौर्णमासी च । अस्मिन् प्रकरणे मध्याह्नशब्दः अह्नी
द्विधा विभक्तस्य मध्यपरः तदेवावर्त्तनमित्युच्यते । पूर्वाह्ना-
पराह्णशब्दावपि द्विधाविभक्तस्य पूर्वपरांशपरौ । पूर्वप्रतिपदां
सन्धिर्मध्याह्ने ततः प्राग्वा भवेत्तदा सन्धिदिने यागस्तत्पूर्वदिने
अग्न्याधानम् ।

यदाह गोभिलः ।

आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् ।

तदहर्याग इष्येत परतश्चेत्परेऽहनि ॥

पर्वप्रतिपदां सा स्यादवर्त्तनाद्यदि ।

तस्मिन्नहनि यष्ट्यां पूर्व्यद्युः स्यादुपक्रमः ॥

उपक्रमः अग्न्याधानं यदा मध्याह्नात्परतः सन्धिस्तदा सन्धि-
दिने अग्न्याधानं परेद्युरिष्टिः ।

तथाच गोभिलः ।

आवर्त्तनात्परः सन्धेर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः ।

परेद्युरिष्टिरित्येष पर्वद्वयविनिर्णयः ॥

मध्याह्नात्प्राक् प्रतिपत्तन्वावपि सन्धिदिनेऽन्वाधाय परेद्युरिष्टि-
र्वाजसनेयशाखिनः ।

यदाह लोकाचिः ।

अपराह्णेऽथवा सायं यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वो भूते याग इष्यते ॥

आवर्त्तनाद्धः सन्धिर्यदन्वाधाय तद्दिने ।

परेद्युरिष्टिरित्याहुर्विप्रा वाजसनेयिनः ॥

पर्व्वप्रतिपत्तस्यैरपि ज्ञानोपायमाह

कात्यायनः ।

परैस्त्रि घटिका न्यूना तथैवाभ्यधिकाश्च याः ।

क्षिप्त्वा तदङ्गं पूर्व्वस्मिन्कासद्विी प्रकल्पयेत् ॥

लोकाच्चिरपि ।

तिथेः परस्या घटिकाश्च याः स्यु-

न्यूनास्तथा चाप्यधिकाश्च तासाम् ।

अङ्गं वियोज्यञ्च तथा प्रयोज्यं

कासे च द्विी प्रथमे दिनेऽस्याः ॥

अस्यास्तित्थेः प्रतिपदः पूर्व्वतिथ्यपेक्षया या* न्यूना घटिकास्त-

न्मध्ये अङ्गं प्रथमदिने पर्व्वणि नियोज्यमङ्गं पर्व्वदिनाद्वियोज्यम् ।

अङ्गहानिः पूर्व्वदिने ज्ञेयेत्यर्थः । एवं द्वावङ्गं द्वेधा विभज्याङ्गं

पूर्व्वदिने अङ्गं परदिने च योज्यमिति ।

यागकालमाह शातातपः ।

पर्व्वणो यश्चतुर्थींश आद्याः प्रतिपदस्तयः ।

यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो† मनीषिभिः ॥

यदा मध्याह्नादूर्ध्वं सन्धिस्तदा तस्मिन्दिनेऽन्वाधाय‡ परेद्युरिष्टौ

क्रियमाणायां कदाचिअतिपदश्चतुर्थींशोऽपि यागकालो भवति

तदा चतुर्थींशस्य वचनान्तरैर्निषिद्धत्वात्कथमित्याकाङ्क्षायाम्

* अमावस्यापौर्णमास्यपेक्षया । † प्रातरुक्त इति देशान्तरीयः पाठः । ‡ अग्निं
गृहीत्वा ।

शातातपः ।

सन्धिर्यद्यपराह्णे स्याद्यागः* प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थोऽपि न दुष्यति ॥ इति ।

अयमभिप्रायः । पर्वण्योयसुरीयांश्च आद्याः प्रतिपदस्तयद्वत्या-
द्युक्तकालासम्भवे त्वनेन वचनेन चतुर्थभागोऽप्यङ्गत्वेन विधी-
यते इति । ननु यदा मध्याह्ने तत्समीपवर्तिनि पूर्वकाले
वा सन्धिस्तदा सन्धिदिन एव यागविधानाद्वीक्षादिकाले च
मध्याह्नस्य षोडशसप्तदशदण्डात्मकत्वात् अमावास्यायां सूर्यो-
दयाग्रागिष्यन्तरविधानात्† । इष्टे च द्वियामः‡ साध्यत्वात्
उपक्रान्तस्य§ कर्मणो विधिमन्तरेण मध्ये मध्ये विरम्य व्यापा-
रानुपपत्तेः चेष्टिर्दर्श एव समाप्येत ।

तथाच ।

प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते ।

पुनः प्रणीय क्वात्सेष्टिः कर्त्तव्या यागवित्तमैः ॥

इति वचनेन विरोधः प्रसज्येत इति चेन्नैवं यदा सूर्योदयात्
प्रागुक्तकालमध्ये॥ विहितक्रमेणेष्टी क्रियमाणायां इष्टिकाल-
भूतयामद्वयमध्ये प्रतिपदि विद्यमानायामपि पाटवाधिक्यव-
शाद्॥मावास्यायामेव समाप्येत तद्विषयत्वादस्य वचनस्य सन्धि-

* पाद इति देशान्तरीयः पाठः । † बहुषु पुस्तकेषु दर्शनादेवं रक्षितं परन्तु सूर्यो-

दयात् प्रागुक्तकालमध्ये इत्यारम्भविधानादित्येव पाठः साधुः सूर्योदयात् सूर्योदयमारभ्य
प्रागुक्तकालमध्ये यान्नदयात्मकपूर्वाक्तकालमध्ये इत्यर्थः । ‡ प्रहरद्वयसाध्यत्वात् ।

§ आरम्भकर्मणः । ॥ सूर्योदयमारभ्येति पाठान्तरम् । ॥ पटुतातिशयेन ।

सुभयतो* यजेतेत्यादीनामपि वाक्यानामयमेव विषयः इयञ्चीत्त-
विषये प्रतिपदिष्टिसमाप्तिराहिताग्नेरेव नानाहिताग्नेः तस्य
तु स्थालीपाक एव नैष्टिः स च सूर्योदयानन्तरमेव वर्त्तनीयः†
तथा स्वल्पकालसाध्यस्य प्रयोगप्रेम्भुभावस्य च शास्त्रे विधाना-
न्तन्मध्ये विरामासम्भवः । विराममन्तरेण च प्रतिपदि समा-
पयितुं न शक्तः न ह्यशक्यं विदधाति शास्त्रं तस्मात्प्रतिपद्यप्रवि-
ष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यत इत्येतदनाहिताग्निविषयम् ।

पौर्णमास्यान्तु विशेषमाह कात्यायनः ।

सन्धिश्वेत्सङ्गवाद्दूर्द्ध्वमर्वागावर्त्तनाद्भवेत् ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यः कालविधौ तिथिः ॥ इति ।

तत्रैवान्वाधानं तत्रैव याग इत्यर्थः ।

अमावास्यायां‡ विशेषमाह शातातपः ।

द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चैत्यतिपद्यापराह्निकी ।

अन्वाधानञ्चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥ इति ।

एतदप्यावर्त्तने ततः पूर्वं वा सन्धौ च चतुर्दश्यामन्वाधान-
विषयम् ॥

* पर्वप्रतिपदीः सन्धिं सन्धौ इत्यर्थः । † आरम्भनीय इति पाठान्तरम् । ‡ प्रातः-
काली मुहूर्त्तास्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु इति वचनानुसारेण द्वादशदण्डात् परमित्यर्थः ।
§ अन्याधानम् । ॥ यत्र प्रातश्चतुर्दशी परतोऽमावास्या तत्परदिनेऽमावस्या आवर्त्तनकाले
तत्पूर्वकाले वा प्रतिपत् तत्परदिने सन्ध्याङ्गपर्यन्तं प्रतिपत् द्वितीया च अपराह्णमुहूर्त्तवय-
व्यापिनी अस्मिन् काले चतुर्दश्यां चतुर्दशीयुक्तामावस्यायां सिनीवालीत्वेन प्रातश्चन्द्रदर्शनात्
परतो अन्याधानम् ।

यच्च लोकादि*वचनम् ।

त्रीनंशान् परतस्तस्य यागस्य चतुरी विदुः ।

हावंशानुत्सृजेदन्धौ योगे च व्रतकर्म्मणि ॥

एतदप्यावर्त्तने ततः पूर्वं वा सन्धौ चतुर्दश्यामन्वाधानविष-
यम् । यच्च व्रतकर्म्माणीति । यागे प्रतिपदन्यांशस्य अन्वाधाने
चतुर्दश्यांशस्य वर्ज्यत्वमुक्तं तत्र प्रतिपदश्चतुर्थ्यांशनिषेधस्य
व्यवस्था प्राग्दर्शिता । चतुर्दश्यास्तु आवर्त्तनोत्तरकालः पर्वप्रति-
पत्तन्धौ निषेधः । यदन्वाधानदिने प्रातर्विस्मरणादिनान्वा-
धानादिकं न करोति तदा समारोपिताग्निश्चेत् पुनरग्नि-
मवाप्य प्रत्यक्षाग्निश्चेदग्निं वितत्य भोजनाग्रागन्वाधानादिकं
कुर्यात् । तत्राप्यसम्भवे सायं तत्राप्यसम्भवे यागदिने प्रातः
पार्थक्येन इष्टिं चहं वा कृत्वा सद्यः कालविधिनान्वाधाय
पचादियागं कुर्यात् । पीर्णमास्यान्तु येषां शाखिनां सर्व्वदा
सद्यः कालविधिरनुज्ञातस्तेषां न पृथगिष्टिः, येषां सर्व्वदा
सद्यः कालविध्यनुज्ञा नास्ति किन्तु कचिदेव तत्रानुज्ञातस्थले
तेषां पूर्व्वोक्त एव विधिः । एवं प्रकृतयागकालो विहितः ।

अथ विक्रतियागस्य कालोऽभिधीयते ।

यत्र सम्पूर्णे पञ्चदशी प्रतिपच्च तत्र प्रकृत्यन्वाधानदिने
विक्रतियागं समाप्यानन्तरं प्रकृतेरन्वाधानादिकं कुर्यात् ।

* लोकादि इति पश्चिमदेशीयसम्मतः पाठः ।

यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेतामावास्यायां पीथ-
मास्यां वा यजेतेत्यापस्तम्बेन प्रकृतिकालप्राप्तौ सत्यामपि
पुनरमावास्यादिकालविधानात् । यदा मध्याह्ने ततः पूर्वं वा
पर्वसन्धिः तदा सन्धिदिने प्रकृतियागानन्तरं विकृतियागं
कुर्यात् । मध्याह्नादूर्ध्वं सन्धौ तु तत्र सन्धिदिने एव प्रातर-
न्वाधानादिकं विधाय विकृतियागश्च तत्रैव कृत्वाऽपरेद्युः
प्रकृतियागः कर्त्तव्यः ।

तथाच कात्यायनः ।

आवर्त्तनात्माक् यदि पर्वसन्धिः

कृत्वा तु तस्मिन्प्रकृतिं विकृत्या ।

तदैव यागः परतो यदि स्या-

तस्मिन्विकृत्या प्रकृतेः परेद्युरिति ॥

अथान्वाधानपिण्डपितृयज्ञदर्शश्चाह्वानाभेकदिन एव कर्त्त-
व्यता निरूप्यते ।

तत्र लोकाक्षिः ।

पक्षान्तकर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवश्च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकम्बुधः ॥

पक्षान्तं कर्माग्न्याधानं पिण्डयज्ञः पिण्डपितृयज्ञः अन्वाहार्यकं
दर्शश्चाहम् ।

यथा स्मृत्यन्तरमपि ।

पिण्डयज्ञाह्वतादर्शश्चाह्वपिण्डान्न निक्षिपेत् ।

पितृयज्ञस्य कालसु दर्शश्चाह्वे भवेदिति ॥

मनुरपि ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्थकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

मासानुमासिकं प्रतिमासभवमतएव नित्यं पिण्डपितृयज्ञश्चानाहिताग्नेरपि कर्तव्यः । आपस्तम्बेनाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञं विधाय एवमनाहिताग्नेरित्यनेन वाक्येनानाहिताग्नेरप्यतिदेशात् । अत आहिताग्नेर्गृह्याग्नेश्च द्वयोरप्यन्वाधानपिण्डपितृयज्ञदर्शश्राद्धानि कर्तव्यानि तान्येकस्मिन्दिने पूर्वोक्तवचनान्निष्पादनीति सिद्धम् । अथापराहकालः । द्विधा त्रिधा पञ्चधा दशधा चोदितस्याहो भागं विभजन्ति ।

स्कन्दपुराणे ।

आवर्त्तनात्* पूर्वोक्तः ह्यपराहस्ततः परः ।

श्रातातपः ।

पूर्वोक्तो मध्याह्नोऽपराहः । पूर्वोक्तो देवानां मध्याह्नेमनुष्ठाणामपराहः पितृणामिति ।

व्यासः ।

सुहृत्तत्रितयस्यातस्तावानेव च सङ्गवः ।

मध्याह्नस्त्रिसुहृत्तः स्यादपराहश्च तादृशः ।

सायाह्नस्त्रिसुहृत्तः स्यात्सर्वकर्म्मसु गर्हितः ॥

व्यासः ।

* आवर्त्तनावधि आवर्त्तनन्तु वासरक्षायापरिवर्त्तनकालः ।

रौद्रश्चैत्रश्च मैत्रश्च तथाच सावटः स्मृतः ।

सावित्रश्च जयन्तश्च गान्धर्व्यः कुतपस्तथा ॥

रोहिणश्च विरिञ्चिश्च विजयो नैर्ऋतस्तथा ।

माहेन्द्रो वारुणश्चैव भट्टः पञ्चदशः स्मृतः ॥ इति ।

अत्र द्वेधा भागः शुक्लपक्षपैटककर्मणि दैविके च ग्राह्यः ।
एतच्च शुक्लपक्षश्चादिकालप्रकरणे स्फुटीभवित्यतीति । त्रैधा
विभागे योज्यमपराहः स मृताहश्चाद्वादी । अयमर्थः आदि-
कालनिरूपणप्रकरणे ज्ञाप्यते परिशेषात् । पञ्चधा विभागः
पञ्चदशधा विभागश्चामावास्याश्चाद्वादिषु ग्राह्यः । अमावास्या-
श्चादे पूर्वोत्तरविद्वाग्रहणे निर्णयः द्विविधामावास्या शुद्धाशुद्धा
चेति । विद्वा तु चतुर्विधा चतुर्दश्यामेवापराहसम्बन्धायां न
प्रतिपदीति प्रथमः प्रतिपद्येवापराहिकी न चतुर्दश्यामिति
द्वितीयः । उभयत्रापराहसम्बन्धेति तृतीयः । उभयत्रापराह-
सम्बन्धेति चतुर्थः । तत्र शुद्धायामसंशयः । या तु विद्वा
चतुर्दश्यामेवापराहसम्बन्धे प्रतिपदि सा पूर्वैव ग्राह्या सर्वैरपि ।
तथाच जाबालिः ।

पूर्वाह्णे चेदमावास्या नापराह्णे भवेद्यदि ।

भूतविद्मैव सा ग्राह्या पितृकार्ये तु सर्वदा ॥

पूर्वाह्णे चेदमावास्या नापराह्णे भवेद्यदि इत्यत्र प्रतिपदीति
शेषः ।

तथा ।

प्रतिपद्यमावास्या पूर्वाह्णव्यापिनी यदि ।

भूतविद्वैव सा कार्या पित्रे कर्माणि सर्वदा ॥

पूर्वाह्नव्यापिनी अपराह्णं न व्याप्नोतीत्यर्थः । अन्वाधानं
पिण्डपितृयज्ञोऽपि भूतविज्ञायामिव ।

द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेति पद्यापराह्निकी ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यामिति ।

वृत्रशतातपस्मरणात् । अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञ
इति अमावास्या सम्बन्धापराह्णस्यैवाश्वलायनेन पितृयज्ञाङ्गत्व-
विधानात् । ननु चापस्तम्बेनामावास्यायां यदहश्चन्द्रमसं न
पश्यतीत्युपक्रम्यापराह्णकालं पिण्डपितृयज्ञाङ्गत्वेन विधायाधि-
वृत्तं सूर्ये चेति कालान्तरमपि विहितमतः अपराह्णानुसारेण
आह्निककालनिर्णयः कथमिति चेदुच्यते । साग्निकस्य जीवत्पितृ-
कस्य दैवात्पितुः पिण्डपितृयज्ञकालोऽपराह्णे व्यतिक्रान्तस्तदा-
धिवृत्तसूर्योऽपि कालाङ्गमिति विधीयते । युक्तञ्चेतत्तत् केवलं
पिण्डपितृयज्ञेऽधिक्रियते न दर्शयाद्वे तस्मात्तस्य स कालः ।
प्रमीतपितृकस्य दर्शयाद्वेऽप्यधिकारः तच्च पिण्डपितृयज्ञानन्तर-
मेव तथाचाधिवृत्तसूर्ये पिण्डपितृयज्ञकरणे सन्ध्यायां रात्रौ
दर्शयाद्वं प्रसज्येत तच्च निषिद्धम् । तस्मात्पूर्वोक्त एव विषयः
स्वीकार्यः यदा प्रतिपद्येवापराह्निकी न चतुर्दश्याः तदा प्रति-
पद्विद्वैव । यदाह

हारीतः ।

अपराह्णः पितृणान्तु यापराह्णानुयायिनी ।

सा आह्ना पितृकार्यं तु न पूर्वाह्णानुयायिनी ॥

मध्याह्नात्परतो यत्र चतुर्दश्यनुवर्तते ।

सिनीवाली तु सा ज्ञेया पितृकार्येषु निष्कला ॥

अत्र त्रेधा विभक्तदिनविभागपरो मध्याह्नशब्दः मध्याह्नात्
परतः सायंकालमित्यर्थः ।

कार्णाजिनिः ।

भूतविद्वाममावास्यां मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

आदिकर्मणि ये कुर्युस्तेषामायुः प्रहीयते ॥

मोहो विपरीतज्ञानम् । अज्ञानमप्रतीतिः । तत्रैवान्वाधानं
पिण्डपितृयज्ञश्च योभयत्रापराहसम्बन्धा सा तु त्रिप्रकारा
तिथिचयोपेता वृद्धेरापेता साम्योपेता चेति । तत्र तिथिचय-
प्रक्रमे पिण्डपितृयज्ञाधिकारिणामाहिताग्नीनामौपासनाग्नी-
नाञ्च भूतविद्वाः । सत्यप्यधिकार उक्तनाग्नीनाम् । तथा विधु-
राणां स्त्रीणां शूद्राणां प्रतिपन्निश्चिता ।

तथाच कार्णाजिनिः ।

सिनीवाली द्विजैर्ग्राह्या साग्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुड्मैर्ग्राह्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः ॥

साग्निरौपासनाग्निरपि तस्यापि पिण्डपितृयज्ञविधानात्तस्य
चापराहसम्बन्धात्तिथिचये प्रक्रमे च अपराहस्यष्टचतुर्दशी-
तुरीययामे दर्शवटिकानुप्रवेशात् अपराह्णे तु उत्तरदिनापेक्षया
पूर्वदिन एवाधिकामावास्यासंस्पर्शादन्वाधानं विधाय पिण्ड-
पितृयज्ञानन्तरमन्वाहार्यकं भूतविद्यायामेव कर्तव्यम् ।

अनेनैवाभिप्रायेण बोधायनः ।

चतुर्दशीचतुर्थ्यामे अमा यत्तेन दृश्यते ।

श्वो भूते प्रतिपत्तत्र भूते कव्यादिकी क्रिया ॥

अयमर्थः । चतुर्दशीचतुर्थ्यामे चतुर्दश्या उत्तरार्द्धे चतुर्थ्यामे अपराह्णसृष्टे अमागणिते न दृश्यते । अपि तु तिथिचय-
वशादनुप्रविष्टा दृश्यते इति तात्पर्यं श्वो भूते परित्युपराल्ले
प्रतिपदृश्यते । तत्र च चतुर्दश्यामेवेति अनग्निका उल्लङ्घना-
दयः तेषाञ्चान्वाधानपिण्डपितृयज्ञयोरधिकाराभावात् । कुक्षा-
मेव आद्यं तिथिवृद्धिप्रक्रमे साम्ये च सर्वेषां परैव । यदाह
प्रचेताः ।

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहुर्मता ।

सिनीवाली कुहुश्चैव श्रुत्युक्ते पितृकर्म्मणि ॥

स्यातां ते यदि मध्याह्नाच्छाद्यं तत्र कथं भवेत् ।

तिथिचये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहुर्मता ।

साम्येऽपि* च कुहुर्ज्ञेया वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥

मध्याह्नात् स्यातां मध्याह्नादुपरि अपराह्णे भवेतामित्यर्थः ।
अत्रापि यत्रापराह्णे अधिकः स्पर्शस्तत्रैव प्रातरन्वाधानं यदा
त्वपराह्णाधिकसंस्पर्शवशात्पूर्वविद्यायां परविद्यायां वा पिण्ड-
पितृयज्ञदर्श्यादप्राप्तिः । अथच पर्वकालनिर्णयवशात्पिण्ड-
पितृयज्ञदर्श्यादकालव्यतिक्रमेऽन्वाधानस्य तदा कस्मैदयानु-
रोधाद्यत्र पिण्डपितृयज्ञदर्श्यादे तत्रैवान्वाधानं बहूनामनु-

ग्रहो न्याय्य इति न्यायेनानेकानुग्रहस्य न्याय्यत्वात् । तथाच
पर्व्वततीयांशानुष्ठानप्राप्तौ न विरोधः एवञ्च पर्व्वततीयांशे
यागनिषेधवचनान्येवंविधस्थलव्यतिरिक्तविषये योज्यानि, परा-
हसंवर्द्धिनीति चतुर्थः पक्षः सा तु सर्व्वेषां परैव तत्रापराह-
उभयत्राव्यापित्वेऽपि कुतपकालसंबन्धित्वात् ।

तथाच हारीतः ।

भूतविज्ञाप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि वा ।

पितृ कर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतपकालिकी ॥

इति श्लोको गौतमेनाप्यभिहितः ।

पूर्व्वाल्ले चेत्प्रतिपदो भूते सायमनापदि ।

आरभ्य कुतपे श्राद्धं रोहिणं नैव तत्त्यजेत्* ॥

प्रतिपदि पूर्व्वाल्ले कुतपे सायङ्काल एव नापराह्णे तदो प्रति-
पदि कुतपकालसम्बन्धात्तत्कुतपे श्राद्धमारभ्य कुर्याद्रोहि-
णन्तु न लङ्घयेदिति तात्पर्य्यार्थः । कुतप उदयमारभ्याष्टमी
मुहूर्त्तः ।

आपस्तम्बस्तु प्रज्ञारान्तरेणाह ।

कुतपाद्यान्मुहूर्त्तांस्त्रीन् यदा चरति भास्करः ।

स कालः कुतपस्तत्र पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ इति ।

ननु पूर्व्वोक्तेषु पक्षेषु कचिद्भूतविज्ञापि पिण्डपितृयज्ञादौ
गृहीता ।

* नैव लङ्घयेदिति पाठान्तरम् ।

सा च न युक्ता, तत्र चन्द्रदर्शनासम्भवात् चन्द्रादर्शने च पितृ-
यज्ञो विहित आपस्तम्बेन । अमावास्यायां यदहश्चन्द्रमसं न
पश्यतीति उच्यते । अदर्शनं नाम कलाक्षयश्चन्द्रस्य न चक्षुर्व्या-
पारागोचरत्वं तथा सति उदयादूर्ध्वं प्रहरमात्रचतुर्दशीव्याप्ता-
वपि चन्द्रस्य चक्षुर्गोचरत्वात्, तत्र पिण्डपितृयज्ञादि न स्यात्
तथाचापराह्णे पिण्डपितृयज्ञादिविधायकवाक्यविरोधः प्रस-
ज्येत अतोऽदर्शनशब्दः क्षयपरः ।

तथाच कात्यायनः ।

पिण्डान्वाहार्थकं श्रावं क्षीणे राजनि शस्यते ।
इति क्षयोऽपि कदा भवतीत्यपेक्षायां स एव ।

अष्टमेऽंशे चतुर्दश्या क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमांशे च पुनः* किल भवेदनु ॥

अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते

चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।

तदन्त एव क्षयमेति कृत्स्न-

एवं ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति ॥

आग्रहायणीमार्गशीर्षमाबास्याद्ये प्रहरे अमावास्यायास्तदन्ते
अमावास्यान्ते । अत्र केचिदेवं वर्णयन्ति । आग्रहायणीज्यैष्ठा-
मावास्यायोः परेद्युरपराह्णव्यापित्वे पूर्वैद्युरपराह्णव्यापित्वेऽपि
परेद्युरेव पितृयज्ञादिकमिति, तदयुक्तं अपराह्णः पितृणामिति

* तत इति देशान्तरीयः पाठः ।

श्रुत्या विरोधात् । तथाभावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञ-
इत्याश्वलायनादिवचनान्यपि विरुध्येरन् पूर्वदिने तु नश्रुत्यादि-
विरोधः । अथच क्षयोऽपि न सम्पूर्णकालोऽस्ति चतुर्थभागो-
कलावशिष्टः । अपरे तु क्षयशब्दस्य सङ्कोचमात्रमेव । वाक्य-
विरोधापेक्षया च सङ्कोचः श्रेयान् तर्हि ज्योतिःशास्त्रे आग्रहा-
यस्यां ज्यैष्ठ्याच्च चन्द्रक्षयस्मति विशेषोक्तिः किमर्थेति चेत्
उच्यते । अन्यमासेषु द्वितीयाया आद्यतृतीयमुहूर्त्तचरमभागे
चन्द्रदर्शनं भवति । मार्गशीर्षज्यैष्ठ्योस्तु तथा न किन्तु
अभावास्याष्टमांशे क्षीणत्वात् । द्वितीयाया आद्यतृतीयमुहूर्त्ता-
नन्तरं चतुर्थपञ्चमादिसुहूर्त्तेषु चन्द्रदर्शनमित्येतादतिपादनार्थं
ज्योतिःशास्त्रस्य कालग्रहवारादिविषयत्वात् । आङ्गकस्य-
विधिप्राधान्याभावाच्च अयं सङ्गृहीतार्थः । यच्च पूर्वोक्त-
रीत्या भूतविज्ञा आङ्गादिषु ग्राह्या । तद्व्यतिरिक्तविषयाणि
भूतविज्ञायामन्वाधानपिण्डपितृयज्ञदर्शनाद्वनिषेधकवाक्यानि
यच्चोक्तरीत्या प्रतिपन्निश्रितायामन्वाधानादीनि न व्यति-
रिक्तविषयाणि, प्रतिपदिज्ञायामभावास्यायामन्वाधानादि-
निषेधकानि वाक्यानि तानि व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तपरतया
नेयानि ।

यत्तु हारीतवचनम् ।

कन्यामकरमीनेषु तुलायां मिथुने तथा ।

भूतविज्ञा तु सर्वेषां पूज्यते इति यत्नतः ॥ इति ।

तद्वतविषयम् । अतएव जावालिः ।

तुलामकरमीनेषु* कन्यायां मिथुनेऽथवा ।

भूतविद्वा व्रते आह्वा† शेषेषु प्रतिपद्युता ॥ इति ।

अमावास्यायामिव अष्टकामन्वन्तरयुगाद्यपरपक्षेऽपि आह-
कालनिर्णयो विज्ञेयः । अत्र पिण्डपितृयज्ञाभावात्कुतप एव
आहस्योपक्रमः । अमावास्यायां त्वपराह्णे पिण्डपितृयज्ञा-
दनन्तरं दर्शआहम् । यानि च शुक्लपक्षआहानि पौर्णमास्यां
वैशाखतृतीयादिषु च विहितानि । तानि कुतपकालप्राधान्ये-
नानुष्ठेयानि, यदुक्तं भवति । यथामावास्यायामपराह्णे प्राधा-
न्येन तिथेः क्षये पूर्वा‡ तृतीयासम्ये च परा§ तत्राप्यल्पत्वमह-
त्वाभ्यां निर्णयः । एवं कुतपप्राधान्येन निर्णयः इति ।

अनेनैवाभिप्रायेण मार्कण्डेयः ।

शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे आहङ्कृत्याहचक्षणः ।

क्षणपक्षेऽपराह्णे तु रोहिणन्तु न लङ्घयेत् ॥ इति ।

अत्र पूर्वाह्णशब्दे देधाविभक्तस्यापराह्णस्य पूर्वभागपरः ।
यद्यप्यत्र सामान्येन पूर्वाह्ण इत्युपात्तं तथापि ।

पित्रो कर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतपकालिकी । इति ।

पैतृककर्ममात्राङ्गत्वात् कुतपकालस्य तत्संस्पृष्ट एव पूर्वाह्णा-
न्यभागी ग्राह्यः आवर्त्तनसन्निकृष्टकालः । शुक्लपक्षः आहोप-
क्रमेऽङ्गमित्यर्थः । मध्याह्णेऽपि कुतपः ।

तथाच स्मर्यते ।

* तुलायां नकरे मीने इति पाठान्तरम् । † कार्येति पाठान्तरम् । ‡ भूतविद्वा ।

§ प्रतिपद्युक्ता ।

कुं यत्र गोभिः कात्स्न्येन गोपतिस्तापयेत् क्षणे* ।
स कालः कुतपो नाम यत्र आहं प्रदीयते ॥ इति ।

अथ नृताहकालः ।

तत्र सौम्यसौरादिभेदेन भिन्नत्वात्कुत्र को मासो ग्राह्यः
इत्याकाङ्क्षायाम्

यमः ।

विवाहादौ स्मृतः सौरी यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।

आदिके पितृकार्येऽपि चान्द्रो मासः प्रशस्यते ॥

स्कन्दपुराणे ।

अभ्युदयेऽः रवेर्मासश्चान्द्रः स्यात्पितृकर्मणि ।

यज्ञे सावनमित्याहुरार्चं सर्व्वव्रतेषु च ॥

आर्चं नाक्षत्रं नक्षत्रविशेषे प्रतिमाससाध्यव्रतेष्वित्यर्थः । आद्य-
श्लोकस्यायमर्थः । यज्ञादौ माससंवत्सरसाध्ययज्ञव्रतप्राय-
श्चित्तक्रियादिषु । माससाध्ययज्ञे मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजन्ते मासं वैश्वदेवेन कौण्डपायिनामयनं मासमग्निहोत्रं
जुहोतीत्यादि वाक्यैर्विहिताः । माससाध्यानि व्रतानि
मासोपवासादीनि माससाध्याः प्रायश्चित्तक्रियाः ।

* कुं पृथ्वीं गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वीत्यमरात् । गोभिरातपैः स्वर्गेषुपशुवाग्वच्चदिङ्नेत्र-
वृण्णिभृजले इत्यमरात् । गोपतिः सूर्यः । † मासस्येति प्राठान्तरम् । सौम्यश्चान्द्रः ।
‡ विवाहादौ ।

गोष्ठे वसन् ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतः ।

इति वचनैर्विहिताः । संवत्सरसाध्ययज्ञा गवामयनादि*
साग्निकसत्रयागाः । संवत्सरसाध्यानि व्रतानि अजस्य तु
नाश्रीयादित्यादिश्रुतिविहितानि । अजः संवत्सरः । अत्र
अनशनमोदनादेर्न पयःप्रभृतीनाम् । संवत्सरसाध्या प्रायश्चित्त-
क्रिया द्वादशवार्षिकाद्या । आर्विके सांवत्सरिके पितृकार्ये
षाण्मासिकश्चाद्वादौ । अपिशब्दाद्यन्नादिव्यतिरिक्तमाससंवत्सर-
साध्यदैवकार्ये ।

तथाच पितामहः ।

दैवे कर्मणि पित्रे च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ।

एषाञ्च मासानां भेदो ब्रह्मसिद्धान्तेऽभिहितः ।

दर्शद्दर्शान्तश्चान्द्रः, त्रिंशद्विसप्तु सावनीमासः ।

रविसंक्रान्तिकचिह्नः सौरो मासो निगद्यते तज्जैः ॥

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।

एकराशी रविर्यावत्कालं मासः स भास्करः ॥

सावनाद्यहोरात्रव्यवस्था ब्रह्मसिद्धान्ते ।

सावनः स्याद्होरात्रमुदयादुदयाद्वेः ।

सौरं त्रिंशत्तु राश्यंशस्तिथिसम्भोगमैन्दवम् ॥

यावता कालेन रविर्मेष्णादिराशीनां त्रिंशमंशं भुङ्क्ते स कालः

सौराहोरात्रचन्द्रस्य प्रतिपदादितिथिसम्भोगपरिमितः काल-

* आर्त्तास्तु सत्राणि गवामयनादीनि माससंवत्सरसाध्यनीत्याहुः ।

शान्दाहोरात्र इत्यर्थः । एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृत-
मनुसरामः ।

क्षयाहे विशेषः स्मृत्यन्तरे ।

मासपक्षतिथिस्थिते यस्मिन्मोक्षयतेऽहनि ।

प्रत्यञ्जन्तु तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुः ॥ इति ।

तिथिश्चान्द्रोऽहोरात्रः सा च यदा शुद्धा तदा न संशयः ।
यदा तु विद्धा तदा यत्र सायाह्ने त्रिमुहूर्तव्यापिनी मृततिथिः
सा ग्राह्या ।

तदाह गोभिलः ।

इहान्तु व्यापिनी चेत्यान्मृताहस्य* यदा तिथिः ।

पूर्वविद्धैव कर्तव्या त्रिमुहूर्ता भवेद्यदि ॥

सायं त्रिमुहूर्ता इत्यर्थः ।

यत्तु कार्णाजिनोक्तम् ।

अथास्तमनवेलायां कलामात्रापि या तिथिः ।

सैव प्रत्यादिके ज्ञेया नापरा पुनश्चानिदेति ॥

तत्तु पूर्वविद्धाप्रशंसनार्थम् । कलामात्रापि ग्राह्या किमुत
त्रिमुहूर्तेति ।

यत्तु ।

दिनान्ते पञ्चनाड्यन्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।

उदये च तथा पित्रे दैवे चैव तु कर्मणि ॥ इति ।

तत्तु सायङ्कालीनपञ्चनाडीनां पुण्यत्वमतिपादयति न तु

* मृतदिनसम्बन्धिनीत्यर्थः ।

वचनाद्या अपुण्यत्वप्रतिपादनपरम् ।

नारदीयपुराणे ।

पारणे मरणे नृणां तिथिंस्तात्कालिकी मता ।

पित्रेऽस्तमयवेलायां सृष्टा पूर्णा निगद्यते ॥

अस्तमयवेलायां सायङ्काले मुहूर्त्तत्रययुक्तेत्यर्थः ।

श्रुतिरपि ।

तस्मात्पितृभ्यः पूर्व्वेद्युः क्रियत इति ।

तथा ।

पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृ-
णाम् । इति ।

त्रिधा विभक्तस्याहस्तृतीयभागात्पितृभ्यः अपराह्णे मुहूर्त्तत्रयव्यापित्वा-
दपराह्णसम्बन्धापि सा तिथिर्भवति ।

सा तिथिः सकलाः ज्ञेया यस्यामस्तङ्गतो रविः । इति ।
एकदेशव्यापित्वे सम्पूर्णत्वमस्तीति कृत्वा कुतप एवोपक्रमस्तस्य
सकलपितृश्राद्धशेषत्वादेवं यानि च पूर्व्वविज्ञापकानि तानि
त्रिमुहूर्त्तविज्ञापयित्वा ज्ञेयानि, यदा पूर्व्वेद्युः सायङ्काले
मुहूर्त्तत्रयव्यापित्वं नास्ति तदा परविद्वैव ग्राह्या ।

तथाच गोभिलः ।

त्रिमुहूर्त्ता न चेद्ग्राह्या परैव कुतपे हि सा । इति ।

यदा पूर्व्वेद्युः सायङ्काले त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी तिथिः वद्विवशात्
परैर्युरस्तमयगामिनी चेदपि परैर्युरेव तत्र कुतपास्तमययोः
सम्बद्धत्वात् ।

तथाच मरीचिः ।

हापराह्व्यापिनी* स्यादादिकस्य यदा तिथिः ।

महती यत्र तद्विद्वांः† प्रशंसन्ति महर्षयः ॥

यत्र सायङ्काले पूर्व्येद्युस्त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी परेदुः सायङ्काले-
ऽपि वर्त्तते न त्वस्तमनसमये तदा पूर्व्येद्युः ।

यदाह नारदः ।

दर्शञ्च पौर्णमासञ्च पितुः सांवत्सरं दिनम्‡ ।

पूर्व्वविद्वांमकुर्व्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

यत् शृङ्गग्राहिकतया§ सृष्टतिथेरस्तमयसम्बन्धाया एवोपादानं
कृतमप्यस्तमयवेलायामित्यादिभिर्वचनैः॥ अतः पूर्व्वेदुरेव
युक्तम् । अयञ्च सामान्यनिर्णयः विशेषस्तु कालनिर्णये द्रष्टव्यः
एवं प्राणमासिकादिष्वपि विज्ञेयम् । तेषामपि सृष्टस्य सदृशपक्ष
सृष्टतिथिकर्त्तव्यत्वाविशेषात्॥ । एकोद्दिष्टे त्वयं विधिविशेषो
मध्यन्दिन उपक्रमः कर्त्तव्यः इति ।

तथाच स्मर्यते ।

पूर्व्वाल्ले दैविकङ्कम् अपराल्ले तु पैत्रिकम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥ इति ।

यानि च सृताहव्यतिरिक्तान्यापरपक्षिकरूपाणि** आद्यादीन्त्ये-

* उभयदिने अपराह्व्यापिनी । † पूर्व्वविद्वांम् । ‡ सांवत्सरी तिथिः । § मङ्गिषस्य
शृङ्गं धत्वा एकं एकं गृहे प्रवेशयति इति शृङ्गग्राहिक इति । ॥ यद्यालं सविता याति
पितरस्तासुपासते । तिथिर्नैभ्योऽपराह्वी हि स्वयं दत्तः स्वयम्भुवा ॥ इत्यादिवचनैरित्यर्थः ।
॥ सृष्टसजातीयपक्षसम्बन्धित्यधिकर्त्तव्यत्वाविशेषादित्यर्थः । ** कालान्वीति पाठान्तरम् ।

कोद्दिष्टानि* शस्तहतस्य चतुर्दश्येकोद्दिष्टं आहञ्च तानि
मध्याह्नकालस्याप्रधानत्वात्तत्कालाधिकस्य† सश्ववत्यां प्रति-
पदादितिथौ‡ कर्त्तव्यानि तेषां मृतसदृशपक्षसृष्टितिथिकर्त्त-
व्यतानियमस्याभावात् नियमाभावश्च शुक्लपक्षस्य§ चतुर्दशी-
व्यतिरिक्तितिथिमृतस्यापि तत्र॥ आहकरणात् । मृततिथेरेव
सायाह्ने त्रिमुहूर्त्तव्यापिन्या वचनोपात्तत्वात् पूर्वोक्तैव
व्यवस्था यत्रोभयत्र मध्याह्नकालसंस्पर्शाभावस्तत्र पूर्व्यद्वारेव
पितृकार्ये पूर्व्वविद्यायाः प्रशस्तत्वात् । मृताहकालनिर्णय-
प्रसङ्गाद्ग्रहणदिने आब्दिकप्राप्ती विशेषोऽभिधीयते । तत्र
यदा ग्रहणदिने सांवत्सरिकप्राप्तिः तदान्नासम्भवे आमेन
तदसम्भवे॥ हेन्ना कुर्यात् ।

तदाह गोभिलः ।

दर्शे रविग्रहे पित्रोः प्रत्यब्दं** समुपस्थितम् ।

अन्नेनासम्भवे हेन्ना कुर्यादामेन वसुतः†† ॥ इति ।

अत्र दर्शरविपितृवसुतशब्दाः प्रदर्शनार्थाः न्यायस्य समान-
त्वात् । अतश्चन्द्रग्रहणेऽप्यावश्यकपिण्डाद्युद्देशेन आह्नाधिका-
रिणा आमयाह्नादिकङ्कर्त्तव्यम् । एवं मासिकेऽपि ज्ञेयः ।

एवञ्च ।

* बहुषु पुस्तकेषु दर्शनादिषु पाठौ रक्षितः परन्तु पार्वणानीति पाठौ भवितुमर्हति
इति । † अपराह्नकालस्य । ‡ प्रतिपक्षस्य परपक्षसम्बन्धितिथौ । § शुक्लपक्षविहित-
पार्वणस्येत्यर्थः । ॥ मध्याह्नकाले । ॥ आमन्नासम्भवे । ** प्रत्याब्दिकमिति
पाठान्तरम् । †† वा सुत इति पाठान्तरम् ।

आङ्गविघ्ने द्विजातीनामाम्नाङ्गं प्रकीर्तितम् ।

अमावास्यान्तु कर्त्तव्यं* माससंवत्सरादृते ॥ इति
मासिकसांवत्सरिकविषये योऽयमाम्नाङ्गनिषेधः स ग्रहण-
व्यतिरिक्तविषयः ।

मृताहप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला भवति स तस्मिन्नेव
दिनेऽन्नेनैव आङ्गद्वयान्नामेन कालान्तरेण वा ।

यच्च स्मृत्यन्तरम् ।

आङ्गिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

पञ्चमेऽहनि तच्छाङ्गं न कुर्यात्तन्मृतेऽहनि ॥ इति ।
तद्भर्तुः प्रत्याङ्गिके अपुत्रा पत्नी स्वयमेव कर्त्री यदि रजस्वला
भवेत्तद्विषयमेतत् ।

अपुत्रा तु यदा भार्या सम्प्राप्ते भर्तुराङ्गिके ।

रजस्वला भवेत्सा तु कुर्याच्च पञ्चमेऽहनि ॥
इति गौतमस्मरणात् ।

अथ मृताहपरिज्ञाने कालः ।

तत्र बृहस्पतिः ।

न ज्ञायते मृताहश्चेन्नमीति प्रोषिते सति ।

मासश्चेन्नतिविज्ञातस्तद्दर्शे स्थान्मृताहनि ॥

* नियतमिति पाठान्तरम् ।

मृतेऽहनि मृतदिने यत्कर्त्तव्यं तदतिविज्ञाते दर्शे विज्ञातमासा-
मावस्थायां कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।

तदा मार्गशिरे मासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।

प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्त्या दिशा ॥

अत्र दिनशब्दस्तिथिपरः ।

मरीचिः ।

आहविघ्ने समुत्पन्ने चाविज्ञाते मृतेऽहनि ।

कुर्यादन्नेन कृणायामेकादश्यां विधुक्षये ॥

आहदिने भ्रमादिना* सांवत्सरिकमासिकविघ्ने तत्तत्तिथ्य-
तिक्रमे जाते तदनन्तरभाविकृणैकादश्यां दर्शे वा कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । अशीचेन मृतकेन† वा आहविघ्ने सत्यशीचादिके
व्यतीते कर्त्तव्यम् । तत्राप्यकरणे तदनन्तरं कृणैकादश्यां
दर्शे वा कर्त्तव्यम् ।

तथा च ऋष्यशृङ्गः ।

देये पितॄणां आह्वे तु अशीचं जायते यदि ।

अशीचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः आह्वं प्रदीयते‡ ॥

यत्तु स्मृत्यन्तरम् ।

* प्रमादादिनेति कचिप्याठः । † सूक्तक इति पाठान्तरम् । ‡ तदशीचं व्यतीते तु
तेषां आह्वं विधीयत इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

यदहश्चेत्यदुष्येत केनचित्सूतकादिना ।

सूतकानन्तरं कुर्यात्पुनस्तदहरेव च ॥ इति ।

एतच्च सूतकानन्तरं प्रमादादिना अकरणे मासान्तरे तदहोऽपि
कालः इति प्रदर्शनार्थं अतस्तदहरेकादशी दर्शश्चेति गौण-
कालस्तत्र प्रत्यासन्नकालो ग्राह्य इति विवेकः ।

अथामश्राद्धकालनिर्णयः ।

तत्र ।

आत्मनो देशकालानां विप्लवे समुपस्थिते ।

आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि इति ॥

द्विजस्य देशविप्लवादिषु शूद्रस्य तु सर्व्वदामश्राद्धाधिकारः ।
एतदुक्तं भवति शूद्रस्यामश्राद्धं नित्यं द्विजस्य नैमित्तिकमिति
नित्यत्वे चैवम् ।

भार्य्यारतः शुचिर्भृत्यो भर्त्ता श्राद्धक्रियापरः ।

इत्यादिवचनैः शूद्रस्य श्राद्धाधिकारे सत्यपि सुमन्तुना

न पक्वं भोजयेद्विप्रान् शूद्रोऽपि स कदाचन ।

भोजयन्प्रत्यवायी स्यान्न च तस्य फलं भवेत् ॥ इति

ब्राह्मणभोजने निषिद्धे कथं तर्हि श्राद्धप्रयोग इत्यपेक्षायां

आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रः कुर्यात्सदैव तु ।

इत्यनेन शूद्रस्य आमान्नगुणो विधीयते अथवा ब्राह्मणभोजने
निषिद्धे अर्थाद्भोजनोपयुक्तं सन्निहितमामान्नमेव प्राप्तमिति

गुणस्यामानस्य प्राप्तत्वात् अनुद्यते शूद्रः कुर्यात्सदेव हीत्यतः
शूद्रस्यामश्राद्धं नित्यं तथोच्यते । ब्राह्मणभोजनं तावन्निषिद्धं
निषेधश्च प्राप्तिपूर्वकः प्राप्तिश्च विधिपूर्विका एवञ्च विधिनिषे-
धयोः शास्त्रगम्यत्वात् षोडशीग्रहणाग्रहणवदिकल्पः । तथाच
पक्षे भोजनं पक्ष आमानमिति न नित्यत्वमिति नैतत्सारम् ।
रागतः प्राप्तस्यापि कलञ्जभक्षणादेर्निषिद्धत्वाद्यदि रागतः
प्राप्तावपि विकल्पः कलञ्जभक्षणमपि विकल्पेत तस्मात्साधूक्तं
शूद्रस्यामश्राद्धं नित्यमिति । एवं नित्यत्वे सिद्ध आमश्राद्धन्तु
पूर्वाह्णे इति शातातपवचनं शूद्रकर्तृके नित्ये द्विजकर्तृके
वाऽनित्ये आमश्राद्धे पूर्वाह्णकालस्याङ्गत्वं बोधयितुं नालं
नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । तस्मादनित्ये द्विजकर्तृकेऽव-
तिष्ठते । नित्ये तु श्राद्धाङ्गभूतापराह्णसम्बन्धत्वाद्पराह्णे
कर्तव्यम् ।

अनेनैवाभिप्रायेण शातातपेनोक्तम् ।

मध्याह्नात्परतो यस्तु कुतपः समुदाहृतः ।

आममात्रेण तत्रैव पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ इति ।

अतः शूद्रोऽपराह्णे द्विजः पूर्वाह्णे एवं व्यवस्थायां शातातप-
वचनयोरेव परस्परविरोधोऽपि परिहृतः स्यात् यस्त्वमावास्यां
पिण्डपितृयज्ञाधिकारी द्विजस्तस्य पिण्डपितृयज्ञकालानुरोधेन
पिण्डान्वाहार्यकमामश्राद्धमप्यपराह्णे एव न पूर्वाह्णे । एवञ्च
यत्कैश्चिदुक्तं शूद्रोऽप्यपराह्णे कुर्यादिति तच्चिन्त्यं तद्यथा
तत्रैवं वर्णयन्ति शूद्रकर्तृकामश्राद्धे पूर्वाह्णकालो विधीयते ।

प्रवासादिनिमित्तद्विजकर्तृकामश्नादे तु अतिदेशतः पूर्वाह्न-
कालप्राप्तिरिति तदयुक्तं शूद्रकर्तृकानित्यामश्नादे सामान्यतः
प्राप्तापराह्नकालपरित्यागः अप्राप्तपूर्वाह्नस्वीकारः । द्विजकर्तृ-
कानित्यामश्नादे अतिदेशतः पूर्वाह्नकालस्वीकार इति व्यापार-
त्रयम् । अस्माकं त्वनित्यद्विजकर्तृकामश्नादे पूर्वाह्नकालस्योप-
देश एव स्वीकार इति महद्वैषम्यं तस्मादस्मदुक्तरीतिरेवानुसर-
णीया । एतच्च यस्मिन्दिने अमावस्यादिश्नादं विहितं तत्रैव
पूर्वाह्ने यदा तिथेर्हि न हयसम्बन्धस्तदा कुतपकालीनन्यूना-
धिकसम्बन्धवशान्निर्णयः । कुतपस्य प्रिलश्नाद्वाङ्गत्वात्तत्तन्नि-
हितत्वात्पूर्वाह्नस्य ।

यत्तु व्याघ्रवचनं ।

कालाग्रातस्तनादूर्ध्वं त्रिमुहूर्त्ता तु या तिथिः ।

आमश्नादं तत्र कुर्यात्त्रिमुहूर्त्तापि वा भवेत् ॥

एतदपि प्रातःकालानन्तरं त्रिमुहूर्त्तमध्ये वा कर्त्तव्यताप्रति-
पादनपरम् । न त्वमावास्यादितिथेस्तावन्मात्रत्वेऽपि तत्रैव
कर्त्तव्यतापरम् । तथा सति पूर्व्यद्युः पूर्वाह्नकुतपादिसर्गं
सत्यपि परेद्युरेव श्राद्धसक्तेः* । तथाचानेकवाक्यविरोधः ।
तस्मात्पूर्व्योक्तौ व्यवस्था ।

अथ श्राद्धकालप्रसङ्गादावशकनित्यनैमित्तिकश्राद्धासम्भवे
प्रत्यान्नातम् ।

* श्राद्धप्रसक्तेः ।

तत्रैव देवलः ।

यदैव तर्पयेदङ्गिराहिताग्नेर्दिने पितृन् ।

तेनैव समवाप्नोति* दर्शिकादिक्रियाफलम्† ॥

पिण्डमात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्यविप्रयोः ।

आद्याहनि तु सम्प्राप्ति भवेन्निरशनोऽपि वा ॥

निरशनत्वञ्च पिण्डदानासम्भवे ।

पात्राभावे परङ्कृत्वा पितृयज्ञविधिं नरः ।

निर्दिश्याप्यन्नमुद्धृत्य यत्र पात्रं ततो गतिः ॥

पितृयज्ञविधिं आद्यविधिमत्र सङ्कल्पपर्यन्तं यत्र पात्रं ब्राह्मणस्तं
देशं प्रति तदन्नं नीत्वा तस्मै दद्यादित्यर्थः ।

सर्वाभावे क्षिपेद्ग्नौ गवे दद्यादथाप्सु वा ।

न तु प्रातस्य लोपोऽस्ति पितृकस्य विशेषतः ॥

सर्वाभावे तूत्तममध्यमरूपपात्राभावे ।

बृहवशिष्ठः ।

अग्निना वा दहेत्कच्चं आद्यकाले समागते ।

तस्मिन्नोपवसेदङ्गि जपेद्वा आद्यसंहिताम् ॥

विष्णुपुराणे ।

सर्वाभावे वनं गत्वा कक्षाभूलं प्रदर्शयन्‡ ॥

* यदैव तर्पयेदङ्गिराहिताग्नेर्दिने दिने । पितृस्तेनैव वाप्नोति इति पाठान्तरम् ।

† दर्शयाज्ञज्यफलमित्यर्थः । ‡ निर्धनत्वव्यापनार्थमूर्धवाङ्गिरिति विष्णुपुराणटीकायां
शीधरस्वामी ।

सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ॥

न मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्यत्

आहोपयोग्यं स्वपितृव्रतोऽस्मि ।

दृष्यन्तु भक्त्या पितरो मयैती

भुजौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥

इत्येतत्पितृभिर्गीतं भावाभावप्रयोजनम् ।

यः करोति कृतन्तेन आहं भवति पार्थिव ॥

भावाभावौ द्रव्यब्राह्मणादिसङ्गावौ । एषु पक्षेषु द्रव्यशक्त्याद्य-
पेक्षया विकल्पः ।

अथापरपक्षविषयं किञ्चिद्विचिन्त्यते । याज्ञवल्क्यवचनेऽभि-
हितान्यमावास्याश्राद्धादीनि कानिचिन्नित्यानि कानिचिन्नै-
मित्तिकानि इत्यावश्यकानि एतान्येव फलसंयोगात्काम्यानि ।
अतोऽग्निहोत्रादि यदुभयात्मकानि तत्र कृष्णपक्ष इत्यनेन
सामान्येन सकलापरपक्षाणां श्राद्धकालाविशिष्टेऽपि भाद्रपदा-
परपक्षविशेषोऽभिधीयते ।

तत्र ब्रह्माण्डपुराणे ।

कन्याङ्गते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि तेषु दत्तमथाक्षयम् ॥

शुक्लपक्षप्रतिपदमन्तर्भाव्य षोडशसंख्यापूरणम् ।

तथा ।

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु आहं कार्यं दिने दिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागन्वर्द्धमेव वा ॥

अश्वयुक्कृष्णपक्ष इति पौर्णमास्यान्तमासाभिप्रायः । दिने
दिने प्रतिदिनं समस्तेऽपि पक्षे इत्यर्थः । त्रिभागहीनं पञ्चमी-
मारभ्य कर्त्तव्यमित्यर्थः । आद्याश्चतस्रस्तिथयश्चतुर्दशी चेति
पक्ष हीयन्ते अतस्त्रिभागहीनता । एवं त्रिभागपक्षादिषु
त्रिभागं दशमीमारभ्य अर्द्धमष्टमीमारभ्य दाहशक्त्यपेक्षया
विकल्पः* ।

यमः ।

आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः पञ्चमी भवेत् ।

तत्र आर्द्धं प्रकुर्वीत कन्यास्थोऽर्को भवेन्न वेति ॥

कदाचिन्मलमासापरपक्षोऽपि पञ्चमी भवतीति तत्रापि आर्द्ध-
प्रसक्तौ

भृगुः ।

एकराशिस्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

हव्यकव्यक्रिया हन्ता तदा ज्ञेयोऽधिमासकः ॥

द्वित्रिआर्द्धं तथा सोममग्न्याधेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्याद्भानुलङ्घति ॥

महालयमपरपक्षिकआर्द्धम् । यदुक्तं यमेन । कन्यास्थोऽर्को
भवेन्न वेति तत्पक्षोपक्रमाभिप्रायम् । अतः पक्षस्यादिमध्याव-
सानेषु कचन कन्यागतान्वयेन भवितव्यम् ।

* गौड़देशीयस्मार्तप्रभृतयस्तु अन्यथा आहुः त्रिभागं षष्ठादिदशतिथिः । अर्द्ध-
शब्देन त्रिभागस्यार्द्धमीकादस्यादिपक्षतिथिः त्रिभागं त्रयोदश्यादिति धित्वयम् एवं पूर्वपूर्व-
कल्पकरणे फलभूयस्त्वम् ।

अनेनाभिप्रायेण श्राव्यायनिः ।

नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकन्तु यत् ।

कन्यागतान्वितं चेत्स्यात्स कालः श्राद्धकर्मासु ॥ इति ।

कार्णाजिनिः ।

आदौ मध्येऽवसाने वा यत्र कन्यां व्रजेद्रविः ।

स पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धषोडशकं प्रति ॥

अत्र षड्देवत्वं श्राद्धम् ।

तदाह गीतमः ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥

महालये मातृश्राद्धं पृथग्वा सह वा भवति अतएवापराङ्गे
गयामहालयादौ तु पृथक् सह वा स्वभर्तृभिरिति सिद्धमिति
स्मृत्यर्थसारेऽपि । तत्र मातृश्राद्धं महर्षय इति ।

तत्रापरपक्षे चतुर्विंशतिमतेऽपि ।

केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक् श्राद्धे महर्षयः ।

इत्यन्वष्टकादिषु मातृश्राद्धं पृथगेव कुर्यादिति नियमः ।

तथाच शातातपः ।

अन्वष्टकायां वृद्धौ च प्रतिसंवत्सरन्तथा ।

अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥

तथा ।

अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायाच्च स्मृतेऽहनि ।

मातृश्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥

शङ्कः ।

अन्वष्टकामाष्टश्राद्धं वृद्धौ चैव स्मृतोऽहनि ।

एकोद्दिष्टं तथा सुक्ता स्त्रीषु नान्यत्पृथग्भवेत् ॥

एकोद्दिष्टशब्देन प्रेतत्वविमुक्त्यापादकषोडशश्राद्धं सपिण्डीकरणसहितमुच्यते । अन्वष्टकादीन्येकोद्दिष्टानि कार्याणीत्यभिधीयते । तत्र विश्वेदेवपूर्वकश्राद्धविधानादत्रापरपक्षे आचार्याद्युद्देशेन एकस्मिन्दिने क्रमेण वा श्राद्धं कर्तव्यम् ।

तथा चतुर्विंशतिमते ।

आचार्यगुरुशिष्येभ्यः सखिज्जातिभ्य एव च ।

तत्पत्नीभ्यश्च सर्वाभ्यस्तथैव च जलाञ्जलीन् ॥

पिण्डं तेभ्यः सदा दद्याद्दद्याद्भाद्रपदे नरः ।

तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु च ॥

एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वानाचार्यादीन् प्रपूजयेत् ।

दश द्वादश वा पिण्डान्दद्यादकरणं न तु ॥

नैयोगिको विधिर्नूनं पक्षे वै पञ्चमे स्मृतः ।

तस्मिन्दत्तं हविर्नूनं पितृणामक्षयं भवेत् ॥

एकस्मिन् ब्राह्मणे इत्येतदसमर्थविषयम् । यदैकस्मिन्नेव दिने तदा त्वेक एव पाकः ।

तथा शृगुः ।

एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।

तन्त्रेण अपणं कृत्वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक् पृथक् ॥

पूर्वकस्य स्मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ।

तृतीयस्य ततः कुर्यात्सन्निपातेष्वयं क्रमः ॥ इति ।
सन्निपात एकस्मिन् समये नानाश्राद्धकर्तव्यताप्राप्तिः । एतेषा-
मेकोद्दिष्टमेव ।

तथाच सुमन्तुः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।
आत्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ।
मित्राय गुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम् ॥

अथ काव्यकालः ।

तत्र मनुः ।

कुर्व्वन् प्रतिपदि श्राद्धं सुरुपाङ्गभते सुतान् ।
कन्यकान् द्वितीयायां तृतीयायान् वन्दिनः ॥
पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थान् पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।
षष्ठ्यां द्यूतं कृषिञ्चापि सप्तम्यां लभते नरः ॥
अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः सदा ।
स्यान्नवम्यामेकखुरं दशम्यां द्विखुरं बहु ॥
एकादश्यां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।
द्वादश्यां जातरूप्यञ्च रजतं कुप्यमेव च ॥
ज्ञातिश्चैष्टं त्रयोदश्यां चतुर्दश्याञ्च कुप्रजाम् ।
प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये शस्त्रेण हता रणे ॥
पक्षत्यादिविनिर्दिष्टान्विपुलाभनसः प्रियान् ।

आह्वदः पञ्चदश्यान्तु सर्वकामान्समश्नुते ।

वन्दिनः स्तुतिपाठकास्तद्भवन्तीत्यर्थः । द्यूतं द्यूतविजयं जातरूप्यं हेम । कुप्यं सुवर्णरजतव्यतिरिक्तताम्रादि, पक्षतिः प्रतिपत् । तदादितिथिष्वभिहितानि फलानि तेषु स्वीयमनोऽभीष्टानि सर्वान् कामानमावास्याआह्वाप्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र यद्यपि सर्वत्र कामप्राप्तिरविशेषेण कथिता, तथापि न युगपत्सर्व-कामनाप्राप्तिरपि तु पञ्चदश्यामनुष्ठितेन आह्वेनैकेनैककाम-एव ममावास्यान्तरानुष्ठितेनान्येन आह्वेनान्यः काम इति क्रमे-णाभिलषितसिद्धिरुपपादिता चैतन्मीमांसायां सर्वेभ्यः कामे-भ्यो यद्दर्शपूर्णमासावित्येतद्वाक्यविचारः । यत्र स्मृत्यन्तरेषु तिथिषु वारनक्षत्रप्रयुक्त्यापृथक् फलानुपात्तानि अत्रापि पूर्वोक्तरीत्या नैकफलसिद्धिर्द्रष्टव्या ।

विष्णुः ।

सततमादित्येऽह्नि आह्वं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति सौभाग्यं चन्द्रे समरविजयं कौजे सर्वान् कामान् बौधे विद्याम-भीष्टां जीवे धनं शौक्रे जीवितं शनैश्चर इति ।

ब्रह्मपुराणे ।

अश्विन्यां प्राप्नुयादश्वान् भरण्यामायुरुत्तमम् ।
कृत्तिकायां विज्वरत्वं आह्वकृत्समवाप्नुयात् ॥
प्राजापत्ये तथा पुष्टिं सौम्ये चीजः सुशोभनम् ।
आर्द्रायान्तु वरासिद्धिं पुत्तान् श्रेष्ठान् पुनर्वसौ ॥
तिथे सुतानीचधर्मान् सर्पे च लभते धनम् ।

जातिश्रेष्ठं मघास्त्रेव भाग्ये सौभाग्यमुत्तमम् ॥
 दानशक्तिमर्थमणि हस्ते श्रेष्ठं महर्द्धिमत् ।
 त्वाष्ट्रे दुहितरं पुण्यां स्वाती बाणिज्यमुत्तमम् ॥
 विशाखायां शुभान् पुत्रान् मैत्रे चाप्यहतां गतिम् ।
 ज्येष्ठायाश्चाधिपत्यन्तु मूले चारोग्यमुत्तमम् ॥
 आषाढ्यासु पयोलाभमुत्तरासु विशोकताम् ।
 श्रवणे च गतिं पुण्यां धनिष्ठासु धनं महत् ॥
 वारुणेन कृषेर्वृद्धिर्वैशस्त्रे* वाचिकस्वहु ।
 बह्वीर्गाश्चोत्तरायाश्च पौष्णे कुप्यं महानिधिम् ॥
 इति सच्चिन्त्य योगेन विधिना साधयेच्च यत् ।
 स तस्मिन्दिवसे श्राद्धे भक्त्या सन्तर्पयेत्पितृन् ॥

अथ नित्याधिकारः ।

देवलः ।

अयुग्मास्तिथयः सर्वा युग्माद्याः प्रतिपूजिताः ।
 कालतः पूजितौ मासौ माघप्रोष्ठपदावुभौ ॥
 पक्षयोः शुक्लपक्षादि बहुलं श्राद्धपूजितः ।
 उक्ता तिथिः परिचयान्नक्षत्रेषु प्रवक्ष्यते ॥
 उत्तरा श्रवणा तिथ्यो मृगशीर्षम्रजापतिः ।
 हस्ता शतभिषक्स्वाती चित्रा पितृमथाश्लिनी ॥

* पूर्व्यायामिति पाठान्तरम् ।

नक्षत्राणि प्रशस्ताणि सदैवैतानि पैत्रिके ।

अपराणि च नक्षत्राणि प्रोच्यन्ते कारणात्कचित् ॥

अपराणि धनिष्ठादीनि कारणैर्माघपक्षदशीयोगादिभिर्वर्ज्या-
न्याह

गार्ग्यः ।

नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि ।

एषु श्रावं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥

त्रिजन्मदिनं जन्मनक्षत्रं जन्मतिथिः तारा चेति त्रिजन्म ।

तथा ।

भानौ भीमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमवासु च ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

बृहद्गार्ग्यः ।

प्राजापत्ये च पौष्णे च पितृर्क्षं भार्गवे तथा ।

यसु श्रावं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति ॥

प्राजापत्यं रोहिणी पौष्णं रेवती पित्रर्क्षं मघा ।

तथा ।

भरणीपुनर्वसुश्रवणं सायं चैव विवर्जयेत् । इति ।

महाभारते ।

नक्षत्रे च न कुर्वीत यस्मिन्नातो भवेन्नरः ।

न प्रोष्ठपदयोः* कार्यं न चाग्नेये च भारत ॥

* पूर्वभाद्रपदीश्वरभाद्रपदयोः ।

दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरिञ्च विवर्जयेत् ।
 आग्नेयकृतिका । दारुणानि आर्द्राश्लेषा ज्येष्ठा मूला त्रिजम्बर्च-
 पञ्चमचतुर्दशत्रयोदशञ्च प्रत्यरिञ्चेति ।
 ज्योतिःशास्त्रे ।

साधारणध्रुवोद्यमैत्रे च न ग्रस्यते मनुष्याणां प्रेतक्रिया
 कथञ्चित्त्रिपुष्करे यमलधिष्णो च ।

साधारणानि कृतिका विशाखा । उत्तरात्रयं रोहिणी च
 ध्रुवाणि । पूर्वात्रयं भरणी मघाश्वीयाणि । मैत्रमनुराधा ।
 त्रिपुष्करं त्रिपात्रक्षत्रभद्रातिथिगुरुशुक्रभौमवारादियोगः* ।
 यमलधिष्णप्रमखिनी । एवमन्यान्यपि विहितानि निषिद्धानि
 स्मृत्यन्तरतोऽवगन्तव्यानि । येषु न विधिर्न प्रतिषेधस्तान्यपि
 विहिताभावे ग्राह्याणि प्रतिदिनमपरपक्षश्राद्धकरणे पूर्वोक्त-
 तिथ्यादिदोषो नास्ति ।

तथाच कार्णाजिनिः ।

नभस्यस्यापरे पक्षे श्राद्धकार्ण्यं दिने दिने ।

नैव नन्दादिवर्ज्यं स्यान्नैव वर्ज्यां चतुर्दशी ॥

दशम्यादिपक्षत्रये चतुर्दशी वर्जनीया ।

यदाह मनुः ।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

* स्मार्तेनान्यथोक्तस्त्रिपुष्करयोगः । यथा, श्रीपतिरत्नमालायां विषमचरणं द्विष्टं
 भद्रातिथिर्यदि जायते दिनकरशनिक्लापुचाण्यं कथञ्चन वासरेषु । विषमचरणद्विष्टं एक-
 त्रिपादरूपेणोभयराशिप्रविष्टं नक्षत्रम् ।

आङ्गे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः ॥

अत्रादिशब्देन पञ्चम्यपक्रमश्च गृह्यते ।

एवञ्च ।

प्रतिपद्यसृतिष्वेकां वर्ज्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनं पञ्चम्यादिपक्षेष्ववतिष्ठते* । अपरपक्षे तु
या भरणी सा महाभरणीत्युच्यते । तथा मध्याष्टमी गयेत्युच्यते† ।
तदुक्तं मात्स्ये ।

भरणी पितृपक्षे तु महिमा परिकीर्त्तिता ।

अस्यां आङ्गङ्गतं येन स गयाआङ्गङ्गवेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

आषाढ्या पञ्चमे पक्षे गयामध्याष्टमी स्मृता ।

त्रयोदशी गजच्छायागयातुल्ये तु पैतृके ॥

सत्र्यासिविषये वायुपुराणे विशेषः ।

सत्र्यासिनोऽप्यादिकादि पुनैः कार्या अमातिथिः‡ ।

महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणेन तु ॥

त्रयोदशीविषये शङ्खलिखितयमाः ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

जातं पुत्रं प्रशंसन्ति पिप्पलं शकुना इव ॥

मधुमांसेन खड्गेन पयसा पायसेन वा ।

* पञ्चमीप्रसृति वापरपक्षस्य इत्याद्युक्तकल्पकरणेष्ववतिष्ठते इत्यर्थः । † अत्र तथा-
शब्दस्वरसात् यथा भरणी गयातुल्या तथा अष्टमी इत्यवगम्यते अतो मात्स्यब्रह्माण्ड-
पुराणेषु तथैवीकम् । ‡ पुनः कुर्याद्यथातिथि इति पाठान्तरम् ।

एष दास्यति नस्तृप्तिं वर्षासु च मघासु च ॥

इत्यत्र त्रयोदश्यां युगाद्यादिश्राद्धव्यतिरिक्तश्राद्धं पुत्रवता
पुत्ररहितेन च पिण्डसहितमेव कर्त्तव्यम् । मघायुक्तायां
तस्यां ज्येष्ठपुत्रवता पिण्डरहितमेव श्राद्धं कुर्यात् । कन्या-
गतापरपक्षप्रकरणे देवीपुराणे पिण्डनिषेधात्

तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदैवते ।

ऋते पिण्डप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ॥

इति पूजा श्राद्धम् । यच्च त्रयोदश्यां युवानस्तस्य म्रियन्ते इति
कालायनवचनात् कर्त्तव्यमिति तस्यार्थः । अतः कन्या-
गतापरपक्षाधिकारे मघाशुक्लत्रयोदश्यां विद्यमाने ज्येष्ठवता
पिण्डरहितं श्राद्धकर्त्तव्यमिति सिद्धम् ।

अष्टाङ्गिरसः ।

त्रयोदश्याङ्गणपक्षे यः श्राद्धं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥ इति
श्राद्धमात्रनिषिद्धं तन्मातामहवर्गपरित्यागेन केवलपितृक-
श्राद्धविषयम् ।

श्राद्धं नैकस्य वर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ।

अदस्तास्तस्य येऽपि स्युः प्रजा हिंसन्ति तेऽप्रजाः ॥

इति काष्ठांजिनिस्ररणात् । कन्यागतापरपक्षचतुर्दश्यां शास्त्र-
विहितमार्गेण महाप्रस्थानादिभिर्मृतानामेकोद्दिष्टं श्राद्धं कर्त्तव्यं
नान्येषाम् ।

तथाच ब्रह्माण्डपुराणे ।

प्रायोमाशकः शस्त्राग्निदिषोद्वन्निनान्तथा ।

चतुर्दशान्तु कर्त्तव्यं पित्रर्थमिह निश्चयः ॥

मरीचिः ।

विषशस्त्रश्चापदाहितिर्व्यग्राह्यघातिनाम् ।

चतुर्दशां क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता ॥

समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य तु ।

एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं चतुर्दशां महानयः ॥ इति ।

विषादिमृतगणपरिपठितस्य शस्त्रहतस्यैकोद्दिष्टविधानात्
विषादिमृतानामप्येकोद्दिष्टमेव । अत्र कौश्लिकदुक्तम् । वसन्ते
ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यत्र यथा वसन्त एव ब्राह्मणोऽग्न्याधानं
कुर्यान्नान्यत्र ब्राह्मण एव वसन्ते नान्य इत्युभयनियमस्तथा
चतुर्दशामेव शस्त्रहतस्य नामावास्यादितिथौ शस्त्रहतस्यैव
चतुर्दशां नान्यस्येति तदयुक्तम् । यस्य पिता शस्त्रहतस्तस्य
चतुर्दशामेव पितुरेकोद्दिष्टे पितामहादिदत्तिर्न स्यात् ।
पितामहाद्युद्देशाभावादिहितञ्चापरपक्षप्रकरणे पितामहा-
देरपि तर्पणीयत्वम् ।

काङ्क्षन्ति पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ।

तस्मात्तानत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन तु ॥

* प्रायोऽनशनशस्त्राग्नि इति हेमाद्रौ पाठः । † प्रेतत्वपरित्यागेन पित्रत्वं प्राप्तैः ।
पितामहादिभिः सह सपिण्डीकरणाग्रेतत्वपरित्यागेन पित्रत्वप्राप्ता साहचर्यमागतस्या-
पीत्यर्थ इति हेमाद्रिः । ‡ भविष्यपुराणे इति कृत्वा हेमाद्रौ एतद्वचनं लिखितम् ।

मध्वाज्यतिलमिश्रेण त्विति देवीपुराणवचनं तु साक्षाच्छिथ्यन्तर-
कर्त्तव्यतां प्रतिपादयति ।

आहवेषु विपन्नानां जलाग्निभृगुपातिनाम् ।

चतुर्दश्यां भवेत्पूजा ह्यमावास्यान्तु कामिकी ॥

इति । पूजा आहम् । अमावास्याति तिथ्यन्तरोपलक्षणार्थम् ।
अपराकं तत्र चैकस्य शस्त्रहतस्य एकोद्दिष्टविधानं न तु त्रयाणां
तथात्वे पार्वणमेवेत्यनेन ग्रन्थेन त्रयाणां शस्त्रहतत्वे पार्वण-
मेवेत्यभिहितम् । स्मृतिचन्द्रिकायामपि । एकस्मिन् द्वयोर्वैको-
द्दिष्टविधिरिति स्मार्त्तवचनमुपन्यस्यैकस्मिन् द्वयोर्वैत्यभिधानात् ।
एषु पिबपितामहप्रपितामहेषु नैकोद्दिष्टमिति गम्यत इत्युक्तम् ।
एतच्चिन्त्यं तथा हि आहृत्य तावद्वचनं नास्ति त्रिषु मतेषु
पार्वणमेव कर्त्तव्यमिति । एकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमित्येतत्तु वचनं
प्राप्तमेकस्मिन्द्वयोर्वैत्येतदपि द्वयोरेकोद्दिष्टप्रापकं न तृतीयस्य
निवर्त्तकम्, तथात्वे तात्पर्यभेदाद्वाक्यभेदप्रसक्तेः । न च
परिसंख्याश्रयणं सूचितं दोषतयापत्तेः । तस्मात्पित्रादिषु
त्रिषु मृतेष्वेकोद्दिष्टमेवेति सिद्धम् । यदा त्वस्यामेव चतुर्दश्यां
पित्रादिसांवत्सरिकं प्राप्तं पार्वणात्मकमेकोद्दिष्टात्मकं चतु-
र्दशीश्राद्धं च तदा समग्राह्यपार्वणश्राद्धे न्यूनाङ्गैकोद्दिष्टस्यान्त-
र्भावस्य सुकरत्वाद्देशकालकर्त्तृणां देवतायास्तृप्तिरूपफलस्यै-
कत्वात्तन्त्रेण पार्वणैकोद्दिष्टयोरनुष्ठानं न पृथगिति निर्णयः ।
एवमभिहितः सकलोऽप्यापरपञ्चिकप्रपञ्चः ।

तत्र श्राद्धासम्भवे

सुमन्तुः ।

सूर्ये कन्यास्थिते कुर्युश्चाङ्गं ये न गृहाश्रमाः* ।

धनं युक्ताः कुतस्तस्य पितृनिश्वासपीडनात् ॥

येयं दीपान्विता राजन् स्थाता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यान्न चेदत्तं पितॄणां वै महालये ॥

दीपान्विता पञ्चदशीति तुलासंक्रमणकालोपलक्षिका ।

कार्णाजिनिः ।

कन्यां गते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।

तावन्नेतपूरी शून्या यावद्दृष्टिर्दृष्टानमिति ॥

अथ संक्रान्तिकालः ।

तत्र वृद्धवशिष्ठः ।

अयने विषुवे चैव चतस्रः षडशीतयः ।

चतस्रो विष्णुपद्यः स्युः संक्रान्त्यो† द्वादश स्मृताः ॥

मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने ।

विषुवे द्वे तुलामेषे गोलमध्ये ततोऽपराः ॥ इति ।

मृगः मकरः । गोलमध्ये अयनविषुवगोलमध्ये । गोलं चल-
नम्‡ । ततोऽपराः ततोऽपराः संक्रान्तयः स्युरित्यर्थः ।

* गृहस्थाः । † संक्रान्तय इत्यस्य स्थाने संक्रान्त्य इति आर्षः । ‡ तथाऽपरा इति
गौडीयग्रन्थे पाठः । § गौली राशिचक्रमिति गौड़ाः ।

ज्योतिर्वशिष्ठः ।

वृषवृश्चिककुम्भे च सिंहे चैव यदा रविः ।

एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकम्फलम् ॥

कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।

षडशीतिमुखाः प्रोक्ताः षडशीतिगुणाः फलैः ॥

अथच्च संक्रमकालो निमेषादपि स्वल्पतर इति दीर्घकाल-
साध्यकसंख्यत्वं त्वमस्य कथमित्याकाक्षायां

स एव ।

संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मोदुर्ज्ञेयः पिहिते*क्षणे ।

तद्योगाच्चाप्यधश्चोर्ध्वं त्रिंशन्नाद्यः पवित्रिकाः ॥ इति ।

एतच्च सामान्येन फलसंक्रान्तिक्षणसंस्पृष्टपूर्वोत्तरकालस्य
पावित्र्यं प्रथयति विशेषस्तु वचनान्तरेभ्योऽवगन्तव्यः ।

तथाच वृद्धवशिष्ठः ।

अतीतानागते पुण्ये द्वे तूदग्दक्षिणायने ।

त्रिंशत्तु कर्कटे नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृताः ॥

यत्तु अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परेति तत्तत्सन्नि-
हितनाडीनां विंशतेः पुण्यतमत्वप्रतिपादनार्थम् ।

अतएव वशिष्ठः ।

या याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमा इति ।

सन्निधिविशेषात् फलविशेषः श्रूयते । एतदुक्तं भवति सर्वत्रा-

धस्त्रिंशन्नाद्य ऊर्ध्वं च त्रिंशन्नाद्यश्च पुण्यकालः क्वचिदध एव
क्वचिदूर्ध्वमेव । क्वचिदुभयत्रापि दशादिदण्डपरिमितः कालः
पुण्यतरः । तत्रापि सन्निहितः पुण्यतम इति । एवञ्च सकल-
वचनविरोधः परिहृतीभवेत् ।

वृद्धवशिष्ठः ।

वर्त्तमाने तुलामेषे नाद्यस्तूभयतोदश ।

तथा ।

पुण्यायां विष्णुपद्यान्तु प्राक् पञ्चादपि षोडश ।

षडशीत्यां व्यतीतायां षष्टियुक्तासु नाड़िकाः ॥

गर्गः ।

भविष्यत्ययने विष्णोर्वर्त्तमाने तथा विधौ ।

षडशीतिसुखे चैवाप्यतीते चोत्तरायणे ॥

वर्त्तमाने विधौ मध्ये इत्यर्थः ।

स्मृत्यन्तरमपि ।

मध्ये विषुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादौ ।

षडशीतिसुखेऽतीते तथोदगयने च भूरिफलम् ॥

ज्योतिर्वशिष्ठः ।

अहःसंक्रमणे पुण्यमहः कर्त्तव्यं प्रकीर्त्तितम् ।

संक्रमस्तु निशीथे स्यात् षड्यामाः पूर्वपश्चिमाः ।

संक्रान्तिकाला विज्ञेयास्ततः स्नानादिकं चरेत् ॥

वृद्धवशिष्ठः ।

अङ्गि संक्रमणे पुण्यमहः कर्त्तव्यं प्रकीर्त्तितम् ।

रात्रौ संक्रमणे पुण्यं न तु सन्निहितरात्रिगता नाद्यः पुण्या
इत्यर्थः । एतदुक्तं रात्रौ संक्रमणे पुण्यमित्येतद्वाक्यं न तावद-
समर्थं प्रत्याययति साक्षात् नापि वाक्यान्तरं प्रत्युत विपरी-
तार्थव्योतकं वाक्यमस्ति ।

या याः सन्निहिता नाद्यस्तास्ताः पुण्यतमा इति ।

किञ्च ।

राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।

स्नानदानादिकं कुर्यान्निशि काम्यव्रतेषु च ॥ इति ।

रात्रावपि स्नानदानाद्यधिकारात्सन्निहितरात्रिगतनाडीपरि-
त्यागकरणाभावादयच्च संक्रान्तिशब्दोऽयनपर इति स्मृति-
चन्द्रिकाकार आह । न चायं प्रतिप्रसवः सर्वसंक्रान्तिषु
युज्यते । अयनद्वयव्यतिरिक्तसंक्रान्ती रात्रिगतायां दिनएव
संक्रान्त्यभिधानादित्यनेन ग्रन्थेन रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं
चैवेत्यस्य प्रतिप्रसवः । दिनसंक्रान्तिकृत्याभिधायकं वचनन्तु
वाग्निष्टमुदाहृतम् ।

तस्मिन्नेव प्रकरणे ।

अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रिया ।

ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयम् ।

पूर्णं चेदर्द्धरात्रन्तु यदा संक्रमते रविः ।

प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्ता भकरकर्कटौ ॥ इति ।

अत्रापि दिन एव कर्त्तव्यं न रात्रावित्ययमर्थो न प्रतीयते ।
दिनस्यापि पुण्यकालत्वप्रतिपादनत्वेनाप्युपपत्तेः । तस्मा-

दयमर्थः अहःसंक्रमणे त्वहः पुण्यकालः रात्रावर्द्धरात्रादध-
 खेदपराह्णोऽपि अर्द्धरात्रे चेद्दिनद्वयमूर्ध्वं चेत्यरेद्युः पूर्वार्हो-
 ऽपि इति । अत्रापि या याः सन्निहिता नाद्य इत्यनुसन्धेयम् ।
 मकरकर्कटयोस्तु नैवं मुक्ता मकरकर्कटाविति स्मरणात् ।
 तर्हि तत्र कथमित्याकाङ्क्षायामिदमुपतिष्ठते ।

अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परेति ।

अत्रापि विशेषो भविष्योत्तरे ।

मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः ।

प्रभाते वा निशीथे वा कुर्यादहनि पूर्वतः ॥

कार्मुकन्तु परित्यज्य भूषं संक्रमते रविः ।

प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि* ॥

भूषो मकरः । कार्मुकं धनुः । पूर्वतः पूर्वतः ।

तथा वृद्धगार्ग्यः ।

यद्यस्तमयवेलायां मकरं याति भास्करः ।

प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि ॥

अर्द्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने ।

पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः ॥

अत्रापि कर्कटे पूर्वतः विंशतिघटिकात्मकः कालः । मकरे च
 परविंशतिघटिकात्मकः कालः पुण्यतर इत्येव । अतएव पुण्य-
 तरपूर्वकालसन्निहितः पूर्वदिनकालः पुण्यतरपरकालसन्नि-

* स्नानं कुर्यात्परेऽहनि इति गौडीयग्रन्थे पाठः ।

हितः परदिनकालश्च कर्कटमकरयोः श्राद्धादिषु य
सन्निहितपूर्वकालासम्भवे ।

अथ ग्रहणकालः ।

तत्र वृद्धगार्ग्यः ।

पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धी राहुः सम्पूर्णमण्डलम् ।

ग्रसते चन्द्रमर्कश्च दर्शप्रतिपदान्तरे ॥

ब्रह्मसिद्धान्ते ।

यावत्कालः पर्वणोऽन्ते यावान् प्रतिपदादिमः ।

रवीन्दुग्रहणानेहा स पुण्यो मिश्रणाद्भवेत् ॥

पर्वान्तकालो ग्रासकालः । प्रतिपदादिकालो मोक्षकालः
व्यासः ।

त्रिदशाः स्पर्शसमये लप्यन्ति पितरस्तथा ।

मनुष्या मध्यकालेन मोक्षकाले तु राक्षसाः ॥

उत्तममध्यमकनिष्ठकाला इत्यर्थः ।

विष्णुः ।

सन्ध्यारात्रोर्न कर्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः ।

द्वयोरपि च कर्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम् ॥

मत्स्यपुराणे ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि ।

मलमासेऽपि देयं स्यादत्तमन्नयकारकम् ॥

आद्यः

लिङ्गपुराणे ।

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायान्मृतके सूतकेऽपि च ।

अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी मृत्युं न विन्दति ॥

सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।

तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

एकग्रन्थस्य वचनद्वयमध्ये पूर्ववचनं स्नानपरम् उत्तरं श्राद्ध-
दानादिपरम् अन्यथा पौनरुक्तापत्तेः ।

अङ्गिराः ।

सर्वे वर्णाः सूतके मृतके राहुदर्शने ।

स्नानं श्राद्धं प्रकुर्वीरन्दानं शाखविवर्जितम् ॥

वृद्धवशिष्ठः ।

ग्रहणे संक्रमे वापि न स्नायाद्यदि मानवः ।

सप्तजन्मनि कुष्ठो स्याद्दुःखभागी च जायते ॥

मार्कण्डेयः ।

चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे ।

अक्षयं कथितं पुण्यं चन्द्रार्के तु विशेषतः ॥

दर्शनस्य चक्षुर्व्यापारत्वान्नेघाच्छन्ने स्नानाद्यधिकारो नास्ति
तथा खराशिग्रहणेऽप्येकवारं दृष्ट्वा पश्चात् स्नानादिकं कर्त्तव्य-
मिति केचन वदन्ति तद्विचारणीयमसति बाधके दर्शनं चक्षु-
र्व्यापारएव न तु दर्शनयोग्यता यदि साक्षाच्चक्षुर्व्यापार एव
दर्शनशब्देनात्र गृह्येत तर्हि सूर्यग्रहणस्य रात्रौ चन्द्रग्रहणस्य
च दिवा चक्षुर्विषयत्वाभावात् स्नानदानयोरधिकाराभावात्

स्नानादिनिषेधो नोपपद्यते ।

निषेधश्च षट्त्रिंशन्मते ।

सूर्यग्रही यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न कुत्रचित्* ॥

तस्मादेतद्वचनबलाद्दर्शनं नाम शास्त्रतो दर्शनमङ्गीकर्त्तव्यं ततो-
मेघादिच्छन्नेऽपि दिवा सूर्यग्रहणे रात्रौ चन्द्रग्रहणे च स्नाना-
धिकारोऽस्ति यदि परो विशेषः परिकल्प्येत तर्हि एवं
कल्पनीयं चक्षुर्गोचरत्वेऽधिकं फलं तदभावे ततो न्यूनमिति ।
ये तु षट्त्रिंशन्मतेऽपि विचिकित्सन्ते तेषामपराकर्तव्यज्ञानेश्वर-
चन्द्रिकाकारहेमाद्रिप्रभृतयः प्रतिभटीकर्त्तव्याः† । एवञ्च
ग्रस्तास्तमये द्वितीयदिने मेघादिभिर्मुक्त्यदर्शनेऽपि शास्त्रदर्शन-
सम्भवात्स्नात्वाभोजनाधिकारोऽस्तीति न्यायतः प्राप्तापवादमाह
मनुः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात्स्नात्वा विशुद्धये ।

अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनीति ॥

महाभारते ।

अर्वाग्यामत्रयादिन्दोर्यहणेऽभुजिमाचरेत् ।

चतुर्यामादधश्चैव राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

एतच्च बालादिव्यतिरिक्तविषयम् ।

तथाच वृद्धवशिष्ठः ।

* न च कचिदिति पाठान्तरम् । † विरोधिपक्षाः कर्त्तव्याः इत्यर्थः ।

सूर्यग्रहे तु नाश्रीयात्पूर्वं यामचतुष्टयम् ।

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् विना बालादिसत्तमम्* ॥

बालादिविषये तु मत्स्यः ।

अपराह्णे न मध्याह्णे मध्याह्णे चेन्न सङ्गवे ।

भुञ्जीत सङ्गवे चेत्यान्न पूर्वं भोजनक्रिया ॥

यः समर्थः स निषिद्धकाले भुङ्क्ते तत्र कात्यायनः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्ता प्राजापत्येन शुद्धाति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्ता चिरान्नेणैव शुद्धाति ॥

ग्रहणकाले भुक्ता प्राजापत्यं ततः पूर्वं निषिद्धकाले† तु

चिरान्नमिति विवेकः । यदा चन्द्रग्रहणे ग्रहोदयस्तदा

तस्मिन्नहनि नायात् ।

तथाच मार्कण्डेयः ।

चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव ।

ग्रहणन्तु भवेत्तत्र न पूर्वं भोजनक्रिया ॥

नाचरेत्सङ्गवे तथैवास्तमुपागते ।

यावत्स्यान्नोदयस्तस्य नाश्रीयात्तावदेव तु ।

मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा ततः परम्‡ ॥

दृष्ट्वेति ज्ञानोपलक्षणम् ।

तथाच वृद्धगौतमः ।

* बालवृद्धातुरैर्विना इति पाठान्तरम् । † चन्द्रग्रहे तद्विषयीययामचतुष्टये सूर्यग्रहे तद्विषयीययामचतुष्टयस्य इत्यर्थः । ‡ चिरान्नोपवासः । § स्नानं कृत्वा परेऽहनि इति गौडीयग्रन्थे पाठः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यात्तस्मिन्नहनि पूर्वतः ।

राहोर्विसुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम् ॥
यत्तु विष्णुधर्मम् ।

अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहो यदा ।

सुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ॥ इति ।

एतदपि ग्रस्तास्तमयविषयम् । सूर्ये ग्रस्तास्तं गते ग्रहणात्पूर्वा-
हर्भागो ग्रहणोत्तरभागिनी रात्रिश्चेत्यहोरात्रभोजननिषेधः ।
चन्द्रे ग्रस्तास्तं गते ग्रहणे रात्रिरग्रिमाहश्चेत्यहोरात्रम् । अत्र
आहमावश्यकम् ।

तथाच लिङ्गपुराणे ।

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आहं वै राहुदर्शने ।

अकुर्वाणस्तु तच्छ्रावं पङ्के गौरिव सीदति ॥

तथा ।

यस्त्रिरात्रमुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नात्वा दत्त्वा च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सह ॥

एकरात्रमुपोष्यैव स्नात्वा दत्त्वा च शक्तिः ।

कञ्चुकादिव सर्पस्य निष्कृतिं पापकोशतः ॥

अथ युगादिमन्वादिकालः ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

वैशाखमासस्य तु या तृतीया

नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥

माघे पञ्चदशी अमावास्या ।

तथाच नारदीयपुराणे ।

हे शुक्ले हे च कृष्णे च युगाद्याः कवयो विदुः ।
हे शुक्ले वैशाखतृतीया कार्तिके नवमी च । हे कृष्णे भाद्रपद-
त्रयोदशी माघामावास्या च । ब्रह्मपुराणानुसारेण माघे
पञ्चदशी पौर्णमासी ।

वैशाखे शुक्लपक्षस्य तृतीयायां कृतं युगम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षस्य त्रेता च नवमेऽहनि ।*
अथ भाद्रपदे कृष्णे त्रयोदश्यान्तु द्वापरम् ।
माघे तु पौर्णमास्यान्तु घोरं कलियुगन्तथा ।†
युगारम्भात् तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः ॥‡
सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य तु ।
अथ वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य तु ॥
जियन्तु वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तञ्च संख्यया ।§

* वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेता च नवमेऽहनि ॥ इति हेमाद्रौ पाठः ।

† अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु द्वापरम् ।

माघे तु पौर्णमास्याञ्च घोरं कलियुगं तथा ॥ इति हेमाद्रौ पाठः ।

‡ संस्कृता इति हेमाद्रौ पाठः । § जियन्तु वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तञ्च संख्यया । इति
हेमाद्रौ पाठः ।

तथाच कुम्भसंक्रान्त्यामन्तं कलियुगस्य तु ।

युगादिषु युगान्तेषु आह्वयन्मुच्यतेनसा ॥*

कल्पभेदेन माघपञ्चदश्यां व्यवस्थितिरिति केचित् । वयन्तु
देशाचारानुसारेण व्यवस्थापयामः ।

पुनस्त्यः ।

अयनद्वितये आह्वं विषुवद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपनादृते ॥

मत्स्यपुराणे† ।

अयनद्वितये आह्वं विषुवद्वितये तथा ।

संक्रान्तिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपनादृते ॥

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्याङ्गार्त्तिकस्य च ।

आह्वं कार्यन्तु शुक्लायां संक्रान्तिविधिना नरैः ॥

मन्वादयो मत्स्यपुराणे ।

अश्वयुक्शुक्लनवमी कार्त्तिके द्वादशी तथा ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी सिता ।

आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥

आवणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढी च पूर्णिमा ।

* तथाच कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य तु ।

युगादिषु युगान्तेषु आह्वयन्मुच्यते ॥ इति हिमाद्रौ पाठः ।

† हिमाद्रौ मत्स्यपुराण इत्यत्र ब्रह्मपुराण इति पठितम् ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ।

मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥

यत्र कृष्णेति विशेषनिर्देशस्तत्र कृष्णैव यत्र विशेषनिर्देशा-
भावस्तत्र सितैव । वृद्धगार्ग्येण तु भाद्रपदसिततृतीया-
फाल्गुनामावास्याषाढदशमीश्रावणाष्टमीर्विहाय मन्वन्तरादयः
कथिताः ।

अश्वयुक्शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी सिता ।

तृतीया चैत्रमासस्य ज्यैष्ठे पञ्चदशी सिता ॥

सप्तमी माघमासस्य पौषस्यामा तथा परा ।

वृश्चिके चाष्टमी कृष्णा मकरैकादशी सिता ॥

गोविन्दद्वादशी कुम्भे मेषे पञ्चदशी सिता ।

कार्तिकी फाल्गुन्याषाढी पूर्णिमा द्वादशी सिता ॥

मन्वन्तरादयश्चैता मुनिभिः परिकीर्तिताः ।

अत्रापि पूर्ववदेव व्यवस्था ।

अथ जीवत्पितृकश्राद्धकालः ।

तत्र कात्यायनः ।

सपितुः* पितृकल्पेषु अधिकारी न विद्यते ।

न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः ॥

* जीवत्पितृकस्य ।

अत्रापवादी मैत्रायणीयपरिशिष्टे ।

उवाहे पुत्रजनने पित्रेष्ट्यां सोमके मखे ।

तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः ॥

एते षट्काला इत्यर्थः । पित्रेष्ट्यां चातुर्मास्येषु तथा पितृ-
पिण्डयज्ञे च । सोमके मखे सोमादी पुरोडाशपिण्ड-
दानेन च ।

अन्येऽपि विशेषास्तत्रैव ।

अन्वष्टक्यां गयाप्राप्ती सत्यां यच्च मृतेऽहनि ।

मातुः आहं सुतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवति ॥

यत्तु ।

दर्शश्चाङ्गयाश्चाहं आहञ्चापरपात्रिकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृण्वेत्तु तर्पणम् ॥ इति ।

गयाश्चाङ्गनिषेधकं वचनन्तु गयाश्चाङ्गीदेशेन गयां गत्वा आहं न
कर्त्तव्यमित्येतत्परं पूर्वोक्तवाक्यन्तु देवाङ्गयाप्राप्ती सत्यां आह-
विधायकम् ।

मनुः ।

ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्व्वपेत् ।

विप्रवद्वापि तच्छ्राद्धं स्वकं पितरमाशयेत् ।

पिता यस्य तु वृत्तस्थो जीवेद्वापि पितामहः ॥

पितुः स्वनाम सङ्कीर्त्य कीर्त्तयेत्पितामहम् ।

पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः ॥

पूर्वेषां पितामहादीनां पितुः स्वनाम सङ्कीर्त्य अस्मत्पितुः

पितामह इति स्वप्रपितामहनामापि पिण्डदानादिषु गृह्णीया-
दित्यर्थः ।

भविष्यपुराणे ।

जीवमानेन देयं स्याद्यस्माद्भरतसत्तम ।

तस्माज्जीवत्पिता कुर्यात्पिण्डनिर्वापनं न हि ॥

पितरि पितामहे च जीवति तेषां पितामहे पितरि मातामहे
प्रमातामहे च जीवति नैव कुर्यात् । यस्य पिता प्रेतः स्यात्स
पित्रे पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं दाभ्यां दद्यात् । यस्य
पितापितामहौ च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पिता-
महप्रपितामहाय दद्यात् । यस्य पितामहः प्रेतः स्यात्स तस्मै
पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं दाभ्यां दद्यादिति नियमः ।
यो जीवति पितृणां मध्ये तं विहाय अन्यान् भोजयेत् स्वपि-
तृस्थानित्येके जीवतामजीवतां वा देयमिति हिरण्यकेतु-
रिति ।

पिण्डपितृयज्ञविषये मनुः ।

पित्रं जीवत्पितुर्नीतं पितृयज्ञोऽपि पाच्छिकः ।

येभ्यो वापि पिता तेभ्यो दद्याद्वैतानकस्मिन् ।

दद्यात्त्रिभ्यः परेभ्यस्तु जीवच्चैक्षितयं यदि ॥

आपस्तम्बः ।

यदि जीवत्पिता न दद्यादाहीमं कृत्वा विरमेत् ।

न दद्यात्पिण्डमित्यर्थः ।

यज्ञपार्श्वः ।

हीमान्तः पितृयज्ञः स्याज्जीवत्पितरि जानतः ।

पितरं भोजयित्वा वा पिण्डी न पृणुयात्परौ ॥

उभौ यद्यव्यतीतौ तु जीवेच्चैवपितामहः ।

पिण्डं न पृणुयात्पूर्वौ भोजयेत्पितामहम् ॥

इत्यादि वाक्यान्वप्यनुसन्धेयानि । तत्र यथाशाखं व्यवस्था ।

जीवत्पितृकस्याग्निमत एवात्राधिकारः ।

तथाच सुमन्तुः ।

न जीवत्पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमग्निसृते द्विजः ।

येभ्यएव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निकः ॥

साग्निः श्रौतेन स्मार्त्तेन वा । स्मार्त्ताग्नेः पिण्डपितृयज्ञविधानात्तत्राधिकारो विवाहादिषु तस्यैवाधिकारकर्तृत्वे । अङ्गरूपश्राद्धाकरणे अङ्गिनो वैगुण्यात्तत्राधिकारः । न च साग्निरित्युपादानादङ्गिकरणेऽपि वैगुण्याभावः अग्निशब्दस्य स्मार्त्ताग्नावपि प्रवृत्तेः श्रौताग्निष्वेव प्रवृत्तिनियमाभावात् । चातुर्मास्यगते पित्रेऽप्यां सौमिकमखे वाहिताग्नेरेवाधिकारात्तत्रत्यश्राद्धे स्मार्त्ताग्नेर्नाधिकारः । यदि पूर्वोक्तकालेषु श्रौताग्नेरेवाधिकारस्तदाहिताग्नेरित्येव ब्रूयान्न साग्निक इति । तस्मादग्निद्वयवतामप्युक्तकाले श्राद्धाधिकारः सिद्धः ।

अथाधिमासे विहितानि निषिद्धानि च ।

तत्र यातातपः ।

एकसंज्ञौ यदा मासौ स्यातां संवत्सरे क्वचित् ।

तत्राद्ये पितृकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे ॥

व्यासः ।

षष्टिभिर्दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः ।

देवकार्याणि पूर्वस्मिन् पितृकार्याणि चोभयोः ॥

देवकार्याणि नित्याग्निहोत्रवैश्वदेवादीनि तथा पितृकार्याणि
अथावश्यकान्येव । एवं वचनद्वयबलादावश्यकानां देवपितृ-
कार्याणामुभयत्र कर्त्तव्यता प्रतीयते । एवमादीन्यन्यान्यपि
वचनान्नावश्यकदेवकार्यपितृकार्यविषयाणि ।

तथाच ब्रह्मस्यतिः ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रयतः सन्मलिन्युचे ।

तीर्थयात्रां गजच्छायां प्रेतयात्रां तथैव च ॥

नित्यं यदकरणे कालातिक्रमनिमित्तं प्रायश्चित्तं श्रूयते यथा
अग्नये पथिक्रते पुरोडाशमष्टकपालं निर्व्वपेद्यो दर्शपौर्णमास-
याजी सन्नमावस्यां वा पौर्णमासीं वापि अतिषातयेदिति
नैमित्तिकं यस्याग्निर्गृहान्निर्दहेत् का तत्र प्रायश्चित्तिरित्युप-
क्रम्य या गृहदाहेष्टिर्विहिता तन्नैमित्तिकम् । अयमभिप्रायः ।
यस्यातिक्रमे प्रायश्चित्तप्राप्तिः यस्य गृहदाहेष्ट्यादेः मासान्तरे
विहितकालासम्भवेन मलमास एवावश्यकमनुष्ठानं तत्तत्त्व-
मधिमासे कर्त्तव्यमिति ।

गृह्यपरिशिष्टे ।

अवषट्कारहोमाश्च पर्व्वं चाग्रयणं तथा ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं काम्या इष्टीर्विवर्ज्येत् ॥

अवषट्कारहोमाः अग्निहोत्रोपासनवैश्वदेवाद्याः दर्शपौर्णमासी
पर्व पार्वणं स्थालीपाकश्च अग्रयणं अग्रायणेष्टिः आपदि
पुरातनधान्याभावे कर्त्तव्याग्रयणेष्टिर्न त्वनापदि स्मृत्यन्तरेष्व-
ग्रयणनिषेधात् ।

यमः ।

गर्भे वार्धुषिके भृत्ये आङ्ककर्मणि मासिके ।

सपिण्डीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत् ॥

तीर्थस्नानं जपो होमो यवव्रीहितिलादिभिः ।

जातकर्मादिकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च ॥

तथा* त्रयोदशीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश ।

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम् ।

कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥

गर्भे गर्भनिमित्तपुंसवनादिकर्मणि वार्धुषिके अशीतिभागो
वृद्धिः स्यादित्यादिभिरुक्तवृद्धिग्रहे भृत्ये भृत्यवेतनदाने श्राद्ध-
कर्मणि मासिके अमावस्याश्राद्धे केचन ऋष्यशृङ्गवचनमन्यथा
पठित्वा अमावस्याश्राद्धनिषेधमपि कुर्वन्ति ।

वचनन्तु ।

संवत्सरातिरेको वै मासीयः स्यात्त्रयोदश ।

तस्मात्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यादिन्दुसंक्षये ॥

इति । अयं पाठो न युक्तः बहुस्मृतिविरोधादनेकानेकनिबन्ध-

* मघेति पाठान्तरम् ।

कारैरनादृतत्वाच्च । अपरे तु तस्मात्तयोदशे आङ्गं न कुर्या-
न्नोपतिष्ठत इति पठन्ति । अयं पाठो युक्तः । अयं च निषेधो
दर्शनाद्वादिव्यतिरिक्तविषयः । तीर्थस्नानं पूर्वोपक्रान्तं तथा
जपश्च यवादिभिः होमो नित्यहोमः ।

काठकण्टह्यपरिशिष्टे ।

मलेनान्यगतं नित्यं कुर्यान्नैमित्तिकीं क्रियाम् ।

सोमयागादिकर्माणि नित्यान्यपि मलिन्मुचे ॥

नथैवाग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि ।

महालयाष्टकाश्चाङ्गोपाकर्माव्यपि कर्म यत् ॥

स्यष्टमासविशेषाव्यविहितं वर्जयेन्मले ॥

महालयो भाद्रपदापरपक्षः । स्यष्टमासविशेष इति मास-
विशेषनामग्रहणेन यद्विहितं वैशाखे कर्तव्यमित्येवं तदपि ।

तथा ।

प्रेतमास्यादिमारभ्य आङ्गं पिण्डीदकक्रियाः ।

सपिण्डीकरणान्ताश्च यथाकालमुपस्थिताः ।

अनन्यगतिकत्वेन कर्तव्यं स्यान्मलिन्मुचे ॥

अगस्त्यः ।

न कुर्यान्मलमासे तु कर्माकर्म्म कथञ्चन ।

मुक्ता नैमित्तिकं तत्तु† तत्रैव परिकीर्तितम् ॥

॥ महालयाष्टकाश्चादुपाकर्मादि कर्म यत् । स्यष्टमासविशेषाव्यविहितं वर्जयेन्मले ॥
इति गौडीयग्रन्थे पाठः । † आङ्गमिति पाठान्तरम् ।

एकोद्दिष्टन्तु यच्छाब्दं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तत्कार्यं पूर्वमासेऽपि कालाधिक्येऽपि धर्म्मतः ॥

एकोद्दिष्टं षोडशशब्दादि । पूर्वमासेऽपि अपिशब्द एवकारार्थं
पूर्वमासमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

कौथुमिः ।

अब्दमख्यं घटं दद्यादन्नं वापि सुसञ्चितम् ।

संवत्सरे विवृद्धेऽपि प्रतिमासञ्च मासिकम् ॥

मलमासमृतानान्तु सांवत्सरिकं पुनर्मलमासपाते मलमासे एव
कर्त्तव्यम् ।

तथाच भृगुः ।

मलमासे मृतानान्तु यच्छाब्दमतिवत्सरम् ।

मलमासे तु तत्कार्यं नान्येषान्तु कथञ्चन ॥

तुशब्दः एवकारार्थः ।

व्यासः ।

अधिमासे विपन्नानां सौरमासं समाश्रयेत् ।

स एव तस्य मासोऽपि आहपिण्डक्रियादिषु ॥

यदा प्रथमवत्सरे दैवादधिमासस्तयोदश तथा प्रथमादिक-
मधिमासे एव । अद्दे परिपूर्णं सपिण्डीकरणपक्षाश्रयेणापि
सपिण्डीकरणम् ।

तथाह वशिष्ठः ।

असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमादिकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥

यत्तु सत्यव्रतेनोक्तम् ।

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

मलमासे न कर्त्तव्यं व्यासस्य वचनं यथा ॥ इति ।

एतदधिमासादन्यत्र मृतस्य सांवत्सरिकविषयं प्रथमादिक-
व्यतिरिक्तविषयम् । अत्र मलमासी नामाधिकमास एव न तु
क्षयमासः क्षयमासे तेनैव आहविधानात् ।

एक एव यदा मासः संक्रान्तिद्वयसंयुतः ।

मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासेऽपि* शस्यत इति ॥

गालवोऽपि ।

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

मासद्वयेऽपि तत्कुर्याद्वाग्नस्य वचनं यथा ॥

मासद्वयेऽपि संक्रान्तिद्वयसंयुक्त्वात्क्षयमास एव मासद्वया-
त्मकः†। अपिशब्द एवकारार्थे । क्षयमास एव आहङ्कुर्यादिति ।
एवंविधान्यन्यान्यपि वचनान्यस्मिन्नेव विषये योज्यानि ।
द्वितीयादिकं शुद्ध एव कार्यम् ।

तस्मिंस्तु प्राकृते मासि कुर्याच्छ्राद्धं यथाविधि ।

तथैवाभ्युदयं सर्वं नित्यमेकं हि सर्वदेति ॥

सत्यव्रतस्मरणात् ।

* मलमासः एकमाससंक्रान्तिलक्षणयोगात् गौणः क्षयमास इत्यर्थः । † असंक्रान्त-
मासीऽधिमासः स्फुटः स्यादिसंक्रान्तमासः क्षताख्यः कदाचिदिति स्मरणात् ।

प्राकृते शुद्धे । नित्यं नियमेन । एकमेव शुद्धे कुर्यान्न मासान्तर-
इत्यर्थः ।

यत्तु यमवचनम् ।

आव्दिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मलिन्नुचे ।

त्रयोदशे तु सम्प्राप्ते कुर्वीत पुनराव्दिकमिति ॥

तस्यायमर्थः । प्रथमाव्दिकं मलिन्नुचे एव कुर्वीत । पुनरा-
व्दिकं द्वितीयाद्याव्दिकं त्रयोदशे मासि परिपूर्णं चतुर्दशमास-
प्रथमदिने कुर्यादिति । अधिमासे काम्यव्रतादीनामारम्भः
परिसमाप्तिश्चेति इयमपि निषिद्धं त्रयोमासे तु प्रथमारम्भ एव
निषिद्धः । इति सङ्क्षेपेण मलमासविधिनिषेधौ कर्मणा
दर्शितौ । विशेषस्तु मलमासनिर्णये द्रष्टव्यः ।

उक्ताः आद्योपयुक्तकालाः । अथेदानीं आद्ये हविर्विशेषात् ।
प्रीतिविशेषोऽभिधीयते ।

तत्र मनुः ।

यज्ञविश्विरकालाय यच्चानन्याय कल्प्यते ।

पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तद्व्यवस्थाम्यशेषतः ॥

तिलैर्माषैर्व्रीहिहयवैरङ्गिर्मूलफलैर्वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो वृणाम् ॥

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु ।

उरस्त्रेणाथ चतुरः शकुनेन तु पञ्च वै ॥

षण्मासांश्चागमांसेन पार्षतेनाथ सप्त तु ।

अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥

दश मासास्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः ।

शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥

संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन वा ।

वार्द्धीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥

कालशाकं महाशल्काः खड्गं लोहामिषं मधु ।

आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्व्वशः ॥

मत्स्यः पाठीनादिः । उरभ्रः मेषः । शकुनिः पक्षी सोऽप्य-

निषिद्धो ग्राह्यः । पृषतश्चित्रमृगः । एणः कृष्णसारः । रुहः

शम्बरः । गव्येन पयसा । वार्द्धीणसो निगमोक्तः ।

त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।

वार्द्धीणसन्तु तं प्राहुर्यात्रिकाः पितृकर्मणि ॥

त्रिपिबमिति उदकपानसमये मुखं कर्णद्वयं चोदकमध्ये पिब-

तीति त्रिपिबः । महाशल्को मत्स्यविशेषः । लोहामिष-

मिति लोहनामा लोहपृष्ठाख्यः पक्षिविशेषः सोऽपि वार्द्धीणस-

इति व्यपदिश्यते ।

तथाच निगमे ।

कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ।

सर्व्वैर्वार्द्धीणसः प्रोक्त इत्येषा नैगमश्रुतिरिति ॥

अथवा लोहः लोहव्यागः । याज्ञे मांसोपादानं क्षत्रियादि-

विषयम् । मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोरिति पुन-

स्तेन क्षत्रियादीनां मांसनियमाच्छागमेषयोरालम्बः कर्त्तव्यः

इतरेषान्तु न ।

तथाच कात्यायनः ।

छागमेषा आलब्धव्याः शेषाणि क्रीत्वा लब्धा वा स्वयं
सृतानां बाह्व्य पचेदिति ।

शङ्खः ।

क्षत्रियैर्मृगयायान्तु विधिना यदुपाहृतम्* ।

आह्निकाले प्रशंसन्ति सिंहव्याघ्रहतञ्च यत् ॥

विष्णुः ।

शकैः श्यामाकैः प्रियङ्गुनीवारैर्मृगैर्गोधूमेश्च मासं
प्रीयन्ते ।

पैठीनसिः ।

घृतेन मासं प्रीणाति ।

आदित्यपुराणे ।

मधुकं रामठञ्चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ।

आह्निकर्म्मणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुषं† तथा ॥

रामठं हिङ्गु ।

वायुपुराणे ।

श्यामाका हस्तिनामानो विद्धि तान्यजनिःसृतान् ।

प्रसाविका प्रियङ्गुश्च सुहाश्च हरितास्तथा ।

प्रशान्तिकाः कोविदारा ग्राह्याः स्युः आह्निकर्म्मणि ।

एतान्यपि समानि स्युः श्यामाकानां गुणैर्दिजाः ॥

* उपार्जितमिति पाठान्तरम् । † तरसुज इति भाषा ।

कृष्णमाषास्तिताश्चैव श्रेष्ठाः सूर्यवशाद्भयः ।
 महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ।
 कृष्णाः श्वेता लोहिताश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्म्मणि ॥
 विल्वामलकमृद्वीकं पनसाम्नातदाङ्गिमम् ।
 भव्यं पारावताक्षौटखर्जूरं गिरिसम्भवम् ॥
 कसेरुः कीबिदारश्च तालकन्दस्तथा विसम् ।
 तमालं शतकन्दश्च तथा वै शीतकन्दली ॥
 कालेयङ्गालशाकश्च सुनिषणा सुवर्चला ।
 मांसं शाकं दध्नि क्षीरं शस्तं वेचाङ्गुरस्तथा ॥
 मासाख्यं दधिशकश्च इत्यपि पाठः ।

कट्फलं कौङ्कनी द्राक्षा लकुचं मोचमेव च ।
 अलावु ग्रीवकं चारु कर्कन्धुर्मधुसाह्वयम् ॥

कर्कन्धुविशेषणानि अलावु ग्रीवकमित्यादीनि । अत्र पाठान्तर-
 मपि ।

कर्कन्धुग्रीवकं चारुतिन्दुकं मधुसाह्वयम् ।
 वैकङ्कतं नारिकेलं शृङ्गाटकपरुषकम् ॥
 पिप्पली मरिचश्चैव पटोलं वृहतीफलम् ।
 एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ।
 नागरं चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च ॥

प्रसाधिकाख्यं धान्यम् । यवशालयो यवप्रभेदाः शालिभेदा वा ।
 महायवा वेणुयवाः । मधूलिका यावनालुविशेषः । अस्यैव
 विशेषणङ्गणा श्वेता लोहिता चेति कल्पतरुकारः । गोविन्द-

राजसु स्मृतमञ्जर्यामन्यथा व्याचख्ये । कृष्णाः कृष्णगौराख्याः
 षष्टिकशालिप्रभेदाः गौरषष्टिकाः श्वेता लोहबालाख्याः शालयो
 लोहाः । सृङ्गीका गोस्तनी द्राक्षा । भव्यं पारावतं कृतमाल-
 विशेषः । आचोटकं काश्मीरप्रसिद्धम्फलम् । गिरिसम्भवं
 पीलुफलम् । कसेरुः कूलजो मूलविशेषः । कीविदारं श्वेत-
 काञ्चनारसदृशम् । तालकन्दो बालमूली । शतकन्दं शतावरी ।
 शीतकन्दली शालूकम् । कालेयं करालाख्यं शाकम् । सुनिषणा
 चाङ्गेरीसदृशं शाकम्* । यदा मांसाक्षमिति पाठस्तदा सुव-
 र्चलादयः शाकविशेषाः । कौङ्कनदेशोद्भवा कौङ्कनी द्राक्षा ।
 मोचं कदलीफलम् । कर्कन्धुर्वदरीविशेषः । शृङ्गाटकं जलोद्भव-
 मूलफलविशेषस्तत्साहचर्यात् परूषकमपि । तथैव नागरं शुण्ठी ।
 इतरनामान्यप्यभिधानतो देशविशेषनिवासिभिश्चावगन्तव्यानि ।
 एवमादीन्यन्यान्यपि विहितानि स्मृत्यन्तरतोऽवगन्तव्यानि ।

अथ वर्ज्यानि ।

तत्र शङ्खः ।

भूतलं सुरसं श्रियं† पालकं मधुकं तथा ।
 कुष्माण्डालावुवार्त्ताकुकीविदारांश्च वर्जयेत् ॥
 पिप्पली मरिचञ्चैव तथा वै पिण्डमूलकम् ।
 कतञ्च लवणं सर्व्वं वंशाग्रञ्च विवर्जयेत् ॥

* सुषुणि इति भाषा । † सजिना इति भाषा ।

कीविदारपिप्पलीमरिचवंशान्तराणां विहितप्रसिद्धत्वादिकल्पः
एवं हिङ्गुबीजपूरादीनामपि विज्ञेयम् । अथवा पिप्पली-
मरिचयोः शाकादिष्वनिचितयोः प्रत्यक्षयोर्निषेधः हिङ्गु-
निषेधः शाकेषु न फलं व्यञ्जनेषु । तथाच वर्ज्यप्रकरणे व्यासः ।
हिङ्गुद्रव्येषु शाकेष्विति शाकविशेषणम् । अन्यथा द्रव्येभ्योऽनेनैव
सिद्धे शाकपदं न दद्यात् ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

आसनारूढमन्नाद्यं पादोपहतमेव च ।
अमेध्यजङ्गमैः सृष्टं शुष्कं पर्युषितञ्च यत् ॥
द्विस्त्रिंशं परिदग्धञ्च तथैवाग्रावलेहितम् ।
शर्कराकीटपाषाणैः केशैर्यच्चाप्सुपटुतम्* ॥
पिण्याकं मथितञ्चैव तथातिलवणञ्च यत् ।
सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥
बह्मावदृष्टाश्च तथा दुष्टैश्चोपहृतास्तथा ।
वाससा चावधूतानि वर्ज्याणि आढकस्यणि ॥
राजमाषास्तथा चैव वर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नतः ।
आविकं मार्गमौष्टञ्च सर्वमेकशफञ्च† यत् ।
माहिषं चामर‡ञ्चैव पयो वर्ज्यं विजानता ॥

द्विस्त्रिंशं शाकादिसंस्कारार्थं जीरकादिप्रक्षेपेण यत्पुनः पक्वम् ।
अतएव पाकादौ चैव संस्कारः कर्तव्यः यच्च व्यञ्जनादेरीणाप-

गमे सति पुनरुपगतार्थं सोऽपि द्वितीयः पाकः स च वर्ज-
नीयः । अथावलेहितमुपभुक्तायभागम् । सिद्धाः कृताः सन्तः
इति । येषु सिद्धे सिद्धेऽप्युत्तरकालं प्रत्यक्षलक्षणप्रक्षेपः कृतस्ते
ग्राह्याः ।

अथ ब्राह्मणपरीक्षा ।

तत्र मनुः ।

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

तीर्थं तद्व्यकथ्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥

सहस्राणि सहस्राणामनृतं यत्र भुञ्जते ।

एकस्तन्मात्रविप्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥

ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कथ्यानि च हवींषि च ।

न हि हस्तावष्टग्दिग्धी* रुधिरैरेव शुध्यतः† ॥

दूरात्परीक्षा पितृपितामहाद्यभिजनाचारादिपरीक्षा प्रदाने
इतरस्मिन्नपि प्रदाने अतिथिवत्पूज्य इत्यर्थः ।

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ।

पित्रे कर्मणि सम्प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥

श्रुतवृत्तादिभिः परीक्षेत इत्यर्थः ।

* रक्ताक्तौ । † प्रक्षालितौ भवतः ।

अथ पङ्क्तिपावनाः ।

तत्र मनुः ।

अग्राः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

त्रिणाचिकेतः* पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः† षडङ्गवित् ।

ब्राह्मदेयानुसन्तानो धर्मविज्ञेयस्तसामगः‡ ॥

वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।

शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

सर्ववेदेष्वेकस्मिन्वा अग्रा अध्यापकानां मध्ये तु मुख्याः एवं सर्वप्रवचनेषु वेदार्थनिर्वचनेषु । श्रोत्रियान्वयजा वेदाध्येत-कुलजाः । त्रिणाचिकेतः अध्वर्युवेदभागस्तद्वतं चैतदुभयं योऽधीते यश्च करोति सोऽपि तद्योगात्त्रिणाचिकेतः । पञ्चाग्निर्गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयसभ्यावसथाग्निमान् । त्रिसुपर्णः अध्वर्युवेदभागः तस्यार्थतो ग्रन्थतश्च अध्येता । षडङ्गवित् शिखाकल्पादीनामध्ययनतोऽर्थतश्च वेत्ता । ब्राह्मदेयानुसन्तानो

* त्रिणाचिकेतः अध्वर्युवेदभागः । तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेतः इति कुल्लूक-भट्टः । † त्रिसुपर्णः बह्वृचां वेदभागः । तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिसुपर्णः । ‡ ब्राह्म-देयानुसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च इति सूले पाठः । ब्राह्मविवाहिनीदा तस्या आत्म-सन्तानः पुत्र इति कुल्लूकभट्टः । ज्येष्ठसामानि आरण्यके गीयन्ते तेषां गाता तां गायति इति ।

ब्राह्मणविवाहदत्ता ब्राह्मणदेया तत्सन्ततिस्तदनुसन्तानः ब्राह्मण-
देयैव या परम्परया भार्या तत्सन्ततिरिति ज्ञापनार्थमनु-
पदस्याङ्गम् । सततज्ञाता ज्येष्ठसामगः । अथवा ज्येष्ठसामच्छन्द-
गानां व्रतं सामानि च तद्योगेन ज्येष्ठसामगः । प्रवक्ता वेदा-
र्थस्य व्याख्याता । सहस्रद इति मेधातिथिः । पूर्णशतवर्षः
शतायुः ।

मत्स्यपुराणे ।

यश्च व्याकुरुते वाचां यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ।

सामस्वरविधिज्ञश्च विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

वायुपुराणे ।

यतिस्तु सर्वविप्राणां सर्वेषामग्रभुग्भवेत् ।

गृहस्थानां सहस्रेण वानप्रस्थशतेन च ।

ब्रह्मचारिसहस्रेण योगी एको विशिष्यते ॥

अथानुकल्पाः ।

तत्र मनुः ।

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने कथ्यहव्ययीः ।

अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥

मातामहं मातुलञ्च स्वस्तीयं श्वशुरं गुरुम् ।

दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥

विट्पतिर्जामाता बन्धुशब्देन शरीरबान्धवः स्नेहबन्धुश्च गृह्यन्ते ।

वशिष्टः ।

शिथ्यानपि गुणवतो भोजयेत् ।

अथ वर्ज्याः ।

तत्र मनुः ।

न आह्वे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः ।

नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं आह्वे भोजयेद्विजम् ॥

यान्नवल्करः ।

रोगहीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णी कुण्डगोली कुनखी श्यावदन्तकः ॥

भृतकाध्यापकः क्लीवः कन्यादूष्यभिकस्ततः ।

मित्रधुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥

मातापित्रोर्गुरोस्त्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः ।

परपूर्वापतिस्तेनः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥

रोगी दीर्घरोगी । पौनर्भवः पुनर्भूपुत्रः । अवकीर्णी ब्रह्मचार्येव

खलितब्रह्मचर्यः । कुण्डगोलकी परपुरुषोत्पन्नौ—जीवद्वर्त्तरि

कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलक इति मनुः । श्यावदन्तकः

स्वभावतः । भृतकाध्यापकी मूल्यं गृहीत्वाध्यापकः मूल्यदाने-

नापि अध्यापयिता निषिद्ध एव सद्भिरसद्भिर्वा दोषैः ।

कन्यादूषकः कन्यादूषी । सोमविक्रयी सोमलताविक्रयी ।

परिविन्दकः—

दाराग्निहीनसंयोगं यः करोत्यग्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ इति मन्त्रः ॥

कुण्डाशी कुण्डगोलकसम्बन्धनभोजी कुण्डगोलकावभिधाय—
यस्तयोरन्नमश्नाति स कुण्डाशुच्यते विज इति मनुस्मरणात् ।
ब्रह्माण्डपुराणे त्वन्यथा ।

चतुःषष्टिपलैः शुद्धैः कुण्डं प्रस्थचतुष्टयम् ।

भवेत्तु यस्तु निगरेत्स कुण्डाशी पतत्यधः ॥

वृषलात्मजः वृषलो धर्महीनस्तस्यात्मजः अथवा वृषलः शूद्रः स
आत्मजी यस्य स तादृशः । परपूर्वापतिः परपूर्वा पुनर्भूः । कर्म-
दुष्टाः आदिविरुद्धकारिणश्चकाराहुष्कर्म विरुद्धाः प्रजननादयः ।
मनुः ।

चिकित्सका देवलका मांसविक्रयिणस्तथा ।

विपणेन च जीवन्तो वज्र्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥

यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।

ब्रह्महिट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥

पशुपालो हव्यधर्मम् । निराकृतिर्नास्तिकः । गणाभ्यन्तरो मठ-
ब्राह्मणादिः ।

कुशीलवोऽवकीर्णौ च वृषलीपतिरेव च ।

पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥

कुशीलवो नटः ।

अकारणपरित्यागी मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।

ब्राह्मैर्योनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥

अथ ब्राह्मणनिमन्त्रणविधिस्तन्नियमाश्च ।

तत्र वराहपुराणे ।

वस्त्रशीचादि कर्त्तव्यं श्वः कर्त्तास्तीति जानता ।

स्थानोपलेपनं भूमिङ्गत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

दन्तकाष्ठञ्च विसृजेद्ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत् ॥

वस्त्रशीचादिकमङ्गिः कृत्वा आद्वभूमिं परिगृह्यतां दक्षिणा-
प्रवणादिगुणोपेतां कृत्वा रात्रौ विप्रान्निमन्त्रयेत् । ततश्च
ब्राह्मणेभ्यो दन्तकाष्ठं विसृजेत् ।

निमन्त्रणात्प्राकर्त्तव्यमाह पैठीनसिः ।

श्वः आद्वङ्कुरिष्यामि इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणान् सप्त पञ्च

वा ओत्रियान्निमन्त्रयेतेति द्वौ विश्वेदेवार्थं त्रयः पित्रर्थ-

मिति पञ्च चत्वारो वैश्वदेवार्थं त्रयः पित्रर्थमिति सप्त ।

न तु द्वौ विश्वेदेवस्थाने पञ्च पितृस्थाने इति समसंस्था
किमिति नाङ्गीक्रियते इति चेन्नैवम् । दैवे युग्मानयुग्मान्
यथाशक्ति पित्र एकैकस्येति कात्यायनेन शक्तिसम्भवे एकैका-
दिक्रमेण पितृ अयुग्मब्राह्मणवृद्धिरभिहिता । ततश्च समं
स्यादशुतत्वादिति न्यायेन पित्राद्यष्टकं प्रत्येकं प्रत्येकमेकैकं
वा त्रींस्तीन्वा निमन्त्रयेतेति नियतम् । तथाच पित्रे
पञ्चानां निमन्त्रणेऽपि पितामहे प्रपितामहोद्देशेन समभागो
न प्रसज्येतेति पूर्वोक्त एव विभागः । अथवा सप्त पञ्चेति
पितृब्राह्मणसंख्ये वा । यत्तु मनुनोक्तम् ।

ह्रीं देवे पिष्टकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।
 भोजयेत्सुसृष्टोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥ इति
 तत्तु देशकालाद्यभावे विस्तरे क्रियमाणे कर्मवैगुण्यभयाद्विस्तर-
 निषेधपरम् ।

यान्नवल्काः ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम् ।
 वशिष्ठः ।

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
 यद्येकं भोजयेच्छास्त्रे देवं तत्र कथं भवेत् ॥
 अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ।
 देवतायतने कृत्वा यथाविधि समाचरेत् ।
 प्राश्येदन्नं तदग्नीं तु दद्याद्ब्राह्मणचारिणे ॥
 देवलः ।

श्वः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् ।
 निरामिषं सकृद्भुक्त्वा सर्वभुक्तजने गृहे ॥
 यमः ।

जातिक्रियावबोधाद्यैर्गुणैर्युक्तानलोलुपान् ।
 प्रार्थयीत प्रदोषान्ते भुक्तानशयितान्निजान् ॥
 वेदार्थादिरवगतिरवबोधः । अकृतशयनक्रिया अशयिताः ।
 प्रार्थनप्रकारमाह प्रचेताः ।

कृतापसव्यः पूर्वोद्युः पितृन् पूर्वं निमन्त्रयेत् ।
 भवद्भिः पिष्टकार्थं नः संपाद्यच्च प्रसीदत ।

सव्येन वैश्वदेवार्थं प्रणिपत्य निमन्त्रयेत् ॥

अत्र पूर्वं प्राधान्येन गौरवेणातिशयाच्चैत्र तु प्रथममित्यभिप्रायः ।
वैश्वदेविकब्राह्मणनिमन्त्रणस्य पार्थक्यात् सव्येन सव्यां
संस्थितयज्ञोपवीतान्वितेनेति । तत्रैवं प्रयोगः । श्वो नः पितृ-
कार्यं भविष्यतीति वा ॥ तत्र विश्वेदेवस्थाने पितृस्थाने
आहवनीयार्थं भवद्भिः क्षणः स्वीकर्त्तव्यः । प्रसीदत इति
प्रणिपत्य निमन्त्रणं शूद्रकर्त्तव्यमिति ।

दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा ।

पादावादाय वैश्यो द्वौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकम् ॥

निमन्त्रयीत पूर्व्येद्युरिति स्मरणात् ।

मत्स्यपुराणे चरणग्रहणे विशेषः ।

दक्षिणं जानुमासाद्य* त्वं मयात्र निमन्त्रितः ।

एवं निमन्त्रा नियमान् आवयेत्पैतृकान् बुधः ॥

अक्रोधनैः शीघ्रपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।

भवितव्यं भवद्भिश्च मया च† आह्वकर्मणि ॥

पूर्व्येद्युः निमन्त्रणासम्भवे देवलः ।

असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत् ॥

निमन्त्रणन्तु भोजनीयब्राह्मणगृहं गत्वा कर्त्तव्यम् ।

तथाचात्रिः ।

प्रथमेऽङ्गि निवासस्थान् ओत्रियादीन्निमन्त्रयेत् ।

* आवयेति पाठान्तरम् । † मयात्र आह्वकर्मणि इति गौडीयग्रन्थे पाठः ।

निमन्त्रणं शिष्यादिभिरपि कार्यम् ।

तथाह यमः ।

स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ।

प्रचेताः ।

सर्वणं प्रेरयेदाप्तं द्विजानामुपमन्त्रणे ।

एषु पूर्वाश्रयणे* यमः ।

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥

ब्राह्मणशूद्रयोरेव निषेधात् क्षत्रियवैश्यकर्तृके ब्राह्मणेन निमन्त्रितेऽपि न दोषः । अतएव प्रचेतोवचने सर्वस्य प्रेरयेदिति सम्भवाभिप्रायम् ।

अत्रिस्तु निमन्त्रितविप्रकर्तव्यमाह ।

ते तं तथेत्यविघ्नेन गतेयं रजनी यदि ।

यथाक्रमं† प्रतीक्षेरन् आदिकालमतन्द्रिताः ॥

ते निमन्त्रितास्तं निमन्त्रणकर्तारं यदीयं रात्रिरविघ्नेन गता तर्हि तथास्तु इत्युक्त्वा आदिकालं प्रतीक्षेरन्नित्यर्थः ।

कात्यायनः ।

अनिन्देनामन्त्रितो नापक्रामेद्विधिवत्केतनं प्रतिगृह्य

शक्तः सन्नापक्रामेत् ।

केतनमामन्त्रणम् । शक्त इत्युपादानादङ्गीकृत्य भोक्तुमसामर्थ्यं सति अतिक्रमे न दोष इत्युक्तो भवति ।

* पूर्वं: पूर्वं: श्रेयानिति पाठान्तरम् । † यथाश्रुतमिति पाठान्तरम् ।

मनुयमी ।

केतनन्तु यथान्याय ब्राह्मणो हव्यकव्ययोः ।

कथञ्चिद्व्यतिक्रामेत्पापः शूकरतां व्रजेत् ॥

निमन्त्रितब्राह्मणपरित्यागे यमनारायणौ ।

केतनं कारयित्वा तु योऽतिपातयते द्विजः ।

निवारयति दुर्मतिरिति नारायणपाठः ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनी च जायते ॥

नारायणः ।

आमन्त्रितस्तु यः आह्वे कुर्यादन्यस्य भोक्षणम् ।

संवत्सरकृतं पुण्यं तस्य नश्यति दुर्मतेः ॥

अन्यत्र निमन्त्रितः सन्नन्यत्र यः प्रतिगृह्णाति तं प्रति देवलः ।

पूर्वं निमन्त्रितोऽन्येन कुर्यादन्यप्रतिग्रहम् ।

भुक्ताहारोऽथवा भुङ्क्ते सुकृतं तस्य नश्यति ॥

आमन्त्रित आहृतः सन् आह्वकालातिपातं न कुर्यात् ।

तथाच ब्रह्माण्डपुराणे ।

आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ।

देवतानां पितृणाञ्च दातुरन्नस्य चैव हि ॥

अथ आह्वदिने पूर्वाह्णकालम् ।

तत्र प्रचेताः ।

आह्वभुक् प्रातरुत्थाय प्रकुर्यादन्तर्धानम् ।

आङ्कर्त्ता न कुर्वीत दत्तानां धावनं बुधः ॥

यजमानकृत्यमाह देवलः ।

तथैव यन्त्रिती* दाता प्रातः स्नात्वा सहास्वरः ।

आरमेत नवैः पात्रैरन्नारम्भञ्च बान्धवैः ॥

तथैव पूर्वोक्तप्रकारेण यन्त्रिती नियतः दाता आङ्कर्त्ता अन्न-
रम्भं पाकारम्भम् ।

पाकसंभृत्यनन्तरकर्त्तव्यमाह हारीतः ।

पूर्व्ययुः ब्राह्मणानामन्वयेदित्यधिकारे श्वीभूते दक्षिणां
दिशं गत्वा दक्षिणप्रणतान् समूलान् दर्भानाहरेदपरि-
गृहीताश्चापः ।

उग्रना ।

गोमयोदकैर्भूमिभाजनभाग्दशीचं कुर्यात् ।

देवलः ।

तिला नव किरत्तत्र सर्व्वतो बन्धयेदजान् ।

असुरोपहतं सर्व्वं तिलैः शुद्धत्वजिन च ॥

ततोऽन्नं बहुसंस्कारैर्नैकव्यञ्जनमभ्यवत् ।

चोष्यपेयसमृद्धञ्च यथाशक्त्युपकल्पयेत् ॥

ततोऽनिवृत्ते मध्याह्ने क्षिप्तरोमनखान्दिजान् ।

अभिगम्य यथामार्गं प्रयच्छेदन्तधावनम् ॥

तैलमभ्यञ्जनञ्चैव स्नानीयञ्च पृथग्विधम् ।

* तथैवासन्निधौदाता इति गौडीयपुस्तके पाठः ।

पात्रैरीदुस्वरैर्दद्याद्दैवत्यपूर्वकम् ॥

मध्याह्ने अनिवृत्ते मध्याह्नात्पूर्वं मध्याह्न इत्यर्थः । यथामार्गमुक्त-
विधिना दन्तधावनं प्रयच्छेत् । एतच्च पूर्व्ययूरात्रौ दन्तकाष्ठा-
दाने वेदितव्यम् । अभ्यञ्जनं तैलापकर्षकद्रव्यम् । स्नानं स्नानोदकं
स्नानीयम् । सुगन्धिपूर्णमुवर्त्तनाद्युपयोगि । औदुम्बरं ताम्रम् ।

अथ आष्टदिनेऽपराहृष्ट्यम् ।

तत्र यमः ।

ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।

पाद्यमाचमनीयञ्च समग्रयच्छेद्यथाक्रमम् ॥

मार्गचङ्क्रमणजनितीपहतिशुद्ध्यर्थं पादप्रक्षालनोदकमाचम-
नीयमाचमनोदकम् । चङ्क्रमेण पृथगागमनक्रमेणैकसमयागमने
निमन्त्रणक्रमेणेत्यर्थः ।

यान्नवल्कारः ।

अपराह्णे समभ्यर्च्य स्वागतेनागतान् तान् ।

स्वागतमिति प्रश्नरूपत्वात्प्रत्युत्तरं ब्राह्मणैर्दातव्यम् । एवमन्य-
त्रापि । ततो वैश्वदैविकं यज्ञोपवीतिना पैतृकं प्राचीनावी-
तिना कार्यम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

उदङ्मुखस्तु देवानां पितॄणां दक्षिणामुखः ।

प्रदद्यात्पार्वणश्राद्धे देवपूर्वं विधानतः ॥

कात्यायनः ।

दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान् परिचरन्सदा ।

पातयेदितरं जानुं पितृन्परिचरन्सदा ॥

बौधायनः ।

प्रदक्षिणन्तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणम् ।

देवानामृजवो दर्भाः पितृणां द्विगुणास्तथा ॥

द्विगुणमध्यमङ्गेन द्विगुणीकृताः ।

सङ्कल्पान्तरं मत्स्यपुराणे ।

भवनस्याग्रतो भुवि ।

गोमयेनानुलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डले ।

कर्त्तव्यः इत्यर्थः । गोमूत्रमुदकस्यापि प्रदर्शनार्थं तच्च गोमय-
सहितम् ।

शङ्खः ।

उदक्प्लवमुदीच्यां तद्दक्षिणां दक्षिणाप्लवम् ।

उत्तरे कृतसंयुक्तान् पूर्व्याग्रान्विन्यसेत्कुशान् ।

दक्षिणे दक्षिणायान्तु सतिलान्विन्यसेत्कुशान् ॥

तिलेषु विशेष आपस्तम्बेनोक्तः ।

अटव्यां ये समुत्पन्ना अकष्टफलितास्तथा ।

ते वै आद्वे पवित्रास्तु तिलास्ते न तिलास्तिलाः ॥

ग्राम्यतिला न तिलकार्यकरा इत्यर्थः । अत आरण्यतिलेषु
सत्सु न ग्राम्या ग्राह्याः ।

ब्रह्मनिरुक्ते ।

पाद्यञ्चैव तथैवार्घ्यं दैव आदौ प्रयोजयेत् ।

शन्नो देवीति* मन्त्रेण पाद्यञ्चैव प्रदापयेत् ॥

शन्नो देवीति मन्त्रं पठित्वा पुरुरवामन्त्रसंज्ञका विश्वेदेवा† इदं
वः पाद्यमिति दद्यात् । एवं पितृर्थं ब्राह्मणपादयोरपि शन्नो
देवीति मन्त्रान्ते पितरमुक्तगोत्रामुक्तशस्त्रं वसुरूप इदन्ते पाद्य-
मिति दद्यात् । एतच्चरणप्रक्षालनं स्वयमेव कार्यम् ।

तथाच यमः ।

पादप्रक्षालनं कुर्यात्स्वयमेव विनीतवत् ।

इति पादप्रक्षालनानन्तरं मण्डलादग्रभागे आचान्तेषु ब्राह्मणेषु
सक्तु ।

अतक्रतुराह ।

दर्भपाणिर्विराचम्य लघुवासा जितेन्द्रियः ।

आसनेषु सदर्भेषु विविक्तेषूपवेशयेत् ॥

लघुवासाः शुद्धवासाः ।

यमः ।

आसनं कुतपं दद्यादितरं वा पवित्रकम् । तथा आसनं
सृशन् सव्येन पाणिना ब्राह्मणमुपसंगृह्य समाध्वमिति
चीक्रीपवेशयेदिति ।

* शन्नो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये शंयीरभिसवन्तु नः । सामवेदिनान्तु आपी-
भवन्तु स्थाने शन्नो भवन्तु इति विशेषः । † पुरुरवा माद्रवसौ विश्वेदेवा इति मन्त्रः ।

ब्राह्मणमुपसंगृह्य दक्षिणहस्तेनालभ्य स्पृष्ट्वेत्यर्थः । तथाच
आस्यतामिति यावद्भूयात् आसनं संस्पृशन्नपि ।

उपवेशने मन्त्रमाह धर्मः ।

समस्ताभिर्व्याहृतिभिरासनेषूपवेशयेत् ।

दिङ्मयममाह याज्ञवल्क्यः ।

हौ दैवे प्राक्तयः पितृ उदगेकैकमेव वा ।

दैवे प्राङ्मुखोपवेशनीयौ पित्रे उदङ्मुखौ इत्यर्थः ।

यत्तु मैत्रायणीयपरिशिष्टे ।

दक्षिणायामे तु दर्भे प्राङ्मुखान् भोजयेदुदङ्मुखानित्येके
इति ।

तत्राङ्मुखोपवेशनं मैत्रायणीयानामेव व्यवस्थितम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

पृथक् पृथगासनेषु तान् प्राङ्मुखान् भोजयेदुदङ्मुखा-
नित्येके इति ।

तत्राङ्मुखोपवेशनीयानामेव व्यवस्थितम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

पृथक् पृथगासनेषु तिलतैलेन दीपकाः ।

अविच्छिन्नास्तथा देयास्ते तु रचास्तु वै द्विज ॥

आसनेषु आसनसन्निधौ ।

यमः ।

भिच्छुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।

उपविष्टेष्वनुप्राप्तः कामं तमनुभोजयेत् ॥

मिच्छुकोयतिः । उपविष्टेष्वनुप्राप्त इति वदता अत्यर्थं पूर्वमेव
ब्राह्मणसम्प्रदानं न कर्तव्यमित्यर्थादुक्तं भवति उपविष्टब्राह्म-
णानुज्ञया तमतिथिं भोजयेत् ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ।

इति मनुस्मरणात् शक्तित इत्युपादानाद्बहुषु अतिथिषु प्राप्तेषु
एकं द्वौ वा स्वशक्त्यनुसारेण भोजयित्वेतरान्नमस्कारादिभिः
प्रीणयित्वा प्रस्थापयेदित्युक्तं भवति ।

यत्तु वृद्धायातापवचनम् ।

आतिथ्यरहिते आङ्गे भुञ्जते ये बुधा द्विजाः ।

वृथा तेनान्नपाकेन काकयोनिं व्रजन्ति ते ॥

इति तु तथोक्तकाले अतिथिलक्षणाभिप्रेतमिच्छुकादिष्वागते-
ष्वतिथिपूजाविहितविषयमेवावगन्तव्यम् । एवमासनोपविष्टेषु
ब्राह्मणेषु सक्तु ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

आङ्गिरस इत्येवं पृच्छेद्विप्रान्समाहितः ।

कुरुष्वेति स तैरुक्तो दद्याद्दर्भाञ्जलिनतः ॥

कुर्याद्दर्भासनमित्यपि पाठः ।

कात्यायनः ।

सर्वप्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति सर्वान्वेति ।

अपहृता* इति तिलान्विकिरितदनन्तरं निगमः । तथा
प्रोक्षयेदिति तिलविकिरणानन्तरं ततः पूर्वं वा नीविबन्धं

* अपहृता मुरा रचांसि वेदिसद इति ।

कुर्यात् । कटिप्रदेशे दर्भान्निक्षिपेत्तत्र दक्षिणवामयोर्यथासम्प्र-
दायं व्यवस्था ।

यान्नवल्काः ।

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवा स इत्यृचा* ॥

आसनार्थं दर्भदाने विशेषः ।

स्मृत्यन्तरे ।

पितृकर्मणि वामे वै देवे कर्मणि दक्षिणे ।

विश्वेदेवस्थाने यवा ग्राह्या देवानान्तु यवा दर्भा इति काठके-
ऽभिधानात् । अत्र यवाक्षतयोर्विकल्पः† अक्षतानामपि
स्मृत्यन्तरेऽभिधानात् ।

कर्मविशेषे विभक्तिनियममाह श्लोकसङ्ग्रहकारः ।

अक्षय्यासनयोः षष्ठी द्वितीयावाहने स्मृता ।

अन्नदाने चतुर्थी स्याच्छेषे सम्बुद्धयः स्मृताः ॥

इति दर्भासनदानानन्तरं गद्यसङ्ग्रहकारः । ततः पुनरपीदृश्या
निमन्त्रयेद्देवे क्षणः क्रियतामिति । ततः ओं तथेति विप्रो
ब्रूयात् । प्राप्नोतु भवानिति कर्त्ता पुनर्ब्रूयात् । प्राप्तवानिति
विप्रः पुनर्ब्रूयात् । इति । निमन्त्रणञ्चाङ्गुष्ठव्यतिरिक्तब्राह्मण-

* ओं विश्वेदेवास आगत शृणुताम इमं हवं एदं वर्हिर्निषीदत । ओं विश्वेदेवाः शृणुतेमं
हवं येने अन्तरीक्षे य उपत्यविष्टये अग्निजिह्वा उत्वातजत्रा आसाद्यास्मिन् वर्हिषमादतध्वम् ।
† यद्यपि अक्षतानु यवाः प्रीक्षाः भटाधाना भवन्ति ता इति कोषादक्षतोऽपि यवपर्यायः
तथापि तण्डुलः अक्षतपदप्रयोगात्तन्मादाय विकल्पसङ्गतिः ।

हस्तं गृहीत्वा कर्त्तव्यम् । निरङ्कुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान्देवान्
समाह्वयेदिति ब्रह्माण्डपुराणस्मरणात् । निरङ्कुष्ठं गृहीत्वा
निमन्त्रा विश्वान्देवान् समाह्वयेदित्यर्थः ।

यमः ।

यवहस्तस्ततो देवान् विज्ञाप्यावाहनम्रति ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्युक्त्वा ।

विश्वेदेवा शृणुतेति मन्त्रं जप्त्वा ततोऽक्षतान् ।

ओषधयः* इति मन्त्रेण विकिरेत्तु प्रदक्षिणम् ॥

विश्वेदेवास आगत इत्युक्त्वावाह्य ततोविश्वेदेवा शृणुतेमं हव-
मिति मन्त्रं जपित्वा ततः ओषधयः प्रमोदध्वमिति मन्त्रेण
दक्षिणपादादिमस्तृकान्तमक्षतानारोपयेदित्यर्थः । अक्षतग्रहणं
पुष्पाणामपि प्रदर्शनार्थम् ।

प्रचेताः ।

पादप्रभृति मूर्धान्तं देवानां पुष्पपूजनम् । इति ।

कर्मविशेषे विश्वेदेवानामानि बृहस्पतिना दर्शितानि ।

इष्टिआवे क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः ।

नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धुरिलोचनी ।

पुरुषवाद्रवी† चैव पार्वणे समुदाहृतौ ।

उत्पत्तिं नाम चैतृषां न विदुर्ये हिजातयः ॥

अयमुच्चारणीयस्तेः श्लोकः आहसमन्वितैः ।

* ओषधयः सीमवदन्तः सीमेन सह राज्ञा यस्मै कृणीति ब्राह्मणस्य राजानं पायामसि ।

† पुरुषमाद्रवसाविति पाठान्तरम् ।

अनन्तर्ग
पवित्रे स्थो वैष्णव

यज्ञपार्श्वः ।

ओषधीरना

छिन्यात्वा

एवमर्घ्यपात्रस्थाप

या दिव्या

प्रत्यर्घ्यं दानमन्त्रा

अत्र विशेषमाह

दत्त्वा ह स्तोत्रं

या दिव्या

ब्रह्मपुराणे ।

ततो वामेन

पितृतीर्थेन

विश्वेदेवस्थाने देवता

दिति विवेकः ।

देवेभ्यः स्थानमसीति

तथाच याज्ञवल्करः

दत्त्वा र्घ्यं सं

पितृभ्यः स्था

पितृस्थाने न्युज्य

संश्रवा ब्राह्मणहस्तगा

भागाः विश्वेदेवा महाबलाः* ॥

आङ्घ्रि सावधाना भवन्तु ते ।

प्रमाणं नान्दीमुखे वृद्धिआङ्घ्रि नैमित्तिके

तुष्टेयगयामहालयादिआङ्घ्रं काम्यम् ।

आङ्घ्रप्रकृतिभूतम् । यदा महालया-

तीति तदा पुरुरवाद्रवावेव । यदा

धुरिलोचनावेव । यदा तु उभय-

वेव । यतः काम्यं नित्यस्य बाधकम् ।

पशुकाम इतिवद्गुणफलाधिकारः

वान्नित्यकर्मश्रयणेन गुणफलविधेश्च

।

पुराणे ।

सर्वास्त्रिष्टिषु कीर्त्तितौ ।

इव वसुसत्त्वौ च पैतृके ।

तालकामी सदैव हि ॥

आङ्घ्रि च धुरिलोचनौ ।

श्वेदेवाश्च पार्वणे ॥ इति ।

आन्नलाभरूपनिमित्तेन पितृभक्त्या

एव अथवा नवान्नलभनं सपिण्डी-

वान्नस्य प्रथमत एव लाभान्नवान्न

आवाहनान्तरं यान्नवल्काः ।

यवैरन्ववकीर्याथ भाजने सपवित्रके ।

शन्नो देव्या अपः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा ॥

वैश्वदेवस्थाने अर्घ्यपात्रमेकं द्वे वा पितृस्थाने एकं त्रीणि वा
षड् दैवत्ये षड् वा कुर्वीत ।

अर्घ्यपात्राख्याह कात्यायनः ।

सौवर्णराजतावुदुम्बरखड्गमणिमयानां पात्राणामन्यत-
मेषु वा निष्पाद्यन्ते पत्रपुटिकादिषु चेति ।

अनिषिद्धेष्विति शेषः । राजतं दैवे निषिद्धम् ।

मत्स्यपुराणे ।

शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्ततस्तत् पितृवल्गभम् ।

अमङ्गलं सदा तेन देवकार्येषु वर्जितम् ॥

चतुर्विंशतिमते ।

द्वे द्वे शलाके देवानां पात्रे कृत्वा पयः क्षिपेत् ।

शन्नो देव्या यवोऽसीति यवानपि ततः क्षिपेत् ।

पुष्पधूपादिभिः पूजाङ्गत्वा पात्रेषु मानवः ॥

पितृपात्रे विशेषोऽयं तिलोऽसीति तिलान् क्षिपेत् ।

तिस्रस्तिस्रः शलाकास्तु पितृपात्रेषु पार्वणे ॥

एकोद्दिष्टे शलाकैकां निधायोदकमाहरेत् ।

शलाकाः सायकुशाः ।

योगियाज्ञवल्काः ।

पवित्रे स्थ इति मन्त्रेण द्वे पवित्रे च कारयेत् ।

अनन्तर्गर्भितेनाग्रच्छिन्ने प्रादेशसम्भिते ॥
पवित्रे स्थो वैष्णवीर्वायुवाङ्मनसा पुनात्विति मन्त्रः ।
यज्ञपार्श्वः ।

अग्रधीरन्तरे कृत्वा अङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वणा ।
छिन्द्यात्प्रादेशमात्रन्तु पवित्रं विष्णुदैवतम् ॥
एवमर्थपात्रस्थापनानन्तरं याज्ञवल्करः ।
या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ।
प्रत्यर्घ्यं दानमन्त्रावृत्तिः । एवमुदकप्रक्षेपेऽपि ।
अत्र विशेषमाह गार्ग्यः ।

दत्त्वा हस्ते पवित्रे तु कृत्वा पूजाञ्च पादतः ।
या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ॥
ब्रह्मपुराणे ।

ततो वामेन हस्तेन गृहीत्वा चमसान् क्रमात् ।
पितृतीर्थेन तत्तीर्थं दक्षिणेन च पाणिना ॥
विश्वेदेवस्थाने देवतीर्थेन दद्यात्पितृस्थाने पितृतीर्थेन दद्या-
दिति विवेकः । ततश्च संस्त्रवांस्तत्पात्रे गृहीत्वा विश्वेभ्यो
देवेभ्यः स्थानमसीति पात्रमुत्तानं निदधीत ।
तथाच याज्ञवल्करः ।

दत्त्वाऽर्घ्यं संस्त्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।
पितृभ्यः स्थानमसीति न्युजं पात्रङ्करोत्यधः ॥
पितृस्थाने न्युजत्वविधानाद्देवस्थाने उत्तानस्थापनमभिप्रेतं
संस्त्रवा ब्राह्मणहस्तगलिताऽर्घ्योदकानि ।

प्रचेताः ।

पादप्रभृति मूर्धान्तं देवानां पुष्पपूजनम् ।

शिरःप्रभृति पादान्तं नमो व इति पैतृके ॥

पुष्पग्रहणं तिलानामपि प्रदर्शनार्थम् ।

यान्नवल्काः ।

दत्त्वोदकङ्गन्धमाल्यं धूपदानं सदीपकम् ।

प्रत्युपचारं हस्ते सतिलं दद्यात् ।

ब्रह्मपुराणे ।

श्वेतचन्दनकर्पूरकुङ्कुमानि शुभानि च ।

विलेपनार्थं दद्यात्तु यच्चान्यत्पिष्टवल्गुभम् ॥

श्वेतचन्दनं हरिचन्दनम् ।

व्यासः ।

सपवित्रकरो गन्धैर्गन्धहारेति पूजयेत् ।

धूपञ्च धूरसीत्युक्ता दीपो ज्योतिरिदञ्च ते ॥

गन्धदानं पवित्रसहित एव कुर्यात् ।

विलेपने तु विशेषमाह वृद्धशतातापः ।

पवित्रन्तु करे कृत्वा यः समालभते द्विजान् ।

राक्षसानां भवेच्छास्त्रं निराग्नाः पितरो गताः ॥

समालम्बनमनुलेपनम् ।

देवलः ।

यज्ञोपवीतं विप्राणां स्तब्धान्नैवावतारयेत् ।

गन्धादिपूजासिद्धयर्थं दैवे पित्रे च कर्मणि ॥

ललाटे पीण्डकं दृष्ट्वा स्कन्धे माल्यं तथैव च ।

निराशाः पितरोयान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिम् ।

पुण्ड्रं वर्तुलमित्यपरार्कप्रभृतयः । माल्यं शिखायां वा धार्यं
मित्याह ।

वृद्धमनुः ।

न नियुक्तः शिखावर्ज्या माल्यं शिरसि वेष्टयेत् ।

नियुक्तः श्राद्ध उपविष्टः ।

शुक्ताः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।

गन्धधूपोपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः ॥

जवादि कुसुमं भिण्णी रूपिका सङ्कुरण्टिका ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्धकर्मणि नित्यशः ॥

आदिशब्दाज्जलजव्यतिरिक्तपुष्पाणि गृह्यन्ते । रूपिकार्कपुष्पं
पीतङ्कुरण्टिका भिण्णी ।

उग्रगन्धीन्यगन्धीनि दुष्टानि च विवर्जयेत् ।

चन्दनागुरुणी चोभे तथैवोशीरपद्मकम् ।

तुरुष्कं गुग्गुलुं चैव घृताक्तं युगपद्दहेत् ।

घृतत्र केवलं दद्याद्दुष्टं वा दणगुग्गुलम्* ॥

तुरुष्कं सिद्धकः दणगुग्गुलः सर्जरसः ।

विष्णुः ।

घृतेन दीपा दातव्यास्तिलतैलेन वा पुनः ॥

* घृतगुग्गुलमिति पाठान्तरम् ।

शीनकः ।

एतस्मिन् काले गन्धमात्यधूपदीपाच्छादनानां प्रदानम् ।
एतस्मिन् काले अर्घ्यदानानन्तरम् ।

अग्निः ।

युवं वस्त्राणि* इत्यनेन दद्याद्वासांसि शक्तितः† ।

शातातपः ।

युवासुवासाः‡ इति वस्त्रं दद्यात्तदभावे यज्ञोपवीतकम् ।
वायुपुराणि ।

लोके श्रेष्ठतरं सर्वमात्मनश्चापि यद्वियम् ।

सर्वं पितॄणां दातव्यं तदेवाक्षयमिच्छता ॥

वैश्वदेविकार्चनविधानानन्तरम् ।

याज्ञवल्करः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम् ।

द्विगुणांस्तु कुशान्दत्त्वा उशन्तस्त्वेत्यृचा§ पितॄन् ॥

आवाह्य तदनुज्ञातः जपेदायान्तुनःस्ततः ।

यवार्थास्तु तिलैः कार्याः कुर्यादध्वार्दि पूर्ववत् ॥

* युवं वस्त्राणि पौवसा वसाथेयुवीरच्छिद्रामन्तवीहसर्गाः । अवातिरतमशृतानि विश्व-
स्त्वेन मित्रावरुणा सवेधे इति । † यद्वत् इति पाठान्तरम् । ‡ युवा सुवासाः परिवीत
आगात्स उधेयान् भवति जायमानः तं धीरासः कवय उन्नहन्ति साध्वीऽमनसा देवयन्त
इति । § उशन्तस्त्वानिधीमन्नुशन्तः समिधीमहि उशन्नुशत आवह्य पितॄन् हविषे अन्तके ।
¶ आयान्तु नः पितरः सौम्यासीऽग्निवाक्ताः पथिभिर्देवयानैः । अस्मिन् यज्ञे स्वधया
सदन्तीऽधिब्रुवन्तु नैऽवन्तस्मान् ।

दत्त्वाध्वं संश्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पितृभ्यः स्थानमसीति न्युजं पात्रं करोत्यधः ॥

न्युजमधोमुखम् ।

प्रचेताः ।

प्रथमे पितृपात्रे तु सर्वान् संभृत्य* संश्रवान् ।

पितृभ्यः स्थानमित्युक्ता कुर्याद्भूम्यामधोमुखम् ॥

कात्यायनः ।

एकस्मिन् पात्रे संश्रवान् समवनीय† पुत्रकामी मुख-
मनक्ति तथा कुशवत्यां भूमावधोमुखं कुर्यात्तस्योपरि
च कुशानिति आसनप्रभृतिवस्त्रप्रदानपर्यन्तं पूर्वोक्त-
रीत्या कृत्वा भोजनभाजनस्थापनार्थं मण्डलानि
कार्याणि ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

मण्डलानि च कार्याणि नैवारैश्चूर्णकैः शुभैः ।

गोमयेन सदा वापि प्रणीतेनापि भक्षणा ॥

गौरसृक्तिकयापीति तृतीयपादे पाठान्तरम् ।

पाषाणचूर्णसंकीर्णमाहृतं तत्र वर्जयेत् ।

* मिथीकृत्य । † अवनीय एकीकृत्य पुत्रकामः सन्मुखम् अनक्ति स्वमुखप्रति-
विम्बावलीकनं कुर्यादित्यर्थः । तथाच हेमाद्रिः ब्रह्मपुराणे तु तत्पात्रस्थितेष्वेव संश्रवजलेषु
पुत्रकामस्य यजनानस्य स्वमुखप्रतिविम्बावलीकनमुक्तम् । तेषु संश्रवपात्रेषु जलपूर्णेषु तत्र सः
पुत्रकामीमुखं पश्येन्नम्रं पूर्वमुखीजयेत् । मन्त्रस्तु ये देवाः पितरी ये च मानुषा ये गर्भेऽस्तु
मरुत ये परास्तामय उद्धता उत ये निखातास्ते सस्यं इह मादयन्तां ।

प्रणीतेन मण्डलार्थमानीतेन तद्याग्नीकरणार्थमग्निनिर्णयः ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

आहिताग्निसु जुह्यादक्षिणाग्नी समाहितः ।

एतच्च सर्वाधानपक्षे अर्धाधानपक्षे वीपासनाग्नाविव ।

स्मार्त्तं कर्म विवाहाग्नी कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकालाहते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥

इति स्मार्त्तकर्मणोऽगृह्याग्नाविव नियमात् ।

वायुपुराणे ।

आहृत्य दक्षिणाग्निन्तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ।

अग्न्यर्थं लौकिके^१ वापि जुह्यात्कर्मसिद्धये ॥

अग्न्यर्थमग्नीकरणहोमार्थं लौकिक आवसथ्यो गृह्याग्निरिति-
कल्पतरुस्मृतिचन्द्रिकादिभिः लौकिकाग्निः श्रौतस्मार्त्ताग्नि-
व्यतिरिक्तोऽभिहितः तच्चाभिधानं चिन्त्यम् ।

अनाहिताग्नियोपसदेऽग्न्यभावे तथाप्सु^२वेति ।

मार्कण्डेयेनोपसदेऽगृह्याग्नेरभावे अप्सु होमाभिधानात् ।

न लौकिकाग्निसूत्रकरणमुचितम् ।

मनुरपि ।

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणवेवोपपादयेत् । इति ।

पाणौ होमं विधत्ते श्रौतगृह्याग्न्यभावश्चात्र न प्रागभावश्चात्र

* वैश्वदेवोपासनाग्नीकरणदिरूपस्य । + लौकिकमिति पाठान्तरम् । † अग्न्यभावे
दिनेऽप्यु वेति हेमाद्रौ पाठः । § गृह्योक्तविधिना स्थापिताग्नौ ।

ध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावश्चेति गृहाश्रमस्वीकरणात्पूर्वं प्रागभावः
 आश्रमस्वीकरणानन्तरमग्नेः प्रमादादिनोक्तादेः* आश्रमभङ्गे वा
 प्रध्वंसाभावात्तत्र च पुनः सन्धाने पुनराश्रमस्वीकरणे च
 तत्तद्वशाभ्युत्पत्तिः नैष्ठिकस्य विवाहाभावात् अत्यन्ताभावः
 श्रौतस्मार्त्ताग्नौ प्रागभावे प्रध्वंसाभावे च आश्रमसमये चाग्नि-
 सम्पादनस्याशक्यत्वात् पाण्यादिषु होमः ये लौकिकाग्नेरपि
 होमाधिकरणत्वमङ्गीकुर्वन्ति तेषां तु लौकिकाग्नेः सुसंपादत्वा-
 दऽग्न्यभाव एव नास्तीति तदभावे यः पाणिस्वीकरणपक्षस्तस्य
 न क्वाऽप्यवकाश इत्यग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेदिति
 मन्वादिवचनानि निरर्थकानि भवेयुः । तस्मात्लौकिकाग्नि-
 रावसथ्यो गृह्णाग्निरिति युक्तम् । अथवा श्रौतस्मार्त्तव्यतिरिक्त
 एवात्र लौकिकाग्निः स च विधुरादीन्† प्रत्यग्नीकरणहोमार्थं
 विधीयते । यत्तु तैत्तिरीयादिशाखायां यन्मे माता प्रलुभेत्या-
 दिभिः‡ मन्त्रैरिष्ठाधानाद्याज्यभागपूर्वमग्नीकरणमास्नातम् ।
 तत्रेष्ठाधानादेः पाणावनुपयुक्तत्वादग्निः प्राप्तः सच न श्रौतो

* नाशि । † भार्याविरहितादौ नित्यर्थः ।

‡ यन्मे माता प्रलुभे यच्च चारानुव्रतं ।

तन्मे रेतः पिता वङ्गनामाभिरन्वीऽवपद्यतां ॥

यन्मे पितामही प्रलुभे यच्च चारानुव्रतं ।

तन्मे रेतः पितामही वङ्गनामाभिरन्वीऽवपद्यतां ॥

यन्मे प्रपितामही प्रलुभे यच्च चारानुव्रतं ।

तन्मे रेतः प्रपितामही वङ्गनामाभिरन्वीऽवपद्यतां ॥

न च स्मार्त्तः विधुराणामित्यग्न्याकाङ्क्षायां लौकिकाग्निरुप-
तिष्ठत इति तदुद्देशेन लौकिकाग्निविधानं युज्यते अयमत्र
तात्पर्यार्थः । आहिताग्नेः सर्वाधाने दक्षिणाग्नावग्नीकरण-
होमः अर्वाधानोपासन एवं च अनाहिताग्नेः स्मार्त्ताग्नी
विद्यमाने तत्रैवाभावे पाणौ वा अप्सु अग्नीकरणाधिकारे ।

कात्यायनः ।

तद्यद्यपां समीपे स्यात् याद्वे ज्ञेयोविधिस्तदेति ।
उदकसमीपे याद्वकरणे अपस्वेव इतरत्र पाणौ आभ्युदयिक-
याद्वेषु पिण्डपितृयज्ञातिदेशाभावाच्छिष्टाचारविरोधाच्चाग्नि-
सद्भावेऽपि पाणाविवेति विवेकः । यच्चोक्तं धूर्त्तस्वामिना
पिण्डपितृयज्ञो दक्षिणाग्नी विहितः आपस्तम्बेन पिण्डपितृ-
यज्ञातिदेशमन्तरेणैवाग्नीकरणोपदेशात् तद्धोमे दक्षिणाग्नि-
र्न प्राप्तः उपदेशातिदेशयोरभावात् तस्मात् सर्वाधानपक्षे
आपस्तम्बशास्त्रिणां अग्नीकरणाभा एवेति तदपि चिन्त्यम् ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाग्नें पितृयज्ञवदिति ।

यान्नवल्कलादिभिः पिण्डपितृ ब्रह्मोमेतिकर्त्तव्यतातिदेशात्
सर्वशाखासु च कर्मणः एकत्वेनाविरुद्धाङ्गोपसंहारस्य न्याय्य-
त्वादापस्तम्बशास्त्रीयानामप्यतिदेशः सिद्धः इति दक्षिणाग्ने-
रतिदेशप्राप्तत्वादग्नीकरणं सर्वाधाने विद्यतएवेत्यलमतिप्रप-
ञ्चेन । एवमुभयविधान्यभावे पाणौ होमः ।

यत्तु जातूकर्णेनोक्तम् ।

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणी दद्यात्तु दक्षिणे ।

अग्न्यभावः स्मृतस्तावद्यावद्दार्ढ्यां न विन्दति ॥

इति भार्यावेदनाभावे अग्न्यभाव इति । तदयमप्येकोऽभाव-
इति प्रदर्शनार्थं नत्वयमभावनियमार्थं पूर्वोक्तरीत्या प्रकारान्त-
रेणाप्यभावोपपत्तेः । किञ्च लब्धभार्यस्य दायविभागात्
प्रागग्न्याहरणाभावपक्षेऽग्न्यभावसम्भवाद्यावद्गर्भाधानं न विन्द-
तीति नियमार्थः । यदपि गृह्यपरिशिष्टेऽग्निसद्भावेऽपि कचन
पाणाविव होमो विहितः ।

अन्वष्टक्यञ्च पूर्व्वेद्युर्मासि मास्यथ पार्व्वणम् ।

काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ।

चतुर्ष्वयेषु साग्नीनां वज्जी होमो विधीयते ।

पितृब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपीति ।

अस्यार्थः अष्टकाश्राद्धेषु नवमीश्राद्धमन्वष्टक्यं सप्तम्यां क्रियमाणं
पूर्व्वेद्युः । मासि मासि कृष्णपक्षे पञ्चमीप्रभृतिषु क्रियमाणं
पार्व्वणमामश्राद्धम् । काम्यं तिथिनक्षत्रविशेषेषु विहितफल-
कामनया क्रियमाणम् । अभ्युदये पुत्रोत्पत्त्यादिनिमित्तेषु
विहितम् । अष्टम्याञ्च विहितमष्टकाश्राद्धमेकोद्दिष्टं सपिण्डी-
करणम्* अत्र

अस्वर्ग्यं लोकविहिष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु इति
न्यायेनाभ्युदयिके सपिण्डीकरणे च शब्दैरग्नौ होमस्यानभि-

* एकोद्दिष्टे अग्नौकरणाभावादत्र एकोद्दिष्टशब्देन सपिण्डीकरणमुक्तम् ।

हितत्वात्पाणावेव काम्ये अष्टम्याञ्च येषां गृह्यपरिशिष्टं तेषामेव
पाणी होमः । इतरेषान्तु मन्वादिवचनानुसारिणाम्युदधिक-
सपिण्डीकरणव्यतिरिक्तश्राद्धेष्वग्नाभावे एव पाणी होमः इति
निर्णयः । यदा पाणिहोमः तदा पित्रे ब्राह्मणबहुत्वेष्वपि
प्रधानब्राह्मणहस्तएव नान्यत्र ।

तथाच कात्यायनः ।

पित्रे यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणावनग्निकः ।

हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥

हुतशेषमित्यर्थः । पित्रब्राह्मणहस्तएवेति नियमः ।

अतएव यमः ।

देवविप्रकरेऽनग्निः क्षत्वाग्नीकरणं द्विज इति ।

अत्रापि शेषं देवपात्रे न निक्षिपेत् ।

तथाच वायुपुराणे ।

हुत्वा देवकरेऽनग्निः शेषं पित्रे निवेदयेत् ।

न हि स्मृताः शेषभाजो विश्वेदेवाः पुरागणैः ॥

अतः पित्रादेवकार्ययोर्विकल्पः ।

तथा ।

वैश्वदेवे यदेकस्मिन् भावबुद्ध्यादयोद्विजाः ।

तदैकपाणी होतव्यं स्याद्विधिर्विहितस्तदा ॥

एकस्मिन् श्राद्धे विश्वेदेवस्थाने द्वौ चत्वार इत्येवं प्रकारेणेत्यर्थः ।

यदा मातामहश्राद्धं न तन्त्रेण किन्तु पृथगेव तदा मातामह-

श्राद्धे पङ्क्तिमूर्धन्यपाणावपि पृथग्होमः ।

तथाच कालायनः ।

मातामहस्य भेदेऽपि कुर्यात्तत्रैव साग्निकः ।
इति मातामहस्थाने वैश्वदेविकपित्रे ब्राह्मणभेदेऽपि भेदपक्षेऽपि
तत्रैव तत्रयुक्तपाणिहोमस्तत्रैव मातामहश्चाद्वययुक्तब्राह्मणहस्त-
एवाग्न्यभाव इत्यर्थः । युक्तञ्चेतत् अग्निस्थानीयस्य पाणेः पृथक्-
त्वात् होमो हस्तश्च होमाधिकरणं पृथगिति हविरुद्धरणमपि
पृथगेव पाणी इतश्च न पृथग्भोक्तव्यम् ।

यदाहुर्गृह्यकाराः ।

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमश्वत्थबुद्धयः ।

पितरस्तेन तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥

यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् ।

एकीकृत्यैव भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥

अथाग्नौकरणविधिः ।

तत्राश्वलायनः ।

उच्यते घृताक्तमन्नमनुज्ञापयत्यग्नौकरिष्ये करवै* करवा-
णीति प्रत्यभ्यनुज्ञा क्रियतां कुरुष्व कुर्विति अथाग्नौ
जुहोति यथोक्तं पुरस्तात् । अभ्यनुज्ञायां पाणिष्वेव वा-
ग्निमुखा वै देवाः पाणिमुखाः पितरः ।

इति हि ब्राह्मणं यदि पाणिष्वाचान्तेष्वन्यदन्नमनुदिशतीति
करिष्य इत्यादि प्रश्नत्रये क्रियतामित्याद्युत्तरत्रये च यथासंख्यं

* अनुज्ञात्कनेपदम् ।

पृथगनियम इति कल्पतरौ । अयं नियमः सर्वेषामुत तच्छास्त्रि-
नामेव न तावदाद्यः कल्पतरावेव याज्ञवल्क्यवचनस्थास्थानसमये
अग्नीकरिष्ये इति पृच्छति । घृतप्लुतमन्नमादाय इत्यन्वय-
इत्यभिहितमग्नीकरिष्य* आदाय पृच्छत्यन्नं घृतप्लुतं कुरुष्वे-
त्यभ्यन्ननुज्ञातः करिष्ये इति अस्य कुरुष्वेति प्रत्युत्तराभिधा-
नान्नियमानुपपत्तेः । द्वितीये तु न विरोधः । यथोक्तं
पुरस्तादिति । प्राचीनावीतीभ्यमुपसमाधायेत्यादिनापदि
पाणिष्वेवेत्यादि पाणी होमपक्षे होमान्तरमाचान्तेषु† अन्यदन्नं
ददातीत्यर्थः । एतदाचमनं पिण्डदानान्तराचमने नैमित्ति-
कम् । आचान्तेष्विति बहुवचनात्पितृस्थानमातामहस्थान-
स्थितयोः होमाधिकरणभूतयोर्यजमानस्य चाचमनप्राप्तिः ।
अन्यथा बहुवचनानुपपत्तेः यदा तन्त्रेण आङ्गं तदा द्वयोरैवाच-
मनं न होमाधिकरणभूतस्य तस्य तत्रैव उत्तिष्ठत पितर
इत्यादिभिर्यावन्नोत्थाप्यन्ते तावदासनादुत्थानस्य निषिद्धत्वाद्यज-
मानस्य न द्विराचमनम् ।

विष्णुः ।

आमश्राद्धेषु काश्येषु प्रथमपञ्चकेनाग्निं हुत्वा पशुश्राद्धेषु
मध्यमं मध्यमोत्तमपञ्चकैरन्वष्टकासु च ततो ब्राह्मणानु-
ज्ञातः पितृनावाहयेदपयं त्वसुरा इति दाभ्यां तिलैः
यातुधानविसर्जनं कृत्वा एत पितरः सर्वांस्तान-

* अग्नीकरिष्यन्नादयेति सू० संहितायां पाठः । † विप्रैर्विति शेषः ।

अमासेचन् एत पितर इत्यावाहनं कृत्वा कुशतिलवि-
मिश्रेण गन्धोदकेन यास्तिष्ठत्यमृता वागिति यन्मै मा-
तेति* च पाद्यं निवेद्य चैवापमर्ध्यं दत्त्वा निवेद्य चानु-
लेपनं वस्त्रपुष्पालङ्कारधूपैः शक्त्या विप्रान् समभ्यर्चा-
दित्या वसव इति वीक्ष्यान्मौकरवाणीत्युक्तानुज्ञातश्च
विप्रैः प्राग्वक्कावाहुतित्रयं हुत्वा ये मामकाः पितरः
एतद्वः पितरः अयं यन्नः इति चर्व्वभिमन्त्रणङ्गत्वा
यथोपपन्नेषु पात्रेषु विशेषतो रजतमयेषु नमो विश्वेभ्यो
देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखो निवेदयेत् पित्रे पिता-
महाय प्रपितामहाय गोत्राभ्यामुदङ्मुखेष्ट्विति आमन्त्राहं
लौगाचिगृह्यानुसारेण ज्योतिष्टोमाद्वारम्भे नान्दीमुख-
आहं यन्मांसरहितं क्रियते तत्प्रथमपञ्चकेनेत्यादि-
काठकतैत्तिरीयके चैयमेव सेति पञ्चदश चानुवाकः
पठ्यते तस्य प्रथमद्वितीयतृतीयपञ्चकैरुक्तस्थलेषु होमः ।
पशुआहं समाप्ते पशुआहं विधिवन्नतिपादयेदिति
हारीतेन यत्नपिण्डीकरणआहं विहितं तदुच्यते

* सन्धानु यथा। यास्तिष्ठन्ति या धाकत्यदुग्धाः परिसंस्तुषीः । अङ्गिर्विश्वस्य धात्रीभि-
रन्तरन्यान् पितृन्दधे । अमृता वागमृता आपोऽग्निर्वाचोऽमृतं तत् त्रिवदेकधाम । तामि-
मन्तुप्रचीभिः स्तधया मदध्वमिहास्रभ्यं वसीयीसु देवाः । यन्मै माता प्रलुलुभे यन्नचारा-
नु-व्रतं । तन्मै रेतः पिता वृङ्नामाभिरन्योऽवपद्यतां । यन्मै पितामही प्रलुलुभे यन्नचारा-
नु-व्रतं । तन्मै रेतः पितामहीवृङ्नामाभिरन्योऽवपद्यतां । यन्मै प्रपितामही प्रलुलुभे यन्न-
चारानुव्रतं । तन्मै रेतः प्रपितामहीवृङ्नामाभिरन्योऽवपद्यतां ।

आदित्यावसव इति मन्त्रेण ब्राह्मणान् वीक्ष्य अनुज्ञातश्च
विप्रैरिति बहुवचनात् सर्वैरनुज्ञा दातव्या ।

तथाच मनुः ।

अग्नौकुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणी ब्राह्मणैः सहेति ।

ग्रहलिखितौ ।

धूपगन्धमात्यैरलङ्कृत्य ब्राह्मणान् सष्टतमन्नमनुज्ञाप्य
दर्भैर्दक्षिणाग्रैरग्निं परिस्तीर्य जुहुयादग्नये कव्यवाह-
नाय स्वाहा सोमाय पिबमते स्वाहेति ।

बोधायनः ।

अथैतास्तिलमिश्रा आपः प्रतिग्राह्य गन्धैः मात्येन चाल-
ङ्कृत्याग्नौकरिष्यामीत्यनुज्ञातोऽग्निमुपसमाधाय सपरि-
स्तीर्य तिस्र आज्याहुतीर्जुहोति । सोमाय पिबमते
स्वधा नमः । स्वाहा यमाङ्गिरश्वते पिबमते स्वधा
नमः । स्वाहाग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टिकृते स्वधा नमः ।
स्वाहेति तत् शेषेण अन्नमभिघार्य अन्नस्यैता एव
तिस्रो जुहुयादयसान् पिण्डान्दद्यात् । वयसां हि
पितरः प्रतिमयाचरन्तीति विज्ञायते । अथेतरान्नं
ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य ब्राह्मणस्याङ्गुष्ठेनानखेनानुदिशति
पृथिवी समस्तस्य इत्यादि वाक्यं पठित्वा बोधायन-
एवाह ।

तथाप्युदाहरन्ति ।

अग्नौकरणशेषेण यदन्नमभिघारयेत् ।

तस्मिंस्तु प्राशिते दद्यादन्नं यत्प्रकृतं भवेत् ॥ इति ।
 तच्छेषेण हुताज्यशेषेण । वयसान् पिण्डान् दद्यादिति ।
 अग्नीकरणानन्तरं पिण्डदानं विधाय तान् पिण्डान् पक्षिभ्यः
 काकेभ्यो दद्यात् । वयसां* प्रतिमया तद्रूपेण पितरौ यतश्चर-
 न्तीत्यर्थः । अथ च समाचारः आहविषय† बौधायनीयानामेवेति
 कल्पतरौ । यत्राग्नीकरणानन्तरमेव पिण्डदानं तत्र अथेतारं
 ब्राह्मणेभ्यो निवेद्येति वचनादग्नीकरणशेषं पितृपात्रे न दद्यात् ।
 यत्र तदा‡ पिण्डदानाभावस्तत्राग्नीकरणशेषाभिघारितहविः-
 शेषं ब्राह्मणेभ्यो हस्ते दद्यादन्नञ्च§ ते भक्षयित्वा आचमनं
 कुर्युः प्राशनविधानाहस्तदानमर्थसिद्धं ततश्च प्रकृतमन्नं आहार्थं
 सम्प्रादितमन्नं दत्त्वा न त्यागः कर्तव्यः । अथ च प्रकारः बौधा-
 यनीयानामेव । एवमनङ्गीकारे पूर्वपरवाक्यविरोधः प्रसज्येत ।
 ब्रह्मपुराणे ।

ततोष्टताक्तमन्नन्तु सोष्णमादाय साधितम् ।
 तेनाग्नीकरिष्ये इति प्रयतः प्रार्थयेद्विजान् ॥
 ओं कुरुष्वेति च तैरुक्तो दक्षिणाग्निं समाश्रयेत् ।
 दक्षिणायांश्चतुर्दिक्षु दर्भानास्तीर्थं वाग्यतः ।
 दद्याच्च समिधस्तिस्त्रस्तस्मिन्प्रादेशमात्रिकाः ।
 पालाशाः समिदर्थे च नियोज्याः पितृकर्मणि ॥

* पक्षिणाम् । † आहविषेति इति पाठान्तरम् । ‡ दत्तश्चेति पाठान्तरम् ।

§ तदेति पाठान्तरम् ।

घृताक्ताः समिधो जुवा दक्षिणाग्राः समन्तकाः ।

मेक्षणेन घृताक्तेन जुहुयादाहुतित्रयम् ॥

वायुपुराणे ।

दक्षिणतोऽग्नये नित्यं सोमायोत्तरतस्तथा ।

एतयोरन्तरे नित्यं जुहुयाद्वै विवस्वते* ॥

पलाशफलान्यथोधप्लवाश्चत्यविकङ्कताः ।

उदुम्बरस्तथा विल्वश्चन्दनो यज्ञियाश्च ये† ॥

सरलो देवदारुश्च सालश्च खदिरस्तथा ।

समिदर्थं प्रशस्ताः स्युरेते वृक्षा विशेषतः ॥

फलाः काकोदुम्बरिका ।

श्लेष्मातको नक्तमालः कपिलः शाक्यलिस्तथा ।

नीपो विभीतकश्चैव आङ्गकर्म्मणि गर्हिताः ॥

गोभिलस्तु स्वाहाकारं प्रथमत एवाह मेक्षणोपघातं जुहुयात्
स्वाहा सोमाय पितृमते इति । पूर्वं स्वाहाग्नये कव्यवाहना-
येति द्वितीयमत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीति । अत ऊर्ध्वमिति वदता
होम उपवीतित्वमुक्तम् । मेक्षणोपघातं मेक्षणेनैव आदाय
जुहुयादित्यर्थः । आश्वलायनस्तु पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे प्राचीना-
वीतित्वं विकल्पितमाह प्राचीनावीतीति ब्रह्ममुपसमाधाय मेक्ष-
णेनादायावदानसम्पदा जुहुयात् सोमाय पितृमते स्वधा नमः
अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्वाहाकारेण वाग्निपूर्व

* वैश्वदेवत इति पाठान्तरम् । † न इति पाठान्तरम् ।

यज्ञोपवीतीति यदा स्वाहाकारतो मन्त्रस्तदाग्निपूर्वं जुहुया-
दुपवीती सन्नित्यर्थः । अयञ्च विकल्पः शिष्टाचारवशादाव-
स्थितः । प्राचीनावीतित्वपञ्च आश्वलायनानामितरेषान्
स्वधास्वाहाकारादिविकल्पाः स्वस्वशाखानुसारेण व्यवस्थिताः ।
तथाच कात्यायनः ।

स्वाहा स्वधा नमः सव्यमपसव्यं तथैव च ।

आहुतीनान्तु या संख्या सावगम्या स्वसूत्रतः ॥

एवं चतुरवदानपञ्चावदानेऽपि यः समर्थः स तु शाखान्त-
रोक्ताङ्गान्यप्युपदिष्टान्यतिदिष्टान्यप्यविरुद्धान्युपसंहृत्य कर्म
करोति असमर्थश्चेत्स्वस्वगृह्योक्तमात्रमेव करोति तावतैव तस्य
शास्त्रार्थसिद्धेरुक्तत्वात् स्वधर्मशास्त्रे आपस्तम्बः । उद्भियतामग्नी
च क्रियतामित्यामन्त्रयते काममुद्भियतां काममग्नी च
क्रियतामित्यभिसृष्ट*करे जुहुयाच्चेति । अभिसृष्टोऽनुज्ञातः
स्वकृतगृह्यसूत्रे तु तेनैवानुहितमन्त्रविधिमुखेनार्थादाहुतीनां
त्रयोदशसंख्या दर्शिताः । तथाच पिण्डपितृयज्ञाधिकारे
स एवाह अध्वर्यूपवीती दक्षिणं जान्वाच मेक्षण उपस्तीर्य
तेनावदायाभिघार्य सोमाय पितृमते स्वधा नम इति
दक्षिणाग्नौ जुहोति यमाङ्गिरस्वते स्वधा नम इति द्वितीया-
कव्यवाहनाय स्वधा नम इति तृतीयां मेक्षणेन तण्डु-
मग्नये तूष्णीं मेक्षणमादधाति न यमाय जुहोतीत्येक-
लान् हुत्वा ।

१। पाठान्तरम् ।

* अतिसृष्ट इति ।

इति । तत्रैव आपस्तम्बेनाग्नीकरणहोमे निषिद्धाः ।
अन्येऽप्यप्राप्ताः याज्ञवल्क्यादिभिश्च पिण्डपितृयज्ञातिदेशः
कृतः । इत्याग्नी पितृयज्ञे चेदित्यादिभिर्वाक्यैः अतीगुणोप-
संहारन्यायेन स्वर्गहोक्ता अग्नीकरणमन्त्राः । तथा पिण्ड-
पितृयज्ञप्रकरणोक्ताश्च मन्त्रा अग्नीकरणे ग्राह्यास्त्येत्तिरीयैः ।
तत्रातिदेशप्राप्तः पितृयज्ञहोम उपवीतः उपवीतित्वं धर्मः
उपदिष्टमन्त्रहोमे तु प्राचीनावीतित्वं धर्मः पितृदेवताकत्वात् ।
अतएव स्वर्गहोक्तोपक्रम आपस्तम्बः । अपरपक्षे पित्राणि
प्राचीनावीतिनापसव्यं दक्षिणतोऽपवर्गं इति । अत्राप्यन्यो
विशेषो भाष्यार्थसङ्ग्रहकारेणोक्तः ।

आधारदार्व्यग्निमुखाज्यभाग-

प्रदक्षिणानुव्रजनेषु तद्वत् ।

आधारयोः सिष्टिकृतिप्रदिष्टं

यज्ञोपवीतं हि कपर्दिनः स्यादिति ॥

उक्तरीत्या प्रश्नपूर्वकमुद्धृत्याग्नेरुपसमिधमाज्यभागान्तं कृत्वा
होमः कार्यः चरुमवदानधर्मेणादाय दर्व्यां निधाय यन्मे
माता प्रलुलोभ चरति यास्तिष्ठन्ति दाभ्याममुष्मै स्वाहेत्यन्ताभ्या-
माहुतिद्वयं जुहुयात् अमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तत्वेन पितृनाम-
निर्देशः । एवं यन्मे पितामही प्रलुलोभ चरति अन्तर्दधे
पर्वतैरिति दाभ्यामृग्भ्याममुष्मै स्वाहेत्यन्ताभ्यामिति । अमुष्मा
इति चतुर्थ्यन्तत्वेन पितामहस्य नामनिर्देशः । यन्मे प्रपिता-
मही प्रलुलोभ चरति अन्तर्दधे ऋतुभिरिति दाभ्याममुष्मै स्वाहे-

त्यन्ताभ्यामाहुतिद्वयं जुहुयात् । एवं यन्मे मातामही प्रलुलोभ
चरति अन्तर्दधे इति पूर्वोक्तमन्त्रद्वयेन च यथाक्रमं माता-
महाय मातुः पितामहाय मातुः प्रपितामहाय चाहुतिद्वयं
जुहुयात् । तन्नामुष्मा इत्यत्र मातामहायेत्याद्यूहः कर्त्तव्यः
प्रथममन्त्रे यन्मे मातामही प्रलुलोभ तन्मे रेतो मातामही वृक्षा-
मिति* द्वितीये अन्तरन्ध्रं मातामहादध† इति । तृतीये यन्मे
मातुः पितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतोमातुः पितामही वृक्षा-
मिति‡ । चतुर्थे अन्तरन्ध्रं मातुः पितामहादध§ इति पञ्चमे
यन्मे मातुः प्रपितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतो मातुः प्रपितामही
वृक्षामिति¶ षष्ठे अन्तरन्ध्रं मातुः प्रपितामहादध॥ इत्युक्तः ।
तथाच गृह्यभाष्यार्थसङ्ग्रहकारः ।

अन्नहोमे** तथा स्रग्ं जलपिण्डादिदानके ।

यन्मे मातामहीत्यादि तन्नोदाहरणं भवेदिति ॥

उदाहरणमूहः स्रग्ं एष ते ततो मधुमानित्यादि मन्त्रैः
ब्राह्मणभोजनार्थमन्नस्रग्ं ये चेह पितर इत्युक्त्वा एकाहुती-
र्जुहोति एवमन्नहोमानन्तरं षड्वाज्याहुतीर्जुहुयात् । तत्र
स्वाहा पित्र इति मन्त्रेण प्रथमाहुतिः । पित्रे स्वाहेति द्वितीया

* वृक्षामित्यत्र वृक्षामिति हेमाद्रौ पाठः । † मातामहादध इत्यत्र मातामहादध
इति हेमाद्रौ पाठः । ‡ वृक्षामित्यत्र वृक्षामिति हेमाद्रौ पाठः । § वध इति हेमाद्रौ
पाठः । ¶ वृक्षामिति हेमाद्रौ पाठः । ॥ वध इति हेमाद्रौ पाठः । ** अगुलोम-
इति पाठान्तरम् ।

एताभ्यामेवं तृतीया चतुर्थी स्वधास्वाहेति पञ्चमी अग्नये कव्य-
वाहनाय स्वाहेति षष्ठी ततोऽतिदेशप्राप्तपिण्डपितृयज्ञहोमः ।
ततः स्विष्टिक्तं हुत्वा सर्वस्मादन्नाक्लिञ्चिदादायोदीचीन-
मुष्णमङ्गारसहितं भस्मापोह्य तूष्णीं जुहोति । तत उत्तर-
मन्त्रमाग्नेयस्थालीपाकवत्कुर्यात् ।

तथाच भाष्यार्थसङ्ग्रहकारः ।

अग्नीन्धनादि प्रतिपाद्य कथं
कृत्वाज्यभागान्तमथावदाय ।
यन्मेति मन्त्रैः प्रतिमन्त्रमग्नौ
कार्यास्तथा सप्तभिरन्नहोमाः ॥
स्वाहेति मन्त्रैरपि सर्पिषा स्युः
होमास्ततः स्विष्टिक्ततन्तु हुत्वा ।
भस्माप्यपोह्यं हविरन्नहोमे
लेपे तु दर्वींश्च समञ्जनादि ॥
शेषञ्च कृत्वा परिषेचनान्तं
पात्रेषु दद्याद्भुतशेषमन्नमिति ।

अत्र सप्तभिरन्नहोमा इत्यनुहितमन्त्राभिप्रायः शिष्यबुद्धिपरी-
क्षार्थमूहितमन्त्रसंख्यानभिधानं तथातिदेशप्राप्तपिण्डपितृयज्ञ-
मन्त्रहोमानभिधानञ्च एतच्चाग्नौकरणं तैत्तिरीयाणामन्नाहा-
र्थकश्चाङ्गे न दर्शयादमात्रे अन्नाहार्यकश्चाङ्गश्च प्रमीतमाता-
पितृकस्य ।

तथाच कल्पतरौ ।

परिशिष्टपरिशेषोऽग्निमतो ह्यमावास्यायां पिण्ड-
पितृयज्ञः पिण्डान्नाहार्यकञ्च कर्त्तव्यं तच्च प्रमीतमाता-
पितृकस्य सपत्नीकपित्रादिदैवत्वमिति ।
तस्मादन्नाहार्यकञ्चाङ्गे पूर्वोक्तमग्नौकरणं दर्शश्चाङ्गमात्रे त्वति-
देशप्राप्तसोमाय पितृमते स्वाह्वानमः इत्यादि मन्त्रैरेवाग्नी-
करणं नोपदिष्टातिदिष्टात्मकमिति सिद्धम् ।

अथ परिवेषणादिविधिः ।

भस्मापोहानन्तरं हस्तोदकं दत्त्वा पात्रप्रक्षालनं कुर्यात्
तथा परिस्तरणादिकमपि दद्यात् ।

तदनन्तरं याज्ञवल्क्यः ।

हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।

यथा लाभोपपन्नेषु रौप्येषु च विशेषतः ॥

एतच्च निषिद्धायसादिव्यतिरिक्तैर्विहितसुवर्णरजतादिपात्रैः
स्वयं भार्या अन्यो वा शुचिः परिवेशनं कुर्यात् । पक्वान्तु
हस्तेनैव पक्वान्नाधिकारे न तु द्रव्या कदाचनेति निषेधात् ।
वायुपुराणे ।

नापवित्रेण हस्तेन नैकेन च विना कुशम् ।

नाप्यायसे नायसेन आङ्गे तु परिवेशयेत् ॥

आयसपात्रे आयसेन दर्व्यादिना न दद्यादित्यर्थः ।
तथा ।

तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ तृणेन वा ।

परिवेशनानन्तरम् याज्ञवल्करः ।

दत्त्वान्नं पृथिवीपात्रमिति पात्रानुमन्त्रणम् ।

कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ते द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥

इदं विष्णुरिति मन्त्रानन्तरं द्विजाङ्गुष्ठमात्रं निवेश्य विश्वेदेव-
स्थाने कृतकुशीदकैरन्नत्यागङ्गत्वा पितृस्थाने तिलोदककुशैः
पृथगन्नत्यागं विधिना कुर्यात् ।

तदनन्तरं याज्ञवल्करः ।

सव्याहृतिकां गायत्रीं मधु वाता इतित्युचम् ।

जम्बा यथासुखं वाचं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ॥

गायत्रीं त्रिः सक्कज्जम्बा मधु वाता इतित्युचम् ।

जम्बा मधु मधु मध्विति त्रिरुच्चार्यं यथासुखम् ॥

जुषध्वमिति वचनानन्तरं ते ब्राह्मणा मीनिनी भूत्वा भुञ्जीर-
न्नित्यर्थः ।

वशिष्ठः ।

उभयोः शाखयोर्मुक्तं पितृभ्योऽन्नं निवेदितम् ।

तदन्तरं प्रतीचन्ते ह्यसुरादुष्टचेतसः ॥

तस्मादशून्यं हस्तेन कुर्यादन्नमुपागतम् ।

भाजनन्तु समालभ्य तिष्ठेदापोषणा द्विजः ॥

उभयोः शाखयोः उभयोर्हस्तयोः मध्ये एकहस्तेन यदि मुक्तं
पितृभ्यो दत्तमन्नं तदेवान्तरमवकाशे रक्षसां तस्मादशून्यं कुर्या-
दित्यर्थः ।

भरद्वाजः ।

पितृणामन्नमादाय बलिं यस्तु प्रयच्छति ।
 स्तेयेन ब्राह्मणस्तेन स सर्वस्तेयकृद्भवेत् ॥
 पितृणामन्नं विश्वेदेवार्थं पितृर्थं चान्नम् ।
 याज्ञवल्काः ।

दत्तमिष्टं हविष्यञ्च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः ।
 आत्मैस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपन्तथा ॥
 पवित्राणि पवमानप्रभृतीनि, अयं च जप उपवीतिना कार्यः
 कृत्वापसव्यं कुर्वन्ति मुक्तापश्चाश्रतां जपम् ।
 इति निगमस्मरणात् ।
 जमदग्निरपि ।

अपसव्येन कर्त्तव्यं सर्वं आहं यथाविधि ।
 सूक्तस्तोत्रजपं मुक्ता विप्राणान्तु विसर्जनमिति ॥
 ततश्च सव्याहृतिकगायत्री मधुवातेत्यादि* जपः कार्यः तथा
 अन्नमादाय तप्तास्य शेषश्चैवानुमन्य च ।
 तदन्नं विकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत्सकृत् ॥
 अन्नग्रीकरणार्थं† गण्डूषार्थञ्च ।
 सर्वमन्नमुपादाय सलिलं दक्षिणामुखः ।
 उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डं दद्यात्तु पितृयज्ञवत्‡ ॥
 मातामहानामप्येवं दद्यादाचमनं ततः ।

* मधु वाता कृतायते मधु चरन्ति सिन्धुवी माध्वीर्नः सन्धोषधीः मधु नक्तमुतोषसी
 मधुमत् पार्थिवं रजः मधु द्यौरस्तु नः पिता मधुमात्रीवनस्पतिर्मधुमानस्तु सूर्यो माध्वी-
 र्यावो भवन्तु नः । † नम्रत्वदीपपरिहारार्थम् । ‡ पिण्डपितृयज्ञवत् ।

स्वस्तिवाचं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च ॥

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरत् ।

दक्षिणादानमुपवीतिना कार्यम् ।

तथाच जमदग्निः ।

सर्वकर्मोपसन्धेयः* दक्षिणादानवर्जितम् ।

याज्ञवल्करः ।

वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधीच्यताम् ।

ब्रूयुरसु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ॥

विश्वेदेवाः सुप्रीयन्तां विप्रैश्चोक्त इदं जपेत् ।

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥

अद्या च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोऽस्त्विति ।

इत्युक्त्वासी प्रियवचः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

वाजिवाजः† इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जनम् ।

यस्मिंस्ते संश्रवाः पूर्वमर्घ्यपात्रे निपातिताः ॥

पितृपात्रं तदुत्तानङ्गत्वा विप्रान्विसर्जयेत् ।

मनुः ।

पिण्डनिर्वाणङ्केचित्युरस्तादेव कुर्वते ।

ब्राह्मणभोजनाग्रागर्चनानन्तरमग्नीकरणानन्तरं वा केचित्पिण्ड-
दानं कुर्वत इत्यर्थः ।

* प्राचीनावीतिना । † वाजि वाजि वतवाजिनीनी धनेषु विप्रा अस्मता ऋतज्ञाः
अस्यमन्त्रः पिवत मादयध्वं दत्तायात पथिभिर्देवयानैः ।

आश्वलायनः ।

भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डं निदध्यादाचान्तेष्वेक इति ।
अत्र यथाशाखं व्यवस्था । जातूकर्णः ।

व्याममात्रं* समुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।
यत्रोपस्पर्शनाद्वापि प्राप्नुवन्ति न विन्दवः ॥
व्यासः ।

अरत्निमात्रमुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।
वायुपुराणे ।

सकदेवास्तरहर्भान् पिण्डार्थं दक्षिणासुखः ।
प्राग्दक्षिणाग्रान्नियतो दद्यात्पिण्डादनन्तरम् ॥
मरीचिः ।

आर्द्रामलकमात्रांस्तु पिण्डान् कुर्वीत पार्वणे ।
एकोद्दिष्टे विल्वमात्रं पिण्डमेकान्तु निर्व्वपेत् ॥
नवश्राद्धे स्थूलतरं तस्मादपि तु निर्व्वपेत् ।
तस्मादपि स्थूलतरमाशीचे प्रतिवासरम् ॥
विष्णुः ।

उच्छिष्टसन्निधौ दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पृथिवी दर्व्विरक्षिते
त्येकं पिण्डं पित्रे निदध्यादन्तरिक्षं दर्व्विरक्षितेति
द्वितीयं पितामहाय द्यौर्दर्व्विरक्षितेति तृतीयं प्रपिता-
महाय पितरः यत्र प्रेता इति वासोदेयं वीरान्नः†

* तिर्यक् प्रसारितयोर्भुजयोः सहोरसा यन्मानं सः व्यामः इति हेमाद्रिः ।
† पुत्रान् इत्यर्थः ।

पितरोधत्त इत्यन्नमत्र पितरोमादयध्वमिति दर्भमूले*
कराववर्षणानस्तरम् । ऊर्जं वहन्तीत्यनेन† सोदकेना-
प्रदक्षिणं पिण्डानां विकरणं सेचनङ्गत्वार्थं पुष्पधूपानु-
लेपनान्नानि भक्ष्यभोज्यानि च निवेदयेदिति ।

मनुः ।

अपसव्यमग्नी हुत्वा‡ सर्वमावृत्परिक्रमः ।
अपसव्येन हस्तेन निर्व्वपेदुदकं भुवि ॥
त्रींस्तु तस्माद्भविःशेषात्पिण्डान्कृत्वा समाहितः ।
श्रीदकेनैव विधिना निर्व्वपेदक्षिणासुखः ॥
न्युष्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्व्वकम् ।
तेषु दर्भेषु तं हस्तं निःसृज्याक्षेपभागिनाम् ॥
आचम्योदक् परावृत्य त्रिरायस्य शनैरसृजन् ।
षडृतूँश्च नमस्कुर्यात्पितृनेव च मन्त्रवत्§ ॥

ऋतुनमस्कारो नमीवः पितरः इत्यादिभिः ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

नीवीं निःसृज्य च जपेन्नमीवः पितरस्त्विति ।

मनुः ।

उदकं निनयेच्छिषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः ।

अवजिघ्रेच्च तान्पिण्डान् यथा न्युप्तान् समाहितः ।

* अत्र पितरोमादयध्वं यथा भागमावृषायध्वमिति दर्भमूले इति सूक्तसंहितायां पाठः । † ऊर्जं वहन्तीरुदकं घृतं पयः कौलालं परिशुतं स्वधा स्थ तर्पत मे पितृन् ।
‡ अपसव्यमग्नी कृत्वेति मनुसंहितायां पाठः । § मन्त्रविदिति मनुसंहितायां पाठः ।

पिण्डेभ्यः स्वल्पिकानंशान् समादायानुपूर्वशः ।
 तानेव विप्रानासीनान् विधिना पूर्वमर्चयेत् ।
 तानेव विप्रानित्ययं पक्षो ब्राह्मणभोजनात् पूर्वमेव पिण्ड-
 दानाभिप्रायेण ।

कालायनः ।

एतद्व इति सूत्राणि प्रतिपिण्डं चयस्युत्तरे यजमानस्य
 लोमाचेति ।

शङ्खः ।

दशां विवर्जयेत्प्राज्ञो यद्यप्याहतवस्त्रजाम् ।
 अत्र सर्वत्र यथाशास्त्रं व्यवस्था । पुत्रार्थिनो मध्यमपिण्डप्रति-
 पत्तिराश्वलायनेनीक्ता पिण्डानां मध्यमं पत्नीं प्राशयेदिति ।

अत्र मन्त्रः ।

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।
 यथेऽहं पुरुषोमत इति । देवलः ।
 ततः कर्माणि निर्वृत्ते तान् पिण्डांस्तदनन्तरम् ।

ब्राह्मणोऽग्निरजोगौर्वा भक्षयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥
 एवं स्वर्गद्व्योक्तविधानेन ब्राह्मणविसर्जनान्तं कृत्वा पितृशेषं
 बन्धुभिः सह भुञ्जीत । आवश्यकोपवासे प्राप्ते पितृसेवित-
 माभ्रायोपवसेत् ।

तथाच श्रुतिः । अवघ्रेयमेव तन्नैवाप्राशितं नैव प्राशितमिति ।
 शतातपः ।

आहङ्कृत्वा परश्चाह्ने भुञ्जीरन्त्ये तु मोहिताः ।

पतन्ति पितरस्तेषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥

पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैधुनम् ।

दानमतिग्रहोहोमः आहभुक् त्वष्ट वर्जयेत् ॥

यमः ।

दशकृत्वः पिवेदापो गायत्र्या आहभुक् द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत जपेच्च जुहुयादपि ॥

एवमस्मतिमासं दर्शपार्वणश्राद्धकर्त्तव्यम् । एवमस्मतिमासं वत्सरिकादीन्यपि पार्वणश्राद्धानि कर्त्तव्यानि । तत्र मातापितृविषये यः पार्वणैकोद्दिष्टविकल्पः स्वस्य कुलानुसारेण व्यवस्थितो विज्ञेय इति विज्ञानेश्वरमते एतच्चोपपादितमस्माभिर्मिताक्षराटीकायां सुबोधिन्यामाचाराध्याये । यदा मातापितृभ्रात्राद्यनेकसांवत्सरिकाणां युगपत्क्षत्रिपातस्तदा पूर्वं पितुः श्राद्धं ततो मातुस्ततश्चान्येषामपि प्रधानोपसर्जनतरतमभावेन* सांवत्सरिकं कुर्यात् ।

यत्पुनर्भृगुणोक्तम् ।

एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।

तन्त्रेण अपणं कुर्याच्छ्राद्धञ्चैव पृथक् पृथगिति ॥

पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ।

द्वितीयस्य ततः कुर्यात्क्षत्रिपाते त्वयं क्रम इति ॥

पूर्वकस्य मुख्यस्य द्वितीयस्य मुख्यापेक्षया जघन्यस्य द्वितीयस्य जघन्यतरस्येत्यर्थः । अत्रायं क्रमः पितृब्राह्मणनिमन्त्रणा-

* प्रधानाप्रधानयोस्तारतम्येनेत्यर्थः ।

नन्तरं मातृब्राह्मणनिमन्त्रणं ततोऽन्यनिमन्त्रणं एवं पादप्रक्षाल-
नादि विसर्ज्जनान्तं कुर्यात् । एतच्च पर्यायेणानेकश्राद्धकरणे
कुतपादिश्राद्धकालातिपातप्रसक्तौ द्रष्टव्यः* श्राद्धकालानति-
पाते तु पृथक्पाकेन यथोक्तक्रमेण कर्म पृथक्कर्तव्यम् ।
यत्तु प्रचेतसोक्तम् ।

नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात्समानेऽहनि कुत्रचित् । इति
तदेकस्मिन्नेव निमित्ते पुनः श्राद्धं न कर्त्तव्यमित्येवंपरं न तु
निमित्तभेदेऽपि यदा भर्तुर्मरणतिथावेव सहगमनं पत्नी करोति
तत्सांवत्सरिके लौगाक्षिणा विशेषी दर्शितः ।

मृताहनि समासेन पिण्डनिर्व्वपनं पृथक् ।

नवश्राद्धन्तु दम्पत्योरन्वारोहण एव तु ॥

अस्यार्थः । दम्पत्योरन्वारोहणे सहगमने निमित्ते मृततिथावेकत्वे
पिण्डनिर्व्वपणं श्राद्धं समासेन सङ्क्षिपेण यथा द्विपिण्डकश्राद्धे
एकस्मिन् पिण्डे द्वयोरुद्देशः एवमन्यत्रापि हावुद्दिश्यायुग्म-
ब्राह्मणाः भोजयितव्याः पिण्डनिर्व्वपणमपि हावुद्दिश्य एवमेक-
दैव श्राद्धद्वयकरणात्समासः । अत्र वैश्यदेविकमपि तन्त्रेणैव
पार्व्वणश्राद्धपक्षे मृताहनीति विशेषीपादानामृततिथेर्भेदे तु न
समासेन श्राद्धं किन्तु पृथगेव मृताहनि समासेन पिण्डनिर्व्वपणं
कुर्यादिति विधिवलादन्वारोहणे नैकतिथिमृतकयोः दम्पत्योः ।
सांवत्सरिकश्राद्धव्यतिरिक्तनवश्राद्धषोडशश्राद्धसपिण्डीकरणगया-

* एतच्च प.थं पर्याये ॥नेकश्राद्धकरणे कुतपादिश्राद्धकालतिथावप्रसक्तौ द्रष्टव्यमिति
पाठान्तरम् ।

नवशुकादिश्राद्धेष्वर्थावधानान्तरवशाच्च पृथक् कर्तव्यतायां
प्राप्तायां नवश्राद्धं पृथगिति केवलनवश्राद्धस्यैव पार्थक्यविधिः
परिसंख्यया इतरश्राद्धेषु पृथक्कनिषेधात्सांवत्सरिकवदेव षोडश-
श्राद्धादिष्वपि समासेनैव अनुष्ठानं अमावास्यादिषु पृथक्काट-
श्राद्धप्राप्त्यभावादेव न पृथक्करणं किन्तु सहैव अयं विशेषः षोडश-
श्राद्धादिषु मातापित्रोः पृथक् पृथग्देवतात्वममावास्यादिषु तु
पितृपिण्डेनैव सपत्नीकशब्दाच्चारणेन मातुरपि दत्तिरिति दम्प-
त्योरित्युपादानात् । एकचित्पारोहणाधिकारिसवर्णसापत्न्य-
मात्रा मातृभ्यां मातृभिर्वाङ्गारोहणे कृते पतिपत्नीर्मृततिथेरिकत्वे
पूर्ववत्समासेन नवश्राद्धव्यतिरिक्तं सर्व्वं भवेत् । एकस्मिन्नाह-
वनीयस्थानीयब्राह्मणे द्वित्राद्युद्देशस्तथैकस्मिन्नेव पिण्डेऽपि यथा
त्रिपितृकस्य अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यतीति
समयं विधाय या विवाहिता ततः अनपत्याया एव तस्या-
भर्तृभरणे नियोगेन देवरादिभ्यः पुत्रोत्पादनसमय उत्पाद्य-
मानः पुत्र आवयोरपीत्यपि सङ्केते तत्रोत्पन्नः पुत्रस्त्रिपितृक-
एको मातामहस्वपरः त्रेत्राधिपतिरन्यश्च वीजीति त्रयः
पितरः । तस्यामावास्यादिश्राद्धेषु यथा त्रयोद्देशेनैकएव पिण्ड-
स्तथा द्वित्राद्युद्देशेनाप्येक एव पिण्डो देय इत्यर्थः । यदि
जनन्यङ्गारोहण एवायं नियमस्तर्हि पित्रोरिति ब्रूयान्न
दम्पत्योरिति तस्मात्पूर्व्वोक्त एव निर्णयः ।

यच्च स्मृत्यन्तरम् ।

एकचित्पारां समारूढी दम्पती निधनङ्गती ।

पृथक् याज्ञं तयोः कुर्यादोदनन्तु पृथक् पृथगिति ॥
तन्नवशाद्विषयम् । नवशाद्वाङ्मपिण्डदानं तेषां पक्वान्ने-
नैव तेषां पिण्डार्थोदनोऽपि पृथगेवेत्यर्थः अथवा नवशाद्वं
भोक्ष्यसद्भावे पक्वान्नेन यदा क्रियते तदोदनमपि पृथक् पृथगेव
न तन्नेवेत्यर्थः । नवशादस्य पक्वान्नेन कारणमङ्गिरोवचनेन
द्योतितम् ।

नवशाद्वेषु यच्छिष्टं गृहे पर्युषितञ्च यत् ।
दम्पत्योर्मुक्तशिष्टञ्च तन्न भुञ्जीत कर्हिचित् ॥ इति
यत्पुनर्भृगुणोक्तम् ।

या समारोहणं कुर्याद्भर्तुश्चित्यां पतिव्रता ।
तां स्मृताहनि सम्प्राप्ति पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ॥
प्रत्यब्दञ्च नवशाद्वं युगपत्तु समापयेदिति ।
तद्भर्तुर्मृततिथिव्यतिरिक्तान्यतिश्रावन्वारोहणस्मृतविषयम् । नव-
शाद्वन्तु युगपदित्यस्यायमर्थः । प्रथमं पितृनवशाद्वोपविष्टस्य
ब्राह्मणस्य पादप्रक्षालनं पश्चान्मातृनवशाद्वोपविष्टस्येत्येवं क्रमेण
विसर्जनान्तङ्गत्वा युगपच्छ्राद्धद्वयं समापयेदिति यदानैकस्या-
मेव तिथौ पूर्वदिनभागे भर्तुर्मरणसुत्तरदिनभागे पत्न्या
अन्वारोहणेन मरणं तदापि समासेनैव पिण्डादिविधायक-
वाक्यबलान्मृततिथेरिकत्वाद्भर्तुः प्राधान्यात्तदर्शशरीरभूताया
भार्याया अपि तदैव स्मृतप्राप्तत्वात् बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति
भिन्नदिने मरणरूपैकनिमित्तापेक्षया पूर्वोक्तानेकनिमित्तानुरो-
धस्य न्याय्यत्वात् । भर्तुर्मरणप्रभृत्येव दिनपरिगणनां कृत्वा

तिलोदकपिण्डदानाशीचैकादशाहादिकं कर्त्तव्यम् । एवञ्च यानि
वाक्यानि भर्तृमरणानन्तरं चिरकालव्यवधानेऽन्वारोहणमृताया
अपि भार्याया भर्तृमरणसमकालमेव मरणप्रतिपादकानि
अर्थवादरूपाणि वाक्यानि चिन्तामणिरत्नावल्यादिषु प्रदर्शि-
तानि तानि पूर्वोक्तविषये योज्यानि न तु मृताहनि समासेन
पिण्डनिर्व्वपणमित्येतद्वचनात् आद्याहवनीयार्थोपविष्ट एकस्मिन्
ब्राह्मण एकस्मिन् पिण्डे द्वयोरुद्देशेन समासः सङ्क्षेप इति वक्तव्यं
संक्षेपश्च ब्राह्मणभेदे पिण्डभेदेऽपि घटते । तद्यथा एकआद्यनियुक्त
ब्राह्मणचरणप्रक्षालनानन्तरमितरआद्यनियुक्तब्राह्मणचरणप्रक्षा-
लनमेवमासनादिकं दत्त्वा इतरत्रासनासनादिकमित्यासमासे-
रेवं क्रियमाणेऽपि संक्षेपोपपत्तेरिति चेन्नैवम् । समासेन पिण्ड-
निर्व्वपणमिति पिण्डनिर्व्वपणेऽपि संक्षेपो दर्शितः । पूर्व्वपक्षोक्त-
रीत्या क्रियमाणे पिण्डस्य भिन्नत्वात्तत्र समासो न घटते ।
निरपेक्षश्च समासशब्द उपात्तः स च सर्वात्मना संक्षेपयोग्यसक-
लेतिकर्त्तव्यतासंक्षेपप्रतिपादयति बाधकाभावात् तस्मात्स-
र्व्वैतिकर्त्तव्यतानुस्यूतः संक्षेप एवाङ्गीकर्त्तव्यः तथाच द्विपिटक-
आद्यवदेव संक्षेपइति सिद्धम् ।

अथ द्विपिटकआद्यम् ।

तत्र हारीतः ।

ना क्षेपं वीजं रोहति उभयदर्शनात्* उभयोरपत्यमिति

* उभयपददर्शनादिति पाठान्तरम् ।

तेषामुत्पादयितुः प्रथमः प्रवरो भवति द्वौ द्वौ पिण्डौ
निर्व्वपेदथ वैकपिण्डे दावनु कीर्त्तयेत् द्वितीये पुत्र-
स्तृतीये पौत्रोत्पेपिनस्त्रीन्वाचक्षाणः आसप्तमादित्येक-
इति ।

तेषां बीजिज्ञेत्रिपितृणां मध्ये उत्पादयितुर्व्वीजिनः प्रवरमार्षेयं
प्रवरं निर्दिशेत्* ततः ज्ञेत्रिण इति द्विप्रवरता एतत्क्रमत्वं
आर्षेयप्रवरोऽत्र निवापे पितृयज्ञे द्वासुध्यायणः पितृपितामह-
प्रपितामहपिण्डेषु द्वौ दावनुकीर्त्तयेत्† द्वितीये द्वितीयपिण्डे
पितामहपिण्डे पुत्रोद्वासुध्यायणस्य दावनुकीर्त्तयेत् पितृ-
पिण्डे द्वितीय इति प्रपितामहपिण्डस्याप्युपलक्षणमतीद्वासु-
ध्यायणपुत्रः‡ प्रपितामहपिण्डेऽपि§ दावनुकीर्त्तयेत् । यदि
द्वासुध्यायणपौत्रः आहकर्त्ता तदा कथमित्याकाङ्क्षायामिति
पौत्रोद्वासुध्यायणस्य तृतीये प्रपितामहपिण्डे दावनुकीर्त्तयेत्
पितृपिण्डे नापि पितामहपिण्डे चीन्वाचक्षाणः पित्रादि-
पिण्डाननुवदन्नेपिनश्च द्वौ दावनुकीर्त्तयेत् । अतएव आसप्तम-
पर्यन्तमित्यन्यमतं ज्ञेत्रिणः पूर्व्वसुद्देशः पञ्चाद्वीजिन इति क्रमः ।

* प्रवरं निर्दिशेदिति बहुषु पुंसकेषु दर्शनात् रक्षितं परन्तु प्रथमं निर्दिशेदिति पाठी
युक्तः परमार्षेयं प्रवरं निर्दिशेदिति पाठान्तरम् । † बीजरूपपित्रे तत्पितरूपस्वपितामहाय
तत्पितरूपस्वप्रपितामहाय च एवं ज्ञेत्रिरूपपित्रे तत्पितरूपस्वपितामहाय तत्पितरूप-
स्वप्रपितामहाय च एकमेकं पिण्डं दद्यात् । ‡ द्वासुध्यायणस्य पुत्रद्वयर्थः । § द्वासुध्यायण-
रूपपितुः बीजरूपपितृतत्पितरूपस्वपितामहप्रपितामहाभ्याम् । एवं तस्य ज्ञेत्रिरूप-
पितृतत्पितरूपस्वपितामहप्रपितामहाभ्यामित्यर्थः ।

एतच्चाशौचप्रकरणेऽभिहितं पुत्रिकापुत्रो द्विविधः मातामहेन
सम्बद्धो मातामहेन पित्रा च सम्बद्धश्चेति । तत्र मातामहेनैव
सम्बद्धस्य आह्वयक्रमः ।

मनुः ।

मातुः प्रथमतः पिण्डान्निर्व्वपित्वुत्रिकासुतः ।

द्वितीयन्तु पितुस्तस्यासृतीयन्तु पितुः पितुरिति ॥

उभयसम्बद्धो वर्गद्वयस्यापि कुर्यात् ।

इत्याहोशना ।

मातामह्यन्तमात्रादि पैतृकं पितृपूर्व्वकम् ।

मातृतः पितृतो यस्मादधिकारोऽस्ति धर्मतः ॥

अत्र विशेषमाह ऋथशृङ्गः ।

यस्मादुभयसम्बद्धः पुत्रिकायाः सुतो ह्यसौ ।

पूर्व्वं मातामहस्याहं पश्चात्पैतृकमाचरेत् ॥

अथ सङ्कल्पश्चाहम् ।

तत्र व्यासः ।

त्यक्ताग्नेः पार्व्वणं नैव नैकोद्दिष्टं सपिण्डनम् ।

अत्यक्ताग्नेस्तु पिण्डोक्तिस्तस्मात्सङ्कल्प्य भोजयेत् ॥

अस्यार्थः । त्यक्ताग्नेर्नास्तिक्यादिनोपसृष्टाग्नेः पार्व्वणैकोद्दिष्टस-
पिण्डीकरणरूपश्चाह कर्मणि नैवाधिकारः अत्यक्ताग्नेः पिण्डोक्तिः
पिण्डसहितश्चाह कर्त्तव्यतोक्तिः आह्वयधिकार इत्यर्थः । तस्मात्
कारणान्यक्ताग्निः सङ्कल्प्य भोजयेत्सङ्कल्प्य आहं कुर्यादिति ।

सङ्कल्पश्चाहविधिमाह स एव ।

सङ्कल्पश्च यदा कुर्यान्न कुर्यात्पात्रपूरणम् ।

नावाहनानीकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत् ॥

पात्रपूरणमर्घ्यदानं विकरणदानमपि निषिद्धम् ।

स्मृत्यन्तरे ।

सङ्कल्पन्तु यदा श्राद्धं न कुर्यात्पात्रपूरणम् ।

विकरणश्च न दातव्यमिति । अथ च अनुकल्पमुख्यश्राद्धकरण-
शक्त्याद्यभावेऽपि वेदितव्यः ।

तथाच स्मरन्ति ।

श्राद्धानुकल्पं यः कुर्याज्जात्यवस्थाद्यपेक्षया ।

श्राद्धाङ्गांश्चैववाप्नोति मुख्यश्राद्धफलं नर इति ॥

अथैकोद्दिष्टश्राद्धम् ।

याज्ञवल्काः ।

एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्षेयकपवित्रकम् ।

आवाहनानीकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥

अपसव्यवत् यत्पार्वणयज्ञोपवीतवत् कर्म प्राचीनावीतिना
तत्कर्म कर्तव्यमित्यर्थः अक्षय्यस्थाने अक्षय्यमस्त्विति मन्त्रस्थाने
उपतिष्ठतामिति मन्त्रः विप्रविसर्जने वाजे वाजे इति मन्त्र-
स्थाने विष्णुः । अथाशौचागमे सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपाद-
श्चाचान्तस्ववं विधाने च ब्राह्मणान् यथाशक्त्युदङ्मुखान् गन्धमाल्य-
वस्त्रालङ्कारादिभिः पूजितान् यो भोजयेदेकवस्त्रान्दानुहेतैका-

द्विष्टउच्छिष्टसन्निधावेकमेव तन्नामगोत्राभ्यां पिण्डं निर्व्वपे-
 हुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु दक्षिण्याभिपूजितेषु । प्रेतनामगोत्राभ्यां
 दत्त्वाक्षयोदकेषु चतुरङ्गुलं पृथिवीस्तावदन्तरास्तावदधः खाता-
 वितस्त्यायतास्तिस्रः कर्षूः कुर्यात् । कर्षुसमीपे चाग्नित्रयमुप-
 साधाय परिस्तीर्य तत्रैकस्मिन्नाहुतित्रयं जुहुयात् सोमाय
 पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधानमो यमायाङ्गि-
 रसे स्वधानमः स्थानत्रये प्राग्वत्पिण्डनिर्व्वपनकुर्यात्ततोदधि-
 मधुष्टतमांसैः कर्षुत्रयं पूरयित्वैतत् इति जपेत् एवं मृताहे
 प्रतिमासं कुर्यादिति । दत्त्वाक्षयोदकेष्विति अक्षयोदकानि
 दत्त्वा तेषु दत्तेषु सत्स्विति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः ।

वाराहपुराणे ।

श्वः करिष्य इति ज्ञात्वा ब्राह्मणामन्वणक्रियाः ।

गतोऽसि दिव्यलीकं त्वं कृतान्तविहितात्पथः* ॥

मनसा वायुभूतेन विप्रे त्वाहं नियोजये ।

पूजयिष्यामि भोगेन एवं विप्रं निमन्त्रयेत् ॥

द्वितीये दिन आसने च मनुनैवोक्तः ।

अत्रासने देवराजाभ्यनुज्ञातो विश्राम्यताम् ।

द्विजवर्यानुग्रहाय प्रसादये ॥

त्वासनं गृह्णे पूतं ज्ञानाग्निशुद्धने करेण विप्र इति ।

बृहस्पतिः ।

* पथ इति त्व्यलीपे पञ्चमी पन्थानं प्राप्य इत्यर्थः ।

वस्त्रालङ्कारशय्याद्यं पितुर्यद्वाहनायुधम् ।

गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य आङ्गभीक्ते तदर्पयेत् ॥

याज्ञवल्क्यवृद्धशतातपी ।

मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥

एकादशेऽहनि इत्याशीचापगमनानन्तरदिवसोपलक्षणपरम् ।
अथाशीचापगम इति विष्णुस्मरणादिति कल्पतरौ । तदेतद्वि-
चारासहम् । तथाहि आद्यमेकादशेऽहनि इत्यनेन आद्योद्देशे-
नैकादशाहकालोऽभिधीयते । एवञ्चैकादशाहशब्दस्याशीचा-
नन्तरकालोपलक्षकत्वे न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायेन विरु-
द्धेति* चेन्नैवं वस्तुत उद्देश्यमाद्यशब्दमेव तस्य वचनान्तर-
ेण प्राप्तत्वात् एकादशाहरूपकालस्याप्राप्तत्वेन सहि कालो-
विधेयः । कालश्चानुपादेयत्वेनाविधेय इति कृत्वोद्देश्य इति
काल उद्देश्य इति तत्र लक्षणास्वीकारे सिद्धे न विधौ परः

* अथ कालस्यानुपादेयत्वेन कालोद्देशेन कर्मविधानं न तु कर्मोद्देशेन कालविधानम्
अतो न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायेनाविरोध इति चेन्नैवं वस्तुत उद्देश्यमाद्यशब्दमेव तस्य
वचनान्तरेणाप्राप्तत्वात् एकादशाहरूपकालस्याप्राप्तत्वेन सहि कालोविधेयः कालस्यानुपादेय-
त्वेनाविधेय इति कृत्वा उद्देश्यमपि कालमुद्देश्यमिवाधेयमापाद्यशब्दं विधेयमिति कृत्वा
वाक्यवृत्तिः परिसमाप्यते अतश्च कालएव वस्तुतोविधिपव्यवसानमिति तत्र लक्षणाङ्गीकारे
इति कचित् पुस्तके पाठः । वस्तुतः पाठद्वयमपि असङ्गतम् । कालस्यानुपादेयत्वेनाविधेय इति
कृत्वा उद्देश्यमपि कालमुद्देश्यमिवाधारमापाद्य शब्दं विधेयमिति कृत्वा एवं भवितुमर्हति ।

शब्दार्थः इति न्यायविरोधः । अतः चत्तादीनामप्याद्यश्चाद्व-
मेकादशेऽङ्गि कर्त्तव्यम् ।

यथा वृद्धवशिष्ठः ।

एकादशेऽङ्गि यच्छादं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।

चतुर्णामपि वर्सानां सूतकन्तु पृथक् पृथक् ॥

शङ्खलोगाची अपि ।

आद्यश्चाद्वमशुद्धेऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।

कर्त्तुं स्नात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥ इति ।

यत्तु मत्स्यपुराणे ।

एकादशेऽहनि तथा विप्रानेकादशैव तु ।

चत्तादिः सूतकान्तेषु भोजयेद्युतान्दिजान् ॥ इति ।

तद्येतस्य दृश्यं सूतकान्ते एकादशब्राह्मणभोजनोपेतं रुद्र-
गणाख्यं कर्मान्तरं न तु षोडशश्चाद्वान्तर्भूतं तथा सति एका-
दशश्चाद्वान्तेतानि षोडशपराणीति संख्याधिक्यात् षोडशश्चाद्व-
विरोधः । तस्मादाद्यमेकादशेऽहनीति सर्व्ववर्णसाधारणमिति
चतुरश्रम् । आहिताग्नेरेकादशाहश्चाद्वविशेषमाह
कात्यायनः ।

श्चाद्वमग्निमतः कार्य्यन्दाहादेकादशेऽहनि ।

ध्रुवाणि तु प्रकुर्व्वीत प्रमीताहनि सर्व्वदा ।

ध्रुवाणि नैपक्षिकादूर्ध्वानि ।

जातूकर्णः ।

जङ्घं त्रिपक्षाद्यच्छादं सृताहन्येव तद्वेत् ।

अधस्तु कारयेद्वाहादाहितान्नेर्हिजन्मनः ॥
विहितप्रकारेण युद्धादिहतानां सद्यः शीचेऽप्याद्यमेकादशे-
हनीत्याह

शङ्कः ।

सद्यः शीचेऽपि दातव्यः प्रेतस्यैकादशेऽहनि ।

स एव दिवसस्तस्य आद्यशय्यासनादिषु ॥

षोडशश्राद्धान्याह जातूकर्णः ।

द्वादशप्रतिमास्थानि आद्यं षण्मासिके तथा ।

त्रैपक्षिकादिके चेति श्राद्धान्येतानि षोडश ॥

आद्यषण्मासिकादिकशब्द जनषण्मासिकोनादिकपरः ।
व्यासोऽपि ।

द्वादशाहे त्रिपक्षे च षण्मासे मासिकादिके ।

श्राद्धानि षोडशैतानि सप्ततानि मनीषिभिः ।

द्वादशाहे क्रियमाणे न्यूनमासिकम् ।

यदाह गोभिलः ।

मरणद्वादशाहे स्यान्मास्यूनवोनमासिकम् ।

ब्रह्मपुराणे षोडशश्राद्धकालाः केचनान्यथोपदिष्टाः ।

वृणां वै त्यक्तदेहानां श्राद्धाः षोडश सर्व्वदा ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ॥

ततो द्वादशभिर्मासैः श्राद्धा द्वादशसंख्यया ।

कर्त्तव्याः श्रुतितस्तेषां तत्र विप्रांस्तु तर्पयेत् ॥ इति ।

अत्र चतुर्थाहदिश्राद्धान्तर्भावैरेकादशादिश्राद्धानां षोडशसंख्याः

विहिताः न जनमासाद्यन्तर्भावेनेति क्वचित्कालान्यथाभावः
ततः षोडशश्राद्धेषु विकल्पः । अथ च विकल्पः शाखाभेदेन तद-
भावे यथादेशं यथाकुलं वा व्यवस्थितो विज्ञेयः । मासेऽतीत-
इत्यस्मिन्नर्थे तद्वितोत्पत्तौ मासिकशब्दनिष्पत्तिमङ्गीकृत्य प्रथम-
मासे निवृत्ते द्वितीयमासे मृतदिवसे आद्यं मासिकम् । एवं
द्वितीयेऽतीते तृतीये मासि मृतदिवसे द्वितीयमासिकमित्येवं
क्रमेण द्वादशमासिकानि एकादशाहश्राद्धं न पृथगेवेति केचन
मन्यन्ते तदनुपपन्नं द्वादशप्रतिमास्यानीत्युपक्रम्य श्राद्धान्येतानि
षोडशेति जातूकर्षोक्तषोडशसंख्याविरोधात् । मृतेऽहनि तु
कर्त्तव्यं प्रतिमासमित्यनेन चाद्यादिमासिकानामाद्यादिमास-
एककालोविहितस्तेनापि विरोधः प्रसज्येत न नु चैपक्षिकं
भवेद्वृत्ते त्रिपक्षे तदनन्तरमिति यथा चैपक्षिकस्य त्रिपक्षा-
नन्तरं कालस्तथाद्यादिमासिकानामाद्यादिमासानन्तरमेव
कालोऽस्त्विति चेन्नैवम् । चैपक्षिके भवेद्वृत्ते इत्यस्यायमर्थः ।
वृत्ते प्रवृत्ते न तु निवृत्ते इति । अतएव कार्ष्णाजिनिः
चैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यान्मृताहेष्वितराणि च । अतो मासिक-
शब्दस्तत्र भव इत्यस्मिन्नर्थे सामान्येन ये प्रत्यया विहितास्त-
दन्ततस्तत्रापि ठक इकादेशे कृते मासिकमिति रूपं निष्पन्नम् ।
आद्यमासिके तद्विजमाहवनीयस्थानीयं कृत्वा कुर्यात्तदभावे
अग्नी जुहुयात्पञ्चदशेऽपि पुनराद्यं कुर्यात् ।

तदाह गोभिलः ।

ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये हीतव्यमनलेऽथवा ।

पुनश्च भोजयेद्विप्रं द्विरावृत्तिर्भवेदिति ॥

प्राक्सूतकान्ते प्रेतार्थं ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ।

जनमासिकादिषु कालनियममाह

गौतमः ।

एकद्वित्रिदिनैरुनैस्त्रिभागेनोन एव वा ।

आद्यान्यूनादिकादीनि कुर्यादित्याह गौतमः ॥

कार्ष्णाजिनिः ।

जनान्यूनेषु मासेषु विषमाहे समेऽपि वा ।

अत्र विशेषमाह गर्गः ।

नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपक्षके ।

जनश्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥

मरीचिः ।

त्रिपुष्करे च नन्दासु सिनीवाल्यां भृगोर्दिने ।

चतुर्दश्यान्तु नीनानि कृत्तिकासु त्रिपुष्करे ॥

वत्सरादूर्वाक् सपिण्डीकरणे षोडश्याद्यान्यपक्षस्य सपिण्डी-
रणं विधाय पुनस्तानि मासिकानि स्वस्वकालप्राप्तानि
र्यात् ।

प्रदाह गोभिलः ।

आद्यानि षोडशं दत्त्वा नैव कुर्यात्सपिण्डनम् ।

लोगाक्षिः ।

आद्यानि षोडशाद्यानि विदधीत सपिण्डनम् ।

यस्य संवत्सरादूर्वाक् सपिण्डीकरणञ्चतम् ॥

अङ्गिराः ।

मासिकं सोदकं कुम्भं देयं तस्यापि वत्सरम् ।*
अत्र विशेषमाह पैठीनसिः ।

सपिण्डीकरणादूर्वाकुर्याच्छाद्धानि षोडश ।
एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वानि तानि तु ॥
सपिण्डीकरणादूर्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।
प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि ॥

कात्यायनः ।

सपिण्डीकरणादूर्वं न दद्यात्प्रतिमासिकम् ।
एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः ॥
यदा वृद्धौ प्राप्तायां आद्वार्यं षोडशशाद्धानि अपक्वस्य सपिण्डी-
करणं कृत्वा पुनः मासिकानि क्रियन्ते । तान्यपि वृद्धेः पुर-
स्तादेवापक्वस्य कर्त्तव्यानि न तु खे खे काले ।
तथाच वात्स्यायनिः ।

सपिण्डीकरणादूर्वागपक्वस्य कृतान्यपि ।
पुनरप्यपक्वस्यन्ते वृद्धात्तरनिषेधनात् ॥
निषेधस्य कात्यायनेनोक्तः ।
निर्वृत्य वृद्धितन्वन्तु मासिकानि न तन्वयेत् ।
अथातयामं मरणं न भवेत्पुनरस्य तु ॥
वृद्धिनिमित्तं कर्म्म कृत्वा मासिकानि न कुर्यात् । तथाच

* मासिकं सोदकं कुम्भं देयं तस्यापि वत्सरमिति पाठान्तरम् ।

सत्यथातयामं नवं मरणं पुनर्भवेदित्यर्थः । यदि कुर्यात्तदा नूनं
मरणं भवेदिति तात्पर्यम् । यदि अशौचादिना मासिके विघ्ने
तदा तदनन्तरङ्कर्त्तव्यं न्यायसिद्धत्वात् । तत्राप्यसम्भवे उपरि-
तनमासिकदिने कार्यम् ।

यदाह ऋष्यशृङ्गः ।

एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

मासेऽन्यस्मिंस्तिथौ तस्यां कुर्यादन्तरितञ्च तत्* ॥

अन्तरितं विघ्नेन तच्च तच्छब्देन अन्यमाससकालप्राप्तमुच्यते ।

एकादशाहादिकान्तु ज्येष्ठेनैव कर्त्तव्यम् ।

तथाच प्रचेताः ।

एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्य विधिवत्क्रियाः ।

कुर्युर्नैकैकशः श्राद्धमादिकान्तु पृथक् पृथक् ॥

आदिकान्तु पृथक् पृथगिति विभक्तविषयम् ।

अथ नवश्राद्धानि ।

तत्राङ्गिराः ।

प्रथमेऽङ्गि तृतीयेऽङ्गि पञ्चमे सप्तमे तथा ।

नवमेकादशे चैव नवश्राद्धस्यकीर्तितम् ॥

वीधायनः ।

* मासेऽन्यस्मिन्तिथौ तस्मिन्तदा दद्यात्प्रयत्नत इति ग्रन्थान्तरीयपाठः ।

मरणाद्विषमदिनेष्वेकैकं नवश्राद्धं कुर्यात् । आनवम-
माद्यन्तनवमं विच्छिद्य नैकादशेऽङ्गि तत्कुर्यादिति ।
आनवममित्यादि अत्राङ्गभिविधौ नवममभिधाय नवश्राद्धं
कुर्यात् नवमदिने कर्त्तव्यम् । नवश्राद्धं यद्यन्तरितं तर्हि
तदैकादशेऽङ्गि कुर्यात् ।

एवञ्च पञ्चैवास्य मते नवश्राद्धानि ।
भविष्यपुराणे ।

नव सप्त विशां राज्ञां नवश्राद्धान्यनुक्रमात् ।
आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु षडित्याहुर्महर्षयः ॥
शिवस्वामी ।

नवश्राद्धानि पञ्चाहुराश्वलायनशाखिनः ।
आपस्तम्बः ।

षडित्याहुर्विभाषा तैत्तिरीयाणाम् ।
कण्वः ।

नवश्राद्धं मासिकञ्च यद्यदन्तरितं भवेत् ।
तत्तदुत्तरसातन्त्र्यादनुष्ठेयमचक्षते ॥
सातन्त्रं समानतन्त्रत्वमुत्तरनवश्राद्धदिन इति यावत् ।

अथ सपिण्डीकरणम् ।

तत्र शौनकः ।

चत्वार्युदकपात्राण्येकं प्रेतस्य त्रीणि इतरेषां प्रथम-

पात्रम् त्रिषु पात्रेषु नियोजयेत् । समानी व आकृतिः*
रित्येवमेव प्रथमपिण्डं त्रिषु पिण्डेषु नियोजयेत् ।
मधुमतीभिः सङ्गच्छध्वमिति द्वाभ्यामेव† चतुर्थोऽनु-
ज्ञापितो भवति इति प्रेते चिरमृते ।

विष्णुः ।

संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय ततः तत्प-
पितामहाय च ब्राह्मणान् भोजयेदग्नीकरणमावाहनं
पात्रं कुर्यात् । संरुज्यन्तु त्वा पृथिवी समानीव इति
प्रेतपात्रं पात्रत्रये निदध्यात् । कर्षूत्रयसन्निकर्षे तु
योजयेत् । उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डचतुष्टयं कुर्यात्
ब्राह्मणांश्च स्वाचान्तान् दत्तदक्षिणान् चानुव्रज्य विस-
र्जयेत् । ततः प्रेतपिण्डपात्रं पात्रोदकवत् पिण्डत्रये
निदध्यात् । कर्षूत्रयसन्निकर्षेऽप्येवमेव सपिण्डी-
करणं मासिकार्यवद्वाद्वाहङ्गत्वा त्रयोदशेऽङ्गि वा
कुर्यात् । मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽङ्गि वत्सराभ्य-

* समानी व आकृतिः समाना हृदयानि वः ।

समानमनु वी मनी यथा वः सुसहसति ॥ ऋ । १० म, सू १०।१४ ।

† सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वी मनांसि जानतां ।

देवा भागं यथा पूर्वं सं जानाना उपासते ॥

समानी मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सहवित्तमेयां ।

समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वी हविषा जुहोमि ॥ १० म, सू १६।१२।३ ।

न्तरे यद्यप्यधिमासिको* भवेत्तदा मासिकार्थे दिन-
मेकं वर्द्धयेत् । इति ।

कर्षूत्रयसन्निकर्षेऽप्येवमिति । प्रेतैकोद्दिष्टसम्बन्धि कर्षूत्रय-
सहितान् पिण्डान् पित्रादिपिण्डेषु योजयेत् । मासिकार्थ-
वदिति मासि भवानि आद्यानि मासिकानि तदर्थः प्रेता-
प्यायनादिस्त्युक्तानि आद्यानि मासिकार्थवन्ति तान्याशौचा-
पगमे द्वादशस्वहःसु कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि सपिण्डीकरणं
कुर्यादित्यर्थः । अत्रानमासिकादीनि प्रथमतःतीयषष्ठद्वादश-
दिनेषु कर्त्तव्यानि । एवं षोडशआद्यानि । अथ च पक्षी
वृद्धादिनिमित्तापकर्षे बोद्धव्यः । अतएव द्वादशाहं आहं
कृत्वेति प्रदर्शनार्थं ततश्चापकर्षकालात्पूर्वकृतव्यतिरिक्तानि
यावन्ति भवन्ति तत्संख्यकदिनेषु तावन्ति कृत्वोत्तरदिने
सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यम् ।

यान्नवल्काः ।

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पानचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पिण्डपात्रेषु प्रेतपात्रमखेचयेत् ॥

ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।

एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥

शेषं ब्राह्मणनिमन्त्रणादि पूर्ववत् पार्ष्णवत् ।

विशिष्टं ब्राह्मणानां च निमन्त्रणादि च पूर्ववत् ।

एकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणं व्युत्क्रममृते तु विशेषः

ब्रह्मपुराणे ।

सृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।

तेन देयास्तयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥

तैश्च पेटकः पिण्डो नियोक्तव्यश्च पूर्ववत् ।

मातर्यग्रे सृतायाञ्च विद्यते च पितामही ॥

प्रपितामही पूर्वन्तु कार्यन्तत्राप्ययं विधिः ।

सुमन्तुः ।

त्रयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डने ।

पितृत्वमश्नुते प्रेत इति धर्म्मो व्यवस्थितः ॥

त्रयाणां पित्रादिपिण्डानां मध्ये एकेनापि पितृपिण्डेन प्रपिता-
महपिण्डेन वा पूर्वपूर्वं जीवति सपिण्डने कृते प्रेतः पितृत्व-
माप्नोतीत्यर्थः ।

यत्तु मनुवचनम् ।

व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता । इति
तन्मातापितृभर्त्तृव्यतिरिक्तविषयम् ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

अक्रमेण सृतानां न सपिण्डीकृतिरिष्यते ।

यदि माता यदि पिता भर्त्ता नैष विधिः स्मृतः* ॥

* यदि माता पिता भर्त्ता च न अक्रमेण सृतः तदा अक्रमेण सृतानां न सपिण्डी-
कृतिरिष्यते । नेति यदि इत्यनेन सम्बन्धः अर्थात् अन्यव्युत्क्रमेण सृतः तदा एष विधिः
सपिण्डनाभावविधिः स्मृत इत्यर्थः ।

एष विधिर्युक्क्रमसृती न सपिण्डीकृतिरिष्यते इत्ययं विधिः ।
ब्रह्मपुराणवचनन्तु सृते पितरि इत्यादि पूर्वमेव दर्शितम् ।
पतिरपि पत्न्याः स्वमादृपितामह्यादिभिः सह सापिण्ड्यं
करोति ।

तथाच पैठीनसिः ।

अपुत्रायां सृतायान्तु पतिः कुर्यात्सपिण्ड्यताम् ।

श्वश्र्वादृभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

मात्राग्निप्रवेशे कृते पुत्रः पित्रादिभिरेव सह सापिण्ड्य-
कुर्यात् ।

तदाह यमः ।

पत्या चैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियः ।

सा विवाहे यदैक्यं हि गता मन्त्राहुतिव्रतैः* ॥

पत्या चैकेन पतिमुख्येन तत्पित्रा तत्पितामहेन सह सपिण्ड-
तामर्हतीत्यर्थः । अतो न तेनैव सापिण्ड्यं किन्तु त्रिभिः ।

शातातपः ।

सृता यानुगतानाद्यं सा तेन सहपिण्ड्यतामर्हतीति ।

ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यविवाहोदायाः सुतः पितामह्यादिभिः
मातुः सापिण्ड्यं कुर्यात् ।

यथाह शङ्खः ।

मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत्कुतैः ।

पितामह्यादिभिः सार्द्धं सपिण्डीकरणं स्मृतम् ॥

* सा सृतापि हि तेनैक्यं गता मन्त्राहुतिव्रतैरिति पाठान्तरम् ।

यमः ।

जीवन्तिता पितामह्या मातुः कुर्यात्सपिण्डनम् ।

प्रमीतपिण्डकः पित्रा पितामह्यापि वा सुतः ॥

मातुरग्निप्रवेशाभावेऽपि पित्रा पितामह्या वेति विकल्पः
पितामह्या पितामह्यादिभिरित्यर्थः । एवं पित्रेत्यादिषु
कर्तव्यम्* । आसुरराक्षसगान्धर्वपैशाचविवाहेरूढासुतोमाता-
मह्यादिभिस्तस्यां जीवन्त्यां मातुः पितामह्यादिभिस्तस्यामपि
जीवन्त्यां मातुः प्रपितामह्यादिभिर्मातामहेन वा सपिण्डी-
करणं कुर्यात् ।

यदाह शातातपः ।

तन्मात्रा तत्पितामह्या तच्छ्रूया वा सपिण्डनम् ।

आसुरादिविवाहेषु विन्नानां योषितां स्मृतम् ॥

तच्छ्रूयमातुः प्रपितामही ।

सुमन्तुः ।

पिता पितामहे योज्यः पूर्णं संवत्सरे सुतैः ।

माता मातामहे तद्वदित्याह भगवान् शिवः ॥

पुत्तिकायाः सुतोऽपि मातामहमातामह्यादिभिः कुर्यात् ॥

तथाच कात्यायनः ।

मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोचितम् ।

यथोक्तेनैव कालेन पुत्तिकाया न चेत्सुतः ॥

* एवं पित्रेत्यादौ द्रष्टव्यमिति पाठान्तरम् ।

पुत्रिकापुत्रश्चेत्तु मातामह्यादिभिः कुर्यादित्यर्थः ।
बोधायनः ।

आदिशेद्यथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।

द्वितीये पितरन्तस्यास्तृतीये च पितामहम् ॥

एवं येन केनापि मातुः सपिण्डवृद्धान्वष्टकादिश्राद्धेषु पिता-
मह्यादिभिरेव पार्व्वणं कर्त्तव्यम् । आसुरादिविवाहेषु
पुत्रिकाकरणे च मातामहगोत्रमेव ।

पितृगोत्रं ससुतसृज्य न कुर्याद्गोत्रगोत्रतः ।

जन्मन्येव विपत्तौ च नारीणां पैतृकं कुलम् ॥

इति स्मरणात् । ब्राह्मादिविवाहेषु पुनर्भर्त्तृगोत्रमेव ।

सगोत्राद्भक्ष्यते नारी विवाहात्मने पदे ।

स्वामिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डीदकक्रिया ॥

इति स्मरणात् । एतच्च सपिण्डीकरणं कालात्ययेऽपि पुत्र-
सद्भावे पुत्रेणैव कार्य्यम् ।

तदुक्तं वायुपुराणे ।

श्राद्धानि षोडशं दत्त्वा कुर्यान्न तु सपिण्डनम् ।

प्रोषितावसिते पुत्रः कालादपि चिरादपि ॥

एतद्व्याख्यानमपराकं प्रोषितावसिते प्रवासावसाने पुत्रोऽपि
चिरादपि कालात् सपिण्डनं कुर्यात् । तत् षोडशश्राद्धान्य-
दत्त्वा न कुर्यात् किन्तु दत्त्वैत्यर्थः । यदि तानि कनिष्ठ-
भ्रात्रादिना दत्तानि तदा सपिण्डनमेव कुर्यादिति ।

कालायनः ।

पितामहः पितुः पश्चात्पञ्चत्वं* यदि गच्छति ।

पौत्रेणैकादशाह्वादि कर्त्तव्यं श्राद्धषोडश ॥

नैतत्पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पितामहः ।

पितुः सपिण्डनङ्गत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्कार्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा ।

पितामहेन पितरं संस्कार्यादिति निश्चयः ॥

असंस्कृतौ दाहादिसपिण्डीकरणान्तैः कर्मभिः । पूर्वौ पिता-
महप्रपितामहौ । पापिष्ठं संस्कारराहित्यान् पातित्येन चाण्डा-
लादिहतेन वा । पापकर्मिणो न संसृजेरन् स्त्रियश्चाव्यभि-
चारिणः† इति गौतमस्मरणात् न संसृजेरन्न सपिण्डीकुर्युः ।
असंस्कृतौ न संस्कार्यावित्येतच्च प्रत्यासन्ने सपिण्डीकरणकर्त्तरि
सति पौत्रादिना न कर्त्तव्यमित्येतत्परम् । असति कुर्या-
देवेत्यपरार्कः तत्रापि पितृसपिण्डीकरणानन्तरं न पिता-
महाद्यङ्कर्त्तव्यं पितुः प्राधान्यात्तन्निहितत्वात् ।

पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धम्यापकृतापि वा ।

पितामहेन पितरं संस्कार्यादिति निश्चयः ॥ इति
वचनाच्च यत्र च पितामहे प्रमीते पिता तदूर्ध्वदैहिकं कुर्वन्

* प्रेतत्वमिति क्वचित् पाठः । † अव्यभिचारिण इत्यपपाठः वस्तुतः व्यभि-
चारिणीरित्येव साधु । अतिचारिणीति क्वचित्पाठः ।

मध्ये मृतः तत्रापि पौत्रेण पितृसापिण्डाङ्गत्वा पश्चात्पिता-
महस्य कुर्यात्पूर्वोक्तन्यायस्य तुल्यत्वात् ।

अयं विशेषः । पितामहदशाहादिमध्ये एव पितृमरणे

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् दशाहं समापयेत् ॥

इति वचनाद्दशाहकृत्यविघ्नेऽपि पित्रोरुर्द्धदैहिकानन्तरं पुनः
संस्काराङ्गत्वा सर्वमावर्त्तयेत् । व्यतीते दशाहादिके अशक्त्या-
दिवशात्पित्रानुज्ञातेन पितामहश्राद्धे पौत्रेणापक्रान्ते पित्रा-
शौचं* वहन्नेव स्वकालेऽपि पितामहश्राद्धं कुर्यात्प्रक्रान्तत्वात् ।
कर्तुंस्वात्कालिकी शुद्धिरिति वचनाच्च ।

यतिविषये विशेषः शातातपेनोक्तः ।

एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाम् ।

न कुर्यात्पार्वणादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ॥

ब्रह्मीभूतो यतिः ।

उग्रना ।

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनाञ्चैव सर्वदा ।

अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयते ॥

सपिण्डीकरणं तेषां न कर्त्तव्यं सुतादिभिः ।

त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥

एतत्सपिण्डीकरणमाहिताग्निना कर्त्तुं द्वादशाहे कर्त्तव्यम् ।

तथाच लघुहारीतः ।

* पित्रायमिति कचिन्याठः ।

यजमानोऽग्निमात्राजन् प्रेतस्थानग्निमान् भवेत् ।
 द्वादशाहे भवेत्कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ।
 तच्च आहानि षोडशं दत्त्वा न तु कुर्यात्सपिण्डनम् ॥
 इति वचनात् षोडशस्याहानि अपकृत्य सपिण्डीकरणं कुर्यात् ।
 यत्तु वचनम् ।

यस्य संवत्सरादूर्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।
 मासिकं चोदकं कुम्भं देयं तस्यापि वत्सरम् ॥ इति
 तत् कल्पसूत्रकारोक्तं पुनरनुष्ठानविषयत्वेन योज्यम् । अथ
 द्वादशाहपक्षो ब्राह्मणस्यैव तस्य तावताशौचनिवृत्तेः ।
 नन्वाद्यं आहं यथैकादशेऽङ्गि अशौचमध्ये क्रियते तद्वत्क्षि-
 यादिः साग्निको द्वादशाहे सपिण्डीकरणं करोतु को विरोध-
 इति चेत् आद्ये चैकादशेऽहनि नियतत्वात् । सर्वेषां तच्च
 करणं सपिण्डीकरणं सपिण्डीकरणस्य च कालान्तरमप्य-
 स्तीति । द्वादशाहो ब्राह्मणविषयएवावतिष्ठते । तथा*हिता-
 ग्निना ब्राह्मणेन कर्त्ता वा च नैकादशेऽङ्गि वा सपिण्डी-
 करणङ्कार्यम् ।

तदाह हारीतः ।

या तु पूर्वममावास्या सृताहादशमाद्भवेत् ।
 सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान् ॥
 सृताहाद्यदशमाहस्तस्मात्परा यामावास्यैकादशाहस्तत्रेत्यर्थः ।

* तस्या इति पाठान्तरम् ।

आहिताग्निना क्षत्रियेण वैश्येन वा कर्त्ताशौचानन्तरदर्शे
सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यम् ।

यदाह जाबालिः ।

सपिण्डीकरणं पूर्वं पूर्वदर्शेऽग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्रस्य पूर्णेऽष्टे तु तथापरः ॥

अस्यार्थः सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्वदर्शे इत्यनेन दशदिनाद-
र्वाक् यदा कदाचिदपि प्राप्तस्य दर्शस्य सपिण्डीकरणकालत्वे
प्राप्ते सकाल उत्कृष्टो दशरात्रोत्तर इति । परत्वञ्च दशरात्र-
सन्निहितानन्तरकाले आशौचानन्तरकालेऽप्यविरुद्धमिति
जातेष्टिन्यायेनाशौचानन्तरकालीनदर्शे कर्त्तव्यम् । तथाच
दशरात्रशब्देऽप्याशौचानन्तरकालोपलक्षकः । ब्राह्मणादीनां
सर्वेषामाहिताग्नीनां कर्त्तृणामाशौचान्तप्रथमदर्शयोर्मध्ये यः
कालः सोऽपि सपिण्डीकरणकालः ।

तथाच कात्यायनः ।

एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्वदर्शाद्यथाविधि ।

प्रकुर्वीताग्निमान्विप्रो मातापित्रोः सपिण्डनम् ॥

आशौचानन्तरं योदर्शः तन्मध्ये एकस्मिन्दिने सपिण्डीकरणं
कुर्यादिति आहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञाधिकारिणो दर्शपिण्ड-
पितृयज्ञार्थमयमुपदेशः । अतएव

प्रजापतिः ।

नासपिण्डाग्निमान्पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।

सपार्वणं नान्युदयं कुर्वन्न लभते फलम् ॥

एवञ्च पूर्वोक्तरीत्या द्वादशाहकालो दशमककालोऽशीचान्तः
 प्रथमदर्शयोर्मध्यकालश्चेति त्रयः कालाः उक्ता भवन्ति । द्वाद-
 शाहस्तथाशीचान्तप्रथमदिवसयोर्मध्ये किमप्याह । तथाशीचा-
 नन्तरं प्रथमो दर्श इति । अनेनैवाभिप्रायेण कल्पतरावपि
 द्वादशाहो दशाहात्परकालीनाया अमावास्यायाः पूर्वं किम-
 प्याह । दशाहात्परामावास्याव्यतीति यदा कर्त्ता नाहि-
 ताग्निः प्रेतश्चाहिताग्निः तदा

सुमन्तुराह ।

प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात्कर्त्तानग्निर्यदा भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयके ॥

यदा कर्त्ता प्रेतश्चाहिताग्निस्तदा पितृपक्ष एव । तस्य दाहा-
 दैकादशाहादिकस्य कर्त्तव्यत्वात् । साग्निकस्य पूर्वोक्तकाल-
 लोपे कथमित्याकाङ्क्षायाम्

गोभिलः ।

द्वादशाहादिकालेषु प्रमादादननुष्ठितम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात्कालेषूत्तरभाविषु ॥

अनाहिताग्नेषु द्वादशाहादयः सप्तपक्षाः भवन्ति ।

तथा भविष्यपुराणे ।

सपिण्डीकरणं कुर्याद्यजमानस्त्वनग्निमान् ।

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽन्दे भरतर्षभ ॥

द्वादशेऽहनि षष्ठे वा त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा ।

एकादशेऽपि वा मासि मङ्गलं स्यादुपस्थितम् ॥

षष्ठे वा मासीत्यन्वयः । यदा मङ्गलं वृद्धाद्युपस्थितं स्यात्ततः
पूर्वमपि काल इत्यर्थः ।

व्यासः ।

आनन्याकुलधर्माणां स्त्रीपुंसां चायुषः* ज्ञयात् ।

अस्थितेस्तु शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥

शूद्रविषये सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्यनुवृत्तौ ।

विष्णुः ।

मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽङ्गि प्रकीर्तितम् । इति ।

अमावास्याश्राद्धकारिशूद्रविषयमेतदित्यपराकै कल्पतरी च ।

वचनबलादाशीचमध्ये एव कर्त्तव्यम् ।

अथाभ्युदयिकश्राद्धम् ।

तत्र मत्स्यपुराणे ।

उत्सवानन्दसन्तानयज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानाञ्च विश्वेदेवास्तथैव च ॥

अत्र कालनियममाह गार्ग्यः ।

मातुः श्राद्धन्तु पूर्वैद्युः कर्माहनि च पैतृकम् ।

* पुंसाञ्चैवायुषः ज्ञयादिति ग्रन्थान्तरीयपाठः ।

मातामहं चोत्तरेद्युः वृद्धौ यादवत्रयं स्मृतम् ॥
दिनत्रयकरणासम्भवे वृद्धशातातपः ।

पृथग्दिने त्रयशतशेदेकस्मिन् पूर्ववासरे ।
यादवत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवन्तु तान्त्रिकम् ॥

शातातपः ।

पूर्वाह्णे दैविकङ्कार्यमपराह्णे तु पैतृकम् ।
एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्हविर्निमित्तकम् ॥

प्रातरिति सति सम्भवे अन्यथा रात्र्यादौ पुत्रजन्मनि जात-
कर्माङ्गभूतनान्दीमुखयाडानुपपत्तेः ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणा असूलदर्भाः प्राङ्मुखेभ्य
उदङ्मुखी दद्यात् । उदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुखो हौ दर्भौ
पवित्र इति ।

काल्यायनः ।

आभ्युदयिके दक्षिणामुपचारः पितृमन्त्रवर्जं जपन्
ऋजवो दर्भौ यवास्तिलार्थः* सम्पन्नमिति हस्तिप्रश्नो
दधिवदराक्षतमिश्राः पिण्डा नान्दीमुखान् पितॄन्
आवाहयिष्ये इति पृच्छति च नान्दीमुखाः प्रीयन्ता-
मन्नयस्थाने नान्दीमुखान् पितृन्वाचयिष्ये इति
पृच्छति† च नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपिता-

* यवैस्तिलार्थे इति हेमाद्रौ पाठः । † पृथगीति पाठान्तरम् ।

महाश्च प्रीयन्तामिति न स्वधां प्रयुञ्जीत युग्मानाशये-
दिति ।

अत्र नान्दीमुखाः पितर इति मातृणां मातामहादीनामपि
प्रदर्शनार्थम् । यत्तु ब्रह्मपुराणे चतुर्थादिलेपभाजां नान्दीमुख-
देवतात्वमुक्तम् ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयो ह्यशुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥

तेभ्यः पूर्व्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखेधिताः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥ इति ।

तज्जीवत्पित्रादिद्वितीयस्य आहकर्तृवृद्धिश्चाङ्गदेवतात्वसिद्धार्थं
मत्स्यपुराणादिवचनेषु पित्रादीनां नान्दीमुखदेवतात्वमभिहितं
ब्रह्मपुराणवचने तु लेपभाजामभिहितम् । अतः परस्पर-
विरोधः परिहरणीयः । परिहारश्च पूर्व्वोक्तविषयभेदेन घटते
नान्यथा । युक्तं चैतत्पित्रादीनां त्रयाणामपि विद्यमानत्वात् ।
चतुर्थादयः प्रजावन्तः चतुर्थादिसन्निहितत्वेन पित्रादित्रयाणां
तद्विषयदुःखभाक्तेन सन्निहितमरणधर्मकत्वात् । ह्यशु-
मुखमिति । तत्र च विद्यमानपित्रादित्रयस्यापि इदं नान्दी-
मुखआहमवश्यमिति गम्यते न पार्व्वणादिआहम् । पितरि
पितामहे च* जीवति नैव कुर्यादिति विश्णुना निषेधात् ।
एवं मात्रादिषु त्रिषु मातामहादिषु च विद्यमानेषु वेदितव्यं

* चकारात्प्रपितामहसमुच्चयः ।

६३

६

न्यायसाम्यात् । एवञ्च यत्कैश्चिदुक्तम् । पित्रादिषु विद्यमानेषु
पितृवर्गनान्दीयादमेवं मातृयाडादिष्वपीति तद्वत्तत्पराणां
परिज्ञाननिबन्धनमित्युपेक्षणीयम् ।

आश्वलायनः ।

३

प्रा

क

विश्वेदेवा इदं वो अर्घ्यं नान्दीमुखः पितर इदं वो
अर्घ्यमिति यथालिङ्गमर्घ्यदानं पाणी होमो अग्नये
कव्यवाहनाय स्वाहा, सोमाय पितृमते स्वाहा इति
मधुवाता ऋतायत इति ऋचः स्थाने उपान्ते गायतृति
पञ्चमधुमतीः आवयेदक्षत्रमीमदन्तेति* च षष्ठीमा-
चान्तेषु भुक्ताशयान् गोमयेनोपलिप्य तेषु प्राचीनाग्रान्
दर्भान् संस्तीर्य तेषु पृषदाज्यमिश्रेण भुक्तशेषैकैकस्य
द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यादिति ।

भुक्ताशया भुक्तप्रदेशाः । भोजनशालाया वह्निर्वा दद्यात् ।
वृद्धशतातपः ।

प्रदद्यात्प्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ नाम्ना सवाह्यतः ।
वाह्यतः शालातोवह्निः आश्वलायनेन प्रतिवर्गं द्वौ द्वौ पिण्डौ
दर्शितौ ।

ब्रह्मपुराणे तु ।

मिश्रीकृत्वा तु चत्वारि पिण्डान् श्रीफलसन्निभान् ।

* अक्षत्रमीमदन्तश्च प्रिया अधूषत अक्षीषतः सुमानवो विप्रानविष्टयामतीयी यात्र-
न्दतेहरी । † ऋचमिति शेषः ।

इति चतुःसंख्या* । षट्पिण्डोपलक्षणार्थम् ।

चतुर्विंशतिमते ।

एकं नाम्ना परं तुष्णीं दद्यात्पिण्डान् पृथक् पृथक् ।
एकैकस्मै पृथक् द्वी द्वी पिण्डौ दद्यादेकं नामाचारणपूर्वकम् ।
अपरं तुष्णीमित्यर्थः ।

अर्घ्यदाने विशेषः कात्यायनेनोक्तः ।

गोत्रनामभिरामन्त्रा पितृभ्योऽर्घ्यं निवेदयेत् ।

नात्रापसव्यकरणं न पित्रातीर्थमिष्यते ।

पान्नाणां पूरणादीनि देवेनैव हि कारयेत् ।

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान् ॥

कृत्वार्घ्यं सम्प्रदातव्यं नैकस्यात्र प्रदीयते ।

ज्येष्ठोत्तरेति द्वयोर्द्वयोः ब्राह्मणयोर्हस्ती मेलयित्वा तत्रापि
ज्येष्ठस्य प्रथमोपवेशितस्य हस्तमुपरि कृत्वा अर्घ्यदानकृत्तव्य-
मित्यर्थः ।

कात्यायनः ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्म्मसु ।

पिण्डानोद्वहनात्तेषां तस्याभावेऽपि तत्क्रमात् ॥

पितुरभावे ज्येष्ठभ्रात्रादिकर्त्तृक्रमेणेत्यर्थः । आ उद्वहनात्
विवाहपर्यन्तं जीवति पितरि पुत्रः स्त्रीयद्वितीयविवाहस्य
संस्कारकर्म्मत्वाभावात् पितुरावश्यकत्वाभावेन तादृशविवाहेषु

* या चतुःसंख्या सा षट्पिण्डोपलक्षणार्था इति पाठान्तरम् ।

स्वपुत्रजातकर्मादिषु वा नान्दीमुखयाद्वकर्त्ता तदापि पितृ-
मातृभ्यः पितृपितृभ्यः पितृमातामहेभ्य एव दद्यात् ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्तु पुत्रकः ।
इति नियमात् । केचनैवं वर्णयन्ति येभ्य एव पिता दद्या-
दित्यस्यायमभिप्रायः पिता स्वपित्रादिभ्यः स्वमातामहादिभ्यश्च
यदा ददाति एवमसावपि स्वसम्बन्धिनामेव दद्यादिति एत-
दनुपपन्नम् । अत्र यच्छब्दनिर्देशो न स्वशब्दनिर्देशः येभ्य
एवेत्यादिना पितृप्रतियोगिका एव गृह्यन्ते न स्वप्रतियोगिकाः
तस्मात्पितृसम्बन्धिन एव मातामहादयो ग्राह्याः ।
तथा ।

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखेधिताः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दो सृष्टिरिति कथ्यते ॥

इत्यस्मिन् प्रकरणे पूर्वदर्शितब्रह्मपुराणवचनाच्च वृद्धिश्चाद्वे
पिण्डदानं वैकल्पिकम्* ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

पिण्डनिर्व्वपनं कुर्यान्न वा कुर्यान्नराधिप ।

वृद्धिश्चाद्वे महाबाहो कुलधर्माद्यपेक्ष्य तु ॥

पिण्डनिर्व्वपणमित्युपलक्षणम् । अतो यत्कुले यावतीतिकर्त्त-
व्यता वृद्धिश्चाद्वे तावत्येव कर्त्तव्या नाधिका इत्यर्थः ।
कात्यायनः ।

* वैकल्पितमिति पाठान्तरम् ।

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

कर्मादिषु नान्दीमुखादिषु प्रतिमासु च शुद्धासु लिखितासु वा
पटादिषु ।

अपि चाक्षतपुञ्जेषु नैवेद्येषु पृथग्विधैः ।

कुड्यलग्नां वसोधारां सप्तधारावृत्तेन तु ॥

कारयेत्पञ्चधारां वा नाभिनीचां* न चोच्छ्रिताम् ॥

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।

आयुष्याणि आयुर्वृद्धिकराणि आ नो भद्राः क्रतव इत्यादि
सूक्तानि† ।

तथाच ।

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

* नातिनीचामिति सूत्रसंहितायां हेमाद्रौ च पाठः । † आ नो भद्राः क्रतवो
यन्तु विश्वत इति वैश्वदेवं निविद्धानमैकाहिकं रूपमच्छद्मं बहुधा एतस्मिन्नहनि
किञ्च किञ्च वारणं क्रियते शान्त्या एव शान्तिर्वै प्रतिष्ठेकाहः शान्त्यानिव तन्
प्रतिष्ठायामन्तः प्रतितिष्ठन्ति प्रतितिष्ठति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानितद्धीता शंसन्ति
वैश्वानराय धिषणास्तार्क्ष्य इत्याग्निमाकृतस्य प्रतिपदस्त्री वै धिषणान् एतदहरितस्त्राङ्गी
रूपम् प्रयज्यवी मरुती भाजदृष्ट्य इति मारुतं समानीदकीं समानीदकीं वा एतदह-
रेव्याङ्गी रूपम् । जातवेदसे सुनवान् सीतमिति जातवेदस्यां पुरस्तात् मृतस्य शंसन्ति
स्वस्थयनं वै जातवेदस्याः स्वस्तितायै स्वस्थयनमिव तत्कुरुते । इमं सीतमर्हति जातवेदस-
इति जातवेदस्यं समानीदकीं समानीदकीं वा एतदहरितस्त्राङ्गी रूपमङ्गी रूपम् । एतदेवा-
रण्यके १ आ । ५ अं । ३ । कां ।

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
आभ्योगन्धश्च* पुष्पञ्च धूपं दीपं निवेदयेत् ॥
चतुर्विंशतिमते ।

आह आभ्युदयिके† प्राप्ते देवतास्थापनं स्मृतम् ।
जातकर्म्मकुलश्रेणिलोकानां वृद्धिकारकम् ॥
तिस्रः पूज्याः पितुः पत्ने तिस्रो मातामहे तथा ।
इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितृमातृस्वसाष्टमी ।
ब्रह्मान्याद्यास्तथा सप्त दुर्गात्रैवगणाधिपान् ॥
पूजयेदिति शेषः । पितृपत्ने पितृवर्गे तिस्रो मातृपितामही-
प्रपितामह्यः, मातामहे तद्वर्गे तिस्रो मातामह्याद्याः पितृ-
मातृस्वसाष्टमी पितृस्वसा सप्तमी मातृस्वसाष्टमीत्यर्थः । एता-
मनुष्यमातरः ब्रह्माणी वैष्णवी माहेश्वरी रौद्री वाराही
कौमारी चामुण्डेति सप्त देवमातरः । कात्यायनचतुर्विंशति-
मतयोर्विकल्पः ।

कात्यायनः ।

गणशः क्रियमाणेषु पितृभ्यः‡ पूजनं सदा ।
सक्तदेव भवेच्छादमादौ न पृथगादिषु ॥
अयमर्थः । यदा संस्कारादिक्रमः एकदोपनयनकाले जात-
कर्म्मादीनि क्रियन्ते । एवमन्यत्रापि । यत्र यत्र सम्भूयानि

* आभ्योगन्धश्च इति हेमाद्रौ पाठान्तरम् । † हेमाद्रौ चतुर्विंशतिमते,
आभ्युदयिके सम्प्राप्ते देवतास्थापनं स्मृतम् । जातिधर्म्मकुलास्मात् लोकानां वृद्धिकारकम् ॥
इति पाठः । ‡ मातृभ्यः पूजनं सक्तदिति मूलसंहितायां शूलपाणिन्यादौ पाठः ।

कर्माणि माङ्गल्यानि क्रियन्ते स कर्मगणस्तत्र सकृत्तन्त्रेण
कुर्यात् । पृथगादिषु स्वस्वकाले पृथक् क्रियमाणेषु न तन्त्रेण
किञ्चा*व्येति ।

अथ जीवत्पञ्चमम् ।

तत्र ब्रह्मपुराणम् ।

देशकालधनश्रद्धाव्यवसायसमुच्छ्रिते ।

जीवते सति जीवाय दद्याच्छ्राद्धे द्वयं नरः ॥

समुच्छ्रिते युक्ते विहितपुण्यदेशेषु सः शुभश्रद्धायोगादिमांश्चेति
जीवच्छ्राद्धं कुर्यादित्यर्थः ।

कृतोपवासः सुस्नातस्त्रयोदश्यां समाहितः ।

त्रयोदश्यां कृष्णत्रयोदश्याम् ।

कर्त्तारमथ भोक्तारं विष्णुं सर्वेश्वरं यजेत् ।

यजित्पूजयेत् ।

स्थले जले चरे मूर्त्तौ कलशे पुष्करे रवौ ।

पुष्करे कमले ।

चन्द्राग्निगुरुविप्रेषु पितृमातृषु सर्व्वगम् ।

सदक्षिणाञ्च सतिलास्तिस्त्रस्तु जलधेनवः ।

निवेदयेत् पितृभ्यश्च तद्ग्रे तु समाहितः ।

* किञ्चित् पाठांतरम् ।

सौम्य पितृमते स्वधानम इति स्मरन् । अग्नये कव्यवाहनाय
नम इति स्मरन् ।

तयोर्मध्ये तु निःक्षिप्य विप्रान् पश्चोपवेशयेत् ।
प्रथमोत्तरतः द्वितीयां दक्षिणतः तृतीयां मध्ये निक्षिप्य
इत्यर्थः ।

आवाहनादिना पूर्वं विष्णुदेवान् प्रपूज्य च ।
अहं वसुभ्यस्वा विप्र रुद्रेभ्यस्वामहं ततः ॥
सूर्येभ्यस्वामहं विप्र भोजनीये तिलान्वदेत् ।
आवाहनादिकं शेषं कुर्याच्च पितृकर्मवत् ॥
सोमां धेनुं ततो दद्याद्वासवाय द्विजाय तु ।
आग्नेय्यां वाथ रौद्राय याम्भ्यां सूर्यद्विजातयः ॥
विष्णुभ्यश्चाथ देवेभ्यस्तिलपात्रं निवेदयेत् ।
वासवीय तद्देशेनोपवेशिताय । एवमुत्तरत्रापि ।
स्वस्युदकमथाक्षयं जलं दत्त्वा च तान्द्विजान् ।
विसर्जयेत्स्मरन् विष्णुं देवमष्टाक्षरं विभुम् ॥
ततः कामकुलेशानं निशि नारायणं स्मरेत् ।
चतुर्दश्यां ततो गच्छेद्यथा प्राप्तां सरिद्धराम् ॥
सरिद्धरं प्रति वर्णविशेषस्य मार्गविशेषमाह ।
पूर्वेण विप्रः सौम्येन राजा वैश्योऽपरेण च ।
सौम्येनोत्तरेण अपरेण पश्चिमेन ।
दक्षिणेन तथा शूद्रोमार्गेण विकिरेद्यवान् ।
पश्चिमेन लोहखण्डानि निपतन्त इति स्मरन् ॥

दक्षिणाभिमुखो वज्रं ज्वालयेत्तत्र च स्वयम् ।

पञ्चाशद्भिः कुशैर्बाह्वीकृत्वा प्रतिकृतिं दहेत् ॥

ब्रह्मलोकसम्बन्धिनीं ब्राह्मीम् ।

कृत्वा श्माशानिकं होमं पूर्णाहुत्यन्तमेव हि ।

निरग्निमथवा भूमिं यमं रुद्रञ्च संस्मरेत् ॥

हुत्वा प्राधानिके स्थाने पश्चाद्दाहापयेच्च ताम् ।

श्माशानिकं होमं प्रत्यक्षशवदाहकाले क्रियमाणे कृत्वा प्राधा-
निके स्थाने प्रधानहोमस्थाने निरग्निभूसुरद्देशेन ।

तथा ।

यमाद्युद्देशेन च हुत्वा तां प्रतिकृतिमन्यैर्दाहापयेत् ।

न तु दाहयेत् अपयेच्चापरैरग्नीमुन्नमिश्रं चरुं शुभम्* ॥

तिलतण्डुलमिश्रञ्च द्वितीयं सपवित्रकम् ।

पूरयेत्कर्षुकञ्चात्र मधुचीरष्टतोदकैः ।

तदुपान्ते ततो मुह्यैः पात्राणि त्रीणि पूरयेत् ॥

ओं पृथिव्यै नमस्तुभ्यमिति चैकं निवेदयेत् ।

ओं यमाय नमश्चेति द्वितीयं तदनन्तरम् ॥

ओं नमश्चाय रुद्राय श्मशानपतये तथा ।

ततो दीप्तिसमिद्धाग्निं भूमौ प्रकृतिदाहकम् ॥

निर्वापयेदित्यध्याहारः ।

* तत इति पाठान्तरम् ।

निर्वपणप्रकारमेवाह ।

ओं कव्यादवकृतमायै भूम्यै नम इति स्मरन् ।

चीराक्तं जलकुम्भञ्च विकिरेत्तत्प्रशान्तये ॥

नाभिमात्रं ततस्तोयं प्रविश्य यमदिशुखः ।

सप्तभ्यो यमसंज्ञेभ्यो दद्यात्स जलान्जलीन् ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वप्रहरणाय च ॥

स्वधाकारो नमस्कारः प्रणवैः सह सतथा ।

तत्रायं मन्त्रोच्चारक्रमः ।

यमाय स्वधा नम इति एवं धर्मराजायेत्यादिष्वपि ।

सप्तजलान्जलीन् सप्तधेत्युपक्रमोपसंहारवशात् केवलं स्वधादि-

ग्रन्थोच्चारणं न पुनरञ्जलिदानमपि तु पूर्वोक्तरीत्यैव ।

ओं नमश्चाथ रुद्राय श्मशानपतये नमः ।

अनेन मन्त्रेण यत्कर्त्तव्यं तदाह ।

लाजोदकाभ्यां पूर्णन्तु कुम्भञ्च विकिरेद्भुवि ।

ततश्च ।

याम्योन्मुखेषु दर्भेषु प्रदद्यादवनेजनम् ।

स्वधेति शुक्रवाहाय रुद्रं नम इति स्मरन् ॥

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकम् ।

अवनेजनं तिलोदकञ्च । तद्दानप्रकारमेव दर्शयति । स्वधेत्या-

दिना शुक्रवाहाय रुद्राय स्वधा नम इति रुद्रं संस्मरन् ।

अमुकगोत्रैतत्तिलोदकं तुभ्यमस्त्विति दद्यादित्यर्थः ।

प्रदद्याद्दशपिण्डान् सत्त्वं पुण्यं समन्वितान् ।

धूपो दीपो बलिर्गन्धः सर्व्वेषामग्नौ वाचयः ।

धूपादिदानानन्तरं सर्व्वेषामग्नौ मस्त्विति ब्रूयादित्यर्थः ।

दशपिण्डांस्ततो दत्त्वा विष्णोः सोम्यं सुखं करन् ।

निरुद्धाण्यत्र तत्तांयं नाभिमात्रं प्रविश्य तु ॥

प्रक्षिपेत्पूर्व्वकुक्षौ च जलमध्ये पृथक् पृथक् ।

पूर्णकुक्षौ एकैकं पिण्डं निक्षिप्य जलमध्ये प्रक्षिपेदित्यर्थः ।

प्रदद्यात्पञ्चपञ्चाशत्कुक्ष्येनाथ जलाश्रयानीन् ।

हारोपान्ते गृहे वाद्यं क्षीरं तोयञ्च निक्षिपेत् ॥

जीवाय साहि दुग्धञ्च पिवेदद्यात्पुनश्चरन् ।

जीवाय साहीत्यादिमन्त्रवचनं पठेदित्यर्थः ।

याम्बोदधुखेपु दर्भेभ्यु स्रपेत्यद्यादुदक्षुषः ।

अमावास्यायां कुर्यात्तु जीवच्छावमतः परम् ।

वृतान्नमांसदधिभिः पूरयेत्कर्षुमावकम् ॥

कुर्याच्च मासिकं मासि सपिण्डीकरणं ततः ।

अग्रीचान्ते ततः सर्व्वमात्मनो वा परस्य तु ॥

कुर्यादस्थिरतां ज्ञात्वा शक्त्यारोग्यधनायुषाम् ।

अमावास्यायां कुर्यादित्यभिधाय पुनरप्यग्रीचान्त इत्यभिधानात्

अमावास्यायां व्यतीतायामतः परमाग्रीचान्ते पर्णशवाग्रीचवत्

त्रिरात्रान्ते आद्यादिकं कुर्यादित्यवगम्यते । एतदध्याहार-

सापेक्षत्वादग्रीचान्त इत्यादिकस्योपसंहाररूपत्वेनानुवादतोप-

पत्तेः । शुक्लपक्षे आद्यास्याप्रशस्तत्वात् कृष्णपक्षे च प्रशस्तत्वात्

तत्राप्यमावास्यायां प्रशस्ततरत्वेनामावास्यापूर्वदिनएवाशौच-
मित्यमावास्यैवाशौचान्ते अतस्तत्रैव आहं कुर्यात् ।

इह मदनपारिजाते मदनचित्तिपालदानजरूढे ।

स्तवकः सप्तम आसीदामोदाकष्टपण्डितश्चमरः ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परा शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।

वरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमियात्

इयं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजातकभट्टारमल्लित्यादि विरुदराजी-

विराजमानस्य श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदन-

पारिजाताभिषेधे सप्तमः स्तवकः ।

अथाष्टमः स्तवकः ।

विभक्तानामेव पृथक् पृथक् आडाधिकाराच्छादस्तवका-
नन्तरं दायविभागो निरूप्यते ।

तत्र नारदः ।

विभागोऽर्थस्य पित्रास्य* पुत्रैर्यत्र निरूप्यते† ।

दायभाग इति प्रोक्तस्तद्विवादपदस्वधैः ॥

पित्रास्येति पितामहाद्युपलक्षणम् । तदिति विधेयविशेषणम् ।
चत्वारः काला विभागस्य जीवत्येव पितरि पितुर्यदा विभाग-
इच्छा स तावदेकः‡ । निवृत्तरजस्कायां मातरि स्त्रीमुखानभि-
लाषिणि द्रव्यनिस्पृहे च पितरि पित्रनिच्छायामपि यदा
पुत्रेच्छा सोऽन्यः । सरजस्कायामपि मातरि अनिच्छत्यपि
पितरि तस्मिन् वृद्धे अधश्मवर्त्तिनि अविकिञ्चितरोगग्रस्ते
सति यदि पुत्रेच्छा सोऽन्यतरः । पितृमरणानन्तरमपर इति ।

तत्र प्रथमपक्षमाह याज्ञवल्क्यः ।

विभागश्चेत्पिता कुर्याद्विच्छेदा विभजितुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ॥

ज्येष्ठादिविभागश्च मनुना दर्शितः ।

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयसः ॥

* पैत्रास्येति पाठान्तरम् । † प्रकल्प्यत इति पाठान्तरम् । ‡ काल इति पाठान्तरम् ।

तत्र
मित

अस्यार्थः । विभज्ये द्रव्ये विंशतितमो विभागः यच्च विभज्य-
द्रव्ये श्रेष्ठं तज्जीरुषाय दातव्यम् । मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमो भागो
मध्यमद्रव्यञ्च मध्यमाय । अशीतितमो भागो हीनञ्च द्रव्यं
कनिष्ठाय दातव्यम् । ततोऽवशिष्टं द्रव्यं समं* विभज्य गृह्णी-
यादिति । एवमन्यान्यपि विषमविभागप्रतिपादकानि गीत-
मादिवचनानि बहूनि सन्ति तानि ग्रन्थविस्तरभया† न्नेह
प्रदर्शितानि । एवं विषमविभागस्य शास्त्रसिद्धत्वेऽपि लोक-
विरुद्धत्वादस्वर्ग्यं लोकविहिष्टं धर्ममप्याहरेन्न तु‡ इति वचना-
च्चायं विभागक्रमो नानुष्ठेयः स्मर्यते ।

यथा नियोगधर्मिण्यो§ नानुबन्धावधोऽपि वा॥ ।

तथोद्धारविभागो हि॥ नैवं सम्प्रति वर्त्तते ॥

यदि देवात्पिता करोति विषमविभागस्तदा न निवर्त्तते
इत्याह ।

याज्ञवल्करः ।

न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ।

धर्म्यो यदि धर्मादनपेतस्तर्हि न निवर्त्तनीय इत्यर्थः । अध-
र्म्यश्चेन्निवर्त्त्यते इत्युक्तं भवति ।

* एकौक्येति पाठान्तरम् । † भूयस्त्वेति पाठान्तरम् । ‡ नाचरेन्नत्विति क्वचित्
पाठः । § देवरादिना पुत्रीत्यादनकारिण्यः । ॥ यागार्थं गीवधः अतएवादिपुराण—
जडायाः पुमरुदाहं ज्येष्ठांशं गीवधं तथा । कलौ पञ्च न कुर्वीत भातजायां कमण्डलुम् ॥
॥ इति पाठान्तरम् ।

तथाच नारदः ।

अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः । इति ।
यत्र च विषमविभागे लोकविद्वेषाभावस्तत्र विषमविभागे
भवत्येव ।

यदाह नारदः ।

द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पितेति ।

एतच्च स्वतन्त्रोपार्ज्जकपरम् ।

यदाह वशिष्ठः ।

येन चैषां स्वयमुपार्ज्जितं स्यात् स द्वांशमेव लभेत
इति ।

एषां दायार्हपितृभ्रात्रादीनाम् ।

द्वितीयं पक्षमाह विभजयुर्धनं सममित्यनुवृत्तौ नारदः ।

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।

निवृत्ते चापि रमणात्पितर्युपरतसृष्टे ॥

प्रत्तासु विवाहितासु, रमणं स्त्रीसम्भोगः । तदिच्छानिवृत्तौ
सत्यामित्यर्थः । सृष्ट्वा द्रव्यविषया ।

तृतीयपक्षमाह शङ्खः ।

अकामे पितरि रिक्त्यविभागो वृद्धे विपरीतचेतसि
रोगिणि चेति ।

अकाम इति । विपरीतचेतसि अधर्मवर्तिनि ।

चतुर्थपक्षमाह याज्ञवल्करः ।

विभजेरन् सुताः पित्रोरुद्धं रिक्त्यमृत्युं समम् ।

पिबोर्मातापिबोरुहे रिक्त्वं तदीयद्रव्यं तदीयसृणञ्च समं
विभजेरन्नित्यर्थः । पितृमरणानन्तरं पातित्यादिदोषदुष्टे*
वा पितरि जीवति यदा पुत्रा एव विभागकर्तारस्तदा
विशेषमाह
स एव ।

असंस्कृतासु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भगिन्यश्च निजादंशादृत्वांशन्तु तुरीयकम् ॥

असंस्कृतानां विवाहान्तसंस्कारैरसंस्कृतानां भ्रातृणां भगिनी-
नाञ्च विवाहान्तसंस्कारहृत्वा पश्चाद्विभागः कर्त्तव्य इत्यर्थः ।
भगिन्यश्चेत्यादेरयं तात्पर्यार्थः । भगिनीनामसंस्कृतानां†
विवाहहृत्वा ताभ्यस्तुर्थमंशं दद्यात् । कस्माद्विजादंशात् ।
अत्र यज्जातीयपुत्रस्य योऽंशस्तुस्त्रिवेकभागाः स्युरिति वक्ष्य-
माणः सोऽंशो निजांशस्तस्मात् । अयञ्च विभागक्रमः ब्राह्मण-
स्यैका पत्नी तत्पुत्रोऽप्येकएवैका च कन्या तत्र पितृद्रव्यं द्वेधा
विभज्य तत्रैकमंशं चतुर्धा कृत्वा‡ तुरीयांशं कन्यकायै
दत्त्वावशिष्टं पुत्री गृह्णीयात् । यदा पुत्री द्वौ कन्याचैका तदा
पित्रा द्रव्यं त्रैधा विभज्य तत्रैकमंशं चतुर्धा कृत्वा तुरीयांशं
कन्यायै दत्त्वा अवशिष्टं द्वावपि पुत्रावर्द्धमर्द्धं गृह्णीतः । एवं पुत्र-

* एकौकृत्य

पाठः । § देव

ऊदायाः पुनरुक्ता

॥ ऽप्रीति पाठान्तरम्

* युक्त इति पाठान्तरम् । † अविवाहितानामिति पाठान्तरम् । ‡ तन्मध्य इति
पाठान्तरम् । § विभज्येति पाठान्तरम् । ॥ चतुर्थांशमिति पाठान्तरम् ।

बहुले कन्याबहुले चाहनीयम् । यद्येकः पुत्रः हे च कन्ये
तदा पितृधनं तेषां विभज्य तत्रैकमंशं चतुर्धा कृत्वा एकमेकं
चतुर्थांशं दाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वावशिष्टमखिलं पुत्र एव
गृह्णाति । एवमेव समानजातीयेषु भ्रातृषु भगिनीषु संख्या-
वैषम्ये योजनीयम् । यदा जातिवैषम्यं संख्यासाम्यं वैषम्यं वा
तदैवं द्रष्टव्यम् । तद्यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यादिभार्या तत्र
ब्राह्मणीपुत्रः कन्या च तथा क्षत्रियासुतः* कन्या च । तथा
वैश्यायाः शूद्रायाश्चैवमष्टावपत्यानि तत्र चत्वार्यपत्यानि
स्त्रियश्चत्वारः पुमांसश्चतुस्त्रिंशद्वेकभागाः सूरित्येकवचनेन
ब्राह्मण्यपत्ययोरष्टावंशः क्षत्रियापत्ययोः षट् वैश्यापत्ययोश्च-
त्वारः शूद्रापत्ययोः द्वौ एवं विंशतिभागान् कृत्वा ब्राह्मणी-
कन्यायै स्वजातिपुत्रविहितादंशचतुष्टयरूपान्निजाङ्गागाच्चतुर्थ-
मंशं दद्यात् । क्षत्रियकन्यायै स्वजातिपुत्रविहितादंशचतु-
ष्टयरूपान्निजाङ्गागाच्चतुर्थमंशं दद्यात् । वैश्यकन्यायै स्वजातिपुत्र-
विहितादंशद्वयरूपान्निजाङ्गागाच्चतुर्थमंशं दद्यात् । शूद्रकन्य-
कायै स्वजातिपुत्रविहितात् एकांशरूपादेव निजाङ्गागाच्चतुर्थ-
मंशं दत्त्वा तत्तद्भागादवशिष्टं द्रव्यमेकीकृत्य ब्राह्मण्यादि-
पुत्राश्च क्रमाच्चतुस्त्रिंशद्वेकभागान् गृह्णीयुः भ्रातृणां भगिनी-
नान्तु वैषम्ये यावत्प्राप्तयोभ्रात्रादीनां तावत् अंशान् तत्त-
ज्जात्यनुसाराच्चतुस्त्रिंशद्वेकभागादिक्रमेण कल्पयित्वा कन्यकानां

* भागमिति पाठान्तरम् । † पुत्र इति पाठान्तरम् ।

स्वस्वजातिविहिताद्वागाच्चतुर्थमंशं दत्त्वावशिष्टं तत्तद्वाग-
द्रव्यं सर्वैः पुनश्चतुस्त्यादिक्रमेण विभज्य गृह्णीयुरित्येवं योज-
नीयम् । केचन एवं मन्यन्ते । पूर्वोक्तरीत्या चतुर्थमंशं कन्य-
कायै दत्त्वा तेनैव विवाहः कर्तव्यः न तु समुदितद्रव्येण
विवाहं कृत्वा पुनरपि चतुर्थांशदानमिति तन्मेधातिथिमिता-
क्षराकारादीनामनभिमतत्वादुपेक्षणीयं अथवा देशाचारतो
व्यवस्था । दायविभागकालस्तत्रसद्वादागतश्चेत्येतदुभयं निरु-
पितं साम्प्रतं दायग्रहणस्य व्यवस्थां दर्शयितुं मुख्यगौणपुत्राः
प्रदर्शयन्ते ।

तत्र याज्ञवल्काः ।

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातसु सगोत्रेणैतरेण वा ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजसु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमश्च* कृतः स्वयम्† ।

दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोद्वजः ॥

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।

* कृत्रिमः स्नादिति पाठान्तरम् । † स्वयङ्मत इति पाठान्तरम् ।

पिण्डदोऽग्रहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ॥

स्वजातीयेष्वयम्योक्तस्तनयेषु यथाविधि ।

सवर्णा धर्मविवाहोऽहो धर्मपत्नी तस्यां जातः पुत्रः औरसः
स च मुख्यः तथासुरादिविवाहोऽहो सवर्णापुत्रेऽपि तथा अनु-
लोमविवाहितक्षत्रियादिस्त्रीषु ब्राह्मणादुत्पन्नो मूर्धावसिक्तो
ऽम्बुष्ठो निषादापरपर्यायपारश्वश्च वैश्यादिस्त्रियां* राजतः†
उत्पन्नो माहिष्योग्री च शूद्रायां वैश्यादुत्पन्नः करणश्चेत्येते
औरसा एव । पुत्रिकैवपुत्रः पुत्रिकायाश्च पुत्र इत्युभय-
विधावपि पुत्रिकासुतस्तत्सम औरससमः । तथा ह्यमुष्याय-
णोऽपि जनकस्यौरसएव । समानवर्णेन सगीत्रेण इतरेण
सपिण्डेन देवरेण नियोगधर्मेणोत्पन्नः पुत्रः क्षत्रजः । अनि-
श्चितपुरुषविशेषात्सवर्णाङ्गर्तृगृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजः ।
अनिश्चितपुरुषविशेषत्वं भर्तुरेव न स्त्रियाः । सवर्णत्वज्ञानं
स्त्रीद्वारतया तत्स्वरूपस्य ज्ञातत्वात् । यद्वलाद्रहसि पुरुषान्तर-
सम्भोगात् सापि वर्णविशेषं न जानाति । तत्र गूढजनाम-
मात्रधारी न पूर्वोक्तगूढजवत् प्रशस्तः सवर्णात् कन्यकायां
उत्पन्नः कानीनः । स मातामहसुतः यदि सा अविवाहिता
पितृगृहे एव तिष्ठति । यदि चेद्विवाहिता तदा स पुत्रो
बोद्धुरेव ।

तथाच मनुः ।

* वैश्यादिस्त्रिय इति पाठान्तरम् । † राज इति पाठान्तरम् ।

पितृवैश्वानि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।

कानीनं तं वदेन्नान्ना वीदुः कन्यासमुद्भवम् ॥

तत्र वीदुरित्युपादानाद्विवाहिता चेत्तदा वीदुर्नो चेन्माता-
महस्येतदवगम्यते । क्षता अक्षता चेति द्विधा पुनर्भूः ।
तस्यां सवर्णादुत्पन्नः पौनर्भवः दत्तकोऽपि सवर्ण एव ।
यदाह मनुः ।

माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः सुतः ॥

सदृशं सवर्णं भर्तारि प्रीषिते सृते वा आपदि केवलं मातुरधि-
कारो दाने तथा मातरि सृतायामुन्मादादियुक्तायां वा
आपदि केवलं पितुरधिकारः । अन्यथोभयोरपि सहैव ।
आपदीत्यापच्छब्दोपादानादनापदि न देय इति गम्यते ।
अनापदि दत्ते दातुर्दीर्घो न प्रतिग्रहीतुः । एकः पुत्रो न देयो
नापि प्रतिग्राह्य इत्याह

वशिष्ठः ।

नत्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयादिति ।

तथा ज्येष्ठोऽपि न देयः ।

पुत्रप्रतिग्रहप्रकारमाह

वशिष्ठः ।

पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाह्वय राजानि चावेद्य निवे-

शनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वादूरवान्धवं बन्धुसन्निकृष्ट-
मेव प्रतिगृह्णीयादिति ।

निवेशनस्य स्वगृहस्य । अत्यन्तदेशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधार्थ-
मदूरबान्धवमित्युक्तम् । अयं विधिः क्रीतस्वयंदत्तकृत्रिमेष्वपि
यथायोग्यं योज्यम् । एकपुत्रज्येष्ठपुत्रव्यतिरेकेण आपदि माता-
पितृभ्यां पूर्वोक्तरीत्या प्रत्येकं वा यो विक्रीतः स सवर्णक्रीतः
पुत्रः ।

यत्तु मनुनोक्तम् ।

स क्रीतस्तु सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽथवा । इति ।
तद्गुणैः कृत्वा सदृशोऽसदृशो वेत्येतत्परम् । न तु ब्राह्मण-
त्वादिवर्णैः मातापितृरहितः सवर्णा धनादिकप्रदर्शनेन ।
प्रलोभितः सन् पुत्रार्थिना पुत्रीकृतो यः स कृत्रिमः । माता-
पितृभ्यां विहीनस्तत्परित्यक्तो वा अहं तव पुत्रो भवामीति
प्राप्तः स्वयंदत्तोऽत्रापि सवर्ण इत्येव । सगर्भायां विवाहि-
तायां तस्मान्नगर्भाय उत्पन्नः स सहोदृजः । यदि चेत्त गर्भः
सवर्णजः मातापितृभ्यामुत्सृष्टः परित्यक्तः सवर्ण्यो गृह्यते
पुत्रत्वेन सोऽपविद्धः । अत्र क्रमं दर्शयति पिण्डदोऽंशहरश्चेति ।
एते सवर्णा एव पुत्रा भवन्तीत्याह सजातीयेष्वयमिति एते
चेत्रजादयो यद्यधिकवर्णादुत्पन्नास्तदापि तत्तन्नामधेयभाजो
भवन्त्येव अपि तु सवर्णादुत्पन्ना इव प्रशस्ततरा न भवन्ति ।
सजातीयेष्वयं प्रोक्त इति सजातीयनियमात् । यदि हीनवर्णा-
दुत्पन्नास्तदा प्रतिलोमजत्वेन निन्द्या एवेति विवेचनीयम् ।

कानीनगूढोत्पन्नसहोदपौनर्भवानां सवर्णत्वं जनकद्वारेण न
स्वरूपतः तेषां कुण्डगोलकत्वेन स्वतोवर्णजात्यन्तर्भावाभावात् ।
पुत्रिकाकरणानन्तरमौरसपुत्रेत्यात्मी विशेषमाह
मनुः ।

पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥

कात्यायनः ।

उत्पन्ने चौरसे पुत्रे चतुर्थ्यांशहराः सुताः ।

सवर्णा असवर्णास्ते* यासाच्छादनभाजनाः ॥

सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकक्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तापविदा असवर्णाः
कानीनगूढोत्पन्नसहोदपौनर्भावाः ।

यत्तु विष्णुवचनम् ।

अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोदजाः ।

पौनर्भवस्तु नैवेति पितृणां रिक्त्यांशभागिनः ॥ इति
तदौरसे सति चतुर्थ्यांशनिषेधपरं औरसाद्यभावे तु कानीना-
दीनामपि सकलपितृगधनग्रहणमस्त्येव पूर्वभावे परः परः
इति वचनादिति विज्ञानेश्वरमतम् । यथाचायमेव क्रम-
स्तथास्माभिरुपपादितः विज्ञानेश्वरटीकायां सुबोधिन्यां दाय-
भागप्रकरणे । यस्त्वंशाधिकारी सन्नपि लोभाद्यभावात्
स्वतोऽर्जनशक्तिसद्भावाद्वाशं न जिघृक्षति तं प्रत्याह ।

* स्थिति पाठान्तरम् । † पिच्छेति पाठान्तरम् ।

याज्ञवल्करः ।

शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक्क्रिया ।
किञ्चिदसारमपि तस्मै दत्त्वा विभागः कर्त्तव्यः । एतच्च
तत्पुत्रादोनां दायजिष्टत्वा मा भूदित्येतदर्थम् ।

द्वामुत्थायणस्य विशेषमाह ।

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥

यदा वीजी स्वयमपुत्रो वीजदानसमयेऽतीत्यन्नमपत्यमावयो-
रिति प्रतिज्ञां करोति तदैवीभयोर्वीजक्षेत्रिणो रिक्थग्राही ।
समयाभावे तु क्षेत्रिण एव । विभागोत्तरकालमुत्पन्नपुत्रं
प्रत्याह ।

मनुः ।

जड्वं विभागाज्जातसु पितृमेव हरिष्वनम् ।

पितृमनित्यत्रैकशेषः । अतएव मातापित्रोरिदं पितृम् ।

तथाच ।

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्व्वमनीशाः पूर्व्वजाः स्मृताः ॥

तथाच ।

संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ।

ये विभक्ताः सन्तः पुनः पित्रा सह संसृष्टाः तैः संसृष्टैः सह
विभक्तजो विभजेदित्यर्थः । पितरि भ्रातरि वा मृते अस्मद-
गर्भायां मातरि भ्रातृपत्न्यां वा सत्यां अन्येषु भ्रातृषु विभक्तिषु

सल्लु तस्मादेव गर्भादिभागानन्तरमुत्पन्नस्य पुत्रस्य कथं
भागकल्पनेत्याकाङ्क्षायाम्

याज्ञवल्करः ।

दृष्ट्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ।

तस्य विभागस्तद्विभागः । अत्र तच्छब्देन पूर्वोक्तरीत्या विभा-
गानन्तरमुत्पन्नः परामृश्यते । तद्विभागो दृष्ट्याद्वा दृष्ट्यादेव
वा शब्दोऽवधारणे कीदृशादृष्ट्यादायव्ययविशोधितात् । विभा-
गानन्तरं प्रातिस्विकांशैः कृष्यादिषु क्रियमाणेषु यो लाभः स
आयः । पितृकृतर्णापाकरणस्वकुटुम्बपोषणादिकं यदावश्यकं
क्रियते स व्ययः । आयांशमध्ये परिगण्य व्ययञ्चोद्धृत्य सर्व-
भ्योऽंशेभ्यो यस्माद्यस्मादंशाद्यावद्यावदुचितं तावत्तावद्गृहीत्वा
स्वभागसमङ्गत्वा पूर्वोक्तरीत्या विभागानन्तरमुत्पन्नपुत्रस्य
दद्यादित्यर्थः । स्पष्टगर्भायां मातरि भ्रातृपत्न्यां वा प्रसवा-
नन्तरं विभागः कर्त्तव्यः ।

यदाह वशिष्ठः ।

अत्र भ्रातृणां दायविभागो याचनानपत्त्याः स्त्रियस्तासा-
मापुत्तलाभादिति ।

तासां स्पष्टगर्भानां स्त्रीणामापुत्रलाभादाप्रसवात्प्रसवं
प्रतीक्ष्य दायविभागो भवतीत्यर्थः । विभागानन्तरं* मात्रा

पित्रा वा विभक्ताय पुत्रायालङ्करणदिके दीयमाने विभागा-
नन्तरमुत्पन्नेन निषेधः कार्यः ।

तथाच योगीश्वरः ।

पितृभ्यां यस्य यद्वत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

विभागात्प्राक् पित्रा मात्रा वा यस्मै यद्वत्तं तत्तस्यैव समान-
न्यायत्वात् । अतएव एकस्मै दीयमानेऽन्येन निषेधोऽपि न
कार्यः ।

अथ विजातीयपुत्रविभागः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

चतुस्त्रिद्विकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिद्विकभागाः स्युर्विड्जास्तु द्विकभागिनः ॥

वर्णशो वर्णे वर्णे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रजातीयास्तु ब्राह्मण-
भार्यासूतृना ब्राह्मणपुत्राः क्रमेण चतुस्त्रिद्विकभागभाजो
भवेयुः शूद्रापुत्रांशपेक्षया चत्वारो भागाः ब्राह्मणीपुत्रस्य तद-
पेक्षया चतुर्थांशन्यूनत्वात् क्षत्रियापुत्रस्य त्रयो भागाः वैश्या-
पुत्रस्यार्धन्यूनत्वात् द्वौ भागौ शूद्रापुत्रस्य एको भागः । क्षत्रजाः
क्षत्रियवैश्यशूद्रजातीयास्तु स्वभार्यासूतृनास्तु त्रिद्विकभाग-
भाजः ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यां स्वभार्यायामुत्पन्नपुत्रापेक्षयैकस्यां-
शस्य न्यूनत्वात् क्षत्रियात् क्षत्रियायामुत्पन्नस्य त्रयो भागाः
वैश्यायामुत्पन्नस्य द्वौ शूद्रायामुत्पन्नस्यैकः । विड्जा वैश्यजा

वैश्यशूद्रजातीययोः स्वभार्यायोरुत्पन्नाः । अत्र बहुवचनं पुत्र-
बहुत्वापेक्षया न तु भार्यागतपतिबहुत्वापेक्षया ब्राह्मणस्य
ब्राह्मण्यां स्वभार्यायामुत्पन्नपुत्रापेक्षयांशद्वयस्य न्यूनत्वाद्वैश्या-
यामुत्पन्नस्य द्वावंशी शूद्रायामुत्पन्नस्यैकोऽंशः । अनेनैव
प्रकारेण पुत्रगतसंख्यासाम्ये वैषम्ये च योजनीयम् । ब्राह्मण-
क्षत्रियादिजातीयायां* स्वस्वभार्यायामुत्पन्नपुत्राः प्रतिग्रह-
प्राप्तभूभाग† न लभन्ते‡ ।

तथाच निगमे ।

न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिमुताय वै ।

यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥

प्रतिग्रहग्रहणात् क्रयादिलब्धं लभन्ते ।

तथा ।

शूद्रां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।

द्विजातिमात्राच्छूद्रायामुत्पन्नाः प्रतिग्रहक्रयादिलब्धाया अपि
भुवो भागं न लभन्त इत्यर्थः । यच्च शूद्रापुत्रस्यांशमात्र-
निषेधकं वचनान्तरं

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्त्यभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेव हि§ धनम्भवेत् ॥ इति ।

तदपि जीवता पित्रा यदि शूद्रापुत्राय किमपि दत्तं तदा

* ब्राह्मणक्षत्रियादिजातीयासु स्वस्वभार्यासु इति पाठान्तरम् । † प्रतिग्रहप्राप्तभूरिति
पाठान्तरम् । ‡ लभ्यत इति पाठान्तरम् । § तदेवास्तेति पाठान्तरम् ।

विभागकाले भ्रातृभिर्न दातव्योऽंश इत्येतत्परं पित्रा न दत्ते-
ऽंशभाक्तमस्येव* । शूद्रादास्यामुत्पन्नस्य विशेषमाह

याज्ञवल्करः ।

जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् ।

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम् ।

अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते ॥

कामतः पितुरिच्छयांशहरो भवेत् । यदि पिता अंशं
ददाति तदांशोऽस्तीत्यर्थः । अर्द्धभागिकं विवाहितापुत्रास्तं
स्वांशार्द्धभाजं कुर्युरित्यर्थः । अभ्रातृकः विवाहितापुत्ररूप-
भ्रातरहितः सर्वं पितृधनं गृह्णीयाद्यदि परिणीता दुहितर-
स्तत्पुत्रा वा न सन्ति तत्सद्भावे त्वर्द्धांशभागेव दासीपुत्रः ।
शूद्रेणेति विशेषोपादानाद्विजातिभ्यो दास्यामुत्पन्नस्य न
केनापि प्रकारेणांशः अपि तु ग्रासाच्छादनभाग् भवति
स इति निर्णयः ।

अथ पितामहधने पौत्रविभागः ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

अनेकपितृकणान्तु पितृतो भागकल्पना ।

अनेकेभ्यो भ्रातृभ्यस्तद्गार्यासूत्रना अनेकपितृका भ्रातृजा
इत्यर्थः । तेषां स्वस्वपितृद्वारेण पैतामहधनस्य भागकल्पना ।

* पित्रा दत्ते तु अंशभाक्तं नास्ति इत्यर्थः ।

अयमभिप्रायः । त्रयो भ्रातरस्तत्रैकस्यैकः पुत्रोऽपरस्य दाव-
न्यस्य त्रयः पुत्राः एवं षट् एते पितामहधनं षोढा विभज्य
न गृह्णीयुः अपि तु पितामहधनं भ्रातृणां त्रेधा विभज्य
यस्यैकः पुत्रः स स्वपित्रंशं लभते । यस्य ही तावपि स्वपित्रंशं
लभते । एवमन्यत्रापि इति । पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं केषुचिद्भातृषु
मृतेषु केषुचिद्विद्यमानेषु भ्रातृणां भ्रातृपुत्राणामपि पूर्वोक्त-
रीत्या एव विभागः भ्रातरः स्वांशं भ्रातृपुत्राः स्वपित्रंशं लभन्त
इत्यर्थः । पितामहद्रव्येऽपि पित्रा सह विभागे विशेषमाह
स एव ।

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात्सदृशं स्वाभ्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ॥

भूः ब्रीहिक्षेत्रादिका निबध्यत इति निबन्धः एकस्यां पर्ण-
वाटिकायामियन्ति पर्णानि भवन्ति एकस्यां क्रमुकवाटि-
कायामियन्ति क्रमुकफलानि भवन्तीति तद्व्यापारकोविदैः
संख्यया पर्णभरकादिकं निबध्यत इति निबन्धः । द्रव्यं
प्रतिग्रहविजयव्यापारकृत्यादिभिरुपार्जितं सुवर्णरजतादि ।
एतादृशि समस्ते पैतामहधने पितुः पुत्रस्य स्वाभ्यं सममेव ।
अतो जीवति पितरि पितुरिच्छयैव विभागः । पितुश्च
दावंशौ पित्रतो भागकल्पनेत्यादि नियमा न सन्तीत्यर्थः शूद्रा-
हास्यामुत्पन्नस्य पौत्रस्याप्येवमेव स्वाभ्यं परन्तु विभागे विशेषः
स च विशेषोऽनन्तरपुत्रविभागकरणान्तोक्तरीत्या वेदितव्यः
न त्वनेकपितृकाणान् पित्रतो भागकल्पनेत्यनेन पैतामह-

धनस्य पितृद्वारा भागकृत्स्निर्न स्वरूपत इत्युक्तं* भूर्या पिता-
महोपात्ता इत्यन्तेन तु पितापुत्रयोः पैतामहधने सममेव
स्वाम्यमित्युच्यते अतः पूर्वोपरविरोधः इति चेन्नैवम् अनेकपितृ-
काणामित्येतत्पितरि मृते पुत्राणां पैतामहधनविभागविष-
यम् । एतच्च पितृतो भागकल्पनेत्यनेन पदेन द्योत्यते पितृ-
द्वारा पौत्राणामेवांशसम्बन्धोऽवगम्यते । एतत्तु पितरि विद्य-
माने न घटत इति तस्यापि जन्मनैव स्वत्वात् पितरि मृते तु
मरणादेव तस्य तु स्वत्वनिवृत्तेः पौत्राणामेवांशसम्बन्धो घटत
इति पितृमरणानन्तरं पौत्रादीनां पैतामहधनविभागप्रकारः
अनेकपितृकाणामित्यनेन वचनेन नियम्यते । भूर्या पितामहो-
पात्तेत्येतत्तु पितापुत्रयोः विद्यमानयोः पौत्रापेक्षया पैतामह-
धनविषयम् । एतच्च पितुः पुत्रस्य चैव हीत्यनेन नांशेन द्योत्यते
मृतस्य स्वाम्याभावादित्यतरमृतावपि तत्र स्यात्कृद्गं साम्यं
पितुः पुत्रस्य चैव हीत्यनुपपन्नं स्यात् । यदा त्रयो भ्रातरस्तत्रै-
कस्यैकः पुत्रः अन्यस्य द्वौ अपरस्य त्रयः तथाच सर्वेषु पिता-
पुत्रेषु विद्यमानेषु पूर्वोक्तैव व्यवस्था यदा त्वेकपुत्रसन्तती
पुत्राः पौत्राश्च जीवन्ति पुत्रान्तरसन्तती तु पुत्राः किन्तु
पौत्रा एव तदा जीवतः पितुः पुत्राः भूर्या पितामहोपात्ते-
त्यनेन न्यायेन पैतामहधनं लभन्ते । यद्ये पुत्रा मृताः
पौत्रा एव वर्तन्ते तदा अग्रे पौत्रा एव स्वांशान् लभन्ते ।

अनेकपिटकाणान्तु पिटती भागकल्पनेत्यनेन न्यायेन
भूर्या पितामहीपात्तेत्यनेन न्यायेन तेषां प्रमीतपिटकत्वाद-
यच्च विभागक्रमः पितामही मृत एवास्मिन्विद्यमाने पिता-
महीच्छया* पुत्त्रेच्छया विभागो भवति न पीत्त्रेच्छया पितरि
विद्यमाने पित्रिच्छया वा कचन पुत्त्रेच्छया वा विभागो
भवति इति विभागकालकथनप्रस्तावेऽभिहितत्वात् ।

अथ मातुरंशकृप्तिः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

यदि कुर्यात्समानांशान् पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्ता वा श्वशुरेण वा ॥

समशब्दो न्यूनाधिकभावात्[†]रहितांशपरः । अथवा समशब्दोऽत्र
चतुस्त्रियेकभागाः स्युरित्यत्र समानांशपरः शास्त्रोक्तसमत्वात्
समव्यपदेशः । एवं स्थिते यदा पिता स्त्रेच्छया पुत्रान् सर्वान्
समांशभाजः करोति तदा पत्न्याऽपि समांशिकाः कार्य्याः
यदि ब्राह्मण्याद्युत्पन्नपुत्राणां सदृशा एवांशास्तदा तन्मातृणा-
मपि सदृशा एव यदा तु सूर्द्धावसिक्तादिपुत्राणां यथाक्रमेण
त्रिद्वेकांशास्तदा तन्मातृणामपि स्वस्वपुत्रसमांशाः एवं प्राप्ता-
पवादः न दत्तमित्यादि स्त्रीधनमलङ्कारादि यदि स्त्रीधनं दत्तं

* तस्मिन् विद्यमानेऽपि तदिच्छया इति पाठान्तरम् । † न्यूनाधिकत्वमित्यर्थः ।

तदा दत्ते त्वर्द्धं प्रकीर्तितमित्यधिवेदनप्रकरणोक्तप्रकारी
विज्ञेयः स च प्रकारः दत्ते त्वर्द्धं प्रकीर्तितमिति अर्द्धशब्दो-
ऽशमात्रपरो न तु समविभक्तांशपरः । यावता धनेन स्व-
पुत्तांशाग्र्यूनं भवति स्त्रीधनं तावद्धनं दत्त्वा पत्युर्गोऽपि पुत्तांश-
समः कर्तव्य इति नन्वेवं सति प्रकारान्तरेण स्त्रीधनमपि
विभज्यतामित्युक्तं स्यात्तथाच स्त्रीधनस्याविभाज्यत्वप्रतिपादक-
वचनविरोध इति चैन्नैवम् । यत्र अपवादकं वचनमस्ति
तत्र अपवादकबलात्सामान्येन स्त्रीधनस्याविभाज्यत्वप्रतिपादक-
वचनानां बाधः यत्रापवादो नास्ति तत्र न बाधः । अत्र च
न दत्तं स्त्रीधनं यासामिति दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेदित्य-
नयोपार्थिकैकवाक्यत्वेनापवादकत्वं यदा तु पिता ज्येष्ठं
वा श्रेष्ठभागेनेत्याद्युक्तप्रकारेण विषमभागं करोति तदा
पत्नीनां श्रेष्ठादिभागा न सन्ति किन्तु श्रेष्ठादिभागोद्वारे कृते
यदवशिष्टं समुद्दिष्टद्रव्यं तस्मात्समानांशान् पत्यो लभन्ते तथा
स्वकीयोद्वारश्च ।

तथाचापस्तम्बः ।

परीभाण्डञ्च गृहालङ्कारो भार्याया इति गृहीपकरणम् ।
द्वन्द्वदुःखलमुपलसूर्पादि परीभाण्डमित्युच्यते ।

पितरि मृते सति पुत्रैः क्रियमाणे विभागेऽपि मातुः
समांश एव ।

तथाच योगीश्वरः ।

पितुरुर्द्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ।

पितुरुद्धं पितृमरणानन्तरमत्रापि न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्ता
 वा श्वशुरेण वा इति तथा दत्ते त्वद्धं प्रकल्पयेदित्येतद्वाक्यद्वयं
 योज्यं समानन्यायत्वात् प्रतिषेधाभावाच्च । एवमेव विज्ञाने-
 श्वरधारेश्वरादीनामभिमतमथवा दत्ते त्वद्धं प्रकल्पयेदित्यत्रार्ह-
 शब्दः समविभागपरः अतश्च स्त्रीधने विद्यमाने पुत्रांशस्याद्धं
 दशनिष्कारूपपुत्रांशस्याद्धं पञ्चनिष्कात्मकं दद्यादित्युक्तं भवति ।
 आढभार्याणां योऽलङ्कारः सोऽविभाज्य एव तथा स्त्रिय एव
 यदा विभागाधिकारिण्यस्तदापि यस्यै यद्विभूषणं पूर्वं दत्तं
 तत्तदप्यविभाज्यमेव एतच्च अविभाज्यप्रकरणे व्यक्तं भविष्यति ।
 यदा तु पितामहोपार्जितं धनं पितापुत्री विभज्य गृहीतः
 तदा पितामहपत्नी सपुत्रा पूर्वोक्तरीत्या समांशं लभते मा-
 ताप्यंशं समं हरेदित्युक्तत्वात् पितामहोपार्जितद्रव्यत्वाच्च यदि
 पितामहपत्न्यऽपुत्रा तर्हि खालङ्कारं प्रीतिदत्तं लभते
 नांशम् । तथा पैतामहधनविभागे मातांशं न लभते किन्तु
 स्वाभरणादिकमेव ।

यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः ।

तथा ।

पितुरुद्धं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् । इति ।

अनयोः केवलपितृप्रधानकस्वाम्योपेतधनविषयकत्वात् पितृ-
 प्रधानकत्वं स्वाम्योपेतत्वं चैवं ज्ञेयं यद्धनं पित्रा विभागलब्धं
 प्रतिग्रहादिभिर्वा तस्य तादृक्त्वमिति पितृधनत्वं पुत्रगामीत्युक्तं
 मातृधने को वाधिक्रियतामित्याकाङ्क्षायामाह

यान्नवल्काः ।

मातृदुहितरः शेषसृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ।

मातृकृतणोपाकरणानन्तरं यद्वगिष्टं मातृधनं तदुहितरी
विभज्य मातृधनं गृह्णीयुः । तत्रायं विशेषः । विवाहिता-
विवाहितदुहितसङ्गावे त्वविवाहिता एव गृह्णीयुः । अविवा-
हितानामभावे विवाहितदुहितमध्ये या दरिद्रतरा दुहि-
तरस्ता एव गृह्णीयुरिति ।

तथाच गौतमः ।

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्चेति ।

अप्रत्ता अविवाहिता अप्रतिष्ठिता दरिद्राः ताभ्य ऋते तद्वत्
दुहितृभ्यो विना पुत्राभावे तदा दुहितसन्तत्यभावे च अन्वयः
अत्रादौ गृह्णीयादुहिता ततस्तत्सन्ततिरित्ययमर्थः उत्तरत्र
वक्ष्यते ।

अथानपत्यस्त्रीधनग्रहणाधिकारिणः ।

तत्र यान्नवल्काः ।

अतीतायामप्रजसि बान्धवस्तद्वाप्नुयात्* ।

अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ।

दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥

तत्स्त्रीधनमप्रजस्यपत्यरहितायां दुहितृर्दोहित्रपुत्रपौत्ररूपाः

* बान्धवान्तद्वाप्नुयुरिति पाठान्तरम् ।

पत्यरहितायां स्त्रियां सृतायां बान्धवा भर्तादय आप्तयुः ।
 ब्राह्म दैवार्प प्राजापत्य विवाहसंस्कृतायां भार्यायां सृतायां
 तदनं भर्ता गृह्णाति तदभावे ये भर्तृकुले प्रत्यासन्नतरास्ते
 गृह्णीयुः तदभावे ये पितृकुले प्रत्यासन्नास्त इति विवेकः ।
 शेषेषु आसुर गान्धर्व राक्षस पैशाचेषु विवाहेषु भार्यात्वं प्रा-
 सायां सृतायां धनं मातापितरौ* गृह्णीतः प्रथमं माता तद-
 भावे पिता तदभावे पितृकुलप्रत्यासन्ना बान्धवास्तदभावे भर्तृ-
 कुले प्रत्यासन्नास्ते गृह्णीयुः । सर्वेष्वपि विवाहेषु यदि सा
 प्रसूता तदा दुहितृणां दुहितृदौहित्राणाम् । अत्र दुहितृशब्देन
 साक्षादुहितृभिधाने मातुर्दहितरः शेषमित्यनेन पौनरुक्त्यं
 स्यादौहित्रीष्वप्यनूढासमवाये अनूढा अप्रतिष्ठिताप्रति-
 ष्ठितसमवाये अप्रतिष्ठितैव दौहित्रीणां भिन्नमातृकाणां
 विप्रमसंख्यकानां समवाये मातृद्वारा विभागस्तदाह
 गौतमः ।

पितृमातृस्वसृवर्गे भागविशेष इति ।
 दुहितृणां दौहित्रीणाञ्च विद्यमानत्वे दौहित्रीणां प्रीत्या किमपि
 दातव्यं नाशदानम् ।

तथाच मनुः ।

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।

मातामह्ना धनाक्लिञ्चिप्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥

* पितरौ इति पाठाकारम् ।

तासां दुहितृणां दुहितरः दौहित्रीणामभावे दौहित्राः यदाह
नारदः ।

मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः ।

मातुर्धनं दुहितर आप्तुयुः तदभावे दुहितृणां दौहित्रीणां तद-
भावे तदन्वये ये जाता दौहित्रास्तेषामित्यर्थः । तदन्वय इति
प्रथमाविभक्त्यन्तोऽपि पाठः । तथापि दौहित्रा एव गृह्यन्ते न
दौहित्रीसन्ततिस्तस्या दौहित्रापेक्षया विप्रकृष्टत्वात् । दौहि-
त्राणामप्यभावे मातुर्दुहितरः शेषगृहणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ।
इत्यन्वयशब्दोपात्ताः पुत्रपौत्रादयः क्रमेण धनभाजः । अने-
नैवाभिप्रायेण

मनुः ।

जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्व्वं सहोदराः ।

भजेरन्मातृकं ऋकथं भगिन्यश्च सनाभयः ॥

या भगिन्यः साक्षात्समातृदुहितरः तदभावे तद्दौहित्र-
पर्य्यन्ताः तदभावे सहोदराः । सृतायाः साक्षात्पुत्रा न
सपत्नीपुत्राः तदभावे पौत्रा इत्यस्य वचनस्य तात्पर्य्यार्थः ।
समं सर्व्वं सहोदरा इत्यत्र सहोदरग्रहणं भिन्नोदरनिवृत्त्यर्थम् ।
स्वपुत्राभावे सपत्नीपुत्रादयः । यदा तु सापत्न्यदुहिता उत्तम-
जातीया सापत्न्यपुत्रश्च हीनजातीयस्तदोत्तमजातीया दुहितैव
गृह्णाति तदभावे तादृग्विधदौहित्र एव ।

तथाच मनुः ।

स्त्रियाश्च यद्भवेदितं पित्रा दत्तं कथञ्चन ।

ब्राह्मणी तद्वरेकन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥
 स्त्रीधनं कन्यका हरदित्युक्तं स्वापेजया स्त्रीस्वापेक्षयैव कन्यका ।
 ततश्च स्त्रीकन्यकाशब्दयोः प्रतियोगिशब्दत्वाभावात्सापत्न्य-
 माता सापत्न्यादुहिता इति च गम्यते । ब्राह्मणीत्युत्तमजाति-
 प्रदर्शनार्थमतः शूद्रास्त्रीधनं ब्राह्मणीक्षत्रिया वैश्याकन्यका
 गृह्णाति । एवं वैश्यास्त्रीधनं ब्राह्मणी क्षत्रिया च क्षत्रियास्त्री-
 धनं ब्राह्मणीति । अत्रोत्तमजातीयाया एव सापत्न्याकन्यकाया
 धनग्रहणाभिधानाद्दीनजातीयसपत्नीदुहितृणामुत्तमजातीय -
 सपत्नीपुत्रसद्भावे धनग्रहणं नास्तीति गम्यते । पुत्रपौत्राभावे
 स्नाता तदभावे तत्सुता इत्येवंक्रमेण भ्रात्रादयो धनभाजः ।
 एतच्च स्त्रीधनं शुल्कव्यतिरिक्तमेव विभाज्यं शुल्कान्तु सोदरा-
 एव गृह्णीयुः ।

तथाच गौतमः ।

भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्द्ध्वं मातुरिति ।
 दुहित्रादिषु पौत्रपर्यन्तेषु विद्यमानेष्वपि भगिनीशुल्कं सोदरा-
 एव हरेशुरित्यर्थः । स्त्रीधनप्रसङ्गाद्वाग्दत्ताविषयं किञ्चिदुच्यते ।
 याज्ञवल्क्यः ।

दत्त्वा कन्यां हरन्दण्डोव्ययं दद्याच्च सोदयम् ।
 मृतायां दत्तमादद्यात्परिशोष्यीभयव्ययम् ॥
 वाचा कन्यां दत्त्वा तस्मिन्दीपाभावेऽपि तां हरन्* जाति-

* पिता हरन् इति पाठान्तरम् ।

द्रव्यगुणानुसारेण दण्डनीयो राज्ञा वाग्दाननिमित्तं यद्वरेण
तत्पित्रादिना व्ययीकृतं तत्सकलमपि सहृदिकं वराय देयम्* ।
वाग्दत्ता विवाहात्पूर्वं यदि सृता तदा यत्पूर्वदत्तमङ्गुरीयादि
शुक्लं तावद्वर आददीत किङ्कत्वा उभयव्ययं परिशील्य उभयो-
रात्मनः कन्याप्रदातुश्च व्ययं परिशील्य वाग्दानादिनिमित्तं
तद्वर्गद्वयव्ययीकृतधनं तस्मादङ्गुरीयादिरूपकन्याधनाहृहीत्वा-
वशिष्टं वर एवाददीत ।

यत्तु कन्यायै वाग्दानसमयात्पूर्वं प्रीत्या मातामह-
पित्रादिभिस्तस्या एव स्वत्वं कृत्वा† समर्पितं शिरोभूषणादि
तद्वहणे विशेषमाह

वीधायनः ।

ऋक्यं सृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदराः सदाः ।

तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे भवेत्पितुरिति ॥

प्रसक्त्यानुप्रसक्त्यां स्त्रियां जीवन्त्यामपि किञ्चिदुच्यते ।

योगीश्वरः ।

दुर्भिन्ने धर्मकार्ये च व्याधी सम्प्रतिरोधके ।

* कन्यां वाचा दत्त्वा तुभ्यं दातुं प्रतिजाने इति प्रतिश्रुत्य तस्मिन् वरे दोषाभावे निर्दोषि
सति तां कन्यामपहरन् अन्यस्मै ददञ्जातिद्रव्यगुणानुसारेण जातिद्रव्यगुणादिविषयका-
पराधानुसारेण राज्ञा दण्डनीयः वाग्दाननिमित्तं यजनं वरेण व्ययीकृतं कन्यादिभ्यो दत्तं
तत्सकलमपि तद्रव्ययीकृतं धनसमुदायमपि तत्पित्रादिना कन्यापित्रादिना हस्तिसञ्चितं
वराय प्रतिश्रुतवराय दीयं दातव्यं इति वर्तुलार्थः । † तस्याएव स्वयं कृत्विति कचिन्पाठः ।

‡ स्वयमिति पाठान्तरम् ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ॥ इति ।
 धर्मकार्येष्ववश्यकर्तव्ये सम्प्रतिरोधके वन्दीग्रहणनिग्रहादौ ।
 एषु द्रव्यान्तराभावे भर्ता स्त्रीधनं गृहीत्वा पुनस्तस्यै तद्वनं
 दातुं नार्हति अवश्यं दातव्यमिति नियमो नास्तीत्यर्थः ।
 प्रकारान्तरेण दातव्य एव । भर्तुर्वोक्तस्य लेखनुज्ञानादन्येषां
 जीवन्तीनान्तु तासां ये तद्वरेयुः स्ववासवाः ।
 तान् शिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥
 इति दण्डविधानात् । स्त्रीधनस्वरूपमप्याह
 याज्ञवल्क्यः ।

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।
 आधिवेदनिकाद्यञ्च* स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम् ।
 बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधियकमेव च ॥
 अध्यग्न्युपागतं विवाहकाले अग्निसमीपे नातुलादिभिर्दत्तम् ।
 आधिवेदनिकम् ।

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।
 न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वदं प्रकल्पयेत् ॥
 इत्युक्तञ्च । यस्या उपरि विवाहः क्रियते† साधिविन्ना सा चासौ
 स्त्री च अधिविन्नस्त्री तस्यै अधिवेदननिमित्तं धनमाधिवेद-
 निकं तत्समं दद्याद्यावदधिवेदनाया अलङ्कारणादि तावत्पूर्व-
 स्त्रियै दद्यादित्यर्थः । अत्र विशेषमाह न दत्तं स्त्रीधनमित्यु-

* आधिवेदनिकाश्चैव इति जीमूतवाहनसम्मतः पाठः । † कृत इति पाठान्तरम् ।

त्तरार्द्धमस्य चार्थो विवृतो मातुरंशकथनप्रस्तावे । आधिवेद-
निकायश्च आद्यगन्धेन कर्त्तनक्रयसंविभागपरिश्रहनिध्यधि-
गमादिप्राप्तमुच्यते ।

कात्यायनः ।

विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ ।
तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम् ॥
यत्पुनर्लभते* नारी नीयमाना पितुर्गृहात् ।
अध्यावाहनिकायश्च स्त्रीधनं तदुदाहृतम्† ॥
प्रीत्या दत्तञ्च यत्किञ्चिच्छया वा श्वशुरेण वा‡ ।
पादवन्दनिकञ्चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥
जड़या कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा ।
भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्व्या§ लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥
विवाहात्परतो यच्च लब्धं भर्तृकुले स्त्रिया ।
अन्वाधेयन्तु तद्व्यं लब्धं पितृकुलान्तथा ॥ इति ।
अथ विभक्तस्य स्वर्गातस्य पुत्रपौत्ररहितस्य

दायग्रहादिक्रमः॥ ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

* पत्युर्लभते इति कचित् पाठः । † अध्यावाहनिकं नाम तत्स्त्रीधनमुदाहृतमिति
जीमूतवाहनसम्मतः पाठः । ‡ पत्युः पतिगृहेऽपि वा इति पाठान्तरम् । § भर्तुः सकाशात्
पित्रोर्व्या इति जीमूतवाहनसम्मतः पाठः । ॥ दायग्रहाधिकारिक्रम इति पाठान्तरम् ।

तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सन्नद्धचारिणः ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्गातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं क्रमः ।

पत्नी विवाहसंस्कृता एकवचनन्तु जात्यपेक्षयाह । ततश्च यदा
सवर्णा असवर्णा वा ताः सर्वाश्चतुस्त्रिद्विकभागाः स्युरित्यनेन
क्रमेण विभज्य धनं गृह्णन्ति । पत्न्यभावे दुहितरः ।

तथाच कात्यायनः ।

पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ॥

यद्यनूढा भवेदिति विशेषोपादानात् जडानूढानां समवाये-
ऽनूढैव गृह्णाति तदभावे जडा । जडास्वपि दरिद्रा गृह्णाति
तदभावे तु सम्पन्ना कन्या स्त्रीधनं दुहितृणामप्रदानामप्रति-
ष्ठितानाञ्चेति गौतमवचनन्यायस्य पितृधनेऽपि समानत्वात् ।
दुहितृभावे दौहित्रीऽपि धनभाक् ।

यदाह विष्णुः ।

अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

पूर्वेष्वान्तु स्वधाकारे पौत्रदौहित्रका मताः ॥

अयमर्थो याज्ञवल्क्येनापि दुहितरश्चैवेत्यत्र चकारेण द्योतितः ।
दौहित्रस्याभावे पितरौ धनभाजौ । माता च पिता च
पितरौ अत्रैकशेषक्रमात् प्रतीतावपि विश्ववाक्ये क्रमप्रतीते-
र्विश्ववाक्यक्रमः कर्त्तव्यो दायग्रहणेऽपि । ततश्च प्रथमं माता
गृह्णाति तदभावे पिता । तच्च तथा पत्नी दुहितर इत्येतस्मिन्

समस्ते वाक्यसन्दर्भे च योऽयं क्रमः धनभागुत्तरोत्तर इति
वाक्यशेषेऽभिहितः तत्तत्कलमपि तथैवेत्यस्माभिरुपपादितं
मिताक्षराटीकायां सुबोधिन्यां व्यवहाराध्याये विस्तरभयान्नेह
लिखितम् । पित्रभावे भ्रातरस्तत्रापि प्रथमं सहोदराः सहो-
दराणामेकमाहकत्वेन सन्निकर्षात् । सहोदराणामभावे
भिन्नोदराः सन्निकर्षविशेषादेव धनग्रहणं स्मर्यते । अनन्तरः
सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेदिति सपिण्डाद्योऽनन्तरः
सन्निहितः प्रत्यासन्नः शरीरसम्बन्धेन तस्य प्रत्यासन्नस्य धनं
सपिण्डस्य धनं भवेदित्यर्थः । उभयविधभ्रात्रभावे तत्सुता भ्रातृ-
पुत्रास्तत्रापि प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्रास्तदभावे भिन्नोदरभ्रातृ-
पुत्राः । यदा* त्वेकस्मिन् भ्रातरि मृते तद्वनं पत्नी दुहितर-
इत्यनेन न्यायेन भ्रातृसम्बन्धित्वेन प्राप्तं प्राप्ते च तद्वनविभागा-
त्पूर्वमेवैको भ्राता मृतस्तत्पुत्राः सन्ति तदा तत्पुत्राणां पित्रतो
भागकल्पनेत्यनेन न्यायेन पित्रभागोऽस्त्येव । स्वपितुर्धनग्रहणा-
धिकारानन्तरं मृतत्वात् भ्रातृपुत्राभावे गोत्रजा धनभाजः
गोत्रजा इत्यनेन पितामही पितामहः†पितामहपुत्रास्तत्पुत्राश्च
तदभावे‡ प्रपितामह्यादयस्तेषामप्यभावे समानोदकाश्च गृह्यन्ते
तत्रायं क्रमः । भ्रातृपुत्राभावे पितामही तस्या अभावे पिता-
महः यथा मातृनन्तरमेव पितुरधिकारस्तथा पितामह्यनन्तरं

* यदा तु विभागात् पूर्वं एकोभ्राता मृत इति पाठान्तरम् । † प्रपितामहः प्रपिता-
महपुत्रा इति पाठान्तरम् । ‡ प्रपितामहादयः इति वा पाठः ।

पितामहस्याधिकारः । पितुरभावे भ्रातृणामिव पितामहस्या-
भावे पितृव्यास्तत्रापि सोदरभित्तोदरव्यवस्था पूर्ववदेव सा-
क्षात्पितामहीपुत्राः प्रथमं धनभाजस्तदभावे सापत्न्यपिता-
महीपुत्रास्तेषामप्यभावे भ्रातृपुत्रन्यायेन पितृव्यपुत्रास्तेषाम-
भावे प्रपितामही तस्या अभावे प्रपितामहस्तदभावे प्रपिता-
महपुत्राः भ्रातृन्यायेनैव तदभावे तत्पुत्रा इत्येवं सप्तमपुरुष-
पर्यन्तं वेदितव्यम् । एवं सप्तमपुरुषाधिकसपिण्डाभावे समा-
नोदकाः तत्रापि पूर्वोक्तरीत्या प्रत्यासत्तिविशेषो द्रष्टव्यः ।
गोत्रजानामभावे बन्धवो धनग्रहणाधिकारिणः । विविधा हि
बन्धवः आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्चेति । यथोक्तम्
वृद्धशतातपेन ।

आत्मपितुः स्वसुः पुत्रा आत्ममातुः स्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया पितृबान्धवाः ॥

मातुः पितुः स्वसुः पुत्रा मातुर्मातुः स्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥ इति ।

तत्रापि प्रथममन्तरङ्गत्वात् पाठक्रमेणात्मबन्धवो धनभाजस्तद-
भावे तथैव पितृबन्धवस्तदभावे तथैव मातृबन्धव इति क्रमः ।

बन्धूनामप्यभावे आचार्यस्तदभावे शिष्यः ।

तथाचापस्तम्बः ।

पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नसपिण्डस्तदभावे आचार्यस्तद-

भावेऽन्तेवासीति शिष्याभावे सत्रज्ञचारी एकाचार्यो-
पनीतोऽध्यापितो वा सत्रज्ञचारिणामप्यभावे श्रीत्रिया,
धनभाजः ।

यदाह गौतमः ।

श्रीत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य ऋक्थं भजेरन्निति ।
एकशाखाध्यायी श्रीत्रियस्तस्याप्यभावे ब्राह्मणमात्रः समीपस्थो
गृह्णाति ।

तथाच मनुः ।

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा ऋक्थभागिनः ।

त्रैविद्या शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥ इति ।

ब्राह्मणद्रव्यं कदाचिदपि राजा न गृह्णीयात् । यदाह
नारदः ।

ब्राह्मणार्थं च तन्नाशे दायादश्चेन्न कश्चन ।

ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथा ॥

मनुः ।

अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

क्षत्रियादिधनं सत्रज्ञचारिपर्यन्तानामभावेऽपि न ब्राह्मणी
गृह्णीयादपि तु राजैव गृह्णीयात् ।

यदाह मनुः ।

इतरेषान्तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः । इति ।

एवं पुत्रादिक्रमेण दायग्रहणप्रकारे सर्वत्र प्राप्ते कचिदपवाद-
माह

यान्नवल्कः ।

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामृक्थभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ॥

ब्रह्मचारी नैष्ठिकोपकुर्वाणकः सच्छिष्यः अध्यात्मशास्त्रश्रवण-
मननाद्युपेतः धर्मभ्राता भ्रातृत्वेनाङ्गीकृतः । एकतीर्थी एका-
श्रमी वानप्रस्थ एव 'स्वाश्रमनिकटवासी धर्मभ्राता चासावेक-
तीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी । अत्र क्रमशब्दः प्रतिलोमक्रमा-
भिप्रायः । वानप्रस्थस्य धनम्

अङ्गो मासस्य षष्ठां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अर्थस्य सञ्चयङ्गुर्ध्यात्कृतः*माश्वयुजि त्यजेत् ॥

इत्यनेन प्रकारेण यदुपार्जितं तदन्नादिरूपं वस्तु धर्मभ्रात्रेक-
तीर्थी गृह्णाति । यतेर्धनं वस्त्रपुस्तकादि सच्छिष्यो गृह्णी-
यात् । नैष्ठिकब्रह्मचारिणो धनं वस्त्रादिकमाचार्यो गृह्णी-
यात् ।

अथ संसृष्टिविभागः ।

तत्र यान्नवल्कः ।

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

अन्योदर्थस्तु संसृष्टी नान्योदर्थो धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि वा दद्यात्संसृष्टी नान्यमाहजः ॥

पूर्वं विभक्तं पुनरपि मिश्रीकृतं धनं संसृष्टं संसृष्टमस्या-
स्तीति संसृष्टी तस्य सृतस्य पुत्रपौत्ररहितस्य धनं पत्न्यां विद्य-
मानायामपि अपरः संसृष्टी गृह्णीयात् । संसृष्टीत्येकवचनम-
विवक्षितमतः संसृष्टिनो वा विभज्य गृह्णीयुः तत्पत्न्याश्च
पोषणं कुर्युः संसृष्टी च पितृभ्रातृपितृव्येष्वन्यतमेनैव नान्येन
तदाह

बृहस्पतिः ।

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येनाथवा प्रीत्या स च संसृष्ट उच्यते ॥

यद्यविज्ञातगर्भायां सृतपत्न्यां* सत्यां संसृष्टिनस्तद्धनं विभज्य
गृह्णन्ति पश्चादस्मादेव गर्भात्पुत्र उत्पद्यते तदा सृतसंसृष्टि-
धनं तत्पुत्रस्य दद्युः एवमुत्तरवाक्येऽपि विज्ञेयम् । सोदरस्य तु
सोदरः संसृष्टिनोधनं संसृष्टिमात्रो न गृह्णाति अपि तु सोदर-
एव† गृह्णाति न भिन्नोदरः ।

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमाहजः ॥

अन्योदर्यः सापत्न्यभ्राता यदि संसृष्टी तदा धनं गृह्णाति

अन्योदर्यः सापत्न्यभ्राता योऽसंसृष्टी तदा धनं न गृह्णीयात् ।

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपीत्यनेन वाक्येनैतदुक्तं भवति । सापत्न्यभ्रातुः

* सृतस्य पत्न्याम् । † सोदरस्यैकमाहजन्यस्य धनं सोदरएव गृह्णातीति पाठान्तरम् ।

संसृष्टित्वमेव धनग्रहणे हेतुरिति असंसृष्टीत्येतत्पदं काकाच्चिव-
 दुभयत्रान्वेति ततश्चासंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्ट इत्येतदेकं
 वाक्यान्तरमसंसृष्ट्यपि विभक्तधनस्य पुनर्मित्रीकरणरहितो-
 ऽपि संसृष्ट एकोदरः संसृष्टसोदरः संसृष्टिनो नृतस्य धनमाद-
 दीत अनेन चासंसृष्टस्यापि सोदरस्य धनग्रहणे सोदरत्वं
 हेतुरित्युक्तं भवति । अत्रेत्यसंसृष्टपदं पूर्ववदुत्तरेणापि
 सम्बध्यते । ततश्च संसृष्टो नान्यमाहज इत्येतदपरं वाक्यम् ।
 अस्मिन् वाक्ये संसृष्टशब्देन संसृष्ट्यभिधीयते न सोदरः
 संसृष्टः । संसृष्ट्यपि अन्यमाहजो भिन्नोदर एवं धनं गृह्णी-
 यात् । तत्रैवकारो मनुवचनानुसारेणाध्याहृतः एतदुक्तं भवति
 यत्रासंसृष्ट्येकोदरः संसृष्टी च भिन्नोदरस्तत्र सोदरत्वहेतोर्विद्य-
 मानत्वात्सोदरोऽप्यंशं लभते । संसृष्टित्वहेतोर्विद्यमानत्वात्
 भिन्नोदरोऽपि लभत इति ।

मनुरपि ।

विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठं तत्र न विद्यते ।

ज्यैष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्हरम् ॥

इत्यतोविषमविभागात्मकं कर्म नास्तीत्यर्थः । तथा

येषां ज्यैष्ठः कनिष्ठो वा ह्यीयेतांशप्रदानतः ।

न्मियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥

येषां संसृष्टिभ्रातृणां मध्येऽन्यतरो ज्यैष्ठः कनिष्ठो मध्यमो
 वांशप्रदानतोऽंशप्रदानेन विभागसमये ह्यीयेत स्वकीयांशात्-

च्युतो भवेत् । आश्रयमान्तरस्वीकारेण पातित्यादिना वा
उत म्रियते तस्य भागो न लुप्यते । अतएव तद्भागं पृथगुद्धृत्य
स्थापयेन्न विभज्य गृह्णीयुरित्यर्थः । उद्धृतस्य विनियोगप्रकार-
माह ।

सोदर्या विभज्युस्तं समेत्य सहिताः समम् ।

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥

इति वाक्यद्वये सोदर्या इति भ्रातर इति च पदद्वयोपादानात्
सोदर्यशब्देनैकोदरा भ्रातृशब्देन च भिन्नोदरा अभिधीयन्ते
अन्यथा वैयर्थ्यापत्तेः । भ्रातरो ये च संसृष्टा इत्यत्र संसृष्ट-
पदोपादानात् तत्प्रतियोगीभूतसोदर्या विभज्युुरित्यत्र च
संसृष्टपदानुपादानात्सोदर्या असंसृष्टा अपि गम्यते अतोऽस्य
श्लोकस्यायमर्थः तमुद्धृतमंशं सोदर्याः सहोदरा असंसृष्टा-
अपि समेत्य देशान्तरगतास्तथा आगत्य सहिताः सम्भूय समं
न्यूनाधिकभागरहितं यथा भवति तथा विभज्युः । तथा
भ्रातरो भिन्नोदराश्च समानजातीया ये च संसृष्टास्ते च तथा
सनाभयः सहोदर्या भगिन्यश्च एते सोदर्यभ्रातृप्रभृतयो भगि-
न्यन्ताः सर्वे समं विभज्य गृह्णीयुरित्यर्थः । असमानजाती-
यानां भिन्नोदरसंसृष्टिभ्रातृणान्तु चतुस्त्रिवेकभागाः स्युरित्य-
नेन क्रमेण विभागः । समशब्दस्य भिन्नजातीयभ्रातृव्यति-
रिक्तसमानजातीयभिन्नोदरभ्रातृजातीयभिन्नोदरभ्रातृविषयत्वे-
नापि चरितार्थत्वे चतुस्त्रिवेकभागाः स्युरित्यस्य बाधका-
भावात् ।

शङ्खः ।

भ्रातृणामप्रजाः प्रियात्कश्चिन्नैष्वजित वा ।
 विभजेरन्धनन्तस्य शेषास्तु स्त्रीधनं विना ॥
 भरणं वास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।
 रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्दुरितरासु च ॥
 इतरासु शय्यामरक्षन्तीषु ।

वृहस्पतिः ।

संसृष्टानान्तु यः कश्चिद्विद्यागौर्यादिनाधिकम् ।
 प्राप्नोति तस्य दातव्यो हंग्रः शेषाः समांशिनः ॥
 हंग्रदानं तादृगधिकधनप्राप्ती वेदितव्यम् । अत्र चायं निष्कृ-
 टार्थः भिन्नोदरसंसृष्टिभ्रात्रभावे सोदराणां मध्ये यः संसृष्टी
 सोदरः स एव सोदरस्य संसृष्टिनोऽपुत्रस्य सृतस्य धनं
 गृह्णाति असंसृष्टसहोदरभ्रात्रभावे भिन्नोदराणां मध्ये यः
 संसृष्टः स एव तद्धनं गृह्णाति अत्रापि समानजातीयासमान-
 जातीयभिन्नोदरभ्रातृषु चतुस्तिङ्गेकभागा इत्यनुसन्धेयम् । यदा
 सोदरा असोदराश्च संसृष्टिनस्तदा ते सर्वे गृह्णीयुः पूर्वोक्तरीत्या
 यद्यसंसृष्टाः सोदराः संसृष्टाश्च भिन्नोदरास्तथापि सोदरा-
 असोदराश्च गृह्णीयुः यद्यसंसृष्टा भिन्नोदराः संसृष्टाश्च सोदरा-
 स्तदा सोदरा एव सोदरमध्ये केचन संसृष्टाः केचन असंसृष्टा-
 स्तदा संसृष्टत्वसोदरत्वरूपहेतुद्वयबलात्संसृष्टिन एव गृह्णी-
 युरिति सर्वत्र स्त्री स्वभरणं*† लभते । एकमात्रजत्वभिन्नमात्र-

* धनं भरणञ्चेति पाठान्तरम् । † स्वाभरणमिति पाठान्तरम् ।

जत्व रूपविशेषेण भ्रातृषु येषं व्यवस्था दर्शिता सा पितृष्व-
सापत्न्यपितृष्वेष्वपि योज्या न्यायस्य समत्वादिति केचन ।
तदनुपपन्नं सोदरस्य तु सोदर इति विधायकं वाक्यं तत्रैव
सोदरस्याप्यविवक्षाकारणं नास्तीति सोदरस्य पितृष्वप्यपत्न्य-
कत्वाभावात्कीञ्चित् त्वत्यन्तविरुद्धत्वाच्च वचनविरोधात् न्यायस्तत्र
न प्रवर्त्तत इति सर्व्वमनवद्यम् ।

अथांशानर्हाः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

क्लीवोऽथ पतितस्तज्जः पङ्कुरुन्मत्तको जडः ।

अम्बोऽचिकित्स्यरोगश्च भर्त्तव्याः स्युर्निरंशकाः* ॥

तज्जः पतितादकृतप्रायश्चित्तादुत्पन्नः । पङ्कुरुः पादविकलः ।

उन्मत्तकः वातपित्तश्लेष्मसन्निपातग्रहावेशादुत्पन्नैरुन्मादैरप्रति-
समाधेयतथानिविष्टः । जडो विकलचित्तः इष्टानिष्टविचारणा-
शक्त इत्यर्थः । अचिकित्स्यरोगः अप्रतिसमाधेयराजरोगादि-
ग्रस्तः† । आद्यशब्देन पितृद्वेष्यादयो गृह्यन्ते ।

तथा नारदः ।

* पतितस्तत्सुतः क्लीवः पङ्कुरुन्मत्तको जडः । अम्बोऽचिकित्स्यरोगार्हो भर्त्तव्यासो
निरंशका इति जीसूतवाहनसम्मतः पाठः ।

† राजरोगः राजयक्ष्मरोगः ।

पितृद्विष्ट पतितः षण्डी यच्च स्यादौपपातिकः ।
 औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ॥
 वशिष्ठः ।

अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः ।
 आश्रमान्तराणि नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षुनामाश्रमाः ।
 मनुः ।

अनंशी क्लीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा ।
 उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥
 व्याधादिना निर्गतमिन्द्रियं यस्मात् स निरिन्द्रियः । एते
 अंशभाजो न भवन्ति भरणङ्कर्तव्यमेव ।
 तथाच मनुः ।

सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा ।
 यासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥
 सर्वेषामंशानर्हणान् अत्यन्तं यावज्जीवम् एतेषामनंशित्वं
 विभागात् पूर्वमप्रत्याख्येयदोषप्राप्तौ सत्याम् नतु विभक्तौ यदि
 विभागकाले दोषदुष्टौ विभागोत्तरकालमौषधादिना विनि-
 र्दुष्टः कृतप्रायश्चित्तो वा तदा विभक्तेषु सुतो जातः सव-
 र्णायां विभागभागित्वनेन न्यायेन अंशप्राप्तिरस्त्येव पतिता-
 दिषु पुंलिङ्गमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात् । अतो मातृपत्नी-
 दुहित्रादयोऽपि दुष्टा अनंशा एव क्लीवादय एवानंशा न तत्-
 पुत्रादयो दीपरहिताः ।
 तथाच याज्ञवल्क्यः ।

औरसाः क्षेत्रजास्तेषां निर्दीपा भागहारिणः ।

सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावद्वै भर्त्तृसात्कृताः* ॥

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥

क्षीवस्य क्षेत्रजएव पुत्रः इतरेषामौरसक्षेत्रजी केवलीरसक्षेत्र-
जयोर्ग्रहणादितरपुत्राणामंशो नास्तीति गम्यते । औरससम-
त्वात्पुत्रिकापि प्राप्नोति साप्यौरसपदेनैवोपात्ता । दुहितरसु
भर्त्तव्या विवाहपर्यन्तम् । एतेषां क्षीवादीनाम् अपुत्राः
पत्न्यः साधुवृत्तयः सदाचारा भर्त्तव्याः । व्यभिचारिण्यसु
निर्वास्याः ।

तथा ।

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ।

निर्वास्याः परं प्रतिकूलानां पोषणं कर्त्तव्यं व्यभिचारदीपा-
भावात् ।

अथाविभाज्यम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम् ।

भैत्रमीहाहिकश्चैव दायादानां न तद्वेत् ॥

* भर्त्तृसात्कृता यावत्सीमार्थे यावच्छब्दः अतएव विवाहपर्यन्तमिति स्वयं व्याख्यातम् ।
यावन्न भर्त्तृसात्कृता इति जीमूतवाहनसम्मतः पाठः ।

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हतमभ्युदरेत् यः ।

दायादेभ्यो न तदद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

पितृद्रव्याविरोधेन पितृद्रव्याविनाशेन एतच्च मैत्रादिषु सर्व-
त्रानुषज्यते । मैत्रं मित्रसकाशात्तन्ममीहाहिकं विवाहप्राप्तं
पितृक्रमायातमन्यैरपहृतं पित्रादिना सामर्थ्याभावादनुवृत्तं
यत्किञ्चिद्रव्यं पुत्रादीनां दायार्हाणां मध्ये इतरैस्तमेव साध-
येत्यनुज्ञातः सन्नुदत्ता अनुवृत्तेभ्यो दायदेभ्यस्तदनं न दद्यात् ।
स्वयमेवोदत्ता गृह्णीयात् । अन्यापहृतोदृतञ्चैव तु विशेषमाह
शङ्कः ।

पूर्वनष्टान्तु यो भूमिमैकयेदुदरेत् यमात् ।

यथाभागं लभन्तीत्ये* दत्त्वांश्चतुर्तीयकम् ॥

चतुर्थभागमुद्वर्चे दत्त्वावशिष्टां भुवमुद्वर्त्तुमहिताः सर्वे विभज्य
गृह्णीयुरित्यर्थः । अध्यापनवेदार्थव्याख्यानपारायणाध्यायना-
दिलब्धं विद्यालब्धं पितृद्रव्याविनाशेन लब्धं मैत्रादिधनस्या-
विभज्यत्वकथनात् । पितृद्रव्याविनाशेन लब्धमैत्रादिधनस्य
विभज्यत्वमुक्तं भवति । अत्र वचनोपात्तमैत्रादिविद्यालब्धानां
धनानामेव पितृद्रव्याविरोधेनेत्यत्र विशेषणम् । अतः पितृ-
द्रव्याविरोधेनापि प्रतिग्रहलब्धं विभजनीयमेव तथाच शिष्टा-
चारो दृश्यते ।

नारदः ।

* भजन्यन्ते इति जीमूतवाहनसम्मतः पाठः ।

कुटुम्बं विभ्रयाद्वातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।
भागं विद्याधनात्तस्मात्त लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥

कात्यायनः ।

परभक्तोपयोगिन विद्या प्राप्तान्यतनु या ।
तया लब्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥

मनुः ।

• अनुपन्नं पितृद्रव्यं अमेण यदुपार्जितम् ।
दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

अमेण सेवायुद्धादिना ।

तथा ।

वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमप्रचारश्च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥

वस्त्राणामविभाज्यत्वं धृतानामेव । पत्रं वाहनमश्वशिविकादि
तदपि यद्यस्य नियमेनारोहणसाधनं तत्र विभाज्यम् अथवा
पत्रशब्दोऽत्र लेख्यनिविष्टधनपरम् ।

तथाच ब्रह्मसतिः ।

ऋणमुदाह्य लेखितमिति ।

ऋणमुदाह्य दत्त्वा । अत्राविभाज्यमित्यनुवर्तते ।

कात्यायनः ।

धनं पत्रनिविष्टमिति ।

अत्रायमभिप्रायः यावत्पत्रनिविष्टं ऋणं नोद्ध्रियते तावदवि-
भाज्यमिति अथवा

वृहस्पतिः ।

उक्तप्रकारो विज्ञेयः पत्ररुद्धकृते खलु ।

युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकं भवेत् ॥

विक्रीय वस्त्राभरणं कृणुमुदाहृत्य लेखितम् ।

कृतान्नञ्चाकृतान्नेन परिवर्त्य विभाज्यते ॥ इति ।

अश्वादिबाहुल्ये तद्विक्रयोपजीविनां विभाज्यमेव । यदजा-

विकादि विषमत्वेनाविभाज्यम् तज्जीह्यास्य ।

तथाच मनुः ।

अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत् ।

अजाविकं सैकशफं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥

अलङ्कारोऽपि यो येन धृतः सोऽविभाज्यः ।

मनुः ।

पत्नी जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥

अत्र धृतत्वं नाम प्रीतिदानादिना प्रातिस्विकस्वत्वोत्पन्नत्वम्

कृतान्नं तण्डुलमोदकादि तद्यथासम्भवं सर्वैर्मिलित्वा भोक्तव्यम्

उदकं तदाधारः कृपादि एतदपि विषममेव न विभाज्यं किन्तु

पर्यायेण भोक्तव्यम् । स्त्रियो दास्योऽवरुद्धाश्च तत्र विषमसंख्या-

दास्यः पर्यायेण कर्म कारयितव्याः समसंख्यका विभाज्याः

अवरुद्धाः समा अपि न विभाज्याः ।

* कृणुमुदयाह्वयपीति ग्रन्थान्तरीयः पाठः । † एकसुरविशिष्टमन्त्रादि ।

यदाह गीतमः ।

स्त्रीषु संयुक्तास्त्रविभाग इति ।

संयुक्तास्त्रवरुडासु योगक्षेमम् अलब्धस्य लाभो योगः अलब्ध-
लाभहेतुभूतं श्रौतस्मार्त्ताग्निसाध्यम् इष्टं कर्म योगशब्देन
लक्ष्यते । लब्धपरिरक्षणं क्षेमलक्षणं लब्धलक्षणकारणीभूतवहि-
र्वेदिदानतडागारामनिर्माणादि पूर्त्तं कर्म क्षेमशब्देन लक्ष्यते ।
एतदुभयं पेटकमपि न विभाज्यम् । पितृद्रव्यविरोधापार्जित-
मपि न विभाज्यम् ।

क्षेमं पूर्त्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥ इति ।

लोकाच्चिस्मरणात् । योगक्षेमकारिणो मन्त्रिपुरोहितादयो
योगक्षेमशब्देनोच्यन्ते इत्यन्ये । शस्त्रचामरच्छत्रोपानहप्रभृतय-
इत्यपरे । प्रचारो गृहारामादिप्रवेशनिर्गममार्गः । अस्मिन्
प्रकरणे विषमत्वं नामांशदानापख्याप्तत्वं न त्विकडादि-
संख्याभिः तद्यथा चत्वारः पुत्रास्त्रयोऽग्राः तथाच अगवतुष्टया-
पर्याप्तत्वाद्द्वैपस्यम् । यच्च वचनान्तरम् ।

अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि ।

याज्यं क्षेत्रञ्च पत्रञ्च ॥ कृतान्नमुदकं स्त्रियः ॥

इति तद्भाष्यजानिः क्षत्रियादिपुत्रविषयम् ।

न प्रतियहभूर्देया क्षत्रियादिमुताय वै ।

इति विशेषस्मरणात् । याज्यं याजनलब्धम् । शीर्ष्यादिप्राप्त-
मविभाज्यमित्युक्तं तत्रापवादमाह ।

व्यासः ।

साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनादिकम् ।

शीर्ष्यादि नाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥

साधारणं समुदितं द्रव्यमाश्रित्य ।

याज्ञवल्क्यः ।

सामान्यार्हसमुत्थाने विभागो विपमः स्मृतः ।

समुदितार्थस्य कृषिवाणिज्यादिना सम्बर्द्धने । कृतेऽपि सर्वेषां
सम एव विभागः । नार्जकस्य द्वौ भागावित्यर्थः ।

अथ सर्वविभागशेषः ।

तत्र याज्ञवल्काः ।

अन्योऽन्यापहृतं द्रव्यं विभक्ते यदि दृश्यते ।

तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥

विभागानन्तरं अन्योन्यमपहृतं द्रव्यं ज्ञात्वा तत्समैरंशैर्विभ-
जेरन्न ज्येष्ठस्य विंश उद्धार इति विंशोद्धारक्रमेणेत्यर्थः ।

* यत्किञ्चिद्वाहनायुधमिति जीमूतवाहनसमानः पाठः । + सम्बर्द्धितेऽपीति
पाठान्तरम् ।

तथा ।

विभागनिर्द्धवे ज्ञातिबन्धुसाध्यभिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहज्ञेयैश्च यीतुकैः ॥

विभागानन्तरं कालान्तरे विभागो न जात इत्यपलापे कृतं
ज्ञातिभिः पितृबन्धुभिर्मातृबन्धुभिर्मातुलादिभिरुक्तलक्षणेः
साक्षिभिरलिखितेन विभागपत्रेण च विभागस्य भावनानिर्णयो
विज्ञेयः । तथा यीतुकैः पृथक्कृतगृहज्ञेयैश्च विज्ञेयः । पृथ-
क्कृष्यादिवर्त्तनेन पृथक्पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानेन च विज्ञेय
इत्यर्थः ।

नारद ।

विभागधर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्त्तनात् ॥

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते ।

विभागे सति धर्माऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

साक्षित्वं प्रतिभाव्यञ्च दानग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः कथञ्चन ॥

तथा ।

यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्धर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु सङ्गताः* ॥

* न चेत्कार्येषु सङ्गता इति जीमूतवाहनसम्मतः पाठः ।

स्वभागानपि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।
 कुर्युर्यथेष्टं तत्कर्त्तव्यमीशास्ते स्वधनस्य वै ॥
 ब्रह्मस्यतिः ।

विभक्ता अविभक्ता वा दायादाः स्यावरे समाः ।
 एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥
 आधमनमाधीकरणं* एतच्च व्यवहारसीकर्याभिप्रायेण ।
 पृथक्त्वभावाभिप्रायेण विभागेनैव पृथक्पृथक्त्वभावात् ।
 इह मदनपारिजाते मदननितिपालदानजलरुदे ।
 स्ववकस्त्वष्टम आसीदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥
 मतिर्येषां शास्ते प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः
 परं शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।
 चिरं चित्ते तेषां सुकुरतलभूते स्थितिमिधात्
 इयं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजातभट्टारमल्लिकादिविक्रदराजीविराजमान-
 श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदनपारिजाताभिधये

अष्टमः स्वकः ।

* नक्षकमिति यावत् ।

नवमः स्तवकः ।

अभिहिता वर्णाश्रमधर्माः । अथेदानीं तदुत्क्रमजनित-
दुरितापूर्वापहरणहेतुभूतः प्रायश्चित्तापरपर्यायो नैमित्तिक-
धर्मोऽभिधीयते । तत्र तावत् प्ररोचनार्थं पापकर्मफलादीनि
प्रदृश्यन्ते ।

हारीतः ।

अभक्ष्यभक्षणमभोज्यभोजनमपेयपानमयाज्ययाजनमस-
त्यतिग्रहः परदाराभिगमनं परद्रव्यापहरणं प्राणि-
हिंसा चेति शारीराणि । पारुष्यमदृतं विवादः
श्रुतिविक्रयश्चेति वाचिकानि । परोपतापनं पराभि-
द्रोहः क्रोधो लोभो मोहोऽहङ्कारश्चेति मानसानि ।
तदेतान्यष्टादश नैरयाणि कर्माणि यस्मिन् यस्मिन्वयसि
यः कर्माणि करोति शुभाशुभानि तस्मिन् तस्मिन्वयसि
शारीरवाचिकमानसानि आप्नोति एवं ह्यह ।

यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् ।

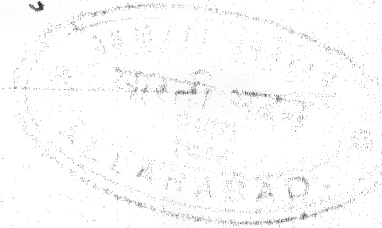
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमवाप्नुयात्* ॥

शरीरेण तु शरीरं वाङ्मयेन तु वाङ्मयम् ।

मानसं मनसा चैव स्वकर्मफलमश्नुते ॥

मनुः ।

* स तत्फलमवाप्नुयादिति पाठान्तरम् ।

चातुर्वर्ण्यस्य कर्त्तव्यमुक्तो धर्मस्त्वयानघ ।
 कर्मणां फलनिर्वृत्तिः* शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥
 स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।
 अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥
 शुभाशुभफलं सर्वं† मनोवाग्देहसम्भवम् ।
 कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥
 तस्येह त्रिविधस्यापि त्राधिष्ठानस्य देहिनः ।
 दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्याप्रवर्त्तकम् ॥
 त्रिविधस्योत्तममध्यमाधमरूपगतिभेदेन भिन्नस्य वाङ्मनःकाय-
 लक्षणाधिष्ठानभेदेनाधिष्ठानस्य वक्ष्यमाणपरद्रव्याभिधानरूप-
 दशलक्षणोपेतस्य । एवंविधस्य देहिनी मनः प्रवर्त्तकं विद्या-
 दशलक्षणान्येवाह ।

परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
 वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम्‡ ॥
 पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः ।
 असम्बद्धः प्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥
 अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
 परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥
 मानसं मनसा चैवमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।
 वाचा वाचा कृतङ्कर्म कायेनैव च कायिकम् ॥

* निश्चिन्तिमिति पाठान्तरम् । † कर्मैति पाठान्तरम् । ‡ त्रिविधं कर्म मानस-
 मिति पाठान्तरम् ।

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥

तथा ।

येन यांस्तु गुणैर्नैषां संसारान् प्रतिपद्यते ।
तान् समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥
देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः ।
तिर्थकत्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥
त्रिविधा त्रिविधेषा तु* विज्ञेया गौणिकी गतिः ।
अधमा मध्यमाग्र्याच† मध्यमद्विद्याद्विशेषतः ॥
स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः ‡
प्रशवश्च शृगालाश्च जघन्या तामसी गतिः ॥
हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा स्तेच्छा विगर्हिताः ।
सिंहव्याघ्रवराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥
चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दान्तिकाः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूतमा गतिः ॥
भल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाश्च कुवृत्तयः § ।
द्यूतपानप्रसक्ताश्च प्रथमा ¶ राजसी गतिः ॥
राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञश्चैव ॥ पुरोहिताः ।

* एषान्विति पाठान्तरम् । † अधमा मध्यमाग्र्याचेति पाठान्तरम् । ‡ सरीसृपा इति पाठान्तरम् । § शस्त्रवृत्तय इति मूलसंहितायां पाठः । ¶ जघन्येति मूलसंहितायां पाठः । ॥ राज्ञाश्चैवेति पाठान्तरम् ।

दानयुद्धप्रधानाश्च* मध्यमा राजसी गतिः ॥
 गन्धर्व्या गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।
 तथैवाप्सरसः सर्वा राजसीषूत्तमा गतिः ॥
 तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका† गणाः ।
 नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥
 यज्ज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतींषि वत्सराः ।
 पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥
 वेदवत्सरशब्दाभ्यां तदभिमानिन्यौ देवते लक्ष्येते ।
 ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मी महानव्यक्तमेव च ।
 उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥
 महान् बुद्धिः । अव्यक्तं प्रकृतिः ।
 एष सर्व्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः ।
 त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्व्वभौतिकः ॥
 यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते ।
 तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ॥ इति ।

अथ नरकाः ।

शङ्खलिखितौ ।

कुम्भीपाक रौरव महारौरव कूटशाल्मलि शिलासङ्घात
 वज्रकण्टकशयनान्यसिपत्रवनान्ययसुण्डाः पक्षिणः

* वादयुद्धप्रधानायेति मूलसंहितायां पाठः । † वैनायका इति पाठान्तरम् ।

पूयशोणितकईमाः केशकश्मलशैवालाः चारनयो
ज्वलिताङ्गारकुण्डाः स्तम्भकरम्भबालुका निस्त्रिंशमुत्तर-
निपाताः सूचिप्रतोदवेध्यः अत्योदकाः साग्निगत्ताः
प्रदीप्तायः पिण्डलोहकण्टकशयनानि नरकपञ्चराणि
कालसूत्राणि तीक्ष्णाग्राश्च शूलाः श्यावश्वलौ वज्र-
दंष्ट्रिणौ तप्तोदका वैतरणी एतेषु पच्यन्ते पापकर्म्मिण-
इति ।

यान्नवलक्यः ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ॥
अपञ्चात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान् ॥
तामिस्रं लोहशङ्खं महारौरवशाल्मली ॥
रौरवं कुड्मलं पूतिमृतकं कालसूत्रकम् ॥
संघातं लोहितोदञ्च ऋजीशं सम्प्रतापनम् ॥
महानरककाकोलसञ्जीवननदीपथम् ॥
अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च ।
असिपत्रवनं घोरं तपनञ्चैकविंशतिः ॥
महापातकजैर्वीरैरुपपातकजैस्तथा ।

* कुल्या इति पाठान्तरम् । † मकरपञ्चराणीति पाठान्तरम् । ‡ जना इति
पाठान्तरम् । § महानिरयशाल्मलीति मूलसंहितायां पाठः । ॥ कुड्मलमिति
पाठान्तरम् । ॥ सविषमिति मूलसंहितायां पाठः । ** सञ्जीवनमहापथमिति मूल-
संहितायां पाठः । †† चैवेति मूलसंहितायां पाठः । चारमिति पाठान्तरम् ।

अन्विता यान्त्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः ॥
यमः ।

सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्णस्त्रियकृन्त्रः ।
पतितैः सह संयुक्तः कृतघ्नो गुरुतल्पगः ॥
एते पतन्ति सर्वेषु नरकेश्वनुपूर्वशः ।
महापातकसंयुक्ता युगं तिष्ठन्त्यधोमुखाः ॥
रौरवे कूटसाक्षी च यश्च मिथ्याभिग्रंसति ।
कुलग्राहे पक्षवादी स चाप्यत्र पतेन्नरः ॥
कुलविषयसन्देहे तु उभाभ्यां वादिभ्यान्तु कुलग्राहे कुलज्ञाने
यः प्रमाणीकृतः कुलज्ञोऽपि सन् यः पक्षं वदति स पक्षवादी-
त्युच्यते ।

रौद्रे तु ब्रह्महा गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः ।
सुवर्णस्त्रियकृदसु गरदद्याग्निदायकः ॥
क्षत्रियं यो नरो हन्यात् शूकरं व्रजते तु सः ।
राजपत्नीं राजपुत्रं हत्वा राजभटान्नरान् ॥
तालके पच्यते सद्यो वैश्यं हन्ति च यो नरः ।
न्यासापहर्त्ता कुमतिर्विषमो यश्च वृत्तिषु ॥
तप्तकुम्भे स्वसृगामी गोघ्नो राजभटाश्च ये ।
उत्तमाधमवर्णयोः* विपरीतप्रवर्त्तनं ॥
वृत्तिवैषम्यं । राजभटा राजबलात् परोपद्रवकारिणः ते च
तप्तकुम्भे पतन्तीत्यर्थः ।

* उत्तमाधमवर्णयोरिति पाठान्तरम् ।

महाज्वाले दुहितरं क्षुषाङ्गत्वा च मातरम् ।

अजाविकः सौकरिकः स्तेनश्च क्रोधनो नरः ॥

रङ्गीपजीवी पशुहा शकुनी ग्रामयाजकः ।

अभक्ष्यभक्षो वान्ताशी विप्रो धर्मवहिष्कृतः ।

अगम्यगामी गरदो नरकं गरलं* व्रजेत् ॥

कौतूहलादिना पक्षिपोषकः शकुनी । भोजनार्थं स्वकुलगत-
वक्त्रा वान्ताशीति ।

कल्पतरौ ।

वेदविक्रयिणो ये च केशविक्रयिणो नराः ।

वेदानां दूषका ये च समयानाञ्च दूषकाः ।

समयानां शास्त्राविरुद्धानाम् ।

दूषकाः धर्मशास्त्राणां हेतुवादकुतूहलाः ।

एते विहङ्गमे घोरं पच्यन्ते पापकारिणः ॥

सर्वविक्रयकर्तारो मित्राणां भेदकारकाः ।

निर्मर्यादाः क्रोधनाश्च कदर्यैश्चर्यसंयुताः ।

कोटरे विनिपात्यन्ते बन्धुभक्षाश्च बाणिजाः ॥

दानोपभोगशून्यधनवत्त्वं कदर्यैश्चर्यम् । बन्धुपीडाकरा बन्धु-
भक्षाः । बाणिजाः निषिद्धवणिक्कर्मकराः ।

विमुखः पतिते चौरि मर्यादां यश्च लङ्घति ।

विमुख आचारशून्यः युहादिषु पराङ्मुखो वा पतितेऽपि युद्ध
एव विमुखादिविषये मर्यादां यो लङ्घयतीत्यर्थः ।

शाखामृगघ्नो गोघ्नश्च कृमिभक्षं व्रजन्ति ते ।

एकाकी मिष्टमश्नाति वञ्चयित्वा सुहृत्सुतान् ।

दारभृत्यातिथींश्चैव तथा सम्बन्धिवाग्धवान् ॥

उल्लङ्घनपितृदेवेभ्यः पशुघाती च यो वृथा ।

लालापि नरके घोरं दुर्गन्धे पचते नरः ॥

मानकर्त्ता कुलालश्च स्वर्णकारश्चिकित्सकः ।

पतन्ति नरके घोरं कूटकर्त्ता विषाशने ॥

मानकर्त्तादीनां सर्वेषां कूटकर्त्तेति विशेषणम् ।

देवब्राह्मणविद्वेष्टा गुरुं यश्चावमन्यते ।

अवाक्शिरः प्रपद्यन्ते रत्नं दूषयते च यः ॥

मांसं मद्यं सुरां लाक्षां गन्धान्वस्त्रं घृतं पयः ।

विक्रीणाति य एतानि स तु पूयवहं व्रजेत् ॥

आगारदाही† गरदो दुष्टः पापकृदेव च ।

पतन्ति रुधिरार्द्रैऽपि कृतघ्ना दाम्भिका नराः ॥

शूद्रहत्यान्तु यः कुर्यात्तथा यो‡ गुरुदूषकः ।

सीधुकन्धुकदण्डी कर्मकारो निराकृतिः ॥

* पात्यत इति पाठान्तरम् । † आगारारामदाही चेति पाठान्तरम् । ‡ शिष्यो व-
इति पाठान्तरम् ।

दण्डी निषिद्धदण्डग्राही कर्मकारः कर्मकाराधिष्ठाता, निरा-
कृतिरस्त्राध्यायः ।

अतितीव्र*श्चण्डवृत्तिरुपघातपरः शठः ।

श्रेणाजीवी कालहिकः पुत्तोपाध्याय एव च ॥

पुत्त उपाध्यायो यस्य स तादृशः ।

द्यूतसंयवहारी च प्राणिहिंसारताश्च ये ।

वैतरण्यां निपात्यन्ते ये च वा बन्धुघातकाः ॥

इत्येवमादीन्यन्यान्यपि वाक्यान्यनुसन्धेयानि ।

अथ कर्मविपाकः ।

याज्ञवल्काः ।

महापातकजान् घोरान्नरकान्यान्ति† दारुणान् ।

कर्मक्षयात्प्रजायन्ते महापातकिनस्त्वह ॥

मृगाश्चशूकरोद्गाणां ब्रह्महा योनिमृच्छति ।

खरपुक्कसवेणानां सुरापो नात्र संशयः ॥

पुक्कसः प्रतिलोमनिषादेन शूद्रां जातः । अम्बुष्टां वैदे-

हकेन जातो वेणः ।

क्षमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् ।

दण्णगुल्मलतानाञ्च क्रमशो गुरुतल्पगः ॥

ब्रह्महा क्षयरोमी स्यात्परापः श्यावदन्तकः ।
 हेमहारी तु कुन्खी दुश्कर्मा गुरुतल्पगः ।
 यो येन संवसेत्तेषां स तन्निजोऽभिजायते ॥
 एतच्चाकामकारे कामकारे अन्या अपि दुःखवडलाः तिर्य-
 म्योन्यादिषु सञ्चरन्ति ।

तथाच मनुः ।

खशूकरखरोट्टाणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् ।
 चाण्डालपुङ्गसानाञ्च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥
 याज्ञवल्क्यः ।

अनहर्त्तामयावी स्यात् सूको वागफहारकः ।
 क्रान्द्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः ।
 तैलहृत्तैलपायी स्यात्पूतिवक्त्रस्तु सूचकः ॥
 परस्य योषितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च ।
 अरण्ये निर्जले देशे* भवति ब्रह्मराक्षसः† ॥
 हीनजाती प्रजायेत पररत्नापहारकः ।
 पत्रशाखां‡ शिखी हृत्वा गन्धान् कुकुन्दरिः शुभान् ॥
 मूषको धान्यहारी स्याद्यानमुद्रः फलङ्कपिः ।
 जलं प्लवः पयः काको गृहकारीत्युपस्कारम् ॥
 दधि§ दंशः बलं गृध्रो गाङ्गोधाग्निं वक्त्रस्तथा ।

* निर्जले घोर इति मूलसंहितायां पाठः । † अरण्ये निर्जले देशे जायते ब्रह्मराक्षस इति पाठान्तरम् । ‡ पत्रशाकशिखी हृत्वा मूलसंहितायां पाठः शिखीति आर्थः शिखिनं वक्ष्यमिष्यर्थः । § मध्विति पाठान्तरम् ।

श्वित्री वस्त्रं सारसञ्च चिरी लवणहारकः ॥

प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तैयकर्माणि ।

द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः ॥

शङ्खः ।

ब्रह्महा कुष्ठी तैजसापहारी मण्डली देवब्राह्मणक्रोशकः
खलतिः गरदाग्निदाबुन्धत्तौ गुरुप्रतिघ्राहन्तापहारी
गोघ्नश्चान्धः धर्मपत्नीं मुक्ता अन्यत्र प्रवृत्तः शब्दवेधी
प्राणिविशेषः कुण्डाशी भगभक्तो देवब्राह्मणस्वापहारी
पाण्डुरोमी न्यासापहारी काणः स्त्रीपण्योपजीवी पण्डः
कौमारदारत्यागी दुर्भगः मिष्टैकाशी वातगुल्मी अभक्ष्य-
भक्षको गण्डमाली ब्राह्मणीगामी निर्वीजी क्रूरकर्मा
वामनो वस्त्रापहारी पतङ्गः शय्यापहारी क्षपणकः शङ्ख-
शक्त्यपहारी कपाली दीपापहारी कौशिको मित्रध्रुक्
क्षयी मातापित्रोराक्रोशकः खण्डनकारक इति वृद्ध-
गौतमः । अनृतवाक् सुहृर्मुहुः संलग्नवाक् जलो-
दरी दारत्यागी कूटसाक्षी स्त्रीपदी उच्छूनजह्वचरणो
विवाहविघ्नकर्ता च्छिन्नोष्ठः अवगोरणकर्ता च्छिन्नहस्तो
पितृघ्नो मातृघ्नो वा नेत्रविकलः स्नुषागामी वात-
वृषणः स्थूलः चतुष्पथे मूत्रविसर्जने मूत्रक्षच्छी कन्या-
दूषकः षण्डः ईर्ष्यालुर्मिश्रकः पित्रादिविवदमानोऽप-
हारी न्यासापहारी अनपत्यो रत्नापहारी अत्यन्तद-
स्त्रिहो विद्याविक्रयी पुरुषः मृगः वेदविक्रयी द्वीपी बहु-

याजको जलप्लवः अयाज्ययाजको वराहः अनिमन्त्रित-
 भोजी वायसः मिष्टैकभोजी वानरः यत्र तत्राश्रन्
 मार्जारः कक्षवनदाही खद्यातो दारिकाचार्यी
 मुखविगन्धः पर्युषितभोजी कमिः अदत्तादायी क्ली-
 वही मत्सरी स्मररोऽन्युक्तादी मण्डलकुष्ठी शूद्राचार्यः
 खपाको गोहर्ता सर्पः स्नेहापहारी जयी अत्रापहार्य-
 जीर्णी ज्ञानापहारी मूकः चाण्डालीपुङ्गसीगमने
 अजगरः प्रव्रजितागमने मरुपिशाचः शूद्रागमने दीर्घ-
 कीटः सवर्णाभिगामी दरिद्रो जलहारी मत्स्यः
 क्षीरहारी बलाकः वार्धुषिकोऽङ्गहीनः अविक्रयविक्रयी
 गृध्रो राजमहिषीगामी नपुंसको राजाक्रोशको गर्हभो
 गोगामी मण्डूकः अनध्यायेऽध्ययने शृगालः परद्रव्याप-
 हारी परप्रेथो मत्स्यवधे गर्भवासीत्येके अनूर्ध्वगामिन
 इति ।

अनूर्ध्वगामिनो नरकगामिन इत्यर्थः ।

मनुः ।

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हत्वा दोषमवाप्नुयुः ।

एतेषामपि जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ इति ।

अथ प्रायश्चित्तकर्तव्यतानिर्णयः ।

शौतमः ।

अथ खल्वयं पुरुषः पापकर्मणा लिप्यते । यद्यैतदया-

ज्ययाजनमभक्ष्यभक्षणमवद्यवदनं शिष्टस्याक्रिया प्रति-
षिद्धसेवनमिति तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति
मीमांसान्ते न कुर्यादित्याहुः । नहि कर्म क्षीयत इति
कुर्यादित्यपरं पुनस्तीमेनेष्टा पुनः सवनमायान्तीति
विज्ञायते । ब्राह्मस्तीमेनेष्टा तरति सर्वं पाप्मानं
तरति ब्रह्महत्यायोऽश्वमेधेन यजते अग्निष्टुताभिगम्य-
मानं याजयेदिति च ।

शिष्टस्याक्रिया विहितस्याकरणे नहि कर्म क्षीयत इति
फलोपभोगमन्तरेणेत्यर्थः । कुर्यादित्यपरमिति सिद्धान्त-
इत्यर्थः । पुनस्तीमेनेत्यादि श्रुत्युक्तेन प्रायश्चित्तरूपेण पुनस्ती-
मेनेष्टा पुनरपि सवनं प्रातर्मध्यन्दिनं सायं सवनसाध्यं कर्म
आयान्ति तत् कर्मानुष्ठानयोग्या भवन्तीत्यर्थः ।

याज्ञवल्काः ।

विहितस्यानुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

तस्मात्तेनेह कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।

एवमस्यान्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसीदति ॥

हारीतः ।

यथा चारोपस्वेदचण्डनिर्णीदनप्रक्षालनादिभिर्वासांसि
शुध्यन्ति एवं तपोयज्ञदानैः पापकृतः शुद्धिमुपयान्ति
ध्यायमाना इवाग्नी धातवी दीपेभ्यस्तस्माद्विश्रम्भा-
त्स्नेहालोभात् प्रमादादशुभङ्गत्वा सद्यः शीघ्रं समा-

चरेत्* । न ह्यशुद्धानामयं लोको न पर इत्याचार्याः ।
एवं ह्याह ।

कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निषेवते ।
तदाभ्यासो हरत्येनं तस्मात्कल्याणमभ्यसेत् ॥ इति ।
चण्डनिर्णोदनं चुल्लाधिश्रयणादिना तत्क्लेदनम् ।
अङ्गिराः ।

प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥
पापङ्गत्वाभिमुख्येन नाहमस्मीति पूरुषः ।
चिकीर्षन्नेव कल्याणं यद्विधानोऽनसूयकः ॥
वाञ्छनः कर्मसम्भूतं मन आविष्करोति यः ।
विकर्मणा तप्यमानः पापादिपरिमुच्यते ॥
उदय*नुद्यदादित्यस्तमः सर्वं व्यपोहति ।
तद्वत्कल्याणमातिष्ठन् सर्वं पापं व्यपोहति ॥
अत्र कल्याणशब्दः प्रायश्चित्तपरः ।

अथ कामाकामकृतपापेषु प्रायश्चित्तकर्तव्यता-
विकल्पः ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।
कामतो व्यवहार्यसु वचनादिह जायते ॥

* आरभेदिति श्रुत्यान्तरीयः पाठः । † उद्वृत्तिरिति शूलपाणिनिसम्मतः पाठः ।

अज्ञानकृतमेव ब्रह्महत्यादिपापं प्रायश्चित्तैर्वक्ष्यमाणैश्चैरप-
गच्छति । कामतो ज्ञानकृतमहापातकादि प्रायश्चित्तैर्नापैति ।
अपि तु प्रायश्चित्ते कृते वचनादिह लोके व्यवहार्यो भवती-
त्यर्थः । एतच्च कामकृतमहापातकानां मरणान्तिकप्राय-
श्चित्तव्यतिरिक्तविषयम् । मरणान्तिकप्रायश्चित्ते कृते इह
लोके प्रयोजनाभावात् पारलौकिकमेव प्रयोजनं कल्पनीयम् ।
एतच्च पापापनोदनमेवेति मरणान्तिकैः पापमपगच्छतीति
सिद्धम् । छागलेयोऽपि ।

प्रायश्चित्तमकामानां कामावाप्ती न विद्यते ।

उपपातक एव स्यात्तथा चात्मोपघातने ॥

अस्यार्थः । कामावाप्ती ज्ञानपूर्वकपापे नरकभोगनिवारकं
प्रायश्चित्तं न विद्यते । उपपातकात्महननयोस्तु ज्ञानपूर्व-
कत्वेऽपि स्याद्विद्यत एवेति आत्महननार्थं विप्रभक्षणे कृते यदि
जीवति तदा प्रायश्चित्तं विद्यते यदा मृतः तदा तद्धितेषुना
कर्त्तव्यमित्युभयथापि प्रायश्चित्तं विद्यते इति न विरोधः ।

मनुः ।

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।

कामकारकतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥

अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति ।

कामतस्तु कृते मोहप्रायश्चित्तैः पृथक् पृथक् ॥

इन्द्रो यतीन् शालाहकेभ्यः प्रायश्चित्तं*मञ्जीलवागभ्यवदत् स-
प्रजापतिमुपाधावत् तस्यायमुपह्वयाख्यं प्रायच्छदित्यादि
श्रुतिनिदर्शनम् । तस्मात्कामकारकतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ती-
त्यर्थः श्रुतेस्त्वयन्तात्पर्यार्थः शालाहकेभ्यः श्वविशेषेभ्यो यतीन्
बुद्धिपूर्वकं खादयितुं प्रदत्तवते इन्द्राय प्रजापतिरुपह्वयाख्यं
कर्म प्रायश्चित्तत्वेन दत्तवान् तस्मात्कामकारकतेऽपि प्राय-
श्चित्तमस्तीति ।

हारीतः ।

मनसा कल्पयति वाचा वदति कर्मणा करोतीति ।
कामकृतमग्न्यशन्यनशनवदभिघातकं भवितव्यं तस्मा-
दकामकृते प्रायश्चित्तं कामकृतेऽप्येके । इति ।

देवलः ।

यत्स्यादनभिसन्धाय पापकर्म सकृत्कृतम् ।
तस्येयं निष्कृतिः प्रोक्ता धर्मविद्भिर्मनीषिभिः ॥
विधेः प्राथमिकात्तस्माद्वितीये द्विगुणं स्मृतम् ।
तृतीये त्रिगुणं कृच्छ्रं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥
अभिसन्धिकृते पापे सकृदा नेह निष्कृतिः ।
अपरे निष्कृतिं प्राहुरभिसन्धिकृतेऽपि च ॥

* इन्द्रो यतीन् शालाहकेभ्यः प्रायच्छत् तमञ्जीलवागिति शूलपाणिस्मृतः पाठः
एवं कश्चित् पुस्तकेऽपि दृश्यते । † कृतमिति पाठान्तरम् ।

अत्र कच्छमिति विहितप्रायश्चित्तोपलक्षणम् । चतुर्थे नास्ति
 निष्कृतिरित्यस्यायमर्थः । यथा अज्ञानात् द्वितीयवारकृते
 पापे द्विगुणं प्रायश्चित्तम् । तथा तृतीयवारे त्रिगुणम् । एवं
 चतुर्थवारे कृते पूर्वव्यायेन चतुर्गुणं प्रायश्चित्तेन निष्कृतिर्न
 अपित्वधिकेनैवेति केचन । अपरे तु चतुर्थे तु प्रायश्चित्तमेव
 नास्तीति वदन्ति । वयन्तु ब्रूमः । प्रथममभिसन्धिकृते महा-
 पातके द्वादशवार्षिकं द्वितीयवारे कृते द्वे तृतीयवारे कृते त्रीणि
 चतुर्थे चत्वारि इति द्वादशवार्षिकानि दय भवन्ति । एतेषा-
 माचरणकालो विंशत्युत्तरग्रतं शरदो भवन्तीति । एतावता-
 युषोऽभावात् कर्तुमशक्यत्वेन प्रायश्चित्ताभावो न तु स्वरूपत
 एव प्रायश्चित्ताभाव इति । कासु च श्रुतिस्मृतिषु बुद्धिपूर्व-
 कृते प्रायश्चित्तं नास्तीत्युक्तं कासु च विद्यत इति । तत्रेयं
 व्यवस्था । मरणान्तिकप्रायश्चित्तं सर्वत्र महापातकेषु विद्यत
 एव । कामात्तु द्विगुणं प्रोक्तमित्यादिवचनबलाद्द्वादश-
 वार्षिकादिद्विगुण्यादियुक्तप्रायश्चित्तमपि विद्यते । तेन प्रायश्चि-
 त्तेन च इह लोके व्यवहार्यत्वनित्यकर्मानुष्ठानप्रतिबन्धक-
 पापशक्त्यपनयनं भवति । तथाच कर्मस्वधिकारादिहित-
 कर्मणा प्रत्यवायाभावेन पापान्तरं नोत्पद्यते । अतः प्राय-
 श्चित्तमस्तीति प्रायश्चित्तास्तित्वप्रतिपादकवचनानामभिप्रायः
 परलोके या नरकोपभोगहेतुभूता पापशक्तिस्तस्या अनपायस्ता-
 दृशशक्त्यपनायकप्रायश्चित्ताभावात् । प्रायश्चित्तं नास्तीति
 प्रायश्चित्ताभावप्रतिपादकवचनानामभिप्रायः ।

अथ कृच्छ्रादिलक्षणानि ।

तत्र पादकृच्छ्रमाह याज्ञवल्क्यः ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैवायं पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥

एकभक्तेन द्विवैवोक्तकाले एककालकृतभोजनेन तथा रात्रि-
वृत्तकाले सकलकृतभोजनेन नक्तेन दिवारात्रौ त्वप्रार्थितेन
याचनभोजने*नायाचितेन परकीयावस्थ स्त्रीयावस्थ च याचनं
न कुर्यात् ।

तथाच गौतमः ।

अथापरं ब्राह्मं न कश्चन याचेतेति न रात्रौ न दिवा
भोजनमुपवासः केचन एवं चतुरहःसाध्यः पादकृच्छ्रः
प्रकीर्तितः ।

एकभक्तादौ आससंख्यानियमः पराशरेणोक्तः ।

सायन्तु द्वादश आसाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।

चतुर्विंशतिर्व्या याच्या परं निरशनं स्मृतम् ॥

सायं नक्ते प्रातरेकभक्ते ।

आपस्तम्बस्तु प्रकारान्तरेणाह ।

* बहुपुष्पकेषु दशनात् रचितः परन्तु असंलग्न एव ॥

सायं द्वाविंशतिः यासाः प्रातः षड्विंशतिस्तथा* ।

चतुर्विंशतिर्वाऽयाचा† परं निरशनं स्मृतम्‡ ॥ इति ।

कुक्कुटाण्डप्रमाणाः सूर्यया चास्यं विशेत्सुखम् ॥ इति ।

अनयोश्च पक्षयोः शक्त्यपेक्षया विकल्प एवमुत्तरत्रापि शक्त्यपेक्षया विकल्पो विज्ञेयः । आपस्तम्बस्तु चतुर्धा प्राजापत्यं कृच्छ्रं विभज्य वर्ष्मानुक्रमेण पादकृच्छ्रव्यवस्थामाह ।

त्राहं निरशनं पादः पादश्चायाचितं त्राहम् ।

सायं त्राहं तथा पादः पादः प्रातस्तथा त्राहम् ॥

प्रातःपादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्यस्य दापयेत् ।

अयाचितन्तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतम् ॥

प्रातःपादः एकभक्तत्रयं सायंपादो नक्तत्रयम् । अयाचितम् अयाचितत्रयं त्रिरात्रमुपवासत्रयं अयाचितपाद उपवासपादश्चेति पादद्वयं मिलित्वा अर्द्धकृच्छ्रः नक्तपादरहितमवशिष्टं पादत्रयं पादोनकृच्छ्रः ।

यदाह स एव ।

सायम्यातर्विनाहं स्यात्पादोनं नक्तवर्जितम् । इति ॥

अर्द्धकृच्छ्रस्य प्रकारान्तरमप्याह स एव ।

सायम्यातस्तथैवैकं दिनद्वयमयाचितम् ।

दिनद्वयञ्च नाश्नीयात्कृच्छ्राहं तद्विधीयते ॥

* स्मृतेति पाठान्तरम् । † अयाचिते चतुर्विंशः इति शूलपाणिसम्मतः पाठः ॥

‡ परं निरशनास्त्रय इति पाठान्तरम् ।

अथ प्राजापत्यकृच्छ्रः ।

यान्नवल्करः ।

यथाकथञ्चित्तिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ।
 यद्योक्ती दिनचतुष्टयात्मकः पादकृच्छ्रः स एवायमित्यनेन निर्दि-
 श्यते । अयं पादकृच्छ्रो यथाकथञ्चित्तिगुणः प्राजापत्यो भवति ।
 यथाकथञ्चिदित्यनेन चत्वारः पक्षाः उपात्ता एकभक्तेन नक्तेन
 तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैवायमित्येतरक्रमेणैकभक्ता-
 दीनामानुलोम्येन स्वस्थानवृद्धिरित्येकः । प्रातिलोम्येन स्वस्थान-
 वृद्धिरिति द्वितीयः । दण्डकलितवदावृत्तिरिति तृतीयः ।
 सर्वत्र जपादितश्चतुर्थः ।

तत्रायं पक्षमाह मनुः ।

त्रयं प्रातस्त्यहं सायं त्रयमद्यादयाचितम् ।

त्रयं परञ्च नाश्रीयात्प्राजापत्यञ्चरन्नरः* ॥

अत्रैकभक्तादीनां स्वस्थान एवाभिवृद्धत्वात् स्वस्थानवृद्धिः ।
 द्वितीयमाह वशिष्ठः ।

प्रातिलोम्यञ्चरियुक्ताः कृच्छ्रं चान्द्रायणीत्तरम् ।

उपवासत्रयमयाचितत्रयं नक्तत्रयमेकभक्तत्रयमिति प्राति-
 लोम्यम् ।

तृतीयमपि स एवाह ।

* चरन् दिज इति पाठान्तरम् ।

अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम् ।

अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरहो परौ ॥

पराकशब्द उपवासपरः ।

तथा ।

अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्हर्म्मभृतां वरः ।

बालहृदातुरेष्वेवं शिशुकच्छमुवाच ह ॥ इति ।

चतुर्थं पक्षमाह अङ्गिराः ।

तस्माच्छूद्रं समासाद्य यथा धर्मपथे स्थितम् ।

प्रायश्चित्तम्प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम् ॥

जपाद्यधिकारवदुद्देश्येति कर्त्तव्यताविशेषमाह

गौतमः ।

अथातः कच्छान् व्याख्यास्यामी हविष्यान् प्रातराशान्
भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्नीयात्* । अथापरं त्रहं नक्तं
भुञ्जीताथापरं त्रहम् न कथञ्चन याचेताथापरं
त्रहमुपवासी तिष्ठेद्दहनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः
सत्यं वदेदुद्वेगं न सम्भाषेत रौरवं यौधाजयं जपन्नित्यं
प्रयुञ्जीतानुसवनमुदकोपस्पर्शमापो हिष्ठेति तिसृभिः†

* रात्रीर्नयेदिति शुक्लपणिगार्त्तसम्मतः पाठः । † आपी हिष्ठामथीमुवस्ता न जर्जे
दधातन महेरणाय चक्षुसी यो वः शिवतमी रसस्तस्य भाजयतेह न जशतीरिव मातरः
तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जित्वथ आपी जनयथा च नः ।

पवित्रवतीभिर्मार्ज्यीत। हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः
 इत्यष्टाभिर्योदतर्पणम्। नमो हमाय संहमाय
 धुन्वते तापसाय पुनर्वसवे नमो नमो मीच्यायौर्म्याय
 सुविन्दाय वसुविन्दाय वसुदे सर्वविन्दाय नमः। पराय
 सुपराय महापराय पारदाय पारद्वे नमो रुद्राय
 पशुपतये महते देवाय त्र्यम्बकाय एकचरणायाधिप-
 तये हराय सर्वेशानाय उग्राय वज्रिणेऽभिनिने
 कपर्दिने नमः। सूर्यायादित्याय नमो नीलग्रीवाय
 शितिकण्ठाय नमः। कृष्णाय पिङ्गलाय नमो ज्येष्ठाय
 वृद्धायेन्द्राय हरिकेशाय ऊर्ध्वरेतसे नमः। सत्याय

‡ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः कश्यपो यास्विन्द्रः। अग्निं या गर्भ-
 म्दधिरे विरूपाक्षा न आपः शः स्यो ना भवन्तु (१) ॥ यासां राजा वरुणो याति मध्ये
 सत्यावृते अवपश्यन् जनानाम्। मधुयुतः शुचयो याः पावकास्तान् आपः शः स्यो ना
 भवन्तु (२) ॥ यासां देवा दिवि कृण्वन्ति भर्तुं या अन्तरिक्षे बहुधा भवन्ति। याः पृथिवीं
 पयसोन्दन्ति ॥ १ ॥ शुक्रास्ता न आपः शः स्यो ना भवन्तु (३) ॥ शिवेन सा चक्षुषा
 पश्यतापः शिवया तनुवीप सृशत त्वचं मे। सर्वांश्च अग्रीं रघुषदी हुवे वो मयि वचो
 बलमोजी निषत्त (४) ॥ यददः सम्प्रयतीरह्वावनदता हते। तस्मादा आ नद्यो नामस्य
 तावी नामानि सिन्धवः (५) ॥ यत्प्रेषिता वरुणेन ताः शोभन् समवलगत ॥ २ ॥
 तदाप्रोदिन्दी वो यतीस्तस्मादापो अरु स्थ न (६) ॥ अपकामं स्वन्दमाना अविवरत वो
 द्दिकम्। इन्दी वः शक्तिभिर्देवीस्तस्माहाणोम वो हितम् (७) ॥ एको देवी अप्यतिष्ठत्
 स्वन्दमाना यथावशम्। उदानिषुर्महोरिति तस्मादुदकसृज्यते (८) ॥ कृष्णयजुः ५ अ।

पावकाय पावकवर्षाय कामाय कामरूपिणे नमो
दीप्तय दीप्तरूपिणे नमः । सौम्याय पुरुषाय नमः ।
सुमनः पुरुषाय मध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे
नमः । चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे नमः । इति ।
तथा एतदेवादित्योपस्थानमेतत् एवाज्याहुतयो द्वादश-
रात्रस्यान्ते चरुं अर्पयित्वा एताभ्यो जुहुयात् । अग्नये
स्वाहा सोमाय स्वाहा अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामि-
न्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये अग्नये
स्विष्टिकृते इत्यन्ते ब्राह्मणभोजनमिति ।

अस्यार्थः । हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्रीय-
दिति प्रातराशनेकभक्तानितेष्वेकभक्तदिनेषु तिसृष्वपि तिस्रो-
रात्रीर्नाश्रीयद्रात्रिषु भोजनं न कुर्यात् । तिष्ठेद्दहनि रात्रा-
वासीत क्षिप्रकाम इति यस्तु प्राजापत्यकृच्छ्रत्रयोपनोद्यात्पाप-
क्षिप्रमेकेनैव कृच्छ्रेण विमुक्तो भविष्यामीत्येवं कामयते अयम-
हन्यवश्यकर्मा विरुद्धेषु कालेषु तिष्ठेद्रात्रावासीत तथा रौरवं*

* रौरवम् । पुनानः सोमाश्चारा२३४या । आपी वसानो अर्षस्वारवधायीनि-

३२ १२ २ १ २ २ १२ २
शतस्य सार३दसाइ । ओहा३उवा । उक्ती देवी हिरा२३हाइ । ओहा३उवा ।

१ २ ४५ ४
खया । औ३हीवा । ही५इ । डा ।

यौघाजयं* सामजपं कुर्यात् । अनुसवनं सन्ध्यात्रय उपसर्जनं
स्नानं त्रिसवनस्नानमित्यर्थः । हिरण्यवर्णादित्यष्टाभिरपि मार्जन-
मेव । एतच्च मार्जनं कुर्यात्स्नानानन्तरमेव ।

अथोदकतर्पणम् ।

तत्र मन्त्राः ।

नमो हमायेत्यादयः ।

अत्र मन्त्रसन्दर्भस्यादावन्ते च नमःशब्दश्रवणादन्त्रादावन्ते च
नमःशब्दो भवति तथा चैवं मन्त्रप्रयोगः । नमो हमाय
संहमाय धुन्वते तापसाय पुनर्वसवे नमः इति । एवं नमो
मौज्जमायेत्यारभ्य सर्वविन्दाय नमः इत्यन्तमेको मन्त्र एवमुत्त-
रत्रापि द्रष्टव्यम् । एवं त्रयोदशमन्त्रैस्तर्पणं कुर्यात् । ततश्च
एतदेवादित्यस्थीपस्थानं एतदेव मन्त्रजातमादित्योपस्थानम् ।
आदित्योपस्थानसाधनं कार्यकारणयोरभिदोषचारः तर्पणान-
न्तरमेतैरेव मन्त्रैरादित्योपस्थानं कुर्यादित्यर्थः । एता एव

* यौघाजयम् । ३२ पुनः१ । नाः सी । म । धारा२।३।४या । आपो१ ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
वसा२ । न आ१।४।५ । पा२।३।४ । सी । आरात्मधाः । धी । नि । स्वता१ ।
३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
स्य सा३।४।५ । दा२।३।४सी । उक्ताः । दा३वी१ । हिरा३।४।५ । ह्या२।३।४याः ॥

सामवेदसंहिता [दशरात्रपर्व १ प्र. १५, २।३ सा.] ।

आज्याहुतयः अत्राप्यभेदोपचार एतैरेव मन्त्रैराज्यहोमः कर्त्तव्यः
स च लौकिकाम्निं प्रतिष्ठाप्य एवं प्रतिदिनं कृत्वा द्वादश-
रात्रस्यान्ते चरुं अपयित्वा एताभ्यो वक्ष्यमाणान्यादिदेवताभ्यो
जुहुयात् । नव मन्त्राः स्वाहाकारान्ता भवन्ति ततश्च ब्राह्मण-
भोजनमिति । एतच्च गौतमीयप्राजापत्यं याज्ञवल्क्योक्त-
प्राजापत्यद्वयस्थाने द्रष्टव्यमितिकर्त्तव्यताबाहुल्यात् त्विप्रक्वाम-
इति विशेषोपादानाच्च ।

अथातिकृच्छ्रः ।

मनुः ।

एकैकं ग्रासमश्नीयात्त्रह्णाणि त्रीणि पूर्व्ववत् ।

त्रहृच्चोपवसेदन्यमतिकृच्छ्रं चरन्विजः ॥

त्रीणि त्रह्णाणि नव दिनानि पूर्व्ववत् । एकभक्तादिकाले
तन्नियमयुक्तः सन्नित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः ।

अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात्पाणिपूरान्नभोजनः ।

अयमेव पूर्व्वोक्तप्राजापत्यधर्म एव । अयन्तु विशेषः । एक-
भक्तनक्तायाचितदिनेषु पाणिपूरणमन्नं प्रसूतिपूरणमात्रमन्नं
भुञ्जीत न तु पूर्व्वोक्तद्वाविंशत्यादिग्रासानिति अत्र च पाणि-
पूरणमात्रमन्नमेव विधेयं न तु भोजनम् । अतो येषु दिनेषु
प्राजापत्यभोजनं प्राप्तं तदनुवादेन पाणिपूरान्नता विधीयते

इति नोपवासदिनेषु पाणिपूरात्रभोजनप्राप्तिः । मनुयाज्ञ-
वल्कीकृतापाणिपूरणात्रयासयोः शतयपेक्षो विकल्पः पापापेक्षो
वा । अतिकृच्छपादादिव्यवस्था प्राजापत्यवदेव ।

अथ कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ।

मौतमः ।

अब्रह्मस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः इति द्वादशरात्रमुद्-
केनैव वर्तनं नान्नेन ।

यमः ।

एकैकं पिण्डमग्नीयात्त्रयहं कल्पे त्रयहं निशि ।

अथाचितं त्रयहं पिण्डं वायुभक्ष्यस्त्यहं परम् ॥

अतिकृच्छ्रं चरेदेतत्पवित्रं पापनाशनम् ।

चतुर्विंशतिरात्रन्तु नियतात्मा जितेन्द्रियः ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत एकस्थाने द्विजोत्तमः ॥ इति ।

कल्पे प्रातः एकभक्तकाल इति यावत् । एकस्थान इति
वचनात् चतुर्विंशतिरात्रसाध्यमतिकृच्छ्रद्वयं कृच्छ्रातिकृच्छ्र-
त्तक एकः कृच्छ्रो भवतीत्यर्थः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिः ।

यमेन चतुर्विंशतिरात्रसाध्ये कृच्छ्रातिकृच्छ्रभोजनदिनेष्वेकैक-
यासविधानाहुग्धभोजनेऽपि पत्रपुटिकादिभिः यासपरिमाणं

कृत्वा एकग्रासपर्याप्तं दुग्धमग्नीयादेवं कर्तुमशक्तश्चेत्कृच्छ्रप्रकृति-
भूतप्राजापत्याक्तरीत्या द्वाविंशत्यादिग्राससंख्यया उपात्तत्व-
मेतावत् । अथवा यावता प्राणधारो भवति तावद्वाह्यमनूक्त-
द्रव्यपरिमाणेषु सर्वत्रैवं ग्राह्यं प्राणयात्रामात्रमेवेति गौतमा-
द्युक्तपक्षेषु शक्त्यपेक्षया विकल्पः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

अथ पराकः ।

याज्ञवल्क्यः ।

डादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः ।

अथ सौम्यकृच्छ्रः ।

पिण्याकं शक्तवस्तक्रं चतुर्थेऽहनि भोजनम् ।

वासो वै दक्षिणं दद्यात्सौम्योऽयङ्कृच्छ्र उच्यते ॥

पिण्याक्रं निःसृततैलतिलपिण्डी आचाम ओदनस्त्रावः पिण्या-
कादिकं प्राणयात्रोपयुक्तं ग्राह्यं । नाधिकम्* ।

याज्ञवल्क्यः ।

पिण्याकाचामतक्रांशुशक्तूनां प्रतिवासरम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ॥

एतच्च षड्दिनसाध्यम् ।

* नाधिक्यमिति पाठान्तरम् ।

अथ तुलापुरुषाख्यकृच्छ्रः ।

याज्ञवल्क्यः ।

एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।

तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाङ्गिकः ॥

एषां पिण्याकाचामतक्राम्बुशक्तूनां पञ्चानां प्रतीकं क्रमेण
त्रिरात्रमभ्यासात्पञ्चदशाङ्गिकस्तुलापुरुषसंज्ञकः कृच्छ्रो भवति ।
यमस्त्वेकविंशतिरात्रसाध्यं तुलापुरुषमाह ।

आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकशक्तवः* ।

त्राहं त्राहं प्रयुञ्जानो वायुभक्ष्यस्यहं त्राहम् ।

वायुभक्ष्यस्यहं द्राहमित्यपि पाठः ।

एकविंशतिरात्रसाध्यस्तु तुलापुरुष उच्यते । इति ।

हारीतः ।

अथान्वितनयोक्तुलापुरुषस्य कल्पं व्याख्यास्यामः ।

अयाज्ययाजनङ्गत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषके ।

अप्रतिग्रहमादाय† याजयित्वा च निन्दितान् ॥

विनायकोपसृष्टस्य महाव्याधिकृतस्य च ।

एतत्कृच्छ्रं‡ तुलापुरुषं महापातकनाशनम् ।

स्वर्गद्वारमिदं पुण्यं महादेवेन निर्भिमतम् ॥

* एतानित्यध्याहारिणं प्रयुञ्जान इत्यस्यान्वयः ।

† नास्ति प्रतिग्रहो यस्य गवादि ।

‡ एतत् कृच्छ्रमिति कचित् पुस्तके पाठः ।

आचाममथ पिण्याकं तक्रच्चोदकशक्तुकान् ।
 चरहं चरहं प्रयुञ्जानो वायुभक्ष्यस्त्यहं परम् ॥
 वाक्पादवैनरजोभिर्हृतानि निवृतानि च ।
 आचामस्तानि निर्हन्ति नवश्राद्धञ्च सूतकम् ॥
 तैलञ्च दारुणं किञ्चित्क्लेशकीटहतञ्च यत् ।
 प्राश्य मूत्रपुरीषञ्च ब्रह्महस्यष्टमेव च ।
 पिण्याकं तानि निर्हन्ति अस्थि भित्त्वा तु यत्स्थितम् ॥
 आचामेषु च ये दोषाः स्नेहदोषाश्च ये क्वचित् ।
 खरोद्गमुखसंस्पृष्टं मद्यसंस्पृष्टमेव च ।
 तत्रेण तानि निर्हन्ति यच्चान्यत्स्वावलेहितम् ॥
 कनकञ्च तिलागावो भूमिराच्छादनं स्त्रियः ।
 सर्वं पुनाति धर्मात्मा गूढञ्चोदकशक्तुभिः ॥
 ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां स्वर्णस्त्रियं सुरापानं गुरुदाराभिगमनं
 कन्यादूषणं क्लीवाभिगमनं वायुभक्षः पुनाति तत् ।
 गन्धोशीरमयौ कार्थ्यौ पुरुषौ पलसम्भितौ ।
 नदीमृत्तिकया वापि पुरुषौ द्वौ तु कारयेत् ॥
 महापश्येन शरेण विद्धौ
 यद्वापि शस्त्रमुभयोर्लब्धलक्ष्यमिति वा पाठः ।

* चैलरजीभिरिति पाठान्तरम् । पाठद्वयमपि असंलग्नमेव परन्तु बहुषु पुस्तकेषु
 दर्शनात् रचितम् । † श्वावलीकितमिति पाठान्तरम् । ‡ कनकाश्चतिला इति क्वचित्
 पुस्तके पाठः ।

यच्चापि पशुभक्षयोर्लब्धलक्षं
 तेनायसीं सुकृतां कारयित्वा
 प्रादेशमाचामुभयोत्क्रान्तशिव्याम् ॥
 सौवर्णीं राजतीं वापि तुलां देवीन्तु कारयेत् ।
 अपि चन्दनवृक्षस्य खदिरस्यापि कारयेत् ।
 तस्यालाभे तुला कार्य्या तथा बाह्युपपद्यते ।

वः पुरुषः पिङ्गलो बभ्रुर्हलमुपलवज्रपाणिस्तं* महापुरुषं
 पिङ्गलं बभ्रुं हलमुपलवज्रपाणिं† मावाहयिष्यामि स्वागत एव
 हि नाग एहि कृष्णाजिन एहि स्वागतमनु स्वागतं भवते तुला-
 पुरुषाय महादेवाय इदमर्घ्यमिदं पादमिदमाचमनीयमिद-
 मासनञ्च प्रसीद गन्धमाल्यधूपदीपं प्रतिगृहाण यदेनो मम रुद्रः
 सुमना भव ।

अथ तुलामभिमन्त्रयेत् ।

ऋषिसत्यं देवसत्यं ब्रह्मसत्यं यत्सत्यं तेन सत्येन सत्यवादिनि ।

देशानां सम्पदं ब्रूहि कं देशं वर्द्धयिष्यसि ।

बीजानां सम्पदं ब्रूहि किं बीजं वर्द्धयिष्यसि ॥

राज्ञाञ्च सम्पदं ब्रूहि कं नृपं वर्द्धयिष्यसि ।

अस्माकं सम्पदं ब्रूहि किमस्माकं भविष्यसि ॥

यदा तु गुरुमात्मानमसकृत्तुलया धृतम् ।

परञ्चैव लघुं मन्ये तदा कर्म समाचरेत् ॥

* चक्रपाणिरिति क्वचित् पुस्तके पाठः । † चक्रपाणि इति क्वचित् पाठः ।

अग्नये पृथिव्यधिपतये स्वाहा सूर्याय दिवाधिपतये स्वाहा ।
 सोमाय नक्षत्राधिपतये स्वाहा । कुवेराय यक्षाधिपतये
 स्वाहा । इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा ब्रह्मणे त्रैलोक्याधिपतये
 स्वाहा देव्यै भगाधिपतये स्वाहा शालकटङ्गाय स्वाहा कुष्माण्ड-
 राजपुत्राय स्वाहा महाविनायकाय वक्रतुण्डाय मणानां
 पतये स्वाहा धर्म्माय स्वाहा अधर्म्माय स्वाहा तुलायै स्वाहा
 तुलापुरुषाय स्वाहा प्रजापतिदेवाय मरुद्भिः सदैव पुनराग-
 मनाय स्वाहा सक्तचरित्वा शुचिकर्मणो भवन्ति द्विश्चरित्वा
 मणाधिपत्यमवाप्नोति त्रिः कृत्वा महादेवस्यार्द्धासनं प्राप्नोति ।
 आषाढ्यां कार्तिक्यां फाल्गुन्यां पुष्ये वा नक्षत्रे एषां विहितो
 धर्म इति ।

यमः ।

अथातो भगवतस्तुलापुरुषस्य कल्पं व्याख्यास्यामः ।

अभक्ष्यभक्षणङ्गत्वा विकर्मकरणन्तया ।

प्रसूतानां द्विजातीनां सङ्कीर्णसु च योनिषु ॥

तथा निषिद्धयोनिषु* च प्रसूतानामुत्पादितापत्यानाम् ।

प्राश्य मूत्रपुरीषञ्च भोजयित्वा च निन्दितान् ।

अगम्यागमनङ्गत्वा दूषयित्वा च कन्यकाम् ॥

विनायकोपसृष्टस्य महाव्याधिहतस्य च ।

पापना च गृहीतस्य सिद्धिहीनस्य वा पुनः ।

* प्रतिस्त्रीमयीनिषु—इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

स्वर्गमार्गावलम्बस्य न स्यादस्मात्किमप्यलम्* ॥

स्वर्गमार्गावलम्बस्य स्वर्गेच्छाः ।

इदं व्रतं दुराधर्षं महापातकनाशनम् ।

स्वर्गद्वारमिदं श्रेष्ठं महादेवप्रचोदितम् ॥

वाङ्मनोभ्याञ्च कायेन यानि पापानि देहिनः ।

आचामस्तानि निर्हन्ति नवश्रावश्च सूतकम् ॥

तैलस्य दारुणं किञ्चिक्लेशपक्षिहतञ्च† यत् ।

पिण्याकस्तानि निर्हन्ति अस्थि भित्त्वा च यत्स्थितम् ॥

तैलस्य भक्ष्यमाणस्य तथाच निषिद्धदिने अभ्यङ्गादिषु योज्य-

मानस्य दारुणमलक्ष्मीकरं यत्पापं क्लेशपक्षिहतं‡ क्लेशपक्ष्यपहतं

अस्थि भित्त्वा स्थितं यत् पूर्वकृतं पापं दीर्घकालत्वाद्दृढं संस्थितं

यदस्थि भित्त्वा स्थितमित्युच्यते ।

आहारेषु च ये दोषाः सर्पिर्दोषाश्च ये क्वचित् ।

तन्त्रेण तानि पूतानि श्वभिर्यज्ञावलोकितम् ॥

कनकञ्च तिला गावो भूमिराच्छादनं स्त्रियः ।

सर्वं पुनाति धर्मात्मा तथैवोदकशक्तुभिः ॥

कनकादिप्रतिग्रहजनितं पापं पुनातीत्यर्थः ।

वाचा कृतङ्कर्मकृतं§ मनसा दुर्विचिन्तितम् ।

सर्वमेतत्त्रिरात्रेण पुनातीति न संशयः ॥

* निर्लेदीपहतस्य च इति क्वचित् पुस्तके पाठः । † क्लेशपक्षहतं इति क्वचित्पाठः ।

‡ क्लेशपक्षहतं क्लेशपक्षौपहतमिति क्वचित्पाठः । § कर्मणा च इति पाठान्तरम् ।

अयाज्ययाजनं चौर्यं* कन्यायामघ दूषणम् ।

यश्च गोमैथुनात्पापं वायुं पीत्वा पुनाति तत् ॥

आहारायमपि जुहोति आचामादिको य आहारस्तस्याग्रं
ग्रासचतुष्टयं कुकुटाण्डपरिमितग्रासानुमानेन ग्रासचतुष्टयं
जुहोति । आहारायमपि जुहोति इत्यपिशब्दोपादानात्
आज्यहीमेऽपि गम्यते† । अग्नये पृथिव्यधिपतये स्वाहा सूर्याय
दिवाधिपतये स्वाहा इन्द्राय सुराधिपतये स्वाहा यमाय
प्रेताधिपतये स्वाहा वरुणाय पाशाधिपतये स्वाहा महासेनाय
सेनाधिपतये‡ स्वाहा रुद्राय भूताधिपतये स्वाहा ब्रह्मणे
लोकाधिपतये स्वाहा विष्णवे सर्वाधिपतये स्वाहा ।

येन देवाः पवित्रेण

तुलापुरुषमारुह्य पुनरुद्धृताः ।

तमहं पवित्रं§ पवित्रेण

तुलापुरुषमावाहयिष्यामि॥ स्वाहा ॥

करालं पिङ्गलं बभ्रुं विश्वरूपमुमापतिम् ।

यो हि वेदान्ततो जातस्त्वस्य तच्च महामतिः ॥

अश्वस्य पारि भुवनस्य मध्ये

नाकस्य पृष्ठे महता महिमानं महीयते ।

* अयाज्ययाजनञ्चैव इति क्वचित्पाठः । † आज्यहीमोऽभिगम्यते इति क्वचित्
पुस्तके पाठः । ‡ सान्द्राय महासेनाधिपतये इति क्वचित्पाठः । § पवित्राणामिति
क्वचित् पाठः । ॥ आवाहयामि इति क्वचित्पाठः ।

अश्वस्य पारे अश्वसः पारे इत्यर्थः ।

उदयति यो ब्रह्मासनं

स नयति धारयति पुरा पाति यः ॥

योभोजो ग्रहणजो मनुजो महोध्वजः । एकाक्षरं बहु याजमानं
वर्णप्रधानं बहुधा विश्वरूपं प्राणान् विहितोऽभिहितो विश्व-
कर्म्मणे† नमो नमः इति स्वागतं भगवते‡ तुलापुरुषाय इदमा-
सनमास्यतां भगवते । ततः पाद्यार्घ्याचमनमनुलेपनमाख्यधूप-
दीपनैवेद्यैश्चाभ्यर्च्य भगवन्तं सपत्न्योक्तं सपार्षदं पशुपतिमभ्य-
र्चयेत् । सपार्षदं सगणम् । धूपमन्त्रश्च भवति ।

वनस्पतिरसो दिव्यं§ गन्धाढ्यो गन्ध उत्तमः ।

आहारः सर्वदेवानां धूपोऽयमतिगृह्यताम् ॥

सर्वत्रायं धूपमन्त्रः । अथ तुला भवति ।

महापशुर्येन शरेण विद्धो

यच्चापि शस्त्रमुभयोर्लब्धलक्षम् ।

तेनायसीं तुलां सुकृतां कारयित्वा

त्रिप्रादेशमात्रासुभयोर्जातशिक्षाम् ॥

महापशुः महाजः यच्छस्त्रमुभयोर्लब्धलक्षम् । उभयोराद्यन्ताभ्यां
प्रहृतलक्षम् आद्यन्तयोस्तीक्ष्णं संविद्धमृगादिकम् । अथवा

* प्राणान्वित इति कचित्पाठः । † विश्वकर्म्म तद्यै नमो नम इति पाठान्तरम् ।

‡ भवते इति कचित्पाठः । § नित्यमिति कचित्पाठः, अन्यान्तरे तु आहारस्थाने
आग्नेय इति च दृश्यते ।

उभयोः पार्श्वयोः प्रहृतलच्चं धाराद्वयेन प्रहृतलच्चं खड्गादिकं
एवंविधेन लोहेन प्रादेशत्रयपरिमिता तुला कार्येत्यर्थः ।
उभयोर्जातशिक्यां पार्श्वद्वयकृतशिक्याम् ।

सौवर्णीं राजती वापि तुलादेवी तुला स्मृता ।

अथ चन्दनवृक्षस्य खदिरस्यापि कारयेत् ॥

एतेषामप्यभावे तु तुला नान्योपपद्यते ।

प्रतिमा काञ्चनी कार्या एकैव स्वर्गसंज्ञिता ॥

उष्णीहस्य परा कार्या तथा नरकसंज्ञिता ।

नदीमृत्तिकया वापि प्रतिमे द्वे तु कारयेत् ।

विहितेक्षूपलिमेषु तत्र बीजानि स्थापयेत् ॥

विहिते न्यूनाधिक्यरहिते हारीतीक्षूपलपरिमाणोपेत इति
यावत् । क्षूपलिमे पृष्ठतः सुसंमृष्ट इति मानवरः । क्षूप-
लिमे पृष्ठतः सुसंस्कृते इति स्मृतिमञ्जर्याम् । पृष्ठभागे अवयव-
विभागा यथा न ज्ञायते तथा समीकृते कर्त्तव्य इति तात्प-
र्यार्थः । तत्र ततः स्थापनप्रदेशे बीजानि व्रीह्यादिवीजानि
स्थापयेत् ।

अदितिस्तु तुला माता स्वयम्भुर्जनिता भव ।

त्वं हि सत्यञ्च धर्मञ्च त्वयि लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

सत्यं वद सत्यवादिनि सत्येन रमतां मनः ॥

शस्यानां सम्पदं ब्रूहि किं शस्यं वर्द्धयिष्यसि ।

बीजानां सम्पदं ब्रूहि किं बीजं वर्द्धयिष्यसि ॥

राज्ञाञ्च सम्पदं ब्रूहि कं नृपं वर्द्धयिष्यसि ।

अस्माकं सम्पदं ब्रूहि किमस्मान्बर्हयिष्यसि ॥

यदा तु गुरुमात्मानमसक्तुलया धृतम् ।

परञ्च लाघवं मन्ये ततः कर्म समारभेत् ॥

एतेनैव विधानेन* ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यवैश्ययोश्चैव काष्ठप्रतिकृते स्मृते ॥

परञ्च लाघवं मन्ये परशिक्षारोपितमन्त्रादि लघु यदा भवति
इति स्मृतिमञ्जर्यां व्याख्यातम् । यदा तु गुरुमात्मानमित्यादे-
रयमर्थः । अत्रासक्तुलया धृतमित्यभिधानात् तथा राजन्य-
वैश्ययोश्चैव काष्ठप्रतिकृते स्मृते इत्युक्तत्वात् गन्धादिप्रतिमा-
दयस्य उक्तत्वाच्च स्वप्रतिकृतिरूपं प्रत्येकं पलपरिमितं चन्दनादि-
प्रतिमादयङ्गत्वा पलपरिमितपाषाणादि एकस्मिन् शिक्ये नि-
क्षिप्य द्वितीयशिक्ये स्वप्रतिकृतिद्वयमपि पृथक् पृथक् निक्षिप्य
तोलयेदिति अतएवासक्तुलनं भवति त्रिःप्रादेशमात्रतुला-
विधिरपि प्रतिकृतितोलन एवोपपद्यते साक्षात्स्वरूपतोलने
तस्यामपर्याप्तत्वात्तथा श्वेताश्वो गुरुदक्षिणा श्वेता गौः गुरु-
प्रसादो वा नमस्तुलापुरुषायेति यम इति यत्किञ्चिद्दत्त्वा गुरुरा-
चार्यः प्रसादनीयः । सएव प्रसादो दक्षिणेत्यर्थः । अर्थादि-
सम्पादनासमर्थविषयमेतत् ।

अत्रानुष्ठानक्रमः । हारीतवचने तुलारोहणानन्तरं हीम-
मन्त्राः पठिताः यमेन तूपक्रम एव अतश्च हीमे क्रमो

* एतेनैव तु कस्येन इति पाठान्तरम् ।

विकल्पते । होमं कृत्वा उमामहेश्वरपूजां विधाय तुलाभि-
मन्त्रणानन्तरं महेश्वरपुरःस्थितं प्रतिमाद्वयमादाय तुलां पृथक्
पृथक् पूर्वोक्तविधिना आरोपयेत् । ततो वा होमः कर्त्तव्यः ।
स्मृतिद्वयेऽपि यदा तु गुरुमात्मानमित्युपक्रम्य ततः कर्म
समारभेदित्युक्तत्वात्तुलारोहणानन्तरमेव आचाम पिण्याका-
दिना* व्रतमाचरेत् । अत्र गुरुमित्युपलक्षणम् । साम्येऽपि
कर्त्तव्यम् । तुला दिव्यप्रकरणे साम्येऽपि दोषयुक्तत्वाभिधानात्
एतच्च दोषसन्देहे दोषनिश्चये तु दैवात् लघुत्वेऽपि प्रायश्चित्तं
कर्त्तव्यमेव दोषसन्देहेऽपि लघुत्वे उत्तरत्र क्रियमाणं प्रायश्चित्तं
न कर्त्तव्यमिति । आत्मानं लाघवं मन्ये ततः कर्म समा-
रभेदिति हेतूपादानात् केवलपुण्योपार्जनार्थं तुलापुरुषकच्छ-
करणे गुरुत्वे साम्ये लघुत्वे च कर्त्तव्यमेव विशिष्टस्यैव सुकृतो-
त्पादनहेतुत्वात् हारीतेन योऽयमाषाढ्यादिकालो विहितः
सोऽपि सुकृतार्थिन एव दुरितोपेतस्य निमित्तान्तरमेव
कर्त्तव्यत्वात् ।

अथ सान्तापनकृच्छ्रम् ।

यान्नवलक्यः ।

कुशोदकान्तु गोक्षीरं दधि मूत्रं सकृद्वृतम् ।

प्राश्यापरेद्युरपवसेत्कृच्छ्रं सान्तापनं चरेत् ॥

इत्यपरार्कपाठः ।

* पिण्याकादिभक्षणादिना इति क्वचित् पुस्तके पाठः ।

मिताक्षरापाठस्तु ।

गोमूत्रं गोमयङ्गीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । इति ।
गोमूत्रादीनि षड्व्येकीकृत्य पीत्वा आहारान्तररहितः सन्
तिष्ठेत् परेद्युःपवसेदिति दिनद्वयसाध्यकृच्छ्रः । याज्ञवल्क्येनो-
त्तरश्लोके गोमयादीनां षड्व्येषु पृथक् पृथक् षट्सु दिनेषु
प्राशनविधानात् । अत्र मिताक्षरायां मिलितानामेकदिन एव
प्राशनं गम्यते ।

पराशरः ।

गोमूत्रं गोमयङ्गीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
उद्दिष्टं पञ्चगव्यन्तु पवित्रं कायशोधनम्* ॥
गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेतायाश्चापि गोमयम् ।
पयः काञ्चनवर्णाया नीलायाश्च तथा दधि ॥
घृतञ्च कृष्णवर्णायाः सर्व्वं कापिलमेव वा ।
अलाभे सर्व्ववर्णानां पञ्चगव्येष्वयं विधिः ॥
गोमूत्रे माषकास्त्वष्टी गोमयस्य तु षोडश ।
चीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्त्तिताः ।
गोमूत्रवद्भृतस्येष्टास्तदर्द्धन्तु कुशोदकम् ॥
गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति† गोमयम् ।
आप्यायस्वेति‡ च चीरं दधिक्तावृत्तिः§ वै दधि ॥

* पापनाशनमिति क्वचित्पाठः । † गन्धद्वारां दुराघर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं
सर्व्वभूतानां त्वामिहोपहृये श्रियं । ‡ आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सीमवर्णा भवावाजस्य सङ्गद्य ।
§ दधिक्तावृत्तिं अकारिपञ्जिशीरखस्य वाजिनः सुरभिनी सुखाकरत् प्रण आयुषि वारिषत् ।

तेजोऽसि शुक्रमस्याज्यं* देवस्य त्वा† कुशोदकम् ।

पञ्चगव्यसृचा पूतं होमयेदग्निसन्निधौ ॥

सप्तपत्रास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुक्रत्विषः ।

एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ॥

इरावती‡ इदं विष्णु§र्मनस्तोकेन॥ शाश्वतीः॥ ।

एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेद्विजः ॥

प्रणवेन समालोड्य प्रणवेनाभिमन्त्रयेत् ।

प्रणवेन समुद्धृत्य पिबेत्तत्प्रणवेन तु ॥

मध्यमेन पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् ।

स्वर्णपात्रेण ताम्रेण ब्रह्मतीर्थेन वा पुनः ॥

यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मानवे ।

ब्रह्मकूर्चोपवासस्तु दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥ इति ।

यान्नवल्कोक्तसान्तपनमेव ब्रह्मकूर्चं इति ब्रह्मकूर्चोपवास इत्यभिधीयते । विज्ञानेश्वरस्तु भूर्वेद्युःपृथग् परेद्युःकृत्तरीत्या पञ्चगव्यप्राशने ब्रह्मकूर्चं इति मन्यते ।

* तेजोऽसि शुक्रमस्यसूतमसि घामनामासि प्रियं देवानामनाष्टु† देवयजनमसि ।

† देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेन्निनीर्वाहुभ्यां पुष्पी हस्ताभ्यां आददे इत्यादि । ‡ इरावती धनु-
मती हि भूतं सृष्टवसिनीमनवेदशस्या । व्यक्ताभारीदसी विष्णवे ते दाधर्षे पृथिवीमभितोमयूखेः
खाहा । § इदं विष्णुर्विचक्रमे चेषा निदधे पदं । समूढमस्य पांशुरे खाहा । ॥ मान-
स्तीकेतनयेमान आयौ मनोगीषु मानी अश्वेषु रीरिषः वीरान्मानो रुद्रभामितोवधीर्हविषतः
सदमित्वा हवामहे । ॥ प्रजापते नलदेतान्यन्यी विश्वारूपाणि परि ता बभूव । यत्कामास्ते
जुहुमस्तन्नी अस्तु । अयमसुष्य पितासावस्य पिता । वयं स्याम पतयो रयीणां खाहा ।
रुद्र यते क्रिविपरं नाम तस्मिन् हुतमस्यनेष्टमसि खाहा ।

मरीचिः ।

देवताः सम्प्रवक्ष्यामि आनुपूर्व्येण यस्य याः ।

वरुणो देवता मूत्रे गोमये हव्यवाहनः ॥

सोमः क्षीरे दधि वायुर्धृते रविरुदाहृतः ।

गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेतायास्त्वथ गोमयम् ॥

पयः काञ्चनवर्णायाः नीलायास्त्वथवा दधि ।

घृतं वै कृष्णवर्णायाः विभक्तं गव्यपञ्चकम्* ॥

उदकं सर्ववर्णस्य† तस्य वर्णं न गृह्यते ।

गोमुत्रस्य पलद्वाह्यमङ्गुष्ठाग्रन्तु गोमयम् ॥

क्षीरस्य त्रिपलद्वाह्यं पलमेकं कुशोदकम् ।

आपो हि षेति चालोऽथ उदकस्य प्रणवेन तु ॥

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा इदं सोमाय इरावती इदं
विष्णुर्मानसोक्तेः गायत्र्या प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो इत्याज्या-
हुतीरग्नौ जुहुयात् ।

नदीप्रस्रवणे तीरे रहस्ये निर्जने तथा ।

शुक्लवासः पवित्रात्मा अहोरात्रोषितः पिबेत् ॥

पालाशेन तु पत्रेण विल्वपत्रेण‡ वा पिबेत् ।

तृतीयं ताम्रपात्रं वा ब्रह्मपात्राणि तानि वै ॥

प्रतिमासं पौर्णमास्याममावास्याञ्च वा पिबेत् ।

* वर्णगोचरं इति कचित् पाठः । † सर्ववर्णन्तु इति कचित् पाठः । ‡ पालाशेन तु
पत्रेण विल्वपत्रेण इति कचित् पाठः ।

ब्रह्महा परदारी च ये चान्येऽस्थिगता मत्ताः ।

ब्रह्मकूर्चो दहेत्सर्वं यथाग्निस्तृणमेव तु ॥

अथापरं ब्रह्मकूर्चं

गोमूत्रभागस्तस्याङ्गं शकृत्क्षीरस्य तु त्रयः ।

हो च दध्नी घृतस्यैक एकसु कुशवारिण इति ।

जाबालिः ।

गोमूत्रं गोमयङ्गीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

एकैकं प्रत्यहं पीत्वा त्वहोरात्रमभोजनम् ।

कृच्छ्रः सान्तपनो नाम सर्वपापप्रणाशनः ॥ इति ।

एतच्च सप्ताहसाध्यम् ।

अथ यतिसान्तपनम् ।

शङ्खः ।

एतदेव त्र्यहाभ्यस्तं यतिसान्तपनं स्मृतम् ।

एतदेव मिश्रितं पञ्चगव्यं दिनत्रयं पिबेदित्यर्थः ।

अथ महासान्तपनम् ।

यान्नवल्काः ।

पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ।

सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः ॥

गोमूत्र गोमय चीर दधि घृत कुशोदक सान्तपनद्रव्याणामेकै-
कस्मिन् दिने वैकैकं पिबेत् । सप्तमदिन उपवासः । एतानि
कुशोदकादिप्राशनानि आहारान्तरनिवर्त्तकानि । एवमुत्तर-
त्रापि ।

यमः ।

त्राहं पिबेत्तु गोमूत्रं त्राहं वै गोमयं पिबेत् ।

त्राहं दधि त्राहं सर्पिरस्यहृदीरं ततः शुचिः ।

महासान्तपनं ह्येतत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥

एतत्पञ्चदशाहसाध्यम् ।

जावालिः ।

षष्ठामेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् ।

त्राहस्योपवसेदन्यं महासान्तपनं विदुः ॥ इति ।

षष्ठां पूर्वोक्तगोमूत्रादीनामयमेकविंशतिरात्रसाध्यः ।

अथातिसान्तपनम् ।

यमः ।

एतान्येव तथा पेयान्येकैकान्तु द्वाहं द्वाहम् ।

अतिसान्तपनं नाम श्वपाकमपि शोधयेत् ॥ इति ।

एतानि गोमूत्रादिकुशोदकान्तानि षड्द्रव्यानि । एतच्च
द्वादशाहसाध्यम् ।

अथ पर्णकृच्छ्रः ।

याज्ञवल्क्यः ।

पर्णोडुम्बरराजीवविल्वपत्रकुशोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहाभ्यस्तैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ॥

पर्णं पलाशः पर्णादि पत्राणां कुशानां चैकैकस्य कायोदकमेकै-
कस्मिन्दिने पिबेत् । एष पञ्चदिनसाध्यः ।

जाबालिः ।

पलाशविल्वपद्मानां पर्णान्योडुम्बराणि च ।

अश्वत्थस्य च पर्णानि चाग्नेऽदेकैकशस्तथा ॥

अहोरात्रोपवासश्च पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ।

अथ च षडहसाध्यः ।

विष्णुः ।

कुशपलाशोडुम्बरपद्मशङ्खपुष्पी वटब्रह्मसुवर्चलापत्रैः

कथितस्याम्भसः प्रत्यहं पानं पर्णकृच्छ्र इति ।

शङ्खपुष्पी लताविशेषः । ब्रह्मसुवर्चला ब्राह्मीविशेषः । कुशा-
दीनां मध्ये अन्यतमं निक्षिप्य कायः कर्तव्यः । अथ च सप्ताह-
साध्यः ।

शङ्खलिखितौ ।

पद्म विल्व पलाशोडुम्बर कुशोदकान्येकैकमभ्यस्तानि

पर्णकृच्छ्रः । समस्तान्येतानि त्विरात्रेण प्रयुक्तानि पर्ण-
कृच्छ्र इति ।

अत्रापि काथ एव ।

अभ्यासे विशेषमाह यमः ।

एकैकं ब्राह्मणश्रीयात्पर्णकृच्छ्रो विधीयते । इति ।

एवं पञ्चदशाहसार्ध्याज्यं समस्तान्येतानीत्यादि ।

पद्म विल्व पलाशोडुम्बरकुशोदकान्येतानि समस्तानि काथ-
यित्वा त्विरात्रोपोषितः सन् पिबेत् । स पर्णकृच्छ्रः ।

तथाच यमः ।

एतान्येव समस्तानि त्विरात्रोपोषितः शुचिः ।

काथयित्वा पिबेदद्विः पर्णकृच्छ्रो विधीयते ॥ इति ।

अथ फलादिकृच्छ्रः ।

मार्कण्डेयः ।

फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः ।

शरीरयात्रामात्रप्रयुक्तफलानि मासं भक्षयेत् । तत्र सर्व्वव्रत-
साधारणैतिकर्त्तव्यतापि कर्त्तव्या । तानि च फलानि कानी-
त्याकाङ्क्षायामाह ।

स एव ।

श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैः*रपरस्तथा ।

मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रश्चापरः स्मृतः ॥

* पद्मश्च अक्षा विभीतकरुद्राक्षाश्च तैः पद्माक्षैः ।

पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते ।

मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु ॥ इति ।

पत्रैः श्रीवृक्षादिपत्रैस्तत्कृच्छ्रः पुष्पकृच्छ्रः । मिताक्षरायान्तु पुष्पा-
ण्यपि श्रीवृक्षादीनामेव मूलान्यपि तेषामेव ।

अथ तप्तकृच्छ्रः ।

याज्ञवल्क्यः ।

तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिवेत् ।

एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः ॥

दिनचतुष्टयसाध्यः कृच्छ्रः । मिताक्षरायान्तु अयन्तु महा-
तप्तकृच्छ्रः । एभिरेव समस्तैः सोपवासैर्द्विरात्रैः सम्पाद्यः
सान्तपनवत्तप्तकृच्छ्र इत्युक्तम् ।

मनुः ।

तप्तकृच्छ्रं चरन्* विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।

प्रतित्रयहं पिवेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः ॥

प्रतित्रयहं जलादीन् प्रत्येकं त्रयहं त्रयहं पिवेदित्यर्थः । अथञ्च
द्वादशरात्रसाध्यः । जलादिपरिमाणमाह

पराशरः ।

अपः† पिवेत्तु त्रिपलं द्विपलन्तु पिवेत्पयः ।

पलमेकं पिवेत्सर्पिर्स्त्रिरात्रञ्चोष्णमारुतम् ॥ इति ।

* हरन् इति क्वचित् पुस्तके पाठः । † अपामिति पाठान्तरम् ।

त्रिरात्रस्य पूरणमुष्णोदकवाष्पं पिवेदित्यर्थः । प्रकारान्त-
रेणाप्याह तप्तकृच्छ्रम् ।

पराशरः ।

षट्पलन्तु पिवेदन्मः त्रिपलन्तु पयः पिवेत् ।

पलमेकं पिवेत्सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥

जलादिकमुष्णमेव ग्राह्यम् ।

अथ शीतकृच्छ्रः ।

विष्णुः ।

त्र्यहमुष्णाः पिवेदपस्त्यहमुष्णं पयः पिवेत् ।

त्र्यहमुष्णं घृतस्मीत्वा नाश्रीयादेकवासरम्* ॥

एष तप्तकृच्छ्रः । एष एव शीतैर्जलादिभिः शीतकृच्छ्रः अयं
दिनदशसाध्यः† ।

पराशरः ।

त्र्यहं शीतं पिवेत्तोयं त्र्यहं शीतं पयः पिवेत् ।

त्र्यहं शीतं घृतस्मीत्वा वायुभक्ष्यस्त्यहं परम् ॥

द्वादशदिनसाध्य एषः ।

* नाश्रीयादेव तप्तकृच्छ्र इति कचित् पुस्तके पाठः । त्र्यहमुष्णं पिवेत् सर्पिर्नाश्रीयादेव
तप्तकृच्छ्र इति च कचित् पुस्तके पाठः । मूलसंहितायान्तु एवं पाठः—त्र्यहमुष्णाः पिवेदप-
स्त्यहमुष्णं घृतं त्र्यहमुष्णं पयस्त्यहमुष्णं नाश्रीयादेव तप्तकृच्छ्रः । † एष एव शीतैः शीतकृच्छ्रः
अयं दिनदशसाध्य इति कचित् पुस्तके पाठः ।

तथान्येऽपि कृच्छ्राः ।

शङ्खः ।

विषान्युदकसिद्धानि * मासमश्रीत संयतः ।
 शक्नुवा मोदकान्मासङ्कच्छो वारुण उच्यते ॥
 विस्त्वेरामलकैर्वापि पद्मकैरथवा शुभैः ।
 मासेन लोके श्रीकृच्छ्रः कथ्यते द्विजसत्तमैः ॥
 गोपुरीषाद्यवान्नञ्च मासं नित्यं समाहितः ।
 त्रतन्तु यावत्तं कुर्यात्सर्वपापापनुत्तये ॥

विष्णुः ।

उदकादिशक्नुनां मासाभ्यवहरणे नोदककृच्छ्रः । विषा-
 भ्यवहरणे शीतकृच्छ्रः ।

उदकादीति उदकप्रधानानां शक्नुनाम् ।

जाबालः ।

अनश्नन् जलमभ्यस्यस्वहोरात्रं जपन् बुधः ।

संवत्सरकृतं पापं जलकृच्छ्रो व्यपोहति ॥

जपो वारुणसूक्तानाम्† ।

* जलसिद्धशालानि । † श्रीं मीषु वरुण सण्मथं गृहं राजन्नहं गमम् । षड्मासं च सृज्य । १ । यदेभि प्रस्फुरन्निव दृतिर्नभाती अचिव । षड्मासं च सृज्य । २ । कलः समहादीनता प्रतीपं जगमशुचि षड्मासं च सृज्य । ३ । अपां मध्ये तस्थिवांसं लक्षणाविदज्जरितारम् । षड्मासं च सृज्य । ४ । यत्किञ्चेदं वरुणदीव्येजनेऽभिद्रीहं मनुष्याश्चरामसि । अचितीयत्तव धर्मायुयोऽपि न मानसत्त्वादेन सो देवरीरिषः । ५ ।

योगियाज्ञवल्करः ।

वायुभक्षो दिवा तिष्ठेद्रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक् ।

सहस्राष्टाधिकां जप्त्वा गायत्रीं जलसंस्थितः* ॥

द्वितीयदिने सूर्यं दृष्ट्वा अष्टोत्तरसहस्रं गायत्रीजपङ्कत्वा†
पारणं कुर्यादित्यर्थः । अथञ्च जलकृच्छ्रः ।

तथा ।

मासोपवासो विज्ञेयो दिनत्रिंशदुपोषणात् ।

तथा गोमूत्रकृच्छ्रः ।

आढ्येष्टचारयित्वा गां गोधूमान्यवमिश्रितान् ।

गोमयोत्यांस्तु संगृह्य पचेद्गोमूत्रयावकम् ॥ इति ।

अथ चान्द्रायणम् ।

याज्ञवल्करः ।

तिथिपञ्चमा चरेत्पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसम्भितान् ।

* जलसंज्ञक इति पाठान्तरम् । † आह शातातपः । तत्सवितुर्वरेण्यमिति
ब्राह्मणस्य देवसवितरिति राजन्यस्य विश्वारूपाणीति वैश्यस्य इति प्रथमसप्तकौयत्रयीविंश
संख्यकपत्रस्थलिपेः गायत्री तु ब्राह्मणस्य तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः
प्रचोदयादौमिति । अथियस्य—देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसूय यज्ञपतिं भगाय ।
दृष्ट्वीगन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु स्वाहा ॥ ८ ; १ ॥
वैश्यस्य तु—विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्र असावौत् भद्रं द्विपदे चतुःपदे विनाकं अख्यत्
सवितावरेण्यः अमुप्रयाणं उवसः विराजति । ५।८१, २ ।

एकैकं क्रासयेत्कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन् ।*

इन्दुक्षये न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥

तिथिवद्वा प्रथमद्वितीयादिचन्द्रकलायुक्तप्रतिपद्वितीयादि-
तिथिवद्वा, चरेद्भवेत्, शुक्ले शुक्लपक्षे, शित्यण्डसम्भितान् मयू-
राण्डप्रमाणान्, चान्द्रायणं क्रासवद्विभ्यां चन्द्रस्यायनं चरणमिव
चरणं यस्मिन् कर्मणि तच्चान्द्रायणं संज्ञायां दीर्घः । इदं यव-
मध्ये चान्द्रायणं मध्ये आसाधिक्येन तत्स्थूलत्वात् ।

गौतमस्त्वन्यथा आह ।

अथातश्चान्द्रायणं तस्योक्तो विधिः कृच्छ्र इति ।

कृच्छ्रे यदुक्तं तिष्ठेदहनीत्यादि तत्सर्वमत्र भवतीत्यर्थः ।

अत्र विशेषमाह सः ।

वपनं व्रतञ्चरेत् । व्रतं प्रायश्चित्तं तदर्थं यच्चान्द्रायणं
तदा वपनमभवति अभ्युदयार्थिनो न भवतीत्यर्थः । तथा
श्वोभूतां पौर्णमासीमुपवसेत्पौर्णमासीमाश्रित्य चतुर्दश्या-
मित्यर्थः । आप्यायस्त्रिमन्ते पर्यासिः नवो नवः इत्ये-

* हररिति पाठान्तरम् । † आप्यायस्त्रिमन्ते ते विश्रुतः सीमवर्षं भवावाजस्र
सङ्गथे । ११२ ‡ सन्ते पर्यासि समुत्पन्नु वाजाः संवत्प्राग्वभिमातिषाहः । आप्यायमानो
अमृताय सीमदिवि अवांसुत्तमानिषिण्ण ॥ ११३ ।

यजुर्वेदसंहिता माध्यन्दिनीयशाखा द्वादशीऽध्यायः ।

§ नवीनवीभवति जायमानोऽङ्गं केतुरुषसामित्यर्थः । भागं देवेभ्यो विदधात्यायम्
चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः । १०।८५, १६ ।

ताभिस्तर्पणमाज्यहोमो हविषद्यानुमन्त्रणम् उपस्थानं
चन्द्रमसो यद्देवा देवहेडनमिति* चतसृभिराज्यं जुहु-
यात् देवकृतस्येति† चान्ते समिद्धिरो भूर्भुवः स्व स्तपः
सतं यशः श्रीरुर्गिर्हो जस्तेजः पुरुषोधर्मः शिव इत्येतै-
र्ग्रासातुमन्त्रणं प्रतिमन्त्रं मनसा नमः स्वाहेति सर्वा-
नेतैरेव ग्रासान् भुञ्जीत‡ । आप्यायस्वेति इत्यादिभि-
र्नवो नव इत्यन्तैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्तर्पणं कृत्वा चन्द्रमस उप-
स्थानं कृत्वा आज्यहोमं हविरनुमन्त्रणञ्च कुर्यात् ।
चन्द्रोपस्थाने मन्त्रा आप्यायस्वेत्यादयः । यद्देवा
देवहेडनमिति चत्वार आज्यहोमे प्रतिमन्त्रञ्च होमः
देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसीत्यादिकैका ऋक् समिद्धि-
रिति बहुवचनात् । कपिञ्जलन्यायेन यद्यपि त्रित्वमेव

* यद्देवादेवहेडनं देवास्यकृत्मा वयम् । अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः ॥
२०।१४ । यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि चक्रमावयम् । वायुर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्व-
ंहसः ॥ १५ । यदि जाग्रद्यदि स्वप्न एनांसि चक्रमावयम् । सूर्यो मा तस्मादेनसो विश्वान्मु-
ञ्चत्वंहसः ॥ १६ । यद्नामि यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये । यच्छूद्रे यदर्धे यदेनश्चक्रमावयं
यदेकस्याधि धर्म्यणि तस्यावयजनमसि ॥ १७ । † देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि । मनुष्य-
कृतस्यैनसोऽवयजनमसि । पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि । आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि ।
एनस एनसोऽवयजनमसि । यच्चाहमेनोविद्वांसकार यच्चाविद्वांसस्य सर्वस्यैनसोऽवयजनमसि ।
८।१३ । ‡ मूलगौतमसंहितायां अत्र विशेषी दृश्यते । ओं भूर्भुवः स्वस्तपः सत्यं यशः
श्रीरुर्प गिरौजस्तेजः पुरुषोधर्मः शिवः शिर इत्येतैः । मिताक्षरायान्, ओं भूर्भुवः स्वः
महः जनः तपः सत्यं यशः श्रीः ऊर्कः इन्द्रश्चोजः तेजः पुरुषः धर्मः शिवः एवं दृश्यते ।

प्रतीयते तथापि यद्देवा देवहेङ्गनमिति चतस्रभिरिति
पूर्वमेव चतुःसंख्यापादानात् त्रित्वन्तादवगतं प्रक-
रणबलात् । अवगते च त्रित्वे देवकृतस्येत्यस्मिन्मृगात्म-
कवाक्ये अवान्तरवाक्यानां* षट्संख्याकत्वात्समिञ्जि-
रिति बहुवचनं षट्सु† पर्यवस्यतीति वाक्यबलात्
षडाहुतयः समिधो भवन्ति पिण्डकरणात्पूर्वं
हविरनुमन्त्रणे आप्यायस्वेत्यादयः । पिण्डकरणानन्त-
रन्तु ओमित्येवमादयः । ओं भूर्भुवः स्वस्तपः सतं
यशः श्रीः ऊर्कः इङ्गोजस्तेजः पुरुषः धर्मः शिव इतिपैतै-
र्ग्रासानुमन्त्रणं‡ हविरनुमन्त्रणञ्च । अत्र मन्त्रान्ते
मनसा नमः स्वाहेति युञ्जीत । तपःप्रभृति मन्त्राश्चतु-
र्थ्यन्ताः नमः स्वस्ति स्वाहेत्यादिसूत्रेण चतुर्थीवि-
धानात् ।

तथा ग्रासप्रमाणमास्याविकारेण चरुभैक्ष्यशक्तुकणयावकपिण्या-
कशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरं प्रशस्तानि
प्रीर्णमास्यां पञ्चदशग्रासान् भुङ्क्ते§ एकैकापचयेनापरपक्ष-
मश्रीयादमावास्यामुपोष्यैकैकोपचयेन पूर्वं पक्षं विपरीतमेके-
षामेष चान्द्रायणी मास इति । ग्रास इति ग्रासप्रमाण-
मास्याविकारेणेति यदुक्तं तच्छिष्यण्डपरिमितपञ्चदशादि-

* मनुष्यकृतस्य इत्यादिकानाम् । † षट्के इति पाठान्तरम् । ‡ ग्रासानुमन्त्रा इति
पाठान्तरम् । § मुक्तेति पाठान्तरम् ।

ग्रासभोजनासमर्थबालादिविषयम् । एवमेव कुक्कुटाण्डामलक-
परिमाणमपि शक्त्यपेक्षया योज्यम् । चतुर्दश्यामुपवासः पौर्ण-
मास्यां पञ्चदशग्रासभोजनम् तत एकैकग्रासक्रासः । अमा-
वास्यामुपवासः ततः पौर्णमासीपर्यन्तं पञ्चदशग्रासवृद्धिरिति
त्रिंशद्दिनसाध्यं चान्द्रायणं योगीश्वराद्युक्तचान्द्रायणाद्यपेक्षया
अन्यदेव एतच्च पिपीलिकामध्यम् । विपरीतकरणे तु यवमध्यं
भवति ग्रासवृद्धौ क्रासे च तिथिवृद्धिचयवशात्कदाचित् षोडश-
त्वङ्कदाचिच्चतुर्दशत्वमपि भवति । ग्रासस्तु चन्द्रोदये जाते
ग्रसनीय उदयश्च कदाचिन्नक्षत्रदाचिद्विवेति तदनुसारेण
कर्त्तव्यं ग्रासग्रसनम् ।

तथाच हारीतः ।

चान्द्रमसं चरुं अपयित्वा नवो नव इति हुत्वा ज्योत्स्ना-
यां चरुशेषात् पिण्डान् सावित्राभिमन्त्रितान् प्राश्नी-
यादिति । ग्रासग्रसनसमये या तिथिस्तत्स्वरूपग्रास-
संख्योपादेया । ज्योत्स्नाशब्देन चन्द्रोदयो लक्ष्यते ।
तथा चार्द्धरात्रावपि भोजने कृते दीपो नास्ति ।

ग्रहः ।

आर्द्रामलकमात्रास्तु ग्रासा इन्दुव्रते स्मृताः ।

तथैवाहुतयस्तत्र शौचार्थञ्चैव सृत्तिका ॥

मनुः ।

एकैकं क्रासयेत्पिण्डङ्गुणे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।

उपस्थग्रंस्तिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥

त्रिषवणं सम्भ्यावयम् । तथा चान्द्रायणान्तराणि ।

याज्ञवल्करः ।

यथा कथञ्चित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।

मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् ॥

पिण्डानाञ्चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं मासेनैवोपभुञ्जीत यथा-
कथञ्चिदिति । अत्रायं क्रमः । दिने दिनेऽष्टौ ग्रासान् भुञ्जीत
अथवा नक्तञ्चतुरो दिवा चतुर इति । अथैकस्मिन्दिने चतुरो-
ऽपरस्मिन् द्वादश तत्रैकरात्रमुपोष्यापरस्मिन् षोडश । यद्वा
दिनद्वयमुपोष्य तृतीयदिने द्वात्रिंशदित्यादिप्रकाराणां* मध्ये
शक्त्यपेक्षया भुञ्जीतेति । अत्र तिथ्यपेक्षया ग्रासनियमो नास्ति
उपक्रमसु शुक्लकृष्णप्रतिपदोरन्यतरत्र एव कर्तव्यः । यस्तु नैरन्त-
र्य्यैवैवंविधं चान्द्रायणानुष्ठानं करोति तस्य तिथिद्विद्विज्ञासवशेन
कदाचिद्वितीयादिष्वारम्भो भवति तत्र न दोषः । चन्द्रगत्यनु-
सारेण त्रिंशद्दिनात्मकसावनमासानुष्ठेयत्वाच्च चान्द्रायणशब्दो
गौणः । तद्वर्त्मप्राप्त्यर्थः कौण्डपायिनां अग्निहोत्रशब्द इव
अस्मिञ्चान्द्रायणे पूर्वक्रान्तमेकादश्युपवासादि न लुप्यते तिथि-
नियमेन ग्रासनियमाभावात् यत्र तु तिथिनियमेन ग्रासनियम-
स्तत्र पूर्वप्रक्रान्तमुपवासादिकमन्येन कारयेत् । एष्वेव प्रका-
रान्तरेण कचन मुनिना विशेषसंज्ञा दर्शिता ।

अष्टावष्टौ समश्नीयात्पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते ।

* प्रकरणान्तरमध्ये इति पाठान्तरम् ।

नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणचरन् ॥
 चतुरः प्रातरग्नीयादिप्रः पिण्डान्समाहितः ।
 चतुरांस्तमितं सूर्यं शिशुचान्द्रायणं चरन् ॥
 यथा कथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽग्नीतिः समाहितः ।
 मासेनाश्वहविष्यस्य चन्द्रस्येति सलीकताम् ॥ इति ।
 यमस्तु मासमध्ये नवतिग्रासग्रसनमाह ।
 त्रींस्त्रीन् पिण्डान्समग्नीयान्नियतात्मा जितेन्द्रियः* ।
 हविष्यान्नस्य वै मासं ऋषिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ इति ।

अथ सोमायनम् ।

एतदपि चान्द्रायणधर्मकमेव । अथातश्चान्द्रायणमनु-
 क्रमिष्याम इति हारीतेनेतिकर्त्तव्यतासहिता चान्द्रायणमभि-
 धायैवमेव सोमायनमित्यादिशात् । तच्च कृष्णचतुर्थीमारभ्य
 शुक्लद्वादशीपर्यन्तमनुष्ठेयम् ।

तथाच हारीतः ।

चतुर्थीप्रभृति चतुस्तनेन चतुरात्रं त्रिस्तनेन त्रिरात्रं
 द्विस्तनेन द्विरात्रं एकस्तनेनैकारात्रं[†]मेकस्तनप्रभृति पुनः
 अतुस्तनान्तं या ते सोम चतुर्थीं तनूस्तथा नः पाहितस्यै

* दृढमत इति पाठान्तरम् । † चतुर्थप्रभृति चतुस्तनेन त्रिरात्रं द्विस्तनेन द्विरात्रं
 एकस्तनेनैकारात्रमेव इति क्वचित् पुस्तके पाठः ।

स्वाहा या ते सोम पञ्चमी षष्ठीत्येवं यथार्थास्तिविहोमा
 एकमाप्ताः एनाभ्यः पूतचन्द्रमसः सामान्यतां समान-
 लोकतां सायुज्यञ्च गच्छतीति चतुस्त्रिंशद्वादिक्रमेण
 स्नानानां ज्ञासात् । पुनरेकादिक्रमेण वृद्धेः कृष्णचतुर्थे-
 वारम्भदिनमिति गम्यते त्रिस्तनेन विराजम् इत्यभि-
 हितत्वान्मुख एव दीहः इति प्रतीयते एतदनुपपन्नं
 साक्षान्न स्ननं हस्तिसाधनमपि तु तन्निःसृतं पयः ।
 अग्नी होमोविहितः† होमश्च द्रव्यसाध्यः तच्च द्रव्यं
 क्लृप्तदुग्धपरित्यागेन कल्पामाज्यादिकं न युज्यते तस्मा-
 चतुस्तनादिस्थितं दुग्धं गृहीत्वा या ते सोमेत्यादिभि-
 र्मन्त्रैः प्रतितिथिमैकैकामाहुतिं हुत्वा पयः पिबेत् ।
 चान्द्रायणधर्मातिदेशाच्चन्द्रोदय एव पयःपानानां मन्त्रो-
 हस्त्वैवं कर्तव्यः । या ते सोम पञ्चमी तनुस्तया नः
 पाहि तस्यै स्वाहा इति पञ्चम्यामेवं षष्ठ्यां षष्ठीपद-
 प्रयोगः । उत्तरत्राप्यमावास्यापर्यन्तमेव‡ यदि तु पुनः
 प्रतिपदि प्रथमा तनूरित्येवं प्रयोगः । ततो द्वितीयादिषु
 द्वितीया तनूरित्यादि एतच्चतुर्विंशतिदिनसाध्यम् ।
 यथार्थास्तिविहोमा इत्युक्तत्वाच्चतुर्थीद्वादशीमध्ये यत्र
 तिथिचयो न भवेत् चतुर्विंशतिदिनानि भवन्ति तदैव
 कर्तव्यम् । एतस्मिन्मायनमशक्तविषयं शक्तविशेषे तु

* एकैकामाहुतिं हुत्वा इति पाठान्तरम् ।

† अभिहित इति पाठान्तरम् ।

‡ एवमेव इति कचिद्व्याधः ।

मार्कण्डेयः ।

गोचीरं सप्तरात्रन्तु पिबेत्स्नचतुष्टयात् ।

स्नत्रयात्सप्तरात्रं सप्तरात्रं स्नद्वयात् ।

स्ननेनैकेन षड्रात्रं त्रिरात्रं वायुभुग्भवेत् ॥ इति ।

अथ यावकव्रतम् ।

गृहः ।

गोपुरीषाद्यवान्नञ्च* मासं नित्यं† समाहितः ।

व्रतन्तु यावकं कुर्यात्सर्वपापपनुत्तये ॥

अथाघमर्षणव्रतम् ।

मनुः ।

ब्राह्मन्तूपवसेत्‡ युक्तः त्रिरङ्गोऽभ्युपयन्नपः ।

मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाघमर्षणम् ॥

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापपनीदनः ।

तथाघमर्षणं सूक्तं§ सर्वपापप्रणोदनम् ॥

* गोशु चीरयवान्नन्विति पाठान्तरम् । † अत्रेति पाठान्तरम् । ‡ उपवसन्निति पाठान्तरम् । § ऋतवेति ऋक्त्रयस्याघमर्षणं ऋषिः भाववृत्ती देवता अनुष्टुप्-धृच्छब्दोऽश्वमेधावभ्ये विनियोगः ।

ऋतञ्च सत्यञ्चाभीज्ञात्तपसो अध्यजायत ततो रात्रिरजायत ततः समुद्रोऽर्णवः समुद्रादण्वादधिसंवत्सरोऽजायत अहोरात्राणि विदधत् विश्वस्य निषती वशी सूर्याचन्द्रमसौ आकाशमपूर्यमकल्पयत् दिवञ्च पृथिवी चान्तरीक्षमथी खः ।

¶ सर्वपापपनीदनमिति पाठान्तरम् ।

अत्रैव विशेषमाह विष्णुः ।

प्रत्यहञ्च त्रिः त्रिषवणस्नानमाचरेत् । त्राहं नाग्नीयात्
प्रतिस्नानमपु निमज्जेत् । मग्नश्च त्रिषवमर्षणं जपेत् ।
दिवा स्थितस्तिष्ठेद्रात्रावासीनः कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं
दद्यादिति ।

यान्नवल्क्यः ।

अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धचान्द्रायणेन तु ।
धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्येति सलोकताम् ।
कच्छकडनकामसु* महतीं श्रियमश्नुते ॥

अथ चान्द्रायणेतिकर्तव्यता ।

यान्नवल्क्यः ।

कुर्यात्त्रिषवणस्नायी कच्छं चान्द्रायणन्तथा ।

पवित्राणि जपेत्पिण्डान्† गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥

त्रिषवणस्नायी सन् कुर्यात् पवित्राणि अष्वमर्षणं देवकतः
शुद्धवत्यस्तरत् समा इत्यादिवशिष्टादिप्रदर्शितानि ऋग्यजुः-
सामसु व्यवस्थितानि यथासंख्यं जपेद्विरुद्धकालेषु पिण्डान्
यथाशाखं आसान् गायत्र्याभिमन्त्रयेत् । आसानुमन्त्रणे
गौतमोक्तैरो० भूरित्यादिमन्त्रैः सह गायत्र्या विकल्पः । एवं

* व्रतकामस्त्विति पाठान्तरम् । † नित्यमिति पाठान्तरम् ।

जपादिव्येककार्याणां मन्त्राणां विकल्पः । भिन्नकार्याणां
समुच्चय इति ज्ञातव्यम् ।

मनुः ।

महाव्याहृतिभिर्हीमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम् ।

अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवञ्च समाचरेत् ॥

विरजस्त्रिर्निशयान्तु सवासा जलमाविशेत् ।

स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥

स्थानासनाभ्यां विहरन्नक्रोधञ्च शयीत वा ।

ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्चकः ॥

सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।

सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥ इति ।

दिवा त्रिः रात्रौ त्रिरिति । यदेतत् षट्कस्नानं तच्छक्तविष-
यम् । एतद्यूनाधिकस्नानान्यपि शक्त्यपेक्षया योज्यानि ।
तप्तकच्छे तु सकृदेव स्नानम् । सकृत्स्नानी समाहित इति
विशेषाभिधानात् ।

जाबालः ।

आरम्भे सर्वकृच्छ्राणां समाप्ती च विशेषतः ।

आज्येनैव हि शालाग्नौ जुहुयाद्ग्राह्णीः पृथक् ॥

आहुं कुर्याद्व्रतान्ते च गोहिरण्यान्न दक्षिणम् ।

गृहे गृहे वसन् कुर्वन् ब्रह्मलोके महीयते ।

स्त्रीणां होमी न दातव्यः पञ्चगव्यन्तश्चैव च ॥

पराशरः ।

स्त्री शूद्रः स तु शुद्धार्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।

पञ्चगव्यन्तु कुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥

पञ्चगव्यस्य विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पः । जाबालेन
शालाग्नौ होमं विधाय स्त्रीणां होमो न दातव्य इति निषे-
धात् गृह्याग्नाविवे होमनिषेधः । अतश्च स्त्रीशूद्रयोरपि ब्राह्मण-
द्वारा लौकिकाग्नौ होमो भवत्येव ।

अतएव धर्मविवृतौ ।

उपवासी व्रतं होमस्तीर्थस्नानं जपादिकम् ।

विप्रैः सम्पादितं यस्य सम्पूर्णं तस्य तत्फलमिति ॥

यत्त्वत्रिवचनम् ।

पञ्चगव्यं पिवेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिवेत् ।

उभौ तौ तु सदोषौ हि पूयाख्ये नरके वसेदिति ॥

तत्रायश्चित्तानङ्गपञ्चगव्यप्राशने वेदितव्यम् ।

वैशम्पायनः ।

स्नानं द्विकालमेव स्यात्त्रिकालं वा द्विजन्मनः ।

शङ्खः ।

एकवासाश्चार्द्रवासा लघ्वाशी स्थण्डिलेशयः । इति ।

हारीतः ।

त्रावरं* शुद्धिमतीभिः स्नात्वा घर्मर्षणमन्तर्जले जपित्वा
धौतमाहृतं वासः परिधाय सान्ना सौम्येनादित्यमुप-
तिष्ठेत्तेति ।

* एवमिति पाठान्तरम् ।

षट्चिंशत्यने ।

जपहोमादिकं किञ्चित्कृच्छ्रोक्तं सम्भवेन्न चेत् ।
सर्वव्याहृतिभिः कुर्याद्गायत्र्या प्रणवेन चेति ॥

ग्रहः ।

एकवासादरेद्विंशं ज्ञात्वा वासी न पीडयेत् ।
गायत्र्या दशसाहस्रमाह्निकं जप उच्यते ॥

बीधायनः ।

आहतं वासी वसीत सावित्रीं व्याहृतिश्चैव जपेदष्ट-
सहस्रकृत्वः ।

ओङ्कारमादितः कृत्वा रूपे रूपे तथान्ततः ।

भूमौ वीरासने युक्तः कुर्याज्जाप्यन्तु संयतः ॥

आसीनः शल्यविद्धो वा पिवेद्व्यं पयः सकृत् ।

गव्यस्य पयसोऽलामे गव्यमेव भवेद्दधि ॥

दध्नोऽलामे भवेत्तक्रं तक्राभावे तु यावकम् ।

एषामन्यतमं यत्तु उपपद्येच्च तत्पिवेत् ॥

शल्यविद्धो वेत्यत्र वाशब्दस्तूपमार्थः । शल्यविद्ध इव निश्चलः
सन् शीतं पयः पिवेदित्यर्थः ।

यमः ।

अङ्गुल्याग्रस्थितं पिण्डं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

प्राश्नाचस्य पुनः कुर्यादन्यस्याप्यभिमन्त्रणम्* ॥

* अभिमन्त्रण इति पाठान्तरम् ।

आपोशानकर्मन्तरं पञ्चप्राणाहुतयोऽपि पञ्चभिर्ग्रासैः प्राणाय
स्वाहेत्यादिमन्त्राभिमन्त्रितैर्भवन्ति । अत्रचौमित्यादिमन्त्राः
समुच्चीयन्ते । यदि गायत्र्या पिण्डाभिमन्त्रणं तदा गायत्री
प्राणाय स्वाहेत्यादयश्च । अथो भूरित्यादिभिस्तर्हि प्राणाय
स्वाहेत्येवमादयश्च भवन्ति । यदा चत्वारस्तयो वा ग्रासास्तत्र
बोधायनोक्तो विशेषः ।

अश्नीयात् प्राणयेति प्रथममपानायेति द्वितीयं
व्यानायेति तृतीयं उदानायेति चतुर्थं समानायेति
पञ्चमम् । यदा चत्वारस्तदा द्वाभ्यां प्रथमं यदा त्रय-
स्तदा द्वाभ्यां पूर्वौ यदा द्वौ तदा द्वाभ्यामेवोत्तरमेकं
सर्वैरिति ।

अस्यार्थः । यदा चत्वारो ग्रासा भक्ष्यन्ते तदा प्रथमं
द्वितीयाभ्यां† प्रथमं ग्रासं ग्रसेत् । तृतीयेन‡ द्वितीयम् ।
चतुर्थेण§ तृतीयम् । पञ्चमेन चतुर्थम् यदा त्रयस्तदा द्वितीय-
चतुर्थाभ्यां द्वितीयम् । पञ्चमेन तृतीयम् । यदा द्वौ तदा
प्रथमत आरभ्य त्रिभिः प्रथमम् । अन्तिमाभ्यां द्वाभ्यां
द्वितीयम् । यदा त्वेकस्तदा सर्वैरेव तद्ग्रसेदिति ।

* आयेति पाठान्तरम् । † प्राणाय अपानाय इति द्वाभ्याम् । ‡ व्यानाय इति
मन्त्रेण । § उदानाय इति मन्त्रेण । समानाय इति मन्त्रेण ।

अथ कृच्छ्रप्रत्याम्नायः ।

मन्वाद्युक्तद्वादशवार्षिकादिचरणं मुख्यं तदशक्तौ द्वादश-
दिनान्येकैकं प्राजापत्यम् । एवं गण्यमाने द्वादशवार्षिकप्राजा-
पत्यानां षष्ठ्यधिकं शतत्रयं भवति । तदशक्तौ तावत्यी धेनवः
धेनवसम्भवे तावन्निष्कदानं निष्कगृह्णेन धेनुमूल्यमप्यभिधीयते ।
तथाच स्मर्यते ।

प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुं दद्याद्विजोत्तमः* ।

धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं† न संशयः ॥ इति ।

तुल्यं सम्पूर्णं पूर्णमूल्यदानाशक्तौ निष्काद्वं निष्कपादं वा
दद्यात् ।

यदाह ।

गवामभावे निष्कं स्यात्तद्वं पादमेव वा इति ।

मूल्यदानाशक्तौ तावन्त उपवासा अत्राप्यशक्तावयुतगायत्री-
जपः । इति कृच्छ्रप्रत्याम्नायः ।

तथाच पराशरः ।

कृच्छ्रोऽयुतञ्च गायत्र्या उपवासस्तथैव च ।

धेनुप्रदानं विप्रस्य‡ सममेतच्चतुष्टयम् ॥ इति ।

षट्त्रिंशन्मते ।

* पयस्विनीमिति गन्यान्तर्रीयः पाठः । † तन्मूल्यं वा इति मिताक्षरायां पाठः ।
‡ विप्राधेति पाठान्तरम् ।

कृच्छ्रोऽयुतञ्च गायत्र्या द्वादशब्रह्मभोजनम् ।

तिलहोमसहस्रञ्च सममेतच्चतुष्टयम् ॥ इति ।

धेनोर्निष्कस्तदर्द्धार्द्धं प्राणायामशतद्वयम् ।

तिलहोमसहस्रञ्च वेदाध्ययनमेव च ॥

वेदाध्ययनं संहितामात्रपारायणम् ।

विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च । इति ।

एते समानप्रत्याम्नायाः । महापातकेषु पञ्चद्वयं शतत्रयं भवति । शक्त्याद्यपेक्षया द्विगुणविगुणादिकं कल्पनीयम् । महापातकापेक्षया पादोनम् अतिदिष्टेषु तत्त्वेषु अर्द्धं तत्र चैवार्षिकप्राजापत्यविषयभूतेषूपपातकेषु पादः । त्रैमासिक-प्रायश्चित्तविषयेषु उपपातकेषु सार्द्धसप्तप्राजापत्यानि मासिक-विषये तु सार्द्धप्राजापत्यद्वयं चान्द्रायणापनोदेषूपपातकेषु प्राजापत्यत्रयम् ।

तथाच धर्मवृत्तौ ।

चान्द्रायणं सृगावेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च ।

मित्रविन्दापशुश्चैव कृच्छ्रत्रयमथापि वा ॥

तिलहोमायुतञ्चैव पराकद्वयमेव च ।

गायत्र्या लक्षमेकन्तु समान्याहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

पिपीलिकामध्यादिचान्द्रायणासमर्शस्थानतिधनिनो धनद्वारा प्रायश्चित्तं चिकीर्षतः प्राजापत्यप्रत्याम्नाया अष्टौ भवन्ति ।

तथाच चतुर्विंशतिमते ।

अष्टौ चान्द्रायणे देया प्रत्याम्नायविधौ सदेति ।

प्रत्यान्नायाधिक्यात्पूर्वोक्तविषयता कल्पते ॥
मासातिकृच्छ्रविषयभूतोपपातकेषु सार्द्धसप्तप्राजापत्यानि
तथाच चतुर्विंशतिमते ।

प्राजापत्ये तु गामिकां दद्यात्सान्तपने हयम् ।

पराके तप्तातिकृच्छ्रे तिस्रस्त्रिंशस्तु गास्तथा ॥

इति द्वादशदिनसाध्योऽतिकृच्छस्तस्य मासमाचरणे सार्द्धद्वय-
प्राजापत्याः कृच्छ्राः भवन्ति । एतच्चैकैकं ग्रासमग्नीयादिति
मनूक्तातिकृच्छ्रे । याज्ञवल्क्योक्तपाणिपूरणान्नभोजनातिकृच्छ्रे
तु प्राजापत्यद्वयमेवातिकृच्छ्रस्थले प्राजापत्ये एकभक्तत्रयेऽपि
सायन्तनभोजनत्रयनिवृत्तावेकोपवासनिवृत्तिः* तथाहि एक-
स्मिन्दिवसे दिवा रात्रौ चेति द्विर्भोजनं तत्र भोजनत्रयनिवृत्तौ
सार्द्धोपवासः प्राप्तः यद्यपि तथापि दिनत्रयेऽपि कथञ्चि-
त्किञ्चिद्भुज्यते इत्येकोपवास एव परिकल्पनीयः एवं नक्तत्रयेष्व-
याचितत्रयेऽपि एवमुपवासत्रयं दिनत्रयं शुद्धोपवासः इति
षडुपवासाः प्राजापत्ये भवन्ति एवमन्यत्राप्यूहनीयम् । वृष-
भैकादशगोदानयुक्तत्रिरात्रोपवासात्मकगोवधव्रते तु सार्द्धैका-
दशप्राजापत्यकृच्छ्राः । पराकालकोपपातकव्रते प्राजापत्यत्रयं
सार्द्धं प्राजापत्यद्वयं मासं पयोव्रते ।

तथाच षट्त्रिंशन्मते ।

पराकृतमातिकृच्छ्रस्थाने कृच्छ्रत्रयञ्चरेत् ।

सान्तपनस्य चाध्यर्द्धमशक्तौ व्रतमाचरेत् ॥ इति ।

* निष्पत्तिरिति पाठान्तरम् ।

पराकादशक्तौ प्राजापत्यत्रयं सान्तपनाशक्तौ सार्धप्राजापत्य-
ञ्चरेदित्यर्थः । सर्वत्र शक्ताद्यपेक्षया द्विगुणत्रिगुणादिकङ्कर्तव्यं
कल्पनीयम् ।

अथ तीर्थयात्रास्नानम् ।

तत्र समूलत्वप्रदर्शनार्थमादित्यपुराणोक्तं किञ्चिन्नित्यते ।

पाण्डवे राज्यलाभाय दुरितीपशमाय च ।

श्रीकृष्ण नारद व्यास श्रीकण्ठेन्द्राजलोमशैः ॥

मार्कण्डेय पुलस्त्याज सप्तर्षिप्रमुखैस्तथा ।

द्वादश द्वादशाब्दानि कृच्छ्रान्यादाय भक्तिः* ॥

तीर्थान्यकुर्वन्नित्यादि आदिपुराणे श्रूयते । कथेति स्मृतिसङ्ग्रह-
स्मृत्यर्थसारादिभिरुक्तप्रकारोऽस्माभिरपि लिख्यते ।

तत्र सङ्कल्पपूर्वकं पङ्गां षष्टियोजनायतस्य† भागीरथ्यां
स्नानं षड्वत्स्रसममत्र एकैकस्य यात्रायोजनस्य वृद्धावर्द्ध-
कृच्छ्रवृद्धिः कल्पनीया । षष्टियोजनागतस्य षड्वत्स्रात्
दशयोजनागतस्याव्दप्रायश्चित्तं भवति । एवं तृतीयांशधिक
क्रोशादागतस्य भागीरथ्यां विशुद्धस्नानेनैकः‡ कृच्छ्रो भवति ।
मध्ये चेत्यर्वातादिभिर्व्यवधानं भवति । पर्वताद्यभावे मार्गस्य

† शक्ति इति कचित् पुलके पाठः । ‡ षष्टियोजनागतस्य इति कचित् पाठः ।

§ विशुद्धस्नानेन इति पाठान्तरम् ।

दुर्गमत्वे च योजनागतस्य शक्तस्य गङ्गास्नानमेकः कृच्छ्रीभवति ।
 असक्तस्य अर्धयोजनादागतस्य शक्तस्यापि मार्गस्य दुर्गत्वे च अर्ध-
 योजनादागतस्य त्वेवं कल्पनीयं पूर्वं सप्तमाढका राक्षसभयान्न-
 योजाताः । याते च भये पुनर्देवता अभूवन्स्ततो नद्यः शुक्लाः
 तेषु स्थानेषु भागीरथी समागता भवेत्तासु विष्णुगङ्गादिसप्त-
 माढकानामासु* गङ्गासु स्नानं षष्टियोजनागतस्य षड्विंश-
 तुल्यम् । प्रयागे वाराणस्यां गङ्गाद्वारे गङ्गासागरसङ्गमे च द्वि-
 गुणम् । यमुनायां विंशतियोजनागतस्य स्नानं द्वाव्विंशत्यसमम् ।
 मथुरायां द्विगुणं सरस्वत्यां चत्वारिंशद्योजनागतस्य चतुर्विंशत्यसमं
 प्रभासे द्वारवत्याञ्च द्विगुणम् । यमुनासरस्वत्योर्यात्रा योजनद्वयो-
 पादकच्छहविः क्काससु पूर्व्वरीत्या प्रकल्प्यः । † दृश्यतीति शतद्व-
 विपाशा वितस्ता इरावती मरुद्वदा मधुमती पयस्विनी पृथ्वती-
 त्यादिदेवनदीषु स्नानं त्रिंशत्कच्छसमं पञ्चदशयोजनादागतस्य
 चन्द्रभागा वेत्तवती सरयू गोमती देविका कौशिकी नित्यजला
 मन्दाकिनी सहस्रवक्त्रा‡ पौनःपूर्व्वा पूर्णपुण्या बाहुदा गण्डकी
 वारुण्यादिदेवनदीषु स्नानं पञ्चदशयोजनादागतस्य पञ्चदश-
 कच्छसमम् । एतासु महानदीषु परस्परसङ्गमे योजनागतस्य
 कृच्छ्रत्रयं फलम् । समुद्रागतनदी महानदीति पूर्व्वोक्त-
 देवनदीनां सङ्गमे योजनागतस्य षट्कच्छफलमनुक्तस्थले यात्रा

* विष्णुगङ्गादिसप्तमाढकानामस्त्विति पाठान्तरम् । † कल्पनीय इति पाठान्तरम् ।
 ‡ सिद्धवक्त्रेति पाठान्तरम् ।

योजनसंख्या विज्ञेया महानदेषु महानद्यर्द्धफलम् । गोदा-
महानदेषु गङ्गार्द्धफलं गोदा महानदी सेतुरामेश्वरं पञ्चनाभं
श्रीरङ्गं पुरुषोत्तमं कुरुक्षेत्रं नैमिषं वदरिकाश्रमं पुष्पारण्यं
केदारं श्रीशैलं महालयं रुद्रकोटिं पुष्करं नर्मदां अम्बातकेश्वरं
कुजाङ्गं प्रभासं कोकामुखं विजयेशं पुरीन्द्रं पञ्चनदं गोकर्णं
मथुरामयोध्यां द्वारवतीं गयां काशीं गालयामं शम्भलयाम-
मित्यादि सुक्तित्रैत्राणि संसेव्य गङ्गाममं फलं लभते । चतु-
र्विंशतियोजनागतस्य नर्मदायां स्नानं चतुर्विंशतिकृच्छ्रफलं
कुजिकासङ्गमे द्विगुणं शुकतीर्थे चतुर्गुणम् । अष्टयोजनागतस्य
तस्यामष्टकृच्छ्रफलम् । तथा पयोण्यामपि अत्र सङ्गमे नदेषु
नद्यर्द्धफलं द्विगुणं षष्टियोजनागतस्य गोदावत्यां चाष्टकृच्छ्रसमं
त्रिंशद्योजनागतस्य एकादशतीर्थेषु प्रतिलोमान्तोमस्नानं
षष्टिकृच्छ्रसमं वज्रुकापसङ्गमे द्विगुणं सप्तगोदावरे भीमेश्वरे
त्रिगुणं कुशतर्पणवज्रुकायां द्वादशयोजनागतस्य द्वादशकृच्छ्र-
समं प्रणीतायामष्टयोजनागतस्याष्टकृच्छ्रफलं पूर्णायां तद्वत्
कृष्णविलायां योजनसंख्यया कृच्छ्रसंख्या तथा तुङ्गभद्रायामपि
पम्मासङ्गमे द्विगुणं हरिहरे त्रिगुणं भीमरथायामपि योजन-
संख्यया कृच्छ्रसंख्या ककुब्जतीसङ्गमे योजनागतस्य पञ्चदश-

* गङ्गासङ्गमे द्विगुणमिति कचित् पाठः । † वज्रुलासङ्गमे मूलपुराणे दृश्यते ।

जम्बरासङ्गमे कचित् पाठः कचिच्च पञ्जुरासङ्गमे इति पाठः । ‡ जम्बरायामिति
पाठान्तरम् ।

दर्वागपि कच्छसमं कुक्षितनान्नगो नद्यः पापनदाश्च वर्जिताः ।
उपवाससहितं महानदीस्नानं पञ्चदशकच्छफलम्सिद्धदेवता-
समीपे द्विगुणं तत्र स्नात्वा देवतादर्शने तु त्रिगुणं विन्ध्यदेशी-
यानां सेतुबन्धरामेश्वरे जाङ्गव्याम्निगुणफलम् । तथैव जाङ्गवी-
केदारयोरपि दक्षिणदेशीयानां जाङ्गव्याः षड्गुणं गङ्गादेशीयानां
सेतुबन्धरामेश्वरे षड्गुणं सर्वत्र भाग्यभेदपर्वतादिभिर्यवधाने
मार्गस्य दुर्गत्वे च उक्तयोजनसंख्यातो योजनसंख्याङ्गमेव
कच्छादिफलानि कल्पयानि प्रयासाधिक्यात्सर्वत्र वैष्णव माहे-
श्वर सौर शक्तियपीठेषु दर्शनेन योजनसंख्यया कच्छसंख्या
प्रख्यातेषु द्विगुणम् । तीर्थतीरस्थितस्यापि योजनपरिमिताप्र-
देशादागमनमन्तरेणापि विधिवत्स्नात्वा धीतं वासः परिधाय
शिरोरुहेषु चार्द्रेषु सक्तु पुनः स्नातव्यम् । एवं द्वादशभिः
स्नानैरेकः कच्छो भवति । परान्नगन्ता* षोडशांशफलं प्रसङ्ग-
गन्तार्द्धफलं लभते अनुसङ्गेन तीर्थं प्राप्य स्नानफलं लभते न
यान्नाफलं पितृ पितामह भ्रातृ मातामह मातुल श्वशुर
श्यालक पोषकान्नदगुर्वाचार्य्योपाध्यायार्थं तेषां पत्न्यर्थं मातृ-
स्वसृ पितृस्वसृसस्त्र्यञ्च स्नात्वा स्वयमष्टमांशं लभते साक्षात्पित्रोः
कुर्वन् पुत्रश्चतुर्थांशं लभते ।

दम्पती च सपत्नी च मिथोऽर्द्धं लभते फलम् ।

देवलः ।

* परार्थगन्तुरिति क्वचित् पाठः ।

अभिसङ्गम्य तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 प्रमुच्यन्ते नरः पापाद्वाङ्मणा ये तपस्विनः ॥
 सर्वाः समुद्रगाः पुण्याः सर्वे पुण्या नगोत्तमाः ।
 सर्वमायतनं पुण्यं सर्वं पुण्या वनाश्रयाः ॥ इति ।

अथ सामान्येन पापनिष्कृतिहतेवः ।

तत्र गौतमबोधायनी ।

तस्य निष्कृत्यमाणानि* जपस्तपो होम उपवासो दानमुप-
 निषदो वेदान्ता सर्वच्छन्दः सुसंहिता मधून्यवमर्षण-
 मथर्वशिरो† रुद्राः पुरुषसूक्तं राजनरोद्दिग्ः‡ सामनी
 वृहद्रथन्तरं पुरुषगतिः महानास्त्रो महावैराजं महा-
 दिवा कीर्त्यं ज्येष्ठसाम्नामन्यतमदहहिः पवमानं कुष्मा-
 ण्डानि पावमान्यः सावित्री चेति पावनानि पयोव्रतता-
 शाकफलभक्षता प्रसृतयावको हिरण्यप्राशनं घृतप्राशनं
 सोमपानमिति मेध्यानि । सर्वे शिलोच्चयाः सर्वाः
 स्रवन्यो ऋदाः पुण्यास्तथा तीर्थानृषिनिवासा गोष्ठं
 परिस्कन्दा इति देशाः ब्रह्मचर्यं सत्यवचनं सवनेषूद-
 कोपस्पर्शनमार्द्रवस्त्रता अधःशायिता अनाशक इति
 तपांसि हिरण्यं गौर्वीसोऽश्वो भूमिस्तिलाघृतमन्न-

* निःकृत्यमाणानि इति मूलगौतमसंहितायां पाठः । † अथर्ववाङ्मण इति कचित् पाठः ।

‡ निर्वहणहेतुरस्येव इति कचित् पाठः ।

मिति देयानि । संवत्सरः षण्मासाश्चत्वारस्तयोद्वावेक
 षतुर्विंशत्यहोद्वादशाहः षडहस्त्यहोऽहोरात्र इति कान्ता
 एतान्यैवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन् गुरुषु गुरुषि
 लघुषु लघूनि कच्छातिकच्छं चान्द्रायणमिति सर्वप्राय
 श्चित्तमिति ।

अस्यार्थस्तस्य पापस्य निष्क्रयमाणानि*संशोधनकारणानि जपा-
 दीनामन्यतमस्यापि पापनिर्हरणहेतुत्वमस्त्येव प्रत्येकसमस्तत्वेन
 निर्देशात् रहस्यब्राह्मणान्युपनिषदः बृहदारण्यकादयो वेदान्ता
 उपनिषत्वेऽपि बृहदारण्यकादीनां पृथगुपादानमाधिक-
 योतनार्थं सर्वशास्त्रासु पदक्रमरहिता मन्त्रग्रन्थाः सर्वच्छन्दः
 संहिता मधुवाता† इत्यादीनि यजुषि मधूनि ऋतञ्च सत्यञ्च
 इति सूक्तमधमर्षणं‡ अथर्वेश्वरः अथर्वैकदेशः प्रसिद्धः नमसी
 रुद्रमन्यवे इत्यध्यायो रुद्राः§ सहस्रशीर्षेत्यध्यायः पुरुष-

* निष्क्रयणानि इति सूक्तगीतमसंहितायां पाठः ।

† मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सित्ववः । माध्वीर्नः सन्तोषधीः । २७ ।

मधु नक्तसुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरसु नः पिता । २८ ।

मधुमात्री वनस्पतिर्मधुमान् असु सूर्यः माध्वीर्मावी भवन्तु नः । २९ ।

‡ अथो ऋतञ्च सत्यञ्चाभीज्ञातपसोऽध्यजायत ततो रात्रिरजायत ततः समुद्रीऽर्णवः
 समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरोऽजायत अहोरात्राणि विदधद्विषस्य मिषतो वशी सूर्याचन्द्र-
 मसौ धाता यथापूर्वमकलयद्विवञ्च पृथिवीं चान्नरीचमथो सः ।

§ नमसी रुद्र मन्यव ऽसतो त्व इषवे नमः । बाहुभ्यामुत ते नमः । १ ।

या ते रुद्र शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी ।

तथा नस्तन्वा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि । २ ।

वामिषं गिरिशला हस्ते विभर्ष्यते ।

शिवं गिरिव तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् । १ ।

शिवेन वचसा त्वा गिरिशला वदामसि ।

यथा नः सर्ज्जमिज्जगदयन्तां सुमना असत् । ४ ।

अध्यवीचदधिवक्ता प्रथमी दैव्या भिषक् ।

अहीय सर्वान्जम्भयन्सर्वांश्च यातुधान्योऽधरावीः परासुव । ५ ।

असौ यस्तामोऽभरुण उत बभूवुः सुमङ्गलः ।

ये चैनं रुद्रा अभिती दिव्य शिताः सहस्रशीऽवैषां हृड ईमहे । ६ ।

असौ योऽवसर्पति नीलघीवी विलोहितः ।

उतैनं गोपा अट्टयद्रदाहार्यः स दृष्टो रुद्रयाति नः । ७ ।

नमोऽस्तु नीलघीवाय सहस्राक्षाय मौदुषे ।

अथो येऽवस्य सत्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः । ८ ।

प्रमुख धन्वन्तसुभखीरान्योर्ज्याम् ।

वाय ते हस्ते इषवः परा ता भगवी वष । ९ ।

विज्यं धनुः कपर्दिनी विश्व्यो वाणवान् २॥ उत ।

अनेश्वरस्य या इषव आभुरस्य निषङ्गधिः । १० ।

या ते हेतिर्मीदुष्टम हस्ते बभूव ते धनुः ।

तयाभ्रान्विश्रुतस्त्वम यस्मया परिसुज ॥ ११ ।

परिते धन्वनी हितिरभ्रान्वृणक्तु विश्रुतः ।

अथो य इषुधितवारोऽवस्यन्निधिं तम् ॥ १२ ।

अवतप्य धनुर्हं सहस्राक्ष शतेषुधे ।

निशीर्य शल्यानां मुखा शिवी नः सुमना भव । १३ ।

नमस्ते आयुधायानातताय धृष्णवे ।

उभाभ्यामुत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने । १४ ।

मा नो महान्तमुत मा नोऽर्भकं मा न उज्ज्वलमुत मा न उल्लितम् ।

मा नो वधीः पितरं मीत मातरं मा नः प्रियास्तन्वा रुद्र वीरिषः । १५ ।

मा नलीके तनये मा न आयुषि मा नो गीषु मा नोऽन्धनेषु रौरिषः ।

मा नो वीरान् रुद्र भामिनी वधीर्हविषन्तः सदमिक्षा इवामह । १६ ।

नमी हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशाश्च पतये नमी नमी हविर्भ्यो हरिकेशभ्यः पशूनां
पतये नमी नमः शपिञ्चराय त्विषीमते पथीनां पतये नमी नमी हरिकेशायोपवीतने
पुष्टानां पतये नमः । १७ ।

नमी बभ्रुशाय व्याधिनेऽद्रानां पतये नमी नमी भवस्य ह्येत्यै जगतां पतये नमी नमी
रुद्रायाततायिने चैवाणां पतये नमी नमः मृतायाहन्त्यै वनानां पतये नमः । १८ ।

नमी रोहिताय स्थपतये वचाणां पतये नमी नमी भुवन्त्ये वरिवक्त्रतायौषधीनां
पतये नमी नमी मन्त्रिणे वाणिजाय कक्षाणां पतये नमी नम उच्चैर्घोषायाक्रन्दयते पत्नीनां
पतये नमः । १९ ।

नमः कृत्वायतया धावते सत्वानां पतये नमी नमः सहस्रानाय निर्व्याधिनऽआव्या-
धिनीनां पतये नमी नमी निषङ्गिणे ककुभाय सेनानां पतये नमी नमी निचैरवे परिचरा-
धारणानां पतये नमः । २० ।

नमी वचते परिवचते स्नायूनां पतये नमी नमी निषङ्गिण्यऽइषुधिमते तत्क्षराणां पतये
नमी नमः सृक्कायिभ्यो जिघांसङ्गो सुणतां पतये नमी नमी ऽसमिङ्गो नक्तं चरङ्गो विक्र-
न्तानां पतये नमः । २१ ।

नम उष्णीषिणे गिरिवराय कुलुञ्चानां पतये नमी नम इषुमङ्गो धन्वायिभ्यश्च वी नमी
नम आतन्वानिभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वी नमी नम आयच्छङ्गोऽस्यङ्गश्च वी नमः । २२ ।

नमी विष्टजङ्गो विध्यङ्गश्च वी नमी नमः स्वपङ्गो जायङ्गश्च वी नमी नमः श्यानेभ्य-
आसीनेभ्यश्च वी नमी नमस्तिष्ठङ्गो धावङ्गश्च वी नमः । २३ ।

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वी नमी नमीऽश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वी नमी नम आव्या-
धिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वी नमी नम उगणाभ्यस्तूंहतीभ्यश्च वी नमः । २४ ।

नमी गणेश्यो गणपतिभ्यश्च वी नमी नमी व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वी नमी नमी गृक्षेभ्यो
गृक्षपतिभ्यश्च वी नमी नमी विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वी नमः । २५ ।

नमः सेनाभ्यः सेनानीभ्यश्च वी नमी नमी रथिभ्योऽश्वरथेभ्यश्च वी नमी नमः क्षत्रभ्यः
क्षत्रहोतृभ्यश्च वी नमी नमी महङ्गोऽर्भकेभ्यश्च वी नमः । २६ ।

नमस्तवभ्यो रथकारिभ्यश्च नमो नमः कुलाभिः कर्माभ्यश्च नमो नमो निषादिभ्यः
पुष्टिभ्यश्च नमो नमः श्वनिभ्यो मृगयुभ्यश्च नमः । २७ ।

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च नमो नमो भवाय च रुद्राय च नमः श्रवाय च पशुपतये च
नमो नीलयीवाय च श्रितिकण्ठाय च । २८ ।

नमः कपर्दिने च व्युमकेशाय च नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च नमो गिरिशाय च
शिपिविष्टाय च नमो मौदुष्टमाय चैषुमते च । २९ ।

नमो ऋक्षाय च वामनाय च नमो बृहते च वर्षायसि च नमो बृह्माय च स० धे च नमो-
ऽथमाय च प्रथमाय च । ३० ।

नम आशवे चाजिराय च नमः शीघ्राय च ग्रीष्माय च नम ऊर्म्याय चावस्त्रमाय च
नादेयाय च ह्रीमाय च । ३१ ।

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय चाप्रगल्भाय
च नमो जघन्याय च बुध्न्याय च । ३२ ।

नमः सीमाय च प्रतिसर्पाय च नमो यात्राय च क्षेम्याय च नमः श्लोक्याय चावसान्याय
च नम उर्वर्याय च खल्लाय च । ३३ ।

नमो वन्याय च कन्याय च नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च नम आशुवेनाय चाशुरयाय
च नमः शूराय चावभेदिने च । ३४ ।

नमो विलिखे च कवचिने च नमो वर्मिणे च वरुधिने च नमः शुताय च श्रुतसेनाय
च नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च । ३५ ।

नमो धृष्टवे च प्रमृशाय च नमो निषङ्गिणे चैषुधिमते च नमस्तीक्ष्णवे चायुधिने च
नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च । ३६ ।

नमः सुत्याय च पथ्याय च नमः कात्याय च नीप्याय च नमः कुल्याय च सरस्त्राय च
नमो नादियाय च वैशल्याय च । ३७ ।

नमः कूल्याय चावध्याय च नमो वीघ्र्याय चातप्याय च नमो मेघ्याय च विद्युत्प्याय च
नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय च । ३८ ।

नमो वात्याय च रिष्माय च नमो वास्तव्याय च बास्तुपाय च नमः सीमाय च रुद्राय च
नमस्ताम्राय चावण्याय च । ३९ ।

नमः शङ्खे च पद्मपत्रे च नमः उग्राय च भीमाय च नमः अश्विधाय च दूरिधाय च
नमो हन्त्रे च हनीयसे च नमो वृक्षे च हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय । ४० ।

नमः शम्भवाय च सतीभवाय च नमः शङ्कराय च सत्यस्कराय च नमः शिवाय च
शिवतराय च । ४१ ।

नमः पार्याय चावाय्याय च नमः प्रतरणाय चीतरणाय च नमः क्षीरार्थाय च कृत्वाय च
नमः शय्याय च फेन्याय च । ४२ ।

नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च नमः किशिलाय च चयणाय च नमः कपर्दिने च
पुलक्ये च नमः हरिण्याय च प्रपण्याय च । ४३ ।

नमो ब्रज्याय च गीष्ट्राय च नमस्तल्प्राय च गेह्याय च नमो हृदयाय च निवेध्याय च
नमः काष्ठ्याय च गह्वरेष्टाय च । ४४ ।

नमः शुक्लाय च हरित्याय च नमः पांशव्याय च रजस्याय च नमो स्त्रीप्याय च
चीलीप्याय च नमः ज्वर्याय च सूर्याय च । ४५ ।

नमः पर्णाय च पर्णशृङ्गाय च नमः उहुरमाणाय चाभिप्लवे च नमः आस्त्रिदते च प्रस्त्रि-
दते च नमः ऋषुऋषी धनुऋक्षाय वी नमो नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नमो
विचित्रलोकभ्यो नमो विचित्रलोकभ्यो नमः आनिर्द्धतेभ्यः । ४६ ।

द्रापेऽश्वत्थसंस्पृते दरिद्रे नीललोहित ।

आसां प्रजानामिषां पशूनां मामेमां रीक्षी च नः किञ्च नाममत् । ४७ ।

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने चयवीराय प्रभरामहे मतीः ।

यथा शमसङ्घिपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामेऽश्वस्मिन्नावुरम् । ४८ ।

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहा भेषजी ।

शिवा रुद्रस्य भेषजी तथा नो मृड जीवसे । ४९ ।

परि नो रुद्रस्य हृतिर्ब्रह्मण्यु परि त्वेषस्य दुर्मतिरद्यायीः ।

अव स्थिरा मघवद्भ्रास्तनुष्व मीढस्तीकाय तनयाय मृड । ५० ।

मीढुष्टम शिवतम शिवो नः सुमना भव ।

परमे वृक्षेऽश्वयुधं निधाय कृत्तिं वसान आचर पिनाकं बिम्बदागहि । ५१ ।

सूक्तं* राजनरोहिणे सामनी इन्द्रं नरोनेमधिता हिरण्याय

विकिरिद्र विलोहित नमस्तेऽक्षन्तु भगवः ।

यास्ते सहस्रं हृतयोऽन्यमस्मिन्नवपन्तु ताः । ५२ ।

सहस्राणि सहस्रशो बाह्वांस्तव हृतयः ।

तासामीशानो भगवः पराचीना मुखा कधि । ५३ ।

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धत्वाणि तन्मसि । ५४ ।

अस्मिन्महत्त्वार्थेऽन्तरिक्षे भवा अधि । तेषां स० । ५५ ।

नीलधीवाः श्रितिकण्ठा दिवं रुद्रा उपत्रिताः । तेषां स० । ५६ ।

नीलधीवाः श्रितिकण्ठाः श्रुत्वा अधः क्षमाचराः । तेषां स० । ५७ ।

ये वक्ष्ये शुष्पिञ्जरा नीलधीवा विलाहिताः । तेषां स० । ५८ ।

ये भूतानामभिपतयो विशिखासः कपर्दिनः । तेषां स० । ५९ ।

ये पथां पथि रक्षस ऐलवृदा आयुर्युधः । तेषां स० । ६० ।

ये तौर्यानि प्रचरन्ति स्रकाहस्ता निषङ्गिणः । तेषां स० । ६१ ।

येऽग्नेषु विविध्यन्ति पानेषु पिवती जनान् । तेषां स० । ६२ ।

यऽएतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरः । तेषां स० । ६३ ।

नमास्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षसिधवः । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीची-
र्दशोदीचीर्दशोद्वाः । तेभ्यो नमोऽस्तु ते नोऽश्वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विषो यस्य नो
द्वेष्टि तमेवां जग्मे दधः । ६४ ।

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वात इषवः । तेभ्यो दश—दशः । ६५ ।

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्नसिधवः । तेभ्यो दश—दशः । ६६ ।

* सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं सर्व्वतः स्पृत्वा प्रत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् । १ ।

पुरुष एवेदं सर्व्वं यज्ज्ञतं यच्च भाव्यम् ।

उतासुतलक्ष्येशानी यदग्नेमाविरोहति । २ ।

एतावानस्य महिमाती व्यायांश्च पुरुषः ।
 पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि । ३ ।
 त्रिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः पादोऽस्यैवाभवत्पुनः ।
 ततो विश्वङ् व्यक्रामत्काशनानाशनेऽश्रमि । ४ ।
 ततो विराडजायत विराजोऽश्रमि पुरुषः ।
 स जातोऽश्रम्यरिच्यत पश्चाद्भूमिसयी पुरः । ५ ।
 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भृतं पृषदाज्यम् ।
 पशून्तांश्चक्रे वायव्यानारण्या ग्राम्याश्च ये । ६ ।
 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
 ऊर्न्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत । ७ ।
 तस्मादश्वा अजायन्त ये के चीमयादतः ।
 गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः । ८ ।
 तं यज्ञं वर्हिषि प्रौक्तन् पुरुषः जातमयतः ।
 तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये । ९ ।
 यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
 मुखं किमस्यासीत्किं बाहू किमूरु पादाऽउच्यते । १० ।
 ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।
 ऊरू तदस्य यवैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽय जायत । ११ ।
 चन्द्रमा मनसी जातश्चक्षोः सूर्योऽअजायत ।
 श्रीवाहायुश्च प्राणश्च सुखादग्निरजायत । १२ ।
 नाभ्याम् आसीदन्तरिचं शीर्ष्णो द्यौः समवर्त्तत ।
 पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रीचात्तथा लोकाः । २ । अथ कल्पयन् । १३ ।
 यत्पुरुषेण हविषा देवा यजन्तन्वतः ।
 वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इक्षः शरद्भविः । १४ ।
 सप्तास्यासन् प्ररिषयस्त्रिः सप्त समिधः क्रताः ।
 देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पश्यम् । १५ ।

इत्यस्यामृचि गीयेत* । इहद्रवन्तरे त्वामिहिवामहे अभि त्वा

यजेन यज्ञमयजन् देवानाम्नि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः । १६ ।

अग्नाः समृतः पृथिव्यै रसाक्ष विश्वकर्मेभ्यः समवर्तताये ।

तस्य त्वष्टा विदधदूपमेति तन्मृत्यस्य देवत्वमाजानमये । १७

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्मान् ।

तमेव विदित्वातिस्मरुमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । १८ ।

प्रजापतिश्चरति गर्भेऽश्नन्तरजायमानो बहुधा विजायते ।

तस्य यीनिं परिपश्यन्ति धीरान्निह तस्युर्भुवनानि विश्वा । १९ ।

यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरीहितः ।

पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मणे । २० ।

रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अये तदनुवन् ।

यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असत्त्वजे । २१ ।

शीथ ते लज्जीथ पत्न्यावहोरात्रे पात्रे नक्षत्राणि रूपमश्विनी व्यासम् ।

इष्टानिषाणामुं मऽइष्टाण सर्व्वलोकं मऽइष्टाण । २२ ।

* बहुषु पुनकेषु द्विरण्याय इति पाठो दृश्यते परन्तु सामवेदे आरख्यगाने चतुर्थ-
प्रपाठके द्विरण्याय इत्यत्र हवन्ते इति दृश्यते यथा—

राजनं साम यथा—	१	१	१	३२२२	३ २
	डम् । ३ ।	ह्री । ३ ।	हृत् । ३ ।	ओहा । ३ ।	ओहीह । २ ।
३२ २२	२ १	२ १	२२३४५	१२ २१	१३ २२
ओहीह ।	इन्द्रं नरी ।	नेश्मधि ।	ताहवन्ताह । ३ ।	वयोहृत् । ३ ।	विभाष्टये
१ २ २	२ १ २	२ १	२ ३ ४ ५	२ १ २	१
विषर्कणे । ३ ।	यत्पारियाः ।	युनज ।	ताहधियस्ताः ।	सत्यमीजः । ३ ।	रजः
२२ १ २	२ १	२ ३ ४ ५	२ १ २	२ १ २	२ १ २
सुवः । ३ ।	शरीरुषा ।	ताश्शव ।	सथकामाह । ३ ।	भद्रश्सुधा । २ ।	भद्रश्सुधि ।
१ २	१ २	२ २ १ २	२ १ २	२ २ ३ ४ ५	२ १
षमूर्ज ।	इषमूर्ज । २ ।	आगीमताह ।	व्रजिभ ।	जातुवन्ताः । ३ ।	इहव्यशः । ३ ।

विभाट् वृहत् पिबतु सौम्यम् मध्वित्यस्यां गीतं साममहा-
दिवा कीर्त्यम्* आज्यदीहास्यानि सामानि† ज्येष्ठसाम्ना-

* विभाट् वृहत् पिबतु सौम्यं मध्वापुर्दधयश्चपताववि तम् ।

वातजूती र्याऽभिरत्तित्कना प्रजाः पिपत्ति बहुधा विराजति ॥

† अग्निवैश्वानरीऽनुष्टुप् सीमाः, गर्गातिरावस्य

प्रथमेऽङ्गि आर्भवे विनियोगः ।

१ २ १ २ १ २ ५ १ २ १ २ ५
द्यौहम् प्रसुत्नानां । यज्जम्भारं३४सा । मार्त्तनिवारं । षट्पदा२३४चा ।
१ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५
अपश्वानां२म् । अराधारं३४साम् । हतामखां२म् । नवगां२३४वाः । आभामिरां२ ।
३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५
त्रि अग्यां२३४ता । भुजनपूरं२त् । वउणां२३४थीः । सरीज्जारीं२ । नद्योधां२३४णाम् ।
१ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५
वरीनयो२ । निमासां२३४दाम् ॥ सवौरीदारक्षसाधारं३४नाः । वियस्तस्तारं । भरीदा-
५ १ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५
२३४साधि । हविः पवारधि । वैअग्यां२३४ता । विधानयो२ । निमासां२३४दाम् ।
२ १ २
ए ३ । ऋतम् ॥ ४

ईनिधनमाज्यदीहम् ।

अग्निवैश्वानरस्त्रिष्टुप् सीमाः, द्वितीयेऽङ्गनि मध्वन्दिनान्यम् ।

२१ २ २१ २ ३५ २११ २ १ २३४२५
अयं सीमाः । इन्द्र तुभ्यं सुत्वाधि । तुभ्यम्पवा । तार्यितुवम् । असत्पाहो ।
२१ २३४ २३५ २१ २ १ २३४२५
तुभ्यं हयाम । चक्रि । त्वं ववषाधि । इन्दुषदा । यात्रयुजि । याय सीमाम् ।
१ १२ २१ २२३४२५ २१ २ १२ २ ३४२५ २२१२
सईश्रथी । नभुरि । षाडीयजी । महः पुरु । नीरसात । याधि वसूनी । आदीं विखा ।
२१ २२३४२५ २१२ २१२ २२२४५ २१ २ २१२
नहुवि । यानि जाता । सुवर्षा ताः । वनज । ध्यानवन्ता ॥ शुष्मीशार्द्धी । नमारु३-

मन्यतमं उपस्यै गायते स्तोत्रं वहिः पवमानं* यद्देवा देव-
हेलन मित्यादीनि यजुंषि कृष्णाण्डानि† । स्वादिष्टयाम-
दिष्टयेत्यादि ऋचः पावमान्यः‡ गोमयमध्यस्थित यवसाधिता

२३४५ २१ २ १ २२३४५ २२ १२ २ १ २३ ४५
स्पवस्वा । अनभिशा । स्ता३ दिवि । या ययावीट् । आपो नमा । लु३ सुम । तिर्भवानाः ।
२१२ २१२ २२३४५
सहसासाः । पृतना । पाङ्गनयज्ञाः । ई२३४५ ॥ ५

विणिधनसाज्यदीहम् ।

अग्निर्वैद्यानरस्त्रिष्टुप् सीमः तृतीयेऽह्न्यार्भवाद्यम् ।

२१२ २ २ १ २३४ ५ २१ २ १ २२३४५
तिस्त्री वाचाः । ई३रय । ति प्रवङ्गीः । ऋतस्य धायि । ती३स्वृक्ष । भी मनाधाम् ।
२२ १२ २ १ २३४५ २२१ २१ २२३४५
गावी यन्तायि । गी३पतिम् । पृच्छमानाः । सीमं यतायि । सतयः । वावशानाः ।
२२ १२ २ १ २२३४५ २२१ २१ २३४५
सीमङ्गावी । धे३नवः । वावशानाः । सीमं विप्राः । मतिभिः । पृच्छमानाः ।
२२१ २१२ २२३४५ २२१२ २१ २३ ४ ५
सीमः सुताः । ऋच्ये । पूयमानाः । सीमे अर्काः । विष्टुभः । सान्नवन्तायि ।
२२१२ २ १ २३४५ २२१ २१२ २३४५
एवानः सी । मा३परि । पिच्यमानाः । आपवस्वा । पू३यमा । नः सुवस्ती ।
२ १ २ २ १ २२३४५ २१२ २ १ २२३४ ५ ५२
इन्द्रमावायि । शा३स्वृह । तामदेना । वईया वा । चा३ज्जन । या पुरन्मिम् । ए ।

१ ३ ११११
आन्यदीक्षा२३४५म् ॥ ६

* उपस्यै गायता नरः पवमानयिन्दवे । अभिदेवां २॥ इत्युच्यते ।

† यद्देवहेलनं इत्यादिमन्त्राः प्राङ्निर्दिष्टा (७४० पृष्ठे १३३ पंक्तौ) अतीन पुनर्लिख्यन्ते ।

‡ स्वादिष्टया मदिष्टया पवस्व सीम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः ।

यवागूः प्रसृतपावकः गोष्ठप्रसिद्धं परिस्फुट्टा गोत्रजनमार्गाः
सर्वप्रायश्चित्तं सर्वत्रादेशे अनादेशे च प्रायश्चित्तमित्यर्थः ।

विश्वामित्रः ।

उपपातकसंयुक्तास्तान्नादिवेषु चैव हि ।

प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्ध्याद्यपेक्षया ॥

शक्तिजातिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्वुद्धिमतं लघु ।

अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा कल्प्यं सर्वं यथागमम् ॥

प्रकाश उक्तं यत्किञ्चिद्विशद्भागे रहस्यके ।

त्रिंशद्भागः षष्टिभागः कल्प्यो जातयाद्यपेक्षया ॥

अथ परिषत् ।

तत्र धर्मविवृत्ती ।

चत्रियो ह्यथ वैश्यो वा शूद्रो वै न कथञ्चन ।

प्रायश्चित्तविधानं हि कुर्वीतेति विदुर्बुधाः ॥

अन्नतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

सहस्रशतयुक्तानां पर्षत्त्वं नोपयुज्यते ॥

पातके च शतं पर्षत्सहस्रं महदादिषु ।

उपपातकेषु पञ्चाशत्स्वल्पेष्वल्पं तथाभवेत् ॥

बहुभिर्विहङ्गिर्मिलित्वा विचार्य प्रायश्चित्तं विधेयम् इति ।

शतादिशब्दानां तात्पर्यार्थः ।

अतएव यान्नवल्लयः ।

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत्तैविद्यमेव वा ।

साव्रतेयं सधर्मः स्यादेको वाध्यात्मवित्तमः ॥ इति ।

वेदधर्मशास्त्रज्ञाश्चत्वारो ब्राह्मणाः पर्षत् । ऋग्यजुःसामा-
त्मिकास्तिस्रो विद्यास्तस्मूहस्त्वैवियं तेन च तदध्येतारस्तयो
ब्राह्मणा लक्ष्यन्ते ते त्रयः पर्षदित्यर्थः अत्रापि धर्मशास्त्रज्ञ-
मनुवर्त्तते एवमुत्तरत्रापि आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रमध्या-
त्मम् ।

अङ्गिराः ।

चतुर्विद्यं कल्पनीयमङ्गविद्वन्मपाठकः ।

त्रयश्चाश्वमिणो वृडाः पर्षदेषा दशावरा ॥

चतुर्णामपि वेदानां पारगा ये द्विजोत्तमाः ।

यथाक्रमं विनाप्यङ्गैश्चातुर्विद्यमिति स्मृतम् ॥

धर्मस्य पर्षदश्चैव प्रायश्चित्तक्रमस्य तु ।

त्रयाणां यः प्रमाणज्ञः स विकल्पी* भवेद्विजः ॥

शब्दे च्छन्दसि कल्पे च शिक्षायाञ्च सुनिश्चितः ।

ज्योतिषामयने चैव सनिरुक्ताङ्गविद्ववेत् ॥

वेदविद्याव्रतज्ञातः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।

अनेकधर्मशास्त्रज्ञः प्रोच्यते धर्मपाठकः ॥

ब्रह्मचर्याश्रमादूर्ध्वं वृडा आश्वमिणस्तयः ।

वदेयुस्तस्य ते धर्मान् ये मया परिकीर्त्तिताः ॥

* वैकल्पीति क्वचित् पाठः ।

मनुसु ब्रह्मचर्यादीनां त्रयाणामाश्रमिणां परिषत्त्वमाह ।

त्रैविद्या हेतुकस्तर्को नैरुक्तो धर्मपाठकः ।

तयद्याश्रमिणः पूर्वं पर्षदेषा भवेदिति ॥

हेतुकोऽनुमानन्नः तर्कोऽप्यस्ति इति तर्को संशये सत्येकस्मिन्
कोटी प्रामाणिकत्वारीपे कृते बाधकदर्शनात् प्रमाणाच्च
भवितव्यमिति यः प्रत्ययः स तर्कः स च वेदशास्त्राविरोधी
ग्राह्यः ।

अथ पर्षदुपस्थानम् ।

मनुः ।

प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य देवात्पूर्वकृतेन वा ।

न संसर्गं व्रजेत्तद्भिः प्रायश्चित्ते कृते द्विजः ॥

दैवाद्वैवशत् इहजन्मकृतपापेन पूर्वजन्मकृतेन क्षयकुनखि-
स्यावन्तत्वाद्यनुमितेन यथा कुनखी श्यावदन्तश्च कच्छुं द्वादश-
रात्रश्चरेत् इति । वशिष्ठाद्युक्तप्रायश्चित्तं कुर्युः केवलं कुन-
खादिनिमित्तं न तु कुनखादिनिदानभूतस्वर्णस्तेयादिनिमित्तं
तथा क्षयित्वेऽपि रोगनिमित्तनिदानादिरूपप्रायश्चित्तमेव न
तु निदानभूतब्रह्महत्यादि प्रायश्चित्तम् । युक्तञ्चेतत् चरम-
फलविनाशं हि कर्म रोगादीनि च चरमफलानि विवृतञ्चेतत्
मिताक्षराटीकायां सुबोधिन्यां प्रायश्चित्ताध्याये

* तर्क इति कचित् पाठः । + दशावरेति कचित् पाठः ।

अङ्गिराः ।

उपस्थितस्तु न्यायेन व्रतादेशनमर्हति ।
 कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः ॥
 भुञ्जानो वर्द्धयेत्पापमसत्यं पार्षदब्रुवन् ।
 संशये न तु भीतत्र्यं यावत्कार्यस्य निष्कृतिः ॥
 प्रमादश्च न कर्त्तव्यो यथैवासंशये तथा ।
 कृत्वा पापं न गूह्येत गूह्यमानस्य वर्द्धते ॥
 बहुवा त्वत्पकं वापि कर्मविद्भ्यो निवेदयेत् ।
 प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने क्लीमान् सत्यपरायणः ॥
 मृदुरार्यवसम्पन्नः शुद्धिं याचेतमानवः ।
 स चेलं वाग्यतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः ।
 क्षत्रियो वापि वैश्यो वा पर्षदं ह्युपतिष्ठते ॥

क्षत्रियाद्युपादानं प्रदर्शनार्थम् ।

उपस्थाय ततः शीघ्रमार्त्तिमान्धरणीं* व्रजेत् ।
 गात्रैश्च शिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत् ॥
 ततस्ते प्रणिपातेन दृष्ट्वा तं समुपस्थितम् ।
 वृद्धाः पृच्छन्ति किङ्कार्यमुपविश्याग्रतः स्थितम् ॥
 किन्ते कार्यं वदास्माभिः किं वा मृगयसे द्विज ।
 तत्त्वतो ब्रूहि तत्सर्वं सत्यं हि गतिरात्मनः ॥
 अस्माकञ्चैव सर्वेषां सत्यमेव परं बलम् ।

* चरणी इति क्वचित् पाठः । ग्रन्थान्तरे तु धरणीं गत इति पाठः ।

यदि चेद्रक्षसे सत्त्वं नियतं प्राप्तासे शुभम् ॥

यद्यागतो ह्यसत्येन न त्वं शुध्यसि कर्हिचित् ।

एवं सर्वमनुज्ञातः सर्वं ब्रूयादशेषतः ॥ इति ।

न भुञ्जीतानुपस्थित इति पर्षदमनुपस्थितः संशये पर्षदुप-
स्थातुः स्वगतपापसन्देहे कार्यस्य निष्कृतिः पापस्य निश्चयः
प्रमादश्च न कर्त्तव्यः पुनः पापं न कुर्यामित्यर्थः । अथवा दीर्घ-
कालसन्देहानुवृत्ती हविष्यभोजनादिना शरीररक्षणमप्रमादः ।
स न कर्त्तव्यः यद्येवासंशये पापस्य निश्चये देशान्तरादिव्यव-
हितेषु विचरन्नु उपस्थानात् प्राग्यथा हविष्यभोजनादिना-
शरीररक्षणं क्रियते तथा संशयस्थितिः पीत्यर्थः । परिषदये
विख्यापनाच्च दक्षिणादानानन्तरं कुर्यादित्याह ।

पराशरः ।

पापं प्रक्षापयेत्पापी दत्त्वा धेनुं तथा वृषम् । इति ।

अत्र विशेषमाह विष्णुः ।

पादव्रते वस्तुदानह्णच्छार्ङ्गे तिलकाञ्चनम् ।

पादहीने तु गामिकां लब्ध्वा गोमिथुनं स्मृतम् ॥ इति ॥

अन्यैव दिशा शक्त्याद्यपेक्षया योज्यम्* ।

यत्तु वचनम् ।

विख्याप्य पापं वक्तृभ्यः किञ्चिदत्त्वा व्रतञ्चरेत् । इति ।
तत्प्रकीर्णकविषयम् ।

* शक्त्याद्यपेक्षया ह्येवमिति कश्चित् पाठः ।

अथ प्रायश्चित्तनिर्णयः ।

अङ्गिराः ।

तेषां निवेदिते कार्ये उत्तार्यां हि स कार्यवान् ।

तस्मिन्नुक्कारिते विप्रे ये यथा धर्मपाठकाः ॥

ते तथा तत्र जल्पेयुर्विमृशन्तः परस्परम् ।

धर्मशास्त्रेषु यच्चोक्तं यच्च सानुग्रहं भवेत् ॥

विमृश्य परिषत्सर्वं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।

यथाकालं यथादेशं यच्च कार्यान्तरं भवेत् ॥

पर्षदः सम्मतश्चैव कारिणश्च बलाबलम् ।

सर्वेषां निश्चितं यच्च यच्च प्राणान्न पीडयेत् ॥

कार्यान्तरं वृद्धमातापितृशूषादि । यत्र प्राणपीडाकरव्यति-
रिक्तप्रायश्चित्तान्तरमस्ति तत्र तत्र प्राणवाधाकरं न देय-
मित्यर्थः ।

देवलः ।

कच्छाणां दापको* राजा निर्देष्टा धर्मपाठकः ।

अपराधी प्रयोक्ता च रक्षिता कच्छपालकः ॥

राजा कच्छाणां दापकः† धर्मपाठकः प्रायश्चित्तनिर्देष्टा धर्म-
पाठकलक्षणं परिषत्सर्वेऽभिहितम् । अपराधी अपकारी
पापकारी कच्छप्रयोक्ता रक्षिता राजपुरुषः कृताकृतावेक्षणैः
प्रायश्चित्तपरिपालकः ।

* दायक इति पाठान्तरम् । † दायक इति पाठान्तरम् ।

तथा ।

विचारस्तादृशः कार्यो यथा सर्वे सभासदः ।

एकवाक्यतया ब्रूयुः तथा श्रेयोऽधिगच्छति* ॥

वृद्धशतातपः ।

यदिना धर्मशास्त्रेण प्रायश्चित्तं विधीयते ।

नैव शुद्धिमवाप्नोति प्रायश्चित्ते कृते तु सः ॥

अदृष्टान् धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं वदन्ति ये ।

प्रायश्चित्ती भवेत्पूतस्तत्पापं पर्षदं व्रजेत्† ॥

अङ्गिराः ।

कृत्वा पूर्वमुदाहारं यथोक्तं धर्मकर्तृभिः§ ।

पश्चात्कार्यानुसारेण शक्त्या कुर्युरनुग्रहम्॥

धर्मकर्तृभिः धर्मशास्त्रकारैः कार्यानुसारेण ।

देवलः ।

एको नार्हति तत्कर्तुमनूचानोऽप्यनुग्रहम् ।

धर्मज्ञा बहवो विप्राः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम् ॥

मोहादा॥ यदि वा लोभाद्भयादज्ञानतोऽपि वा ।

कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत्पापं तेषु गच्छति ॥

शरीरस्यात्यये कार्यः संयातो नियमो द्विजैः ।

* अधितिष्ठति इति पाठान्तरम् । † अज्ञानेति ग्रन्थान्तरे पठितम् । ‡ तेषु गच्छतीति पाठान्तरम् । § धर्मकर्तृभिरिति पाठान्तरम् । धर्मवक्त्रभिरिति ग्रन्थान्तरे पठितम् । ॥ कुर्वन्त्यनुग्रहमिति ग्रन्थान्तरे पठितम् । ॥ क्षेप्त्वा इति पाठान्तरम् ।

महता चोपरोधेन न सुखस्य* कदाचन ॥

कार्यः अनुग्रहः कार्यः इत्यर्थः । महानुरोधो महत्पापम्† ।

अङ्गिराः ।

आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः ।

जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते तेषां समभागिनः‡ ॥

तस्मादार्त्तं समासाद्य ब्राह्मणन्तु विशेषतः ।

जानद्भिर्धर्मपन्थानं न भाव्यन्तु पराङ्मुखैः ॥

अनर्चितैरनाहृतैरसृष्टैश्चैव संसदि ।

प्रायश्चित्तं न दातव्यं जानद्भिरपि कल्पतः ।

सर्वेषां लिखितं यच्च यच्च प्राणान्न ह्यापयेत्§ ॥

लिखितं निश्चितम् ।

आह्वय आवयेदेकः पर्षदी यो नियोजितः ।

शृणु भोस्त्वमिदं विप्रैर्यत्तु चादिश्यते व्रतम् ।

तत्तु यत्नेन कर्त्तव्यमन्यथा तद्वया भवेत् ॥

यद्वा त्वया भवेच्चीर्णं व्रतं शुद्धिकरं महत् ।

तदा कुर्यान्नयत्नेन शक्त्या विप्राभिरूजनम् ॥

ब्राह्मणो ब्राह्मणानान्तु क्षत्रियाणां पुरोहितः॥ ॥

वैश्यानां याजकश्चैव प्रायश्चित्तं समादिशेत् ॥

अगुरुः क्षत्रियाणां यो वैश्यानां वाप्ययाजकः ।

* न सुखस्येति पाठान्तरम् । † महत्पापमिति कचित्पाठः । ‡ तेषां तद्दीपभागिन-
इति ग्रन्थान्तरे पठितम् । § न पातयेदिति पाठान्तरम् । ॥ विशेषत इति कचित्पाठः ।

प्रायश्चित्तं समादिश्य तप्तकच्छं समाचरेत् ।

एवमुत्कृष्टवर्णेषु ब्राह्मणादिषु दर्शितम् ॥

अत्रोत्कृष्टत्वं द्विजातीनां वृत्तातिशययोगात् । निष्कृष्टत्वञ्च
द्विजातिषु वृत्तराहित्यं तत्र ब्राह्मणमन्तरा कृत्वा व्रतमेषां
समादिशेत् ।

निष्कृष्टानान्तु वक्ष्यामि प्रायश्चित्तमतःपरम् ।

प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तदानम् ।

न्यायतोमार्गमाणस्य क्षत्तियादेः प्रणामिनः ।

अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेषां समादिशेत् ।

तथा शूद्रं समासाद्य तदा धर्मपुरःसरम् ।

प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं वेदमन्त्रविवर्जितम् ॥

शङ्खलिखितौ ।

कच्छाणि द्विजातीनामेव नावरस्य कामं धर्मोपः
प्रतिषेधः ।

साधारणी हि धर्मो नियमश्च अवरस्य शूद्रस्य वेदमन्त्रसहितस्य
प्रायश्चित्तस्य निषेधः तद्रहितस्याभ्यनुज्ञा ।

सुमन्तुः ।

अथवा रागद्वेषादलभ्यमानेषु प्रायश्चित्तेषु यज्ञहवनाध्य-
यन ब्रह्मचर्यपरो भिक्षाग्नी दण्डी मेखली स्वयमेव
संवत्सरेण महापातकादितत्परो व्यपोहति किल्बिषी
न ब्राह्मणस्य पतनमिच्छन्त्याचार्याः ।

अस्यार्थः । रागादिवशात् पर्यदः सकाशात्प्रायश्चित्तमलभमानः

स्वयमेव यज्ञहीमाध्ययनादिनिष्ठो ब्राह्मणः संवत्सरेण इत्युप-
लक्षणं यावता कालेन यत्पापनिवृत्तिस्तावता महापातका-
दीनि व्यपोहेदिति* ।

शङ्कः ।

तस्करश्चापदाकीर्णो बहुव्यालमृगे वने ।

न व्रतं ब्राह्मणः कुर्यात्पाणवाधाभयात्तदा ॥

शरीरं धर्मसर्वस्वं† रक्षणीयं प्रयत्नतः ।

शरीरात् स्वते धर्मः पर्वतात्सलिलं यथा ॥ इति ।

अथ व्रतस्य ग्रहणकालः तत्प्रकारश्च ।

व्रतग्रहणं व्रतानुष्ठानदिवसात्पूर्वदिने सायाह्ने कार्यम् ।

तथाच विष्णुः ।

सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् ।

ग्रहणं सम्प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तं चिकीर्षताम् ॥

दिनान्ते नखलोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ।

भस्म गोमय मृदारि पञ्चगव्यादि कल्पितैः ॥

मलापकर्षणं कार्यं बाह्यशौचोपसिद्धये ।

दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ॥

व्रतं निशामुखे ग्राह्यं वहिस्तारकदर्शने ।

* व्यपोहति इति पाठान्तरम् । † धर्मसंस्थानमिति पाठान्तरम् ।

आचम्यातः परं मौनी ध्यायन्कृतमात्मनः ।

मनःसन्तापनं तीव्रमुदहेच्छोऽकमन्ततः ॥ इति ।

बहिर्गामादहिः ।

वशिष्ठः ।

कच्छाणि व्रतरूपाणि श्मश्रुकेशादि वापयेत् ।

अचिरोमशिश्रावर्जमिति ॥

व्रतरूपाणि प्रायश्चित्तरूपाणि यानि तत्रोक्तरीत्या वपनं केवल-
पुण्यार्थिनो वपनं नास्तीत्यर्थः ।

बोधायनः ।

केश श्मश्रु नख रोम वपनं चान्द्रायणादिषु ।

एतदेव स्त्रियः केशवर्जनमिति तत्र विशेषः ।

केशानां नास्ति नारीणां वपनं व्रतयज्ञयोः ।

गोवधादिषु सर्वेषु केदयेद*ङ्गुलित्रयम् ॥

सधवानाञ्च नारीणामलङ्काराय सर्वदा ।

केशसंधारणमोक्तं प्रायश्चित्ते द्विजोत्तमैः ॥

इत्यत्र सधवाशब्दोपादानाद्विधवानां वपनमस्त्येव अङ्गुलित्रय-
परिमाणेन केदः । यस्तु वपनं नेच्छति तं प्रति

हारीतः ।

राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

केशानां वपनङ्गत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

* वापयेदिति पाठान्तरम् । अङ्गुलिद्वयमिति यस्यानरे पठितञ्च ।

केशानां रक्षणार्थं तु द्विगुणं वृतमाचरेत् ।

द्विगुणे वृत आचीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ॥

अत्र राजादयः उपलक्षणार्थाः यत्र राजादीनामप्येवं किमन्येषा-
मित्यर्थः । एतच्च द्विगुणदक्षिणादानं महापातकादिव्यति-
रिक्तस्थले वपनानिच्छोः ।

विहृद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशवापनम् ।

ऋते महापातकिनो गोहन्तुः* श्रावकीर्णनः ॥

इति विशेषस्मरणात् । नेष्यते सर्वात्मना न विधीयते वापन-
मपि तु वापनाभावे तु द्विगुणवृताद्याचरणे शुद्धिर्भवतीत्यर्थः ।
अतो महापातकगोवधावकीर्णाप्रायश्चित्तेषु वपनमेव इतरेषु
प्रायश्चित्तेषु वपनानिच्छोर्द्विगुणं वृतं तथा दक्षिणा चेति
विवेकः । अत्र सर्वत्र वर्णविशेषानुपादानेन वपनविधानात्
सर्वेषामपि द्वादशरात्रादिसाध्यप्रायश्चित्ताधिकाराणां वपनं
भवति । सर्वत्र कृच्छ्राणां वृतरूपाणामित्यर्थः वपनविधाय-
कवाक्येषु निरुपपदकृच्छ्रशब्दोपादानात् तस्य च प्राजापत्य-
परत्वात् ।

तथाच पैठीनसिः ।

द्वादशाहे तु सम्पूर्णं वपनमिति ।

सम्पूर्णवचनात् द्वादशाहन्यूने न भवति । यत्र च द्विरात्र-
त्रिरात्रादिसाध्यकृच्छ्राणामावृत्त्या द्वादशरात्रसमता तत्रापि

* गां हन्तुरिति ग्रन्थान्तरे पठितम् ।

वपनमस्थेव तच्च वपनमक्षिरोमशिखावर्जं भवति अक्षिरोम-
शिखावर्जमिति वशिष्ठेनाभिधानात् । यत्र तु मुण्डनमित्यादि
पदैर्विशेषो विधीयते तत्र तथैव वपनं कार्यमिति निर्णयः ।
एतच्च वृत्तमुपक्रान्तं परिसमापनीयमिति ।

तथा क्वागलेयः ।

पूर्वं वृत्तं गृहीत्वा तु नाचरेत्काममोहितः ।

जीवन् भवति चाण्डालो मृतः श्वा चैव जायते ॥ इति ।

अथ ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तानि ।

तत्र प्रथमं किञ्चिद्व्रतकृतापयोगित्वं विचार्यते ।

मनुः ।

शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्म्मां यत्रोपरुध्यते ।

द्विजातीनाञ्च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानाञ्च सङ्गरे ।

स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्म्मेण न नश्यति ॥

कालकारिते विप्लवे राजभावकालभावजनिते यज्ञदक्षिणा-
नामपहारे सति तत्परित्राणे सङ्गरे दैवादापतितयुद्धे अभ्युप-
पत्तौ रक्षा धर्म्मेण अकूटशस्त्रेण अकूटप्रकारेण च ।

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥

वशिष्ठः ।

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरश्चैव* पड़ेते आततायिनः ॥

अत्रायमभिप्रायः । आततायिनो गुर्वाद्योऽपि हन्तव्याः किमुतान्य इति कैमुतिकन्यायेन गुर्वादिव्यतिरिक्ताततायिवधे दोषाभावः प्रतिपाद्यते न तु गुर्वादिहननं विधीयत इति । ब्राह्मणो न हन्तव्य इति ब्राह्मणजातिसाधारणव्यक्तिहनननिषेधात् । अतएव

सुमन्तुः ।

आततायिन्यदोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणेभ्य इति ।

अतो ब्राह्मणानां पूर्वोक्तस्थले आततायिब्राह्मणायुद्देशेन शस्त्रग्रहणं तत्तासजननार्थमात्मरक्षार्थञ्चेति विवेकः ।

अथवा

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ।

इत्यादिषु हननं न विधीयते हननस्य रागप्राप्तत्वात् । अपि तु दोषाभावः प्रतिपाद्यते । दोषाभावेऽपि न सर्वात्मना तथा सति अन्यत्र गोब्राह्मणेभ्य इत्यादि वचनविरोधात् । तस्मादेवं व्यवस्था दोषसद्भावप्रतिपादकवचनानि स्वरूपतो दोषं प्रतिपादयन्ति । दोषाभावप्रतिपादकानि तु अनाततायिब्राह्म-

* क्षेत्रदारापहारी च इति ग्रन्थान्तरे पठितम् ।

षादिवधे यावान् दोषसद्भावस्तावान् किन्तु ततो न्यून इति
सम्पूर्णदोषाभावं प्रतिपादयन्तीति न विरोधः ।

अथ महापातकोद्देशः ।

मनुः ।

ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रियं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संयोगश्चैव तैः सह ॥

च्यवनः ।

ब्रह्महत्या सुरापानं गुरुतल्पं ब्राह्मणसुवर्णहरणं द्विजानां
महापातकानि ।

द्विजानामिति पदं शूद्रं प्रति सुरापानस्य पातकत्वव्युदासार्थ-
मिति । सर्वसाधारण्येन महापातकान्यभिधाय असाधारण्ये-
नाह स एव ।

अदण्डादण्डनं ब्रह्महत्या गुरुशय्यारोहणं युधि पलायनं
क्षत्रियस्य मानतुलानृतत्वं वैश्यानां मांसविक्रयो ब्रह्म-
हत्या ब्राह्मणीगमनं कपिलापानं शूद्रस्य तत्सम्पर्का-
त्यञ्चममिति ।

कपिलापानं कपिलादुग्धपानम् । एतानि पातयन्तीति पात-
कानि महच्छब्देन गुरुत्वं द्योत्यते ।

अथ ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म्म वेदयन् ।

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥

साक्षाद्यो ब्राह्मणो ब्राह्मणं व्यापादयति स व्यापादितब्राह्मण-
शिरःकपालैकदेशेन तदभावे देवान्मृतब्राह्मणशिरःकपा-
लैकदेशेन हस्ते शिरःकपाली तथा कपालैकदेशं दण्डाग्रे
आरोप्य तेन दण्डेन ध्वजवान् भिक्षाशी स्वकर्म प्रकाशयन्
द्वादशाब्दानि व्रतच्चरेत् ।

यातातपः ।

ब्राह्मणो ब्राह्मणज्ञातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय
तीर्थान्यनु सच्चरेत् । इति ।

मनुः ।

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीङ्गत्वा वने वसेत् ।

भिक्षास्यात्मविशुद्धयर्थङ्गत्वा श्वशिरोध्वजम् ॥ इति ।

एतदुभयं पाणिना ग्राह्यमाह

गौतमः ।

खट्वाङ्गकपालपाणिरिति ।

खट्वा चात्र श्वनिर्हरणार्था तदङ्गमेव ध्वजशब्देन विवक्षित-
मित्यपरार्कः खट्वाशब्देन दण्डारोपितशिरः कपालात्मको
ध्वजो गृह्यते न पुनः खट्वैकदेशः । महोदयः खट्वाङ्गमित्यादि
व्यवहारेषु तथैव प्रसिद्धेरिति विज्ञानेश्वरः । एतत्कपालधारणं
चिह्नार्थं न तु भिक्षाद्यर्थमापस्तम्बेन भिक्षार्थं पात्रान्तरविधा-
नात् लोहितकेन खण्डशरावेण ग्रामं भिक्षायै प्रविशेत् । इति ।
वशिष्ठः ।

सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरैश्चमिति तत्र मृष्टं लभ्यते
नाचैत्येवमचिन्तितानि इत्यर्थः ।

इयञ्च भिक्षा एककाल एव ।

तथाच स एव ।

एककालाहार इति ।

तच्च भैक्षं वर्णचतुष्टय एव तदाह

संवर्त्तः ।

चातुर्वर्ण्यश्चरैश्चैव स्वद्राक्षी संयतः पुमान् ।

चातुर्वर्ण्येऽप्युत्तमवर्णगृहेषु भिक्षासम्भावे क्षत्रियादिगृहेषु भिक्षा
न याद्या । एतच्च भैक्षाशित्वं वन्यैर्जीवनाशक्तस्य ।

तथाच स एव ।

भिक्षायै प्रविशेद्ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति ।

मनुः ।

कृतवापनी वा निवसेद्ग्रामान्ते गोव्रजोऽपि वा ।

आश्रमे वृक्षमूले वा सर्व्वभूतहिते रतः ॥

कृतवापनी वेति विकल्पद्योतनार्थः ।

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि वनेवासो* जटी ध्वजीति
विवर्त्तस्मरणात् ।

शङ्कः ।

स्थानवीरासनी मौनी मौञ्जीदण्डकमण्डलुः ।

* वीरवासा इति मिताचराया पाठः ।

भिक्षाचार्यग्निकार्यञ्च कुष्माण्डीभिः सदा जपः ॥ इति ।
कुष्माण्डीमन्त्रैरग्निकार्यं कुर्यादित्यर्थः ।

गीतमः ।

खट्वाङ्गकपालपाणिर्द्वादश संवत्सरान् ब्रह्मचारी भिक्षाये
ग्रामं प्रविशेत् । कर्माचक्षाणः पथोपक्रमेत् सन्दर्शना-
दार्थस्य स्थानासनाभ्यां विहरणसवनेषूदकोपस्पर्शी
शुद्धेति ।

ब्रह्मचारिण्येन वर्जयेत् मधु मांस गन्ध माष्य दिवास्वप्नाञ्जना-
भ्यञ्जनोपानच्छत्र काम क्रोध लोभ मोह हर्ष नृत्य गीत
परिवादन भयानीत्यादीनि गृह्यन्ते । सवनेषूदकस्पर्शीत्यनेन
ज्ञानविधानात् । तदङ्गभूतमन्त्रादीनामपि प्राप्तिस्तथा
सम्यापि कर्त्तव्या ।

अतएव दत्तः ।

सम्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्म्मसु ।

यत्किञ्चित्कुरुते कर्म्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥

ननु द्विजातिकर्म्मभ्यो हानिः पतनमिति वचनात् सम्याया
अपि हानिर्भवत्विति चेत् नैवं द्विजातिकर्म्महानिवचनस्य
व्रतचर्यान्ङ्गभूतद्विजातिकर्म्महानिविषयत्वेनाभ्युपपत्तेः । अ-
न्यथा दत्तवचनस्य सर्वशब्दसङ्कोचापत्तेः सम्यायाश्च शुद्धा-
पादनद्वारेण सर्वकर्म्माङ्गत्वमस्यैव । एवमन्येऽपि धर्म्याः स्मृत्य-
न्तरोक्ता द्रष्टव्याः । तेषां धर्म्माणं यत्र विरोधस्तत्र विकल्पः
यत्र च विरोधाभावस्तत्र च समुच्चय इति व्यवस्था । प्रति-

निमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तत इति न्यायेन द्वित्रिब्राह्मणवधे
प्रायश्चित्तमावृत्तं भवति । तथाच
मनुदेवली ।

विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणश्चरेत् ।

तृतीये त्रिगुणस्मृतां चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥

इत्यस्यायमभिप्रायः महापातकप्रायश्चित्तातिगुरुत्वात् चतुर्थ-
प्रायश्चित्ताचरणे कालाभावः आयुषोऽल्पत्वेन तस्मात्प्रायश्चित्ता-
भावो न स्वरूपतोऽभावः । अथवा चतुर्थे निष्कृत्यभाववचनं
चासजननार्थम् । यतो निष्कृतिरेव नास्ति ततस्तादृक् पापं
न कर्त्तव्यमिति । एवञ्च महापातकव्यतिरिक्तपापेषु चतुरा-
वृत्त्यादिष्वपि प्रायश्चित्तकर्त्तव्यमेव । एतच्च द्वादशवार्षिकव्रतम्
अकामतो ब्राह्मणमात्रवधे ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

तत्र सामान्यतो हत्वा ब्राह्मणं सुरसत्तमाः ।

प्रायश्चित्तन्तु वै कृत्वा विधिवद्वादशाब्दिकम् ।

प्राप्नोति शुद्धिं जीवन् वै स्वर्गञ्च स्वजनैः सह ॥ इति ।

एवं द्वादशवार्षिकादिप्रायश्चित्तं कुर्वन्न्तरामृतस्तदा शुद्ध एव
इत्याह

यमः ।

प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्त्ता यदि विपद्यते ।

विशुद्धस्तु तथैवासाविह लोके परत्र च ॥ इति ।
व्यवसिते कर्त्तुमुपक्रान्ते ।

अङ्गिराः ।

यो यदर्थं चरेद्धर्मसमाप्य मृते तु तम् ।

स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राप्नुयान्ननुरव्रवीत् ॥ इति ।

यत्पुनरापस्तम्बेनोक्तम् ।

विप्रहा वने कुटीङ्गत्वा वाग्यतः श्वशिरोध्वजः शाली-

पत्र अधोनाभ्युपरिजान्नाच्छादयेदित्युपक्रम्य

गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा एतदेव व्रतोत्तमात् ।

उच्छासाच्चरेन्नास्मिन् लोके प्रत्यासत्तिर्विपद्यते ॥ इति ।

तन्माहपित्राचार्यादिविषयम् ।

तथैव भविष्यपुराणे ।

मातरं पितरं हत्वा सोदर्यं भ्रातरं तथा ।

गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा इत्युपक्रम्यास्यैव प्रायश्चित्तस्यैव

विधानात् । शालिपत्रः शणसूत्रमयवस्त्रैकदेशः । उत्तमादुच्छा-

सादामरणात् । अत्राशक्तस्य

शङ्कः ।

समाप्य द्वादश संवत्सरान् षट् त्रीन् सार्धं संवत्सरञ्च

व्रतान्यादिशेत् । तेषामन्ते गोसहस्रं तदर्धं तस्यार्ध-

मर्धञ्च दद्यात्सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येणेति ।

एतदेव व्रतमुत्तमादुच्छासाच्चरेदित्यत्रासमर्थस्य द्वादशवार्षिक-

व्रताचर्यानन्तरं गोसहस्रदानम् । तत्राप्यशक्तस्य षड्वार्षिक-

व्रतचर्यानन्तरं तदर्धं गोसहस्रार्धदानम् । अत्राशक्तस्य त्र्यब्द-

व्रतानन्तरं तस्यार्धं पञ्चशताद्यर्धम् । तत्राप्यशक्तस्य सार्ध-

संवत्सरव्रतचर्यान्तरमर्द्धं गवां पञ्चविंशत्युत्तरशतमिति सर्व-
वर्णानां शक्त्यनुसारेण क्रमेण द्वादशवार्षिकादिगीसहस्रादीनां
समुच्चयो भवति । एतच्च पूर्वोक्तविषय एव कल्पनीयं प्राय-
श्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । ननु द्वादशवार्षिकादिप्रतचतुष्टयं
गीसहस्रादिदानचतुष्टयसहितमभिधाय सर्वेषां वर्णानाम्
आनुपूर्व्येण इत्यभिधानात् ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयक्रमेण व्रत-
चतुष्टयविधानं किमिति न स्यान्नैवम् ।

पर्वथा ब्राह्मणानान्तु राज्ञां तद्विगुणा मता ।

वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्वद्वच्च व्रतं स्मृतम् ॥

तथा ।

शूद्रो वा ब्राह्मणं हत्वा प्रायश्चित्तचतुष्टयम् । इति
यथाक्रममङ्गिरोभविष्यपुराणवचनाभ्यां ब्राह्मणापेक्षया इतर-
वर्णानामधिकप्रायश्चित्तविधानात् तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था
ज्यायसी च ।

चतुर्विंशतिमते ।

प्रायश्चित्तं यदान्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।

पादोनं क्षत्रियः कुर्यादर्द्धं वैश्यः समाचरेत् ।

शूद्रः समाचरेत्पादमशेषेष्वपि पाप्मसु ॥ इति ।

तत्प्रातिलौम्यानुष्ठितचतुर्विधसाहसव्यतिरिक्तविषयमिति विज्ञा-
नेश्वरः । ब्रह्मचर्याद्याश्रमिषु विशेषमाह

अङ्गिराः ।

गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि ।

श्रीचवच्छोधनं कुर्युरर्वाङ् ब्रह्मनिदर्शनात् ॥ इति ।

ब्रह्मनिदर्शनादर्वाङ् ब्रह्मसाक्षात्कारादर्वाङ् एवेति ।

एतच्छीचं गृहस्थानां त्रिगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणन्तु वनस्थानां यतीनान्तु चतुर्गुणम् ॥

एतच्छीचवदित्यनेन ज्ञाप्यते । शोधनं प्रायश्चित्तम् । ब्रह्म-
चारिणः षोडशवर्षादूर्ध्वं त्रैगुण्यं ततः पूर्वं त्वर्द्धमेव । पादो
बालेषु दातव्य इति स्मरणात् । आपोडशाच्च बालः ।

ब्रह्महा द्वादशाब्दानील्युक्तत्वात् साक्षादन्तरेव तत् प्रायश्चि-
त्तम् । न तु तत्प्रयोजकादीनाम् । ननु यथा अन्यद्रव्यस्य
स्वाम्यान्नादिना अन्येन दीयमाने आन्नादिकर्तुः स्वामिन-
एव फलं सम्पूर्णं न तु तथा साक्षादातुस्तददाज्ञादिना
अन्येन हते सति आन्नादिकर्तुरेव* हननफलं सम्पूर्ण-
मस्त्विति चेत् मैवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । तथाहि
दानं सुकृतापूर्वोत्पादकं हननं दुरितापूर्वोत्पादकम् ।
स्वत्वत्यागपूर्वकं परस्वत्वापादनं दानं स्वत्वत्यागश्च स्वामि-
त्यागादेव नास्वामित्यागात् । एवञ्चाज्ञाकारी ऋत्वि-
गादिवत् कर्तैव न स्वामी अतो नाज्ञाकारिणस्तत्फलम् ।
ब्रह्मभूणवृत्ते शुद्धिरित्यनेन सूत्रेण ब्राह्मणं हतवान् इत्यस्मिन्नर्थे
क्षिप्रप्रत्ययो विहितः । साक्षाद्वननापेक्षया प्रयोजकादिरूपेण
हननं प्राणवियोजने व्यवहितमिति । सन्निहितस्य साक्षाद्वन-

* हननाज्ञापयितुरेवेति पाठान्तरम् ।

नस्यैव परमदुरितापूर्वोत्पादकत्वमिति साक्षादन्तरेव सम्पूर्ण-
फलमिति चतुरस्रम् । अनुग्राहकप्रयोजकादीनानु पापानु-
सारेण प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ।

यदाह आपस्तम्बः ।

प्रयोजयितानुमन्ता कर्त्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु
भागिनो* यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेष इति ।
तत्र हन्तारमन्येभ्यः परिरक्षन् हन्तमानमुपकृत्यन् घातकस्य
सहायकर्त्तानुग्राहकः स यत्पापप्रवृत्तमनुगृह्णाति तत्पापात्
प्रायश्चित्तं पादोनं कुर्यात् । प्रयोजकस्त्रिविधः यः प्रभुर्भृत्या-
दिकं नीचं प्रस्थापयति अस्मच्छत्रं व्यापादयेति स आन्ना-
पयिता । स्वयं मसमर्थो नीच उच्चं स्वशत्रुव्यापादने प्रवर्त्तयति
प्रार्थनादिना सोऽभ्यर्थयिता । यः पुनर्मोहादिना† त्वं शत्रु-
मृद्धमित्यं जहीति प्रेरयति स उपदेष्टा । अत्र पूर्वो द्वावप्यनु-
ग्राहकस्य पादोनत्वात्तदपेक्षया न्यूनमर्द्धं प्रायश्चित्तं लभते ।
तृतीये उक्तार्द्धापेक्षया किञ्चिन्न्यूनमर्द्धं मध्ये पादोनं लभते ।
स्वतःप्रवृत्तं प्रत्युपदेशात् स्वतःप्रवृत्तस्य व्यापारमनुजानाति यः
सोऽनुमन्ता सोऽर्द्धपादव्रतं कुर्यात् ।

आक्रुष्टस्ताडितो वापि धनैर्वा विप्रयोजितः ।

यमुद्दिश्य त्यजित्वाणान् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

* सर्वे स्वर्गनरकफलभीक्ष्णारः इति ग्रन्थान्तरे पठति । † स्वयमेवेति पाठान्तरम् ।
‡ मर्त्याडादिनेति पाठान्तरम् ।

इत्यादिवचनोपात्तनिमित्तवान्निमित्ती तस्य पादं प्रायश्चित्तं
तथाच ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तपादं निमित्तिनो दर्शयति ।

सुमन्तुः ।

तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वात्मानं मृतो यदि ।

निर्गुणः सहसा क्रोधाद्ब्रह्मेवादिकारणात् ॥

त्रिवार्षिकं व्रतं कुर्यात्प्रतिलोमां सरस्वतीम् ।

गच्छेद्वापि विशुद्धार्थं तत्पापस्येति निश्चितम् ॥

अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं निर्गुणोपरि ।

क्रोधाद्वा म्रियते यस्तु निर्निमित्तन्तु भर्त्सितः ।

वत्सरत्रितयं कुर्यान्नरः कच्छं विशुद्धये ॥

यत्तु तेनैवोक्तम् ।

केशश्मश्रुनखादीनां कृत्वा तु वपनं वने ।

ब्रह्मचर्यं चरन् विप्रो वर्षेणैकेन शुध्यति ॥ इति ।

तन्निमित्तिनोऽत्यन्तगुणवत्त्वे आत्मघातिनोऽत्यन्तनिर्गुणत्वेन
वेदितव्यम् ।

विष्णुः ।

उद्दिश्य कुपितो हत्वा तोषितः आवयेत्तु यः ।

तस्मिन्मृते न दोषोऽस्ति द्वयोरुच्चारणे* कृते ॥

द्वयोरुच्चारणकालाक्रोशकयोर्जनसमक्षमाक्रोशकस्यापराधो नास्ती-

त्युच्चैर्वाक्य उच्चारिते सतीत्यर्थः । यत्र त्वाक्रोशनादिकमन्त-
रेण परमुद्दिश्यात्मानं घातयति* तत्र दोषो नास्तीत्याह
सुमन्तुः ।

असम्बन्धेन यः कश्चिद्भिजः प्राणान् परित्यजेत् ।
तस्यैव तद्भवेत्पापं न तु यं परिकीर्त्तयेत् ॥ इति ।
पैठीनसिः ।

इन्तानुमन्तोपदेष्टा तथा सम्प्रतिपादकः ।
ग्रीत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥
आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्म्मिणाम् ।
युद्धोपदेशकश्चैव तद्दिनाशप्रवर्त्तकः ॥
उपेक्षः कार्ययुक्तस्य दोषवक्तानुमोदकः ।
अनिषेधा क्षमो यस्तु सर्वं तत्कार्यकारिणः ।
यथाशक्त्यनुरूपञ्च दण्डमेषां प्रकल्पयेत् ॥
विष्णुपराशरवृहस्पत्यङ्गिरसः ।

अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनघोडशः† ।
प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥
अर्द्धागद्वादशवर्षाद्यादशीतिरूर्द्धमेव च ।
अर्द्धमेव भवेत्पुंसां तुरीयं तत्र योषिताम् ॥
स्त्रीणामर्द्धं प्रदातव्यं वृद्धानां रोगिणां तथा ।
पादो बालेषु दातव्यः सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ इति ।

* इतीति पाठान्तरम् । † वाप्यूनघोडश इति पाठान्तरम् ।

एवञ्च यानि शङ्खादिवचनानि बालातुरस्य प्रायश्चित्ताभाव-
प्रतिपादकानि तत्स्वरूपतः प्रायश्चित्ताभावप्रतिपादकानि
तानि सम्पूर्णद्वादशवार्षिकाणि प्रायश्चित्ताभावप्रतिपादकानि
प्रासङ्गिकमभिहितम् । प्रकृतमनुसरामः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण
ब्रह्महत्याव्रतं द्वादशवार्षिकं कुर्वन् व्रतसमाप्तेः पूर्वमेव
चौरव्याघ्रादिभिर्हन्यमानं ब्राह्मणं मोचयति । स्वशरीरमन्तराः
कृत्वा मोचयितुं प्रवृत्तः सन् तत्क्षान्तमन्तरेणापि स्वयं स्त्रियते
तथापि शुद्धो भवेत् । यथा द्वादशसंख्याकगौरक्षणादपि
तथा परकीयाश्वमेधाङ्गभृतावभ्यस्नानकाले वक्ष्यमाणरीत्या
स्नात्वा ब्रह्महत्यायाः शुद्धिमवाप्नोति ।

यथा शङ्खः ।

द्वादशे वर्षे शुद्धिं प्राप्नोति अन्तरा ब्राह्मणं मोचयित्वा
गवां वा द्वादशानां परिचाणास्तद्य एवावभ्यस्नाना-
द्वा पूतो भवतीति ।

मनुः ।

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सद्यः प्राणान् परित्यजेत् ।

मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥

अत्र यः सद्यः प्राणान् परित्यजेदित्यनेन ब्राह्मणार्थमरणम् ।
गोप्ता गोब्राह्मणस्य चेत्यनेन तद्रक्षणञ्च पृथगुपात्तम् । अतः
स्वयं जीवनरक्षणे कृतेऽपि शङ्खः रक्षणमकुर्वन् वा स्वशक्त्यनु-

सारिण तदर्थं प्रवृत्तः सन् यदि मृतस्तदापि शुद्ध इति गम्यते ।
अवभृथस्नाने विशेषमाह स एव ।

शिष्टा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे ।

स्वयमेवाऽवभृथे स्नात्वा हयमेधेन शुध्यति ॥

अत्र भूमिदेवा ऋत्विजः । अभिषिक्तः क्षत्रियो यजमानो नर-
देवः । तेषामन्योऽन्यसङ्गमे तत्समूहे स्वमेनः शिष्टा क्षपयित्वा
वा ब्रह्महा शुचिः । पूर्वोक्तगुणविशिष्टः अवभृथं गत्वा तत्र
स्नात्वा शुद्धो भवतीत्यर्थः ।

यान्नवल्काः ।

दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ।

दृष्ट्वा पथि निरातङ्गत्वा वा ब्रह्महा शुचिः ॥

पूर्वोक्तगुणविशिष्टं ब्राह्मणं गां वा पथि स्थितं दृष्ट्वा निरुजङ्गत्वा
प्रक्रान्तब्रह्महत्याप्रायश्चित्तान्तरा शुद्धो भवतीत्यर्थः । एतच्च
द्वादशवार्षिक*मकामविषयम् । क्षत्रियस्य तु कामकारविषय-
एव ।

यान्नवल्काः ।

लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि लोमप्रभृति वै तनुम् ।

मज्जान्तां जुहुयाद्वापि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम् ॥

मन्त्राश्च वाजसनेयपरिपठिताः । लोमभ्यः स्वाहा त्वग्भ्यः
स्वाहा लोहिताय स्वाहा मांसाय स्वाहा स्नायुभ्यः स्वाहा

* द्वादशाब्दिकमिति पाठान्तरम् ।

मेदसे स्वाहा अस्थिभ्यः स्वाहा मज्जाभ्यः स्वाहा । एतेर्मन्त्रै-
र्यथाक्रमं होमङ्गत्वा हन्ता स्वगरीरं विवारमवाक्शिरा
जुहुयात् । अत्र च लोमादीनां मन्त्रसामर्थ्याद्देवतात्वं
तेषामेव च लोमप्रभृति वै तनुं जुहुयादिति वचनसामर्थ्यात्
हविष्टमपि इत्यपरार्कः । मिताचरायान्तु भ्रूणहननं
वक्ष्यामो ब्राह्मणं हत्वा भ्रूणहा भवति अविज्ञातञ्च गर्भं
अविज्ञाता हि गर्भाः पुमांसो भवन्ति । तस्मात्पुंस्तृत्याजुह्वत्
इत्येतत् वाशिष्ठवचनस्य आज्यभागं परित्यज्य तथाच वाशिष्ठ
इत्युपक्रम्य भ्रूणहाग्निमुपसमाधाय जुहुयात्लोमानि सृत्यो-
र्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं वाशय इति प्रथमं । त्वचं सृत्यो-
र्जुहोमि त्वचा सृत्युं वाशय इति द्वितीयं । लोहितं सृत्योर्जु-
होमि लोहितेन सृत्युं वाशय इति तृतीयं । मांसानि सृत्योर्जु-
होमि मांसैर्मृत्युं वाशय इति चतुर्थं । मेदोसृत्योर्जुहोमि
मेदसा सृत्युं वाशय इति पञ्चमीम् । स्नायूनि सृत्योर्जुहोमि
स्नायुभिर्मृत्युं वाशय इति षष्ठीम् । अस्थीनि सृत्योर्जुहोमि
अस्थिभिर्मृत्युं वाशय इति सप्तमीम् । मज्जानो सृत्युं जुहोमि
मज्जाभिर्मृत्युं वाशय इत्यष्टमीमिति । अत्र त्वचलोमप्रभृति तनुं
जुहुयात् इति लोमादीनां लोमद्रव्यत्वावगमात् लोमभ्यः
स्वाहेति सत्यपि चतुर्थीनिर्देशे होमादीनां न देवतात्वं कल्प्यते ।
अर्थप्रकाशनेनैव मन्त्राणां होमसाधनत्वोपपत्तिः किन्तु
लोमभिर्मृत्युं वाशय इत्यादि वाशिष्ठमन्त्रपर्यालोचनया सृत्योरेव
हविःसम्बन्धावगमात् देवतात्वं कल्प्यत इति । अत्र निबन्ध-

ति
त्य
ख

वाशय
धत् ।
। वा
। दाहु
शं । त
तदत्वा
कृती प्र
पचयि

कारयोः परस्परविरोधः प्रतीयते स च विरोध इत्थं परिहर-
णीयः प्रायश्चित्तरूपे लोमादिहोमे वाजसनेयेऽन्ये मन्त्राः
वाशिष्ठे । भूतो मन्त्राणामेककार्यं विधानात् विकल्पः तत्र
वाजसनेयमन्त्रग्रहणे मन्त्रेषु चतुर्थ्यन्तनिर्देशालोमादीनामेव
देवतात्वम् ।

तथाच भट्टवार्त्तिकम् ।

तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन चेप्यते* ।

देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलन्तु परं परम् ॥

इति हविरपि इदं लोमादीनि । नन्वेकस्य हविष्ट्वं देवतात्वञ्च
कथमिति चेन्नैवम् । लोमादीनि द्रव्यानीति हवींषि देवता
तु तच्छब्दसमवायिनी द्रव्यदेवतयोरस्त्येव भेदः । यदा तु
वाशिष्ठमन्त्रहोमे गृह्यन्ते तत्र तद्धितचतुर्थ्योरभावात् मन्त्र-
वर्णेन देवता गृह्यते तत्र लोमादि हविषा गृह्युसम्बन्धावग-
मात् मन्त्रप्रकाशगृह्योरेव देवतात्वमिति न विरोधः । अथ
होमो लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य तत्र कर्त्तव्यः पतिताग्नीनां
प्रतिपत्त्यन्तरविधानात् शरीरविक्षेपे विशेषमाह
मनुः ।

प्राश्येदात्मानमग्नी वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ।

इति काठकश्रुतिः । अनग्नेन कर्षितोऽग्नीनारोहेदिति ।
पूर्व्वेद्युः कृतीपवासः कुर्यादित्यर्थः ।

* मन्त्रवर्णे निषेव्यते इति पाठान्तरम् । मन्त्रलिङ्गेन चैव हि इति ग्रन्थान्तरीयपाठः ।

भविष्यपुराणे ।

हत्वा तु चक्षियो विप्रं गुणाब्धमिह कामतः ।

प्रायश्चित्तं चरेद्दीर विधिवत्कायशुद्धये ॥

लक्ष्यं प्रसूयतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ।

प्राश्येदात्मानमग्नीं वा समिद्धे चिरवाक्शिराः ॥

यजेत वाश्वमेधेन चक्षियो विप्रघातकः ।

प्रायश्चित्तत्रयं ह्येवं चक्षियस्य प्रकीर्तितम् ॥ इति ।

विदुषां प्रायश्चित्तार्थं लक्षभावमापन्न इति जानतामिच्छया-
त्मनः न राजादिवलप्रेरितः चक्षियव्यतिरिक्तस्यापि भृगुपतना-
दिना मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं भवत्येव यदाह

यमः ।

यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथञ्चन ।

न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनादृते ॥ इति ।

अग्निपतनस्य चक्षियविषयत्वात् भृगुपतनमितरविषयं मर-
णान्तिकाशक्त्यस्य पर्षदा ब्राह्मणानामित्यनेन प्रकारेण तद-
द्वर्णापेक्षयोक्तप्रायश्चित्तं द्विगुणं भवति अत्यन्तगुणवता निर्दनेन
विदुषा हत्वा प्रमादान्निर्गुणे व्यापादिते पदक्रमरहितमन्त्र-
ब्राह्मणात्मकवेदस्यारख्ये त्रिनियताहारपूर्वकपठनेन शुद्धिः ।
पूर्वोक्तहन्तृविषय एव हन्ता यदि वेदरहितस्तदा सरस्वतीं
प्रतिस्त्रोतो गत्वा शुद्ध्यति ।

तथाच मनुः ।

त्रिनियताहारस्त्रिवै वेदस्य संहिताम् ।

यान्नवल्काः ।

अरख्ये नियतो जज्ञेति ।

भविष्यपुराणे ।

हन्ता यदा वेदहीनो धनेन च भवेद्गृह ।

न तद्वै कल्पयेत्तस्य प्रायश्चित्तं निबोध मे ।

हविष्यभुग्वानुसरेत्प्रतिस्त्रोतः सरस्वतीम् ॥

स्त्रोतः स्त्रोतः प्रतिस्त्रोतः धनवतो निर्गुणस्य हन्तुर्निर्गुणहनने ।

मनुः ।

सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।

धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥ इति ।

जीवनपर्याप्तधनदानाशक्तः सोपस्करं गृहं वा दद्यात् ।

तत्राशक्तः सर्वस्वं दद्यात् । सर्वस्वपरिमाणमाह

अङ्गिराः ।

साशीतिपणसाहस्रादर्धं सर्वस्वमुच्यते ।

निर्धनो ब्रह्महा शुद्धेयत्सुखाधिक्यान्नरेश्वर ॥ इति ।

भविष्यपुराणे ।

जातिमात्रं यदा हन्याद्ब्राह्मणं ब्राह्मणो गृह ।

वेदाभ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः ।

प्रायश्चित्तं तदा कुर्यादिदं पापविशुद्धये ॥

धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ।

यद्वा पराशरोक्तेन प्रायश्चित्तेन शुध्यति ॥

पराशरोक्तं प्रायश्चित्तं यथा ।

चतुर्विद्योपपन्नन्तु विधिवद्ब्रह्मघातके ।
 समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥
 सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात्ममाचरेत्* ।
 वर्जयित्वा विकर्मस्थानं कृत्रोपानदिवर्जितः ॥
 अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः ।
 वैश्वहारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः ॥
 गोकुलेषु च गोष्ठेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
 तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्त्रवणेषु च ॥
 एतद्व्यालये+देनः पुण्यं त्वां सेतुसागरम् ।
 ब्रह्महापि विष्मुचेत स्नात्वा तत्र महोदधी ॥
 ततः पूतोऽहं प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् ।
 दत्त्वा वस्त्रपवित्राणि पूतात्मा प्रविशेद्बृहम् ॥
 विन्ध्यादुत्तरतो यस्य निवासः परिकीर्तितः ।
 परं पुण्यं मतं§ यस्य सेतुबन्धस्य दर्शनम् ॥ इति ।
 मनसा ब्राह्मणहननमध्यवसितस्य यदा स्वत एव जिघांसाया-
 मुपरतस्तदा वशिष्ठेनोक्तं
 द्वादशरात्रद्वयं द्वादशरात्रमब्धौ द्वादशरात्रमुपवसेत् ।
 इति ।

* समाहरेदिति पाठान्तरम् । + एतेषु व्यापयेदिति पाठान्तरम् । एतेषु व्यापयन्नेनः
 पुण्यं गत्वा तु सागरमिति मिताचरायां मूलसंहितायाञ्च पाठः । एतत् प्राख्याप्य यत्नेन
 पुण्यं गत्वा तु सागरमिति प्रायश्चित्तभागे पठितम् । † विप्र इति पाठान्तरम् । § पराशर-
 मतमिति पाठान्तरम् ।

निर्गुणस्य हन्तुरप्रत्यानेयपुंस्वषण्डब्राह्मणज्ञानवधे
षट्त्रिंशन्नतोक्तम् ।

षण्डन्तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतश्चरेत् ।

चान्द्रायणं वा कुर्वीत पराकद्वयमेव च ॥ इति ।

अत्रैवाज्ञानपूर्वकत्वे

वृहस्पतिः ।

अरुणायाः सरस्वत्याः सङ्गमे लोकविश्रुते ।

शुद्धेत्तिसवणस्त्रायी चिरादोपोषितो* द्विजः ॥ इति ।

एवमन्यत्रापि स्मृत्यन्तरोक्तानि प्रायश्चित्तानि न्यूनाधिकानि
जातिशक्त्यापेक्षया योजनीयानि । मूर्खाभिषिक्तस्य ब्राह्मण-
वधे ब्राह्मणादधिकं चक्षियाभूतं सार्द्धद्वादशवार्षिकम् । अन-
यैव दिशा इतरानुलोमजातीनां स्वसन्निहितोत्तमापेक्षया
अधिकं स्वसन्निहितनीचापेक्षया न्यूनमिति एवं परिकल्प-
नीयम् । यस्तु सोमयागं कुर्वन्तं ब्राह्मणं व्यापादयति तस्य
यर्षद्वया ब्राह्मणानान्तु सा राज्ञां द्विगुणा भवेत् इत्यनेन न्यायेन
यत् प्रायश्चित्तं प्राप्तं तद्विगुणं भवति । तथाच

याज्ञवल्करः ।

द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेदिति ।

सवनसम्पाद्यः सोमो यागः सवनशब्देनोच्यते तत्रस्थः सवनस्थः
सोमयागं कुर्वाण इत्यर्थः । यच्च

* विदिनीपोषित इति पाठान्तरम् ।

भविष्यपुराणवचनम् ।

ब्राह्मणं यजमानञ्च हत्वा निष्कृतिमाचरेत् ।

चरित्वा च दशाब्दानि सेतुबन्धञ्च पश्यति ॥ इति ।

एतच्च गुर्वाचार्यादिरूपसोमयागकर्तृविषयम् ।

यतस्तत्रैव ।

निहत्य सुरगार्हूलं हन्तुर्वै ब्राह्मणस्य तु ।

अथवा गुरुविषयं प्रायश्चित्तमिदं गुह्यम् ।

वचनाद्देवगार्हूलं तत्त्वतस्ते ब्रवीम्यहम् ॥

इत्युपक्रम्य ब्राह्मणं यजमानञ्चेति पठितम् । तत्र द्वादशाब्दानि
नीति बहुवचनं कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वे पर्यवसितं युगपत्का-
मतोऽकामतो वा अनेकब्राह्मणवधे ।

भविष्यपुराणे विशेषोऽभिहितः ।

एककालं यदा हन्यात् युगपत्सुरनन्दनम्* ।

निमित्तमेव†माश्रित्य हन्ति नैकेन‡ वा विभो ॥

ब्राह्मणं ब्राह्मणी वीर ब्राह्मणान् सुबह्वनपि ।

निहत्य युगपद्दीर एव प्राणान्तिकं चरेत् ॥

किन्त्वत्र सुरगार्हूलं विशेषं गदतः शृणु ।

बुद्धिपूर्वबुद्धिपूर्वं विकल्पं शृणु पुत्रक ॥

अकामतो यदा हन्यात् ब्राह्मणान् सुरसत्तम ।

* सुरसत्तम इति पाठान्तरम् । † एकमिति पाठान्तरम् । ‡ हन्यनैकेनेति
पाठान्तरम् ।

तदात्मानं दहेदम्नौ विधिना येन तं शृणु ॥
 भूत्वा निष्कालको वीर वेष्टयित्वा तु वाससा ।
 घृताक्षेन महाबाहो दत्त्वा सर्व्वस्वमेव हि ।
 दत्त्वा पादौ करीषाम्नौ दहेदात्मानमात्मना ॥
 उत्तमाङ्गश्च विधिवदत्तस्य सुरसत्तम ।

एवमत्र महाबाहो निर्दोषः परिकीर्त्तितः ॥ इति ।
 निष्कालकः कालान्तरानपेक्ष इति स्मृतिमञ्जर्यां निर्गतं कालं
 कृष्णवर्णात्मकं केशादि तस्मात् स निष्कालकः इत्यपराकादौ ।

अथ ब्रह्महत्यासमानानां प्रायश्चित्तं
 तत्स्वरूपं विधीयते ।

याज्ञवल्काः ।

गुरुणामध्यधिचेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः ।

ब्रह्महत्यासमं त्रैयमधीतस्य विनाशनम् ॥

गुरुणामध्यधिचेपः पित्रादिगुरुणामुपर्य्युपरि आक्षेपः अन्वृतेन
 लोकविदितपतनीयपापशंसनम् ।

तथाच गौतमः ।

गुरोरन्वृताभिशंसनमतिपातकसमानीति ।

अत्र यद्यपि सामान्येनान्वृताभिशंसनमित्युक्तम् । तथापि
 प्रायश्चित्तस्य महत्त्वादन्वृताभिशंसनेऽपि महत्त्वं कल्पनीयम् ।

आपस्तम्बः ।

दोषं बुद्ध्वा न पूर्व्वः परेषां समाख्याता स्यादिति ।

अत्र प्रथमत एव दोषकथनं निषिद्धमिति प्रथमं
मिथ्यागुरुविषये मिथ्याभिज्ञसनस्य ब्रह्महत्यासमं
प्रायश्चित्तम् । सुहृद्वधः मित्रस्यापि ब्राह्मणस्यापि वधः ।
अधीतस्य च नाशनं अधीतवेदस्यासच्छास्त्रविनोदने-
नालस्यादिना वा नाशनं विस्मरणम् । यत्तु* स्वाध्याय-
त्यागस्योपपातकमध्ये परिगणनं स्वाध्यायाग्निसुतत्याग
इति तच्छास्त्राभ्यासनिष्ठत्वेन कुटुम्बभोजन† व्यग्रतया
वा परित्यागे द्रष्टव्यम् ।

यत्तु मनुना सुरापानसमत्वमुक्तम् ।

ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कैटसाख्यं सुहृद्वधः ।

गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ इति ।

तत् प्रायश्चित्तविकल्पार्थम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

तथा ।

अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥

राजकुलादिषु चतुर्व्वेदएव चतुर्व्वेदाभिन्न इत्यभिः भाषणादि
समुत्कर्षोऽनृतं यत्र तु गुणवत्तायां सद्वायां सत्यां परीक्षको
जानन्नपि समुत्कर्षविषयेऽनृतवादी सोऽपि ब्रह्महत्यासमं पापं
प्राप्नोति ।

विष्णुः ।

* यद्वेति पाठान्तरम् । † भोजनेति पाठान्तरम् । ‡ इत्यतीति पाठान्तरम् ।

शरणागतहननं ब्रह्महत्यासममिति ।

प्रचेताः ।

गोगर्भिणी स्त्रीगर्भिणी बालवधो ब्रह्महत्यासमान-
मिति ।

एवमन्यान्यपि वचनानि गवेषणीयानि । अत्र समत्वाभि-
धानात् शिष्टाचारबलेन पादोनं कल्पं ऋषिसमो ब्राह्मणः
राजसमो मन्वीत्यादिषु समशब्दस्य किञ्चिद्यूने प्रयोगदर्शनात्
अत्रापि जातिशक्तिवयोऽवस्थाद्यपेक्षया द्वादशवार्षिकादीनि
यथायोग्यं योज्यानि ।

अथ ब्रह्महत्याव्रतातिदेशः ।

यान्नवल्काः ।

यागस्थक्षत्रविट्पाती चरेद्ब्रह्महनो व्रतम् ।

गर्भहा च यथावरुणं तथात्रेयीनिमूदकः ।

यागोऽत्र सोमयागः यः क्षत्रं निधाय स्वान्यायुधानि ब्राह्मण
एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा यज्ञमुपवर्त्तत इति श्रुत्या
सोमयागं प्रति क्षत्रियस्य सोमयागकर्तृर्ब्राह्मणत्वाभिधानात् ।
वशिष्ठोऽपि ।

सवनगतौ राजन्यवैश्याविति ।

सवनसम्पाद्यसोमयागेन* निदर्शयति†। दीक्षणीयाया ऊर्ध्वमव-

* सवनसम्पाद्यसोमयागमेवेति पाठान्तरम् । † निर्दिशतीति पाठान्तरम् ।

भृथात्माक् सोमयागे वर्त्तमानयोः क्षत्रियवैश्ययोः हनने ब्रह्म-
हत्याव्रतं चरेत् । यद्यपि न्यायतः किञ्चिद्भूतं प्रायश्चित्तं प्राप्त-
मतिदिष्टत्वात्तथापि सम्पूर्णमेव प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् ।

आपस्तम्बेन ।

पूर्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्वेदाध्यायिनं हि प्रक्रम्य
सवनन्तु क्षत्रविड्वधे द्वादशवार्षिकविधानात् ।

पूर्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोरिति तद्भाष्ये शूद्रादिजात्यपेक्षया
न्यूनाधिककल्या योज्याः । गर्भहा च यथावर्णमित्यादि ।
विवाहितासु सम्भूतं स्त्रीपुंयञ्चकौरनभिव्यक्तं गर्भं हत्वा
यद्वर्णपुरुषवधे यथायश्चित्तं तद्वर्णगर्भवधे तथायश्चित्तञ्चरेत् ।
तथा च यद्वर्णात्रेयीवधस्तद्वर्णप्रायश्चित्तं कुर्यात् । तथाच
मनुः ।

हत्वा गर्भमविज्ञातमिति ।

स्त्रीपुंनपुंसकाभिव्यक्तिविशेषज्ञाने तु यथालिङ्गं प्रायश्चित्तम् ।

अङ्गिराः ।

आहितान्नेर्दिजातस्य* हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीव्रतस्तथैव च ॥ इति ।

पराशरः ।

सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत् । इति ।

आत्रेय्या अग्निहोत्रिण्याः सवनस्यायाश्च प्रत्येकं वधे ब्रह्महत्या-

* विजाग्रसेति कचित् पाठः ।

व्रतातिदेशः । एतद्वातिरिक्तब्राह्मणस्त्रीवधेऽप्युपपातकप्राय-
श्चित्तम् । वातिदेशिकेषु प्रायश्चित्तस्यैवातिदेशो न पतितस्य
अतः आपतति तत्र द्विजातिकन्येभ्यो हानिर्नास्तीति गम्यते ।
आत्रेयी अत्रिगोत्रजा अत्रिगोत्रविवाहिता ऋतुमती च ।
यदाह ।

विष्णुः ।

एतन्महाव्रतं ब्राह्मणं हत्वा द्वादश संवत्सरान् कुर्यात् ।
अत्रिगोत्रां वा नारीं मित्रञ्चेति ।

अत्र मित्रहनने सम्पूर्णद्वादशवार्धिकविधानं गुणवन्मित्रविष-
यम् । याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यासमेखभिधानमगुणवद्विषयमिति
विवेकः ।

यमः ।

जनप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता मन्त्रवच्च या ।

गर्भिणी त्वष्टवा या स्यात्तामात्रेयीं विदुर्बुधाः ॥ इति ।
संस्कारैः संस्कृता मन्त्रवञ्चेति ब्रह्मवादिनीत्यर्थः ।

वशिष्ठः ।

रजस्वलासृत्स्नातामात्रेयीमाहुरत्र हि ।

एषामपत्यं भवतीति अत्र छेषामपत्यं* भवतीति व्युत्पत्ति-

* अत्रेयेषामपत्यं भवतीति मूलसंहितायां पाठः अत्र छेकमपत्यं भवतीति कचिदाधु-
निकग्रन्थे पठितं, अत्र छेष्यदपत्यं भवतीति कचित् कचिच्च अत्र छेषदप्यति भवतीति अत्र
छेषदपत्यं भवतीति ।

प्रदर्शनं बन्ध्याव्युदासार्थमन्यथा निरर्थकं स्यादिति केचित् ।
व्युत्पत्तिमात्रप्रदर्शनपरमित्यपर इत्यपराकर्णे । गर्भहा च यथावर्ण-
मित्युक्तं यथावर्णप्रायश्चित्ताशक्तं प्रत्याह

वशिष्टः ।

अनात्रेयीं राजन्यहिंसायां राजन्यां वैश्यहिंसायां वैश्यां
शूद्रहिंसायां शूद्रां हत्वा संवत्सरमिति* ।

अस्यार्थः । अनात्रेयीमित्यादिषु लिङ्गमविवक्षितं । अनात्रेय-
विज्ञातब्राह्मणगर्भहनने राजन्यहिंसाप्रायश्चित्तश्चरेत् । एव-
मुत्तरत्रापि । शूद्रागर्भहनने तु ब्रह्महत्याव्रतं संवत्सरश्चरेत् इति ।

यस्तु ब्राह्मणादिहननायं कृतनिश्चयः शस्त्रादिना प्रहारं
करोति ततश्च देवादिप्रतिबन्धवशादसौ न मृतो न तु स्वीयम-
श्रेयित्वात्तत्रापि यस्मिन्वर्णे हते यथायश्चित्तं तदाचरेत् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

चरेद्व्रतमहत्वापि घातार्थश्चेत्समाहितः† । इति ।

अत्र यथावर्णमित्यनुवर्तते । अनेन ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमेवाति-
दिश्यते । अतो द्वादशवार्षिकादीनि शक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि ।
अत्रायं निर्णयः । यत्र समत्वाभिधानमतिदेशो वा प्रायश्चित्तस्य
तत्र न्यायतः प्रायश्चित्तस्य किञ्चिद्भूतत्वेऽपि तत्र साक्षात्सम्पूर्ण-
व्रतोपदेशः यथा वैष्णवे आत्रेयीविषये । तथा वापस्तम्बीये

* चात्रेयी । राजन्यहिंसायां वैश्यहिंसायां शूद्रं हत्वा संवत्सरमिति सूत्रसंहितायां
पाठः । क्वचिच्च पुस्तके शूद्रं हत्वेति पाठो दृश्यते । † समागत इति पाठान्तरम् ।

यागस्यक्षत्रियविद्धधविषये तत्र सम्पूर्णव्रतमेव यथा साक्षा-
दुपदेशो नास्ति तत्र किञ्चिद्भूतं कल्पं यत्र ब्रह्महत्यादिसम-
त्वाभिधानं तत्र पातकिस्वरूपसाम्यमभिधीयते । यथा राजसमी
मन्त्रीत्यत्रैश्वर्योपेतराजस्वरूपसमता अतः किञ्चिद्भूतं पादोनं
प्रायश्चित्तं समताभिधानञ्च तत्प्रायश्चित्तातिदेशार्थं यत्र साक्षा-
त्प्रायश्चित्तस्यैवातिदेशस्तत्र स्वरूपसमता अत उपदिष्टापेक्षया
अतिदिष्टाभूतमेव कियद्भूतमित्याकाङ्क्षायां महापातकप्राय-
श्चित्तातिदेशस्थले अतिदिष्टस्यापि* महत्त्वात् साक्षाद्ब्रह्महन्-
स्थले इवातिदिष्टस्थले यागस्यक्षत्रियादिहन्नेऽपि प्रवृत्तिसा-
म्यात्पादोनमेव कल्पम्† ।

यत्तु कर्माविपाके ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तातिदेशात्तदर्थमिति
कल्पयन्ति तत्प्रापस्योपभुक्तत्वेन स्वल्पावशिष्टत्वात् तस्मान्नमहा-
पातकेष्वतिदिष्टेषु च पादोनं प्रायश्चित्तं कल्पं समे । अनेनैवा-
भिप्रायेण मितान्तरायां अत एवापदेशिभ्यो भूतत्वादातिदे-
शिकानां पादोनान्येव ब्रह्महत्याव्रतानि द्वादशवार्षिकादीनि
भवन्ति । अपराकींऽपि च वधङ्कृतवतोऽकृतवतश्चैवमेव व्रतमुक्तं
तेनान्ततः पादोनं कल्पमिति ।

चरेद्व्रतमहत्वापि घातार्थञ्चेत्समाहितः ।
इत्येतद्वचनव्याख्यानसमयेऽभिहितं, महापातकप्रकरणे स्मृति-
मञ्जर्यामपि । आतिदेशिकेषु चातिदेशविधानादेवोपदेशिकेभ्यः

* निर्दिष्टस्यापीति पाठान्तरम् । † कल्पनीयमिति पाठान्तरम् ।

किञ्चिन्नूनता विज्ञेयेति । एतच्च समेष्वतिदिष्टेषु च पादोन-
कल्पनम् । ब्रह्महत्यासमेषु तद्वतातिदेशेषु च ब्रह्महत्याया
महापातकमध्ये गुरुतरपापत्वात् प्रथमं परिपठितत्वाच्च सुरा-
पानादिसमेषु तद्व्रतातिदेशेषु च क्रमेणार्द्धपादोनञ्च कल्प-
नीयम् । तथाहि समत्वेऽभिहिते पञ्चाध्यायश्चित्तमतिदेशेन
प्राप्नोतीति द्वितीयाकाङ्क्षायां प्रायश्चित्तप्राप्तिः । साक्षाद्व्रताति-
देशेषु तु प्रथमकक्षायामिव व्रतप्राप्तिरिति । साक्षाद्व्रतातिदेश-
स्याधिकत्वात्तत्र पादोनं साम्यद्वारातिदेशप्राप्तौ व्यवहितत्वात्त-
दूर्ध्वप्रायश्चित्तमिति युक्तं । अनेनैवाभिप्रायेण स्मृतिसञ्ज्ञार्थम-
भिहितं समानञ्चातिदेशिकेभ्योऽपि नूनमिति अतएव मिता-
चरायां यानि सुवर्णस्तेयसमत्वेन प्रतिपादितानि तेष्वप्यूर्ध्वमेव
कार्यमिति अपराकोऽपि सुवर्णस्तेयप्रकरणे तत्सामान्यार्द्धप्राय-
श्चित्तानीति । येषाञ्च कौटसाक्षादीनां ब्रह्महत्यासाम्यं सुरा-
पानसाम्यञ्चाभिहितम् तत्राधिकपक्षाश्रयणेन पादोनमेव
कल्प्यमथवाशक्तिमतः पादोनं शक्तिरहितस्यार्द्धमिति कल्पनीयं
इति स्मृतिकारनिर्णयः । तत्र न्यायेन त्वतिदेशे सम्पूर्णमेव
प्राप्नोति अतिदेशस्याखण्डत्वात् ।

अथ सुरापानप्रायश्चित्तम् ।

सुरा पैष्येव तदाह मनुः ।

सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ।

तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्वथ न सुरां पिबेत् ॥ इति ।
यत्तु तेनोक्तम् ।

गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथा चैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ इति ।
तद्विजोत्तमानां ब्राह्मणानां गौड़ीमाध्वोरपि पैष्टीसमत्वप्रति-
पादनार्थं तत्र द्विजोत्तमग्रहणात् ब्राह्मणस्य सुरादिसकलमद्य-
निषेध उत्पत्तिप्रभृत्यपि अतएव

बृहद्विष्णुः ।

माधुक *मैत्रवं† सैरं‡ तालं खर्जूरपानसम् ।

मधूत्यक्षैव माध्वीकमैर्यं नारिकेलजम् ॥

अमेध्यानि द्रव्यैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु । इति ।

पुलस्त्यः ।

पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैत्रवम् ।

मधूत्यं § सैरमारिष्टमैर्यं ॥ नारिकेलजम् ॥

समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु ।

हादयन्तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥

मनुः ।

यक्षरक्षः पिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् ।

* चौद्रजातं माधुकम् । † इक्षोः पक्षीरसैः सिद्धः सौधुरित्वैचवपर्यायः । ‡ सीरी-
रुक् चक्षुदुग्धं सैरम् । § पक्षीषधाम्बुसिद्धं यन्मद्यं तत्स्यादरिष्टकम् । ॥ माध्वीकशृङ्ग
माध्वीकमिति शूलपाणिसम्मतः पाठः । ॥ यदपक्षीषधाम्बुस्यां सिद्धं मद्यं स आसव इदमे-
वसैर्यम् ।

तद्वाङ्मणेन नात्तव्यं देवानामश्रुता हविः ॥ इति ।
राजन्यवैश्ययोः सुरा निषिद्धा न गौड्यादिमद्यनिषेधः । तत्रापि
ब्रह्मचारिणोऽस्येव निषेधः । सामान्येन ब्रह्मचारिणो मध्वादि-
निषेधात् ।

व्यासः ।

उभौ मध्वासवक्षीवी उभौ चन्दनचर्चितौ ।
एकपर्थङ्गनिलयौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ* ॥ इति ।
बृहद्याज्ञवल्क्यः ।

कामादपि च राजन्यो वैश्यो वापि कथञ्चन ।
मद्यमेवासुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ॥ इति ।
सुरा उत्पत्तिप्रभृति† द्विजातिमात्रस्य निषिद्धा । तस्माद्वाङ्मण-
राजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिवेदिति स्मरणात् । तथा सुरापान-
निषेधस्तु जात्याश्रय इति स्थितिरिति शूद्रस्य न सुरानिषेधो
न मद्यनिषेधश्च इति स्वरूपनिरूपणम् ।

अथ प्रायश्चित्तम् ।

तत्र मनुः ।

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिवेत् ।
तथास्य काये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥

* उभौ मध्वासवक्षीवी उभौ चन्दनरूपितौ । सग्विनौ वरवस्त्रौ च दिव्याभरणभूषितौ ॥
नैकरत्नविचित्रान् काञ्चनं महदासनं इत्यादि मूलमहाभारते पाठः । † जन्मप्रभृति ।

मोहाच्छास्त्रार्थापरिज्ञानात् न तु स्वरूपापरिज्ञानात् । अग्नि-
वर्णां काथिनापादिताग्निवर्णाम् ।

याज्ञवल्काः ।

सुराभ्युष्टतगोमूत्रपयसामग्निसन्निभम् ।

सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छति ॥

गोमूत्रमपि न वलीवर्हस्य* अपि तु स्त्रीव्यक्तेरेव घृतपयःसाह-
चर्यात् एतच्च सकृत्कामकारि । तथाच

अङ्गिराः ।

सुरापानं सकृत्कृत्वा ह्यग्निवर्णां सुरां पिबेत् । इति ।
बृहस्पतिः ।

सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिक्षिपेत् ।

मुखे तथा च निर्दग्धो† मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेत्सालिलमेव वा ।

कुर्याद्दानशनं तावद्यावत्प्राणैर्विमुच्यते ॥ इति ।

यत्र मरणान्तिकप्रायश्चित्तानन्तरं शवशरीरं विद्यते तत्र मरणा-
देव पापस्यापगतत्वाद्वाहादिसंस्कारः सद्य एव भवति ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

आयसे भाजने तप्तां ब्राह्मणो वारुणीं पिबेत् ।

अग्निवर्णां पापहरां ततः पापाग्रमुच्यते ॥

जीवितस्यान्तकालेऽपि श्मशाने विहितो विधिरिति ।

* वृषस्य । † मुखे सहि विनिर्दग्ध इति शूलपाणिस्मृत्यातः पाठः मुखेऽनया विनि-
र्दग्ध इति क्वचित् पाठः अनया सुरया इत्यर्थः ।

कर्त्तव्य इति शेषः । श्मशाने विहितो विधिर्दाहादिः, शरीरा-
भावेऽस्थिषु पलाशविधिना* वा संस्कारः कर्त्तव्यः । अत्र
विशेषमाह

पैठीनसिः ।

सुराप आर्द्रवासा ह्यग्निवर्णां सुरां पिबेत् । इति ।

प्रचेताः ।

सुरापोऽग्निवर्णाभायसेन पात्रेण ताम्रेण वा पिबेत् ।

अङ्गिराः ।

भृगुप्रपाते पतनं ज्वलनं वा समाविशेत् ।

महाप्रस्थानमातिष्ठेन् मुच्यते सर्व्वकिल्बिषात् ॥ इति ।

एतच्च मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं पर्षदानादेष्टव्यमपि तु व्युत्पन्न-
श्चेत् स्वयमेव ज्ञात्वा कुर्यात् । अव्युत्पन्नश्चेत् प्रायश्चित्तस्वरूपं
शिष्टेभ्यो ज्ञात्वा तदनुज्ञामन्तरेण स्वयमेव कुर्यात् ।

* पर्षनरदाहविधिना यथा आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे । अस्थिनां पलाशवृत्तानां
चीणि षष्टिशतानि च । पुरुषप्रतिकृतिं कृत्वाऽशीत्यङ्गुलिं शिरसि ग्रीवायां दश योजयेत् । उरसि
त्रिंशत् दद्याद्भिंशतिं जठरे तथा । बाहुभ्याञ्च शतं दद्यात् दद्यादङ्गुलिभिर्दश । डादशाङ्गु-
लिं विषण्वीरुषाङ्गुलिं शिश्न एव च । ऊरुभ्याञ्च शतं दद्याद्भिंशत्तं जानुजङ्घयोः । पादाङ्गुलीषु च
दश एतत् प्रेतस्य लक्षणं । ऊर्णासूत्रेण संवेध्य यवपिष्टेन लिपयेत् । आदिपुराणं । तदलामि
पलाशीलैः पत्रैः कार्य्यः पुमानपि । शतैस्त्रिभिस्तथा षष्ठ्या शरपत्रैर्विधानतः ॥ तदलामिऽस्थि-
लामि । अत्र पलाशपत्रशरपत्रयोर्लुब्धलेनीपादानात् आश्वलायनसूत्रेऽपि प्रतिकृतौ शरपत्रस्य
लामः । अत्राचारादीग्यत्वाच्च शरपत्रैः पुत्तलकं कृत्वा शिरःप्रभृतिषु पलाशपत्राणि देशानि
ततोवेष्टनसूत्रासूत्रेण लिपनं यवपिष्टेनेति स्मार्तः ।

तथाच मनुः ।

मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः । इति ।
एवं प्राणान्तिकेषु सर्वत्र ज्ञेयं बालादिषु पादौ बालेषु दातव्य
इत्यादि योज्यम् ।

यत्तु कुमारवचनम् ।

मद्यसूत्रपुरीषाणां भक्षणं नास्ति कश्चन ।
दोषस्वापञ्चमाहर्षादूर्ध्वं पित्रोः सुहृद्वरोः ॥ इति ।
तत्सत्यदोषप्रदर्शनपरम् । जात्याद्ययेण निषेधस्य प्राग्दर्शित-
त्वात् ।

अतएव जातृकर्णः ।

अनुपेतस्तु यो बालो मद्यं मोहात्पिबेद्यदि ।
तस्य कच्छत्रयं कुर्यान्माता भ्राता तथा पिता ॥ इति ।
सुरापानेषु षट् कक्षाः कल्प्याः ।
यत्तु गीतमवचनम् ।

प्रागुपनयनात् कामचारवादभक्ष इति ।
तत्पुरादिव्यतिरिक्तपर्युषितादिविषयम् । अकामतः सुरापाने
प्रायश्चित्तमाह ।
याज्ञवल्करः ।

वनेवासा जटी वापि ब्रह्महत्याव्रतचरेत् ।
पिण्याकं वा कणान्वापि भक्षयेत्तु समा निशि* ॥

* भक्षयेत् चिसमा निशि इति मिताचारायां पाठः ।

वनेवासीग्रहणमितरधर्मीपलक्षणार्थम् । अत्र च श्वश्रिरोध्वज-
तत्कपालधारणनिवृत्तिः । मनुना यत्सुरापानव्रत एव ध्वजी-
त्यभिहितं तत्पानमात्रेण* ध्वजीति विज्ञेयं । जटी वेति
वाशब्दः पिण्याकादिभक्षणस्वरूपप्रायश्चित्तेन विकल्पार्थः स च
विकल्पो व्यवस्थित एव व्यवस्था च विषयविभागादेव सेव्यति ।
गोबालावस्थिताः† केसा बालाच्छागादिलोमानि तस्मिन्नि-
र्मितवस्त्रप्राप्तौ बालवासा अतिदेशत्वेऽपि सम्पूर्णमेव प्राय-
श्चित्तभवति ।

तथाच हारीतः ।

द्वादशभिर्वर्षैर्महापातकिनः पूयन्त इति ।

अथवा पिण्याकं तिलकल्कं कणान् तण्डुलकणानिव‡ । आहा-
रान्तरपरित्यागेन सकृद्व्याणयात्रामात्रमेव । समा वर्षत्रयं
रात्रौ भक्षयेत् । द्वादशवार्षिकादिचरणं पिण्याकादिभक्षणञ्च
जलबुद्ध्या सकृत्सुरां पीत्वा छर्द्दने कृते वेदितव्यं । यदाह ।

व्यासः ।

एतदेव व्रतं कुर्यान्मद्यपञ्छर्द्दने कृते ।

पञ्चगव्यञ्च तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोधनम् ॥ इति ।

एतदेव ब्रह्महत्याव्रतमेव पिण्याकभक्षणेन संव्यवहार्यत्वमेव ।
न पारलौकिकनरकोपभोगनिवृत्तिरिति कल्पनीयम् । अल्प-

* तत्पाने इति पाठान्तरम् । † गोबालधिस्थिता इति पाठान्तरम् । ‡ कलान्
वेति कचित् लवान् वेति पाठान्तरम् ।

प्रायश्चित्तत्वादथवा द्वादशवार्षिकाशक्तं प्रत्युपदेशात्* स तु
लोकद्वयेऽपि शुद्ध एव । अथवा अज्ञानतः पैष्टीं पीत्वा कृद्भि-
तस्य ब्राह्मणस्य द्वादशवार्षिकम् । तस्यैव पूर्ववदेव गौडी-
माध्वीविषये पिण्याकादिभक्षणञ्च कल्पनीयं । गौडीमाध्वी-
ज्ञानपूर्वकपाने दिगुणम् । अभ्यासे वशिष्ठोक्तं

अभ्यासे तु सुराया अग्निवर्णां सुरां पिवेत् ।

मरणात्पूतो भवतीति । अत्र सुराशब्दे गौडीमाध्वीपरः ।
साक्षात्सुरायाः सकल्पानेऽपि मरणान्तिकस्योक्तत्वात् ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

गौडीमाध्वीस्तथाभ्यासे प्राणान्तिकमुदाहृतम् । इति ।

केचित्तु याज्ञवल्करवचनमन्यथा पठन्ति । भक्षयेन्नु समां निशी-
त्येकवचनान्तत्वेन तन्मानवेन समानार्थम् ।

कणान् वा भक्षयेद्वर्द्धं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।

सुरापानापनुत्यर्थं वनेवासा जटी ध्वजी ॥ इति ।

एतच्चाबुद्धिपूर्वं सुरायास्त्वणुमात्रसंयोगे द्रष्टव्यं प्रायश्चित्तस्याल्प-
त्वात् दोषोऽप्यल्प एव कल्पनीयः । अतएव पानशब्दोऽप्यत्र
पानाविनाभूततक्रादिसंयोगे† वर्तते । अत्रापि बालवृद्धा-
दीनां पूर्ववदेवार्द्धं पादश्चेति कल्पनीयं । उपनीतानां
बालानामर्द्धमनुपनीतानां पादः एवं विवाहिताविवाहित-
भेदेनापि स्त्रिया अपि उपनयनस्थानत्वात् विवाहस्य ।

* उपदेश इति पाठान्तरम् । † पानाविनाभूतान्नादिसंयोगे इति पाठान्तरम्
अविनाभूतं तद्विना अस्याधि ।

बीधायनः ।

त्रैमासिकममत्या सुरापाने कृच्छ्रादपादं चरित्वा पुन-
रुपनयनमिति ।

एतदनन्तसाध्यव्याध्युपशमार्थं पाने वेदितव्यं । अत्रैव विषये
वार्हस्पत्यमपि ।

गौडीमाध्वौ सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् ।

तप्तकृच्छ्रं पराकञ्च चान्द्रायणमनुक्रमात् ॥ इति ।

यदा मद्यसंसृष्टशुष्करसमेवात्रं भक्षयति तदा मनूतं पुनरुप-
नयनम् ।

अज्ञानात्प्राश्य विन्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयोवर्णा द्विजातयः ॥ इति ।

पुनरुपनयनप्रकार आश्वलायनेनोक्तः

अथोपेतपूर्वस्य (२२) कृताकृतं केशवपनं मेधाजननं च

(२३) अनिरुक्तं परिदानं (२४) कालञ्च (२५) तप्तवितु-

र्वृणीमह इति सावित्रीं (२६) इत्यादि ।

शुष्कसुराभाण्डीदकपाने

शातातपः ।

सुराभाण्डीदकपाने कर्दनं घृतप्राशनमहोरात्रोपवास-
श्चेति ।

सरससुराभाण्डीदकपाने साक्षात्सुरावयवानां विद्यमानत्वात्
पादोनं सुरापानप्रायश्चित्तं कल्प्यम् । अत्राप्यवयवाधिक्ये
सम्पूर्णमेव शुष्कसुराभाण्डस्थपर्युषितोदकपाने

बौधायनः ।

सुरापानस्य यो भाण्डे अपः पर्युषिताः पिबेत् ।
 शङ्खपुष्पीविपक्वन्तु क्षीरं स तु पिबेत्पृष्ठम् ॥ इति ।
 मतिपूर्वकशुष्कमद्यभाण्डस्थितोदकस्य सकल्पाने
 विष्णुः ।

अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पीशृतं पयः
 पिबेदिति ।

पूर्वोक्तविषयेऽऽकामतोऽभ्यासे
 स एव ।

अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।
 पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः ॥ इति ।
 अत्रैवाभ्यासे वृद्धयमः ।

सुराभाण्डस्थितं तीर्थं यदि कश्चित्पिबेद्विजः ।
 स द्वादशाहं क्षीरेण पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चनाम् ॥ इति ।
 सोमयाजिनः सुरापमुखगन्धघ्राणे
 मनुः ।

ब्राह्मणसु सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः ।
 प्राणानप्सु विराचस्य घृतं प्राश्य विशुद्धाति ॥
 एतच्चाकामे कामे तु द्विगुणम् असोमयायिनसु जातिभंश-
 करोक्तं† प्रायश्चित्तं । पैष्टीगौड़ीमाध्वीव्यतिरिक्तमद्ये ज्ञानतो

* अत्रैवेति पाठान्तरम् । † जातिभंशकपापीकं ।

ब्राह्मणेन पीते तथा ब्रह्मचरविशमज्ञानतो रेतोविन्मूत्रपाने ।

यान्नवल्काः ।

अज्ञानात्तु सुरां पीत्वा रेतोविन्मूत्रमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णाः द्विजातयः ॥

अत्र सुरा पैश्यादित्रयव्यतिरिक्तमद्यं प्रायश्चित्तस्याल्पत्वात् ।

पुनरुपनयनञ्च तप्तकच्छपूर्वकम् ।

तथाच गौतमः ।

मद्यशब्दं न प्रयुङ्क्ते अमत्या मद्यपाने च । पयोघृत-

सुदकं वायुं प्रति त्राहं तप्तानि पिबेत् । स कच्छः ।

ततोऽस्य संस्कारः । मूत्रपुरीषकुणपरितसां प्राशने चेति* ।

ज्ञानतस्तु वशिष्ठोक्तं द्रष्टव्यं† मत्या मद्यपाने त्वसुरायाः

सुरायाश्चाज्ञाने कच्छातिकच्छी घृतप्राशः पुनः संस्कारश्चेति

सुरायाश्चाज्ञान इति एतच्च द्रव्यान्तरसंस्थायाः सुराया

बलात्पाने तत्राप्यशक्तस्य वेदितव्यं । यच्च

आपस्तम्बेनोक्तम् ।

अभक्ष्याणामपेयानामलेह्यानाञ्च भक्षणे ।

रेतोमूत्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथम्भवेत् ॥

यज्ञोद्भुम्बरवित्त्वानां पलाशस्य कुशस्य च ।

एतेषामुदकं पीत्वा षड्भानेण विशुध्यति ॥ इति ।

* अमत्या पाने पयोघृतसुदकं वायुं प्रति त्राहं तप्तानि स कच्छस्ततोऽस्य संस्कारः मूत्र-
पुरीषरेतषाञ्च प्राशने इति मूलगौतमसंहितायां पाठः । † कर्त्तव्यमिति पाठान्तरम् ।

तदज्ञानात्तालादिमद्यस्य सकृत्पाने वेदितव्यम् । एवमन्या-
न्यप्युच्चावचप्रायश्चित्तानि* जातिशक्तिवयोऽनुबन्धज्ञानान्नानस-
कदभ्यासात्यन्ताभ्यासबलात् कामकाराद्यपेक्षया† योज्यानि
एतानि‡ गुरुणि गुरुणि लघुनि लघूनीति गौतमस्मरणात् ।
तिस्रो वर्णानुपूर्व्येणेत्यनेन क्रमेण या द्विजातिभार्याः शूद्रा-
पथ्यन्तास्ताभिः सुरा न पातव्या यदि पिवेत्तदाङ्गं प्रायश्चित्तम् ।
तथाच मनुः ।

पतत्यङ्गं शरीरस्य§ यस्य भार्या सुरां पिवेत् ।
ब्राह्मणस्य भार्यया शूद्रयापि मद्यमात्रं न पातव्यं ब्राह्मणस्य
निषेधत्वात् यदि पिवति सा तदापातित्वं नास्ति निषेधस्य
शूद्रवर्णविषयत्वाभावात् तत्संसर्गात् पत्युः ब्राह्मणस्यापि न
पातित्यदोषः किन्त्वेनस्त्री भवति गर्भे च दोषो जायते ।
प्रथमतः शूद्रावेदनं न सर्व्वसम्मतं तत्रापि पीतमद्यया सह
संसर्ग इति स्वल्पोदोषोऽस्त्येव अतएवोपपातकमध्ये मद्यपस्त्री-
निषेधवचनमिति¶ परिगणितम् । एतत्सर्व्वमभिप्रेत्याह
शङ्कः ।

सुरालशुनपलाण्डुगृच्छनमांसादीन्यभक्ष्याणि विवर्जये-
दाहारमयं हि शरीरं तन्मयत्वाद्ब्राह्मणः संकीर्त्तयेत् ।
मातुरग्नितपीतादिभिर्गर्भः सम्भवतीति ।

* न्यूनाधिकप्रायश्चित्तानि । † बलात्काराद्यपेक्षया इति कचित् पाठः । ‡ एतानि
इत्यत्र एनसि इति कचित् पुस्तके पाठः । § पतत्यङ्गं शरीरस्येति शूलपाणिनिसम्मतः पाठः ।
¶ निषेधवचनमिति मूलसंहितायां कचित्पुस्तके च पठितम् ॥ भोजनपानादिभिः ।

अथ सुरापानसमानानि ।

तत्र मनुः ।

ब्रह्मोज्जिता वेदनिन्दा कौटसाख्यं सुहृद्वधः ।

गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥

गर्हितं पलाण्डादि अन्नाद्यममेध्यादीनि स्मृतिमञ्जर्याम् । कल्प-
तरौ तु गर्हितं शास्त्राप्रतिषिद्धमपि लोके निन्दितम् । अन्नाद्यं
लशुनादीनि । मतिपूर्वमनयोर्भक्षणे सुरापानसमत्वम्* ।

अतएव मनुः ।

कृत्राकं विड्वराहञ्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।

पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्या जग्ध्वा पतेन्नरः ॥ इति ।

अमतिपूर्वत्वे तु प्रायश्चित्तान्तरं तेनैवाभिहितम् ।

अमत्यैतानि षड्जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । इति ।

यान्नवल्काः ।

निषिद्धभक्षणं जैह्नमुत्कर्षञ्च वचोऽनृतम् ।

रजस्वलासुखास्वादः सुरापानसमानि षट् ॥

जैह्नं कौटिल्यं तच्च गुरुविषयम् ।

देवलः ।

मृतां द्वितीयां यो भार्यां दहेद्वैतानिकान्निभिः ।

जीवन्त्यां प्रथमायान्तु सुरापानसमं हि तत् ॥ इति ।

* सुरापानसाध्यं ।

समत्वकथनं तस्माद्यच्चित्तातिदेशार्थम् । अतः अर्धं प्रायश्चित्तं
भवति । व्रतातिदेशे तु पादोनं भवतीति प्राङ्गिरूपितम् ।

अथ सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

याज्ञवल्काः ।

ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु राज्ञे मुषलमर्पयेत् ।

स्वकर्म्म ख्यापयंस्तेन हतो मुक्तोऽपि वा शुचिः ॥

राजाभिषेकादिगुणयुक्तः क्षत्रियः । तेन मुषलेन हतो मर-
णान्मुक्तो वा शुद्ध एव अहनने राज्ञो दीप्तोऽस्त्येव ।

अतएव मनुः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ।

सुवर्णस्तेयकृद्दिप्रो राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्विति ।

गृहीतमुषलोः* राजा सकृन्न्यात्तु तं स्वयम् ।

वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा ॥

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।

आचक्ष्णाणेन तस्तेयमेवंकर्मास्मि शाधि माम् ॥

स्त्रान्धेनादाय मुषलं लघुङ् वापि खादिरम् ।

अग्निं वोभयतस्त्रीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयादिसुच्यते ।

* गृहीत्वा मुषलमिति पाठान्तरम् ।

अशसित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किस्विषम् ॥ इति ।
 शधि जहि । अग्निः काष्ठकुहालः अग्निः स्त्री काष्ठकुहाल
 इत्यमरः । शक्तिं वोभयतस्तीक्ष्णमित्यपि पाठः । ब्राह्मणोऽपि
 वधमर्हति वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मण इति तेनैवाभिधानात् ।
 यत्तु ब्राह्मणो न हन्तव्य इति न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापे-
 ष्वयं विधिरिति च निषेधवचनं तन्नायश्चित्तव्यतिरिक्तविषयं
 प्रायश्चित्तप्रकरण एव सुवर्णस्तेयकद्विप्रद्रव्याद्यभिधानात् ।

गौतमः ।

अन्नत्रेनस्त्री राजति ।

संवर्त्तः ।

ततो मुषलमादाय सकृन्न्यात्तु स* स्वयम् ।

यदि जीवति स स्तेनः सस्तेयाद्विप्रमुच्यते ॥ इति ।

शङ्खः ।

सुवर्णस्तेनः प्रकीर्णकेश आर्द्रवासा आयसं मुषलमादाय
 इति ।

ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु राज्ञे मुषलमर्पयेत् इति सामान्येनाभि-
 धानात् इदं मरणान्तिकप्रायश्चित्तं सार्ववर्षिकम् । अत्र
 सुवर्णशब्दः परिमाणविशेषविशिष्टहिरण्यद्रव्यवचनः । परि-
 माणमाह

यान्नवल्काः ।

जालसूर्यमरीचस्थं त्रसरेणुरजः स्मृतम् ।
तेऽष्टौ निष्कास्तु तास्तिस्त्रौ राजसर्षप उच्यते ॥

गौरस्तु ते त्रयः षड्भिः*यवीमध्यस्तु ते त्रयः ।

कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ इति ।

एवञ्च षोडशमाषपरिमिते हेन्नि सुवर्णसंज्ञा पारिभाषिकी ।
परिमाणविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषः ।

षट्त्रिंशन्मते ।

बालायमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत् ।

निष्कमात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः ॥

राजसर्षपमात्रेण प्राणायामचतुष्टयम् ।

गायत्राष्टसहस्रञ्च जपेत्प्रापविशुद्धये ॥

गौरसर्षपमात्रे तु सावित्रीं वै दिनं जपेत् ।

यवमात्रे सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ॥

सुवर्णकृष्णलं ह्येकमपहृत्य द्विजोत्तमः ।

कुर्यात्सान्तपनं कृच्छ्रं तत्प्रापस्यापनुत्तये ॥

अपहृत्य सुवर्णस्य माषमात्रं द्विजोत्तमः ।

गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुध्यति ॥

सुवर्णस्यापहरणे वत्सरं यावकी भवेत् ।

* गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवीमध्यस्तु ते त्रयः । कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ इति मूलयान्नवल्कासंहितायां मिताक्षरायाञ्च पाठः ।

ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथवा ब्रह्महत्याव्रतमिति* ॥

एतच्च संवत्सरयावकव्रतं किञ्चिद्व्यूनसुवर्णपरिमाणपहारे
द्रष्टव्यम् । एतच्च सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तं ह्येकादशगुणं द्रव्यं
स्वामिने दत्तैव कार्यम् । तथाच

लघुवशिष्टः† ।

स्तेये ब्रह्मस्वभूते तु सुवर्णहरणे कृते ।

पश्चात्तत्तेन दातव्यं तस्मै ह्येकादशाधिकम् ॥

ऋणसंशुद्धिभावाय ततश्चान्द्रायणत्रयम् ।

संवत्सरेण कर्त्तव्यं विपुलां शुद्धिमिच्छता ॥

एकादशगुणं दानं सद्यस्ततः प्रायश्चित्तमिति विशेषः । तस्य
ऋणसंशुद्धिरूपत्वात् चान्द्रायणत्रयम् । यवमध्यपिपीलिका-
मध्ययतिचान्द्रायणात्मकं संवत्सरेण कर्त्तव्यं चान्द्रायणत्रयाभ्या-
सेन संवत्सरं यावत्प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमित्यर्थः । एतच्च संवत्सर-
यावकव्रतेन विकल्प्यते । एकादशगुणदानासमर्थं प्रति स एवाह

अभावे काञ्चनस्य स्यात् व्रतमेतच्चतुर्गुणम् ।

चरेद्यतात्मा निःसङ्गः पूर्णं वर्षचतुष्टयम् ॥

समाप्ते काञ्चनं गाश्च रजतं वापि शक्तिः ।

देयमन्नं द्विजातिभ्यः शुभं पापोपशान्तये ॥

एतद्व्रतं चान्द्रायणत्रयं संवत्सरेण कर्त्तव्यमित्येतत् मरणान्तिक-
प्रायश्चित्तादर्वाचीनेषु स्तेयप्रायश्चित्तेवेकादशगुणदानासम-

* ब्रह्महत्याव्रतमिति पाठान्तरम् । † लघुवशिष्टरिति पाठान्तरम् ।

र्थस्य चातुर्गुण्याचरणमनेन न्यायेन प्राप्तं । तत्र जातिशक्त्या-
द्यपेक्षया द्वैगुण्यादिकं कल्प्यम् । यदा राजा सुषलादिना
हन्तुमसमर्थः शरीरशक्त्यभावात्तदा वशिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम् ।

स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत ततस्तस्मै राजा
श्रीडुम्बरं शस्तं दद्यात् तेनात्मानं समापयेत्* मरणा-
त्पूतो भवतीति विज्ञायत इति ।

श्रीडुम्बरं ताम्रमयं । क्षत्रियादिभिर्ब्राह्मणसुवर्णहरणे ब्राह्मणा-
दिभिर्गुरुश्रान्निययागस्थविप्रसुवर्णहरणे च वशिष्ठोक्तमेव मरणा-
न्तिकप्रायश्चित्तं निष्कालको घृताक्तो गोमयाग्निना पाद-
प्रमृत्वात्मानं प्रमापयेत् । मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायत
इति । निष्कालकशब्दः पूर्वमेव व्याख्यातः । यस्य रजतादि
वस्त्वन्तरबुद्ध्या† वस्त्रद्वयं वा सुवर्णमपहरति तदज्ञानापहृत-
मुच्यते । तत्र प्रायश्चित्तमाह

याज्ञवल्करः ।

अनिवेद्य नृपे शुद्धेऽक्षुरापवृतमाचरन् ।

आत्मतुल्यं सुवर्णं च दद्याद्वा आत्मतुष्टिक्तम् ॥

राजन्यमकथयित्वैव द्वादशवार्षिकवृतं सम्पूर्णमाचरेत् । आत्म-
तुल्यसुवर्णदानादि गुरुतरसमप्रायश्चित्तपाठात् सुरापवृतमित्य-
नेन श्वशिरोर्ध्वजतत्कपालधारणनिरासः । यद्यपहर्त्तात्वन्त-
र्धनवान् तदात्मतुल्यसुवर्णदानम् । आत्मतुल्यसुवर्णाभावे विप्रस्य

* प्रमापयेदिति पाठान्तरम् । † द्रव्यान्तरबुद्धेति पाठान्तरम् ।

यावज्जीवं कुटुम्बभरणक्षमत्वेन तुष्टिकरं धनं दद्यात् ।

यत्तु व्यासवचनम् ।

एतदेव वृतं स्तेनः पादन्यूनं समाचरेत् । इति ।

नववार्षिकं तन्निर्गुणस्वामिकसुवर्णापहारे ।

यच्चान्निषोक्तम् ।

षड्व्यं प्राचरेत् कच्छं यजेद्वा क्रतुना द्विजः ।

तीर्थानि वा भ्रमन् विहांस्ततः स्तेयादिमुच्यते ॥ इति ।

तन्निर्गुणस्वामिकस्य स्वयामकुटुम्बभरणार्थापहारे । क्रतुः स्वर्जि-
दादिरित्येवमादीन्यन्यान्पि गुरुलघुप्रायश्चित्तानि विषयविशे-
षेषु शक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

महापातकनिर्देशे तृतीयं स्तेयमुच्यते ।

ब्राह्मणद्रव्यविशेषात् प्रयोजनविशेषतः ॥

अनुबन्धविशेषाच्च प्रायश्चित्तं विधीयते ।

हत्वा तु काञ्चनं विप्रो गुणिनो ब्राह्मणस्य तु ॥

स्वयञ्च निर्गुणो वीर चरेद्ब्रह्मह्नो वृतम् ।

यदा तु निर्गुणं स्वामी क्षत्रियो वैश्य एव च ॥

हर्त्ता च ब्राह्मणो वीर तदापस्तम्बभाषितम् ।

क्षत्रियस्य सुरश्रेष्ठ गुणैर्हीनस्य यत्नतः* ॥

हत्वा तु काञ्चनं विप्रः प्रायश्चित्तमिदञ्चरेत् ।

* कृत्स्नश्च इति पाठान्तरम् ।

चतुर्थकाले भुञ्जानस्त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥
 स्थानासनाभ्यां विहरंस्त्रिभिर्वर्षैर्विमुच्यते ।
 क्षत्तादीनां गुणवतामनस्येऽपहृते गुह ॥
 अन्यानुबन्धे च तथा एतदेव भवेद्विभो ।
 श्रेष्ठविप्रसुवर्णन्तु प्रभूतमपहृत्य च ॥
 स विशिष्टानुबन्धश्च ब्राह्मणो द्यूतवत्सलः ।
 प्रायश्चित्तमिदं कुर्याद्भद्रतो मे निबोधय ॥
 लोमहीनो घृताक्तश्च आत्मानं पावके क्षिपेत् ।
 हत्वा तु काञ्चनं वीर क्षत्रियो ब्राह्मणस्य तु ॥
 सानुबन्धो ह्यनाथस्य दुरोदरपरो गुह ।
 आत्मानं हननं^१ वीर शस्त्रेणोडुम्बरेण तु ॥
 ततः शुद्धिमवाप्नोति दिष्टान्ते^२ प्राणवर्जितः ।
 हत्वा तु काञ्चनं वैश्यो गुणिनो ब्राह्मणस्य तु ॥
 व्यसनी^३ गुणहीनश्च सानुबन्धः सुराधिप ।
 हत्वा पाशं केशदाम्ना तदात्मानं सुराधिप ॥
 तद्वच्च त्यजति प्राणांस्ततः शुद्धिमवाप्नुयात् ।
 चरेत्सान्तपनं कच्छं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥
 तन्निर्यात्य गृहीतं स्वामिने दत्त्वात्मशुद्धये मरणान्तिकप्रायश्चित्त-
 करणयोग्यतायै ।

* अत्यल्पेऽपहृते इति पाठान्तरम् । † स हनेदिति पाठान्तरम् हनेदिति आर्षं स
 हनन इति क्वचित् पाठः । ‡ दृष्टान्तं इति क्वचित् पाठः । क्वचिच्च पुस्तके दिष्टार्थे इति
 पठितम् । § विननीति क्वचित् पाठः ।

अमुमेवार्थमाह ।

निर्यात्येति वाक्यन्तु प्रवदन्ति मनीषिणः ।

तत्पूर्वञ्चैव योग्यस्य सूचकं नात्र संशयः ॥

तन्निर्यात्येति तु वाक्यमिति चरेत्सान्तपनमिति पूर्ववाक्यं ।

तत्पूर्वं मरणान्तिकात् प्रायश्चित्तात्पूर्वं योग्यस्य भावपरोऽयं निर्देशः योग्यत्वसूचकमित्यर्थः । अपहृतद्रव्यं दत्त्वा सान्तपना-
चरणानन्तरं मरणान्तिकप्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थः ।

क्षत्रियस्य तु बालस्य ब्राह्मणो हरते यदि ।

पञ्चनिष्कप्रमाणन्तु सुवर्णं कैतवं प्रति ॥

कृष्णाजिनी जटी दण्डी मिताशी विजने वने ।

जपमानोऽर्कसूक्तञ्च* चरेद्ब्रह्महनव्रतम् ॥

क्षत्रियस्य गुणाढ्यस्य हत्वा विप्रसु निर्गुणः ।

चतुर्थकाले भुञ्जानस्त्रिभिर्वर्षैर्विशुध्यति ॥

क्षत्रादयोऽपि गुणिनोऽप्यल्पमल्पानुबन्धि वै ।

हत्वा चौर्यमनेनैव शुद्धेयुर्नात्र संशयः ॥

विप्रस्य गुणवान्विप्रो निर्गुणस्यापहृत्य तु ।

चतुर्थकाले भुञ्जानस्त्रिभिर्वर्षैर्विशील्यते ॥

ब्राह्मणस्य गुणाढ्यस्य हत्वा विप्रसु निर्गुणः ।

प्रभूतं सानुबन्धञ्च स शुध्येत कटाग्निना ॥

* चित्रं देवानामुदगादनीकं चतुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेरित्यादि षडृचात्मकसंवेदीक-
सर्कसूक्तम् ।

गुणवान् ब्राह्मणो हत्वा चत्त्रियस्यागुणस्य च ।
चरेत्सान्तपनं कच्छं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥
एवमन्यान्यपि विभो प्रायश्चित्तानि भागशः ।
सुवर्णस्तेयविषये स्थापनीयानि पण्डितैः ॥ इति ।
चतुर्विंशतिमते ।

रुप्यं हत्वा द्विजो लोभाच्चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
गद्याणकदशादूर्द्ध्वमाश्रयात् द्विगुणश्चरेत् ॥ इति ।
आसहस्रात्तु त्रिगुणमूर्द्ध्वं हेमविधिः स्मृतः ।
सर्वेषां धातुलोहानां पराकन्तु समाचरेत् ॥
धान्यानां हरणे कच्छं तिलानां सैन्दवं स्मृतम् ।
रत्नानां हरणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ इति ।
किञ्च तदधिकशास्त्रीयमासत्रये गद्याणकशब्दः प्रयुज्यते केचन
कण्टकपरिमिते युज्यते । रत्नहरणे चान्द्रायणं स्वल्पमूल्यविषयं
चत्त्रियादिरत्नापहारविषयं वा उत्तमरत्नहरणस्य सुवर्णस्तेय-
समत्वात् ।

अथ सुवर्णस्तेयसमानानि ।

याज्ञवल्क्यः ।

अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा ।

* कश्चिदाधुनिकयन्ये गद्याणक इत्यस्य स्थाने वधान इति पठितम् निष्कापरपर्यायी-
वधानं इति व्याख्यातम् ।

निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्त्रियसम्मितम् ॥
अश्वादीनि ब्राह्मणसम्बन्धीनि । निक्षेपः सुवर्णव्यतिरिक्तस्य ।

अथ गुरुतल्पप्रायश्चित्तम् ।

यमः ।

गुरुदाराभिगमनं कृत्वा मोहेन वै द्विजः ।
ज्वलन्तीमायसीं शय्यां संविशेद्गुरुतल्पगः ॥
सूक्ष्मीं ज्वलन्तीमाश्लिष्य मृत्युना स विशुध्यति ।
अथवा शिश्रुवषणावुत्कृत्य प्रतिगृह्य च ॥
गुरोरभिमुखस्तिष्ठेत्पूतो भवति किल्बिषात् ।
नैर्ऋतीं वा दिशं गच्छेदानीमातादजिह्मगः ॥
प्राणत्यागादिशुष्येद्वै मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।

सूक्ष्मीं कार्णायसीं स्त्रीप्रतिकृतिः । गुरोरभिमुखस्थितावपि
प्राणत्यागेनैव शुद्धिः । अत्र गुरुर्निषेक्तकृत्याना । अतो द्विज-
ग्रहणमुपलक्षणम् । सम्पूर्णगमनञ्च योनौ रेतस्त्रिके सत्येव ।
अतस्ततोऽर्वाङ्निवृत्तौ न महापातकत्वं । एतच्च जननीमकामतः
तत्सपत्नीं सवर्णासुत्तमवर्णाञ्च कामतो गच्छतः ।

तथाच षट्त्रिंशन्मते ।

पितृभार्याञ्च विज्ञाय सवर्णां योऽधिगच्छति ।

जननीं वाप्यविज्ञाय ना मृतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥

जनन्यां कामकारे वक्ष्यति । अयःशय्यायां शयनं स्वकर्म
विज्ञाप्य कुर्यात् ।

तथाच मनुः ।

गुरुतरूप्यभिभाष्येनस्तस्यै स्वप्यादयोमये । इति ।
मृगमयी वा स्त्रीप्रकृतिर्भवति ।

यथा वृद्धहारीतः ।

गुरुतरूपगो मृगमयीमायसीं स्त्रियाः प्रतिकृतिमिति ।
अत्रापरो विशेषो वशिष्ठेनोक्तः

निष्कालको घृताभ्यक्तस्तृप्तां शूम्नीं परिवृजत् । इति ।
उभयेच्छातः प्रवृत्तौ तप्तायःशयनस्वरूपं प्रायश्चित्तम् । स्वप्नीसा-
हेन प्रवृत्तौ तु अथवा शिश्रवृषणावुत्कृत्य प्रतिगृह्य चेत्यादि
प्रायश्चित्तं । अत्र विशेषमाह
मनुः ।

स्वयं वा शिश्रवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जली ।
नैर्ऋतिं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः ॥ इति ।
पृष्ठतोऽनीचमाणेनैव गमनं कर्त्तव्यं । आहतुः
शङ्कलिखितौ ।

क्षुरेण शिश्रवृषणावुत्कृत्यानवेक्षमाणो वृजिदिति ।
वशिष्ठः ।

वृषणशिश्रावुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणाभिसुखी गच्छेत्
यथा गच्छेदुयचैव प्रतिहतस्तत्रैव तिष्ठेदाप्रलयादिति ।
पिबदारप्रोत्साहितस्य गुरुतरूपगमने मनूक्तयोरन्यतरत्
द्रष्टव्यम् ।

॥ ज्वलन्तीहप्रतिमालिङ्गनशिश्रवृषणच्छेदनरूपयोः ।

गुरुतल्प्याभिभाष्येनस्तल्पे स्वप्यादयोमये ।

सूर्मीं ज्वलन्तीमाश्लिष्य सत्युना स विशुध्यति ॥ इति ।

तप्तायःशयने स्वाप एकं सूर्म्यालिङ्गनमपरं । कामतो जननी-
गमने

वशिष्ठः ।

निष्कालको घृताक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मान-
मवदाहयेत् । इति ।

अधिकदुःखोत्पादकत्वात् कामकारविषय एव युज्यते । अका-
मतोऽभ्यासेऽप्येतदेव । इदञ्च प्रायश्चित्तं मुख्यपुत्रस्यैव । चैत्र-
जादीनां पुत्रकार्यकरत्वमेव न मुख्यपुत्रत्वम् ।

अतएव मनुः ।

चैत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रेप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥ इति ।

एवं सापत्न्यमातृगमने यथायश्चित्तं तच्चैत्रजादीनाम्भवति ।
अकामतः सवर्णोत्तमवर्णपितृपत्नीगमने शङ्कोक्तं द्वादशवार्षि-
कम् ।

अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलपानः ।

एककालं समश्रन्वै वर्षे तु द्वादशे गते ॥

रुक्मस्तेयी सुरापञ्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

व्रतेनैतेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्रिविधे ॥ इति ।

अस्मिन्नेव विषये कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्प्राङ्निवृत्तौ द्वादश-
वार्षिकम् । अकामतस्त्रैवार्षिकं । जनन्यान्तु कामतः प्रवृत्तस्य

रेतस्त्रेजात् प्राङ्निवृत्तौ द्वादशवार्षिकं । अकामतस्तु रेतस्त्रे-
कान् प्राङ्निवृत्तौ षड्वार्षिकं कल्प्यमिति । मिताचरायां
ब्राह्मणीपुत्रस्य मतिपूर्वं शूद्रजातीयगुरुपत्नीगमने प्राजापत्य-
कच्छान् वर्षत्रयमाचरेत् । अमतिपूर्वं सवर्णव्यभिचारिणीगुरु-
पत्नीगमने पदक्रमरहितं संहितामात्रजपसहितं चान्द्रायण-
त्रयम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समा वा गुरुतत्पगः ।

चान्द्रायणं वा चीन् मासानभ्यस्य वेदसंहिताम् ॥ इति ।
पूर्वोक्तविषये कामतः प्रवृत्तौ यथाक्रमेणोशनसोक्तं द्रष्टव्यम् ।
गुरुतत्पाभिगामी संवत्सरं ब्रह्महत्यावृतं धर्मासान् तप्तकच्छ-
चरेदिति ब्राह्मणपुत्रस्य कामतः चक्षजातीयपितृपत्नीगमने
नववार्षिकम् ।

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्य्यतनयां तथा ।

आचार्य्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतत्पगः ॥

इति याज्ञवल्क्येन गुरुतत्पातिदेशात् । अत्रैव कामतोऽभ्यासे
वशिष्टोक्तं मरणान्तिकम् ।

मत्या गत्वा पुनर्भार्य्यां गुरोः चक्षसुतां* हिजः ।

अण्डाभ्यां रहितं लिङ्गमुत्कृत्य स मृतः शुचिः ॥ इति ।

ब्राह्मणीपुत्रस्य कामतो वैश्यायां पितृपत्न्याङ्गमने षड्वार्षि-
कम् ।

* चक्षजातीया ।

तथाच पीलस्यः ।

ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां नववार्षिकं वैश्यायां षड्-
वार्षिकं क्षत्रियापुत्रस्य वैश्यायां मातरि नववार्षिकं
शूद्रायान्तु षड्-वार्षिकमेवमेव वैश्यापुत्रस्यापीति ।

एवमेव नववार्षिकमित्यर्थः । वैश्यायां कामतोऽभ्यासे लोका-
व्युक्तं मरणान्तिकम् ।

गुरोर्भार्यान्तु यो वैश्यां गत्वा गच्छेत्पुनः पुनः ।

लिङ्गाग्रं छेदयित्वा तु ततः शुभ्येत किंलिषात् ॥ इति ।

शूद्रायान्तु कामतोऽभ्यासे उपमन्युक्तं द्वादशवार्षिकम् ।

पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा शुद्धेऽदिप्रः समाहितः ।

ब्रह्मचर्यमदुष्टात्मा स चरेद्द्वादशाब्दिकम् ॥ इति ।

ब्राह्मणीपुत्रस्य वा बुद्धिपूर्वं क्षत्रियायां पितृपत्न्यां गमने यमोक्तं
द्रष्टव्यम् ।

कालेऽष्टमे वा भुञ्जानो ब्रह्मचारी सदाव्रती ।

स्थानासनाभ्यां विहरंस्त्रिरङ्गोऽभ्युपपत्तयः ॥

अधःशायी त्रिभिर्वर्षैस्तदपोहेत पातकम् । इति ।

अत्रैवाभ्यासे जातूकर्णः ।

गुरोः क्षत्रसुतां भार्यां पुनर्गत्वात्मकामतः ।

अण्डमात्रं समुत्कृत्य शुद्धेऽजीवन् मृतोऽपि वा ॥ इति ।

वैश्यायान्तु अकामतो गमने

प्राजापत्यञ्चरेत्कृच्छ्रं समां वा गुरुतल्पगः । इति ।

याज्ञवल्क्योक्तं वर्षत्रयम् ।

प्राजापत्याचरणं कल्प्यं ।

वृद्धमनुरपि ।

अष्टत्रयमकामात्तु कच्छं नित्यं समाचरेत् । इति ।
अत्रैव कामतोऽभ्यासे हारीतीकं मरणान्तिकं ब्रह्मचर्यम् ।

अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोरज्ञानमोहितः ।

षडङ्गं ब्रह्मचर्यञ्च स चरेद्यावदायुषम् ॥ इति ।

षडङ्गं वाक्पाण्युपस्थचक्षुःश्रोत्रघ्राणानि षडङ्गानि । अमति-
पूर्वं शूद्रायां पितृपत्न्यां गमने मनूक्तं सुमन्तूक्तं वा ज्ञेयम् ।

मनुः ।

खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने ।

प्राजापत्यञ्चरेत्कृच्छ्रमष्टमेकं समाहितः ॥ इति ।

सुमन्तुः ।

अथवा गुरुदाराभिगामी संवत्सरं कण्टकिनीं शाखां
परिष्वज्याधःशायी त्रिसवनी भैक्षहारः पूतो भवतीति ।
अत्रैवाभ्यासे पूर्वं मनूक्ताष्टकच्छमेव द्विगुणं कुर्यात् क्षत्रियया
पितृपत्न्या प्रोक्ताहितस्य कामतः प्रवृत्तस्य ब्राह्मणीपुत्रस्य
रेतस्सेकाप्याङ्गित्वे मासत्रयं प्राजापत्यकरणम्* । अत्रैवोभये-
च्छातः प्रवृत्तस्य मासत्रयमिति कच्छचरणम् । अत्रैव स्वयमेव
प्रोत्साहनकृत्वा प्रवृत्तस्य मासत्रयं कच्छातिकच्छानुष्ठानम् ।
अनेनैवाभिप्रायेण

* चरणमिति पाठान्तरम् ।

व्याघ्रः ।

कच्छच्चैवातिकच्छच्च तथा कच्छातिकच्छकम् ।

चरेन्मासत्रयं विप्रः क्षत्रियागमने गुरोः ॥ इति ।

पूर्वोक्तविषय एव तथा प्रोत्साहितस्याकामतः प्रवृत्तस्य रेतः-
सेकाद्याङ्गित्वावतिकच्छः । तत्रैवोभयेच्छातः प्रवृत्तस्य तप्त-
कच्छम् । अत्रैव स्वेन प्रोत्साहितायां प्रवृत्तस्य चान्द्रायणम् ।
अनेनैवाभिप्रायेण

कण्वः ।

चान्द्रायणं तप्तकच्छमतिकच्छं तथैव च ।

सकृद्वत्वा गुरोर्भार्यामज्ञानात् क्षत्रियां द्विजः ॥ इति ।

वैश्यायां पितृपत्न्यां कामत उभयेच्छातः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्
प्राङ्गित्वावतिकच्छः । अत्रैव स्वेन
प्रोत्साहितायां प्रवृत्तस्य मासं पराकः । अत्रैव तथा प्रोत्साहि-
तस्य मासं सान्तपनकच्छः । अनेनैवाभिप्रायेण

कण्वः ।

तप्तकच्छं पराकश्च तथा सान्तपनं गुरोः ।

भार्यां वैश्यां सकृद्वत्वा बुद्ध्या मासश्चरेद्बुधः ॥ इति ।

अत्रैव कामतः प्रवृत्तस्य तथा प्रोत्साहितस्य उभयेच्छातः प्रवृ-
त्तस्य सप्तरात्रं स्वेन प्रोत्साहितायां प्रवृत्तस्य चाष्टरात्रम् ।
एतत्सर्वमभिप्रेत्याह

प्रजापतिः यमश्च ।

प्रचराचन्तु नाश्रीयात्सप्ताष्टी वा तथैव च ।

वैश्यां भार्यां गुरोर्गत्वा सकृदज्ञानतो द्विजः ॥ इति ।
 शूद्रायां पितृपत्न्यां कामतः प्रवृत्तस्य तथा प्रोक्ताहितस्य रेतः
 सेकात्प्राद्विहृतस्यातिकृच्छः । अत्रैवोभयेच्छातः प्रवृत्तस्य च
 तप्तकृच्छः स्वेन प्रोक्ताहितायां प्रवृत्तस्य पराकः । एतदेवाभि-
 सन्धायाह

जावालिः ।

अतिकृच्छं तप्तकृच्छं पराकञ्च तथैव च ।

गुरोः शूद्रां सकृद्वत्वा बुद्ध्या विप्रः समाचरेत् ॥ इति ।
 अत्रैवाकामतः प्रवृत्तस्य तथा प्रोक्ताहितस्य प्राजापत्यम् ।
 उभयेच्छातः प्रवृत्तस्य सान्तपनं सप्तरात्रोपवासकम् । गुरोः
 शूद्रां सकृद्वत्वा स्वेन प्रोक्ताहितायां प्रवृत्तस्य सप्तरात्रोपवासः ।
 एतदभिप्रेत्याह
 दीर्घतमाः ।

प्राजापत्यं सान्तपनं सप्तरात्रोपवासकम् ।

गुरोः शूद्रां सकृद्वत्वा चरेद्विप्रः समाहितः ॥ इति ।
 ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियागमने वैश्यागमने च प्रायश्चित्तं तदेव
 क्षत्रियापुत्रस्य वैश्यागमने शूद्रागमने च । अनन्तरत्वादेकान्त-
 रितत्वाच्च ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियागमने यत्प्रायश्चित्तं तदेव वैश्या-
 पुत्रस्य शूद्रागमन इति द्रष्टव्यम् । यत्तु शृङ्गयाहिकतया विशेषो
 विहितस्तत्र स एव ग्राह्यः । एवमन्यान्यपि स्मृतिवचांसि अनु-
 बन्धाद्यपेक्षया योज्यानि । एवंविधपापेषु प्रवृत्तानां स्त्रीणा-
 मपि महापातकिनीत्वाविशेषात् कामकृते मरणान्तिकम् ।

तथाच कात्यायनः ।

एष दोषश्च शुद्धिश्च पतितानामुदाहृता ।

स्त्रीणामपि प्रसक्तानामेष एव विधिः स्मृतः ॥ इति ।

यान्नवत्क्योऽपि ।

छित्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामाया स्त्रियास्तथा । इति ।

अकामकृते तु द्वादशवार्षिकाङ्गं स्त्रीणामङ्गस्य विहितत्वात् ।

अयन्तु विशेषः । अरण्यादिस्थितिर्नास्ति गृह एव वास इति ।

तथाच योगियाज्ञवल्काः ।

पतितानामेष एव विधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः ।

वासी गृहान्तिके देयमनुवासश्च रक्षणम् ॥

इति रक्षणार्थमनुवासः कर्त्तव्य एव समीपवास इत्यर्थः ।

मनुः ।

एतदेव व्रतं कार्यं योषित्सु पतितास्वपि । इति ।

एतदेव द्वादशवार्षिकमेव अनुलोमगमने निष्कृतिरुक्ता । प्रति-

लोमगमने कामाकामभेदेन

संवर्त्तः ।

शूद्रसु विप्रागमने गुरुतत्पव्रतञ्चरेत् ।

अज्ञानाज्ज्ञानतो गत्वा प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥ इति ।

वशिष्ठः ।

शूद्रश्चेत् ब्राह्मणीमभिगच्छेत् वीरणैर्वैष्टयित्वा शूद्रमग्नी

प्राश्येत् ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषा-

भ्यज्य नग्नां कृष्णखरमारोप्य महापथमनुसंभ्राजयेत् ।

पूता भवतीति विज्ञायत इति । तथा वैश्यश्चेद् ब्राह्मणी-
 मभिगच्छेन्नाहितदर्भैर्वेष्टयित्वा वैश्यमन्वी प्राप्तेत्
 ब्राह्मण्याः शिरसि वपनङ्कारयित्वा नग्नां श्वेतस्वरमा-
 रोप्य महापथमनुसंव्राजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते ।
 एवं तु राजन्यायां वैश्यः शूद्रश्च राजन्यावैश्ययोरिति ।
 वपनमित्यनेनैव भवतीति विज्ञायते । एवं प्राप्तेऽपि अनेन
 शिखावपनप्राप्तये शिरसीत्युक्तम् । यस्य दृणविशेषस्य उशीरं
 मूलं तानि वीरणानि । एतच्च वचनं स्मृतिसम्प्रदायमपराङ्मते च
 गुरुतल्पप्रकरणे लिखितम् । अत्रापराङ्मते एवं व्याख्यातं । महा-
 पथो राजमार्गः । पूता भवतीति प्रायश्चित्तस्य योग्या
 भवतीत्यर्थः इति विज्ञानेश्वरेण उपपातकेषु पारदार्यप्रकरणे
 लिखितम् । तेन च एवं व्याख्यातं पूता भवतीति वचनात्
 राजवीथीपरिव्राजनमेव दण्डरूपं प्रायश्चित्तान्तरनिरपेक्षं
 शुद्धिसाधनमिति दर्शयतीति । वयन्तु ब्रूमः महापातकस्थले
 कामतः प्रातिलोभ्येन शूद्रादिषु प्रवृत्तायाः स्त्रिया महापथ-
 गमनं महाप्रस्थानमामरणादजिह्मगमनं । उपपातकेषु तु
 राजवीथीपरिव्राजनेनैव शुद्धिरिति ।

अथ गुरुतल्पसमानि ।

मनुः ।

रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्यजासु च ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥

रेतःसेक इति विशेषोपादानाद्रेतःसेकाभावे गुरुतत्त्वाभावात्
स्वल्पप्रायश्चित्तं कल्प्यम् ।

यान्नवल्क्यः ।

सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनीष्वन्यजासु च ।

स्वगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतत्त्वसमं स्मृतम् ॥

स्वयोनिर्भगिनी अन्यजाश्चात्र चाण्डालाद्या न तु रजकाद्याः
तत्र स्वल्पप्रायश्चित्तत्वात् । चाण्डालादयस्तु मध्यमा अङ्गिरसा
दर्शिताः ।

चाण्डालः स्वपचः क्षत्ता स्रोतो वैदेहकस्तथा ।

मागधायोगवी चैव सप्तैतेऽन्यावसायिनः ॥ इति ।

स्वगोत्राग्रहणेनैव सुतस्त्रीप्राप्तौ पुनरुपादानमधिकदोषख्याप-
नार्थम्* ।

तथाच हारीतः ।

मातृदुहितृसुषुषागमनमित्यतिपातकानि ।

अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम् ।

न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कश्चन ॥ इति ।

विष्णुः ।

पितृव्यमातामहमातुलस्वशुरनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदार-
समम् । पितृमातृस्वस्त्रीर्गमनञ्च त्रीन्विगुपाध्याय-

मित्रपत्न्याभिगमनञ्च । स्वशः सख्युः स्वगोत्राया उत्तम-
वर्णाया अन्यजायाः कुमार्या रजस्वलायाः शरणा-
गतायाः प्रवृजिताया निक्षिप्तायाश्चेति ।

अत्र यद्विशेषप्रायश्चित्तमभिहितं तत्र एतदेव इतरथा गुरु-
तल्पप्रायश्चित्तार्थं स्वाम्यविधानात् । गुरुतल्पसन्नेषु विष्णुना
पितृमातृस्त्रादियहणमानुलोम्येन हीनजातीयपितृस्त्रादि-
विषयम् । एवमन्यत्राप्युहनीयम् ।

अथ गुरुतल्पातिदेशः ।

नारदः ।

मातुः पितृस्त्रसा श्वश्रूमातुलानी पितृस्त्रसा ।
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखिस्तृषा ॥
दुहिताचार्यभार्या च सगीत्रा शरणागता ।
राज्ञी प्रवृजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥
आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते ।
शिश्नस्योक्तर्त्तनात्तत्र नान्योदण्डो विधीयते ॥

याज्ञवल्करः ।

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं सुषामपि ।
मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयान्तथा ॥
आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छन्सु गुरुतल्पगः ।
छित्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि ॥

अयमेव वधो दण्डार्थं प्रायश्चित्तार्थञ्च । गुरुतल्पसमेषु परि-
गणितानां गुरुतल्पातिदेशेषु परिगणनं प्रायश्चित्तविकल्पार्थम् ।
तच्च जातिशक्त्यापेक्षया योज्यम् । योजना चेत्यं मिता-
क्षरायाम् । समेष्वेकरात्रादूर्ध्वमकामतोऽभ्यासे षड्वार्षिकं
अतिदिष्टेषु नववार्षिकम् । उभयत्र कामतोऽत्यन्ताभ्यासे
मरणान्तिकमिति । एवमन्यत्राप्यहनीयं गुरुपभुक्तासु साधा-
रणस्त्रीषु गमने न गुरुतल्पदोषः ।

तथाच व्याघ्रः ।

जात्युक्तं पारदार्यञ्च कन्यादूषणमेव च ।

साधारणस्त्रियो नास्ति गुरुतल्पत्वमेव च ॥ इति ।

अथ प्रसङ्गाच्चाण्डालाद्यादिगमने विशेषोऽभिधीयते । ततश्चाण्डा-
ल्यादिषु ज्ञानतः सकृद्गमने संवत्सरं कच्छचरणमज्ञानतो गमने
चान्द्रायणद्वयम् ।

तथाच यमः ।

चाण्डालपुक्कशानान्तु भुक्ता गत्वा च योषिताम् ।

कच्छादमाचरेत् ज्ञानादज्ञानादैन्द्वद्वयम् ॥ इति ।

भगिन्यादिष्वप्येवं विज्ञेयं, स्त्रियोनिष्वत्यजासु चेत्येकवाक्ये
पाठात् । अत्रैव कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्प्राङ्मुह्यतावाङ्गिर-
सोक्तं द्रष्टव्यम् ।

पतितान्धस्त्रियो गत्वा भुक्ता च प्रतिगृह्य च ।

मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥ इति ।

रेतःसेकादूर्वाक् स्तुषादिगमनेऽप्येवमेव ।

तथाच बृहद्यमः ।

चाण्डालीं पुकशीं स्नेच्छीं सुषाञ्च भगिनीं सखीम् ।
मातापित्रोः स्वसारञ्च निःक्षिप्तां शरणागताम् ॥
मातुलानीं प्रव्रजितां स्वगोत्रां नृपयोषिताम् ।
शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति
चाण्डाल्यादिष्वकामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं निवृत्तौ संव-
र्त्तीकृतम् ।

भगिनीं मातुराप्ताञ्च स्वसारं वान्यमावृजाम् ।
एता गच्छन् स्त्रियो मांहात्तमकच्छ समाचरेत् ॥ इति ।
एकरात्रं चाण्डाल्यादिषु गमनाभ्यासे मनूक्तं त्रैवार्षिकम् ।
यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनं द्विजः ।
तद्वन्नभुग्जपेन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ इति ।
अत्र वृषली चाण्डाली ।
तथाच स्मृत्यन्तरे ।

चाण्डाली रजकी वेश्या रजस्था या च कन्यका ।
सगोत्रेण च जड्वा या वृषल्य, पञ्च कीर्त्तिता ॥ इति ।
अज्ञानतश्चाण्डालीगमनाभ्यासे पतितप्रायश्चित्तं द्वादशवार्षिकं
ज्ञानतोऽभ्यासे मरणान्तिकं कल्पाम् । कल्पनाया मूलम्
मनुवचनम् ।

चाण्डालान्यस्त्रियो गत्वा भुक्ता च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यन्तु गच्छति ॥ इति ।
अज्ञानतः पतति एनस्त्री भवति । अतस्तत्राभ्यासे द्वादश-

वार्षिकम् । ज्ञानात् साम्यं तज्जातीयत्वं प्राप्नोति अतस्तत्रा-
भ्यासे मरणान्तिकमेवमुक्तं । एतच्च मरणान्तिकं बहुकाला-
भ्यासविषयम् ।

अथ महापातकसंसर्गिप्रायश्चित्तम् ।

मनुः ।

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनात् यौनान्न तु यानासनाशनात् ॥

अयमर्थः । पतितेन सह यानशयनासनानि कुर्वन् संवत्सरेण
पतति पतितो भवति याजनादिभिस्तु न च संवत्सरेण अपि
तु सद्य एवेति ।

तथाच विष्णुः ।

आसंवत्सरात्पतितेन सहाचरन्पतति सह यानासनाभ्यां
योनिश्रौतसम्बन्धात् सद्य एवेति ।

योनिः प्रजननं तद्युक्तेन पतितेन पतितया वा मैथुनयोग-
इत्यर्थः । श्रौतसम्बन्धो याजनम् ।

बृहद्भिष्णुः ।

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

एकयानभोजनासनशयनैर्यौनिश्रौतमुख्यैस्तु* सम्बन्धैः

सद्य एवेति ।

* श्रौतमुख्यैस्त्विति पाठान्तरम् ।

एकभोजनं एकपङ्क्तिभोजनम् । न त्वेक* भोजनम् । तत्र
देवलेन सद्यःपातिव्यस्याभिहितत्वात् ।

याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।

कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः ॥ इति ।

मुख्यैर्मुखभवं मुख्यं अध्यापनम् । ननु यीनयौतमुख्यैरिति द्वन्द्व-
निर्द्देशात् मिलितानामेव सद्यःपतनहेतुत्वमस्तु मैवं यः पतितैः
सह यीनमीज्जयौतानां सम्बन्धानामन्यतमसम्बन्धं कुर्यात्
तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तमिति सुमन्तुना प्रत्येककरणैर्द्वादश-
वार्षिकाभिधानात् मीज्जसम्बन्धोऽध्ययनमेकयानादीनाञ्चतुर्णां
समुद्दितानामेव पतनहेतुत्वम् एकयानभाजनासनशयनैरिती-
तरेतरयोगनिर्द्देशात् ।

याज्ञवल्काः ।

एभिस्तु सम्पिबेत्† यो वै वत्सरं सोऽपि तत्तमः ।

कन्यां समुहहृदेपां सोपवासामकिञ्चनाम् ॥

कन्यां पतितावस्थायामुत्पन्नाम् ।

द्वहहारीतः ।

पतितस्य तु कुमारीं विवस्त्रामहोरात्रोपोषितां प्रातः
शुभे‡ नाहतेन वाससाच्छादितां नाहमेतेषां न ममैत
इति त्रिस्त्रिंशत्तैः§ रभिदधानां तीर्थे खण्डहे चोदहेदिति ।

* त्वेकसन्नमिति पाठान्तरम् । † संविशेदिति पाठान्तरम् । ‡ शुक्लेनेति पाठान्तरम् ।
§ उधैरिति पाठान्तरम् ।

वशिष्ठः ।

पतितेनीत्यन्नः पतितो भवति अन्यत्र स्त्रियाः सा हि
परगामिनी तामरिक्यामुपेयादिति ।

अरिक्त्यां भूषणादिशून्यां संवत्सरेण पतितो भवतीति यद्यप्यति-
देशतः प्रायश्चित्तं प्राप्तं तथापि पूर्णमेव द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं
कर्त्तव्यं महापातकित्वात् । अनेनैवाभिप्रायेण

मनुः ।

यो येन पतितनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतङ्कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥

इत्यत्रापि जातिशक्त्याद्यपेक्षया तत्तत्संसर्गे तत्तत्प्रायश्चित्तानि
गुरुणि लघूनि च योज्यानि । अकामतः संवत्सराभ्यूनसंसर्गे
पराशरः ।

संसर्गमाचरन्विप्रः पतितादिष्वकामतः ।

पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥

मासाहं मासमेकं वा मासत्रयमथापि वा ।

अर्द्धमासमेकं वा भवेदूर्ध्वन्तु तत्समः ॥

त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् ।

चरेत् सान्तपनङ्कच्छं तृतीये पक्षे एव तु ॥

चतुर्थे दशरात्रं स्वात्पराकं पञ्चमे ततः ।

षष्ठे चान्द्रायणं कुर्यात्सप्तमे वैन्दवद्वयम् ।

अष्टमे च तथा पक्षे षण्मासान्कृच्छ्रमाचरेत् ॥ इति ।

कामतः पतितसंसर्गे तु विशेषः ।

पञ्चाहे तु चरेत्कृच्छ्रं दशाहे तप्तकृच्छ्रकम् ।

पराकस्त्वर्द्धमासे स्यान्मासचान्द्रायणचरेत्* ॥ इति ।

मासत्रये तु कुर्वीत कृच्छ्रं चान्द्रायणीत्तरम् ।

षाण्मासिके तु संसर्गे कृच्छ्रं कृच्छ्रार्द्धमाचरेत्† ॥

संसर्गे ह्यादिके कुर्याद्वद्वचान्द्रायणचरः । इति ।

संसर्गेस्त्वादिक इति किञ्चित्पूने आदिक इत्यर्थः । सम्पूर्णा-

द्विकसंसर्गे मन्वादिभिर्द्वादशवार्षिकस्योक्तत्वात् ।

ब्रह्मसूतिः ।

षाण्मासिके तु संसर्गे याजनाध्यापनादिना ।

एकत्रासनशय्यादिप्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत् ॥ इति ।

अत्र याजनाध्यापनयोनैकपात्रभोजनैः षण्माससंसर्गे प्रायश्चित्तार्द्धमुक्तम् । अस्यायं विषयः याजनं यत्राकामतोऽत्यन्तापदि पञ्चमहायज्ञादिप्रयोजनं । अध्यापनं पूर्व्ववदेव वेदाङ्गाध्यापनं योनिसम्बन्धो दुहितृभगिन्यादिव्यतिरिक्त एवं कल्पनायां मूलप्रकष्टयाजनादिभिः सद्यःपातित्यकथनमेव । यत्र त्वनेकनिमित्तानुप्रवेशस्तत्र प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तत इति यावन्ति निमित्तानि तावन्ति नैमित्तिकानि भवन्ति ।

तद्यथा ।

पतितां गुरुभार्यां रजस्वलामभ्यक्तामभ्यक्तौ कल्प्यां
शरणागतां सगीत्रामभावास्यायां दिवा जनसमक्षं

* स्मृतमिति पाठान्तरम् । † त्वार्द्धमाचरेदिति पाठान्तरम् ।

आह्वकदुच्छिष्टः सङ्गच्छत् संगच्छतीत्यादि यत्र यद्दिना
यन्निवर्त्तते तत्र प्रधानप्रायश्चित्तेनैव नान्तरीयकसिद्धा-
नामपि निष्कृतिर्भवति । यथा ब्राह्मणहनने क्रियमाणे
हननेच्छातः प्रवृत्तिः शस्त्राद्युद्यमनमित्यादीनि अत्र
यद्यपि ब्रह्महादिषु मरणान्तिकमुपदिष्टं तथापि
तत्संसर्गेषु तत्र स तस्यैव वृत्तं कुर्यादिति ।

वृत्तस्यैवातिदेशात् । मरणे तु वृत्तशब्दं न वृद्धाः प्रयुञ्जते ।
एवमुपपातकादिसंसर्गेऽपि तत्तत्प्रायश्चित्तान्यतिदेष्टव्यानि ।
अत्रापि जातिशक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि ।

इति महापातकप्रायश्चित्तानि ।

अथोपपातकप्रायश्चित्तानि ।

अतिदिष्टान्यतिपातकानि इति पर्यायेण योज्यानि सामा-
न्यानुपपातकानीति पर्यायः एतानि महापातकोपपातक-
मध्यस्थितानि । अतएव महापातकन्यूनानि उपपातकादि-
कानि तस्मान्महापातकप्रायश्चित्तप्रकरणे एव तत्समतदति-
दिष्टप्रायश्चित्तान्यभिधायाधुनोपपातकप्रायश्चित्तं वक्तुं तत्स्वरूप-
मभिधीयते ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

गोवधो व्रात्यता स्तेयमृणानाञ्चानपक्रिया ।

अनाहिताग्नितापण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥

भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ।
 पारदार्यं पारिवित्त्यं वाहुष्यं लवणक्रिया ॥
 स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो निन्दितार्थोपजीवनम् ।
 नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानाञ्चैव विक्रयः ॥
 धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानाञ्च याजनम् ।
 पितृमातृसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः ॥
 कन्यासंदूषणञ्चैव परिविन्दकयाजनम् ।
 कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ॥
 आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवनम् ।
 स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ॥
 इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसीषधजीवनम् ।
 हिंस्रयन्त्रविधानञ्च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥
 शूद्रप्रेष्यः* हीनसख्यं हीनवर्णं† निषेवनम् ।
 तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ॥
 असच्छास्त्राभिगमनमाकरेऽप्यधिकारिता ।
 भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम् ॥ इति
 ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तस्य
 ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तस्य च ऋणानाञ्चानपक्रिया ।
 यज्ञप्रजोत्पादनस्वाध्यायाध्ययनानामकरणं सत्यधिकारे तथो-

* शूद्रप्रेष्यमित्यारभ्य परान्नपरिपुष्टता इत्यन्तं मूलयाज्ञवल्क्यसंहितायां नास्ति ।

† हीनयोनीति पाठान्तरम् ।

तमर्णाद्गृहीतस्य* सुवर्णादेरप्रदानमपि अधिकारे सत्यनाहि-
ताग्नित्वं । अपण्यानां प्रतिषिद्धविक्रयाणां लवणादीनां वि-
क्रयः । दाराग्निपरिग्रहयोग्यं ज्येष्ठमतिक्रम्य कनीयसो भ्रातु-
स्तत्स्वीकारः परिवेदनं । पणपूर्वाध्यापको भृतोभृतकश्च ततः
स्वाध्यायनादानं शिष्यस्य तादृशाध्यापनं गुरोः गुरुतत्पतत्स-
मव्यतिरिक्तं पारदार्यं ज्येष्ठस्य विवाहात्पूर्वमेव कनिष्ठे कृत-
विवाहे ज्येष्ठो विवाहरहितः परिवित्तिस्तस्य भावः पारिवित्यं
धान्यवृद्धापजीवनं निषिद्धवृद्धापजीवनञ्च वार्धुष्यं लवणोत्पादकं
लवणक्रिया एतच्च वानप्रस्थव्यतिरिक्तस्य तस्य लवणञ्च स्वयंकृत-
मिति मनुनोपदेशात् । अग्निहोत्रिण्यात्रेयीसवनस्य स्त्रीव्यति-
रिक्तस्त्रीवधः । तथा सवनस्यव्यतिरिक्तक्षत्रियवैश्ययोः शूद्रस्य
च प्रत्येकं वधः । अनिषिद्धविक्रयस्यापि पण्यस्य निन्दितार्थोप-
जीवनम् । अराजस्थापितार्थोपजीवनं । नास्ति दैवतन्नास्ति
परलोक इति बुद्धिमान्नास्तिकः । ब्रह्मचारिणः स्त्रीसंसर्गव्रत-
लोपः ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तस्य परित्यागः । सुतानामपत्यानां
विक्रयः धान्यं व्रीह्यादि कुप्यं चपुसीसादि पशुर्गवादिः ।
गोवधो ब्राह्म्यता स्तेयमित्यनेनैव धान्यादिस्तेयसिद्धौ पुनर्ग्रहण-
मधिकदोषत्वप्रख्यापनार्थम् । एवमन्यदपि पुनर्ग्रहणं व्याख्येयं ।
अग्राज्यानां शूद्रपतितादीनां याजनं पित्रादीनामपतितानां
त्यागो गृहान्निष्काशनमरक्षणं वा तडागारामविक्रयइति

* उत्तमवर्णाद्गृहीतस्य इति कचित् पाठः ।

धर्मविक्रयप्रदर्शनार्थम् । अङ्गुल्यादिना योनिविदारणं तद्दीप-
 स्थापनं वा कन्यादूषणम् । कन्यासभोगे तु गुरुतत्पसमत्वं ।
 कौटिल्यं गुरोरन्यत्र गुरौ तु कौटिल्यं सुरापानसमं । पुनर्व्रत-
 लोपोपादानं शास्त्राविरुद्धमिष्टादृतविष्णुदर्शनात् पूर्वं तास्बूलं
 न भक्षयामीति व्रतलोपस्यापि उपपातकप्राप्त्यर्थं । क्रिया-
 रम्भः पाकक्रियारम्भः । मद्यपाया अपि स्वकीयस्त्रिया
 उपभोगः स्वाध्यायाग्निसुतत्यागः* सच्छात्राभ्यासनिष्ठत्वेन
 कुटुम्बपोषणव्ययतया वा परित्यागः । अग्नीनां श्रौतानां
 स्मार्त्तानां सुतस्य जातकर्मादिसंस्काराकरणं । पाकादिप्रयो-
 जनार्थमशुष्कद्रुमच्छेदः । स्त्रीहिंसीषधजीवनं भार्याविश्याव-
 करणेन प्राणिवधेन वशीकरणाद्यौषधेन च जीवनं । तिलेषु-
 प्रभृति यत्नं हिंस्रयत्नं मृगयादीन्यष्टादश व्यसनानि हीन-
 सख्यं जातिती गुणतश्च हीनमेव हीनवर्णोपयमः । तदेकभार्यत्वञ्च हीनयानिनिषेवनं बाहु-
 ल्येन पराचोपजीवनं परान्नपरिपुष्टता । असच्छास्त्रस्य वेद-
 विरोधिनोऽभ्यासः एतेन† प्रत्येकमुपपातकानि ।

अथ गोवधप्रायश्चित्तमाह

याज्ञवल्करः ।

पञ्चगव्यं पिबन् गोध्रो मासमासीत संयतः ।

* बहुषु पुलकेषु सच्छास्त्राभ्यासनिष्ठत्वेन इति पाठो दृश्यते अतीरक्षितः परन्तु उत्त-
 रत्र वाकारनिर्देशान् असच्छास्त्राभ्यासनिष्ठत्वेन इत्येव पाठो दृक्तः । † वेदविरुद्धस्येति
 पाठान्तरम् ।

गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुद्धाति ॥

कच्छच्चैवातिकच्छच्च चरेद्वापि समाहितः ।

दद्याच्चिरात्रं चोपोष्य वृषभैका दशास्तु गाः ॥

अत्र व्रतचतुष्टयं विहितम् । आहारान्तरनिरपेक्षेण पञ्चगव्यं पिवन् रात्रौ गोशालायां शयानः प्रातस्ताः एव वनं गच्छन्ती-
रनुगच्छन्ननुतिष्ठन्तीरनुतिष्ठन् अन्यैरपि नियमैर्युक्तो मास-
मासीत ततोमासान्ते ब्राह्मणाय गां दत्त्वा शुद्धातीत्येकं व्रतं ।
पञ्चगव्याहारव्यतिरेकेण पूर्वोक्तधर्मयुक्तो मासं प्राजापत्यं कच्छं
चरेदिति द्वितीयं । तथैव प्राजापत्यस्थानेऽतिकच्छं मासं चरे-
दिति तृतीयं । चिरात्रोपवासं कृत्वा एकवृषभं दश गाश्च
दद्यादिति चतुर्थं । अत्रेयं व्यवस्था अज्ञानतो जातिमात्रब्राह्मण-
सम्बन्धिमात्रगोवधे दद्याच्चिरात्रचोपोष्य वृषभैकादशास्तु गा
इत्येतत् । अज्ञानतः क्षत्रियसम्बन्धिगोमात्रव्यापादने

पञ्चगव्यं पिवन् गोघ्नो मासमासीत संयतः ।

गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुद्धाति ॥

इत्येतत् षडुपवासात्मकप्राजापत्यस्थाने । प्राजापत्यं प्रत्यन्नाया
एका गौः एवञ्च मासं पञ्चगव्याशने पञ्चधेनवोभवन्ति । तदन्ते
दीयमाना एका गौरिति षड्धेनवस्ततश्च वृषभैकादश गोदान-
सहितचिरात्रोपवासापेक्षया मासं पञ्चगव्याशनं न्यूनमिति
क्षत्रियगोहननविषयत्वं युक्तम् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयं । अस्मिन्नेव
विषये गां हत्वा तच्चर्मणा वृतो मासं गोष्ठेशयस्त्रिषवणस्त्रायी
नित्यं पञ्चगव्याहार इति कश्यपोक्तं द्रष्टव्यं । यानि च विष्णु-

नोक्तानि त्रीणि व्रतानि

गोपस्य पञ्चगव्येन मासमेकं पलत्रयम् ।

प्रत्यहं स्यात् पराकीवा चान्द्रायणमथापि वा ॥

इत्येतान्यप्यस्मिन्नेव विषये योज्यानि । एवमन्यान्यपि मास-
साध्यान्यत्रैव योज्यानि । अमत्या वैश्यसम्बन्धिगोमात्रव्यापादने
मासमतिकृच्छं कुर्यात् । यत्तु शङ्केनोक्तं

गोपः पञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमुपवसेत् सशिख-
वपनं कृत्वा गोचर्मणा प्राहृतो गामनुगच्छेत् गोष्ठेश्यो
गाञ्च दद्यादिति ।

एतदप्यस्मिन्नेव विषये अस्मिन् विषये पञ्चविंशतिरात्रं पञ्च-
गव्याहारसमर्थः काश्यपोक्तं कुर्यात् ।

षष्ठे काले पयोभक्षोगच्छन्तीष्वनुगच्छेत् तासु सुखीप-
विष्टासु नोपविशेन्नातिप्लवं गच्छेन्नातिविषमे नाव-
तारयेन्नास्पोदके प्लावयेदन्ते ब्राह्मणान् भोजयित्वा
तिलधेनुं दद्यादिति ।

अत्र मासमित्यनुवर्तते षष्ठे काले तृतीयवासरे रात्रौ* । अत्रा-
प्यशक्तः पैठीनस्युक्तं कुर्यात्

गोप्नीमासं यवागूं प्रसृततण्डुलशृतं भुञ्जानो गोभ्यः प्रियं
कुर्वन् शुद्धातीति ।

* सुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मस्यवासिनां । अहनि च तमस्विन्यां सार्धं प्रहरया-
मान् इति कात्यायनेन प्रत्यहं भोजनव्यविधानात् षष्ठकालः उपवासद्वयानन्तरं रात्रौ भवति
इत्याशयः ।

शूद्रस्वामिकगोव्यापादने मासं प्राजापत्यं कुर्यात् । यत्तु वृह-
स्पतिनोक्तं द्वादशरात्रं पञ्चगव्याहार इति

यच्च संवर्त्तितं

शक्तुयावकभैक्षाशी पयोदधिघृतं सकृत् ।

एतानि क्रमशोऽश्रीयत् मासार्द्धन्तु समाहितः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु गां दद्यादात्मशुद्धये ॥

इत्यादीन्यन्यान्यप्येतत्समानि शूद्रस्वामिकगोहननएव योज्या-
नि । अथवा ब्राह्मणादिवर्षत्रयसम्बन्धिसृतकल्पगोहननविषये
वा योज्यानि । एतच्च गोस्वामिनो द्रव्यादिना परितुष्टिं
कृत्वा कार्यं । यदाह

मनुः ।

हिंस्याद्योयस्य द्रव्यानि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्यात्तु तत्कमम् ॥ इति ।

राज्ञे तत्कमद्रव्यदानं दण्डः । यदा तु जातिमात्रेण ब्राह्मण-
स्वामिकगोमात्रङ्कामतः प्रमापयति तदा कन्दमूलादिना
शरीरघात्रां कुर्वन् वषभैकादशगोदानसहितं त्रैमासिकं
कुर्यात् । कामतस्तादृशत्रियस्वामिकगोव्यापादने मासद्वयं
चतुर्थकाले हविषभोजनं कुर्यात् । कामतस्तादृशवैश्यगोह-
नने याज्ञवल्क्योक्तमासातिकृच्छमेव द्विगुणं । कामतः शूद्र-
गोव्यापादने मासं यवागूपानं कुर्यात् ।

तथाच मनुः ।

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् पिबेत् ।

अत्र यवशब्दो यवाग्वादिविकारपरः । एतच्छूद्रसम्बन्धि-
गोहननविषयम् ।

तथाच ।

कृतवापो वसेन्नाष्ठे चम्पेणा तेन संवृतः ।

चतुर्थकालमग्नीयादचारलवणं मितं ॥

गोमूत्रेण चरेत् स्नानं द्वौ मासी नियतेन्द्रियः ।

दिवानुगच्छेत्ता गासु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिवेत् ॥

शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ।

तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ॥

आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ।

आतुरामभिगृह्णां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ॥

पतितां पङ्क्तगर्भां वा सर्व्वप्राणैर्विर्माचयेत् ।

उष्णे वर्षति शीते वा मासते वाति वा भृशम् ॥

न कुर्व्वीतात्मनस्त्राणं गौरकृत्वा तु शक्तितः ।

आत्मनो यदिवान्येषां गृहे चैत्रेऽथवा खले ॥

भक्षयन्तीं न कथयेत् पिवन्तश्चैव वत्सकम् ।

एतच्च कामतः क्षत्रियसम्बन्धिगोमात्रव्यापादने । वीरासनं
भित्तिशय्यादावनिषिद्धस्य यदुपविष्टस्यावस्थानं तदुच्यते ।

तथा ।

अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।

स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥

वृषभैकादश गाश्च दद्यात् सुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने सर्व्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत् ॥

एतच्च ब्राह्मणसम्बन्धिगोमात्रव्यापादने । आहारान्तरानभिधानात् कन्दमूलादिना वर्त्तनमर्थात् सिद्धमथवा अनेन विधिनैत्यनेन पूर्व्वोक्तद्वैमासिकेति कर्त्तव्यतातिदेशात् चतुर्थकालमश्रीयादक्षारलवणं द्रव्युक्तरीत्या शरीरयात्रावर्त्तनचमवृषभैकादशगोदानासमर्थः सर्व्वस्वदानं कुर्यात् । यदा तु ब्राह्मणसम्बन्धिनीं गां पुष्टितारुण्यादिगुणोपेतामकामतो व्यापादयति तदा अङ्गिरोक्तप्रकारेण त्रैमासिकं । पूर्व्वोक्तरीत्या च त्रियसम्बन्धिगोव्यापादने तेनैव साक्षादुक्तं द्वैमासिकञ्च कर्त्तव्यं । एवं वैश्यादिसम्बन्धिन्याहनने प्रायश्चित्ताधिक्यमूह्यम् ।

अङ्गिराः ।

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नोमासं यवान् पिवेत् ।

अस्य च विषयः पूर्व्वोक्तपैठीनसिवाक्ये विशेषेण दर्शितः ।

तथा ।

अक्षारलवणान् भक्षान् षष्ठे काले मिताशनः ।

कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥

मासद्वयञ्च नियतो गोमूत्रस्नानसंयुतः ।

पादशीचक्रियाञ्चैव अङ्गिः कुर्व्वीत केवलम् ॥

व्रतवद्धारयेद्दण्डमजिनं मेखलां तथा ।

गाश्च वानुवृजद्वयुक्तोरजस्तासां पिवेत्तथा ॥

गोमतीञ्च जपेद्विद्यामोङ्कारं वेदमेव वा ।

वृषभैकादशागास्तु दद्यात् सुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने तस्मिन्नां तद्वर्णां वापि दापयेत् ॥ इति
अविद्यमाने वृषभैकादशगोदानशक्त्यभावे तस्मिन्नां प्रमापित-
गोवयःसामर्थ्यादिचिह्निताम् । अस्मिन्वचने मासहयत्रयमित्य-
प्युक्तं तच्च ब्राह्मणसम्बन्धितारुण्यादिगुणयुक्तगोव्यापादने गोम-
तीविद्या यमेन दर्शिता ।

गोमतीं कीर्त्तयिष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
तान्तु मे गदतो विप्राः शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥
गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलुगन्धिकाः ।
गावः प्रतिष्ठा लोकानां* गावः स्वस्त्ययनं महत् ॥
अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमम् ।
पावनं सर्वभूतानां रक्षन्ति† च वहन्ति च ॥
हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान्दिवि ।
ऋषीणामग्निहोत्रेषु गावो होमे प्रयोजिताः ॥
सर्वेषामेव भूतानां‡ गावः शरणमुत्तमम् ।
गावः परं पवित्रञ्च गावो मङ्गलमुत्तमम् ॥
गावः स्वर्गस्य सीपानं गावो धन्याः सनातनाः ।
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमोनमः ।
ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं दिधाकृतम् ॥

* भूतानामिति पाठान्तरम् । † चरन्ति च हवींसि च इति ग्रन्थान्तरे पठितम् ।

‡ पावनं सर्वभूतानामिति ग्रन्थान्तरे पठितम् ।

एकत्र मन्वास्तिष्ठन्ति हविरन्यत्र तिष्ठति । इति ।

सवनस्थश्चोत्रियगोवधेऽज्ञानकृते

हारीत आह ।

गोघ्नस्तच्चर्माद्रिवासाः परिधापयेदित्युपक्रम्य मान-
वीतिकर्तव्यतामभिधाय वृषभैकादश च गा दत्त्वा
त्रयोदशे मासे पूतो भवतीति अस्मिन्नेव विषये गाचेद्द-
द्यात् तस्याश्चर्मणा परिवेष्टितः षण्मासान् कच्छतप्त-
कच्छश्चातिष्ठेत् वृषभवेहतौ दद्यादिति ।

वशिष्टोक्तमपि योज्यं

तत्र यः पुङ्गवं हन्यात् स वृषभं दद्यात् यस्तु स्त्रीगवीं स
वेहतमिति ।

स्मृतिसंज्ञार्थां गर्भघातिनी गौर्वेहत् । पूर्वोक्तविषयएव काम-
कारे कात्यायनीोक्तं त्रिवार्षिकं द्रष्टव्यम् ।

गोघ्नस्तच्चर्मसम्बीतो वसेद्गोष्ठेऽथवा पुनः ।

गाश्चानुगच्छेत्सततं मौञ्जीवीरासनादिभिः ॥

वर्षशीतातपक्लेशवह्निपङ्कभयार्हिताम् ।

मोक्षयेत्सर्वयत्नेन पूतः स्यादत्सरैस्त्रिभिः ॥ इति ।

यत्तु यमेन मानवीतिकर्तव्यतासहितं मासद्वयव्रतं गोसहस्र-
दानमुक्तम्, यच्च गौतमेन त्रैवार्षिकं गोशतदानसहितमुक्तं,
यत्तु कात्यायनीोक्तं त्रैवार्षिकमिदं त्रितयमपि शिष्टात्यन्तदुर्गत-
ब्राह्मणसम्बन्धिकर्माङ्गभूतबहुक्षीरकपिलात्वादिगुणोपेतबालव-
त्सदुर्भिन्नकुटुम्बाधारभूतसानुबन्धखड्गादि पीडातिशयप्रदप्रहार-

गोहनने हन्तुरतिदुःशीलस्य दानतपःसमुचितं प्रायश्चित्तमिति ।
 स्मृतिमञ्जुर्यां मिताचरायाञ्च एवमन्यान्यपि प्रायश्चित्तानि
 पूर्वोक्तानि जातिशक्तिगुणायपेक्षया योज्यानि पूर्वोक्ताधिक-
 प्रायश्चित्तविषयेषु पूर्वोक्तव्रतानि कृत्वा काष्ठादिसंताडन*
 विशेषहननप्रयुक्त्या प्रायश्चित्तान्तराण्यपि कार्याणि । अनेनै-
 वाभिप्रायेण

यमः ।

काष्ठलोद्वाग्भिरगवः शस्त्रैर्वा निहता यदि ।

प्रायश्चित्तं कथं तत्र शास्त्रे शास्त्रे विधीयते ॥

काष्ठे सान्तपनं कुर्यात्प्राजापत्यञ्च लोष्टके ।

तप्तकृच्छ्रन्तु पाषाणि शस्त्रे वाप्यतिकृच्छ्रकम् ॥ इति ।

तथा

अतिवृद्धामतिकृशामतिबालाञ्च रोगिणीम् ।

हत्वा पूर्वविधानेन चरेदङ्कव्रतं द्विजः ॥

ब्राह्मणान् भोजयेत् शक्त्या दद्याद्धेमतिलांस्तथा । इति ।

यस्मिन्नीरोगादिविषये यत्प्रायश्चित्तं विहितं तदङ्कमित्यर्थः ।

प्रचेताः ।

एकवर्षे हते वल्केः कृच्छ्रपादो विधीयते ।

अबुद्धिपूर्वे पुंसः स्याद्विपादस्तु द्विहायने ॥

त्रिहायने विपादः स्यात्प्राजापत्यमतः परम् । इति ।

* साधनेति पाठान्तरम् । † काष्ठे काष्ठेन गोहनने एवं लोद्वादौ योज्यं । ‡ एकवर्षे
 गवि हत इति ग्रन्थान्तरे पठितम् ।

गर्भग्रहणप्रभृतिपूर्णागर्भिणीगोवधे षट्त्रिंशन्वते विशेषः ।

पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ दृढतां गते ।

पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥

अङ्गप्रत्यङ्गपूर्णं तु गर्भं चेतःसमन्विते ।

द्विगुणं गोव्रतं कुर्यादिषा गोघ्नस्य निष्कृतिः ॥

उत्पन्नमात्रे गर्भग्रहणमात्रे यत्र यत्कृच्छमुद्दिष्टं तस्य चतुर्थांशः

पादः यत्र यदुपदिष्टं तद्विगुणम् । एवमुत्तरत्रापि ।

आपस्तम्बः ।

एका चेद्बहुभिः काचिद्देवाद्यापादिता क्वचित् ।

पादं पादञ्च हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥ इति ।

एतच्चाकामकारे कामकारे तु द्विगुणं सम्पूर्णं प्रायश्चित्तं वा एवं
द्वयोर्वह्मनां व्यापादने अकामकारे पादद्वयं पादोनं क्रमेण
कामकारे कृते तत्तद्विगुणं वेदितव्यम् । एकेनैव रोधादिना
बह्वनां गवां व्यापादने

सम्बर्त्तः ।

व्यापन्नानां बह्वनान्तु गवाञ्च रोधनेऽपि वा ।

भिषज्मिथ्योपचारे च द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥

अतएव वचनाद्बहुव्यापादनेऽपि न प्रतिनिमित्तं नैमित्तिका-
वृत्तिः । किन्तु द्विगुणमेव भिषजा एकस्या अपि मिथ्योपचार-
व्यापादने द्विगुणं । भिषग्व्यतिरिक्तस्य तु

व्यासः ।

श्रीषधं लवणञ्चैव पुण्यार्थमपि भोजनम् ।

अतिरिक्तं न दातव्यं कालेष्वल्पन्तु दापयेत् ॥
अतिरिक्तैर्विपत्तिष्वेत् कच्छपादौ विधीयते ।

आपस्तम्बः ।

पादमेकं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।
योजने पादहीनं स्याच्चरेत्सर्वन्निपातने ॥
इति पादव्रतादिकमशक्तविषयं निमित्तकर्तृविषयश्च ।
तथा ।

अतिदोहातिदाहाभ्यां नासिकाच्छेदने तथा ।
नदीपर्वतसंरोधे मृते पादोनमाचरेत् ॥ इति ।
पराशरः ।

अन्यवाहनलक्ष्माभ्यां वाहने मोचनेऽपि वा ।
सायं सङ्गोपनार्थश्च न दुष्टेद्रोधबन्धनम् ॥
इति स्थिरचिह्नकरणमङ्गनन्तद्विपरीतं लक्ष्म ।
व्यासः ।

न नारिकेलैर्न च तालशालै-
र्न चापि मौञ्जैर्न च बद्धशृङ्गलैः ।
एतैस्तु गावो न च बन्धनीया
बद्धा तु तिष्ठेत्परशुं गृहीत्वा ॥
कुशैः काशैश्च बध्नीयात् स्थाने दोषविवर्जिते ।
घण्टाभरणदोषेन विपत्तिर्यत्र गोर्भवेत् ॥
कच्छार्द्धन्तु भवेत्तत्र भूषणार्थन्तु तत्स्मृतम् ।
अतिदोहातिदमनं सङ्गाते चैव योजने ॥

बद्धा शृङ्खलपाशैश्च मृते पादोनमाचरेत् ।

जलीषपल्लवे मग्ना मेघविद्युद्वतापि वा ॥

श्वभ्रे वा पतिताकस्माच्छापदेनापि भक्षिता ।

प्राजापत्यं चरेत्कच्छं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् ॥

यदा गोस्वामिनोपरोधेन मृता तदा गोस्वामिनो यदा गोपाल-
दीषेण तदा तस्य ।

शीतवाताहता तु* स्यादुद्वन्धनमृतापि वा ।

शून्यागारे† उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्द्दिशेत् ॥ इति ।

कार्यान्तरानुसन्धानवैयग्राभावे सत्युपेक्षायामेतत् प्रायश्चित्तं
कार्यान्तरव्यग्रतया त्वर्द्धं ।

तथाच विष्णुः ।

श्वभ्रप्रपातसर्पाद्यैर्मृते कच्छार्द्धमाचरेत् । इति ।

क्वचिद्दोषाभावोऽपि प्रतिपादितः संवर्त्तेन ।

मन्त्रणे गोचिकित्सार्थे मूढगर्भविमोचने ।

यत्ने कृते विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते‡ ॥ इति ।

तथा ।

दाहच्छेदशिराच्छेदप्रयोगैरुपकुर्वताम्§ ।

* मृता वा स्यादिति कश्चित् पाठः । † शून्यागाराद्युपेक्षायामिति ग्रन्थान्तरे पठितम् ।

‡ यन्त्रणे गोचिकित्सायां मूढगर्भविमोचने । यत्ने कृते विपत्तिः स्यात्प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

इति ग्रन्थान्तरे पठितम् । § दाहच्छेदशिराभेदप्रयोगैरुपकुर्वतामिति ग्रन्थान्तरे पठितम् ।

क्वचिच्च पुनर्लक्ष्ये दाहच्छेदशिराभेद इति पाठः ।

द्विजानां गोहितार्थाय प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

श्रीपथं स्नेहमाहारं ददद्गोब्राह्मणे द्विजः ।

दीयमाने विपन्नश्चेन्न स पापेन लिप्यते ॥

पराशरः ।

ग्रामघाते शरीरेण वैश्वभङ्गात्त्रिपातने ।

अतिवृष्टिहतानाञ्च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

कूपखाते च धर्मार्थे गृहदाहे च ये सृताः ।

ग्रामदाहे तथा घोरि प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

एतच्च बन्धनरहितस्य पशोर्मरणे बद्धस्य मरणे त्वापस्तम्बीकं
द्रष्टव्यं ।

कान्तारेष्वथ दुर्गेषु गृहदाहेऽवटेषु* च ।

यदि तत्र विपत्तिः स्यात्पाद एको विधीयते ॥ इति ।

अवटो गर्तः ।

यमः ।

निशि बन्धनिरुद्धेषु व्याघ्रसर्पहतेषु च ।

अग्निविद्युद्विपन्नेषु† प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा कटिभङ्गं तथैव च ।

यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

अस्थिभङ्गादिप्रयुक्तस्त्वस्यैव ।

आपस्तम्बः ।

* खलेषु च कचित् पाठः । † अग्निविद्युन्निपातेषु इति कचित् पाठः ।

अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा ।

पाटने दन्तशृङ्गानां* मासार्द्धन्तु यवान् पिबेत् ॥ इति ।

तत्राशक्तं प्रत्यङ्गिराः ।

शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च चर्मनिर्मीचने तथा ।

दशरात्रं पिबेद्वज्रं सुस्थापि यदि गौर्भवेत् ॥ इति ।

वज्रं क्षीरदधिवृतानि ।

अङ्गिराः ।

अङ्गुष्ठमात्रस्थील्येन बाहुमात्रप्रमाणतः ।

सार्द्धं सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते ॥

तस्मादूर्ध्वप्रहारेण यदि गां विनिपातयेत् ।

द्विगुणन्तु चरेत्तत्र प्रायश्चित्तमिति स्थितिः ॥ इति ।

पूर्वोक्तानि उपपातकप्रायश्चित्तानि वक्ष्यमाणानि चोपपात-
कादिप्रायश्चित्तानि च चत्रियादीनां ब्राह्मणापेक्षया पादोन-
दीनि भवन्ति ।

अतएव बृहद्विष्णुः ।

विप्रे तु सकलं देयं पादीनं चत्रिये स्मृतम् ।

वैश्येऽर्द्धं पाद एकसु शूद्रजातिषु शस्यते ॥

यच्चाङ्गिरसोक्तम् ।

पक्षेद्या ब्राह्मणानान्तु सा राज्ञां द्विगुणा मता । इति ।

तन्महापातकविषयमिति प्रागभिहितम् अनुयाहकादीनां

पादोनादि स्त्रीबालवृद्धादीनां त्वर्ह । अनुपनीतबालस्य पादः ।
अनयैव दिग्वा स्मृत्यन्तरोक्तगुरुलघुप्रायश्चित्तानि शक्त्याद्यपेक्षया
अनुयाहकप्रयोजकाद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयानि । पुरुषं प्रति
वपनविषये विशेषो दर्शितः ।

पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुनोऽपि च ।

त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने ॥ इति ।

स्त्रियं प्रति पराशरः ।

वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्याजपादिकम् ।

न गोष्ठे शयनं तासां न च दध्यान्नवाजिनम् ॥

सर्वान् केशान् समुद्धृत्य हृदयेदङ्गुलिद्वयम् ।

सर्वत्रैवं हि नारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् ॥ इति ।

विधवायास्तु मुण्डनमस्त्येव इति प्राङ्निरूपितम् ।

अथ ब्राह्म्याद्युपपातकेषु पूर्वोक्तातिदेशः कचन विशेषप्रायश्चित्तं
चाभिधीयते । तत्र शृङ्गग्राहितया स्वल्पमधिकं वा प्रायश्चित्तं
विहितं तत्र तदेव ग्राह्यम् ।

तत्र ऋष्यशृङ्गः ।

प्रायश्चित्तेन शुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।

पयसा वापि मासेन पराकेणाथवा पुनः ॥

याज्ञवल्करः ।

उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।

पयसा वाथ मासेन पराकेणाथवा पुनः ॥

एवं पूर्वोक्तगोवधप्रायश्चित्तेन चान्द्रायणेन मासं पयोव्रतेन

धराकेन च । अकामकारैः शक्त्यपेक्षया व्रतचतुष्टयं योजनीयम् ।
कामकारे तु मनूक्तं त्रैमासिकं । ब्राह्मतायां
यमः ।

सावित्री पतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च ।
सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः ॥
एकविंशतिरात्रञ्च पिबेत् प्रसृतियावकम् ।
हविष्यं भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च ॥
ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम् ।

मनुः ।

येषां द्विजानां सावित्री नालोच्येत यथाविधि ।
तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत् ॥
उपनेत्रायभावेन कालातिक्रमे यान्यस्य मानवयान्नवल्कीशानि
शक्त्यपेक्षया द्रष्टव्यानि अनापद्यतिक्रमे गोवधप्रकरणप्रदर्शितं
मनूक्तं त्रैमासिकमनापदि उक्तकालातिक्रमे वशिष्ठोक्तं द्रष्टव्यं
पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतञ्चरेत् द्वौ मासौ यावकेन वर्त्तये-
न्नासं पयसा पक्षमाभिक्षयाष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितेन
त्रिरात्रमभ्यर्च्योऽहोरात्रमुपवसेदश्वमेधायावभृथं गच्छेद्ब्राह्मस्तो-
मेन वा यजेतेति । उद्दालकव्रतस्वरूपमेव दर्शयति । द्वौ मासा-
वित्यादिना यत्र* पित्रादयोऽप्यनुपनीतास्तत्र विशेषमाह ।

आपस्तम्बः ।

* यस्य इति कचिन् पुस्तके पठितम् ।

अतिक्रान्ते तु सावित्र्याः काल ऋतुत्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं
चरेदथोपनयनं ततः संवत्सरमुदकोपसर्पणमथाध्याप्यः ।
अथ यस्य पित्रपितामही इत्यनुपनीती स्यातां ते ब्रह्म-
हसंस्तुतास्तेषां गमनं भोजनं विवाहमपि वर्जयेत्तेषा-
मिच्छतां प्रायश्चित्तं यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं संव-
त्सर अथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनं प्रतिपुरुषं संख्याय
संवत्सरान् यावन्तोऽनुपनीताः स्युः समभिः पावमानी-
भिर्यदस्ति तच्च दूरक इत्येताभिर्यज्ञपवित्रेण सामप-
वित्रेणाङ्गिरसेत्यपि वा व्याहृतिरेवासी ध्याप्यः अथ
यस्य प्रपितामहादीनां न स्मर्यते उपनयनं ते श्मशान-
संस्तुतास्तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत्
तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्म-
चर्यश्चरेदथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनं पावमान्यादि-
भिरथ गृहमेधोपदर्शनं नाध्यापनं ततोनिवर्तते तस्य
संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे तत उर्ध्वं प्रकृतिवदिति ।

अयमर्थः । विप्रादीनां षोडशद्वाविंशतिचतुर्विंशतिवर्षात्मके
सावित्र्यापनयनस्य काले अतिक्रान्ते ऋतुं मासद्वयं यावत्
त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं वेदत्रयसम्बन्धि भैक्षायनगुरुशुश्रूषणादिकं
चरेत् । वेदत्रयार्थं ऋतुत्रयं ब्रह्मचर्यं चरेदित्यर्थः । अथ ऋतुत्रयं
ब्रह्मचर्यान्तरमुपनयनं कार्यं तत्र उपनयनानन्तरं संवत्सरं
यावदुदकोपस्पर्शनं प्रत्यहं प्रायश्चित्तरूपं स्नानं कुर्यात् अथा-
ध्यापनीयः । एतदुद्दालकव्रताशक्तस्य यस्य ब्राह्मणस्य पित्र-

पितामहावयुपनयनरहितौ स्यातां ते त्रयोऽपि ब्रह्मह-
संस्तुताः ब्रह्मशब्दवाच्याः तेषां गमनं तान् प्रति संस्कार्यार्थं
गमनं तत्सम्बन्धि भोजनादि वर्जयेत् । तेषां शुद्धिमिच्छता-
मिदं वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तं । ऋतुं ऋतोः स्थाने संवत्सरः
ततश्च प्रतिपुरुषं वत्सरचित्तयं ब्रह्मचर्यं कार्यम् । अथोपनयनं
ततो यावन्तोऽनुपनीताः पुरुषास्तत्संख्यया यदि हावनुपनीतौ
तर्हि द्वौ वत्सरौ यदि त्रयस्तदा त्रीणि प्रत्यहं स्नानं कुर्यात्
केचन संवत्सरमुदकोपस्पर्शनमिति व्याचक्षते । तत्र मन्त्राः ।
यदस्ति यच्च दूरके भयं विन्दन्तसामिहोद्यताभिः सप्तभिः
पावमानीभिर्ऋग्भिर्मार्ज्जनमघमर्षणञ्च यथाशक्ति कुर्यात् येन
देवाः पवित्रेण इति यज्ञेऽर्वाचामिति पुरुषानामुपनयनाभावः
ते सर्वे श्मशानसादृश्या अशुचय इत्यर्थः । ते आगते समुत्थानं
भोजनादि च यद्यपि न कुर्यात् तेषां स्वयमेवं शुद्धिमिच्छतां
प्रायश्चित्तं हादशवर्षाणीत्यादि स्पष्टार्थः । उदकोपस्पर्शनमपि
पुरुषसंख्यावत्सरानभिव्याप्यसंवत्सरं सोदकसंस्पर्शनं तत्र मन्त्राः
पूर्वोक्ता एव ततोऽध्यापनं नास्ति किन्तु गृहस्थाश्रमस्वी-
कार उपदिष्टगार्हस्थ्यत्युरुषात् सन्ततिर्वर्त्तते तस्मादुत्पन्न-
स्थोपनयनसंस्काराप्रथमातिक्रमे यथा अतिक्रान्ते सावित्र्याः
काल ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यमिति तत्तद्भवति तत ऊर्ध्वं
प्रकृतिवदुपपन्नस्यातिक्रान्ते सावित्रीकालोपनयनवदिति ।

अथ स्तोत्रे धान्यादिद्रव्यविशेषापहारे सामान्यप्रायश्चित्ता-
पवादकत्वेन प्रायश्चित्तान्तरमाह ।

मनुः ।

धान्यान्नधनचौर्याणि* कृत्वा कामाद्विजोत्तमः ।

स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राद्धेन विशुद्ध्यति ॥

धनं सुवर्णादन्यत् सारद्रव्यं द्विजोत्तमो विप्रस्तस्य स्वजातिर्विप्र-
एव, एतच्च ब्राह्मणपरिगृहीतधान्याद्यपहर्तुर्ब्राह्मणस्यैव ।
चत्रियादीनां स्वस्वजातीयसम्बन्धिधान्याद्यपहरणे यथोक्त-
क्रमेण पादोनमर्धं पादथेति कल्प्यं ब्राह्मणेन चत्रियादिपरि-
गृहीतधान्याद्यपहारे षाण्मासिकं मनूक्तचैमासिकगोवधव्रतं
चान्द्रायणञ्च कल्पनीयं चत्रियेण वैश्यादिधान्यापहारे षाण्मा-
सिकं चैमासिकञ्च वैश्येन शूद्रपरिगृहीतापहारे चैमासिक-
मिति कल्प्यं इदञ्च कामकृते अकामकृते तु शक्त्याद्यपेक्षया
चैमासिकगोवधव्रतं वा परिकल्पनीयं । धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो
हरतोऽप्यधिकं वध इति दशकुम्भाधिकहरणे याज्ञवल्क्येन
वधदर्शनाद्दशकुम्भपरिमितधान्यहरणे एतत् प्रायश्चित्तं वेदि-
तव्यं । धान्यसाहचर्यादन्नस्य तण्डुलादेरप्येवमेव दशकुम्भपरि-
मितधान्यमूल्यलभ्ये रजतादिधनेऽप्येवमेव । कुम्भश्च पञ्च-
सहस्रपलपरिमाणः । अल्पसाराणां त्रपुसीसादीनां हरणे
मनुः ।

द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वान्यवेश्मनः ।

चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्या स्वशुद्ध्ये† ॥ इति ।

* चौर्यादि इति क्वचित् पठितम् । क्वचित् पुस्तके मूलमनुसंहितायाश्च ।

† तन्निर्यात्याकथ्ये इति पठितम् ।

एतच्च पञ्चविंशतिपणमूल्यलभ्यत्रपुसीसाद्यपहारे ।

तथा ।

भीक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च ।

पुष्पमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥

एककालभोजनपर्याप्तभक्ष्यभोज्यापहारे एतद्विवारभोजनपर्याप्त-
हरणे तु पैठीनस्युक्तं त्रिरात्रं भक्ष्यभोज्यान्नस्योदरपूरणमात्रस्य
हरणे त्रिरात्रमेकरात्रं वा पञ्चगव्याहारश्चेति एकरात्रं पञ्चग-
व्याहारस्य पूर्वोक्तविषयः । भक्ष्यादिसाहचर्याद्यानादीनां
अपि तावन्मूल्यलभ्यानामेव हरणे एकरात्रादिकं एकरात्रभो-
जनपर्याप्तभक्ष्यादित्रिगुणमूल्यलभ्यदणकाष्ठादिहरणे त्रिरात्रं ।
अनेनैवाभिप्रायेण

मनुः ।

दणकाष्ठद्रुमाणाञ्च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ।

चेलचर्माभिघ्राणाञ्च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥

तथा द्वादशगुणभक्ष्यमूल्यमणिमुक्ताद्यपहारे स एव ।

मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।

अयःकांस्योपलानाञ्च द्वादशाहं कषात्रता ॥

भक्ष्यादित्रिगुणमूल्यकार्पासादिहरणेऽपि

स एव ।

कार्पासकीटजीर्णानां द्विखुरैकखुरस्य च* ।

* दिशकैकशफस्य चेति मूलमनुसंहितायां पाठः ।

पक्षिगन्धीपधीनाञ्च रज्ज्वाद्यैव त्रगहं पयः ॥ इति ।
एवमन्यत्रापि योजनीयम् ।

तथा ।

मनुष्याणाञ्च हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च ।

कूपवापीजलानाञ्च शुद्धिघान्द्रायणेन तु ॥

एतच्च क्षत्रियादिमनुष्यापहारे ।

निरपेक्षस्यापहरणे नराश्वरजतस्य च ।

भूमिवस्त्रमणीनाञ्च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥

इत्यत्र ब्राह्मणसम्बन्धि मनुष्याद्यपहरणस्य सुवर्णस्तेयसमत्वे-
नोक्तत्वात् वापीकूपजलानाञ्च इत्यत्र कूपवापीभ्यां जलं विशे-
षणं घटादिजलव्यावृत्त्यर्थं, तेन सजलवापीकूपापहारे प्राय-
श्चित्तमिदमित्यपराके साईशतद्वयपललभ्यजलापहार इदञ्चा-
न्द्रायणं नियम्यत इति मिताचरायां, एतच्च प्रायश्चित्तजातमप-
हृतं* स्वामिने दत्त्वेव कर्तव्यम् ।

यदाह विष्णुः ।

दत्त्वेवापहृतं द्रव्यं स्वामिने व्रतमाचरेत् । इति ।

स्त्रीबालादिषु पूर्वोक्तरीत्या कल्पाम् । ऋणानाञ्चानपक्रिये-
त्यत्र गोवधप्रायश्चित्तानि यथाशक्ति योज्यानि । अनाहिताग्नि-
तायां तत्र वत्सरादूर्ध्वं आपदि शक्त्यपेक्षया याज्ञवल्क्योक्तव्रत-

* इदञ्च स्तेयप्रायश्चित्तं अपहृतद्रव्यदानोत्तरकालमेव द्रष्टव्यमिति मूलमिताचरायां
पाठः । क्वचिच्च पुस्तके एतच्च प्रायश्चित्तकल्पा वस्तुजातपरहृतमिति पठितम् ।

चतुष्टयं योज्यम् । अनापदि तु वत्सरादूर्ध्वमेव मनूतत्रैमासि-
कम् । असंपूर्णसंवत्सरे
कार्णाजिनिराह ।

काले त्वाधाय कर्माणि कुर्याद्विप्रो विधानतः ।

तदकुर्वन्नशनं चान्द्रायणमथापि वा ॥

आवसथ्याधानेऽपि स एव ।

कृतदारो गृहे ज्येष्ठो यो न दद्याद्दुताशनम् ।

चान्द्रायणं चरेद्वर्षं प्रतिमासमहोऽपि वा ॥ इति ।

वर्षातिक्रमे चान्द्रायणं मासातिक्रमे त्वहमुपवासः । श्रौत-
स्मार्त्तान्धाधानाभाव इदं प्रायश्चित्तं गृहीतस्य नास्तिक्यादि-
वशात्परित्यागे धर्मकृत्यादिषु विशेषोऽभिहितः ।

व्याघ्रपादः ।

मासद्वयन्तु यो वल्लं त्यजेदेवं समाचरेत् ।

नास्तिक्यात् कच्छमेकन्तु होमद्रव्यं ददाति च ॥ इति ।

तथा ।

योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात्प्राजापत्यं चरेद्विजः ।

अन्यत्र पुनराधानमुपदिष्टं सनीषिभिः ॥ इति ।

मासचतुष्टयमभिव्याप्याग्निपरित्यागे त्वतिकच्छः ।

तथा स एव ।

चतुष्टये तु संपूर्णे मासानान्तु हुताशनम् ।

त्यक्त्वा तु कच्छं कुर्वीत ततः पापाद्यमुच्यते ॥

षण्मासपर्यन्तं पराकः अत ऊर्ध्वमष्टपर्यन्तं पयोव्रतम् ।

यथाहीशना ।

षण्मासन्त्यजते यो वै पराकं स समाचरेत् ।

जङ्घ' पर्याव्रतं कुर्यान्मासमेकं समाहितः ॥

वर्षपर्यन्तमेवाहुर्मुनयः संश्रितव्रताः ।

संवत्सरादूर्ध्वं स्तु स्तुपुराणे ।

जङ्घ' संवत्सरादग्निं यस्य जेत्यसौ व्रतम् ।

द्वैमासिकं ततः कुर्यात्तैमासिकमथापि वा ॥

कालाप्यत्वमहत्वापेक्षया विकल्पः । प्रमादात्मासमग्निपरि-
त्यागेऽपि

स्तुपुराणे ।

हुताशनं हि यो विप्रः प्रमादात्त्यजति प्रभो ।

उपवासं तथा कुर्यात्प्राजापत्यमथापि वा ॥

प्राणायामशतं त्रिरात्रपरित्यागे ।

स्तुपुराणे ।

षष्टिरात्रं त्यजेदग्निं प्रमादात् शृणु मे विभो ।

उपवासं तथा कुर्यात्प्राजापत्यमथापि वा ॥

तथेत्यनेन तत्र त्रिरात्रं परासृज्यते, मासद्वयपरित्यागे त्रिरात्रं
अत जङ्घ' संवत्सरपर्यन्तं मासप्राजापत्यं अत जङ्घ' कालबहुत्वे
प्रायश्चित्तबहुत्वम् ।

तथाच भारद्वाजगृह्यं ।

प्राणायामशतमात्रिरात्रादुपवासः स्यादविंशतिरात्रा-
दत जङ्घ' मासः षष्टिरात्रात्तिस्रोरात्रीरुपवसेत् अत

जङ्घं माससंवत्सरात्प्राजापत्यचरेत् । अत जङ्घं काल-
बहुत्वे दोषबहुत्वमिति । उपवासश्च त्रिंशद्वात्रादित्यपि
पाठः ।

आलस्येन परित्यागे स्मृत्यन्तरे ।

आलस्येन यदा वक्त्रिं द्वादशाहं त्यजेत्प्रभो ।

त्रिरात्रमुपवासश्च चरेत्प्रापविशुद्धये* ॥

भारद्वाजगृह्यं द्वादशाऽऽहातिक्रमे त्रयहमुपवासः मासातिक्रमे
द्वादशाहमुपवासः संवत्सरातिक्रमे मासोपवासः पयोभक्षणं
वा कुष्माण्डीभिर्हीमः क्रमेणोभयञ्चेति उपवासासमर्थस्य मासं
पयोभक्षणं संवत्सरानन्तरमधिककालातिक्रमे उभयं तच्च
गृह्याग्निविषयम् ।

हारीतः ।

संवत्सरोत्पन्नेऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनरादध्यात्
दिवर्षोत्पन्ने चान्द्रायणं सोमायनञ्च कुर्यात्त्रिवर्षोत्पन्ने
संवत्सरं कच्छ्रमभ्यस्य पुनरादध्यात् । इति ।

शङ्खः ।

अग्न्युत्सादी संवत्सरं प्राजापत्यं चरेद्वाञ्च दद्यादिति ।
एतदकामतः श्रौताग्न्युत्सादे कामतस्तु मनूक्तं ।

अग्निहोत्रपरिदध्याग्नीन्† ब्राह्मणः कामकारकः‡ ।

* विसृक्तये इति क्वचित्पाठः । † अग्निहोत्रपविध्याग्निमिति क्वचित्पाठितम् ।

‡ कामकारक इति क्वचित्पाठः ।

चान्द्रायणं चरेन्नासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥

मासमग्नीनपरिदयेत्यन्वयः । केचनालस्यादिना मासपरित्यागे
प्रथममासे कच्छत्रयं । ततो मासमङ्गाया कच्छमङ्गेति एव-
मादयो गुरुलघुकल्पाः शक्त्यापेक्षया व्यवस्थापनीयाः । एवं
प्रायश्चित्तानन्तरं प्राप्तस्थानेषु पुनराधानं कृत्वा नित्यकर्म्म
कुर्यात् प्रायश्चित्तञ्च होमद्रव्यञ्च दत्त्वा तथाच भारद्वाजगृह्ये ।

यावत्कालमहोमी स्यात्तावद्द्रव्यमशेषतः ।

तद्दानञ्चैव विप्रेभ्यो यथा होमस्तथैव च ॥

तथा पण्यविक्रये यत्र स्मृतिषु प्रायश्चित्तं नोक्तं तत्र द्रव्यानु-
बन्ध्यापेक्षया अनापदि मानवं त्रैमासिकं गोवधे याज्ञवल्क्योक्त-
व्रतचतुष्टयं योजनीयं ।

कचन विशेषो हारीतिनोक्तः ।

गुडतिलपुष्पमूलपक्वान्नविक्रये सोमायनं लाक्षा लवणं
मधुमांसतैलजीरदधिष्टुततक्रगन्धचामरचर्मरक्तवाससामे-
कतमविक्रये चान्द्रायणं ।

तथा ।

कर्णकेशरिधेनुः* वेस्मशस्तविक्रये च भक्ष्यमांसस्नायुस्थि-
शृङ्गनखशुक्तिविक्रये तप्तकच्छः † हिङ्गुगुग्गुलुहरिता-
लमनःशिलाजतुगैरिकचारलवणमणिसुक्ताप्रबालवैणव-
वेणुमृगमयेषु च आरामतडागोदपानपुष्करिणीषु कृतः

* प्राप्तस्थले इति कचित्पाठः । † अथापण्यविक्रये कचित्पाठः । ‡ यथा
कर्णकेशकेशरिपुंघेनु इति पाठान्तरम् ।

विक्रयेषु त्रिषवणं स्नाय्यधःशायी चतुर्थकालाहारो दश-
सहस्रं जपन् संवत्सरेण पूतो भवतीति हीनमानोन्मान-
सङ्कीर्णविक्रये* चेति ।

दशसहस्रं जपन् गायत्रीमिति† शेषः । मञ्जुयान्तु प्रायश्चित्त-
करणात् गोमतीजपयुक्तम् । संवत्सरव्रतमेव हीनमानादि-
विक्रयेऽपि सङ्कीर्णं मिश्रितमेकतमविषयः‡ इति सर्व्वशेषः ।

शङ्खलिखितौ ।

अविक्रयणीयानि तिलतैल दधि क्षौद्रलवण द्राक्षामद्य
मांस घृतान्न स्त्रीपुरुष हस्त्यश्च गोवृष गन्धरस क्षीम
कृष्णाजिन सोमोदकनीलीविक्रयात् प्रतति ब्राह्मणः तत्र
प्रायश्चित्तमकामकृते कामकृतेऽप्येकेऽपतितो ह्यात्मानमुद्ध-
रेत्संवत्सरं तप्तकच्छं समाचरेत् । कृत्वा पुनः शुचिरपो-
ऽभ्युपेयात् चिरैकार्द्रवासा गोष्ठे मौनी वीरासनमासीत
रात्रौ दिवा तिष्ठेत् युक्तोऽग्निकार्य्यपरः सावित्रीं
सवानुगां॥ जपेत् । स्वयमभ्युपगम्य कुशचीरवासा
मौञ्जी मेखली दण्डपवित्रपाणिर्हविष्यं वाशयेच्चरन्
भैक्ष्यमदुष्टं वाचो ब्रुवन्नश्रीयात् हादशरात्रं चोपवासी
ब्राह्मणतर्पणञ्च गवाङ्गिकमित्येवं व्यवहार्य्योऽन्यथा

* विषये इति क्वचित्पाठः । † गोमतीमिति शेष इति क्वचित् पठितम् ।

‡ विक्रय इति क्वचित्पाठः । § कृतवापनः इति क्वचित् पुस्तके पाठः । ॥ स च
बानुगामिति पाठान्तरम् ।

पतितः शिष्टैरसम्भाष्य इति विष्णुः । मांसलवणलाक्षा-
चारविक्रयी चान्द्रायणं कुर्यात्तच्च भूयश्चापनयेदिति ।
चतुर्विंशतिमते ।

सुरायाः विक्रयं कृत्वा चरेत्कीम्यचतुष्टयम् ।
लाक्षालवणमांसानां चरेच्चान्द्रायणं त्रयम् ॥
मध्वाज्यतैलसोमानां चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
पयःपायसपूपानां चरेच्चान्द्रायणत्रयम्* ॥
दध्नश्चेक्षुरसस्यैव गुडखण्डादिविक्रये ।
सर्वेषां स्नेहपक्वानां पराकन्तु समाचरेत् ॥
कदली नारिकेलञ्च नारङ्गबीजपूरकम् ।
एतेषां पादकच्छः स्याज्जम्बीरादेस्तथैव च ॥
कस्तूरिकादिगन्धानां विक्रये कच्छमाचरेत् ।
कर्पूरादेस्तदर्थं स्याद्दिनं हिङ्गादिविक्रये ॥
तिलानां विक्रयं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
धर्मार्थं कृमिजातांश्च यन्त्रार्थं विक्रयं नयेत् ॥
रक्तपीतादिवस्त्राणि कृष्णादीनि तथैव च ।
विक्रये ब्राह्मेतेषां गर्गस्य वचनं यथा ॥
गोविक्रयं नरः कृत्वा लाभार्थं धनमोहितः ।
प्राजापत्यं प्रकुर्वीत पूतानां द्विगुणं चरेत् ॥
खराश्वाश्वतरीणाञ्च वराहाणाञ्च विक्रये ।

* चान्द्रायणत्रयमिति कचित्पठितम् । † गजानामेन्द्रवं क्षृतमिति पाठान्तरम् ।

पराकं तत्र कुर्वीत सुतानां द्विगुणचरेत् ॥
 नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।
 द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः ॥
 चान्द्रायणं प्रकुर्वीत एकाहं वेदविक्रये ।
 अज्ञानान्तु पराकं स्यात् स्मृतीनां कृच्छमाचरेत् ॥
 इतिहासपुराणानां चरेत्सान्तपनं द्विजः ।
 रहस्यपञ्चरात्राणां कृच्छमेव समाचरेत् ॥

अज्ञादिविक्रये एकाह इत्यनुवर्तते । एवमन्यान्यपि गुरुलघु-
 वृद्धिप्रायश्चित्तान्यन्विथ कामाकामजातिगत्याद्यपेक्षया यो-
 ज्यानि ।

अथ परिवेदनपारिवित्ते च ।

तत्र वशिष्ठः ।

परिवित्तिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निर्विशेत्ताञ्चैवो-
 पयच्छेदिति ।

परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् । परिवित्तिसु तज्जग-
 यान् इत्यमरकोषे । असौ परिवित्तिर्ज्येष्ठस्तं परित्यज्य प्राजा-
 पत्यं चरित्वा निर्विशेत् उदहेत्कामित्याकाङ्क्षायामाह, ताञ्चै-
 वोपयच्छेदिति तामेव स्वेन पूर्वपरिणीतामेव ।

तथा ।

परिविदानः कच्छातिकच्छौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुन-
निर्विशेत् तामेवोपयच्छेत्तति ।

परिविदानः परिवेत्ता कनीयान् तस्मै ज्येष्ठाय स्वादां दत्त्वा
इयं त्वदीयेत्युपचारार्थमिव दत्त्वा ब्रह्मचार्याहृतं भैक्ष्यवन्निवेद्य
कच्छातिकच्छौ कृत्वा पुनस्तामेव तेनानुज्ञातामुद्वहेदित्यर्थः ।
एतच्च देशान्तरव्यवस्थितं ज्येष्ठे सति कृतविवाहे इति भ्रान्त्या
कनीयसि कृतविवाहे निर्गुणे वा ज्येष्ठे द्रष्टव्यं प्रायश्चित्तस्याव्य-
त्वात् । ज्येष्ठे गुणवति कनीयसः पित्राद्यनुज्ञामन्तरेण कामतः
करणे हारीताद्युक्तं द्रष्टव्यं ।

ज्येष्ठेऽनिर्विशे कनीयान् निर्विशमानः* परिवेत्ता परि-
वित्तिर्ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या परिदायी दाता परि-
यष्टा याजकः सर्वे ते पतिताः । संवत्सरं प्राजापत्येन
कच्छेण वा पावयेयुरिति ।

अत्रापि परिवेत्तादीनां सर्वेषां कामतः प्रवृत्तौ प्रत्येकं संवत्सरं
कच्छेण ते शुद्धेरन् अज्ञानतः प्रवृत्तौ तु याज्ञवल्क्योक्तगोवधव्रत-
चतुष्टयं जातिशक्त्यापेक्षया योजनीयम् । अत्रैव विशेषमाह
यमः ।

द्वौ कच्छौ परिवित्तेषु कन्यायाः कच्छमेव च ।

अतिकच्छश्चरेद्दाता होता चान्द्रायणश्चरेत् ॥ इति ।

ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुद्वहते तु या ।

* निर्विशन्निति यस्यान्तरं पठितम् ।

सा चाग्नेदिधिषूज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूः स्मृता ॥

अत्र प्रायश्चित्तमाह वशिष्ठः ।

अग्नेदिधिषूपतिः कच्छं द्वादशरात्रं चरित्वा निर्विशेत्
ताच्चैवोपच्छेत् दिधिषूपतिः कच्छं द्वादशरात्रं चरित्वा
निर्विशेत् ताच्चैवोपयच्छेत् दिधिषूपतिः कच्छाति-
कच्छौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निर्विशेदिति केचिन्नैवं
पठन्ति दिधिषूपतिः कच्छं चान्द्रायणं द्वादशरात्रं
चरित्वा निर्विशेत् ताच्चैवोपयच्छेत् अग्नेदिधिषूपतिः
कच्छातिकच्छाविति । एवञ्च प्रायश्चित्तविकल्पः ।

प्रथमपाठेऽयमर्थः । अग्नेदिधिषूपतिः कनिष्ठायाः पतिस्ताम्परि-
त्यज्य प्राजापत्यञ्चरित्वा निर्विशेत् उदहेत् । कामित्याकाङ्क्षायां
ताच्चैवेति तां स्वेन पूर्वपरिणीतां । दिधिषूपतिर्ज्येष्ठायाः
पतिः तां तथा कनिष्ठापतये तस्मै पूर्ववदत्त्वा कच्छातिकच्छौ
चरित्वा पुनः पूर्वपरिणीतामेव उदहेत् । द्वितीयपाठेऽय-
मर्थः । तस्मै दिधिषूपतये दत्त्वा पुनः सोढान्तामेवाग्नेदिधि-
षूपतिरुदहेत् । अत्रानुक्तस्थले कन्यायाः प्रौढाया अर्धं अप्रौढायाः
पाद इति विकल्पः । प्रायश्चित्तानन्तरं ज्येष्ठानुक्रमेणैव पूर्वव-
रायैव पूर्वदत्तां कन्यां दत्त्वा विवाहसंस्कारः कार्यः । यत्र
च सोदरकनिष्ठभ्रात्रा सोदरज्येष्ठकन्या प्रथमं विवाहिता ततो
ज्येष्ठभ्रात्रा कनीयसी विवाहिता अथवा ज्येष्ठभ्राता प्रथमं कनी-
यसी कनिष्ठेन पञ्चाज्येष्ठा तत्र परित्याग एव परिवित्ति-
परिवेत्तृकन्यादादयोजकानां द्वादशरात्रं शक्तुप्राशनं ब्राह्मण-

तर्पणञ्च तां पुनर्भुवमित्याचक्षते न भूयश्चैनामभिगच्छेदिति
 सुमन्तुस्मरणान्नाभिगच्छेत् न प्राप्नुयात् परित्यजेदिति यावत् ।
 अस्य वचनस्य विषयान्तरापेक्षया अयमेव विषयो ज्यायान् ।
 के च कनिष्ठः परिवेत्ता स्वादां कन्यां ज्येष्ठाय दद्यात् ज्येष्ठो-
 ऽपि कनिष्ठविवाहितामेवोदहेत् । एवमग्रेदिधिष्वादिष्वप्युक्त-
 व्युत्क्रमविवाहेन संस्कारस्थानिष्पन्नत्वादिति कथयन्ति तच्चिन्त्यं
 अत्यन्तलोकविद्विष्टत्वात् ।

अथ श्रुतकाध्यापनादेव* तत्र ब्राह्मीसुवर्चलां† पिबेदि-
 त्यनुवृत्तौ
 विष्णुः ।

श्रुतकाध्यापनं कृत्वा श्रुतकाध्यापितस्तथा ।

अनुयोगप्रदानेन चीन् पक्षान्नियतः पिबेत् ॥

अनुयोगः यशसे धनाय वा सम्यग्धीयानश्च त्वया न सम्य-
 गधीयते इत्याक्षेपः ।

तथाच स्मर्यते ।

दत्त्वानुयोगानभ्येतुः पतितात्मनुरब्रवीत् । इति ।

इदमपि प्रायश्चित्तं सामान्यगोवधप्रायश्चित्तैः श्रुत्याद्यपेक्षया
 विकल्पितम् ।

अथ महापातक तत्सम तदतिदिष्ट व्यतिरिक्त पारदार्ये
 ऋतुकाले कामकारेण जातिमात्रब्राह्मणीगमने वार्षिकं ब्रह्म-

* श्रुतकाध्यापनादेरिति पाठान्तरम् । † ब्रह्म सुवर्चलामिति पाठान्तरम् ।

हत्याप्रायश्चित्तम् । तथाच वार्षिकप्राक्ततब्रह्मचर्यानुवृत्तौ
गौतमः ।

उपपातके चैवमिति ऋतुकाले अग्निहोत्रसाधनत्वादि-
गुणयुक्तब्राह्मणीगमने वर्षद्वयं ब्रह्महत्याव्रतं तादृग्विध-
ओत्रियपत्नीगमने त्रैवार्षिकं यदाह

सएव ।

हे परदारे त्रीणि ओत्रियस्य द्रव्यलाभे चोत्सर्गो यथा-
स्थानं वा गमयेदिति ।

हे वर्षे तथा दत्तं द्रव्यमुत्सृष्टव्यं तदीयं द्रव्यं तत्र वा गमयितव्य-
मित्यर्थः । अथवा ओत्रियपत्न्यां गुणवत्यां वैश्यायां गमने
वार्षिकं तादृश्यामेव क्षत्रियायां द्विवार्षिकं तादृश्यामेव
ब्राह्मण्यां त्रैवार्षिकमिति कल्प्यम् ।

तथाच शङ्खः ।

वैश्यायामवकीर्णीं संवत्सरं ब्रह्मचर्यं त्रिषवणं वानु-
तिष्ठेत् क्षत्रियायां हे वर्षे त्रीणि ब्राह्मण्यां वैश्यावच्च
शूद्रायां ब्राह्मणपरिणीतायामिति ।

अत्र ब्रह्मचर्यं द्वादशवार्षिकव्रतं वैश्यवदित्यतिदेशात् पादोऽनं
वार्षिकं षाण्मासिकं वा कल्प्यं । एतच्च ब्राह्मणस्यैव एतद्विगव-
लम्बनेन क्षत्रियस्य क्षत्रियादिस्त्रीषु पूर्वोक्तगुणशालिनीषु गमने
क्रमेण द्विवार्षिकं त्रिवार्षिकं षाण्मासिकानि । एवं वैश्यस्य
वैश्याशूद्रागमने वार्षिकं षाण्मासिकं कल्प्यं । शूद्रस्य शूद्रपत्न्यां
परभार्यायां षाण्मासिकं ।

यद्वापस्तुस्वेनीकं ।

सवर्णाशामनन्यपूर्वायां सकृत् सन्निपाते पादः पतती-
त्युपदिगन्त्येवमभ्यासे पादः पादश्चतुर्थे सर्वमिति ।

एतच्चाग्निहोत्रादिसाधनत्वादिगुणशालिन्यां श्रीचित्रपद्मां
गमने वेदितव्यं । अनन्यपूर्वायामिति विशेषोपादानादेकत्रैव
गमनाभ्यासे द्वितीयवारादिगमनेऽनन्यपूर्वकत्वरूपप्रथमोपभो-
गाभावात् । नूतनान्यपूर्विकाभ्यास इव न प्रत्यभ्यासं पादपादा-
धिक्यमपि तु प्रतिगमनं पादपादन्यूनं करण्यं । एतदखिल-
मपि कामकारे । अकामकारे तु पूर्वाक्तविषयेषु पूर्वाक्तप्राय-
श्चित्तान्येवार्हतया योज्यानि । अष्टतुकाले कामतो जाति-
मात्रब्राह्मण्यमव्यभिचारिण्यां गमने मनूक्तं त्रैमासिकं, तथा
चत्रियागमने मनूक्तमेव द्वैमासिकं । तथा वैश्यागमने
चान्द्रायणम् । एवं वैश्यस्य शूद्रागमने चान्द्रायणं मासिक-
यावकव्रतं एतच्च ब्राह्मणस्य । चत्रियस्य चत्रियादिस्त्री-
गमने द्वैमासिकं चान्द्रायणं मासिकयावकव्रतं वैश्यागमने
त्रैमासिकं चान्द्रायणं मासिकयावकव्रतञ्च क्रमेणैवं वैश्यस्य
वैश्याशूद्रागमने चान्द्रायणं मासिकयावकव्रतञ्च । शूद्रस्य
शूद्रागमने मासिकयावकव्रतञ्च । कामतस्तु ब्राह्मणस्य
ब्राह्मणादिविजातिस्त्रीगमने क्रमेण याज्ञवल्करीकं वृषभैका-
दशगोदानं मासं पञ्चगव्याशनं मासं प्राजापत्याचरणं च

* वैश्याशूद्रीरिति पाठान्तरम् । † शूद्रीति पाठान्तरम् ।

द्रष्टव्यं । क्षत्रियस्य क्षत्रियादिद्विजातिस्त्रीगमने क्रमेण मासं
पञ्चगव्याशनं मासं प्राजापत्यं* । वैश्यस्य वैश्यागमने प्राजा-
पत्यम् । शूद्रागमने तु
संवर्त्तः ।

शूद्रान्तु ब्राह्मणो गत्वा मासं मासार्द्धमेव वा ।

गोमूत्रयावकाहारस्तिष्ठेत् पापविमोक्षकः ॥ इति ।

कामतोमासं अकामतोऽर्द्धं क्षत्रियादीनामपि शूद्रागमने
पूर्वोक्तं मासार्द्धमेव ।

यत्तु स्मृत्यन्तरम् ।

ब्राह्मणश्चेदप्रेक्षापूर्वकं ब्राह्मणदारानभिगच्छेत् निवृत्त-
धर्मकर्मणः कच्छः अनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकच्छ इति ।
तद्ब्राह्मणपत्न्यां शूद्रायामप्रेक्षापूर्वकमबुद्धिपूर्वकं । निवृत्तधर्म-
कर्मणो दुष्टाचारस्य द्विस्त्रिव्यभिचारितब्राह्मणस्त्रीविषयश्च
कामकारे तु द्विगुणं एतच्च सकृद्गमने वारचतुष्टयं व्यभिचरि-
तायामकामतो गमने शङ्कीकृतं द्रष्टव्यं ।

शूद्रायां सचेलस्नात उदकुम्भं दद्यात् ब्राह्मणाय वैश्यायां
चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयेत् । क्षत्रियायां
त्रिरात्रिपोषितो यवाढकं दद्यात् । ब्राह्मण्यां त्रह-
सुपोष्य घृतपात्रं दद्यादिति ।

चतुर्थे स्त्रैरिणी प्रीक्ता पञ्चके† बन्धकी मता ।

* प्राजापत्याचरणमिति पाठान्तरम् । † पञ्चमे इति पाठान्तरम् ।

इति स्मरणात् चतुर्थे व्यभिचारे जाते स्वरिणीत्युच्यते ।
षट्त्रिंशन्मते ।

ब्राह्मणीं बन्धकीं गत्वा कुञ्चिन्दद्या*हिजातये ।

राजन्यान्तु धनुर्दद्याद्द्विष्यां गत्वा तु चेलकम् ॥

अष्टमुष्टिर्भवेत्कुञ्चिः ।

अत्रैव यमः ।

ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गत्वा द्विजे दद्यान्मृगाजिनम् ।

क्षत्रियायां धनुर्दद्याद्द्विष्यायामायसीं शिलां ॥

शूद्रां गतेन विप्रेण उदकुम्भः प्रदीयते ।

चिरात्रोपोषितः† स्रात्वा दद्यात्सम्भार्जनीं तथा ॥

अत्र शक्तविषये चिरात्रोपवाससहितानि मृगाजिनादिदानानि ।

अत्राशक्तस्य ।

दिवसोपोषितो वा स्याद्दद्याद्दिप्राय भोजनम् ।

इति षट्त्रिंशन्मतोक्तोपवाससहितानि दानानि । अत्राप्यश-

क्तस्य दानमात्रमिति व्यवस्था । एतच्च गर्भानुत्पत्तौ तदुत्पत्तौ

तु द्विगुणम् ।

तथाचोशना ।

गमने तु व्रतं यत्तु गर्भे तद्विगुणं भवेत् । इति ।

शूद्रां गर्भाधाने चतुर्विंशतिमते । हवष्यामभिजातसु त्रीणि

वर्षाणि चतुर्थकालसमये नक्तं भुञ्जीत इति ।

* किञ्चिद्दद्यादिति पाठान्तरम् । † चिरात्रोपोषित इति पाठान्तरम् ।

वृषल्याञ्चनितापत्यो वृषल्यामभिजानतः ।

वृषली शूद्रा स्वभार्याभान्या प्रातिलौम्येन गच्छतः शूद्रादेः
प्रचेतसोक्तं द्रष्टव्यम् ।

शूद्रस्य ब्राह्मणीं मोहाद्गच्छतः शुद्धिमिच्छतः ।

पूर्णमेतत् व्रतं* ज्ञेयं माता यस्माद्धि तस्य सा ॥

पादहान्यान्यवर्णासु गच्छेत सार्ववर्णिकम्† । इति ।

कामतसु वधः ।

प्रातिलौम्ये वधः पुंसां नार्याः कर्णादिकर्त्तनम् ।

इति स्मरणात् । महापातकप्रकरणे तु शूद्रमग्नी प्राशेदि-
त्यादिवशिष्ठवचनं दर्शितं स्मरणीयमिति । अत्यन्तव्यभिचा-
रिणीब्राह्मणीगमने संवर्त्तीकम् ।

कथञ्चिद्ब्राह्मणीं गच्छेत् क्षत्रियो वैश्यएव वा ।

कच्छं सान्तपनं वा स्यात् प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥

शूद्रसु ब्राह्मणीं गच्छेत् कथञ्चित्काममोहितः ।

गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुद्ध्यति ॥ इति ।

स्त्रीणामप्यनुलोमव्याये तु पुरुषस्य तु यत्रायश्चित्तं तत्तदेव
सम्पूर्णं प्रायश्चित्तं योजनीयम् ।

मनुः ।

यत्पुंसः परदारिषु तच्चैनाच्चारयेद्भतम् । इति ।

* द्वादशवर्षिकव्रतं । † अन्यवर्णासु ब्राह्मणीभिन्नक्षत्रियादिषु चेद्गच्छेत् तदा
सार्ववर्णिकं सर्ववर्णवधीकं प्रायश्चित्तं पादहान्या शूद्रेण कर्त्तव्यं क्षत्रियागमने पादीनं
वैश्यागमने अर्द्धं शूद्रागमने पादं ।

अत्र

प्रायश्चित्ताहमहन्ति स्त्रियारोगिण एव च ।
इति न प्रवर्तते ।

यत्पुंसः परदारेषु सामान्येषु व्रतं स्मृतम् ।
व्यभिचारात् भर्तुः स्त्री तदशेषं समाचरेत् ॥
इति ब्रह्मसूत्रस्मरणात् । समानेषु सर्वर्णेषु एतदुक्तृष्टस्याप्युप-
लक्षणं । बलात्सवर्णीकृष्टोपभुक्तायाः संवर्तीकृतम् ।
बलात्प्रमथ्य भुक्ता चेत् दह्यमानेन चेतसा ।
प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात्तस्यास्तत्पावनं महत्* ॥
तत्राशक्तौ ऋष्यशृङ्गोक्तम् ।

बलेन कामिता नारी सर्वर्णेन कथञ्चन ।
प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं वै तस्याः शुद्धार्थमेव च† ॥ इति ।
प्रातिलोम्यव्यवाये तु स्त्रीणां पृथक् प्रायश्चित्तं, तत्र महापातक-
प्रकरणे वगिष्ठोक्तं दर्शितं । संवर्त्तेन प्रायश्चित्तान्तरमभिहितम् ।
ब्राह्मण्यकामाहच्छेत् चत्रियं वैश्यमेव वा ।
गोमूत्रयावकैर्मासात्तदर्द्धाच्च विशुद्ध्यति ॥ इति ।
कामतोद्दिगुणम् ।

षट्त्रिंशन्मते ।

ब्राह्मणी चत्रियवैश्ययोः सेवायामतिकृच्छं कृच्छाति-
कृच्छौ चरेत् चत्रिययोषित् ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां

* परमिति पाठान्तरम् । † आदिशेदिति पाठान्तरम् ।

कच्छादं कच्छादं प्राजापत्यं अतिकच्छं वैश्या-
शूद्रयोः शूद्रसेवायां प्राजापत्यं ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवा-
यान्वहोरात्रं त्रिरात्रं कच्छादमिति ।

बृहस्पतेताः ।

विप्रा शूद्रेण संयुक्ता न चेतस्मात्प्रसूयते ।
प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः कच्छचान्द्रायणत्रयम् ॥
चान्द्रायणे द्वे कच्छश्च विप्राया वैश्यसङ्गमे ।
कच्छचान्द्रायणे स्यातां तस्याः क्षत्रियसङ्गमे ॥
क्षत्रिया शूद्रसम्पर्के कच्छं चान्द्रायणद्वयम् ।
चान्द्रायणं सकच्छन्तु चरेद्वैश्येन सङ्गता ॥
शूद्रं गत्वा चरेद्वैश्या कच्छं चान्द्रायणोत्तरम् ।
आतुलोभ्येन कुर्वीत कच्छं पादावरोपितं ॥ इति ।

गर्भधारणे तु चतुर्विंशतिमते ।

विप्रगर्भे पराकः स्यात् क्षत्रियस्य तथैन्दवम् ।
ऐन्दवश्च पराकश्च वैश्यस्याकामकारतः ॥
शूद्रगर्भे भवेत् त्यागश्चाण्डालो जायते यतः ।
गर्भश्चावे ऋतुदोषैश्चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥

इति कामकारे तु द्विगुणं । गर्भश्चावे चान्द्रायणत्रयं शूद्रगर्भ-
श्चाव एव यदा तु शूद्रगर्भप्रसवस्तदा प्रायश्चित्ताभाव एव ।

तथाच वशिष्ठः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः शूद्रेण सङ्गताः* ।

अप्रसूता* विशुद्धान्ति प्रायश्चित्तेन नेतरा ॥ इति ।
 यदा संशुद्धगर्भे व्यभिचरति तदा प्रसवोत्तरकालं प्रायश्चित्तम् ।
 अन्तर्वत्नी तु या नारी समेनाक्रम्य कामिता ।
 प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा यावन्नर्भो विनिःसृतः ॥
 जाते गर्भे व्रतं पश्चात्कुर्यात्सासन्तु यावकम् ।
 न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यश्च यथाविधि ॥
 इति स्मरणात् । आक्रम्य वलात् इच्छया पूर्वञ्चेद्यदुक्तं तत्-
 द्विगुणं । यदा तु प्रायश्चित्तं न विकीर्षति दर्पादिना तदा
 नार्थ्याः कर्णादिकर्त्तनमित्यङ्गच्छेदः । अन्यजगमने तु स्त्रीणां
 प्रायश्चित्तविशेषः ।

स्मृत्यन्तरे ।

रजकान्त्यजगैलूपवेणुचर्मोपजीविनः ।
 ब्राह्मण्यितान् यदा गच्छेदकामादैन्दवत्रयम् ॥
 चाण्डालं पुक्कशं स्नेच्छं श्वपाकं पतितं तथा ।
 ब्राह्मण्यकामतो गत्वा चान्द्रायणचतुष्टयम् ॥
 कामतो द्विगुणं कार्यं अकामतः प्रायश्चित्तान्तरमपि स्मर्यते ।
 चाण्डालेन तु संयोगं यदि गच्छेत्कथञ्चन ।
 सशिखं वपनं कुर्याद्भुञ्जीत यावकोदनम् ॥
 त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् ।
 आत्मना संमतिं कूपे गोमयीदककईमे ॥

* अप्रजज्ञा इति पाठान्तरम् ।

तत्र स्थित्वा निराहारा सा त्रिरात्रं ततः क्षिपेत् ।
 शङ्खपुष्पीं लतां मूलं पत्रं वा कुसुमं फलम् ॥
 क्षीरं सुवर्णसंमिश्रं काथयित्वा ततः पिबेत् ।
 एकभक्तं चरेत्पश्चाद्यावत्पुष्पवती भवेत् ॥
 वह्निस्तावच्च निवसेत् यावच्चरति तद्व्रतम् ।
 प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णं कुर्याद्वाह्मणभोजनम् ।
 गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् स तु* स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

एतच्चाकामतः सकृद्भजने कामतः सकृद्भजने तु

ऋथशृङ्गः ।

संपृक्ता स्यात्तथान्यैर्या सा कच्छादं समाचरेत् ।
 अन्तर्व्वत्री तु युवतिः संपृक्ता चान्ययोनिना ॥
 प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्भो न निःसृतः ।
 न प्रचारं गृहे कुर्यान्न चाङ्गेषु प्रसाधनम् ॥
 न शयीत समं भर्त्रा न वा भुञ्जीत बान्धवैः ।
 प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधिं कच्छादिकं चरेत् ।
 हिरण्यमथवा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥ इति ।

कामतोऽन्यजसंसर्गाभ्यासे

उशना ।

अन्यजेन तु सम्पर्के भोजने मैथुने कृते ।
 प्रविशेत् स† प्रदीप्तेऽग्नौ सृत्युनासौ‡ विशुद्ध्यति॥इति॥

* शुद्धेदिति पाठान्तरम् । † समिति पाठान्तरम् । ‡ सेति पाठान्तरम् ।

यदा तु प्रायश्चित्तं न करोति दर्पादिना तदा पुंलिङ्गेनाङ्गनीया
वध्या च अतएव

पराशरः ।

हीनवर्णीपभुक्ता या साङ्गताः वध्याथवा भवेदिति ।
वधोऽत्र नासिकादिकर्त्तनमित्यपराकं । पुरुषस्यान्त्यजागमने
बृहत्संवर्त्तः ।

रजकव्याधशैलूपवेणुचर्म्मापजीविनः ।

एतासु ब्राह्मणी गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥

आपस्तम्बोऽपि ।

स्नेच्छीं नटीं चर्म्माकारीं रजकीं वरुडीन्तथा ।

एतासु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥

रजकचर्म्माकारश्च नटी वरुड एव च ।

कैवर्त्तमेदभिन्नाश्च सप्तैते त्वन्त्यजाः स्मृताः ॥ इति ।

चाण्डाल्यादिगमने गुरुतरप्रायश्चित्तत्वात् गुरुतत्त्वप्रकरणे
प्रसङ्गादर्शितम् ।

उग्रना ।

बह्वनामेकधर्म्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषां तद्वेत्कार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥

यत्र पुकसादिगमने यत्प्रायश्चित्तविशेषो नाम्नातः तत्र चाण्डा-
ल्यादिगमने यत्प्रायश्चित्तं तदेव कर्त्तव्यं । रजक्यादिगमने

यत्रायश्चित्तं तदेव सदृशीष्वपि कर्त्तव्यमित्यर्थः । पूर्वोक्तं
चान्द्रायणद्वयं ब्राह्मणस्य कामतो रजक्यादिगमने चत्रियादी-
नान्तु पादपादोनं कल्पनीयम् । अकामतस्तु ब्राह्मणस्य
संवर्त्तीकृतम् ।

रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनाम् ।

स्त्रियो विप्रो यदा गच्छेत्कच्छं चान्द्रायणं चरेत् । इति ।

अत्राप्यशक्तस्य आपस्तम्बः ।

अकामतः स्त्रियो गत्वा पराकव्रतमाचरेत् । इति ।

रेतःसेकादर्व्याक् निवृत्तौ तु शातातपोक्तम् ।

कैवर्त्ती रजकीञ्चैव वेणुचर्मोपजीविनीम् ।

प्रजापत्यविधानेन कच्छेणैकेन शुद्ध्यति ॥ इति ।

कापालिकीकैवर्त्यादिषु ज्ञानादज्ञानाच्चाभ्यासे

उभयसोक्तम् ।

कापालिकान्नभोक्तृणां तन्नारीगामिणां तथा ।

ज्ञानात्कच्छाब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम् ॥ इति ।

अज्ञानाच्चाण्डाल्यादिगर्भाधाने द्वादशवार्षिकं तेनैवीकृतं द्रष्टव्यम् ।

चाण्डाल्यादिगर्भमारोप्य गुरुतल्पव्रतं कुर्यात्* ।

चाण्डाल्यां गर्भमाधाय गुरुतल्पव्रतं चरेत् ।

ज्ञानाद्वापस्तम्बोक्तम् ।

अन्यजायां प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ।

* चरेदिति पाठान्तरम् ।

निर्वासनं कृताङ्गस्य तस्य कार्यमसंशयम् ॥ इति ।
 एवमन्यान्यपि च वचनानि विषयविशेषेषु योज्यानि ।
 पारदार्यप्रसङ्गादन्यदपि किञ्चिदुच्यते ।

याज्ञवल्काः ।

अनियुक्तो भ्रातृजायां गच्छंश्चान्द्रायणं चरेत् ।
 घृताभ्यक्तादिनियोगप्रकारमन्तरेण भ्रातृज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा
 जायां गच्छन्नित्यर्थः । एतच्च सक्तदकामकारविषयम् ।

कामकारे तु शङ्कोक्तम् ।

परिवित्तिः परिवित्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्षश्चरेत्
 ज्येष्ठभार्यामनियुक्तो गच्छंस्तदेव कनिष्ठभार्याञ्चेति ।
 अकामतः सक्तत् स्वभार्यायामपि रजस्वलायां गमने याज्ञ-
 वल्कोक्तम् ।

त्रिरात्रान्ते घृतं प्राश्य गत्वोदक्यां विशुद्ध्यति । इति ।
 त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रोपवासान्ते ।

अकामतोऽभ्यासे कामतः सक्तद्रमने च श्रातातपोक्तम् ।

रजस्वलागमने सप्तरात्रमिति ।

कामतोऽभ्यासे वृहत्संवर्त्तीकृतम् ।

रजस्वलान्तु यो गच्छेद्ब्रिभिणीं पतितां तथा ।

तस्य पापविशुद्ध्यर्थमतिकच्छं विशोधनम् ॥ इति ।

कामतोऽत्यन्ताभ्यासे शङ्कोक्तं चैवार्षिकम् ।

पादसु शूद्रहत्यायामुदक्यागमने तथा ॥ इति ।

रजस्वलासु परदारेषु गमने रजस्वलागमनप्रायश्चित्तं पारदार्य-

निमित्तञ्च प्रायश्चित्तञ्च भवति । रजस्वलागमनप्रायश्चित्त-
प्रसङ्गात् रजस्वलानामन्योऽन्यस्पर्शे प्रायश्चित्तमुच्यते ।

बृहद्वशिष्ठः ।

सृष्टे रजस्वलेऽन्योऽन्यं सगोत्रे त्वेकभर्तृके ।

कामादकामतोवापि सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति ॥

सवर्णाऽसपत्नीविषये तु

मार्कण्डेयः ।

उदक्या तु सवर्णा या सृष्टा चेत्स्यादुदक्यया ।

तस्मिन्नेवाहनि स्नाता शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥ इति ।

एतच्चाकामतः । कामतस्तु

कश्यपः ।

रजस्वला तु संसृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।

एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

एवं क्षत्रियादीनामपि एतव्यायश्चित्तं चतुर्थेऽहनि स्नाना-
नन्तरं कर्त्तव्यम् । तथाचाग्रे वक्ष्यते । यत्तु चतुर्थेऽहनि अशुद्धि-
विषयं तद्वैविकपैतृककर्मपरम् ।

बृहद्वशिष्ठः ।

सृष्ट्वा रजस्वलान्योऽन्यं ब्राह्मणी शूद्रयापि च ।

क्षत्र्येण शुद्ध्यति पूर्वा* शूद्री दानेन शुद्ध्यति ॥

दानेन पादक्षच्छप्रत्याम्नायभूतनिष्कचतुर्थांशदानेन ।

* क्षत्र्येण प्राजापत्येन पूर्वा ब्राह्मणी ।

तथा ।

सृष्टा रजस्वलान्योऽन्यं ब्राह्मणी वैश्यजापि च ।

पादहीनं चरेत्पूर्वा कच्छपादं तथोत्तरा* ॥

सृष्टा रजस्वलान्योऽन्यं क्षत्रिया शूद्रजापि च ।

त्रिरात्राच्छुध्यते पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ॥

सृष्टा रजस्वलान्योऽन्यं क्षत्रिया वैश्यजापि च ।

उपवासैस्त्रिभिः पूर्वा अहोरात्रेण चोत्तरा ॥

सृष्टा रजस्वलान्योऽन्यं वैश्या शूद्री तथैव च ।

शुद्धेऽदिनद्वयात्पूर्वा दिनेनैकेन चोत्तरा ।

वर्णानां कामतः स्पर्शे शुद्धिरेवा सनातनी ॥

अकामतो वृहद्विष्णूक्तं द्रष्टव्यं ।

रजस्वलां हीनवर्णां रजस्वला सृष्टा न तावदग्नीयात्

यावत् शुद्धा स्यात् सवर्णामसवर्णां वा सृष्टा ज्ञात्वा

शुद्ध्यतीति ।

वृहद्वशिष्ठः ।

पतितान्यश्वपाकेन संसृष्टा चेद्रजस्वला ।

तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

उपवासेन रजोदोषदिनानि† व्यतिक्रम्य नीत्वेत्यर्थः । एवं

सर्वत्रापि दिनव्यतिक्रमो यत्र प्रायश्चित्तमाप्नातं, तथा

प्रथमेऽङ्गि त्रिरात्रं स्याद्वितीये द्वाहएव तु ।

* उत्तरा च तद्वन्त इति पाठान्तरमिति । † रजोदोषदिनानि दुष्टरजोदिनानि प्रथम द्वितीय तृतीय दिनानि इति यावत् ।

अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि परतो नक्तमाचरेत् ॥

शूद्रयोच्छिष्टया स्पृष्टा शुना च द्वाहमाचरेत् ।

एतत्कामतः स्पर्शेऽकामतो बौधायनोक्तम् ।

रजस्वला तु संस्पृष्टा चाण्डालान्यश्ववायसैः ।

तावत्तिष्ठेन्निराहारा यावत्कालेन शुद्ध्यति ॥ इति

रजोदर्शननिमित्तन्निरात्ररूपकालेनेत्यर्थः । अत्राशक्तायास्तेनै-
वोक्तं ग्राह्यं ।

रजस्वला तु संस्पृष्टा ग्रामकुक्कुटशूकरैः ।

श्वभिः स्नात्वा क्षिपेत्तावद्यावच्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥ इति ।

तथा ।

रजस्वला तु भुञ्जाना स्नान्यजादीन् स्पृशेद्यदि ।

गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेणैव शुद्ध्यति ॥ इति ।

अशक्ती काञ्चनं दद्याद्विप्रेभ्यो वापि भोजनम् ।

उच्छिष्टायाः परस्परस्पर्शने

अत्रिः ।

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला ।

कच्छेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानैरुपोषिता ॥ इति ।

पूर्वा उत्कृष्टा ।

मार्कण्डेयः ।

द्विजान् कथञ्चिदुच्छिष्टाग्रजः स्त्री यदि संस्पृशेत् ।

स्त्रावोच्छिष्टे त्वहोरात्रमूर्धोच्छिष्टे त्राहं क्षिपेत् ॥

स्त्रावोच्छिष्टं मूत्रपुरीषादिना ।

तथाच ।

मृतसूतकसम्पर्कं ऋतुं दृष्ट्वा कथं भवेत् ।

नास्नानकालमग्नीयाहुक्ता चान्द्रायणक्षरेत् ॥

आस्नानकालं चतुर्थदिनपर्यन्तम् ।

मनुः ।

अप्रायत्ते समुत्पन्ने मलवद्वाससी यदि ।

अभिषेके तु भुक्तिः स्याद्दिनत्रयमभोजनम् ॥

अप्रायत्ते सूतकाद्यशौचे मलवत् वाससी रजस्वला अभिषेके
भुक्तिः सद्यः स्नानेन भोजनं । एतच्च बालापत्याविषयं
अशक्ताविषयं वा । अवालापत्यायास्तु दिनत्रयं भोजनाभावः ।
दिनत्रयमित्यवशिष्टकालोपलक्षणं दर्शितं । स्नानप्रकारस्वा-
ङ्गिके नैमित्तिकस्नानेऽभिहितः । परिवित्तिप्रायश्चित्तानि परि-
वेदनप्रकरणेऽभिहितानि । वार्धुष्यलवणक्रिययास्तु मनुयोगी-
श्वरोक्तगोवधप्रायश्चित्तानि जातिशक्त्याद्यपेक्षया याज्यानि ।

अथ स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधे ।

अत्र कर्मसाधनत्वादिगुणशालिन्यभिवर्तितब्राह्मण्यादि-
स्त्रीवधे हारीतोक्तं द्रष्टव्यम् ।

षड्वर्षाणि राजन्ये प्राक्तनं ब्रह्मचर्यं त्रीणि वैश्ये अर्धं
शूद्रे क्षत्रियवद्ब्राह्मणीषु वैश्यवत् क्षत्रियायां शूद्रवच्च
वैश्यायां शूद्रां हत्वा नवमासानिति ।

प्राक्तं ब्रह्मचर्यं ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं । एतच्च कामतोवधे ।
अकामतस्त्वर्थं । ईषद्भिचारादिदोषदुष्टब्राह्मण्यादिवधे प्रचेत-
सीक्तं ।

अनृतुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कृच्छ्राब्दं षण्मासान् वा ।
क्षत्रियां हत्वा षण्मासान्मासत्रयं वा । वैश्यां हत्वा
मासत्रयं सार्द्धमासं वा । शूद्रां हत्वा सार्द्धमासं मासार्द्धं
द्वाविंशत्यहानि चेति ।

अत्र सर्वविकल्पेषु पूर्वः पूर्वः पक्षः कामकारविषयः । उत्तर
उत्तरोऽकामकारविषयः । प्रातिलोम्येन क्षत्रियादिभिर्भ्यभि-
चारितानां ब्राह्मण्यादीनां वधे मनुयान्नवल्कलोक्तगोवध-
प्रायश्चित्तानि शक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि । अन्यजातिप्रसूतानां
ब्राह्मण्यादीनां कामतोवधे ब्रह्मगर्भोक्तं ।

प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासा वधे स्मृताः ।

अन्तरप्रभवाणाञ्च सूतानाञ्च चतुर्दिषट् ॥ इति ।

अस्यार्थः । प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां वधे चतुर्दिषण्मासाः
स्मृताः । अन्तरप्रभवाणाञ्च सूतादीनाञ्च वधे तथैव प्रसूतादि-
वधविषया व्यवस्थोत्तरत्र वक्ष्यते । ब्राह्मणीहनने षण्मासाः
क्षत्रियाहनने चत्वारः वैश्याया द्वाविति । शूद्रायाहनने मा-
सिकत्रयं कल्पं । अकामतः पूर्वोक्तविषये यान्नवल्कलोक्तं ।

दुर्वृत्तब्रह्मनृपविट्शूद्रयोषाः प्रमाप्य तु ।

इतिभ्येनूर्वस्तमविं क्रमाद्दद्याद्विशुद्धये ॥ इति ।

इतिश्चस्मैमयं जलभाण्डं, वस्तुश्यागः, अविर्मेघः इदञ्चात्यन्त-

दरिद्रस्य तपस्यसमर्थस्य एतद्विपरीतस्य तु शक्त्याद्यपेक्षया
दोषापेक्षया च दानतपसी कल्पे वैश्याहनने किञ्चिद्देयं वैशि-
केन किञ्चिदिति गौतमस्मरणात् ।

अष्टमुष्टिर्भवेत्किञ्चिदन्नं वा स्वल्पकं जलम् ।

वैश्यां हत्वा जलं स्पृशेत् ॥

इत्यङ्गिरःस्मरणात् । निर्धनस्य मरुभूमिस्थितस्य अष्टमुष्टिदानं
जलदानं वा इतरस्य किञ्चिदधिकं कल्पनम् । एवमन्यान्यपि
विषयविशेषेषु योज्यानि ।

अथ क्षत्रियादिवधे ।

अत्र कामतो जातिमात्रक्षत्रियादिवधे याज्ञवल्क्यगोतं ।

वृषभैकसहस्रं गा दद्यात्क्षत्रवधे पुमान् ।

ब्रह्महत्याव्रतं वापि वत्सरत्रितयञ्चरेत् ॥

वैश्यहार्द्धं चरेदेतद्दद्याच्चैव शतं गवाम् ।

पश्मासान् शूद्रहाप्येतद्देनूर्दद्याद्दशाय वा ॥

एकवृषभाधिकगोसहस्रदानं वा चार्द्धं व्रतञ्च क्षत्रवधे अत्यन्त-
धनाव्यस्य हन्तुर्वृषभैकसहस्रदानं इतरस्य चार्द्धं । एवं वैश्य-
हननेऽपि व्यवस्था । एतद्ब्रह्महत्याव्रतं धेनूरचिरं प्रसूतावत्ता ।

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।

वृषभैकासहस्रागादद्यात् शुद्धार्थमात्मनः ।

चार्द्धं चरेद्धानियतो जटी ब्रह्महनि व्रतम् ॥

अकामत ईषदत्तस्थविट्शूद्रवधे ।

मनुः ।

वैश्योऽष्टमांशो वृत्तस्थोऽशूद्रे त्रियोऽस्तु षोडश । इति ।
द्वादशवार्षिकापेक्षयाष्टमांशः सार्द्धं वर्षं षोडशांशोनवमासाः ।
एतद्दिगवलम्बनेन सार्द्धवर्षचतुष्टयमीषहत्तस्थक्षत्रियहनने कल्प्यं ।
वृत्तस्थस्वरूपञ्च स्मृत्यन्तरे दर्शितम् ।

गुरुपूजा घृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः ।

प्रवर्त्तनं हितानाञ्च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते ॥

कामतस्तु जातिमात्रक्षत्रियादिवधे वृद्धहारीतीकृतं ।

ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा षड्वर्षाणि व्रतञ्चरेत् ।

वैश्यं हत्वा चरेदेकं व्रतं त्रैवार्षिकं द्विजः ॥

शूद्रं हत्वा चरेद्वर्षं वृषभैकादशाञ्च गाः । इति ।

कामतः श्रोत्रियक्षत्रियादिवधेऽपि

स एव ।

तुरीयीनं क्षत्रियस्य वधे ब्रह्महणि व्रतम् ।

अर्द्धं वैश्यवधे कुर्यात्तुरीयं वृषलस्य च ॥ इति ।

यत्तु वशिष्ठः । ब्राह्मणो राजन्यं हत्वाष्टौ वर्षाणि व्रतञ्चरेदिति ।

तत्किञ्चिद्भूतगुणहनने नववार्षिकासमर्थस्य वा । एतत्तु क्षत्रि-

यादिहन्तुर्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादिहन्तृणां क्षत्रियादीनां पाद-

पादहान्या कल्पनीयं । एवमुत्तरत्रापि । अकामतः श्रोत्रिय-

* वैश्ये इति पाठान्तरम् ।

† वृत्तस्थे इति पाठान्तरम् ।

यागस्य च त्रियादिवधे गीतमोक्तदानतपसोः समुच्चयः । ब्राह्म-
णस्य राजन्यवधे पाङ्ग्वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं वृषभैकसहस्राद्य
गा दद्यात् । वैश्यवधे त्रैवार्षिकं वृषभैकशताद्य गा दद्यात् ।
शूद्रवधे सांवत्सरिकं वृषभैकादशाद्य गा दद्यादिति । शूद्रस्य
ओत्रियत्वं द्विजशुश्रूषा पञ्चमहायज्ञमन्त्रपाठश्च । यागस्यत्वं
पञ्चमहायज्ञादिकरणं । अत्रैव किञ्चिन्नूतनगुणस्य च त्रियस्य
वधे गुणाधिकयोर्वैश्यशूद्रयोश्च वधे शङ्कीकृतं पूर्ववदमतिपूर्व-
क्षतुर्षु वर्णेषु प्रमाप्य द्वादश षट् त्रीन् संवत्सरश्च व्रतान्यादिशेत्
तेषामन्ते गोसहस्रं ततोऽर्धं चर्द्धं तस्यार्धं दद्यात् सर्वेषा-
मानुपूर्वगणेति । मूर्धावसिक्तादिहनने तु ब्राह्मणापेक्षया
न्यूनं च त्रियापेक्षया अधिकं इत्येवंप्रकारेण कल्पनीयं । मूर्धा-
वसिक्तादिस्वरूपश्च याज्ञवल्क्येन दर्शितम् ।

विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि च त्रियायां विप्रः स्त्रियाम् ।

अश्वठः शूद्रां निषादी जातः पारसवोऽपि च ॥

वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्यान्माहिष्योऽथौ सुतौ स्मृतौ ।

वैश्यात्तु करणः शूद्रां विन्नास्त्रेष विधिः स्मृतः ॥ इति ।

विन्नासु विवाहितासु ।

अथ वधप्रायश्चित्तप्रसङ्गात्पतिलोमवधप्रायश्चित्तम् ।

तत्र कामतः सूतादिवधे शङ्कः ।

सर्वेषामवक्तृष्टानां वधे प्रत्येकं चान्द्रायणमिति ।

अत्र यद्यपि प्रत्येकं चान्द्रायणमिति सामान्येनाभिहितं तथापि
सूतापेक्षया वैदेहकादीनां न्यूनत्वात्पादोनादि चान्द्रायणं कल्पं ।

अतएव निबन्धान्तरेषु सूतवधे सम्पूर्णं चान्द्रायणं वैदेहकस्य वधे पादीनं । चाण्डालवधे अर्धं मागधस्य वधे पादीनं । चत्तरि पादद्वयं । आयोगवधेऽप्यर्धपादमित्युक्तम् । अकामतो वधेऽप्यङ्गिरसोक्तम् ।

सर्वान्यजानां गमने भोजने सम्प्रमापणे ।

पराकेण विशुद्धिः स्यादित्याङ्गिरसभाषितम् ॥ इति ।

अत्रापि सूतादिषु पूर्ववदेव व्यवस्था । आवृत्त्या सूतादिवधे ब्रह्मगर्भोक्तम् ।

अन्तरप्रभवाणाञ्च सूतादीनाञ्चतुर्दिषट् । इति ।

अत्र मास इत्यनुवर्तते । आवृत्त्या सूतस्य वधे षण्मासाः । वैदेहकस्य वधे चत्वारः चाण्डालवधे मागधवधे चत्वारः चत्तरि मासद्वयं आयोगवधेऽपि मासद्वयमेव ।

सूतादिस्वरूपमाह याज्ञवल्करः ।

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा ।

शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

क्षत्रिया मागधं वैश्यात् शूद्रात् क्षत्तारमेव च ।

शूद्रादायोगवो वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥

माहिष्येण करणान्तु रथकारः प्रजायते ।

असत्सन्तश्च* विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः ॥

निन्दितार्थोपजीवने मनुयोगीश्वराद्युक्तोपपातकसामान्यप्राय-

* असत्सन्तस्तु इति मितान्तर्या पाठः ।

धित्तानि जातिगुणव्यपेक्षया योज्यानि । तथा नास्तिक्ये च
योजनप्रकारः । अत्यन्ताभिनिवेशेन बहुकालं नास्तिक्या-
भ्यासेन गृहीतं ।

नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्या-
भिशंसी इत्येते पञ्च संवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्ष्यश्चरैर्युरिति ।
अस्मिन्नेव विषये हारीतोक्तमपि । तच्च स्मृत्यन्तरतोऽवगन्तव्यं ।
अभ्यासे तूपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि । सकलकरणे तु
वशिष्टोक्तं ।

नास्तिकः कच्छं द्वादशरात्रं चरित्वा विरमेत् नास्ति-
क्यान्नास्तिकवृत्तेस्वतिकच्छमिति ।
नास्तिकवृत्तिर्वेदनिन्दोपजीवी ।

अथ व्रतलोपः ।

अत्र व्रतलोपानामवकीर्णत्वं । अवकीर्णस्वरूपं प्रायश्चित्तमाह
यान्नवल्काः ।

अवकीर्णी भवेद्भक्ष्या ब्रह्मचारी तु योषितम् ।

गर्हभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुध्यतीति ॥

निर्ऋतिदेवताकं गर्हभमालभ्य यागः कर्त्तव्य इत्यर्थः । पशुयागे
यथावपादिहोमाः क्रियन्ते तद्वद्वापि कर्त्तव्यम् ।

अत्र विशेषमाह वशिष्ठः ।

ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयादरण्ये चतुष्पथे लौकिकाम्नी

रक्षोदैवतं गर्हभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं वा चक्रं निर्वपेत् ।
तस्य जुहुयात्कामाय स्वाहा कामकामाय स्वाहा रक्षो-
देवताभ्यः स्वाहा इति । पशोरभावे चक्रः ।

मनुः ।

अवकीर्णी तु कालेन गर्हभेन चतुष्पथे ।
पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥
हुत्वाग्नी विधिवद्दीमानन्ततश्च समित्युचा ।
वार्तेन्द्रगुरुवल्लीनां जुहुयात्सर्पिषाहुतीः ॥
कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।
अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥

पाकयज्ञविधानेन परिसमूहनपर्युक्षणादीतिकर्तव्यतया प्रधाना-
हुतिभ्यः पूर्वं वाताय स्वाहेत्यारभ्य वज्रये स्वाहेत्यन्तं चतुर्भि-
र्मन्त्रैराज्यहोमः । प्रधानहोमानन्तरं समासिञ्चन्तु इत्युचा
आज्यहोमः । इत्यपराके स्मृतिमञ्जर्यान्तु प्रधानहोमानन्तरं
समासिञ्चन्त्वित्यनेन* सुवर्चलादीनां† सर्पिषाहुतीर्जुहुयात्
इति । ततश्च विकल्पः । रात्रिश्चामावास्यायाः कालः । तथाच
तैत्तिरीयके यो ब्रह्मचार्यं विकिरेदमावास्यायां रात्र्यामग्निं
प्रणीयेत्यादि । इदञ्चाशक्तस्य । पुनरश्रोत्रियब्राह्मणभार्यायां
श्रोत्रियपत्न्यां वैश्यायाञ्च अवकीर्णित्वे गौतमोक्तं ।

तपःसमुचितो गर्हभपशुचर्वा गर्हभेनावकीर्णी निर्ऋतिं

* इत्यनयश्चेति पाठान्तरम् । † वातादीनामिति पाठान्तरम् ।

चतुष्यथे यजेत । तस्याजिनमूर्ध्वबालं परिधाय लोहित-
पात्रः सप्तगृहाद् भैक्षं चरेत्कर्माचक्षाणः संवत्सरेण
शुद्धेदिति ।

अत्र त्रिपवणस्नानमेककालभोजनञ्च मनूक्तं द्रष्टव्यं । गीतमे-
नोक्तेतिकर्तव्यतानुवृत्तौ शङ्कलिखितौ ।

गुप्तायां वैश्यायामवकीर्णं संवत्सरत्रिपवणमनुतिष्ठेत्
क्षत्रियायां द्वे वर्षे ब्राह्मण्यां त्रीणि वर्षाणीति ।

एतच्च गुणवर्द्धात्रियपत्नीगमनविषयं शूद्रायान्तु पाण्ड्यासिकं
कल्प्यम् ।

ईषदाभिचारिणीष्वाङ्गिरसीक्तम् ।

अवकीर्णनिमित्तन्तु ब्रह्महत्याव्रतचरेत् ।

चीरवासान् पाण्ड्यासानिति ।

चीरं वस्त्रखण्डः । अत्यन्तव्यभिचरितासु शङ्कलिखितोक्तं ।

वृषल्यामवकीर्णः सत्त्वस्नानमुदकुम्भं दद्याद्ब्राह्मणाय
वैश्यायाञ्चतुर्थकालाहारी ब्राह्मणान् भोजयेत् यवस-
भारञ्च गोभ्यो दद्यात् क्षत्रियायां त्रिरात्रमुपोषितौ
ष्टतपात्रं दद्यात् ब्राह्मण्यां षड्रात्रमुपोषितौ गां दद्यात् ।
गोश्ववकीर्णः प्राजापत्यचरेत् पण्ड्यायामवकीर्णः पलाल-
भारं सीसमासकञ्च दद्यात् इति ।

एतच्च प्रायश्चित्तं द्विजातिमात्रविषयम् । यदाह
-शाण्डिल्यः ।

अवकीर्णी द्विजो राजा वैश्यश्चापि खरेण तु ।

इष्टा भैक्षाशिनो नित्यं शुद्धान्त्यद्वात्ममाहिताः ॥ इति ।

यः स्त्रीसम्भोगमन्तरेण कामतो विसृजति दिवास्त्रापो वा यस्य
प्रायश्चित्ताङ्गभूतब्रह्मचर्यवानवकीर्णी वा तस्य गर्हभपशोः
उपलभ्यश्च चरुर्वा यदाह

वशिष्टः ।

एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गे दिवास्त्रप्रे व्रतारम्भे चैव-
मिति ।

एतदेव यागमात्रमेव ।

रात्रिस्त्रप्रे खलने तु मनुः ।

स्त्रप्रे सिक्ता ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वाकर्मचर्ययित्वा त्रिः पुनर्मामित्युचं जपेत् ॥

वानप्रस्थादिविशेषमाह

शाण्डिल्यः ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव खण्डने सति कामतः ।

पराकथयसंयुक्तमवकीर्णव्रतञ्चरेत् ॥ इति ।

खण्डने ब्रह्मचर्यखण्डने । अवकीर्णप्रसङ्गादन्यदपि किञ्चिदु-
च्यते ।

संवर्तः ।

सत्रस्य दुर्मतिः कश्चिन्न्यापत्तिं व्रजेद्यदि ।

स कुर्यात्कच्छमश्रान्तः षण्मासान् प्रत्यनन्तरम् ॥ इति ।

षण्मासिकाशक्तौ चान्द्रायणानि प्रत्यापत्तिं गार्हस्थ्यपरिग्रहः ।

पराशरः ।

यः प्रत्यवसितोविप्रः प्रव्रज्याया विनिर्गतः ।

अनाशननिवृत्तस्य गार्हस्थ्यञ्चेच्चिकीर्षति ।

स चरेत्त्रीणि कच्छाणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ॥ इति ।
षाण्मासिकाशक्तौ चान्द्रायणानि । तदशक्तौ कच्छाणि । यस्तु
मरणसम्प्राप्ती परमहंसाख्यः ।

तथाच प्रजापतिः ।

तत्र परमहंसी नाम नदीपुलिने श्मशानदेशे दृणरहित-
शादलेषु शयानः सङ्गसुकञ्चीरकौपीनकषायवान् यस्तु
प्राणान् परित्यजति स परमहंसी नाम इति ।

अस्य मरणान्निवृत्तस्य यमोक्तं ।

जलाम्बुदन्धनभ्रष्टाः प्रव्रज्यानशनच्युताः ।

विषप्रपतनप्रायशस्त्रघातहताश्च ये ॥

न वै ते प्रत्यवसिताः सर्व्वलोकवहिष्कृताः ।

चान्द्रायणेन शुध्यन्ति तप्तकच्छद्वयेन च* ॥ इति ।

शक्त्यपेक्षया चान्द्रायणं तप्तकच्छद्वयं वा । शस्त्रघातेति यः शस्त्रे-
षाम्भानं व्यापादयति स चेन्मृतस्तदा तत्पुत्रादिर्यदि जीवति
तदा तेनैव कर्त्तव्यमित्यर्थः । एतच्च तत्तज्जात्युचितप्रायश्चित्तेन
समुच्चीयते । जातिशक्त्यापेक्षया एवं शास्त्राविहितमार्गे-

* जलाम्बुदन्धनभ्रष्टाः प्रव्रज्यानशनच्युताः । विषप्रपतनप्रायशस्त्रघातहताश्च ये ॥
सर्व्वे ते प्रत्यवसिताः सर्व्वलोकवहिष्कृताः । चान्द्रायणेन शुद्धायुक्तप्तकच्छद्वयेन वा ॥ इति
शस्त्रपाणिसम्मतः पाठः ।

णात्मत्यागे दृष्ट्यं । अत्राशक्तौ वशिष्ठोक्तं द्वादशरात्रं । आत्म-
हननाध्यवसाये त्रिरात्रं । जीवन्नात्मत्यागी कच्छं द्वादशरात्रं
चरेत्त्रिरात्रञ्चोपवसेदिति ।

आपस्तम्बः ।

चितिभ्रष्टा तु या नारी मोहादिचलिता ततः ।

प्राजापत्येन शुद्धेत्तु तस्माद्वै पापकर्माणः ॥

भर्वनुगमने चितिभ्रष्टेत्यर्थः । प्रासङ्गिकं परिसमाप्य ब्रह्म-
चारिविषये किञ्चिदुच्यते । गुरुतरकार्यव्ययतया भैक्षान्नि-
कार्थ्ययोः प्रत्येकं सप्तरात्रमकरणे याज्ञवल्क्योक्तम् ।

भैक्षान्निकार्यं त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः ।

कामावकीर्णं इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ॥

उपस्थानं ततः कुर्यात्समासिञ्चन्वनेन तु ।

कामावकीर्णोऽस्यवकीर्णोऽसि कामकामाय स्वाहा । कामापन्न-
श्चाव विपन्नोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति होममन्त्रौ । द्रव्यमाज्यं
समासिञ्चन्तु मरुतः समिद्धः सेन्द्रः बृहस्पतिः । सम्पाद्यमग्निश्च
सिञ्चन्तां यशसा ब्रह्मवर्चसे नेत्युपस्थानमन्त्रः । यदा तु कार्य-
वैद्याग्राभावेऽपि भिक्षाचरणमग्निकार्यं वा त्यजति तदा
मनूक्तम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णव्रतञ्चरेत् । इति ।

यदा त्वेकाहो वा त्यजति तदा हारीतीक्तं ।

ब्रह्मचारी सभ्यामुपास्योपस्थितः सावित्र्याः सहस्रेणा-
दित्यमुपतिष्ठते । उपस्थितस्याग्निकार्यं व्रातपत्या

हुत्वातीतं सम्पाद्योपस्थितं कुर्यात् । अहन्यतीति पुन-
र्मनोव्रातपतिभ्यामिति ।

उपस्थितः स्थितः अथवा कृतसूर्योपस्थानः । अग्ने व्रतपते व्रतं
चरिष्यामीति । व्रातपती अतीतमग्निकार्यादिकमुपस्थितं
क्रमप्राप्तमथवा सूर्योपस्थानं अग्रे अहन्यतीति एकदिनात्यये
पुनर्मतः पुनर्वायुमागादित्यादिमन्त्रः । दिनहयादिपरि-
त्यागे त्वेतिदेव द्विगुणं त्रिगुणं सप्तरात्रपथ्यन्तं कल्प्य । सप्त-
रात्रानन्तरमवकीर्णव्रतान्येव जातिशक्त्याद्यपेक्षया कल्प्यानि ।
तानि च गुरुणि लघूनि च पूर्वदर्शितानि । यज्ञोपवीता-
दिनाशेऽपि हारीतः मनोव्रातपतीभिः मेखलादण्डाजिन-
यज्ञोपवीतावपातनाशेषु चतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा पुनर्यथार्थं
प्रतीयादसङ्गैश्चद्रव्यभोजनेऽभ्युदितेऽभिनिर्मुक्ते वान्ते दिवास्वप्ने
स्यन्दने नग्नं श्मशानमाक्रम्य हयादीन्धारुण्य पूज्यातिक्रमे
चैताभिरेव जुहुयादग्निमित्यने स्यावरसरीसृपादीनां वधे
यद्देवा देवहेलनमिति* कुष्माण्डीभिराज्यं जुहुयान्मणिवासो
गवादीनां प्रतिग्रहे सावित्रमष्टसहस्रं जपेदिति । मनो-
व्रातपतीभिरिति मनोज्योतिरित्यादि मनोः*लिङ्गादिभिस्त्व-
मग्ने व्रते पश्यसीत्यादि व्रतलिङ्गादिभिर्यथार्थं समन्त्रक-
मभ्युदितेऽनिर्मुक्ते स्वप्ने यस्मिन्नस्तमेति स्वप्ने यस्मिन्नुदेति च ।

* देवहेलनमन्त्रः १४० पृष्ठं द्रष्टव्यम् । † मनोज्योतिरुपनामाज्यस्य ब्रह्मस्यतेर्यज्ञमिदं
तमोत्तरिष्टं यज्ञं समिधं ददातु विश्वे देवा स इहसादयन्तामोमतिष्ठः ।

अंशमानभिनिर्मुक्ताऽभ्युदितौ तौ यथाक्रमम् ॥ इत्यमरः । अग्नि-
समिन्धने

याज्ञवल्करः ।

यन्मेऽद्य रेत इत्याभ्यां स्तब्धं रेतोऽभिमन्त्रयेत् ।

स्तनान्तरं भ्रुवोर्मध्यं तेनानामिकया स्पृशेत् ॥

यन्मेऽद्य रेतः पृथिवी पुनर्मांमेत्विन्द्रियमिति द्वौ मन्त्रौ । तेन
रेतसा अनामिकया रेतः स्पृष्ट्वा स्तनान्तरादिकं स्पृशेदित्यर्थः ।
केचन तेनेत्यङ्गुष्ठेनेति कथयन्ति अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां स्तनान्तरा-
दिकं स्पृशेदिति ।

मरीचिः ।

ब्रह्मसूत्रं विना भुङ्क्ते विष्णुसूत्रं कुरुतेऽथवा ।

गायत्राष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुध्यति ॥

अत्र यज्ञोपवीतादिनाशे यानि प्रायश्चित्तानि तानि सिद्धानि
गृहस्थादीनामपि भवन्ति ।

शशादिमांसभक्षणे वशिष्ठः ।

ब्रह्मचारी चेन्मांसमश्लीयाच्छिष्टभोजनीयं कच्छं हादश-
रात्रं चरित्वा व्रतं शेषं समापयेत्त चेद्ग्राधीयीत कामं
गुरोरुच्छिष्टं भेषजार्थं सर्व्वमश्लीयादिति ।

मांसग्रहणं मधुन उपलक्ष्यार्थम् ।

तथाच याज्ञवल्करः ।

मधुमांसाशने कार्य्यः कच्छः शेषव्रतानि च ।

प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाद्यैव विशुध्यति ॥

कच्छत्रयं गुरुः कुर्यान्मित्रयते प्रहितो यदि । इति ।
 प्रायश्चित्तानन्तरं ब्रह्मचर्यव्रतान्यवगिष्टानि समापयेदित्यर्थः ।
 चौरादिसङ्कुलदेशं प्रहितः । यत्स्वरूपतो भक्ष्यमांसादि तदेव
 गुरोर्बुद्धिं कृत्वा औपधार्यं भक्षयेदित्यर्थः । सर्वं प्राश्नीया-
 दिति सर्वग्रहणमभक्ष्यलशुनादिसङ्ग्रहार्थम् । एवंविधस्थले
 लशुनादिभक्षणानन्तरम् ।

बोधायनः ।

येनेच्छति विचिकित्सितुं स यदागदो भवति तदो-
 त्यायादित्यमुपतिष्ठते हंसः शुचिपदिति* ।

वशिष्ठः ।

अकामतोपनतं मधु वाजसनेयकेन दुष्यतीति ।
 अथ सुतविक्रये य एकपुत्रस्तं पुत्रमनापदि कामतो विक्रीणीते
 तदा पैठीनस्युक्तं ।

आरामतङ्गागोदपानपुष्करिणीसुतासुतविक्रये† त्रिष-
 वणस्त्रायी अधःशायी चतुर्थकालाहारः संवत्सरेण पूतो
 भवतीति ।

अकामतस्तद्वं कल्पनीयम् । अनापद्यनेकपुत्रस्य चतुर्विंशति-
 मतोक्तम् ।

नारीणां विक्रयङ्गत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।

* हंसः शुचिपदसुरतरीचसङ्गीता वेदिपदतिथिर्दुरीणसत् वृषद्वर सद्वत सव्रीम
 सदला गोजा घातजा अद्रिजा कर्त । † आरामतङ्गागोदपानपुष्करिणीपुत्रसुतविक्रयेषु
 इति श्लोपाणिसम्मतः पाठः । पुण्यसुतसुतविक्रयं कृत्वा इति मिताचारायां पाठः ।

द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

एतत्कामकारे । अकामकारे तु पराशरोक्तम् ।

विक्रयी कन्यकानाञ्च कच्छं सान्तपनञ्चरेत् । इति ।

अस्मिन्नेव विषये शङ्खः ।

देवगृहप्रतिश्रयोद्यानारामसभाप्रपातङ्गागपुण्यसेतु*

विक्रयङ्गत्वा कच्छञ्चरेत् । इति ।

मनुयोगीश्वराद्युक्तान्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि तु जाति-
शक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि । धान्यकुप्यपशुस्तेयस्य स्तेयप्रकरणे
अभिहितमिति ।

अथ अयाज्ययाजने ।

मनुः ।

ब्राह्मणां याजनङ्गत्वा परेषामन्यकर्मं च ।

अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कच्छैर्व्यपोहति ॥

अन्यकर्मं श्माशानिकं कर्मं परोऽसपिण्डः शूद्रो वा अस-
पिण्डेऽत्यन्ताभ्यासे शूद्रे सकृत्करणेऽपि । अनभिचारिणि यस्या-
भिचारः, अहीनं यागविशेषस्तस्य । यत्तु पतितसावित्रीकान्त्रो-
पनयेत् नाध्यापयेत् । यश्च तानुपनयेत् अध्यापयेत् याजयेद्वा
स उद्दालकव्रतञ्चरेदिति शातातपोक्तं तत्कामकारविषयम् ।

* प्रतिश्रय आश्रयावासस्थानं उद्यानं क्षुद्रगृहवाटिका आरामः बृहदुपवनं वस्तुत उद्याना-
गम इत्येव पाठः साधुः आगमो वेदः तथाच चान्द्रायणं प्रकुर्वीत एकाहावेदविक्रये इति ।

शूद्रायाञ्च याजने तु कामतो मनूक्तं, चैमासिकमकामतो योगी-
श्वरोक्तं मासव्रतादि शक्त्याद्यपेक्षया योग्यं कामतः शूद्रयाजना-
भ्यासे प्रचेतसीक्तमेतं पञ्च तपोभ्रावकाशजलशयनान्यनुतिष्ठेयुः
क्रमेण ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु मासं गोमूत्रं यावकमश्रीयुरिति । एते
शूद्रयाजकाः । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे गौतमेनोक्तं ।

प्रतिषिद्धमन्त्रप्रयोगे सहस्रवाक् चेदिति* ।

अत्र संवत्सरं प्राक्ततत्रद्वाचर्यं प्राक्ततं प्रसिद्धम् । शूद्रप्रवृत्त्या
अप्रशस्तद्विजातिर्वा तस्य मन्त्रप्रयोगेऽध्यापनं याजनं वा स
चेन्नन्त्रप्रयोगः सहस्रवाक् अत्यन्तमधिका बहुर्बहुर्भवतीति ।
सहस्रशब्दो बहुवर्थः । यानि लघूनि प्रायश्चित्तानि कृत्स्नद्रव्य-
परित्यागपूर्वकप्राणायामसहस्रशैत्यादीनि तान्यशक्तविषये
योग्यानि ।

मनुः ।

शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः ।

संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमवसेधते ॥

भयत्राणार्थं प्रायश्चित्तार्थं वा समागतः शरणागतः तं शक्तश्चेत्
परित्यजति । वेदविप्लावनं चाण्डालादियुतिपथे अनध्यायेषु
च पाठः । एतदपि गौतमीयेन समानविषयम् । कामतः
सकृत्पतितादिश्रावणे वशिष्ठोक्तम् ।

पतितचाण्डालशवश्रावणे त्रिरात्रं वाग्यता अनश्रन्त

* इति तु संहितासम्मतः पाठः । मिताक्षरायानु सहस्रवागुपतिष्ठेदिति पाठः ।

आसीरन् सहस्रपरमं वा तदभ्यस्यन्तः पूता भवन्तीति ।
श्वश्रावणं तत्सन्निधिपाठः । अकामतः षट्त्रिंशन्मतोक्त-
चाण्डालश्रोत्रावकाशे श्रुतिस्मृतिपाठे एकरात्रमभोजनमिति ।
तथा ।

सर्पस्य नकुलस्यापि अजमार्जारयोस्तथा ।

मूषिकस्य तथोद्वस्य मण्डूकस्य च योषितः ॥

पुष्पस्यैव तरोश्चापि शुनोऽश्वस्य खरस्य च ।

अन्तरागमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शृणु ॥

त्रिरात्रमुपवासश्च त्रिरात्रश्चाभिषेचनम् ।

ग्रामान्तरं वा गन्तव्यं जानुभ्यां नात्र संशयः ॥ इति ।
मातृपितृसुतत्यागतङ्गागारामविक्रयेषूपपातकसाधारणप्रायश्चि-
त्तानि जातिशक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि ।

अथ कन्यादूषणे ।

तत्र वर्णविषये त्रैमासिक द्वैमासिक चान्द्रायणाभिजात्या-
द्यपेक्षया योज्यानि । आनुलोम्येन मासिकपयोऽशनं प्राजा-
पत्यं वा पूर्व्ववद्योज्यं क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोम्ये मासिकं
पयोऽशनं प्राजापत्यं वा पूर्व्ववद्योज्यं क्षत्रियवैश्ययोः प्राति-
लोम्ये कन्यादूषणे हारीतोक्तम् ।

कन्यादूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यागी
असुरामद्यपः शूद्रयाजको गुरोः प्रतिन्ता नास्तिक-

वृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याभि-
 शंसी पतितसंध्यवहारी मित्रधुक् शरणागतघाती प्रति-
 रूपकवृत्तिस्वेते पञ्चतपोऽभावकाग्रजलशयनान्यनुति-
 थैयुः शीघ्रवर्षाहमेन्तेषु मामगोमृचयावकमग्नीयुरिति ।
 शङ्कोक्तादकच्छमपि अस्मिन्नेव विषये । प्रातिलोभ्येन दूषणे
 शूद्रस्य वध एव परिविन्दकयाजनं कन्यादानं तस्यैव कौटिल्यं
 व्रतलोपनम् ।

आत्मनोऽर्थेऽक्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवनम् ।

स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ॥

इत्यादिषु मनुयाजवल्क्याद्युक्तोपपातकसाधारणप्रायश्चित्तानि
 पूर्ववद्योज्यानि । अत्र स्वाध्यायत्यागः सच्छास्त्रश्रवणकुटुम्ब-
 पोषणव्यग्रतया । प्रकारान्तरेण त्यागे ब्रह्महत्यासमत्वम् ।
 अग्नित्यागे तु अनाहिताग्निप्रकरणे अभिहितम् ।

अथ द्रुमच्छेदे ।

मनुः ।

फलदानान्तु वृक्षाणां छेदने जाप्यमृक्यतम् ।

गुल्मवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधाम् ॥

आहरणीयपञ्चमहायज्ञाद्यदृष्टार्थत्वे तु न दोषः । दृष्टार्थेष्वपि

* वर्षासु अमस्य मेघस्यावकाशः अनावृतस्थले वासः ।

कचिदभ्यनुज्ञानं दर्शयति ।

वशिष्ठः ।

फलपुष्पोपगान् पादपान् न हिंस्यात्कर्षणकरणार्थञ्चोप-
हत्यात् । इति ।

शूद्रादीनान्तु जपानधिकाराद्विरात्रादिकं कल्पनीयम् । अभ्या-
सापेक्षया उपपातकसाधारणप्रायश्चित्तान्यपि योज्यानि । स्त्री-
हिंस्रौषधिजीविनं हिंस्रमन्त्रविधानञ्च व्यसनानीत्येषु पूर्व-
वदुपपातकसाधारणप्रायश्चित्तान्यपि योज्यानि ।

व्यसनाभ्यासे बौधायनोक्तम् ।

अथाशौचिकरणानि द्यूतमभिचारो अनाहिताग्नेः
उच्छ्वत्तिः समावृत्तस्य भैक्ष्यचर्या तस्य गुरुकुले वास-
जडं चतुर्थी मासेभ्यो यश्च तमभ्यापयति । नक्षत्र-
निर्देशनञ्चेति । द्वादशमासान्द्वादशार्द्धमासान् द्वादश-
वर्षान् द्वादशद्वादशाहान् द्वादशषड्द्वहान् द्वादशचरहा-
स्त्यहमेकाहमित्यशुचिकरनिर्देशः । इति ।

आत्मविक्रयशूद्रसेवयोः साधारणप्रायश्चित्तानि पूर्ववद्योज्यानि ।

बहुकालशूद्रसेवायान्तु बौधायनोक्तम् ।

समुद्रयानं ब्राह्मणस्य न्यासापहरणं सर्वपण्यव्यवहरणं
भूम्यवृतं शूद्रसेवा यश्च शूद्रायामभिजायते तदपत्यञ्च
भवति तेषान्तु निर्देशः चतुर्थकालमितभोजिनः* एभि-

* मितभोजनं मितभोजनाः सुरिति पाठः ।

रपोभुपेयुः । सवनानुकल्पं स्थानासनाभ्यां विह-
रन्तः एते त्रिभिर्वर्षैस्त्वपन्नन्ति पापमिति ।

हीनसत्त्वोऽपि सामान्यप्रायश्चित्तानि योज्यानि । हीनयोनि-
पेवनं द्विविधम् अनूदसवर्णदारस्य केवलहीनवर्णोपयमः साधा-
रणस्त्रीगमनञ्च ।

अथ प्रथमेऽज्ञानकृते शातातपोक्तम् ।

ब्राह्मणो राजन्यापूर्वीं कच्छं द्वादशरात्रश्चरित्वा निवि-
शेत्ताञ्चोपयच्छेदिति । वैश्यापूर्वीं तप्तकच्छं शूद्रापूर्वीं
कच्छातिरुच्छं । राजन्यश्वेद्वैश्यापूर्वीं कच्छं द्वादशरात्रं
चरित्वा निविशेत्ताञ्चैवोपयच्छेत् शूद्रापूर्वीं तु अतिकच्छं
वैश्यश्चेच्छूद्रापूर्वीं कच्छं द्वादशरात्रं चरित्वा ताञ्चै-
वोपयच्छेदिति ।

राजन्यापूर्वीं सवर्णस्त्रीपरिणयनमन्तरेण चक्षियजातिकन्या-
परिणयनवानित्यर्थः । प्रायश्चित्तानन्तरं सवर्णमुद्वाह्य पश्चा-
दनुलोमेन विवाहः कर्त्तव्य इत्यर्थः । कामतस्तूपपातक-
सामान्यप्रायश्चित्तानि पूर्व्ववद्योज्यानि । पशुवैश्यागमने च
कामतो यमोक्तं द्रष्टव्यम् ।

वैश्यागमनजं पापं व्यपोहन्ति द्विजातयः ।

पीत्वा सकृत्तु सन्तप्तं सप्तरात्रं कुशोदकम् ॥ इति ।

अकामतः संवर्त्तीकृतम् ।

पशुवैश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते ।

इति सामान्यप्रायश्चित्तान्यपि ज्ञानाभ्यासापेक्षया योज्यानि ।

अत्र विशेषमाह लोकाक्षिः* ।

अभ्यासे द्विगुणावृत्तिर्मासादूर्वाग्विधीयते ।

ततो मासगुणावृत्तिर्यावत्संवत्सरं भवेत् ॥

ततः संवत्सरगुणा यावत्पापं समाचरेत् । इति ।

एतद्बुद्धिपूर्वाभ्यासविषयम् ।

चतुर्विंशतिमते ।

सकृत्कृते तु यद्योक्तं द्विगुणं तन्निभिर्दिनैः ।

मासात्पञ्चगुणम्योक्तं षण्मासाद्दशधा भवेत् ॥

संवत्सरात्पञ्चदश त्र्यर्द्धाद्विंशगुणं भवेत् ।

ततोऽप्येवं प्रकल्प्यं स्याच्छातातपवचो यथा ॥ इति ।

एतदपि मतिपूर्वाभ्यासे एवं यत्रोपपातकादिष्वनुक्तप्रायश्चित्तेषु
अभ्यासस्थले योज्यानि । जन्मप्रभृति साधारणस्त्रीदुष्टिषु
अनवच्छिन्नाभ्यासे यमोक्तं गुरुतत्पत्रतं कुर्यात् । आश्रम-
स्वीकारमन्तरे सत्यनाश्रमवासे तु उपपातकसाधारणप्राय-
श्चित्तानि पूर्व्ववद्योज्यानि ।

असम्भवे तु हारीतोक्तम् ।

अनाश्रमी संवत्सरे प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्वा आश्रम-
मुपेयाद्वितीयेऽतिकृच्छ्रं तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रमत ऊर्द्धं
चान्द्रायणमिति ।

परान्नपरिपुष्टता असच्छास्त्राभिगमनं कामकारेष्वधिकारितम्

भार्याया विक्रयवैषामित्येषु साधारणप्रायश्चित्तानि पूर्ववद्व्य-
ज्यानि । इत्युपपातकप्रायश्चित्तानि ।

अथ भार्याविक्रयवैषामित्यत्र च शब्दापात्तानामसत्प्रति-
ग्रहादीनां जातिभ्रंशकरादीनाञ्च प्रायश्चित्तानि । जातिभ्रंश-
करादिस्वरूपाणि मनुनाक्तानि ।

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरन्नेयमदयोः ।

भैक्ष्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥

खराश्वाद्भृगुगभानामजाविकवधस्तथा ।

शङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥

निन्दितेभ्यो धनादानं बाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।

अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥

कमिकीटवयोहत्या मद्यालुगतभोजनम् ।

फलैधःकुसुमस्तोयमधैर्यञ्च मलावहम् ॥ इति ।

वृहद्विष्णुः ।

अतोऽन्यत्प्रकीर्णकमिति ।

अतोऽन्यत्सहापातकादि मलावहान्तादन्यत् । अत्रासत्प्रतिग्रहे
प्रायश्चित्तमभिधीयते । प्रतिग्रहस्यासत्त्वं त्रेधा दातव्यशब्देश-
कालवशाद्भव्यवशाच्च तद्यथा स्निग्धचाण्डालपतितादेः
प्रतिग्रहे कुरुचेनादिदेशे उपरागादिकाले द्रव्यस्य सुरामेषी
सृतशय्योभयमुख्यादेः सङ्ग्रामेदाद्भव्यभेदादपि त्रैविध्यम् ।
तथा देवलः ।

नवोत्तमानि चत्वारि मध्यमानि विधानतः ।

अधमानीति शेषाणि त्रिविधत्वमिदं विदुः ॥
 अन्नं मधु दधि चाणं गोभूकृत्वाश्च हस्तिनः* ।
 दानान्युत्तमदानानि उत्तमद्रव्यदानतः ॥
 विद्याद्याच्छादनं वासः परिभोगो धनानि च ।
 दानानि मध्यमानीति मध्यमद्रव्यदानतः ॥
 उपानये ह्ययानानि कृत्वा पात्रासनानि च ।
 दीपकाष्ठफलादीनि चमसं बहुवार्षिकम् ॥
 बहुत्वादर्थजातानां संख्या देशेषु नेथ्यते ।
 अधमान्यवशिष्टानि सर्व्वदानान्यतो विदुः ॥

अतिदानं ह्यान्दोग्येऽभिहितम् ।

त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ।

मनुः ।

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्योत्सर्गं शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव तु ॥

जप्तिवा त्रीणि सावित्याः सहस्राणीति ।

यान्नवलक्यः ।

गोष्ठे वसन् ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतः ।

गायत्रीजप्यनिरतः शुद्धयतिऽसत्यतिग्रहात् ॥

प्रतिदिनं सहस्रत्रयं गायत्र्या जपः कर्त्तव्य इत्यर्थः । एतस्य

* क्वचित् क्वचित् पुनर्कृत्वा इति पाठो दृश्यते तत्र शीघ्रं तथात्वे नवमसंख्यानु-
 पपत्तिः ।

दाहनिन्दितद्रव्यस्य प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् ।
चतुर्विंशतिमते ।

भिक्षामात्रं गृहीत्वा तु पुण्यं मन्त्रमुदीरयेत् ।
प्रतिग्रहेषु सर्वेषु पठांशं परिकल्पयेत् ॥
जपहोमादिकं कुर्यात्कृत्वा रात्रः प्रतिग्रहे ।
परिकल्पयेद्द्विजैर्भ्यो दद्याद्यदा त्वनिन्दितैर्भ्यो निन्दितं द्रव्यं
गृह्णाति निन्दितैर्भ्यो वा निन्दितं द्रव्यं गृह्णाति निन्दितैर्भ्यो वा
निन्दितं भूम्यादिकम् ।

चतुर्विंशतिमतीकम् ।

पवित्रेष्ट्या विशुध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः ।
ऐन्दवं वेदनसृगा कदाचिन्मित्रविन्द्या ॥
ऐन्दवेन सृगारेष्ट्या कदाचिन्मित्रविन्द्या ।
देव्या लक्षजपेनैव शुद्धान्ते दुष्प्रतिग्रहाः ॥ इति ।
देवी गायत्री । अत्रैवाभ्यासे चाण्डालादेः कुरुत्रे उपरागादौ ।
कृष्णाजिनादिप्रतिग्रहे वृद्धहारीतोक्तम् ।
रात्रः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमसु सदा वसेत् ।
षष्ठे काले पर्याभक्षः पूर्णं मासे प्रमुच्यते ॥
तर्पयित्वा द्विजान् कामैः सततं नियतव्रतः । इति ।
हारीतः ।

मणिवासो गवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्याः सहस्रं जपेत्*

* गायत्र्या सहस्रं जपेदिति मिताश्रयायां पाठः ।

पञ्च मध्यमे दशोत्तमे द्वादशरात्रं पयोव्रतम् ।

शतसहस्रमिति प्रतिग्रहेष्विति । प्रतिग्राह्यद्रव्यमध्यमत्वेन
प्रतिग्रहस्य मध्यमत्वमेवमुत्तरत्वञ्च । मध्यमे प्रतिग्रहे पञ्च सह-
स्रानि उत्तमे दश एवमन्यान्यपि जातिशक्तिदेशकालाद्यपेक्षया
योज्यानि ।

अथ जातिदुष्टच्छत्राकादिभक्षणे ।

तत्र मनुः ।

छत्राकं विड्वराहञ्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।

पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्या जग्ध्वा पतेत् द्विजः ॥

अमत्यैतानि षड्जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत् ।

यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः ॥

कामतोऽभ्यासे पातित्यं सुरापानसमत्वम् । अनभ्यासे तु
चान्द्रायणम् । अतएव चान्द्रायणानुवृत्तौ

विष्णुः ।

लशुन पलाण्डु गृञ्जन विड्वराहश्च ग्रामकुक्कुट नरगो-
मांसभक्षणे च सर्वेष्वेतेषु द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते
पुनःसंस्कारं कुर्यात् । इति ।

अत्रापि ब्राह्मणापेक्षया क्षत्रियादिषु पादपादीनं कल्प्यम् ।
शेषेषु छत्राकादिषड्व्यतिरिक्तेषु वार्त्ताकादिषु । एतच्चा-
कामतः सकृद्भक्षणे । अभ्यासे त्रिरात्रादि कल्प्यम् । कामतः
सकृद्भक्षणे ।

मत्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्यहं वसेत् ।

इति योगीश्वरीक्तं चिरान्तोक्तम् ।

अथैवाभ्यासे बृहद्यमोक्तम् ।

खट्वा वार्त्ताकु कुम्भीक व्रथनप्रभवांस्तथा ।

भूतणं शिथुकश्चैव खुरगुण्डं कवकाणि च ॥

एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद्दिजः । इति ।

खट्वा पक्षिविशेषः शाकविशेषो वा । वार्त्ताकुं श्वेतं श्वेतवृन्ताक-
मिति देवलेन स्मरणात् । व्रथनप्रभवा लोहिताः । लोहितान्
वृत्तनिर्वासानिति स्मरणात् । तथाच शिथ्रिति केचन । कवकां
क्षणसर्पपशाकं तद्विशेषः कुरगुण्डम् ।

यमः ।

तण्डुलीयक कुम्भीक व्रथनप्रभवांस्तथा ।

नालिकां नालिकेरीञ्च श्लेषान्तकफलानि च ।

एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद्दिजः ॥

एतदपि पूर्वीक्तविषये । नालिका नालिकेरी च शाके । नीली-
भक्षणे च

आपस्तम्बः ।

भक्षयेद्यदि नीलीन्तु प्रमादाद्वाह्वणः क्वचित् ।

चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥ इति ।

कामतोऽभ्यासे तु द्विगुणादिकं कल्प्यम् । बलात्कारेण भक्षणे
शुभन्तूक्तम् ।

लशुनपलाण्डुगृञ्जनभक्षणे सावित्राष्टसहस्रेण मूर्द्धि
सम्पातयेदुपवासश्चेति ।

सम्पात उदविन्दुः कुशैः सम्भार्जनं कुर्यादित्यर्थः । एवमन्येष्वप्य-
भक्ष्येषु एकाहद्विरात्रादीनि यथायोग्यं योज्यानि ।

अथ सन्धिन्यादिक्षीरपाने ।

अकामतः सकृत्पाने मनूक्त एकाहोपवासः ।

अनिर्दृशायाः गोः क्षीरमीदृमेकशफन्तया ।

आविकं सन्धिनीक्षीरं सर्वसूक्तानि चैव हि ॥

दधि भक्ष्यञ्च शुक्तेषु* सर्वञ्च दधिसम्भवमित्यादि पठित्वा
शेषेषूपवसेदह इत्युक्तत्वात् । कामतस्तु त्रिरात्रं याज्ञवल्क्योक्तं
कामतोऽभ्यासे पैठीनस्युक्तं षड्रात्रं शङ्खोक्तं सप्तरात्रं शतपथपेक्षया ।
कामतोऽत्यन्ताभ्यासे शङ्खोक्तमेव पचव्रतम् ।

यानि च ।

क्षलियश्चापि वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।

यः पिवेत्कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्य पुण्यकृत् ॥

इत्यादीनि यथायोग्यं योज्यानि । शूद्रस्य तु कपिलादुग्धपानं
पातकमध्ये परिगणितमिति तत्रायश्चित्तानि शतयाद्यपेक्षया
योज्यानि ।

अथ मांसभक्षणे ।

तच्च मांसं द्विविधं अभक्ष्यं स्वभावदुष्टमसंस्कारदुष्टञ्च । तच्च
स्वभावदुष्टं मनुकृतच्छागादि । अभक्ष्याणि द्विजातीनामित्युप-

* स्वभावतोमधुरं कालवशेन अस्त्रत्वं प्राप्तं शुक्तं ।

क्रम्य अनुपाकृतमांसानि देवानामिति मनुना अनुपाकृत-
च्छागादिमांसस्य अभक्ष्यत्वमुक्तम् । एवंविधस्याकामतः सकृद्वक्ष्ये
श्रेष्ठेषूपवसेदिति मनूक्तम् । कामतस्तु सोपवासस्यहं वसेदिति
योगीश्वरोक्तम् ।

अत्रैवाभ्यासेऽपि ।

जग्ध्वा मांसमभक्ष्यन्तु सप्तरात्रान् यवान् पिबेत् । इति
तेनैवोक्तं द्रष्टव्यम् ।

वराहैकशफानाञ्च काककुक्कुटयोस्तथा ।

क्रव्यानाञ्चैव सर्वेषामभक्ष्या ये च कीर्त्तिताः ॥

मांसमूत्रपुरीषाणि प्राश्य गोमूत्रमेव च ।

श्वगोमायुकपीनाञ्च तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥

उपोष्य वा द्वादशहं कुष्माण्डैर्जुहुयाद्दृतम् । इति ।

कामतस्तप्तकृच्छ्रः । अभ्यासे कुष्माण्डसहितः पराकः । कुष्माण्ड-
मन्त्राः कुष्माण्ड इत्यभिधीयते । अथवाकामतस्तप्तकृच्छ्रः
कामतः कुष्माण्डसहितः पराकः । यत्तु शातातपेन गोमांस-
भक्षणे चान्द्रायणमित्युक्तं तत् शक्तविषयम् । एवमुच्चाव-
चादिविषयविशेषे योज्यानि ।

कामतोऽभ्यासेऽङ्गिरसोक्तम् ।

नरकाकखराश्वानां जग्ध्वा मांसं गजस्य च ।

एषां मूत्रपुरीषाणि द्विजश्वान्द्रायणञ्चरेत् ॥ इति ।

मूत्रपुरीषग्रहणं वसाशक्तासृग्गज्जाद्युपलक्षणम् । मूत्रपुरीषे
गोमूत्रपुरीषव्यतिरिक्ते ।

कामतोऽनभ्यासे शङ्कोक्तम् ।

भुक्ता चोभयतोदन्तांस्तथा चैकशफानि च ।

औष्ट्रं गव्यं तथा भुक्ता षड्मासान् व्रतमाचरेत् ॥ इति ।

औष्ट्रं गव्यं मांसम् ।

कामतोऽत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासे स्मृत्यन्तरोक्तम् ।

जग्ध्वा मांसं नराणाञ्च विड्वराहं खरं तथा ।

गवाश्चकुञ्जरौष्ट्राणां सर्वं पञ्चनखं तथा* ॥

क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात्संवत्सरं व्रतम् । इति ।

एवं सूत्रपुरीषवसाशुक्रासृज्जांसमज्जास्वपि पूर्वोक्तविषयेषु

पूर्वोक्तप्रायश्चित्तानि योज्यानि । नेत्रश्रोत्रादिमलभक्षणे त्वर्हं

कल्प्यम् । अकामतः सक्कन्नखादिभक्षणे प्राचेतसं । नखकेशा-

सृग्विष्टाभक्षणेऽहोरात्रमभोजनात् शुद्धिरिति । अकामतः

कल्प्यम् । मुखमात्रप्रवेशे तु

केशकीटनखस्त्राण्य मत्स्यकण्टकमेव च ।

हेमतप्तं† घृतस्मीत्वा तत्क्षणादेव शुद्ध्यति ॥ इति ।

नश्यतीति स्मृत्यन्तरोक्तम् ।

हारीतः ।

कृमिकीटपिपीलिकाजलौकपतङ्गास्थिप्राग्ने ।

गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ॥ इति ।

* ग्राम्यं कुञ्जरौष्ट्रौ च सर्वान् पञ्चनखांस्तथा इति शूलपाणिधृतः पाठः ।

† खर्षणनिर्मितपात्रे तप्तं ।

अथ विडालाद्युच्छिष्टभक्षणे ।

अकामतो विडालाद्युच्छिष्टभक्षणे एकरात्रं ब्राह्मीसुवर्चलां
पिबेत् ।

तथाच मनुः ।

विडालकाकशांछिष्टं जग्ध्वाश्वनकुलस्य च ।

केशकीटावपन्नञ्च पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ॥ इति ।

अकामतोऽभ्यासेऽश्वकाकाद्यवलीदशूद्रोच्छेषभोजने त्वतिकृच्छ्र
इति शातातपोक्तं द्रष्टव्यम् ।

सकृद्वक्षणे विष्णूक्तम् ।

पक्षिष्ठापदजम्बस्य रसस्यान्नस्य भूयसः ।

संस्काररहितस्यापि भोजने कृच्छ्रपादकमिति ॥

अभ्यासे शङ्कोक्तम् ।

शनामुच्छिष्टकं भुक्त्वा मासमेकं व्रती भवेत् ।

काकोच्छिष्टं गवाघ्रातं भुक्त्वा पचं व्रती भवेदिति ॥

अथ यावकव्रतं प्रकृतम् ।

वृहद्विष्णुः ।

ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रं पञ्चगव्यं पिबेद्देश्यो-
च्छिष्टाशने पञ्चरात्रं राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रं
ब्राह्मणोच्छिष्टाशने त्वेकाहमिति ।

एतच्च कामतः सकृद्वक्षणे पञ्चगव्यप्राशनमाहान्तरनिवृत्त्यर्थः*

* पञ्चगव्यातिरिक्तक्रव्यभोजननिवृत्त्यर्थं ।

तपसः क्षैशरूपत्वात् ।

अत्रैवाभ्यासे यमोक्तम् ।

भुक्ता सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।

भूमृजा सह भुक्तान्नं तप्तकच्छेण शुद्ध्यति ॥

वैश्येन सह भुक्तान्नमतिकच्छेण शुद्ध्यति ।

शूद्रेण सह भुक्तान्नं चान्द्रायणं समाचरेदिति ॥

अकामतः शङ्कोक्तम् ।

ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहृतिभिरभिमन्त्रापः पिबेत् ।

क्षत्रियोच्छिष्टाशने ब्राह्मीरसविपक्वेन चरहं क्षीरेण

वर्त्तयेत् । वैश्योच्छिष्टभोजने त्रिरूपोषितो ब्राह्मीं सुव-

र्चलां पिबेत् । शूद्रोच्छिष्टाशने षड्रात्रमभोजनमिति ।

अत्राभ्यासे द्वैगुण्यादिकं कल्प्यम् । क्वचिदुच्छिष्टभोजनस्याभ्य-

नुज्ञा दर्शितापस्तम्बेन । पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्य-

मिति ।

अङ्गिराः ।

चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे ।

चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् ।

षड्रात्रञ्च त्रिरात्रञ्च वर्णयोरनुपूर्व्वशः ॥ इति ।

अत्र सान्तपनं महासान्तपनम् । एतच्च कामतोऽकामतोऽर्द्धं

कल्प्यम् ।

पराशरः ।

आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि ।

मनस्तापेन शुद्धेयं द्रुपदानां शतं जपेदिति ॥
षट्चिंशन्तते ।

दीपोच्छिद्यन्तु यत्तैलं रात्रौ रथ्याहृतञ्च यत् ।
अभ्यङ्गाच्चैव यच्छिष्टं भुक्त्वा नक्तनेन शुद्धयतीति ॥

द्वदशतातपः ।

पीतोच्छिद्यन्तु पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः क्वचित् ।
त्रिरात्रन्तु व्रतं कुर्यादामहस्तेन वा पुनरिति ॥

एतच्च कामतः । अकामतस्तदर्द्धम् ।

शङ्खः ।

अमेध्यपतितचण्डालपुङ्गवरजचलावधूतकुणिकुष्ठिकुनखि-
संस्पृष्टानि भुक्त्वा कृच्छ्रं चरेदिति ।

कुणिर्हस्तविकलः । एतच्च कामतः अकामतस्तदर्द्धम् । रज-
काद्यस्पृश्यस्पर्शं विष्णूक्तम् ।

भुक्त्वास्पृश्यैस्तथाशौचिकेशकीटैश्च दूषितम् ।

कुशोडुम्बरविल्लाद्यैः पनसाम्बुजपत्रकैः ।

शङ्खपुष्पीसुवर्चादिक्वाथं पीत्वा विशुद्ध्यतीति ॥

हारीतः ।

शूद्रेणोपहतमभोज्यम् । कीटैर्वामिध्यसेविभिर्भुञ्जानेषु
यस्य शूद्र उपस्पृशेदनर्हत्वात् सम्पत्तौ भुञ्जानेषु वा
यचोत्याय उच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेतोद्धतशिरा* वा

* कुम्भिलावेति पाठान्तरम् ।

यत्रानं दद्युस्तत्र प्रायश्चित्तमहोरात्रमिति ।

क्रतुः ।

यसु भुङ्क्ते द्विजः पङ्क्त्यामुच्छिष्टायां कथञ्चन ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यतीति ॥

एतदकामतः ।

कामतसु पराशरोक्तम् ।

एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।

यद्येकोऽपि त्यजेत्यात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥

मोहाद्भुञ्जीत यस्तत्र पङ्क्त्यामुच्छिष्टभोजनः ।

प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ इति ।

त्यजेत्यात्रम् असृतापिधानमसीत्यनेनाग्नीकरणोदकपानं कृत्वा
त्यजेदित्यर्थः ।

शवादिसंष्टकूपपाद्युदकपाने विष्णूक्तम् ।

मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्थोपहतोदकं पीत्वा ब्राह्म-
णस्त्रयहमुपवसेदग्रहं राजन्य एकाहं वैश्यः शूद्रो नक्तं
सर्वे वा ते पञ्चगव्यं पिबेयुरिति ।

अत्यन्थोपहतान्मूत्रपुरीषादिभिः ।

कामतो मानुषश्वोपहतकूपजलपाने हारीतः ।

क्षिन्ने भिन्ने श्वे तोयं तत्रस्थं यदि तत्पिबेत् ।

शुद्धैश्चान्द्रायणं कुर्यात्तप्तकृच्छ्रमथापि वा ॥

यदि कश्चित्पमादेन तत्र स्नायाद्विजोत्तमः ।

जपंस्त्रिषवणस्नायी अहोरात्रेण शुद्ध्यतीति ॥

अकामतो देवलोक्तम् ।

क्लिन्नं भिन्नं श्वच्चैव कूपस्थं यदि दृश्यते ।

पयः पिबेत्तिरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतमिति ॥

आपस्तम्बः ।

चाण्डालकूपभाग्डस्थं नरः कामाज्जलं पिबेत् ।

प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णं वर्णे विनिर्दिशेत् ॥

चरेत्कान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः ।

तदर्धन्तु चरद्वैश्यः शूद्रे पादं विनिर्दिशेदिति ॥

देवलः ।

यस्तु चाण्डालभाग्डस्थमज्ञानादुदकं पिबेत् ।

स तु नगरेण शुद्धेत्तु शूद्रस्त्वेकेन शुद्ध्यतीति ॥

आपस्तम्बः ।

स्नेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां क्लृप्तेऽपि वा ।

जानुदघ्नं शुचिं ज्ञेयमधस्तादशुचि स्मृतम् ॥

तत्तोयं यः पिबेद्विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा ।

अकामान्नक्तभोजी स्यादर्होरात्रन्तु कामतः ॥ इति ।

अत्रैवाभ्यासे प्राजापत्यं । एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन
शुद्ध्यतीति आपस्तम्बस्मरणात् । एषु अन्यजादिकूपादिषु ।

पराशरः ।

भाग्डस्थमन्यजानान्तु जलं दधि पयः पिबेत् ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः ॥

ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनाञ्च निष्कृतिः ।

शूद्रस्य चोपवासेन तदा दानेन शक्तिरिति ॥

एतदकामतः । कामतो द्विगुणम् ।

आपस्तम्बः ।

मूत्रोच्चारं द्विजः कुर्यात् ह्यकृत्वा शौचमात्मनः ।

मोहाद्भुक्ता त्रिराचन्तु यवान् पीत्वा विशुद्ध्यतीति ॥

मूत्रं कृत्वा द्विजो मार्गे स्मृतिभ्रंशाज्जलं पिबेत् ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यतीति ॥

कामतो द्विगुणं ।

संवर्त्तः ।

समुत्पन्ने तु यः स्नायी* भुञ्जीतापः पिबेत्तु वा ।

गायत्र्यष्टसहस्रं वा जपेत्स्नात्वा समाहितः ॥ इति ।

एतदकामतः ।

स्नानार्हस्तु यदा भुङ्क्ते द्विजो वै ज्ञानदुर्बलः ।

प्राजापत्येन शुद्धेयं कामादन्यस्तदर्धकः ॥

इति षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात् ।

अथ वाग्दुष्टादिभक्षणम् ।

पराशरः ।

वाग्दुष्टां भावदुष्टाञ्च भाजने भावदूषिते ।

भुक्त्वात्रं ब्राह्मणः पश्चात्त्रिरात्रेण विशुद्ध्यतीति ॥

* स्नाने इति पाठान्तरम् ।

एतच्चाकामतः क्षत्रियादीनां कल्पम् । अकामतो गौतमीकं
चतुर्दिनं वृतप्राशनञ्च ।

वशिष्ठः ।

शङ्खास्थाने समुत्पन्ने अभोज्याभोक्ष्यसंज्ञिते ।

आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥

अक्षारलवणां रुचां पिवेद्वाह्नीं सुवर्चलाम् ।

त्रिरात्रं शङ्खपुष्पीञ्च ब्राह्मणः पयसा सह ॥

पलाशविल्वपत्राणि कुशान् पद्ममुडुम्बरम् ।

अपः पिवेत्काययित्वा त्रिरात्रेण विशुध्यतीति ॥

पलाशादिसहितमपः काययित्वेत्यर्थः । कालदुष्टशक्तादि

भोजने ग्रहणकालादिभोजने चैकरात्रादिकं कामाकामादि-
भेदेन कल्प्यम् ।

अथाहुताद्यन्नभोजने लिखितः ।

यस्य चाग्नी न ध्रियते यस्य चाग्नी न दीयते ।

तदभोज्यं द्विजातीनां भुक्त्वा तूपवसेदहः ॥

वृथाक्लेशरसंयावपायसापूपशक्नुली ।

आहिताग्निर्द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।

अनाहिताग्नेरेकाहः शेषेषूपवसेदहरिति ॥

मनुनीकत्वात् ।

तथा ।

वृतहीनन्तु यो भुङ्क्ते नवं बाहुतिपञ्चकम् ।

पञ्चाद्वृतेन यो भुङ्क्ते भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥

संवर्त्तः ।

शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिन्नभाजने ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यतीति ॥

तथा ।

वटार्काश्वत्थपत्रेषु कुम्भीतिन्दूकपत्रयोः ।
कीविदारकदम्बेषु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वा नन्दवं चरेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव लभते चान्द्रकं फलमिति ॥

पलाशपत्राणि वल्लीपलाशपत्राणि इति केचन ।

अथ हस्तदानादिक्रियादुष्टभक्षणम् ।

पराशरः ।

माक्षिकं फाणितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् ।
हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु दिनमेकमभोजनमिति ॥

एतदकामतः । कामतः हारीतीक्ष्णं त्रिरात्रम् ।

वृद्धयान्नवल्काः ।

ब्राह्मणानं ददच्छूद्रः शूद्रानं ब्राह्मणी ददत् ।
हयमेतदभोज्यं स्याद्भुक्त्वा तूपवसेदहरिति ॥

क्रतुः ।

शूद्रहस्तेन यो भुङ्क्ते पानीयं वा पिबेत्कचित् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

आसनारुढ़पादौ वा वस्त्रार्धप्राहतोऽपि वा ।

मुखेन धमितं भुक्त्वा कच्छं सान्त्वनं चरेत् ॥

आपस्तम्बः ।

नाप्रसवित्कन्याया अग्नीयात्तदुग्रहेऽपि वा ।

अथ भुङ्क्ते तु यो मोहात्कच्छं सान्त्वनं चरेत् ॥

अप्रसवित्कन्या अप्सूतकन्या । पार्वणश्राद्धादिभोजने
भरद्वाजः ।

भुक्ते चैत्पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् षड्वाचरेत् ।

उपवासस्त्रिमासादि वत्सरान्तं प्रकीर्तितः ॥

प्राणायामत्रयं वृद्धैरहीरात्रं सपिण्डने ।

असरूपे स्मृतं नक्तं व्रतपारणके तथा ॥

असरूपे गुणशीलादिभिरसमाने ।

तथा ।

द्विगुणं क्षत्रियस्यैतन्निगुणं वैश्यभोजने ।

साक्षाच्चतुर्गुणं क्षीतत् स्मृतं शूद्रस्य भोजने ॥ इति ।

आपद्विषयमामश्राद्धविषयमकामविषयं वा । एवमुत्तरत्रापि
अल्पप्रायश्चित्तानि योजनीयानि । अधिकप्रायश्चित्तानि काम-
कारे अनापद्विषये बोधव्यानि ।

आपदि नवश्राद्धादिभोजने विष्णूक्तं ।

प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादौनं चाद्यमासिके ।

त्रैपक्षिके तदर्धन्तु पञ्चगव्यं हि मासिकमिति ॥

अत्राशक्तस्य हारीतोक्तं ।

एकादशाहे तु त्र्यहं भुक्त्वा सञ्चयने* तथा ।

उपोष्य विधिवद्भुत्वा कुष्माण्डैर्जुहुयादष्टतमिति ॥

अनापद्यपि स एव ।

चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यन्तु मिश्रके ।

एकाहन्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

मिश्रकं प्रथमसंवत्सरभवश्राद्धमिति केचन पुराणेषु संवत्सरान-
न्तरं भाविश्राद्धेषु केचन मिश्रकं प्रथमतोदीयमानमाद्यश्राद्ध-
मिति । आद्यश्राद्धस्य हिरावृत्तिः श्राद्धस्तवकेऽभिहिता ।
चान्द्रायणं नवश्राद्धे इत्यतः प्रथमनवश्राद्धादिविषयं । अथवा
नवश्राद्धे चान्द्रायणं क्षत्रियनवश्राद्धविषयं ।

द्वितीयनवश्राद्धादिषु षट्त्रिंशन्मतोक्तं ।

प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं चाद्यमासिके ।

त्रैपक्षिके तदर्धं स्यात्पादौ द्वैमासिके तथा ॥

पादोनञ्चच्छमुद्दिष्टं षण्मासे च तथाब्दिके ।

त्रिरात्रं चाद्यमासेषु प्रत्यब्दं तदहः स्मृतम् ॥

त्रैपक्षिके तदर्धं स्यादित्यादि कामकारविषयम् । षण्मासे च
तथाब्दिक इत्येतत्प्रथमाब्दिकविषयम् । प्रत्यब्दं तदह इत्येतत्

* एकादशाहे त्र्यहं भुक्त्वा सञ्चयनं तथा इति कचित् पुस्तके पाठः ।

द्वितीयादिकविषयम् । एतद्वाङ्मयविषयम् । चत्रियादि-
श्राद्धभोजने तत्तत्रैव ।

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।
त्रैपक्षिके सान्तपनं कृच्छ्रं मासद्वये स्मृतम् ।
चत्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृतम् ॥
वैश्यस्यार्हाधिकं प्राक्तं चत्रियात्तु मनीषिभिः ।
शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥
सार्धं चान्द्रायणं मासि त्रिपक्षे चैन्दवं स्मृतम् ।
मासद्वये पराकः स्यादूर्ध्वं सान्तपनं स्मृतमिति ॥

शङ्कः ।

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।
पञ्चत्रयेऽपि कृच्छ्रः स्यात् षण्मासे कृच्छ्रएव तु ॥
आदिके पादकृच्छ्रः* स्यादेकाहः पुनरादिके ।
अत ऊर्ध्वं न दीपः स्याच्छ्रद्धस्य वचनं यथा ॥

एवंविधान्यन्यान्यपि लघुप्रायश्चित्तानि कामाकामजाति शक्ति-
स्तेनपतितक्लीवाद्यपाङ्क्त्यश्राद्धभोजनसर्पहत्यादि श्राद्धभोजन-
विषयविशेषापेक्षया योज्यानि ।

तथाच भरद्वाजः ।

चाण्डालादुदकात्सर्पाद्वाङ्मयाद्द्वेद्युतादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणाम् ॥

* कृच्छ्रपादः स्यादिति कचित् पुस्तके पाठः ।

पतनानाशकैश्चैव विषोद्वन्धोदकैस्तथा ।

भुक्तैषां षोडशश्राद्धे कुर्यादिन्दुव्रतं* द्विजः ॥

अपाङ्क्तैयान्नमुद्दिश्य श्राद्धमेकादशेऽहनि ।

ब्राह्मणस्तत्र भुक्तानं शिशुचान्द्रायणं चरेत् ॥

शामश्राद्धे तथा भुक्ते तप्तकच्छेण शुद्धाति ।

सङ्कल्पिते तथा भुक्ता त्रिरात्रं क्षपणं भवेत् ॥ इति ॥

कामतो ब्रह्मचारिणो नवश्राद्धादिभोजने वृहद्यमोक्तं ।

मधु मांसञ्च योऽश्लीयाच्छ्राद्धं सृत्कमेव च ।

प्राजापत्यं चरेत्कच्छं व्रतशेषं समाचरेत्† ॥

इति अकामकृतोऽपि तेनैवोक्तम् ।

मासिकादिषु योऽश्लीयादसमाप्तिं व्रते द्विजः ।

त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धयतीति ॥

शामश्राद्धे भवेद्वै प्राजापत्यन्तु सर्व्वदेति ।

षट्त्रिंशन्मते स्मरणात् । अनुक्तप्रायश्चित्ताभावस्यादिश्राद्धभोज-
नेषु विशेषमाह उग्रनाः ।

दशकत्वः पिवेदपो गायत्र्याः श्राद्धभुक् द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्धेत्तु तदनन्तरमिति ॥

तथा ।

निवृत्तचूडहोमे तु प्राङ्नामकरणे तथा ।

* चान्द्रायणं । † समापयेदिति पाठान्तरम् ।

चरेत्कान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ॥
ततोऽन्येषु तु भुक्त्वात्रं संस्कारेषु द्विजोत्तमः ।
निर्योगादुपवासेन शुद्ध्यते नित्यभोजनैः* ॥

धीम्यः ।

ब्रह्मादने तु सोमे च सीमन्तीन्नयने तथा ।
जाते याद्वे नवयाद्वे द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥
सोमसाहचर्याद्ब्रह्मादनाख्यं कर्म आधानाङ्गभूतमिति कथ-
यन्ति अत्र तत्तत्कर्मोद्भूतादियाद्वभोजने एवैतत् प्रायश्चित्तं
शक्त्याद्यपेक्षया योजनीयं ।

अथाभोज्यान्भोजने ।

अभोज्यान्नाथ मनुना दर्शिताः ।

नाथोन्नियतं यज्ञे ग्रामयाजिहुते तथा ।
स्त्रिया क्लीवेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥
मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन ।
गणान्नं गणिकान्नञ्च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥
स्तेनगायनयोश्चान्नं क्षतुर्ध्वार्द्धपिकस्य च ।
दीक्षितस्य कर्द्व्यस्य बहस्य निगडस्य च ॥
अभिशस्तस्य पण्डस्य पुंश्चल्या दाभिकस्य च ।

* नित्यभोजनैरिति क्वचित् पुस्तके पठितं । † तच्छीरिति पाठान्तरम् ।

चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ॥

उग्रान्नं सूतिकाक्षश्च पर्याचान्तमनिर्देशम्* ।

अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः ॥

द्विषदन्नं नगर्थ्यन्नं पतितान्नमवक्षुतम्† ।

पिशुनानृतिनोश्चैव क्रतुविक्रियकस्य च‡ ।

शैलूषतन्तुवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ।

कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतरणस्य च§ ।

सुवर्षकर्तुर्व्येगस्य॥ शस्त्रविक्रयिणस्तथा ।

श्ववतां शौण्डिकान्नश्च चेलनिर्णेजकस्य च ॥

रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ।

सृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानाश्च सर्व्वशः ॥ इति ।

एवमादयोऽन्येऽपि सूत्रान्तरतोऽवगन्तव्याः ।

अन्यत्र प्रायश्चित्तं ।

भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्याक्षपणं त्रयहं ।

मत्या भुक्त्वा चरेत् कच्छं रेतोविण्मूत्रमेव चेति ॥

अत्राभ्यासे शङ्कोक्तं चान्द्रायणं गीतमीकच्छर्दनं घृतप्राशनमाप-
द्विषयं ।

* यत्रान्ने भुज्यमाने आचमनं क्रियते तत् पर्याचानं । अनिर्देशं सूतिकाक्षं त्रेताद्वय-
वक्ष्यमाणत्वात् । † यस्मिन्नन्ने चवधुः कृतः । ‡ क्रतुविक्रियकस्तथा इति मूलमनुसंहिता-
तायां पाठः । § रङ्गावतारकस्य च इति मूलमनुसंहितायां पाठः । ॥ वेणुस्य वेणुयाथः
वेणुस्येति मूलमनुसंहितायां पाठः । वेणोवादिचजीवित इति कुतूकभट्टः । वेणोर्मिदनेन
योजीवति वरुड इति विश्वरूप इति मेधातिथिः ।

आपस्तम्बः ।

बलाहासीकृता ये तु स्नेच्छचण्डालदस्युभिः ।
 अशुभं कारिता कर्म गवादिप्राणिहंसनम् ॥
 उच्छिष्टमार्जनञ्चैव तथा तस्यैव भोजनम् ।
 खरोद्भविङ्ग्वराहाणामामिषस्य च भक्षणम् ।
 तत्स्त्रीणाञ्च तथा सङ्गस्ताभिश्च सहभोजनम् ॥
 मासोपितं द्विजाती तु प्राजापत्यं विगोधनम् ।
 चान्द्रायणत्वाहितान्तेः पराकस्त्वथवा भवेत् ॥
 चान्द्रायणं पराकञ्च चरेत्सांवत्सरोपितः* ।
 संवत्सरोपितः शूद्रो मासाहं यावकं पिवेत् ॥
 मासमात्रोपितः† शूद्रः कृच्छ्रपादेन शङ्कति ।
 जह्वं संवत्सरात्कल्पाम्नायश्चित्तं द्विजात्तमैः ।
 संवत्सरैस्त्रिभिश्चैव‡ तद्भावं स नियच्छति ॥ इति ।

लिखितः ।

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

अपचस्य च भुक्तानं द्विजश्चान्द्रायणश्चरेत् ॥

एतच्च कामतोऽभ्यासविषयम् । अनभ्यासे त्वर्द्धम् । अकामत-
 स्त्रिरात्रमिति कल्पम् ।

* सांवत्सरोपित इत्यत्र संवत्सरं द्विज इति शूलपाणिसम्मतः पाठः । † मासमात्र-
 त्वेव मासं विप्रोपित इति शूलपाणिसम्मतः पाठः । ‡ त्रिभिर्दिवसैश्च चतुर्भिर्दिवसैश्च
 शूलपाणिसम्मतः पाठः ।

तथा ।

गृहीत्वानीन्समारोप्य पञ्चयज्ञान्विवर्त्तयेत् ।

परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥

पञ्चयज्ञान्स्वयङ्गृत्वा परान्नमुपजीवति ।

सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु यः ॥

गृहस्थधर्मवृत्तो यो दानेन परिवर्जितः ।

ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः स प्रकीर्तितः ॥ इति ।

अथाग्रीचन्नभोजने विष्णुः ।

ब्राह्मणादीनामग्रीचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य ताव-
दग्रीचं यावत्तेषामग्रीचव्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यादिति ।

कामकारे मार्कण्डेयः ।

भुक्त्वा तु ब्राह्मणाग्रीचे चरेत्सान्तपनं द्विजः ।

भुक्त्वा तु क्षत्रियाग्रीचे तथा कच्छो विधीयते ॥

वैश्याग्रीचे तथा भुक्त्वा महासान्तपनं चरेत् ।

शूद्रस्यैव तथा भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

अत्राभ्यासे ब्रह्मोक्तम् ।

शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासान्कच्छमाचरेत् ।

वैश्यस्य तु तथा भुक्त्वा त्रीन्मासान्ब्रतमाचरेत् ॥

क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वी मासौ ब्रतमाचरेत् ।

ब्राह्मणस्य तथाग्रीचे भुक्त्वा मासं ब्रती भवेदिति ॥

अकामतः क्वागलेनोक्तं ।

अज्ञानाङ्गुल्लतं विप्राः सूतके सूतके तथा ।

प्राणायामगतं कृत्वा शुध्यन्ते गृहसूतके ॥
 वैश्ये षष्टिर्भवेद्वाञ्छा विंशतिर्ब्राह्मणे दश ।
 एकाहश्च चाहं पञ्च सप्तरात्रमभोजनम् ॥
 तपःशुद्धिर्भवेद्दिप्रः पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥ इति ।
 एकाहादयः क्रमेण ब्राह्मणाद्यशौचात्रभोजने विज्ञेयाः ।

अथ जातिभंशकरादिषु ।

एतत्स्वरूपञ्च प्रागेव दर्शितं ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिर-
 त्रेयमययोरित्यादिभिः मनुवचनैः रुजः कृत्वा रोमोत्पाट-
 नादि अत्रेयं पूतिगन्धिः ।

अथ प्रायश्चित्तमाह स एव ।

जातिभंशकरं कर्म कृतान्यतममिच्छया ।
 चरेत् शान्तपनं कच्छं प्राजापत्यमनिच्छया ॥
 सङ्हरापात्रकृत्यासु मासःशोधनमैन्दवम् ।
 मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्यादावकस्यहम् ॥
 बृहस्पतिः ।

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा रासभादिप्रमापणम् ।
 निन्दितेभ्यो धनादानकृच्छार्द्धं व्रतमाचरेत् ॥
 यमः ।

सङ्करीकरणकृत्वा मासमश्रीत यावकं ।
 कृच्छातिकृच्छमथवा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

अपात्रीकरणङ्गत्वा तमकच्छेण शुद्धाति ।

शीतकच्छेण वा शुद्धिर्महासान्तपनेन वा ।

मलिनीकरणीयेषु तमकच्छविशोधनमिति ॥

जातिस्मंशकरादिष्वप्यन्यतमकरणे मन्वाद्युक्तप्रायश्चित्तानि
जातिशक्तिकामाकामसकृद्भ्यासापेक्षया योज्यानि ।

कमिकीटवयोहत्वामद्यानुगतभोजनम् ।

फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यञ्च मलावहम् ॥

इत्यत्र कृमयः स्थविष्ठा अस्थिरहिता घृणादिजन्तवः ।

इतोऽपि चोदिष्ठानस्थिजन्तुहनने याज्ञवल्क्यः ।

अस्थिमतां सहस्रान्तु तथानस्थिमतामन इति ।

अत्र शूद्रं हत्या व्रतमित्यनुवर्त्तते । तच्च षण्मासव्रतम् । अस्थि-
मन्तः अनुक्तानिष्कृतयः कुक्कुटप्रभृतयः । अनस्थिमन्तो यूक-
मशकप्रभृतयः । अनः शकटं तत्परिपूर्णमित्यर्थः । अत्रोक्तं
परिमाणापेक्षया न्यूनाधिकहनने प्रायश्चित्तमपि तथैव कल्प-
नीयम् ।

तथा ।

मार्जारगोधानकुलमण्डूकाश्च पतत्रिणः ।

हत्वा त्र्यहं पिवेत्क्षीरङ्गच्छं वा पादकं चरेत् ॥

मनुः ।

पयः पिवेत्क्षीरात्रं वा योजनं वाध्वनीं व्रजेत् ।

उपसृष्टेत्स्रवन्त्यां वा सूक्तं वा रैवतं जपेत् ।

उपसृष्टः स्नानम् । एतच्चाकामतः कामतो द्विगुणं ।

कामतोऽभ्यासे वागिष्ठम् ।

श्वमाज्जरिमण्डूकनकुलसर्पदहरमूपिकान् हत्वा कच्छं
द्वादशरात्रं चरेत् । किञ्चिच्च दद्यादिति ।

दहरः कुच्छुन्दरिरत्नमूपिको वा । एतच्च प्रत्येकवधे समुदिता-
नेकवधे तु सुमन्तूतं पाण्डासिकम् ।

मनुः ।

हत्वा हंसं बलाकञ्च वकं वर्हिणमेव च ।

वानरं श्येनभासी च स्वर्गयेद्वाङ्मणाय गाम् ॥

क्रव्यादन्तु मृगान् हत्वा ध्रुवं दद्यात्पयस्विनीम् ।

अक्रव्यादौ वक्ततरीमुष्ट्रं हत्वा तु कण्ठलम् ॥

यान्नवल्काः ।

गजे नीलवृषाः पञ्च शुके वल्को द्विहायनः ।

खराजमेषेषु वृषो देयः क्रीञ्चे त्रिहायनः ॥

उरगेष्वायसोदण्डः पण्डके त्रपुसीसकम् ।

कोले घृतघटो देयः उष्ट्रे गुञ्जा हयेऽशुकं ॥

पण्डको नपुंसकः । स च मृगपत्निरूप एव न गोब्राह्मणादि-
रूपः । त्रपुसीसकं वा मापपरिमितम् ।

तथाच मनुः ।

अभिद्वार्षायसीं दद्यात्कर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ।

पलालं भारकं पण्डे सैसकञ्चैव माषकमिति ॥

पलालभारसैषकमासयोर्विकल्पः ।

यान्नवल्काः ।

तित्तिरी तु तिलद्रोणं गजादीनामशक्तुवन् ।

दानं दातुं चरेत्कुच्छमेकैकस्य विशुद्धये ॥

कुच्छमित्युपलक्षणम् । अतः शक्त्याद्यपेक्षया कुच्छाधिकङ्गत्प-
नीयम् ।

अष्टमूष्टिर्भवेत्किञ्चिदष्टौ च* पुष्कलम् ।

पुष्कलानि तु चत्वारि आदकः परिकीर्तितः ।

चतुरादकी भवेद्वीण इत्येतन्मानलक्षणम् ॥

याज्ञवल्करः ।

फलपुष्पान्नरसजसत्वाघाते घृताशनम् ।

किञ्चित्सास्थिवधे देयं प्राणायामस्वनास्थिके ॥

घृताशनमाहारानन्तरं परित्यागेन यत्र प्रायश्चित्तविशेषो
नास्मात्सूत्र किञ्चित्सास्थिमत् इत्येतत् द्रष्टव्यम् ।

पराशरः† ।

* यस्यान्तरे च अष्टमूष्टिर्भवेत् कञ्चिः कुक्षयोऽष्टौ च पुष्कलमित्येवं पाठो दृश्यते ।

† पराशरसंहितायामन्यथा पाठो दृश्यते यथा । हंससारसकौचांश्च चक्रवाकं सु-
कुकुटं । जालपादांश्च शरभमहोरात्रेण शुद्ध्यति । बलाकाटिद्विभानाञ्च शुकपारावतादिनां ।
आटिनाञ्च वकानाञ्च शुद्ध्यते नक्तभीजनात् । भासकाककपोतानां सारितित्तिरघातकः ।
अन्तर्जलि उभे सन्ध्ये प्राणायामेन शुद्ध्यति । गृध्रस्थेनशिखियाहवासीलूकनिपातिने । अफ-
क्षाशी दिनं तिष्ठेत्तिकालं सारुताशनः । वल्गुनीचटकानाञ्च कीकिलांखञ्जरीटकान् । स्नाव-
कारक्तपादांश्च शुद्ध्यन्ते नक्तभीजनात् । कारण्डवचकीराणां पिङ्गलाङ्गुरस्य च । भार-
हाजनिहता च शुद्ध्यते शिवपूजनात् । मेरुण्डस्थेनभासां च पारावतकपिङ्गलान् । पक्षि-
णामेन सर्वेषामहोरात्रेण शुद्ध्यति । हत्वा नकुलमाजिरसपोजगरदुग्धुभान् । कृशं
भीजयेद्विप्रान् लोहदण्डश्च दक्षिणं । शल्लकीशशकागीधामव्यूक्ष्माभिपातने । इन्ताक-

हंससारसचक्राङ्गक्रीडकुटघातकः ।
 मयूरमयी हत्वा च एकभक्तेन शुद्धति ॥
 मद्गुच्च टिट्ठिभक्षैव शुक्लं पारावतं तथा ।
 आङ्गिकाच्च वक्त्रं हत्वा शुद्धे नक्तभोजनात् ॥
 चाषकाककपोतानां सारितित्तिरघातकः ।
 अन्तर्जले उभे सम्ये प्राणायामेन शुद्धति ॥
 गृध्रस्थेनविहङ्गानामुलूकस्य च घातकः ।
 अपक्वाशीदिनं तिष्ठेहौ कालो माकृताशनः ॥
 हत्वा मूषिकमार्जारसर्पाजागरहुण्डुभान् ।
 कृषरं भोजयेद्विप्रान् लोहदण्डश्च दक्षिणा ॥
 शेषाकच्छपगोधानां शशशङ्खकघातकः ।
 वृन्ताकफलगुञ्जाशी अहोरात्रेण शुद्धति ॥
 मृगरोहिवराहाणामविकावस्तघातने ।
 वृक्षजम्बूकच्छाणां तरुलूणाश्च घातकः ॥
 तिलप्रस्थं त्वसौ दद्याद्वायुभक्षो दिनत्रयम् ।
 गजमेघतुरङ्गोद्भगवयानां निपातने ॥
 प्रायश्चित्तमहोरात्रं त्रिसन्ध्यं चावगाहनम् ।

चक्षुभीका च अहोरात्रेण शुद्धति । वृक्षजम्बूकच्छाणां तरुलूणाश्च घातने । तिलप्रस्थं द्विज
 दद्याद्वायुभक्षो दिनत्रयम् । गजमेघतुरङ्गानां महिषोद्भगवयानां निपातने । शुद्धति समरात्रेण
 विप्राणां तर्पणेन च । मृगं वरं वराहश्च अज्ञानावस्तु घातयेत् । अफिलकृष्णमश्रीयादहो-
 रात्रेण शुद्धति । एवं चतुष्पदानाश्च सन्धेयां वनचारिणां । अहोरात्रीषितक्षिष्टेष्वपि
 वै जातवेदसं ।

खरवानरसिंहानां चित्रकव्याघ्रघातकः ।

शुद्धिमेति त्रिरात्रेण ब्राह्मणानाञ्च भोजनैरिति ॥

याज्ञवल्क्यः ।

पुंश्चलीवानरखरैर्दृष्टञ्चोद्गादिवायसैः ।

प्राणायामं जले कृत्वा घृतम्प्राश्य विशुद्ध्यते* ॥

एतदशक्तविषयम् । शक्तस्य कल्पम् ।

यत्तु सुमन्तुवचनम् ।

श्वशृगालमहिषाजाविकखरकरभनकुलमार्जारमूषिक -
प्लवकाकपुरुषदष्टानामपोहिष्ठीयाभिः† स्नानं प्राणा-
यामत्रयञ्चेति ।

तन्नामेरधः ईषदृष्टविषयं । सम्यग्दृष्टविषये तु अङ्गिरसीक्तम् ।

ब्रह्मचारी शुना दष्टः सायं प्रातः पयः पिबेत् ।

गृहस्थश्चेत्त्रिरात्रन्तु एकाहं योऽग्निहोत्रवान् ॥

नामेरुर्द्वन्तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।

स्यादेतत्त्रिगुणं वक्त्रे मस्तके तु चतुर्गुणमिति ॥

क्षत्रियादिषु पादोनं कल्पनीयम् ।

स्त्रीविषये तु पराशरोक्तम् ।

ब्राह्मणी तु शुना दष्टा जम्बूकीद्वहकेण‡ वा ।

* विशुध्यतीति पाठान्तरम् । † आपोहिष्ठादिमन्त्रैः । ‡ जम्बूकेन द्वहकेण इति पाठान्तरम्, जम्बूकीद्वेण वा गवा इति ग्रन्थान्तरसम्मतः पाठः ।

उदितं घृह्नन् चक्रं* दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥ इति ।
ब्राह्मणीत्युपलक्षणम् ।

व्रतस्थिताया विशेषस्तीनेवोक्तः ।

त्रिरात्रमेवोपवसेत् शुना दृष्ट्वा तु सव्रता ।
सष्टतं यावत् भुक्त्वा व्रतशेषं समापयेदिति ॥
सव्रतेत्यत्र लिङ्गमविवक्षितम् अनुपादेयगतत्वात् ।
पुलस्त्यः ।

रजस्वला यदा दृष्ट्वा शुना जम्बूकरासभैः ।
पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्धति ॥
जईन्तु द्विगुणं नाभिर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा ।
चतुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि दृष्टेऽन्यत्राप्नुतिर्भवेत् ॥
अन्यत्र अरजस्वलावस्थायाम् ।

शातातपः ।

शुनाघ्रातावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य च ।
अग्निः प्रचालनं शीघ्रमग्निना चोपचूर्णनमिति† ॥
उपचूर्णनं तापनम् ।
मनुः ।

ब्राह्मणस्य व्रणहारे पूयशोणितसम्भवे ।
क्षमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥
गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसन्ध्यं स्नानमाचरेत् ।

* उदितं सीमनचक्रमिति शब्दान्तरे पठितम् । † चोपचूर्णनमिति पाठान्तरम् ।

निरात्रं पञ्चगव्याशी त्वधो नाभ्या विशुद्धति ॥

नाभिकण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चोत्पद्यते क्वचित्* ।

वङ्गात्रं तत्तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं शिरोव्रणे ॥ इति ।

क्षत्रियादिषु पादपादीनं कल्प्यम् । स्वादिदंशनिमित्तव्रणे
पूयादिनिःसरणे स्वादिदंशनिमित्तप्रायश्चित्तं पूयादिनिःसरण-
प्रायश्चित्तञ्च ।

अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यवचनानि प्रधानीकृत्याभिधीयन्ते ।

प्राणायामी जले स्नात्वा खरयानोद्भयानगः ।

नग्नः स्नात्वा च भुक्ता† च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम् ॥

खरयुक्तयानं रथादि । एवमुद्भयानगः । उद्भयानं समारुह्य
खरयानन्तु कामतः इति मनुस्मरणात् । स्त्रियं स्वस्त्रियं
कामकृते । अकामतः स्नानमात्रम् । उभयत्राभ्यासे कल्प्यम् ।
साक्षात् खरोद्धारोद्भवे द्विगुणावृत्तिः कल्पनीया ।

तथा ।

शुक्रं हुंकृत्य हूंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।

वध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनम् ॥

* क्लमिरिति पाठान्तरम् मिताचरायान्तु नाभिकण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चोत्पद्यते क्लमिः ।
वङ्गात्रञ्च तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं विशीधनमिति पठितम् । † शूलपाणिना तु भुक्ता इत्यत्र
सुप्ता इति पठितम् ।

अभ्यासे यमोक्तम् ।

वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधितया* ।

त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेदिति ॥

तथा ।

विप्रदण्डोद्यमे कच्छस्त्वतिकच्छो निपातने ।

कच्छातिकच्छोऽसृक्पाते कच्छोऽभ्यन्तरशोणिते ।

विप्रदण्डोद्यमे कच्छः अतिकच्छो निपातने ॥

विप्रजिघांसया दण्डोद्यमे ।

वृहस्पतिः ।

काष्ठादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे कच्छमाचरेत् ।

अस्थिभेदेऽतिकच्छः स्यात्पराकस्वङ्गकर्त्तने ॥

यमः ।

पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधितया† ।

दिवसोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥

एतच्च कामकृते । अकामकृते प्रसादनमात्रमेव । असन्निहिता-
स्वप्नोदके वा कामतः सूत्रपुरीषाद्युत्तर्गे मनुः ।

विनाङ्गिरसु वाप्यार्तः शरीरं सन्निषेव्य तु ।

सचेत्तो वहिराद्भुत्य गामालभ्य विशुद्ध्यति ॥

गामालभ्य स्पृष्ट्वा । कामतस्तु यमोक्तम् ।

* प्रायश्चित्तं विधीयते इति श्रुतपाणिसम्मतः पाठः । † प्रायश्चित्तं विधीयते इति
श्रुतपाणिसम्मतः पाठः ।

आपहतो विना तोयं शरीरं यो निषेवते ।

एकाहः क्षणकृत्वा सचेलं स्नानमाचरेत् ॥

आपद्यभ्यासे सुमन्तूक्तम् ।

अप्सुग्नी वा मेहयतस्तप्तकच्छमिति ।

मनुः ।

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥

यत्र श्रौतेषु स्नानार्तेषु वा नित्यहोमादिषु लोपे सति प्रायश्चित्त-
विशेषो नाम्नातस्तत्रोपवासः प्रायश्चित्तम् । आम्नातश्चेत्तेन
सहाभोजनं समुचीयते ।

स्नातकव्रताधिकारे क्रतुः ।

एतेषामाचाराणामेकैकव्यतिक्रमे गायत्र्याष्टशतं जप्यं
कृत्वा पूतो भवतीति ।

बृहस्पतिः ।

अनिर्व्वर्त्य महायज्ञान् यो भुङ्क्ते प्रत्यहं गृही ।

अनातुरः सति धने कच्छार्द्धेन स शुद्ध्यति ॥

महायज्ञाः पञ्चमहायज्ञाः । एतच्च सकृत्करणे । अभ्यासे तु
कच्छम् ।

तथा ।

अनृती तु न गच्छेद्भार्यां वासेऽपि कच्छार्द्धमाचरेत् ।

देवलः ।

स्वभार्यान्तु यदा क्रोधादगम्येति नरो वदेत् ।

प्राजापत्यं चरेद्विप्रः क्षत्रियो दिवसान्नव ।

पद्मावन्तु चरेद्द्वैजः त्रिरात्रं शूद्र आचरेत्* ॥

हारीतः ।

वहन् कमण्डलुं रिक्तमस्नात ईश्वरभोजनम्† ।

अहोरात्रेण शुद्धिः स्याद्दिनजप्येन चैव हीति ॥

उपवासदिनजपयोः समुच्चयः ।

न पङ्क्तौ विषमं दद्यान्न याचेत न दापयेत् ।

प्राजापत्येन कच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ॥

नदीसंक्रमदन्तुश्च कन्याविप्रकरस्य च ।

समे विषमकर्तुश्च निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥

त्रयाणामपि चैतेषां प्रायश्चित्तान्तु‡ मार्गतां ।

भैक्षलब्धेन चाग्नेन द्विजशान्द्रायणं चरेत् ॥

संक्रम उदकावरणवर्त्म । समे विषमकर्ता पूजादौ । द्विजस्य§

शान्द्रायणम् । क्षत्रियादीनान्तु पादपादहान्या कल्पनीयम् ।

ऋथ्यशृङ्गः ।

इन्द्रचापं पलाशान्निं यद्यन्यस्य प्रदर्शयेत् ।

प्रायश्चित्तमहोरात्रं धनुर्दण्डौ च दक्षिणा॥

गीतमः ।

* एवञ्च इति क्वचित्पुस्तके पठितम् । † भोज्यद्रव्यं । ‡ प्रत्यासत्तिमिति क्वचित्पठितं
क्वचिच्च पुस्तके मितान्नरायाच प्रत्यापत्तिमिति पाठः । § ब्राह्मणस्य इत्यर्थः । ॥ मितान्न-
नरायाच क्वचित् पुस्तके च धनुर्दण्डश्च इति पाठः ।

न क्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सभाषित । सभाष्यपुण्य-
कृतो मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन वा सह सभाषित ।
तल्पान्नधनलाभवधे पृथग्वर्षाणीति ।

तल्पं भार्या । तल्पादीनां लाभस्य वधे विघ्नकरणे प्रथमं प्रत्येकं
संवत्सरम् । प्रकृतब्रह्मचर्यमित्यर्थः ।

हारीतः ।

चाण्डालश्चपचानाञ्च सङ्घरे समुपस्थिते ।
अहीरात्रं त्रिरात्रं स्यात्त्रिरात्रे षडङ्गः स्मृतम् ॥
अविज्ञातस्तु चाण्डालः सप्ताहं निवसेद्यदि ।
तस्यान्नालोपासनस्य विप्राः कुर्युरनुग्रहम् ॥
दधिचीरघृतैर्युक्तं कृच्छ्रं गोमूत्रयावकम् ।
प्राशयेत्सह शूलैस्तु मासमेकं निरन्तरम् ॥

तथा ।

यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानासनात्ततः ।
सद्यः स्नानम्कुर्वीत सोऽन्यथाप्रयतो भवेत् ॥

वशिष्ठः ।

दण्डोत्कर्णे राजैकरात्रमुपवसेत् । त्रिरात्रं पुरोहितः ।
कृच्छ्रमदण्डादण्डने पुरोहितस्त्रिरात्रं राजा कुनखी
श्यावदन्तकश्च कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्रोदरेयातामिति ।

दन्तान्नखांश्च दुष्टानुत्पाटयेदित्यर्थः ।

शङ्खः ।

अध्यस्य शयनं यानमासनं पादुके तथा ।

द्विजः पलाशवृक्षस्य त्रिरात्रन्तु व्रती भवेत् ॥

क्षत्रियस्तु रणे* सृष्टं दत्त्वा प्राणपरायणः ।

संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छित्त्वा वृक्षं फलप्रदम् ॥

ह्रीं विप्रौ ब्राह्मणस्त्री वा दम्पती गौडिजोत्तमी ।

अन्तरेण यदा गच्छेत् कच्छं शान्तपनं चरेत् ॥

होमकाले तथा दीहे स्वाध्याये दारसंग्रहे ।

अन्तरेण यदा गच्छेद्द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

दीहे यागाङ्गभूतदीहे । एतच्चाभ्यासे अनभ्यासे त्वर्द्धम् । सच्छि-
द्रादित्याद्यरिष्टदर्शनादावपि स एव दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ वृत्तं
हिरण्यं दद्यादिति ।

तथा ।

पादप्रतापनकृत्वा ज्ञात्वा वक्त्रिमधस्तथा ।

कुशैः प्रसृज्य पादौ तु दिनमेकं व्रती भवेत् ॥

देवसः ।

सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गीडान्† गत्वा संस्कारमर्हति ॥

एतच्च तीर्थयात्राव्यतिरेकेण ।

यमः ।

प्रत्यादित्यं न मेहेतः‡ न पश्येदात्मनः शक्तुः ।

* सृष्टमित्यत्र पृष्ठमिति पठितं मिताचरायां । † कलिङ्गीडान् इत्यत्र कलिङ्गात्मान्
इति मिताचरायां पठितं । ‡ सलसूत्रत्यागं न कुर्यात् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षित ब्राह्मणान् गामथापि वा ॥

हारीतः ।

क्षत्रियाभिवादाने अहीरात्रमुपवसेत् । वैश्यस्यापि
शूद्रस्याभिवादाने त्रिरात्रमुपवासः ।

तथा ।

शय्यारूढपादुकोपानदारोपितपादोच्छिष्टान्धकारस्यथाह-
क्लज्जपदेवपूजाभिरताभिवादाने त्रिरात्रमुपवासः स्यात्
अन्यत्र निमन्त्रणे अन्यत्र भोजनेऽपि त्रिरात्रमिति ।

आपस्तम्बः ।

समित्पुष्पकुशाज्याम्बुमृदनाक्षतपाणिकं ।

जपं होमञ्च कुर्वाणं नाभिवायेत वै द्विजः ॥

अत्रापि जपहोमसाहचर्याद्वारीतोक्तं त्रिरात्रमेव ।

शङ्खः ।

नोदकुम्भहस्तोऽभिवादयेन्न भैक्षहस्तो न पुष्पाज्यहस्तो-
नाशुचिर्न जपन् न देवपितृकार्यं कुर्वन् न शयान इति ।

अत्रापि त्रिरात्रमेव ।

याज्ञवल्करः ।

देशङ्गालं वयः शक्तिम्यापञ्चावेक्ष्य यत्नतः ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः ॥

यथा स्मृत्यन्तरे ।

० जपं होमञ्च कुर्वाणं नाभिवादयेत वै द्विजमिति मितान्तरायां पठितम् ।

हसितजृम्भितास्फोटनानि नाकस्मात्कुर्यात् ।

तथा ।

नोदन्वतोऽभ्रमि स्नायान्न च श्मश्रादि कर्त्तयेत् ।

अन्तर्वीर्याः पतिः कुर्वन् प्रजा भवति ध्रुवमित्यादिषु॥
प्रायश्चित्तं नाभिहितं । एवंविधस्यले देशाद्यपेक्षया कल्पनीय-
मित्यर्थः । इति प्रकीर्णकप्रायश्चित्तम् ।

अथ मिथ्याभिर्गंसनप्रायश्चित्तम् ।

यान्नवल्करः ।

महापापीपपापाभ्यां योऽभिर्गंसेन्मृपापरम् ।

अभ्रक्षोमासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः ॥

जपस्य शुद्धवतीनाम् ।

तथाच वशिष्ठः ।

ब्राह्मणमनृतेनाभिर्गंस्य पतनीयेन वा मासमभ्रक्षः शुद्ध-
वती वा वर्त्तयेदश्वमेधावभृथ वा गच्छेदिति ।

शुद्धवती शुद्धपदीपेता । एतच्च सवर्णविषये ।

आनुलोम्येन प्रातिलोम्येन वा मिथ्याभिर्गंसने दण्डानु-
सारेण कल्प्यम् ।

* क्वचित् पुस्तके स्मश्रादिकर्त्तयेदिति पाठोदृश्यते क्वचिच्च पुस्तके शास्त्रादि कर्त्तयेदिति
पठितं परन्तु मिताचरायां श्मश्रादि कर्त्तयेदिति पाठदर्शनात् तदेव मूलं निवेशितं । एवं
क्वचिदादर्शपुस्तके धर्मतः ध्रुवमिति पाठसत्त्वेऽपि तादृशपाठे कन्दो न लगते अतीमिता-
चरायां क्वचिदादर्शपुस्तके च ध्रुवमिति पाठदर्शनात् तदेव मूलं निवेशितम् ।

दण्डश्च याज्ञवल्कीनोक्तः ।

प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणास्त्रिगुणा दमाः ।

वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्द्धाद्विहानितः ॥ इति ।

सत्यदोषाभिगंसने तु मिथ्याभिगंसनप्रायश्चित्तादेम् । तथा ।
महापातकाभिगंसने मासमवभृत्प्रायश्चित्तम् । तत्समतदति-
दिष्टाभिगंसने त्वर्द्धं उपपातकाभिगंसने पाद इत्येवं कल्प-
नीयम् एवं प्रकीर्णकाभिगंसनेऽपि कल्पनीयम् । यत्तु गृह-
लिखितोक्तं नास्तिकः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नो
मिथ्याभिगंसी चेत्वेते षड्वर्षाणि ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयुः
षण्मासान् वा गामनुगच्छेयुरिति । तदभ्यासतारतम्यापेक्षया
योजनीयम् ।

याज्ञवल्काः ।

अभिगस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदग्नेयमेव वा ।

निर्वपेत्तु पुरोडाशं वायव्यं पशुमेव वा ॥

प्राजापत्यकृच्छ्राग्नेयपुरोडाशवायुदैवत्यपशूनां मध्येऽन्यतमं शक्या-
द्यपेक्षया योजनीयम् । यत्वेतेनैवाभिगस्तो व्याख्यात इति
वसिष्ठेन मासमवभृत्त्वमुक्तं तन्मिथ्याभिशापानन्तरं कच्चि-
त्कालः* मकृतप्रायश्चित्तस्य ।

याज्ञवल्काः ।

यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।

* कथञ्चित्कालमिति पाठान्तरम् ।

† समाकीर्णमिति पाठान्तरम् ।

तत्र तत्र तिलैर्हीमो गायत्र्या वाचनं तथा ॥
अथौहत्यादिना महापातकादिपतनीयप्रायश्चित्तान्यकुर्वती
निष्कासनप्रकारः ।

याज्ञवल्काः ।

दासीकुम्भं वह्निर्ग्रामान्नियेरन् स्ववान्धवाः ।
पतितस्य वह्निःकुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम् ॥
अथौहत्यादिना अकृतप्रायश्चित्तस्य पतितस्य कृते बान्धवाः सपि-
ण्डा यदि प्रेषितया दास्या आनीतमुदकपूर्णघटं ग्रामादह्नि-
निनयेरन् । अथवा सपिण्डादिप्रयुक्ता दास्येव पर्यस्येत् ।
तथाच मनुः ।

दासीघटमपां पूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवन्द्यदा ।
अहोरात्रमुपासीरन् नाशौचं बान्धवैः सह ॥ इति ।
प्रेतवदिति प्राचीनावीतित्वादिप्राप्तार्थम् ।
अत्रापरे विशेषमाह स एव ।

पतितस्योदकं कार्य्यं सपिण्डेर्बान्धवैः सह ।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञातृत्विग्गुरुसन्निधौ ॥
निन्दितेऽहनि रिक्तातिथ्यादिषु ।

गौतमः ।

तस्य विद्यागुरुन् योनिसम्बन्धांश्च सन्निपात्य सर्वाण्युद-
कादीनि प्रेतकार्याणि कुर्युः । पात्रं वास्य विपर्यस्ये-
युर्दासः कर्मकरो वाऽवकरादमेध्यः पात्रमानीय घटान्

* कचिदादर्शपुस्तके प्रकरणादिति पाठो दृश्यते परन्तु अष्टपु आदर्शपुस्तकेषु एवं मूल-

पूरयित्वा दक्षिणामुखः पदा विपर्यस्येदमुमनुदकं
करोमीति । नामग्राहं तं सर्व्वेऽन्वारभेरन् प्राचीनावी-
तिनो मुक्तशिखा विद्यागुरवो योनिसम्बन्धाच्च बीजैर-
क्षप उपसृश्य ग्रामं प्रविशन्ति अत ऊर्ध्वं तेन संभाष्य
तिष्ठेदेकरात्रञ्जपन् गायत्रीमन्त्रानपूर्व्वकं ज्ञानपूर्व्वञ्चेत्ति-
रात्रमिति ।

अयमर्थः । यः पतितत्वादिना हेतुना त्याज्यत्वेनोक्तः । सः
विद्यागुरुनाचार्यादीन् योनिसम्बन्धान् मातामहमातुलादींश्च
पुत्रादयः* सन्निपात्य मेलयित्वा तेभ्यश्च त्यागकारणमावेद्य तैरनु-
मताः । पुत्रादयः सपिण्डाः सर्वाणि पिण्डोदकश्राद्धादीनि
प्रेतकार्याणि जीवन्तमेव समुद्दिश्य कृत्वा पात्रं वास्य त्याज्य-
कृत्ये विपर्यस्येयुः । कथमित्यपेक्षायामाह दास इत्यादि ।
तयोर्मध्ये एकः अवकरात्पुत्रीषादिस्थानात् अशुचिपात्रमानीय
दास्या नीतोदकघटात्तत्पात्रमुदकेन पूरयति । तदनन्तरं
दक्षिणामुखाऽमुं देवदत्तं अनुदकं करोमि इत्यभिधाय पदा वि-
पर्यस्येत् । तं विपर्यस्यन्तं त्याज्य सपिण्डाः पुत्रादयः प्राचीना-

गौतमसंहितायाम् अवकरादमेध्यपात्रमिति पाठदर्शनात् सुद्रितपुस्तके अवकरादिति पाठः
सन्निवेशितः यद्यपि आदर्शपुस्तके अमेध्य एवं पाठी नास्ति तथापि मूलसंहितायां अमेध्य-
पाठदर्शनात् अशुचिपात्रमानीय इति स्वव्याख्यानाच्च सुद्रितपुस्तकेऽपि अमेध्यपदं सन्निवेशि-
तम् । * सर्व्वेषु आदर्शपुस्तकेषु स इति पाठी दृश्यते परन्तु लिपिकरप्रमाद एव स इत्यस्य
स्थाने तस्यैवेवं भवितुं युक्तम् । † पुत्रादय इत्यपपाठः अनन्वयात् पुत्रादयः सपिण्डा-
इत्यनेन पौनरुक्तापत्तयः ।

वीतिनी मुक्तशिखा अन्वारभेरन् विद्यागुरवी यानिसम्बन्धाश्च
वीक्षेरन् ततः स्नात्वा ग्रामं प्रविशन्ति । अत ऊर्ध्वमज्ञानात्तेन
सम्भाष्य सावित्रीं जपन्नहोरात्रं तिष्ठेत् । ज्ञानात्तु त्रिरात्रं
जपन्नित्येवम् । अथ महापातकादिपतनीयकर्मप्रायश्चित्तान-
न्तरं कर्त्तव्यम् ।

याज्ञवल्काः ।

चरितव्रत आयाति निनयेरन्नवं घटम् ।

जुगुप्सेरन्न चाप्येनं संपिवेयुश्च सर्वशः ॥

कृतप्रायश्चित्ते समागते नवमनुपहतम् उदकपूर्णकुम्भं शुभे
जलाशये निनयेयुः प्रक्षिपेयुः । सर्वशः सर्वकार्येषु संपिवेयुः
संभ्यवहरेयुः ।

मनुः ।

प्रायश्चित्ते सुचरिते पूर्णकुम्भमपां नवम् ।

तेनैव साहं प्राश्येयुः स्नात्वा पुण्यजलाशये ॥ इति ।

प्राश्येयुः प्रक्षिपेयुः ।

शौतमः ।

यस्तु प्रायश्चित्तेन शुद्धेत्तस्मिन् शुद्धे शातकुम्भमयं पात्रं
पुण्यतमात् क्रदात् पूरयित्वा स्ववन्तीभ्यो वा तत एन-
मप उपस्यर्गयेयुरप्यस्मैऽतत्पात्रं दद्युस्तस्य प्रतिगृह्य जपे-
च्छान्ताद्यैः शान्ता पृथिवी शान्तं शिवमन्तरिक्षं यी

रोचनस्तमिव गृह्णामीत्येतैर्यजुर्भिस्तरुमन्दीभिः पावमा-
नीभिः कुष्माण्डैश्चाज्यं जुहुयादिरण्यं ब्राह्मणाय दद्यात्
गां वाचार्याय च । यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स
मृतः शुद्धेदेतदेव शान्त्युदकं सर्वेषूपपातकैश्चित् ।

वशिष्ठः ।

तथाभिषिक्तस्य प्रत्युद्धारः पुत्रजन्मना व्याख्यातः । इति ।
अभिषिक्तस्य पूर्वोक्तरीत्या कृतस्नानस्य प्रत्युद्धारो भवति । स च
पुत्रजन्मना व्याख्यातः । पूर्वोक्तरीत्या प्रत्युद्धारानन्तरं जात-
कर्मादिसंस्कारैः संस्क्रुय्यादित्यर्थः ।

याज्ञवल्करः ।

घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसङ्गवाम् ।

प्रदद्यात्प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रिया ॥

घटेऽपवर्जिते पूर्वोक्तरीत्या पुण्यङ्गदादिषु घटे निक्षिप्ते यवसं
वृणं गोभिः सत्कारस्तद्वत्तद्वत्तणभक्षणम् ।

हारीतः ।

स्वशिरसा यवसमादाय गोभ्यो दद्याद्यदि ताः† प्रति-
गृह्णीयुरथैनं प्रवर्त्तयेयुरिति ।

गोभिरस्वीकरणे पुनः प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमित्यर्थादुक्तं भवति ।

* सर्वेषु आदर्शपुस्तकेषु एवं पाठो दृश्यते मूलगौतमसंहितायानु तस्य सर्वान्युदका-
दीनि प्रेतकर्माणि कुर्युरेतदेव शान्त्युदकं सर्वेषूपपातकेषु । † यदि ताः प्रसृदिता
गृह्णीयुरिति कचिदादर्शे प्रायश्चित्ततत्त्वाद्दौ च पठितम् ।

अथ स्त्रीणां विशेषपतनहेतवः ।

वसिष्ठः ।

चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्या गुरुणा च या ।

पतिघ्नी च विशेषेण जुह्वितापगता च या ॥

जुह्वितः प्रतिलोमजः ।

याज्ञवल्काः ।

नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् ।

विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम् ॥

अपिश्रद्धात् ब्रह्महत्यादिपुरुषपतननिमित्तान्यपि । नीची
हीनवर्णः शूद्रः ।

तथा ।

पतितानामेष एव विधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः ।

वासो गृहान्तिके देयमन्नं वासः सरक्षणम् ॥

एष एव । यः पुरुषाणामकृतप्रायश्चित्तानां परित्यागविधिः ।

यश्च कृतप्रायश्चित्तानां परिग्रहविधिः सः । तत्र विशेषः ।

वासो गृहान्तिके देयमिति ।

अन्योऽपि विशेषस्तेनैवोक्तः ।

शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संपिबेन्न तु ।

चीर्णव्रतानपि सतः कृतघ्नसहितानिमान् ॥

चीर्णव्रतान् कृतप्रायश्चित्तान् । न संपिबेत् न व्यवहरेदित्यर्थः* ।

इति प्रकाशप्रायश्चित्तानि ।

* न संवसेदिति प्रायश्चित्ततत्त्वादी पठितम् ।

अथ रहस्यकृतपापप्रायश्चित्तानि ।

कर्तृव्यतिरिक्तैरविज्ञातं पापं रहस्यमित्युच्यते । अतश्च परस्त्रीसम्भोगादिषु वृद्धादिभिः कर्तृभिः विज्ञातमपि पापं रहस्यमेव । कर्तृव्यतिरिक्तैरनभिज्ञातत्वात् । इदञ्च वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तं यदि कर्त्ता धर्मशास्त्रनिपुणस्तर्हि अन्यस्मै अनिविद्येव यथोचितं कुर्यात् । यदि स्वयमज्ञस्तदा केनापि रहस्यमहापातकादिकं कृतं तत्र तस्य पातकस्य का वा निष्कृतिरिति विदुषः पृष्ट्वा तद्व्रतमनुतिष्ठेत् । तच्च व्रतं द्विविधम् । वक्ष्यमाणानामर्घ्यजपादि दानादि च । जपे विदुषोऽधिकारः । स्त्रीशूद्राणां दानादिषु । दानानि च स्मृत्यन्तरेषूक्तानि ।

तथाच वृद्धवशिष्ठरहस्यती ।

यत्किञ्चित्कुरुते पापं जन्मप्रभृति मानवः ।
अपि गोचर्ममात्रन्तु प्राहुर्वेदविदो जनाः ॥
दशहस्तेन वंशेन दश वंशान् समन्ततः ।
पञ्च वाप्यधिकं दद्यादेतन्नीचर्म उच्यते ॥

वशिष्ठः ।

सुवर्णनाभं कृत्वा तु सखुरं कृष्णमार्गकम् ।
तिलैः प्रच्छाद्य यो दद्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी ।
ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥

तथा ।

वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ।
 तिलान् चीद्रेण संमिश्रान् कणान् वा यदि चितरान् ॥
 प्रीयतां घर्षन् राजो मे यदा मनसि वर्तते ।
 यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 एवं माघश्रानादीन्यपि पुराणेष्ववगन्तव्यानि । शास्त्रतश्च स्त्री-
 शूद्राणामपि रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारोऽस्ति ।
 याज्ञवल्काः ।

अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यं व्रतमाचरेत् ।
 त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा ब्रह्महा त्वघमर्षणम् ।
 अन्तर्जले विप्रुद्धेयं गां दत्त्वा च पयस्विनीम् ॥
 त्रिरात्रं यावत्कृतोपवासश्चतुर्धदिवसे अघमर्षणेन दृष्टमानुष्टुभं
 भाववृत्तदेवताकं ऋतञ्च सत्यञ्चेति सूक्तं^१ जलमध्ये निमग्न-
 सकलशरीरस्त्रिर्जपेत् । अनन्तरं पयस्विनीं गां ब्राह्मणाय दत्त्वा
 शुद्धयति ।
 तथा ।

लोमभ्यः स्वाहेति दिवा दिवसं मारुतायनः ।
 जलेषु चाभिजुहुयाच्चत्वारिंशत् हुताहुतीः ॥

* दृष्टम् ऋषिः आनुष्टुभम् अनुष्टुप्कन्दः ।

† ऋतञ्च सत्यञ्चाभीज्ञात्तपसीऽध्यजायत । ततो रात्रिरजायत ततः समुद्रोऽर्णवः ॥ १ ॥
 समुद्रादर्णवादधि संवत्सरी अजायत । अहीरावाणि विदधद्विषस्य मिषतो वशी ॥ २ ॥
 मय्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवञ्च पृथिवीज्ञानत्रिचमथो खः ॥ ३ ॥

अहोरात्रोषितस्तत्र रात्रावुदवासं कृत्वा प्रातरुदकादुत्तीर्य
लीमभ्यः स्वाहेत्याद्यैरष्टभिर्मन्त्रैः रेकैकेन पञ्च पञ्चाहुतीर्जुहुयात् ।
एतत्प्राणान्तिकप्रायश्चित्तनिमित्ते ब्रह्मवध इत्यपराधे ।

सुमन्तुः ।

देवद्विजगुरुन् हत्वाप्सु निमग्नोऽघमर्षणं सूक्तं त्रिरावर्त्त-
येन्मातरं भगिनीं गत्वा मातृस्वसारं स्नुषां सखीञ्चान्य-
द्वागम्यागमनं कृत्वाघमर्षणं वान्तर्जले त्रिरावर्त्तयेदेत-
स्मात् पूतो भवतीति ।

एतच्चाकामकृते ।

अस्मिन्नेव विषये गोदानाशक्तस्य मनूक्तम् ।

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामांस्तु षोडश ।

अपि भ्रूणहनं मासात्पुनन्यहरहः कृताः ॥ इति ।

अकामतोऽभ्यासे गौतमोक्तम् ।

तद्वत एव ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेयगुरुतत्प्रेषु प्राणा-
यामैः श्रान्तोऽघमर्षणं जपेदिति ।

तद्वत एव श्रान्तः । अत्र त्रिंशद्वात्रयतं प्रकृतम् ।

कामकारे तु बौधायनोक्तम् ।

ग्रामात् प्राचीं चोदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य श्रातः

* लीमभ्यः स्वाहा लीमभ्यः स्वाहा लवे स्वाहा लवे स्वाहा लोहिताय स्वाहा लोहि-
ताय स्वाहा मेदीभ्यः स्वाहा मेदीभ्यः स्वाहा मांसेभ्यः स्वाहा मांसेभ्यः स्वाहा स्नायुभ्यः स्वाहा
स्नायुभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा ।

[illegible][illegible]

अहन्तूपवसेदयुक्तस्त्रिरङ्गोऽभ्युपयन्नपः ।

मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाधमर्षणम् ॥ इति ।

अथ सुरापानप्रायश्चित्तम् ।

तत्र चत्वारिंशदष्टताहुतीरित्यनुवर्त्तमाने

याज्ञवल्करः ।

त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कुष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः ।

कुष्माण्डीभिर्यद्देवा देवहेलनः*मित्याद्याभिर्ऋग्भिः चत्वारिंशदा-
ज्याहुतीर्जुहुयात् । एतच्चाकामतः पैथ्याः सक्तत्पाने गौडी-
माध्वगोः पानाभ्यासे च द्रष्टव्यम् । अत्र कर्मणोऽन्ते गोदानं
कर्त्तव्यम् । एतच्चाग्ने दर्शयिष्यते ।

अत्रैव विषये त्रिरात्रोपवासयुक्तकुष्माण्डीहोमाशक्तस्य मनूक्तम् ।

कौत्सं जप्त्वाप इत्येतद्वाशिष्ठश्च प्रति ऋचम् ।

माहित्रं शुद्धवत् पञ्च सुरापोऽपि विशुद्धयति ॥ इति ।

अत्र षोडशकृत्व इति मासमिति चानुवर्त्तते । अतः प्रतिदिनं
षोडशकृत्वो मासपर्यन्तं नियताहारैरुक्तमन्त्रजपः कार्यः ।
अप इत्येतत् कौत्सं अप नः शीशुचदध्वं* इत्येतत्कौत्सं कुलदृष्टम् ।

* यद्देवहेलनमित्यादि मन्त्रः (७४० पृष्ठे १३३ पङ्क्तौ द्रष्टव्यः) ।

† अप नः शीशुचदध्वसग्ने शुशुग्धया रयिं । अप नः शीशुचदध्वं ॥ १ ॥

सुक्तेचिया सुगातुया वसुया च यजामहे । अप नः शीशुचदध्वं ॥ २ ॥

प्रयङ्गदिष्ट एषां प्राक्काकासय सूरयः । अप नः शीशुचदध्वं ॥ ३ ॥

शुचिवासा उदकान्ते स्थण्डिलमुपलप्य क्लिबवासाः
सकृत्पूतेन पाणिनादित्याभिमुखोऽघमर्षणं स्वाध्याय-
मधीयीत प्रातः शतं मध्याह्ने शतमपराह्णे शतमपरिमितं
चादितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतयावकं प्राश्नीयात् ज्ञानकृतेभ्यो-
ऽज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः सप्तरात्रात्ममुच्यते । द्वादश-
रात्रात्महापातकेभ्यो ब्रह्महत्यासुवर्णस्तेयसुरापानमेव
वर्जयित्वा एकविंशतिरात्रेण तान्यपि तरतीति ।

एतदेव अकामतः श्रोत्रियाचार्यवनस्पृश्वेऽपि योज्यं । कामतः
सकृत् श्रोत्रियादिवधे अकामतः अश्रोत्रियवधाभ्यासे च
मनूक्तम् ।

अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥ इति ।

निमित्तकर्तृविषये च हारीतीक्ष्णं द्रष्टव्यम् ।

महापातकातिपातकोपपातकानामेकतमे सत्रिपाते
वाघमर्षणमेव त्रिर्जपेदिति ।

निर्गुणवधविषये अनुयाहकविषये च विष्णूक्तम् ।

ब्रह्महत्यां कृत्वा ग्रामात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमुप-
निष्क्रम्य प्रभूतस्थनेनाग्निं प्रज्वाल्यघमर्षणेनाऽष्टसहस्र-
माहुतीर्जुहुयात्तदेतस्मात्* पूतो भवतीति ।

हन्तुर्गुणवतो निर्गुणवधविषये प्रयोजकानुमन्तृविषये च मनूक्तम् ।

* अतश्च सत्यं इति मन्यते । । ब्रह्महत्यापातकात् ।

अहन्तूपवसेदयुक्तस्त्रिङ्कोऽभ्युपयन्नपः ।
मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिजपित्वाघमर्षणम् ॥ इति ।

अथ सुरापानप्रायश्चित्तम् ।

तत्र चत्वारिंशद्वृत्ताहुतीरित्यनुवर्त्तमाने
याज्ञवल्करः ।

त्रिरात्रोपोषिती हुत्वा कुष्माण्डीभिर्वृतं शुचिः ।
कुष्माण्डीभिर्यद्देवा देवहेलनमित्याद्याभिर्ऋग्भिः चत्वारिंशदा-
व्याहुतीर्जुहुयात् । एतच्चाकामतः पैश्याः सकृत्पाने गौडी-
माध्वगोः पानाभ्यासे च द्रष्टव्यम् । अत्र कर्मणोऽन्ते गोदानं
कर्त्तव्यम् । एतच्चाग्ने दर्शयिष्यते ।

अत्रैव विषये त्रिरात्रोपवासयुक्तकुष्माण्डीहोमाशक्तस्य मनूक्तम् ।

कीलं जप्त्वाप इत्येतद्वाशिष्ठश्च प्रति ऋचम् ।

माहित्रं शुद्धवत् पञ्च सुरापोऽपि विशुद्धरति ॥ इति ।

अत्र षोडशकृत्व इति मासमिति चानुवर्त्तते । अतः प्रतिदिनं
षोडशकृत्वो मासपर्यन्तं नियताहारैरुक्तमन्त्रजपः कार्यः ।
अप इत्येतत् कीलं अप नः शिशुचदघं* इत्येतत्सूक्तं कुत्सदृष्टम् ।

* यद्देवहेलनमित्यादि मन्त्रः (७४० पृष्ठे १३३ पङ्क्तौ द्रष्टव्यः) ।

+ अप नः शिशुचदघमग्ने शिशुध्या रयिं । अप नः शिशुचदघं ॥ १ ॥

सुक्षेत्रिया सुगातुया वसूया च यजामहे । अप नः शिशुचदघं ॥ २ ॥

प्रयङ्गदिष्ट एषां प्राक्काकासथ सूरयः । अप नः शिशुचदघं ॥ ३ ॥

वाशिष्ठं प्रतीति ऋचं । प्रति स्तोमेभिरुपसं वसिष्ठ इत्येतत् ।
माहित्रं महित्रीणामवरस्त्रि-त्येतत् । शुद्धवत्यः एतो त्विन्द्रं
स्तवमित्याद्याः ॥३॥ एतेषां मध्ये अन्यतमजपः ।

प्रयत्तं अग्ने मृग्यो जायमहि प्रते वयं । अप नः शीघ्रचदधं ॥ ४ ॥

प्र यदग्नेः सहस्रतो विद्यतो यन्नि भामवः । अप नः शीघ्रचदधं ॥ ५ ॥

त्वं हि विद्यतो मुख विद्यतः परिभरसि । अप नः शीघ्रचदधं ॥ ६ ॥

हिषो नी विद्यतो सुखाति नावेव पारय । अप नः शीघ्रचदधं ॥ ७ ॥

स नः सिन्धुमेव नावयाति पषो स्वस्तये । अप नः शीघ्रचदधं ॥ ८ ॥

(ऋग्वेद. १म. ८७ म्.)

वसिष्ठ ऋषिः उषा देवता विष्टुः कन्दः ।

प्रति स्तोमिभिः उपसं वसिष्ठाः गीःऽभिविप्रासः प्रथमा अगुधन् ।

विष्टवर्ग्यतो रजसो ससन्ने आविःऽकृण्वतो भुवनानि विद्या ॥ १ ॥

उषास्या नव्यमायुर्दधाना गृही तसः ज्योतिषाः उषा कवीधि ।

असौ एति युवतिरङ्गयाणां प्राक्षिकितस्युष्यं यज्ञमग्निं ॥ २ ॥

अथावतीर्गमितोर्न उपामो वीरवतीः मदमुच्छन् भट्टाः ।

इतं दुहाना विद्यतः प्रपीता गृध्रं पात स्वकिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

(ऋग्वेद. ७म. ८० म्.)

† महित्रीणां अवः अलु द्युमं भिवसार्थ्यः । दुराधपे वरुणस्य ।

(ऋग्वेद. १०म. १८५ म्. १० ऋ.)

‡ एतो त्विन्द्रं सवाम सखायः स्तोम्यं नरं । कटीर्यो विद्या अभ्यस्येक इत् । प्स

अगो रुधाय गविषे द्युलाय दस्यो वचः । हृतात् स्वादीयो मधुनय वीचत ॥ २० ॥

यस्यामितानि वीर्या नराधः पर्येतव । ज्योतिर्न विद्यसम्यक्त्ति दक्षिणा ॥ २१ ॥

कुहीन्द्रं व्यस्वदन्मूर्ध्नि वाजिनं यमं । अर्यो गय संहमानं विदायुषे ॥ २२ ॥

एव नूनमुपकुहि वैयश्वदशमं नवं । सुविदांसं चरुत्थं चरुणीनां ॥ २३ ॥

(ऋग्वेद. ८म. २४ म्.)

कामकारेऽपि तेनेवीक्तं द्रष्टव्यम् ।

मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः ।

सुगुर्वप्युपहृत्येनो स्वाचानम इत्यृचमिति ॥

होमजपयोर्विकल्पः । एतच्च संवत्सरं यावत् प्रत्यहं कार्यम् ।

शाकलमन्त्राः देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसीत्यादयोऽष्टौ* । नम

इत्यृक् नम इदुयं नम आविवास इति† ।

कामतो महापातकसमुच्चये प्रत्येकस्याभ्यासे वापि तदुक्तमेव ।

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेत् गाः समाहितः ।

अभ्यस्याब्दं पावमानीं भैजाहारो विशुद्ध्यति ॥ इति ।

पावमान्यः स्वाधिष्ठया मदिष्ठयेत्याद्याः‡ ।

* श्रीं देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । श्रीं पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।

श्रीं मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । श्रीं आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।

श्रीं यद्विषा च नक्तक्षेत्रशुक्रम तस्यावयजनमसि स्वाहा । श्रीं यत् स्वपत्नश्च जायतस्यैनश्च-

क्रम तस्यावयजनमसि स्वाहा । श्रीं यद्विद्वांसश्चाविद्वांसश्चैनश्चक्रम तस्यावयजनमसि स्वाहा ।

श्रीं एनसः एनसोऽवयजनमसि स्वाहा । श्रीं अग्नये खिष्टिकृते स्वाहा ।

† नम इदुयं नम आ विवासे नमो दाधार पृथिवीसुत द्यां ।

नमो देवेभ्यो नमो ईश एषां कृतं चिदेनो नमसा विवसे ॥ (६म. ५१म. ८व.)

‡ मधुच्छन्द ऋषिः पवमानः सीमो देवता गायत्रीच्छन्दः । (ऋग्वेद ८मण्डल १मृक्)

स्वाधिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सीम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः ॥ १ ॥

रक्षीहा विश्वचर्षणिरभि योनिमयो हतं । दुष्णमधस्वमासदत् ॥ २ ॥

वरिवेधी तमी भव मंहिष्ठो हवच्छलमः । पर्षिराधो मघीनां ॥ ३ ॥

अभ्यर्ष मद्भानां देवानां वीतिमज्जसा । अमि वाजसुत खवः ॥ ४ ॥

त्वामच्छा चरामसि तदिदर्थं दिवे दिवे । इन्दी त्वे न आगमः ॥ ५ ॥

अथ सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

तत्र त्रिरात्रोपपित इत्यनुवृत्ती

याज्ञवल्करः ।

ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः । इति ।
त्रिरात्रोपवासानन्तरं जलमध्ये स्थित्वा एकादशकृत्वो नमस्ते
रुद्रमन्यवः इति शतकृतीयजपं कृत्वा शुद्धेऽदित्यर्थः ।

पुनरिति ते परिस्रुतं सोमं मयेत्य दुहिता । करेण शशता तना ॥ ६ ॥
तमीमन्वीः समर्थ आ गृह्णन्ति योपणी दश । स्वसारः पार्थे दिवि ॥ ७ ॥
तमीं हिनन्त्ययुवी धमन्ति वाकुरं हतिं । विधा तु वारणं मधु ॥ ८ ॥
अमी समप्रा घृत ग्रीष्मन्ति धनवः शिशु । सोममिन्द्राय पातवे ॥ ९ ॥
अस्येदित्थी मदेत्या विज्ञा त्वाणि जिघ्रते । शरी मखा च महन्ते ॥ १० ॥
* नमस्ते रुद्रमन्यव उतीत इयवे नमः । बाहुभ्यामुत ते नमः ॥ १ ॥
या ते रुद्र शिवा तनूर्धोरा पापकाशिनी । तथा नमन्वाग्ममया गिरिशलाभिषाक-
ज्रीहि ॥ २ ॥

यामिषुङ्गि विशन्त इमे विभर्ष सये । शिवाङ्गिरित्रताङ्क सा हिंसीः पुरुषघ्नगत् ॥ ३ ॥
शिवेन वचसा त्वा गिरिशश्चावदामसि । यथा नमस्त्वमिन्नगदयन्तं सुमना असत् ॥ ४ ॥
अडावीचदधिवक्ता प्रथमी दैव्यो भिषक् । अहीश्च सत्वाङ्गमयनक्तत्वांशायतु धाव्यी-
धराचीः परासुव ॥ ५ ॥

असौ यस्तामो अरुण उत इभुः सुमङ्गलः । ये चेनं रुद्रा अभिती दिक्षु शितास्सहसशी-
वैषा ङेड ईमहे ॥ ६ ॥

असौ योवसर्पति नीलयीवो विलोहितः । उतैनङ्गोपा अदृश्यद्रुदहार्थः स दृष्टी सृङ्
याति नः ॥ ७ ॥

नमीनु नीलयोवाय सहस्राक्षमीचुपे । अथो ये अस्य स त्वा नीहन्तेभ्योकरन्नमः ॥ ८ ॥

प्रमुञ्च धन्वन्तसुभयोरावोर्ध्वाम् । याच ते हस्त इषवः पराता भग वो वप ॥ ८ ॥
विज्यस्वनुः कपर्दिनी विशन्वी वाणवा २ ॥ उत । अनेश्वस्य या इषव आभुरस्य
निषङ्गधि ॥ १० ॥

या ते हंतिर्मादृष्टम हस्तेवभुव ते धनुः । तयास्मान्विदुतस्त्वमयस्यापरिभुज ॥ ११ ॥
परिते धन्वनीहेतिरस्मान्वृणु विवृतः । अर्धो य इषधित्वारि अस्मन्निधेहि तम् ॥ १२ ॥
अवतत्य धनुर्हं सहसाच्च शतेषुधे । निशीर्ये शल्यानां सुखा शिवो नः समना भव ॥ १३ ॥
नमस्त आधुधायातातया धृणवे । उभाभ्यामुत ते नमो बाहुभ्यान्व धन्वने ॥ १४ ॥
सा नो महान्तमुत सा नो चर्मकं सा न उच्यन्तमुत सा न उच्यितम् । सा नो वधीः
यितरन्धीतमातरन्मानः प्रियालन्वी रुद्र रीरिपः ॥ १५ ॥

मान स्तीके तनये सा न आधुधि सा नो गीष सा नो अक्षिपु रीरिपः । सा नो वीरान्
रुद्र भामिनी वधीर्हविष्मन्तः सदमिस्त्वा इवामहे ॥ १६ ॥

नमो हरिण्णवाहवे सेनाके दिग्वाच पतये नमो नमो हृद्येभ्यो हरिकेशेभ्यः परानाम्पतये
नमो नमः । श्रिपञ्चराय त्विषीमते पथीनाम्पतये नमो नमो हरिकेशायोपवीतिने पुष्टाना-
म्पतये नमः ॥ १७ ॥

नमो वक्षुशाय व्याधिने नानाम्पतये नमो नमो भवस्य हत्यै जगताम्पतये नमो नमो
रुद्रायाततायिने चैवास्मान्पतये नमो नमः मृतायाहन्त्यैव नानाम्पतये नमः ॥ १८ ॥

नमो रोहिताय स्यपतये हृचाणाम्पतये नमो नमो भुवन्तये वरिवस्मतायौपधीनाम्पतये
नमो नमो मन्त्रिणे वाणिजाय कचाणाम्पतये नमो नम उच्चैर्घोषायाकन्दयते पत्नीनाम्पतये
नमः ॥ १९ ॥

नमः कृतस्त्रायतत्रा घावते सत्त्वानाम्पतये नमो नमः सहमानाय निव्याधिने आव्याधिनी-
नाम्पतये नमो नमो निषङ्गिणे ककुभाय सेनानाम्पतये नमो नमो निचैरवे परिचरायारण्य-
नाम्पतये नमः ॥ २० ॥

नमो वञ्चते परिवञ्चते सायूनाम्पतये नमो नमो निषङ्गिण इषुधिमते तस्कराणाम्पतये-
नमो नमः स्रक्काथित्री जिघांसह्री सुष्णताम्पतये नमो नमो सिमह्री नक्तचरह्री विकला-
नाम्पतये नमः ॥ २१ ॥

नम उष्णीषि गिरिवराय कुलुञ्जानामपतये नमो नम इषुमङ्गी धन्वाग्निभ्यश्च
वी नमो नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वी नमो नम आयच्छदभ्योऽस्यदभ्यश्च वी
नमः ॥ २२ ॥

नमो विस्तृजदभ्यो विस्तृजदभ्यश्च वी नमो नमः स्वपदभ्यो जायदभ्यश्च वी नमो नमः
शयानेभ्य आसीनेभ्यश्च वी नमो नमस्तिष्ठदभ्यो धावदभ्यश्च वी नमः ॥ २३ ॥

नमस् सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वी नमो नमोऽङ्गभ्योऽङ्गपतिभ्यश्च वी नमो नम आध्या-
दिनीभ्यो विविध्यनीभ्यश्च वी नमो नम उगच्छाभ्यभृङ्गतीभ्यश्च वी नमः ॥ २४ ॥

नमो गणेश्वो गणपतिभ्यश्च वी नमो नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वी नमो नमो
गृत्सीभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वी नमो नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वी नमः ॥ २५ ॥

नमः सेनाभ्यः सेनातिभ्यश्च वी नमो नमो रथिभ्यो अरथेभ्यश्च वी नमो नमः क्षत्रभ्य-
क्षेत्रहीनभ्यश्च वी नमो नमो महदभ्यो अर्भकेभ्यश्च वी नमः ॥ २६ ॥

नमस्तत्त्वभ्यो रथकारिभ्यश्च वी नमो नमः कुलानेभ्यः कर्मांरिभ्यश्च वी नमो नमो निषा-
देभ्यः पुञ्जितेभ्यश्च वी नमो नमः ऋग्निभ्यो मृगयुभ्यश्च वी नमः ॥ २७ ॥

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वी नमो नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्व्याय च प्रथपतये च
नमो नीलवीवाय च श्रितिकपलाय च ॥ २८ ॥

नमः कपर्दिने व्युप्तकेशाय च नमस्तद्वह्नालाय च शतधन्वने च नमो गिरिशयाय च
शिपिविष्टाय च नमो मीढुटमाय क्षिप्रमते च ॥ २९ ॥

नमो ब्रह्माय च वामनाय च नमो ब्रह्मते च वर्षीयसे च नमो ब्रह्माय च सवधे च
नमोऽयराय च प्रथमाय च ॥ ३० ॥

नम आशवे चाजिराय च नमः शीघ्राय च शीभ्याय च नम ऊर्ध्वाय चावस्त्रनाय च
नमो नादियाय च दीप्याय च ॥ ३१ ॥

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चापरजाय च नमो माध्यमाय चापमल-
माय च नमो जघन्याय च बुध्नाय च ॥ ३२ ॥

नमस्तोभ्याय च प्रतिसव्याय च नमो व्याम्नाय च स्वेम्नाय नमः श्रीकाय चावसान्याय
च नम उर्व्व्याय च खल्व्याय च ॥ ३३ ॥

नमो वन्याय च कल्याय च नमः यवाय च प्रतिशवाय च नमः काशपेणाय चाश-
रथाय च नमः शूराय चावर्मेदिने च ॥ ३४ ॥

नमो विष्णिने च कवचिने च नमो वर्मिणे च वरुथिने च नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय
च नमो दुन्दुभ्याय चाङ्गनन्याय च ॥ ३५ ॥

नमो धृष्टके च प्रमथशाय च नमो निप्रङ्गिणे च युधिमतै च नमस्तोक्षिपते चायुधिने च
नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च ॥ ३६ ॥

नमः सुत्याय च पथ्याय च नमः काव्याय च नीध्याय च नमः कुत्याय च सरस्याय च
नमो नादियाय च वैशन्ताय च ॥ ३७ ॥

नमः कूष्याय चावध्याय च नमो वीङ्गाय चातप्याय च नमो सैव्याय च विशुभ्याय च
नमो वष्याय चावध्याय च ॥ ३८ ॥

नमो वात्याय च रथ्याय च नमो बालव्याय च बालुपाय च नमः सीमाय च रुद्राय
च नमस्तामाय चारुणाय च ॥ ३९ ॥

नमः शङ्खे च पशुपतये च नम उग्राय च भीमाय च नमः षोडशाय च दूरैवधाय च
नमो हस्ते च हनोयसे च नमो हस्ते हस्ते हरिकेशी नमस्ताराय ॥ ४० ॥

नमः शम्भवाय च मयीभवाय च नमः शङ्कराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च
शिवतराय च ॥ ४१ ॥

नमः पार्थाय चावार्थाय च नमः प्रतरणाय चीतरणाय च नमस्तौर्याय च कूल्याय च
नमः शष्पाय च फेन्याय च ॥ ४२ ॥

नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च नमः किंशिलाय च चयणाय च नमः कपर्दिने च
पुलस्तये च नम इरिण्याय च प्रपथ्याय च ॥ ४३ ॥

नमो ब्रव्याय च गीष्टाय च नमस्तत्प्राय च गेह्याय च नमो हृदय्याय च निवेव्याय च
नमः काव्याय च गह्वरेष्टाय च ॥ ४४ ॥

नमः शुक्लाय च हरित्याय च नमः पांसव्याय च रजस्याय च नमो लोष्याय चीलप्याय
च नम ऊर्वाय च मूर्ध्व्याय च ॥ ४५ ॥

नमः पर्णाय च पर्णशदाय च नम उद्गुरमाणाय चाभिप्रते च नमः आखिदते च प्रखि-

इते च नम इषक्तङ्गी धनुक्कङ्गाय नो नमो नमो वः किरिकिम्भी देवानां हृदयेभ्यो नमो
विविलत्कम्भी नमो विविण्णत्केभ्यो नम आनिर्हन्तेभ्यः ॥ ४६ ॥

द्रापे अश्वसम्पत्ते दरिद्र नीललोहित । आसम्पजानामिषाम्पयूनाग्रामिष्मारीक्षी च नः
किञ्चनामसन् ॥ ४७ ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने स्यहीराय प्रभरामहे मतीः । यया श्रमसद्विपदे चतुष्पदे
विश्वमुदङ्गाने अस्मिन्नानुरम् ॥ ४८ ॥

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विशाङ्गा भेषजी । शिवा रुतस्य भेषजी तथा नो सृङ्
जीवसे ॥ ४९ ॥

परि नो रुद्रस्य हृतिर्हृत्तु परि त्वेषस्य दुर्धतिरघायोः । अवस्थिरा मघवद्भ्रातृषु
मीदृक्षीकाय तनयाय सृङ् ॥ ५० ॥

नीदुष्टम शिवतम शिवो नः सुमना भव । परमे रुद्र आयुधप्रिधाय कृत्तिं वसान
आचर पिनाकम्बिभदागहि ॥ ५१ ॥

विकिरिद्र विलोहित नमस्ते अमु भगवः । याकी सहस्रं हृतयो न्यममन्नवपनु
ताः ॥ ५२ ॥

सहस्राणि सहस्रशी वाहीन्तव हृतयः । तासामीशानो भगवः पराचीना सुखा
कृधि ॥ ५३ ॥

असङ्गता सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूयाम् । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि
तन्मसि ॥ ५४ ॥

अस्मिन्महद्वर्णवेऽन्नरिचे भवा अधि । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ॥ ५५ ॥

नीलसीवाः शितिकण्ठा दिवं रुद्रा उपयिताः । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि
तन्मसि ॥ ५६ ॥

नीलसीवाः शितिकण्ठाः श्रवां अधः समाचराः । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि
तन्मसि ॥ ५७ ॥

ये रुद्रेषु शयिजरा नीलसीवा विलोहिताः । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि
तन्मसि ॥ ५८ ॥

तथाचात्रिः ।

एकादशगुणान् वापि रुद्रानावर्त्य धर्म्मवित् ।

महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः ॥ इति ।

शातातपेन विशेष उक्तः ।

मद्यं पीत्वा गुरुदाराञ्च गत्वा

स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्याञ्च कृत्वा ।

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ॥ ५८ ॥

ये पथाम्यधि रक्षस ऐलवदा आयुर्युधः । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ॥ ६० ॥

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सुकाह्वता निपद्मिणः । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ॥ ६१ ॥

येनेषु विविह्रन्ति पात्रेषु पिबतो जनान् । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानितन्मसि ॥ ६२ ॥

यएतावन्तश्च भूयस्सुश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ॥ ६३ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवः । तैभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणादश प्रती-
चीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तैभ्यो नमो अस्तु ते नोवन्तु ते नो सृङ्मन्तु ते यन्मिषो यश्च नो
वेष्टि तमेषाञ्जम्भे दधः ॥ ६४ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वात इषवः । तैभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश
प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तैभ्यो नमो अस्तु ते नोवन्तु ते नो सृङ्मन्तु ते यन्मिषो यश्च
नो वेष्टि तमेषाञ्जम्भे दधः ॥ ६५ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्नमिषवः । तैभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश
प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तैभ्यो नमो अस्तु ते नोवन्तु ते नो सृङ्मन्तु ते यन्मिषो यश्च
नो वेष्टि तमेषाञ्जम्भे दधः ॥ ६६ ॥

यजुर्वेदसंहिता, (साध्य, बाजसं, १६ अ ।)

भस्मच्छन्नी भस्मशय्यां शय्यानी

रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः ॥ इति ।

अत्रापि कर्मणोऽन्ते ब्राह्मणाय गौर्देया । एतच्चोत्तरप्रकरणे
स्फुटीभविव्यति । एतच्चाकामतः । अत्रैवाभ्यासे द्विगुणं
कल्पाम् । कामतस्तु पूर्वप्रकरणप्रदर्शितं मन्त्रैः शाकलहोमी-
यैरिति मनूक्तं द्रष्टव्यम् ।

कामतोऽभ्यासे मनूक्तम् ।

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्वाः समाहितः । इति ।

पूर्वप्रकरणोक्तं द्रष्टव्यम् । गुणवतोऽपहर्तुर्निर्गुणस्वामिकस्वर्ण-
हरणे सुवर्णपरिमाणान्नानपरिमाणहरणे अनुग्राहकप्रयोजक-
विषये च मनूक्तं द्रष्टव्यम् ।

सक्तञ्जघ्नास्यवामीयं शिवसंकल्पामेव च ।

सुवर्णमपहृत्यापि चणाद्भवति निर्मलः ॥ इति ।

अस्यवामीयं अस्य वामस्य पलितस्य हीतुरिति* सूक्तं

* अस्य वामस्य पलितस्य हीतुस्तस्य भ्राता मध्यमी अस्यग्रः ।

द्वितीयो भ्राता दृढपृष्ठो अस्त्रावापश्यं विश्वपतिं सप्तपुत्रम् ॥ १ ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

विनाभिचक्रमजरमनर्वं यवेमा विश्वा भुवनाधि तस्युः ॥ २ ॥

इमं रथमधि ये सप्त तस्युः सप्तचक्रं सप्त वहन्त्यश्वः ।

सप्तस्वसारी अभि सप्तवन्ति यव गवां निहिता सप्त नाम ॥ ३ ॥

को ददर्श प्रथमं जायमान मस्थन्वन्तं यदनस्या दिभर्त्ति ।

सूस्या असुरसृगाश्वा क क्षिप्त्वा विश्वसुपगान् प्रष्टुमेतत् ॥ ४ ॥

पाकः पृच्छामि मनसाविज्ञानन्देवानामेना निहितं पदानि ।
 वत्से वक्ष्येऽधि समं ते तून्वि तस्मिन् कवय आ तवा उ ॥ ५ ॥
 अचिकित्वाचिकितुष्यिदं कवीन् पृच्छामि विद्वाने न विद्वान् ।
 वि यत्तत्तं भणत्तिमा रजांस्यजस्यरूपे किमपि स्वदेकम् ॥ ६ ॥
 इह ब्रवीतु य ईमह वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः ।
 शीर्षः शीरं दुहते गावी अस्य त्रविं वसाना उदकं पदापुः ॥ ७ ॥
 मातापितरस्त आ वभाज धीत्यग्रे मनसा सं हि जग्मे ।
 सा वीभत्सुर्गर्भरसा निविद्धा नमस्वन इदुपवाकसीयुः ॥ ८ ॥
 युक्ता मातासीडुरि दक्षिणाया अतिष्ठद्गर्भो वृजनीयन्तः ।
 अमीमेदव्यो अतु गामपश्यद्विद्वद्व्यं त्रिषु योजनेषु ॥ ९ ॥
 तिस्रो मातृस्त्रीन् पितृन् विभदेक ऊर्ध्वस्थौ नेमव स्नापयन्ति ।
 मन्त्रयन्ते दिवी अमुष्य पुष्टे विश्विदं वाचमविद्वन्मन्त्राम् ॥ १० ॥
 वादशारं नहि तज्जराय वर्धन्ति चक्रं परि व्यासृतस्य ।
 आ पुत्रा अग्रे मिथुनासो अत्र समं शतानि विंशतिय तस्युः ॥ ११ ॥
 पञ्चपादं पितरं वादशशक्तिं दिव आहुः परे अर्धे पुरोयिषम् ।
 अयेमे अत्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे पल्लर आहुरर्पितम् ॥ १२ ॥
 पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्युर्भुवनानि विश्वा ।
 तस्य नाक्षत्राण्यते भूरिभारः सनादिव न शीर्यते सनाभिः ॥ १३ ॥
 सनेभि चक्रमजरं वि वाहत उत्तानायां दश युक्ता वहन्ति ।
 सूर्यस्य चक्षू रजसैत्याहतं तस्मिन्नापिता भुवनानि विश्वा ॥ १४ ॥
 साकं जानां सप्तशमाहुरेकजं पलिव्यमा ऋषयो देवजा इति ।
 तेजामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रजन्ते विज्जतानि रूपशः ॥ १५ ॥
 स्त्रियः सतीक्षां उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षणात्र वि चेतदम्बः ।
 कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितुष्यितासत् ॥ १६ ॥
 अत्रः परेण पर एनावरेण पदावत्सं विभती गौरदस्यात् ।

सा कटीची कं खिदधे परागात्क स्त्रिकूते नहि यूथे अन्तः ॥ १७ ॥
 अवः परेण पितरं धी अस्मानुवेद पर एनावरेण ।
 कवीयमानः क इह प्र वीचद्वेवं मनः कुतो अधि प्रजातम् ॥ १८ ॥
 ये अर्वाक्ष्मा उ पराच आहृथे पराक्ष्मा उ अर्वाच आहुः ।
 इन्द्रस्य या चक्रणुः सोम तानि धृता न युक्ता रजसो वहन्ति ॥ १९ ॥
 हा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
 तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वन्तश्चक्रन्ती अभि चाकशीति ॥ २० ॥
 यत्रा सुपर्णा अश्वतस्य भागमनिमेषं विदधाभिस्वरन्ति ।
 इतो विचक्ष्य भुवनस्य गीपाः स मा धीरः पाकमवा विवेश ॥ २१ ॥
 यन्मिन् वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवते चाधि विश्वे ।
 तस्वेदाहुः पिप्पलं स्वाद्वन् तन्नोन्नमयः पितरं न वेद ॥ २२ ॥
 यद्वायवे अधि गायत्रमाहृतं वैष्टभावा वैष्टुभं निरतक्षत ।
 यद्वा जगत्सगत्याहृतं पदं य इत्तदिदुक्षे अश्वतत्त्वमानयः ॥ २३ ॥
 गायत्रेण प्रति मिमीते अर्कमर्केण सामवैष्टुभेन वाकम् ।
 वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाचरेण मिसते सम वानीः ॥ २४ ॥
 जगता सिन्धुं दिव्यस्तभायद्रघनरे मूर्ध्नि पर्यपश्यत् ।
 गायत्रस्य समिधस्तिस्र आहुस्ततो मज्जा प्ररिरिचि महित्वा ॥ २५ ॥
 उप हृथे सुदुषां धेनुमीतां सुहृस्ती गोधुगुत दीहृदिनाम् ।
 श्रेष्ठं सर्वं सविता साविषव्रोऽभीक्षी धन्मस्तदु धु प्र वीचम् ॥ २६ ॥
 हिङ्गखती वसुपत्नी वस्नां वक्षमिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।
 दुहामविभ्यां पयो अत्रेयं सा वर्धतां सहते सौभगाय ॥ २७ ॥
 गौरमीनिदनु वक्षं मिषलं सुधानं हिङ्ङ्ङ्कण्योन्मातवा उ ।
 स्त्रकानं चक्ष्मसमि वावशाना मिसाति मायुंपयते पयोभिः ॥ २८ ॥
 अय स शिक्ते येन गौरमीवता मिसाति मायुं अस्नावधि श्रिता ।
 सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्वन्ती प्रति वत्रिमौहत ॥ २९ ॥

अनक्त्ये तुरगा तु जीवर्मजहुवं मध्य आ पश्यानाम् ।

जीवी ऋतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येना मर्त्यानि ॥ ३० ॥

अपश्यं गीषामनिपद्यमानमा च परा च पृथिभिश्चरन्तम् ।

स स प्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्त्ति भुवनेष्वन्तः ॥ ३१ ॥

य ईञ्चकार न सी अस्य वेद य ईन्ददृशं हिरुगिद्गु तच्छात् ।

स मातुर्योना परिवीती अन्तर्बहुप्रजा निर्यतिमा विवेश ॥ ३२ ॥

द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरव वसुर्मै माता पृथिवी मङ्गीयम् ।

उत्तानयोश्मन्त्री र्योनिरन्तरा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ ३३ ॥

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः ।

पृच्छामि त्वा वृष्णी अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ३४ ॥

इयं वेदिः परी अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञी भुवनस्य नाभिः ।

अयं सीमी वृष्णी अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ३५ ॥

सप्तार्हगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोः सिष्ठान्ति प्रदिशा विधर्म्यणि ।

ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥ ३६ ॥

न वि जानामि यदिवेदमस्मि निष्णः सन्नद्धो मनसा चरामि ।

यदा मागन् प्रथमजा ऋतस्यादिवाची अश्रुवे भागमस्याः ॥ ३७ ॥

अपाङ् प्राङेति स्वधया मृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना मर्त्यानिः ।

ता अश्नन्ता विषूचीनां वियन्ता नान्यं चिक्युर्न न चिक्युरन्वम् ॥ ३८ ॥

ऋचो अचरे परमे व्योमन्यस्मिन् देवा अघि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेद किञ्च वा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ३९ ॥

सूयवसाङ्गवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।

अङ्घ्रि तृष्णमध्रेऽ विश्वदानौ पिव शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥ ४० ॥

गौरौर्मिमाय सखिलानि तच्चत्वेकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।

अष्टापदी नवपदी बभ्रुवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥ ४१ ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि चरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशयतस्तः ।

विपश्चात् टक्संख्याकं शिवसंकल्पं शिवसंकल्पादृष्टं
पट्टचम् ।

ततः चरन्त्यचरं तद्विशेषं जीवति ॥ ४३ ॥

शकस्य धूमसारादपश्यं विपूषता पर एनावरेण ।

उत्थावं पृथिमपचल वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ ४३ ॥

वयः केशिन कृत्या विचक्षते संवत्सरं वपत एक एषाम् ।

विश्वमेको अभि चटे शचीभिर्भ्राजिरकस्य दृष्टो न रूपम् ॥ ४४ ॥

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ज्ञाप्रणा ये मनोविणः ।

गुह्यं चीणि निहता नेहयन्ति तुरीयं वाची मनुष्या वदन्ति ॥ ४५ ॥

इन्द्रं भिवं वरुणमग्निमहुरघो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सहिष्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिव्रानमाहुः ॥ ४६ ॥

कृष्णं निशानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना विदुस्तपतन्ति ।

त आवाहवन्त्यदनादृत्यादिदृष्टेन पृथिवी व्युद्यते ॥ ४७ ॥

हादश्च प्रथयश्चक्रेणं चीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ।

तस्मिन्साको विशता न शङ्खोऽर्पिताः पटिनं चलाचलासः ॥ ४८ ॥

यस्ते क्षनः शशथो धो मयोभूयेन विश्वा पुष्यसि वायंवाणि ।

यो रजधा वसुविद्यः सदेवः सरस्वति तमिह धातवे कः ॥ ४९ ॥

यशेन यश्चमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यव पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥ ५० ॥

समानमेतदुदकमुद्यैव्यव चाहुमिः ।

भूमिं पजन्त्या जित्वन्ति दिवं जित्वन्त्यग्नयः ॥ ५१ ॥

दिव्यं सुपर्णे वायसं वृहत्समपां गर्भे दर्शतमीषधीनाम् ।

अभीपतो वृष्टिभिसर्पयन्तं सरस्वतमवसे जीह्वीमि ॥ ५२ ॥

चरन्त्येदं संहिता (१म. १६४ सू. १ अ. २ अ.) ।

यज्ज्वायती दूरमुदैति दैवतदु पुमस्य तथैवेति ।

अथ गुरुतल्पप्रायश्चित्तम् ।

तत्र चत्वारिंशदष्टताडुतीरित्यतश्चत्वारिंशत्पदानुवृत्तौ
याज्ञवल्करः ।

सहस्रशीर्षजापी तु मुच्यते गुरुतल्पगः ।

गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पयस्विनी ॥ इति ।
सहस्रशीर्षजापीः ताच्छीत्ये णिनिः । अतएव जपावृत्तिर्गम्यते ।
आवृत्तिसंख्या चत्वारिंशत्पदे नियम्यते ।

वृहद्विष्णुः ।

त्रिरात्रोपोषितः पुरुषसूक्तजपहोमाभ्यां गुरुतल्पगः
शुद्धेयत् । इति ।

दूरङ्गमज्जतीतिपात्रोतिरिक्तान्ते मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ १ ॥

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदधेऽपु धीराः ।

यदपूर्वं यत्नमनः प्रजानान्त्ये मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ २ ॥

यत्प्रज्ञानमुत चेती धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरश्चतस्रज्वासु ।

यस्मात्प्र कृते किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ३ ॥

येनेदंभूतंभुवनंविष्यत्परिगृहीतमष्टतेन सर्वम् ।

येन यज्ञस्तायते सप्त हीता तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ४ ॥

यस्मिन्नृचः साम यजूंषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथानाभाविबराः ।

यस्मिंश्चित्सं सर्व्वनीतमज्ञानान्त्ये मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ५ ॥

सुधारथिरश्वा निवयन् सनुष्यान्नेनीयते भीशुभिर्वाजिन इव ।

ह्यप्रतिष्ठं यदजिरञ्जविष्ठन्तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ६ ॥

यजुर्वेदसंहिता, (माध्य, वाजसं, ३१३ १)

सहस्रशीर्षा मन्त्र ७६६ पृष्ठे २१ पङ्क्तौ ।

होमोऽपि चत्वारिंशत्संख्यान्वेति । पृथगेभिः पयस्विनीति ।
 एभिः सुराप सुवर्णस्तेय गुरुतल्पगैस्त्रिभिरपि पृथक् पृथक्
 त्रिरात्रव्रतस्यान्ते गौर्देयेत्यर्थः । एतच्चाकामकारे ।
 अत्रैव विषये त्रिरात्रापवाससहितगोदानाशक्तस्य मनूक्तं
 द्रष्टव्यम् ।

हविष्मन्तीयमभ्यस्य न तमंह इतीति च ।

जघ्ना च पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः ॥ इति ।

अत्र मासमित्यनुवर्त्तते षोडशेति च । मासं नियताहारः सन्
 उक्तसूक्तानामन्यतमसूक्तस्य जपः षोडशसंख्याकः कार्यः । हवि-
 षमन्तीयं हविष्मन्तमजरं स्वर्विदीन्येतत् । न तमंहः न तमंहो
 न दुरितं कुतश्चेति* । इतीति च इति वा इति मे मन

* न तमंहो न दुरितं कुतश्चन नारायणकृतिकर्म हयाविनः ।

विद्या इदं हारसी वि वाधसे यं सुगोपा रक्षसि ब्रह्मणस्पते ॥ ५ ॥

त्वं नो गोपाः पथिकनिचक्षणस्तव व्रताय सतिभिर्जरासह ।

ब्रह्मस्पते यो नो अभि हरो दधे स्वा तं ममर्तुं दुष्कुना हरस्वती ॥ ६ ॥

उत वा यो नो मंचयादनागसीऽरातीवा मर्तः सानुको हकः ।

ब्रह्मस्पते अप तं वर्त्तया पयः सुगं नो अस्यै देववीतये कृषि ॥ ७ ॥

चातारन्वा तनूनां हवामहेऽवस्यर्त्तरधिवक्तारमस्ययुम् ।

ब्रह्मस्पते देवनिदी नि वर्द्धय मा दुरेवा उत्तरं सुखमुन्नयन् ॥ ८ ॥

त्वया वयं सुवधा ब्रह्मणस्पते स्थाहो वसु मनुष्या ददीमहि ।

या नो दूरे तल्लिखी या अरातयोऽभि सन्ति जम्भया ता अनप्रसः ॥ ९ ॥

त्वया वयसुतमं धीमहि वयो ब्रह्मस्पते परिणा सन्निना युजा ।

मा नो दुःशंसी अभिदिभुरीशत प्र सुशंसा सतिभिस्तारिषीमहि ॥ १० ॥

इति* । पौरुषं सूक्तं सहस्रशीर्षेति । अकामतोऽभ्यासे

अनातुदो वपभी जम्भिराह्वं निटमा शवं पृतनासु सासहिः ।
 असि सत्य ऋणया ब्रह्मणस्पत उयस्य चिह्निता वौतुहर्षिणः ॥ ११ ॥
 अदेवेन मनसा यो विषण्यति शासासुयो मन्वसानो जिघांसति ।
 ब्रह्मस्यते मा प्रणक्तस्य नी वधो नि कर्म मन्त्रं दुर्बल्य शर्षतः ॥ १२ ॥
 भरेषु ह्यो नससोऽपसयो गन्ता वाजिषु सनिता धनं धनम् ।
 विश्वा इदर्यो अभिदिपम्भोमर्धो ब्रह्मस्यतिर्वि ववहां रथा इव ॥ १३ ॥
 तेजिष्ठया तपनी रत्नसप्तप ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्यम् ।
 आविक्तत्कृष्व यदसत् उक्त्यं ब्रह्मस्यते वि परिरापो अदर्थ ॥ १४ ॥
 ब्रह्मस्यते अति यदर्यो अहांशुमदिमाति क्रतुमज्जनेषु ।
 यद्दीदयक्त्वस कृत प्रजात तदक्मासु द्रविणं धेहि चिचम् ॥ १५ ॥
 मा नः क्षेनेभ्यो ये अभिदुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽग्निषु ज्ञात्तुः ।
 आ देवानामोहते वि कथो हृदि ब्रह्मस्यते न परः साक्षी विदुः ॥ १६ ॥
 विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यश्चरि त्वष्टाजनन्मात्रः साक्षः कविः ।
 स ऋणचिह्णया ब्रह्मणस्पतिद्रुहो हन्ता भह कृतस्य धर्मारि ॥ १७ ॥
 तव त्रिये व्यजिह्वीत पर्वती गवा गोचमुदसृजो यदङ्गिरः ।
 इन्द्रेण युजा तमसा परीवृतं ब्रह्मस्यते निरपामौजो अर्णवम् ॥ १८ ॥
 ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयश्च जित्स्व ।
 विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा ब्रह्मदेम विदधे सुवीराः ॥ १९ ॥

ऋग्वेद. (२म, २३म, २४, ६४) ।

- * इति वा इति मे मनो गामश्वं सानुशामिति । कुविस्मोमस्यापामिति ॥ १ ॥
 प्र वाता इव दीधते उन्मा पीता अयंसत । कुविस्मोमस्यापामिति ॥ २ ॥
 उन्मा पीता अयंसत रथमश्वा इवाश्वः । कुविस्मोमस्यापामिति ॥ ३ ॥
 छपसा मतिरस्थित वाया पुत्रमिव प्रियं । कुविस्मोमस्यापामिति ॥ ४ ॥
 अहन्तष्टेव बभूवुरं पर्यचामि हृदा मतिम् । कुविस्मोमस्यापामिति ॥ ५ ॥

द्विगुणम् । कामतसु सुरापानप्रकरणप्रदर्शितमन्त्रैः शाकल-
होमीयैरिति मनूक्तं द्रष्टव्यम् ।

कामतोऽभ्यासे षट्त्रिंशत्ततोक्तम् ।

महाव्याहृतिभिर्हीमस्तिलैः कार्थ्यी द्विजन्मना ।

उपपातकशुद्धार्थं सहस्रपरिसंख्यया ।

महापातकसंयुक्तो लज्जहोमेन शुद्ध्यति ॥ इति ।

व्यभिचारिणीगमने तु यमोक्तं द्रष्टव्यम् ।

जपेतवास्यवामीयं पावमानीरथापि च ।

कुन्तापं बालखिल्यांश्च निविलेपान् वृषाकपिम् ।

होतृन् रुद्रान् सकृज्जप्या मुच्यते सर्वपातकैः ॥ इति ।

शुक्तत्पातिदेशविषयेषु तत्समेषु च क्रमेण पादोनमर्द्धञ्च कल्प-
नीयम् ।

अथ संसर्गिप्रायश्चित्तम् ।

तच्च येन पातकेनोपसृष्टेन सह संसर्गः पूर्वोक्तकालाव-

नहि मे अघिपक्ष्माच्छातुः पञ्च कण्ठयः । कुर्वीमस्यापामिति ॥ ६ ॥

नहि मे रोदसी उभे अश्वं पञ्च न प्रति । कुर्वीमस्यापामिति ॥ ७ ॥

अभि यां महिना भुवमभी मां पृथिवीं महीम् । कुर्वीमस्यापामिति ॥ ८ ॥

हनाहं पृथिवीमिमांश्चि दधानीह वेह वा । कुर्वीमस्यापामिति ॥ ९ ॥

ओषमिन् पृथिवीमहं जंघनामीह वेह वा । कुर्वीमस्यापामिति ॥ १० ॥

दिवि मे अन्यः पक्षी धी अन्यमवीरुषम् । कुर्वीमस्यापामिति ॥ ११ ॥

अहमस्मि महामहोऽभिनभ्यसु दीपितः । कुर्वीमस्यापामिति ॥ १२ ॥

गृहो यास्यरज्जती देवेभ्यो हव्यवाहनः । कुर्वीमस्यापामिति ॥ १३ ॥

सर्वदशहिता (१० म, ११८ म, ८ अ, ६ अ ।)

धिको येन कृतः स तद्व्यायश्चित्तमेव कुर्यात् । न तु रहस्य-
पातकिसंसर्गिणः संसर्ग एव दुर्ज्ञेय इति कथं संसर्गप्रायश्चित्त-
प्राप्तिः । उच्यते । परदारगमनवत्संसर्गकर्तृपुरुषव्यतिरिक्तपुरुषा-
न्तरानवगमादस्यैव संसर्गप्रायश्चित्तप्राप्तिः । अथ संसर्गकर्त्रा
पापकर्तुः पापयुक्तत्वपरिज्ञाने रहस्यमेव न भवतीति चेत् ।
माता नङ्ग्यात् साक्षात् ब्रह्महत्यादिकर्तृ रहस्यपापयुक्तत्वम् ।
तत्संसर्गिणस्तु पापं रहस्यमेव । एवमतिपातक्यादिसंसर्गिणो-
ऽपि तदीयमेव प्रायश्चित्तं विज्ञेयम् ।

अथोपपातकादिप्रायश्चित्तम् ।

याज्ञवल्करः ।

प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥

अनादिष्टस्य प्रकीर्णकस्य । उपपातकेष्वजानतः सकृत्कृतेषु शतं
प्राणायामाः । अभ्यासे कामतश्च द्विगुणं कल्प्यम् । जातिभ्रंश-
करादिषु किञ्चिद्व्यूनं कल्पनीयम् ।

बोधायनः ।

अपि वा चक्षुःश्रोत्रघ्राणमनोव्यतिक्रमेषु त्रिभिः प्राणा-
यामैः शुद्धयति ।

एतत्प्रकीर्णकाभिप्रायम् ।

तथा ।

शूद्रस्त्रीगमनान्नभोजनेषु पृथक् पृथक् । सप्ताहं सप्त

सप्त प्राणायामान् धारयेत् ।

एतदुपपातकविशेषाभिप्रायम् ।

अभक्ष्याभोज्यामिध्याशनेषु तथावापण्यविक्रयेषु मधु
मांसं घृतं तैलं लाक्षा लवणं रसान्नवर्जेषु यच्चान्यदप्येवं
युक्तं स्यात् सार्द्धमासं द्वादश द्वादश प्राणायामान्
धारयेत् ।

एतदप्युपपातकविशेषाभिप्रायम् ।

तथा ।

अथ पातकोपपातकवर्जं यच्चान्यदप्येवं युक्तं स्यात् अर्ध-
मासं द्वादश द्वादश प्राणायामान् धारयेत् ।

एतच्च जातिभ्रंशकराद्यभिप्रायम् ।

तथा ।

अथ पातकपतनीयवर्जं यच्चान्यदप्येवं युक्तं मासं द्वादश
द्वादश प्राणायामान् धारयेत् ।

एतच्च गोवधायुपपातकविषयम् ।

तथा ।

अथ पातकवर्जं यच्चान्यदप्येवं युक्तं द्वादशार्द्धमासं*
द्वादश द्वादश प्राणायामान् धारयेत् ।

एतच्चोपपातकमहापातकमध्यवर्त्यतिदिष्टतत्समविषयम् ।

तथा ।

* यथासाधनित्यर्थः ।

अथ पातकेषु संवत्सरं द्वादश द्वादश प्राणायामान् धार-
येदिति ।

एतच्च महापातकविषयम् । अभक्ष्याभोज्ये तूपक्रम्योक्तं प्राय-
श्चित्तपञ्चकमत्यन्ताभ्यासे समुच्चये वा वेदितव्यम् ।

मनुः ।

एनसां स्थूलसूक्ष्माणां विकीर्षन्नपनोदनम् ।

अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किञ्चिदमितीति च ॥

अवेति । अव ते हेलो वरुण नमोभिरित्येषा । यत्किञ्चेदं वरुण
दैव्य* इत्येषा च । संख्याया अनुकृतात् आवश्यककर्माविरो-
धिकालेषु जपः कार्यः । एतदभ्यासविषये योज्यम् ।

अकामतीरेतोविष्णून्प्राशने याज्ञवल्क्योक्तं द्रष्टव्यम् ।

ओङ्काराभिष्टुतं सोमसलिलं पावनं पिबेत् ।

कृत्वा तु रेतोविष्णून्प्राशनं हि द्विजोत्तमः ॥

सोमसलिलं सोमलतारसं ओङ्कारेणाभिमन्त्रितं पिबेत् ।

कामतस्तु सुमन्तूक्तम् ।

रेतोविष्णून्प्राशनं कृत्वा लशुनपलाण्डुगृञ्जनककुम्भी-
कादीनामन्येषाञ्च अभक्ष्याणां भक्षणं कृत्वा हंसग्राम-
कुक्कुटश्चमृगालादिमांसभक्षणं कृत्वा ततः कण्ठमात्र-
मुदकमवतीर्थं शुद्धवतीभिः प्राणायामं कृत्वा ब्रह्मणा

* यत्किञ्चेदं वरुणदैव्ये जनेभिर्द्रोहं मनुष्याश्चरामसि अविचीमन्नवधर्मा युयोपिम
मानसस्मादेनसो देव रौरिषः ।

व्याहृतिभिः करगमुदकं पीत्वा तदेतस्मात् पूती भव-
तीति ।

ब्राह्मणा श्रीङ्गारेण व्याहृतिभिश्चाभिमन्त्रितं पिवेदित्यर्थः ।

मनुः ।

प्रतिग्राह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् ।

जपं स्तारत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्राहात् ॥

मानसिक उपपातके अज्ञानकृते प्रकीर्णके च याज्ञवल्क्योक्तम्

निशायां वा दिवा चापि यदज्ञानकृतं भवेत् ।

त्रैकाल्यसम्याकरणं तत्सर्वं विप्रणश्यति ॥

शातातपोऽपि ।

अनृतं मद्यगन्धञ्च दिवामैद्युनमेव च ।

पुनाति वृषलावच वहिः सम्याह्युपासिता ॥ इति ।

आचारप्रविवेचनाय विदुषां प्राचां प्रपञ्चाधिकाः

श्रौतस्मार्त्तपथे पृथुश्चमजुषां ग्रन्था न सन्तीति न ।

सैषा मत्कृतिरत्र कश्चन गुणो यद्यस्ति सम्भाव्यताम्

कर्त्ता चेन्न चिरन्तनः किमियता ह्येते वः सज्जनाः ॥

ये केचिदत्र सगुणानपि दूषयन्ति

सन्तोऽप्यसन्त इति तेन विचारणीयाः ।

ये तु प्रगल्भमतयः कृतयश्च येषां

लोकेषु ते कृतिमिमामवधारयन्तु ॥

इति मदनपारिजाते मदनचित्तिपालदानजरुढे ।

नवमः स्तवकोऽयमभूदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परा श्रीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां सुकुरतलभूते स्थितिमियात्

इयं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति श्रीपण्डितपारिजातभट्टारमल्लेयादिविरुदराजीविराजमानस्य

श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदनपारिजाताभिन्ने नवमः

स्तवकः समाप्तः ।

समाप्तोऽयं मदनपारिजातः ग्रन्थः ।

शुद्धाशुद्धनिर्णयः ।

मूलस्य ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	शृङ्ख	पङ्क्तौ
पञ्चशास्त्रक्रमं	पञ्चषाब्दक्रमं	१	८
आकाङ्क्ष तत्र च	आकाङ्क्षतेऽत्र च	११	८
परस्य	वरस्य	१५	१७
यस्मिन् यस्मिन्	यस्मिन् कस्मिन्	३६	१८
न्यासोऽथ नाशनः	नासोऽथ नाशनः	६६	१७
सन्ध्या नित्यमुपासते	सन्ध्यां नित्यमुपासते	७२	२३
मासाद्विप्रोऽर्धपञ्चमात्	मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान्	८४	५
अधीष्य	अधीष्व	१००	६
भार्यैव न सा	भार्यैव न सा	१४०	१६
यद्वागामिक्रियामुख्यः	यद्वागामिक्रियामुख्य	१८१	१५
कार्यन्तया	कार्यस्तया	२०२	१८
कुसीदमपि तं	कुसीदमपि तत्	२३०	४
नमत्येतावानेव	नम इत्येतावानेव	२३१	६
शूद्राः	शूद्रः	२३३	७
ग्रन्थिः	ग्रन्थिः	२४०	५

पङ्क्तम्	पङ्क्तम्	पङ्क्तम्	पङ्क्तम्
धर्मद्रवाः	धर्मद्रवी	२५१	१३
सर्वतीराणि	सर्वतीर्थानि	२६५	४
मनुष्ययज्ञस्य	मनुष्ययज्ञश्च	२८२	२
शुद्धेन	शुद्धेन	२८८	१८१८
अतन्द्रित	अतन्द्रित	४१०	२१
अघस्रस्तरे	अघस्रस्तरे	४१५	५
अयश्चस्तर	अघस्रस्तर	४१५	७
संग्रहणं	संग्रहणं	४१८	६
बालमूली	तालमूली	५५४	६
वंशान्तराणां	वंशाग्राणां	५५५	१
प्रसिद्धत्वा	प्रतिषिद्धत्वे	५५५	१
कुण्डगोली	कुण्डगोली	५५८	८
श्वेनाजीवी	श्वेनजीवी	६८८	४
एतान्वे	एतान्वे	७६१	३
स्यावदन्त	स्यावदन्त	७७४	१३
पार्षद	पार्षदि	७७५	४
एवमुत्कृष्टवर्णेषु	एवमुत्कृष्टवर्णेषु	७८०	२
कीर्णा	कीर्णि	७८३	१०
भिच्चासम्भवे	भिच्चासम्भवे	७८८	८
शाली	शालि	७८९	४
जहोमि	जुहोमि	७८८	१३

मूलस्य ।

४८

शब्दम्	शब्दम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	गौ
होमा	लोमा	७६६	१८	
याधि	याजि	८२२	१०	
र्चना	र्चला	८२२	१३	
याधि	याजि	८२२	१८	
वस्त्रद्वयं	वस्त्रवच्चं	८३०	१२	
राजन्य	राजान	८३०	१७	
निर्गुणं	निर्गुणः	८३१	१७	
अनल्पे	अत्यल्पे	८३२	३	
आत्मानं	आत्मनी	८३२	११	
कृत्वा	कृत्वा	८३२	१५	
०	उपमन्युः	८३६	८	
स्वशुः	स्वसुः	८४६	१	१
प्रयुक्तस्वस्त्येव	प्रयुक्तत्वस्त्येव	८६८	१	
मृङ्गानां	मृङ्गाणां	८६८	२	
ब्रह्मशब्दवाच्या	ब्रह्महशब्दवाच्या	८७३	२	१
पुरुषानां	पुरुषाणां	८७३	११	२
ताञ्चैवोपच्छेत्	ताञ्चैवोपयच्छेत्	८८५	४	१
कल्पो, प्रसूतावत्सा	कल्पो, प्रसूतवत्सा	८०४	२	१२
सत्तरश्च	वत्तरश्च	८०६	८	२
ब्रह्मचार्यं	ब्रह्मचार्यः	८०८	१७	५

टीकायाः ।

अष्टमम्	अष्टम्	प्रति
एवं वैश्वेन	एवं वैश्वेनायां वैश्वेनेत्यादि	१७
संस्कृतिपूतिमापनकिश्वरशैवगवानां	संस्कृतिपूतिमापनकिश्वरशैवगवानां	
प्रत्येकमाहिरसमीरिवीतसां-	प्रत्येकमाहिरसमीरिवीतसां	
कृत्यचिनामकप्रवरचतुष्टयं ।	इति चतुः प्रवराः	१०८
पश्चिमस्यां दिशि	पश्चिमदिशि	१६८
एतद्वचनं मनीरिति कृत्वा यन्त्र-	एतद्वचनं विष्णुपुराणमिति कृत्वा	
कारैर्लिखितं	यन्त्रकारैश्च लिखितं किन्तु	
	विष्णुपुराणे एतद्वचनं न	
	लभ्यते परन्तु	२०४
अथस्तनप्रमाणेन अथस्तनवद्व्य-	अथस्तनविधानेन तद्धिनमापाहारीप-	
परिमाणेन	योगिद्रव्यग्रहणेन	२३४
शेष	शेष	२७१
तपती	तपती	२७१
कालेन सह देशः कालदेशः तस्यान्	देशेन सह कालः देशकालः तस्यान्	
कालदेशात् । कालात् वर्षा-	देशकालात् । देशात् अवतर-	
कालप्रयुक्तात् त्रेभलदेशप्रयुक्ता-	णाद्यवीर्यदेशप्रयुक्तात् वर्षादि-	
चेत्यर्थः ।	कालप्रयुक्ताच्चेत्यर्थः ।	२७२
यावोदकैः	यवीदकैः	२८६
यथा	मीश्वरायां	२८८

टीकायाः ।

५१

अशुद्धम्

शुद्धम्

पृष्ठे

पङ्क्तौ

पिशाची शुद्धकः सिद्धी भूतोऽभी
देवयीनयः इत्यमरीक्तेः भूत-
ग्रामचतुर्विधमित्यनेन एत-
च्चतुर्विधं परिगृह्यते ।

भूतग्रामश्चतुर्विध उक्तः कालिका-
पुराणे २६ अध्याये । यथा
हृते वराहस्य गणे भर्गमा-
साय ते गणाः । चतुर्भागाः
स्वयं भूत्वा भूतं कर्षन्ति वै
जगुः ॥ भूतत्वमभवत्तेषां
चतुर्भागवतान्तथा । वच-
नाव्यञ्जजातस्य भूतग्रामा-
स्ततो मताः ॥ यो लोका-
विदितः पूर्वं भूतग्रामश्चतु-
र्विधः । यतस्तेभ्योऽधिका
यन्नेसाहूतग्राम उच्यते ।
इति वः सर्वसाख्यातं भूताः

शम्भुगणा यथा ॥

२६१

१

पितृपत्नीमात्राणामित्यर्थः

केवलपितृपत्नीशब्द एव उपात्त-
इति न तथाच सर्वशब्द-
समभिव्याहारेण पितृपत्नी-

शब्द उपात्त इत्यन्वयः ।

२६४

१

गङ्गायामिति देशान्तरैयः पाठः

गङ्गायामिति ग्रन्थान्तरैयः पाठः ।

२६५

२

देश

ग्रन्था

३७८

१

देश

ग्रन्था

३८३

१।२

क्षेत्रे

क्षेत्री

४०४

२

कुन्दशालायां तलयन्त्रे

कुन्दशालायां तैलयन्त्रे

४५०

२

देश

ग्रन्था

४७७

५

देश

ग्रन्था

४८१

१

अवडम्	वडम्
देवा	व्या
अभ्यनुज्ञात	अभ्यनुज्ञात
जीवाधि	जीवाधि
आहुतिद्वयं	आहुतिद्वयं
पिष्टावाहायैकच	पिष्टावाहायैकच
अवाहायैकशब्दे	अवाहायैकशब्दे
दम्	दम्
पथि	पथि
वद	वद
मिताचराया पाठः	मिताचराया पाठः
दम्पति भवतीति	दम्पति भवतीति
अवन्त्ये	अवन्त्ये
मिताचराया	मिताचराया
आतजा	आतजा
यश्चिद्वत्ते च रघुः जतः	यश्चिद्वत्ते च रघुः जतः
जीवितः	जीवी